

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812 : "Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende"

Zoeteman, M.

Citation

Zoeteman, M. (2011, January 26). *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812 : "Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende"*. LUP Dissertations. Leiden University Press, Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/16453>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16453>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575 -1812.
'Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende'

Leiden University Press

Het onderzoek dat ten grondslag ligt aan dit boek werd mede gefinancierd door de Stichting VSB Fonds Den Haag en Omstreken (thans Fonds 1818).

De totstandkoming van deze uitgave werd mogelijk gemaakt door
J. E. Jurriaanse Stichting
Stichting Historia Medicinae
Stichting Octavie Siegenbeek van Heukelom
Unger-van Brerofonds

Afbeelding omslag: rokende en drinkende studenten, die op het titelblad staan van *De Leydsche straatschender of de roekeloze student* (Amsterdam 1756, 3e druk).

Foto: Regionaal Archief Leiden.

Ontwerp omslag: Maedium, Utrecht

Ontwerp binnenwerk: Martine Zoeteman

ISBN 978 90 8728 102 1

NUR 695

© Martine Zoeteman / Leiden University Press, 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

**De studentenpopulatie van de Leidse
universiteit, 1575-1812. ‘Een volk op zyn Siams
gekleet eenige mylen van Den Haag woonende’**

Proefschrift
ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 10 februari 2011
klokke 13.45 uur

door

Martine Zoeteman
geboren te Rotterdam
in 1970

Promotiecommissie

Promotor: Prof.dr. W. Otterspeer
Commissie: Prof.dr. H. Beukers
Prof.dr. L. Dorsman (Universiteit Utrecht)
Prof.dr. W. Th. M. Frijhoff (Vrije Universiteit Amsterdam)
Prof.dr. H. J. de Jonge
Prof.dr. R. C. J. van Maanen
Mw.prof.dr. J. Pollmann
Mw.prof.dr. H. de Ridder-Symoens (Universiteit Gent)

‘Vijf jaren heb ik te Leiden gestudeerd, en betuig, dat daarvan vier jaren de beste, gelukkigste & vrolijkste & aangenaamste van mijn leven zijn geweest en ik altijd heb gezegd en zal blijven zeggen, dat mijn studententijd van hetzelfde de bekoorlijke lente was’. (GA Amsterdam, bibliotheek 15030, inv. nr. 94336, autobiografie, fol. 3.)

Willem IJsbrand van Hamelsveld (1788 tot en met 1793 studierend in Leiden)

Ik begrijp hem volledig.

Martine Zoeteman-van Pelt (1988 tot en met 1994 studierend in Leiden).

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding	10
Vragen	13
Periode	15
Album studiosorum	15
Andere bronnen	21
Prosopografische selecties	26
1. De stad Leiden en haar universiteit.....	28
Stichting van de universiteit	28
Faculteiten	29
Organisatievorm en bestuur	31
Locatie	32
Gevolgen voor de stad van de komst van universiteit	33
Belastingvrijdom	34
Tolvrjdom	39
Vrijstelling van stedelijke verplichtingen	41
Academische vierschaar	43
Voordelen	45
Jurisdictie	46
Procesgang	47
2. Inschrijving en recensie	49
Inschrijvingshandelingen	49
Vereisten voor inschrijving	52
Gelijk inschrijven	53
Inschrijfgeld	53
Eed	55
Geen beroeps- of ambtuitoefening	57
Leeftijd	59
Kennis	64
Studieduur	68
Naar gewoonte	77
Inschrijvingen in het album studiosorum	79
Herinschrijving	79
Niet-studenten	85
Cijfermatige verhouding tussen de diverse groepen inschrijvers in het <i>album studiosorum</i>	94
Fraude en conflicten	97

3. De Leidse studentenpopulatie	102
Berekeningen van Leidse studentenaantallen uit verleden en heden	102
Ontwikkeling in aantallen	106
Karakterisering op basis van herkomst	107
Geografische indeling	107
Cijfers en grote lijnen	116
Leeftijd van studenten	121
Karakterisering op basis van sociale afkomst	130
Financiën, beroep en educatie van de vader	131
Aanzien	143
Studentenpersoneel	154
Gratis ingeschrevenen	161
'Statencollegianten alias Broodrotten': bursalen	166
Religieuze achtergrond	173
Een universitaire studie als familietraditie	176
Een steeds elitairder wordende studentenpopulatie?	181
4. Dé universiteit van de Republiek.....	186
Studentenaantallen in de Republiek	186
Student-Leidenaars	193
Studenten uit stad en dorp	196
Het Leidse platteland	198
Onderwijs	200
Nieuwe universiteiten in de Republiek	200
Recrutering van universiteiten in de Republiek	202
Studievoorkeuren aan de universiteiten van de Republiek	206
Instellingen en voorzieningen van universiteiten in de Republiek	210
Opkomst van niet-universitaire onderwijsmogelijkheden en opleidingen	213
Ontwikkeling van het universitaire vakkenpakket	217
Stroomlijning van de universitaire opleiding	228
Studievoorkeuren Leidse studenten per gewest, stad en platteland van de Republiek	229
Welvaart	236
De Republiek	236
Gewestelijk niveau: land- en zeegewesten	239
Steden	243
Frijhoffs these over steden en studentenaantallen	247
5. Universiteit van internationale allure	252
'Grand Tour-isten'	254
Oorlog en vrede	256
Onderwijs	264
Buitenlands onderwijs	264
Studievoorkeuren aan de Leidse universiteit per land van herkomst	270
Populariteit professoren	278

Invloed van (oude) banden tussen de Republiek en het buitenland.....	280
Het aandeel van de Leidse universiteit in Europa	285
6. Studenten in de stad.....	290
Het aandeel van studenten in de totale Leidse bevolking	290
Huisvesting.....	295
Onderdak vinden	296
Het interieur	301
Het Statencollege en andere instellingen voor theologiestudenten	304
Overige huisvestingsmogelijkheden	316
Huisvestingsvoorkeuren van studenten.....	317
Verzorging	326
Verblijfskosten	336
"Het kasboek"	347
'Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van den Haag woonende'	349
Uiterlijk van studenten	349
Omgang met anderen.....	355
Omgang met vrouwen	370
Het studentenleven.....	391
Ontgroening	394
Strijd met nachtelijke ordehandhavers	401
Opsluiting	404
Universitaire onrust.....	406
Ontwikkelingen	409
Conclusie en samenvatting.....	412
Probleemstelling en bronnen	412
De stad Leiden en haar universiteit.....	412
Inschrijvingsbeleid.....	413
Leidse studentenpopulatie	414
Totale aantal	414
Herkomst in de loop der eeuwen	414
Studenten in de stad.....	416
Ontwikkelingen	418
Summary.....	421
Bijlagen	425
Geraadpleegde bronnen en literatuur.....	462
Overzicht van tabellen en figuren.....	486
Index.....	490
Curriculum vitae	497

Voorwoord

‘L’étude a des charmes comme une maîtresse’, zo meende de in Leiden studerende Russische prins Nicolaj Joesoepov, ‘avec la différence que la possession d’une maîtresse vous la fait connaître tout de suite, et l’étude vous donne toujours des nouveaux désirs’¹. Mijn liefde voor de studie heeft na enkele jaren hard werken geresulteerd in dit proefschrift.

Voor de ondervonden steun wil ik graag diverse mensen bedanken. Allereerst mijn AIO-collega’s Ronald Sluiter en Robert-Jan van den Hoorn. Samen vormden wij vier jaar lang “de drie bursalen van het A.H.M”, het Academisch Historisch Museum. Niet alleen veel relevante informatie over de Leidse universiteit, maar ook flink wat meligheid hebben wij uitgewisseld.

Na het aflopen van mijn contract met de Leidse universiteit kwam ik weer bij mijn eerste werkgever in dienst: het Centraal Bureau voor Genealogie. Mijn collega’s daar wil ik bedanken voor hun steun en belangstelling. Yvonne Prins deelde haar archiefvondsten met mij. Conrad Gietman zat tegelijkertijd in de schrijffase van zijn proefschrift. De vraag wie van ons tweeën als eerste klaar zou zijn met de tekst was een stimulans om nog harder te werken. Een absolute ereplaats krijgt Jos van den Borne, voor zijn hulp als klankbord en tekstredacteur, voor zijn vele aanmoedigingen en zijn eindeloos lijkende geduld. Daarnaast ben ik mijn vriendin Irene de Hoop-Nijkamp erg dankbaar voor het doornemen van mijn tekst.

Van de vele medeonderzoekers die mij behulpzaam waren, wil ik graag enkelen met name noemen, zoals ds. A.J. Lamping uit Rotterdam, Emiel van der Hoeven uit Voorhout en de gebroeders van Lieburg. Daarnaast een woord van dank aan de medewerkers van het Regionaal Archief Leiden en andere archieven en van de universiteitsbibliotheek Leiden, met name van de Afdeling Bijzondere Collecties.

Tenslotte, in het dialect van de Hoeksche Waard dat mijn opa zo prachtig sprak: ‘lest best!’. Mijn ouders, zus Astrid en echtgenoot en de rest van de familie en vrienden wil ik graag bedanken voor hun belangstelling. Het allerlaatste woord van dank is aan mijn man Marco. De periode waarin ik mijn proefschrift schreef, was een drukke tijd voor ons. Met veranderingen van banen, studie en natuurlijk de mooiste veranderingen van mijn leven: de komst van onze lieve dochters Julie en Maartje!

¹ A. B. Kourakin, "Souvenirs de voyage en Hollande et en Angleterre par le prince Alexandre Kourakin à la sortie de l'Université de Leyde durant les années 1770-1772", Archiv Knjazja F. A. Koerakina, V, Saratov: Petsjatnja S. P. Jakovleva (St. Petersburg 1894) en VI (St. Petersburg 1895), 427.

Inleiding

‘Lieve Willem! Ga trouw naar college, neem geen genoegen met de aantekeningen ervan van je vrienden. Als je tijd over hebt, volg dan een college gewoon als liefhebberij, maar ... hou het bijzaak. Sta vooral ‘s zomers vroeg op om dan al te studeren. Breng ook de avonduren door op je studeerkamer. Pas op met kaartspeken en gokken. Het is nutteloze tijdverspilling en kan een hoop ellende geven. Ga niet om met slechte vrouwen. Pas op met goede vriendinnen. Heb niet de illusie dat er tussen een man en een vrouw gewone vriendschap kan bestaan, die niet om zal slaan in verliefdheid’². Deze goede raadgevingen gaf vader Edelhart in 1790 aan zijn zoon Willem, die op het punt stond om te gaan studeren in Leiden. Veel jongens waren hem al voorgegaan, sinds op 8 februari 1575 in Leiden de eerste universiteit in de Noordelijke Nederlanden werd geopend.

Voor Willem en zijn medestudenten is lange tijd geen aandacht geweest in de universiteitsgeschiedenis. Tot aan de jaren zestig van de twintigste eeuw richtte deze zich vooral op institutionele en intellectuele aspecten en wat personen betreft ging de aandacht uit naar illustere professoren. De universiteitsgeschiedenis concentreerde zich op de middeleeuwse universiteit en dan met name de periode van stichting en eerste bloei van de universiteit. Veel gebruikte bronnen waren statuten en senaatsacta. Historici lieten zich destijds vooral inspireren door de ‘verjaardag’ of *dies* van “hun” universiteit en plaatsten de eigen universiteit in het middelpunt van de belangstelling. In dit stadium van de universiteitsgeschiedenis stond de geschiedenis van individuele instellingen en de wetenschappen die daar werden onderwezen centraal³.

Sinds enkele decennia is er een groeiende interesse voor de universiteitsgeschiedenis, die bovendien een nieuwe richting is ingeslagen⁴. De aandacht richt zich steeds meer op de universiteit van de vroegmoderne tijd. Universiteitshistorici bestuderen het maatschappelijk draagvlak van een academie en de sociale waarde van een studie⁵. Alle facetten van een instelling, zoals het bestuur van de

² *Iets voor studenten* (Middelburg 1790) 3 en 10. Deze tekst is omgezet naar hedendaags Nederlands.

³ H. de Ridder-Symoens, “La nouvelle histoire des universités”, in: *Cahiers de Clio* 100 (1989) 79.

⁴ Vanaf 1981 verschijnt de reeks *A History of the University in Europe* (deel 1 over de Middeleeuwen, deel 2 over de Nieuwe tijd en deel 3 over de negentiende- en begin twintigste eeuw zijn al uitgekomen) en zijn er diverse congressen georganiseerd. In Nederland en België is de *Werkgroep Universiteitsgeschiedenis* actief, die sinds 1983 het blad *Batavia Academica* uitgeeft. Dit is in 1995 voortgezet als *Nieuwsbrief universiteitsgeschiedenis*, totdat het in 2008 overging in *Studium*. Otterspeer, “De nieuwe universiteitsgeschiedenis” in: *Amsterdamse Boekengids*, nr 3, sep. 1995, 16.

⁵ Otterspeer, *De nieuwe universiteitsgeschiedenis*, 17. Otterspeer beschrijft verder in zijn artikel een derde periode, die van de negentiende- en twintigste eeuw. Deze valt ook weer uiteen in drie perioden. De eerste, op het breukvlak van de achttiende en negentiende eeuw kan beschreven worden als wedergeboorte van de universiteit. De tweede periode ziet de opkomst van de moderne, op onderzoek gerichte universiteit aan het eind van de negentiende eeuw. De derde periode heeft twee karakteristieken: overheid, bedrijfsleven en de rest van het onderwijssysteem stellen grote eisen aan de universiteit en daarnaast is er een aanzienlijke twijfel bij de universiteit over de eigen identiteit.

universiteit, het financiële beleid, de lesmethoden, het gehele docentenkorps en de studenten komen tegenwoordig aan bod. Er worden vergelijkingen met andere universiteiten gemaakt en ontwikkelingen worden in een historische context geplaatst⁶.

Binnen de nieuwe vorm van universiteitsgeschiedenis zijn er bij het onderzoek naar de studentenpopulatie drie aspecten die extra aandacht krijgen. Ten eerste gaat veel belangstelling uit naar de aantallen studenten aan een universiteit, met daaraan gekoppeld een analyse van hun geografische herkomst⁷. Ook de sociale afkomst van de studenten wordt nader onderzocht. Dit is een moeilijker te onderzoeken onderwerp, niet zozeer voor adel en patriciaat uit de grote steden, als wel voor de lagere sociale groepen. Een belangrijke vraag die naar voren komt, is of universiteiten sociale mobiliteit stimuleerden of de sociale positie bevestigden⁸. Tenslotte is er aandacht voor het studentenleven. Onderwerp van studie zijn onder andere de studenten als sociologische groep, leeftijd, kosten en lengte van de studie, *peregrinatio academica*, huisvesting, voeding en ontspanning⁹.

Een veel gebruikte onderzoeksmethode in de universiteitsgeschiedenis is de prosopografie. Deze werkwijze begint met het verzamelen van biografische gegevens van een populatie, een groep mannen of vrouwen met één of meer gemeenschappelijke kenmerken, bijvoorbeeld sociale afkomst, beroep, plaats van herkomst, leeftijd of opleiding¹⁰. De uitgebreidheid van de biografische gegevens varieert. Wanneer voor een bepaald tijdvak voldoende informatie over een aanzienlijk aantal personen vergaard is, dan worden correlaties zichtbaar en kunnen conclusies getrokken worden. Een nadeel van prosopografisch onderzoek is dat er nauwelijks of geen plaats is voor het "eigene" van elk individu en dat beperkt bronnenmateriaal een eenzijdig beeld kan schetsen¹¹.

Er zijn verschillende uitgangspunten mogelijk voor een universitaire prosopografie. In het eerste geval staat één bepaalde universiteit centraal en wordt onderzocht hoeveel personen er studeerden en wat hun herkomst was. Frijhoff en Bots gebruikten deze invalshoek in 1985 bij hun onderzoek naar de studentenpopulatie van de universiteit van Franeker tussen 1585 en 1811¹². Ze bekeken hun steekproef wat betreft herkomst, studierichting en het feitelijke aantal studenten. Soortgelijke buitenlandse onderzoeken zijn gedaan naar onder andere de studentenpopulatie van Dorpat (1632-1665) en Helmstedt (1576-1810)¹³.

⁶ H. de Ridder-Symoens, *Nouvelle histoire*, 79.

⁷ De Ridder-Symoens, *Nouvelle histoire*, 81. Zie hiervoor ook Frijhoff over de telling van de totale Duitse studentenaantallen en zijn manieren van correctie van de cijfers van Eulenburg: W.Th.M. Frijhoff, "Surplus ou déficit? Hypothèses sur le nombre réel des étudiants en Allemagne à l'époque moderne (1576-1815)", in: *Francia: Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 7 (1979).

⁸ De Ridder-Symoens, *Nouvelle histoire*, 82.

⁹ H. de Ridder-Symoens, "Universiteitsgeschiedenis als bron voor sociale geschiedenis", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 10 (1978) 98.

¹⁰ De Ridder-Symoens, *Nouvelle histoire*, 83.

¹¹ D. J. Roorda, "Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?", *Bijdragen en Mededelingen van de Geschiedenis der Nederlanden*, 94 (1979) 212-225. Lequin, F., "De prosopografie", *Spiegel Historiae*, 20 (1985) 543-546 en 570.

¹² Bots Frijhoff, *Franeker*.

¹³ P. Denley (ed.) *Computing techniques and the history of universities* (Göttingen 1996).

Ten tweede kan een analyse van een (beroeps)instelling worden gemaakt met als hoofddoel te achterhalen aan welke faculteit en universiteit de medewerkers studeerden. Een voorbeeld van de tweede methode is een studie naar de advocaten van het Hof van Holland uit 1996 van Huijbrecht en Scheffers. Van iedere toegelaten advocaat vermelden zij universitaire inschrijving- en promotiegegevens, voor zover dit in het register van het Hof voorkwam¹⁴.

De laatste methode onderzoekt hoeveel inwoners van een bepaald gebied studeerden aan een universiteit. In 1979 verscheen de studie van Bots, Matthey en Meyer naar de studerende inwoners van de huidige provincie Noord-Brabant tussen 1550-1750. Het is een uitgebreide prosopografie, waarbij iedere student vermeld wordt met zoveel mogelijk biografische gegevens, zoals geboorte of doop, huwelijk, overlijden, namen van ouders en beroepen¹⁵. Ook de dissertatie van Frijhoff maakt gebruik van de derde methode: hij onderzocht de aantallen (Noordelijke) Nederlanders die gepromoveerd zijn, hetzij hier, hetzij in het buitenland¹⁶. In dit boek uit 1981 krijgen de promovendi uit Zutphen extra aandacht. De basis vormen steekproeven uit de promotieregisters van Europese universiteiten.

Wanneer gekeken wordt naar de stand van zaken betreffende het onderzoek naar de Leidse studenten, blijkt dat er diverse deelstudies bestaan. Ongetwijfeld houdt dit verband met de omvang van deze studentenpopulatie. Wat betreft de aantallen en herkomst bestaan publicaties, waarvan die van H.T. Colenbrander uit de jaren twintig van de vorige eeuw het meestomvattend is. Hij telde alle studenten die tussen 1575 en 1924 naar Leiden kwamen en deelde ze in naar herkomst¹⁷. Tot op heden wordt in publicaties gebruik gemaakt van zijn tellingen. Verder zijn er recentere onderzoeken die meer dan alleen herkomst nagaan, maar slechts een deelgebied en/of een deel van de periode beschrijven, zoals bijvoorbeeld studies naar studenten uit het Duitse rijk, Schotse rechtenstudenten rond 1700, Engelsprekende medicijnenstudenten, Polen etcetera. Wat betreft sociale afkomst is er de studie van Haagse studenten in Leiden van Reinsma. Hij schreef begin twintigste eeuw een artikel over de sociale afkomst van Haagse studenten in Leiden¹⁸.

In zijn recent verschenen geschiedenis van de Leidse universiteit beschrijft Otterspeer diverse facetten van het studentenleven, die voor een deel gebaseerd zijn op onderzoek gedaan ten behoeve van deze dissertatie. Ook Otterspeers dissertatie wil ik hier noemen, al komen hierin negentiende-eeuwse studenten aan bod¹⁹.

¹⁴ R. Huijbrecht, S. Scheffers, J. Scheffers-Hofman, *Album Advocatorum. De advocaten van het Hof van Holland 1560-1811* (Den Haag 1996) (A.R.A. nr. 3). Er is door hen geen aanvullend onderzoek gedaan in bronnen elders. In het register is de *Academica Gelro-Zutphanica* ten onrechte in Zutphen gesitueerd, terwijl deze in Harderwijk stond.

¹⁵ H. Bots, I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg 1979).

¹⁶ W.Th.M. Frijhoff, *La société Néerlandaise et ses gradués 1575-1814. Une recherche sérieuse sur le status des intellectuels* (Amsterdam/Maarssen 1981).

¹⁷ H.T. Colenbrander, "De herkomst der Leidsche studenten", in: *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925) 275-363.

¹⁸ R. Reinsma, "Sociale en religieuze achtergronden van studenten aan de Leidse hogeschool", *Jaarboek "Die Haghe"* (1961) 11-58. Hierop was echter de nodige kritiek. Daar wordt dieper ingegaan op blz. 135.

¹⁹ W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest: de Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag

Hij maakte gebruik van een steekproef van Leidse, Haagse en Dordtse studenten om hun sociale achtergronden te achterhalen.

Voorgaande publicaties over studenten in Leiden worden niet uitvoerig besproken in deze inleiding. Zij komen in mijn tekst aan bod, wanneer de studies gebruikt worden om af te zetten tegen mijn uitkomsten. Samengevat is het onderzoek naar de Leidse studenten in de vroegmoderne tijd nogal versnipperd. Hun aantallen, hun achtergronden en het studentenleven zijn nooit in zijn geheel onderzocht. Wel is bekend dat Leiden veel buitenlandse studenten trok, en dat in de zeventiende eeuw de meeste studenten en ook de meeste buitenlandse studenten naar de stad kwamen, waarna de achttiende eeuw een tijd van teruggang was.

Vragen

Dit proefschrift is onderdeel van een groter project, naar aanleiding van de viering van het 425-jarig bestaan van de Leidse universiteit. Doel was dat er een integrale geschiedenis van de hand van Otterspeer zou verschijnen. Bovendien zouden drie promovendi tot op heden onderbelichte facetten van de universiteitsgeschiedenis behandelen. De dissertatie van Sluijter over het bestuur van de universiteit is inmiddels verschenen en Van den Hoorn rondt eerdaags zijn dissertatie over het onderwijs in de artes af. Dit proefschrift over de studentenpopulatie wil een bijdrage leveren aan de geschiedschrijving van de Leidse universiteit, waarbij het inschrijvingsregister centraal staat. Dit register werd ook wel *album studiosorum* of matrikel genoemd. Over het algemeen bestond een inschrijving uit een datumvermelding, naam, herkomst, leeftijd, faculteit en studie-adres. Geholpen door de moderne techniek, in dit geval door mijn gedigitaliseerde versie van het Leidse *album studiosorum* is het mogelijk om antwoorden te geven op nieuwe vragen en antwoorden op reeds door anderen gestelde vragen te controleren, eventueel aan te vullen of te verbeteren.

De centrale vraag die aan de orde komt is, hoeveel personen gedurende de vroegmoderne tijd in Leiden studeerden en wat hun achtergronden waren. Dit is dus volgens de invalshoek van de eerste vorm van de universitaire prosopografie: het bestuderen van de studenten aan de Leidse universiteit.

Hoofdstuk 1 belicht de gevolgen van de komst van de universiteit op diverse gebieden voor de stad Leiden en haar inwoners. Dit met name vanuit het perspectief van de universiteit. Onderdeel zijn de privileges op materieel en juridisch vlak die universitaire lidmaten genoten na inschrijving.

Het proces van inschrijving en recensie komt in hoofdstuk 2 aan bod. Onderzocht wordt aan welke inschrijvingscriteria lidmaten moesten voldoen. Het zal nooit precies mogelijk zijn het aantal studenten dat in Leiden studeerde vast te stellen, omdat niet iedere student ingeschreven stond in de meest bruikbare bron, namelijk het *album studiosorum*. Bovendien heeft deze bron een uitvoerige bewerking. In het *album studiosorum* stonden namelijk niet alleen studenten,

maar ook bijvoorbeeld universiteitspersoneel en afgestudeerden ingeschreven. Het is dus nodig de aard van de inschrijving te onderzoeken: gaat het om studenten of niet-studenten? Verder was een inschrijving een jaar geldig, waarna de lidmaat deze jaarlijks moest verlengen. Lidmaten die om diverse redenen dit niet op tijd deden, moesten zich opnieuw in het *album studiosorum* laten inschrijven. Daarom is het nodig te onderzoeken of het gaat om een eerste inschrijving van een persoon of dat er sprake is van een herhaling ervan. Dus worden eerst nog dubbele inschrijvingen en inschrijvingen van niet-studenten in het digitale album gemarkeerd. Misschien is het mogelijk een formule (een soort verdeelsleutel) te vinden om het aantal werkelijke studenten dat in het Leidse album staat te berekenen.

Hoofdstuk 3 gaat verder in op de Leidse studentenaantallen. Na berekeningen van hun aantal uit verleden en heden en de analyse van de ontwikkeling van de studentenaantallen wordt de Leidse studentenpopulatie op drie manieren gekarakteriseerd. Herkomst, leeftijd en sociale afkomst komen aan bod. De sociale afkomst van studenten was op diverse wijzen na te gaan. In de eerste plaats met behulp van het *album studiosorum*, waarin statusaanduidingen en gratis inschrijvingen staan. Daarnaast was er het prosopografisch onderzoek naar een selectie studenten uit Dordrecht, Den Haag en Leiden. Ook religieuze achtergronden komen aan bod. Mijn uitkomsten worden onder andere met die van Reinsma vergeleken.

Hoofdstuk 4 begint met het onderzoeken van de status van de Leidse universiteit in de Republiek. De reputatie en invloed van een universiteit was af te leiden aan de hand van studentenaantallen en het aandeel van de buitenlanders onder hen²⁰. In hoofdstuk 4 en 5 komt dit aan de orde en wordt gepoogd te achterhalen waarom studenten naar Leiden kwamen. Wat betreft herkomst en studierichting van de studenten wordt gezocht naar een verklaring voor de pieken en dalen. Zijn academisch en intellectuele niveau, oude banden van de Republiek met het buitenland of leefomstandigheden ter plaatse van invloed op het feit of een universiteit een lokale, landelijke of internationale aantrekkingskracht heeft? Hoofdstuk 5 sluit af met de getalsmatige vergelijking van de Leidse universiteit met andere universiteiten in Europa.

Een deel van de voorgaande onderzoeksvragen is ook gesteld en beantwoord door Colenbrander. Toch is er zeker geen sprake van het nodeloos overdoen van zijn werk. Hij heeft zich alleen gebogen over de aantallen en herkomst van studenten en over zijn tellingen bestaan twijfels. Verder biedt een telling van het gedigitaliseerde Leidse *album studiosorum* veel extra mogelijkheden, zoals bijvoorbeeld het leggen van kruisverbanden tussen herkomst, studierichting en leeftijd. De uitkomsten van dit onderzoek zullen worden vergeleken met de cijfers van Colenbrander en met de conclusies van Frijhoff over promovendi, onder

²⁰ Alschner, U, 'Sampling as a method of analysing matriculation registers. Local and social origins of cives academici at the University of Helmstedt, 1576-1810' in: Denley, P. (ed) *Computing techniques and the history of universities* (Göttingen 1996). Halbgraue Reihe zur historischen Fachinformatik (St. Katharinen 1996) 119 en R. Sluijter, 'Tot circaet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt'. *Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1572-1812* (Hilversum 2004) 13.

andere uit zijn dissertatie hierover *La société néerlandaise et ses gradués 1575-1814*. Waar mogelijk wordt vergeleken met cijfers van andere universiteiten in de Republiek, namelijk Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk.

Een gevolg van de komst van studenten in een stad was dat zij onderdak moesten vinden. Er is nog weinig aandacht besteed aan de studentenhuisvesting in Leiden; in diverse studies komt dit onderwerp slechts zijdelings aan bod²¹. Daarom is ervoor gekozen om verder te zien dan de adresnotitie in het *album studiosorum*. Hoofdstuk 6 behandelt de studenten in de stad. Het was voor studenten in Leiden mogelijk om bij particulieren een kamer te huren, of als bursaal in een van de theologiecolleges terecht te komen. De nadruk zal in dit proefschrift liggen op de interactie tussen studenten en de stad, dus op de “gewone” studenten die bij burgers op kamers zaten en niet zozeer op de bursalen in de colleges. Wel zullen de leefomstandigheden van studenten en bursalen met elkaar vergeleken worden. Aan de orde komt hoe een student aan een kamer kwam, wat de kosten ervan waren en hoe de inrichting was. Daarnaast wordt onderzocht of er concentraties studenten in bepaalde wijken voorkwamen en hoe lang studenten in de stad Leiden verbleven. Ook de getalsmatige verhouding tussen studentenpopulatie en stadsbevolking komt aan bod in hoofdstuk 6.

Periode

Het door mij behandelde tijdvak omvat ruim twee eeuwen en loopt van 5 augustus 1575 tot en met 15 mei 1812. Op 5 augustus 1575 registreerde de *rector magnificus* de eerste student in het *album studiosorum*. De datum 15 mei 1812 is een soort “natuurlijk einde” van de tot dan toe doorlopende reeks inschrijvingen. Hierop volgt een lacune tot november 1812. Vervolgens zijn alleen van de juridische en medische faculteit enkele studenten genoteerd tot halverwege 1813. Vanaf oktober 1814 is er weer sprake van continuïteit in het *album studiosorum*.

Het ‘burgerlijk’- of kalenderjaar is gevolgd, in plaats van het academisch jaar dat in Leiden begon op de stichtingsdatum 8 februari. Hiervoor is gekozen om zo het vergelijken van publicaties over diverse universiteiten door toekomstige onderzoekers te vergemakkelijken, aangezien het academisch jaar voor elke universiteit op een andere dag begon. Bovendien is in Frijhoffs *La société*, over Nederlandse promovendi en het artikel van Frijhoff en Bots over de universiteit van Franeker ook gekozen voor het burgerlijk jaar.

Album studiosorum

De voornaamste bron voor het statistische deel over studenten is het *album studiosorum*. Het Leidse *album studiosorum* begint met het stichtingsjaar 1575. Op

²¹ De huisvesting komt in diverse artikelen in het *Leids Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* aan bod. Een belangrijk stuk is van de hand van Van Strien over Schotse studenten. Ook Witkam en Clotz schreven over studentenhuisvesting. Daarnaast zijn er diverse huisvestingsstudies, waarin eveneens de studentbewoners naar voren komen. Zie het hoofdstuk “Studenten in de stad” voor meer literatuur.

14 februari 1579 werd besloten een *Liber Inscriptionum* aan te leggen²². De inschrijvingen vóór 23 februari 1580 zijn niet origineel, zij zijn later genoteerd²³. De eerste jaren volgden de inschrijvingen in het album van de Leidse universiteit de oude, Juliaanse kalenderstijl. Bij de omschakeling naar de Gregoriaanse kalender volgde na 1 januari 1583 de overgang op 12 januari²⁴.

In 1875 verscheen ter ere van het derde eeuwfeest het Leidse *album* in druk. De plannen voor deze uitgave kwamen al in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* van 1870 voor²⁵. In de daaropvolgende jaaroverzichten is sprake van de onderhandelingen met de curatoren van de Leidse universiteit hierover (1871), het begin van het drukken (1872), de voortgang en de voornaamste medewerkers eraan: Du Rieu, Rogge en Rauwenhoff²⁶. Helaas is de uitgave van het Leidse *album studiosorum* niet volledig. De verblijfplaats van de studenten in Leiden en of zij wel of niet leerling waren van de Latijnse school, gegevens die wel in het manuscript staan, wordt in de gedrukte versie niet vermeld. De namen van degenen, wier inschrijving later is doorgestreept, zijn overgenomen. Over de besluitvorming die aan de druk voorafging, is tot nu toe niets bekend.

Het initiatief tot inschrijving ging uit van de student, die zich hiervoor bij de *rector magnificus* vervoegde. Achtereenvolgens kan er in het gunstigste geval in het *album studiosorum* staan: datum van inschrijving, naam van de student, plaats van herkomst, faculteit of eerder behaalde academische titels, beroep, aanduiding van familieverband, maatschappelijke status en een vermelding van gratis inschrijving. Na 1595 omvat de registratie ook de leeftijd en de verblijfplaats in Leiden.

²² Molhuysen, P. C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit* ('s-Gravenhage 1913) deel I, 14 feb. 1579, 8.

²³ H. J. Witkam, *Immatriculatie en recensie in de Leidse universiteit van 1575 tot 1581* (Leiden 1975) I. Enkele leuke details in het handschrift zijn bijvoorbeeld in 1679 en 1684 te vinden, wanneer medische professoren rector-magnificus zijn. Zij zetten astrologische tekens voor de data van inschrijving. Op 5 november 1719 werd de negenentwintigjarige Pieter Verheist ingeschreven als *revisor albi universitatis*, dus om het album te herzien. Universiteitsbibliotheek Leiden, Afdeling Bijzondere Collecties, Archief Senaat en Faculteiten (A.S.F.), inv. nr. 13, *album studiosorum* en Molhuysen, *Bronnen* III, 253.

²⁴ E. I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen/Amsterdam 1960) 48. Andere gewesten gingen volgden later. In 1700 ging men in Gelderland over van 30 juni op 12 juli, in Utrecht van 30 november op 12 december en in Friesland en Groningen van 31 december 1700 op 12 januari 1701.

²⁵ *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1870, Verslag van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde*, pag. 68. Via www.dnbl.org (digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren).

²⁶ *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1871, 47-48; 1872, 55; 1873, 21 en 52; 1874, 48 en *Jaarboek 1879. Verslag van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde over het jaar 1878-1879*: "Uitvoerig werden de plannen besproken tot aanvulling van het *album studiosorum* uit verschillende gegevens, die nog ongebruikt bleven, als de acten van den Academischen Senaat, de registers van het Staten-college, de bundels Theses, door verschillende promovendi bij promotiën verdedigd, en de criminele sententiën. De heer Du Rieu verklaarde zich voor deze taak bereid, en Dr. Fruin heeft reeds het eerste deel der acten van den senaat, van 1575-1594, bewerkt. Wat dit werk belooft, blijkt uit het resultaat dat er onder de 2000 studenten, die gedurende die jaren zijn ingeschreven, slechts 90 voorkomen, welke promoveerden, waarvan 32 in het *album studiosorum* niet worden gevonden."

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de gedrukte versie van de meest bruikbare bron: het Leidse *album studiosorum* uit 1875. Door middel van scannen en optical character recognition (OCR) is hiervan een computerbestand gemaakt met behulp van het programma Microsoft Access²⁷. Mijn databank bevat de informatie uit het gedrukte *album studiosorum*, waaraan velden met vertalingen en rekenvelden zijn toegevoegd, maar is verder niet aangevuld met bijvoorbeeld informatie uit genealogische onderzoek, recensieregisters, promotieregisters en het archief van de academische vierschaar²⁸.

Aan het gebruik van het *album studiosorum* als bron voor de studentenpopulatie en haar achtergronden kleefte een aantal bezwaren. In de eerste plaats betreft de inschrijving in het *album studiosorum* een momentopname in een studentenleven. Inschrijving betekent niet, dat iemand zijn hele studietijd is gebleven. Vooral buitenlanders brachten slechts een kort bezoek en reisden vervolgens door naar een andere universiteit. Zo liet de Engelse John Evelyn zich op 28 augustus 1719 inschrijven, waarna hij op 1 september al weer verder reisde²⁹. De inschrijving geeft verder de studierichting en het adres van dat moment weer. Een overstap in later jaren naar een andere faculteit of een verhuizing is niet zichtbaar in het *album studiosorum*. Uit het album is verder geen beeld te vormen van het totale aantal lidmaten dat per jaar Leiden bevolkte. Het bevat alleen de nieuwe inschrijvingen.

Wie verder wil gaan dan een momentopname en een student langer wil volgen, kan terecht in de jaarlijkse herinschrijvingsregisters, de recensielijsten. Dit is een tweede belangrijke bron om de studentenpopulatie te bestuderen. Deze registers zijn in Leiden in tweevoud bijgehouden, door de universiteit en door de stedelijke overheid³⁰. Voor dit proefschrift is een selectie studenten gevolgd vanaf hun inschrijving in het *album studiosorum* tot hun laatste herinschrijving in de recensieregisters van de jaren daarna. Met behulp van de recensielijsten is het mogelijk de omvang van de totale jaarpopulatie na te gaan.

Het kwam regelmatig voor dat studenten zich na een langere periode van afwezigheid voor een tweede maal inschreven in het *album studiosorum*³¹. In mijn

²⁷ Het OCR proces verliep vrij moeizaam. De tamelijk 'dungedrukte' letters uit het *album* werden door de software niet goed herkend, waardoor er veel te corrigeren was. Verder moest de datum bij veel records handmatig worden ingevoerd. Bij twijfel of er sprake was van drukfouten, is gecontroleerd aan de hand van het originele *album studiosorum*.

²⁸ Het adres en het eventuele leerling zijn van de Latijnse school is niet overgenomen in de gedrukte versie van het album en dus ook niet in mijn databank. Wel heb ik zelf een reconstructie gemaakt van het aantal leerlingen van de Latijnse school. Jaren nadat ik mijn databank had ontwikkeld, kwam de werkgroep FASTI met een databankontwerp waarbij gegevens uit het *album studiosorum* kunnen worden aangevuld met onder andere overige universiteitsarchieven (bijvoorbeeld de senaatsacta en academische vierschaar) disputaties en alba amicorum. Zie hiervoor ook De Coster, "Fasti Workshop" in de *Nieuwsbrief Universiteitsgeschiedenis*, jg. 8 (2002) nr. 2, 9-28.

²⁹ Zo geeft J. Evelyn zelf aan in zijn *Memoirs of John Evelyn ESQ FRS. Comprising his diary from 1641 to 1705-6 and a selection of his familiar letters* (Londen 1827) 31. In ASL 28 aug. 1719 is zijn inschrijving echter niet te vinden.

³⁰ Zie voor meer over de recensieregisters op blz. 51.

³¹ L. van Buyten, "De Leuvense universiteitsmatrikels (16de-18de eeuw). Kritische beschouwingen", *Arca Lovaniensis* 3 (1974) 12, overdruk in *Historica Lovaniensia*. Het Leuvense gebruik herinschrij-

digitale *album studiosorum* zijn de dubbele records van één en dezelfde lidmaat gemarkeerd. Via *merging* zijn op drie manieren dubbele inschrijvingen achterhaald in het bestand: via sortering van het bestand op achternaam, op voornaam en op plaats van herkomst³². Natuurlijk blijft een interpretatie van dubbele inschrijvingen op basis van de soms beperkte beschikbare gegevens moeilijk. Als extra hulpmiddel is door de computer het geschatte geboortejaar berekend aan de hand van de leeftijden die de studenten opgaven. Wanneer een overeenkomst tussen twee inschrijvers werd vermoed, mocht het verschil in geboortejaar maximaal 5 jaar bedragen. Voor deze vrij ruime marge is gekozen omdat studenten niet altijd een juiste leeftijd opgaven aan de *rector magnificus*³³. Het gebruik van een geschat geboortejaar is met name handig om verwisselingen van gelijknamige grootvaders en kleinzonen te voorkomen. Bij personen die alleen met een patroniem vermeld stonden, is grote voorzichtigheid in acht genomen³⁴. Het filteren van herinschrijvingen leverde ook diverse twijfelgevallen op, bijvoorbeeld bij degenen met vaak voorkomende namen en bij lidmaten die zich met een patroniem inschreven. Genealogisch onderzoek zou hiervoor mogelijk een oplossing zijn, maar is gezien de enorme hoeveelheid records praktisch gezien geen optie. Daarom is bij twijfel ervoor gekozen geen relatie te leggen. Gevolg is dat mijn aantal dubbele records waarschijnlijk eerder een minimum dan een maximumgetal is.

Een volgende kanttekening die gemaakt moet worden, is dat het *album studiosorum* de inschrijvingen bevat van degenen die op diverse manieren met de universiteit verbonden waren, bijvoorbeeld als student, maar ook als universiteitspersoneel. Het is een registratie van universitaire lidmaten. Het doel van het *album studiosorum* was niet uitsluitend een volledige lijst van alle studenten op te stellen. Om in het digitale album de studenten naar voren te halen, zijn handmatig alle inschrijvingen vergeleken en niet-studenten gemarkeerd.

De *rector magnificus* hield het album bij en de wijze van inschrijving hing dus ook af van zijn persoon. Sommige rectoren zorgden voor lacunes. Zo noteerde de medicus Ewald Schrevelius tussen 1646 en 1647 geen dag van inschrijving, alleen de maand ervan. Tijdens de enige rectoraatsperiode van de theologieprofessor Antonius Hulsius van 1683 tot 1684 ontbreken bijna alle plaatsen van herkomst van studenten. De hiaten zijn mogelijk een gevolg van slordigheid. Overigens kwamen beiden in het jaar na hun rectoraat te overlijden...

De *rector magnificus* kon bij de inschrijving ook fouten maken, bijvoorbeeld door namen en plaatsen verkeerd, onleesbaar of afgekort te noteren. Vooral buitenlandse namen moesten het ontgelden. Maar ook de hoedanigheid kon fout worden genoteerd. Zo kreeg bijvoorbeeld een *tutor*, een gouverneur die aanzienlijke studenten begeleidde, in het album per ongeluk de titel *lord*³⁵. Controle van deze persoonlijke factor is moeilijk. Persoonsnamen zijn niet in het digitale album

vers te noteren als *reintitulatus* ben ik in het Leidse *album studiosorum* niet tegengekomen.

³² Deze bewerking werd handmatig gedaan.

³³ Zie voor meer informatie over leeftijden blz. 121.

³⁴ Zij zijn buiten beschouwing gelaten, tenzij het ging om iemand met een "zeldzame" naamscombinatie, uit een kleine plaats, met grote overeenkomsten qua leeftijd en studierichting.

³⁵ D. Thomson, *A virtuous and noble education* (Edinburgh 1971) 31.

bewerkt. Plaatsen zijn vergeleken met elkaar en opgezocht in het *Orbis latinus. Lexicon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit* over *Verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen* (3 delen), J.G.T. Graesse, F. Benedict en H. Plechl (Braunschweig 1972). Voor Nederland was er het *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* van A.J. van der Aa (Gorinchem 1839-1851) en *De Topografische Gids van Nederland* van F. van den Hoven (Amersfoort 1998).

Alertheid is nodig wat betreft de plaats van herkomst. Plattelands gaven soms bij de inschrijving niet de naam van hun dorp, maar van een naburige grotere plaats op. Ook kan het gebeuren dat iemand zich bij de ene universiteit bijvoorbeeld inschrijft als “uit Brielle” en bij de volgende universiteit als inwoner van het kleine, nabije dorp Vierpolders³⁶. Het is meestal niet duidelijk of studenten hun geboorteplaats of hun feitelijke woonplaats lieten vermelden.

De latinisering van naam en plaats kan verwarring geven. Zo kan het even duren, voordat bijvoorbeeld *Veteraquinas* herkend wordt als ‘uit Oudewater’ en blijkt de gezochte Jan Visser als Johannes Piscator ingeschreven te zijn. De verlatinisering varieert: een inwoner van Dordrecht kan onder andere als *Dordracenus*, *Dordraco-Batavus* of als *Dordrechtanus* ingeschreven zijn en het ene lid van de familie Mosterd staat als zodanig ingeschreven, terwijl een ander als *Sinapius* te boek staat.

De rector noteerde de persoonlijke gegevens zoals de lidmaat ze opgaf. Sommige studenten gaven een pseudoniem op, zoals bijvoorbeeld de Russische graaf Sjeremetjev, die als Mesjtsjerinov in Leiden door het leven ging. Ook waren achternamen vroeger niet geheel vaststaand en kwamen aliassen voor. Zo was Joannes Georgius a Dihl, die zich op 6 maart 1641 inschreef, volgens de toegevoegde verklaring ook bekend onder de naam ‘van Duren’³⁷. Jacob Cats is op 12 augustus 1593 geregistreerd onder zijn moedersnaam als Jacobus Breide³⁸.

Bij de inschrijving vroeg de *rector magnificus* naar de leeftijd van de student. Lidmaten boven de twintig jaar genoten immers een grotere hoeveelheid belastingvoordeel dan jongeren. Diverse auteurs wijzen erop dat de leeftijdsaanduidingen van het Leidse album onbetrouwbaar zijn³⁹.

Tenslotte is het zo dat niet iedere student zich inschreef. Hierop was waarschijnlijk ook nauwelijks controle. Diverse zeventiende-eeuwse bronnen wijzen op lacunes⁴⁰. Zo blijkt bijvoorbeeld uit Franse *alba amicorum*, de in de academi-

³⁶ Zie bijvoorbeeld H. de Ridder-Symoens, “Onderwijs en opleiding” in: W. Prevenier en R. Van Eenoo, *Geschiedenis van Deinze. Deel I. Deinze en Petegem in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden* (Deinze 2003) 409.

³⁷ ASL 7 mrt. 1641, Joannes Georgius a Dihl, Nobilis Silesius, 22 Pol. et Histor.

³⁸ D. ten Berge, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats* ('s Gravenhage 1979) 19: ASL 12 aug. 1593, Jacobus Breide, Brauwershavius, Stud. Litt.

³⁹ H. Bots, I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg 1979) 50; E. Ashworth Underwood, “English speaking medical students at Leyden”, *Nature. A weekly journal of science*, 22 (jan.-mrt. 1969) 812.

⁴⁰ Ook in de studie van W. N. du Rieu, “Deensche studenten aan Nederlandsche universiteiten”, *Handelingen maatschappij der Nederlandsche letterkunde* 1874, 72 en die van M. Ahsmann, *Collegia en colleges. Juridisch onderwijs aan de Leidse universiteit 1575-1630 in het bijzonder het disputeren* (Groningen 1990), bijl. III werden van de rechtenstudenten tussen 1575 en 1630 niet alle inschrijvin-

sche wereld populaire vriendenboeken met bijdragen van hoogleraren en medestudenten, dat rond 1650 Franse studenten in Leiden verbleven, die niet in het *album studiosorum* stonden⁴¹. In het wapenboek van de Gelders-Overijsselse studentenvereniging uit de periode 1617-1660 komen diverse studenten voor, van wie de inschrijving niet in het album te vinden is⁴². Ook toen diverse edelen in 1655 de senaat een academisch testimonium vroegen, bleek dat zij niet ingeschreven waren. Want het testimonium werd hen toegestaan, op voorwaarde dat zij eerst hun inschrijving nog zouden regelen⁴³.

Dat studenten zich onttrokken aan de inschrijving kon verschillende redenen hebben. Wie in het buitenland vervolgd was om geloofs- of politieke redenen liet zich uit voorzichtigheid niet zo gauw ergens registreren. Diverse politieke vluchtelingen bleven liever in de luwte en schreven zich niet in, zoals de aanhangers van het Engelse koningshuis Stuart (de Jacobieten) die zich tussen 1715 en 1745 zonder succes verzetten tegen de regering in Londen⁴⁴.

Een andere reden om zich niet te registreren was dat de inschrijving geld kostte. Mogelijk waren het vooral “passanten” die zich niet lieten registreren. Want zeker voor wie langere tijd bleef, waren de belastingvoorrechten die door inschrijving verkregen werden juist wel een reden om zich in te schrijven, ondanks het inschrijfgeld⁴⁵. Het was mogelijk het inschrijfgeld “terug te verdienen” door de vrijstelling van belastingen door te verkopen bij vertrek uit Leiden.

Het is moeilijk in te schatten hoeveel studenten niet ingeschreven staan. Om een indicatie hiervan te krijgen, zijn andere bronnen dan het *album studiosorum* over Leidse studenten gebruikt. Bijvoorbeeld door controle van het voornoemde wapenboek van de Gelders-Overijsselse natie op studenten die niet in album staan, kan een voorzichtige schatting gemaakt worden van het percentage studenten dat zich niet inschreef⁴⁶.

gen teruggevonden.

⁴¹ G. Cohen, *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle* (Den Haag-Parijs 1921), 230 (noot). De definitie van een album amicorum volgens de website van de Koninklijke Bibliotheek, www.kb.nl luidt: “Een album amicorum is een boekje waarin de eigenaar bijdragen verzamelde van vrienden, kennissen, dan wel beroemde tijdgenoten, waarmee hij in contact stond. Het album is nauw verbonden met het universitaire milieu en is ontstaan in de periode dat een gedeelte van de studenten zich niet tot één bepaalde universiteit beperkte, maar een zogenaamde academische rondreis maakte die hen door grote delen van Europa voerde. Het album was daarbij een trouw metgezel en vulde zich met bijdragen van de hoogleraren bij wie ze college liepen en natuurlijk van medestudenten.”

⁴² O. Schutte, *De wapenboeken der Gelders-Overijsselse studentenverenigingen* (Zutphen 1975) 22.

⁴³ Molhuysen, *Bronnen* III, 25 mei 1655 en 3 juni 1655, 97. H. Schneppen, auteur van *Niederländische Universitäten und Deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert* (Münster 1960), geeft aan voorgaande te moeten vergelijken met Molhuysen, *Bronnen* II, 135. Dat betreft de niet ingeschreven student Gennits die een Leidse kleermaker verwondde en de vraag of hij nu door gerecht of academische vierschaar berecht moet worden.

⁴⁴ C. D. van Strien 'Schotse studenten in Leiden omstreeks 1700 (deel II)' in *Leidsch Jaarboekje* 88 (1996) 137. Het is ook begrijpelijk dat Engels en zich niet wilden inschrijven na 1684. In dat jaar leverde de Leidse magistraat een Brit uit, waarna veel Schotten hun heil elders zochten. Strien, *Schotse studenten* II, 138.

⁴⁵ Kourakin, *Souvenirs*, 243. De Russische prins Koerakin noemde het belastingvoordeel als enige reden aan zijn neefjes om zich in te schrijven.

⁴⁶ Schutte, *Wapenboek*.

De analyse van het digitale *album studiosorum* zal een beter beeld geven van de grootte van de studentenpopulatie, hun herkomst, studierichting en leeftijd. Daarnaast valt er mogelijk meer te zeggen over de sociale afkomst van studenten, met aandacht voor het al dan niet gratis inschrijven, en hun religieuze achtergrond.

Andere bronnen

Naast het Leidse *album studiosorum* zijn, om meer zicht te krijgen op de achtergronden van studenten, het inschrijvingsbeleid, hun huisvesting en de omgang met de Leidse bevolking, ook andere bronnen gebruikt.

In de eerste plaats zijn er de acta van de academische vierschaar, opgedeeld in een crimineel- en een civiel gedeelte. De civiele zaken zijn allemaal doorgenomen en in een databank gezet. Dit deel belicht immers het meest het gewone, dagelijkse leven. Uit het criminele gedeelte zijn slechts de meest opvallende zaken gelicht. Verder werd gebruik gemaakt van informatie uit de bestuurlijke bepalingen van de universiteit, de statuten van 1575 en de herziene en aangevulde versie hiervan uit 1631, die tot 1811 van kracht bleef en de verordeningen van het universiteitsbestuur in voornamelijk de curatorenacta en in mindere mate die van de senaat⁴⁷. Ter aanvulling zijn diverse verordeningen van het Leidse stadsbestuur onderzocht voor zover zij geïndiceerd waren⁴⁸. Hierbij is gebruik gemaakt van de gedrukte uitgave van keuren⁴⁹ en de Leidse archiefinventaris. Op de aflezingsboeken, de registers van de ter pui van het stadhuis afgelezen bekendmakingen, bestond ook een index. Schout, burgemeesters en schepenen vormden samen het gerecht, het wetgevende college. Via een zaakregister zijn de Leidse gerechtsdagboeken doorgenomen. Dit zijn registers van besluiten en beschikkingen van het gerecht naar aanleiding van ingekomen stukken. De Leidse vroedschap koos uit haar midden jaarlijks vier burgemeesters, die het dagelijks bestuur van de stad vormden. De burgemeestersdagboeken, de registers van besluiten en beschikkingen van de Leidse burgemeesters zijn gebruikt, net als de index op de notulen van de burgemeesterskamer van de periode 1668-1771.

Ook zijn moralistische geschriften onderzocht. Voor de zeventiende eeuw was er Crispijn de Passe's *Academia sive speculum vitae scholasticae* ("De universiteit oftewel spiegel van het studentenleven"), Jan de Brune's *Emblemata of Sinnewerck* en Jan Bodecher Bennigs *Satyricon*. Heesakkers beschreef onder andere de satire van Petrus Cunaeus: *Sardi venales*⁵⁰.

⁴⁷ Nationaal Archief (NA), archiefbloknr. 3320, inventarisnr. 3.03.06, civiel dingboek academische vierschaar (AAV) 29, 25 feb. 1789, fol. 267 een mooi voorbeeld van de bekendmaking van verordeningen. Dit gebeurde aan de pui van het stadhuis. De pedel droeg zijn scepter etc. Twee afschriften van de publicatie, *ad valvas curiae* en *ad valvas academiae*, werden aangeplakt. De senaatsacta waren vanwege mijn gebrek aan kennis van de latijnse taal moeilijk raadpleegbaar.

⁴⁸ Op de vroedschapsnotulen is mij helaas geen index bekend.

⁴⁹ *Keuren der stad Leyden* (Amsterdam 1657) met index. Ook het keurboek van 1583 is gedrukt. RAL, bibliotheek studiezaal kast 18 plank B, Vergelijking der keuren en keurboeken (1385/1388 tot en met 1658). N.B. Daarin is sprake van de keuren 1583 en 1658.

⁵⁰ C. L. Heesakkers, "Two Leiden Neo-latin menippean satires, Justus Lipsius' *Somnium* (1581) and Petrus Cunaeus *Sardi Venales* (1612)", in: *Acta conventus neo-latini Bononiensis, Proceedings of the fourth international congress of neo-latin studies*, ed. R. J. Schoeck (New York 1985) 500-509.

De Passe's werk stamt uit 1612. Het bevat zestien prenten die van gegraveerde Latijnse verzen zijn voorzien, met een extra toelichting in het Latijn. De Passe maakt niet alleen reclame voor de universiteit, het was ook de bedoeling dat het boekje gunstige effecten op het moreel van studenten had. Hoewel de Leidse universiteit slechts eenmaal met name genoemd wordt, is het prentenboekje wel grotendeels op de Leidse situatie gebaseerd⁵¹. Uit datzelfde jaar kwam *Sardi venales* ("Gekken te koop"), een satire geschreven door de Leidse professor Cunaenus. Ook de *Satyricon* (1631) was van de hand van een Leidse professor, namelijk Bodecher Bennig⁵². Hoewel deze satire zich afspeelt in de fictieve universiteitsstad *Castalium*, is voor de goede verstaander duidelijk dat het om Leiden gaat⁵³. Jan de Brune's *Emblemata of Sinnnewerck* kwam uit in 1624. Daarin staan 51 afbeeldingen, gevolgd door een gedicht en een essay waarin De Brune de misstanden van zijn tijd beschrijft.

Voor de achttiende eeuw zijn er de spectators, een uit Engeland overgewaaid genre dat rond 1710 ontstond. De inhoud van een spectatoriaal weekblad kan niet alleen per tijdschrift, maar ook per aflevering verschillen. Eenheid is er voor het oog alleen door de uiterlijke presentatie: steeds acht bladzijden tekst, voorafgegaan door titel en motto, en besloten met de lijst van verkoopadressen (de 'stok'). Binnen dat vaste kader echter is er een grote verscheidenheid aan essays, brieven, karakterschetsen, redevoeringen, allegorieën, droomvertellingen, imaginaire reisbeschrijvingen, novellen, satirische woordenboeken, aforismen, fabels, gedichten en samen-spraken⁵⁴.

Voor dit proefschrift zijn de spectators gebruikt uit een overzicht van Luyt uit 1910, die het studentenleven van de achttiende eeuw weergeven, namelijk: J. van Effen, *Hollandsche Spectator* 1731-1735), *Nederlandsche Spectator* (1749-1760), *Philanthrope* (Amsterdam 1752-1762), *De Denker* (Amsterdam 1763-1775), *De Opmerker* (Amsterdam 1772-1778) en de *Spectator der Studenten* (1773-1774)⁵⁵. Belangrijk is de achtergrond van de spectatorschrijvers in het oog te houden, zo was bijvoorbeeld Justus van Effen een voormalig gouverneur.

Voor de achttiende eeuw stonden nog andere geschriften ter beschikking. *Het Leidsch Studentenleven* is een toneelstuk uit 1717 van J. J. Mauricius. In zijn "voorbericht" schreef hij, dat hij op veertienjarige leeftijd *De Gestoorde Studentenvreugd* maakte, naar aanleiding van wat hij dagelijks om zich heen zag op de academie. Dit jeugdwerk vormde de basis voor zijn latere klucht. Het ontzettend brave *Iets voor studenten* uit 1790 is een lange instructiebrief die ene vader Edel-

⁵¹ Lees voor meer informatie: I. M. Veldman, "Studentenleven omstreeks 1612: Crispijn de Passe's *Academia*", in *De boekenwereld*, 15.5 (1999) 344-353. De eerste prent in de *Academia* diende als inleiding: een aankomende student verlaat het ouderlijk huis om een opleiding te gaan volgen. Op de volgende zeven prenten werd de gang van zaken aan de universiteit uitgebeeld. De laatste acht prenten behandelden de vrijetijdsbesteding van studenten.

⁵² I. A. R. De Smet, Town and Gown in the Dutch Golden Age: The Menippean Satires of Jan Bodecher Benningh (1631) and 'Amatus Fornacius' (1633) 491-522, in: *Myrica. Essays on neo-latin literature in memory of Jozef J. IJsewijn*, Supplementa Humanistica Lovaniensia XVI (Leuven 2000).

⁵³ Desmet, *Town and gown*, 499-501.

⁵⁴ P. J. Buijnters, *Spectatoriale geschriften* (Utrecht 1991) 78.

⁵⁵ A. J. Luyt, *Klikspaan studentenschetsen* (Leiden 1910). Hij geeft ook een overzicht van andere studentenliteratuur. Deze is gebruikt voor zover het op Leiden betrekking had.

hart heeft geschreven voor zijn zoon die gaat studeren in Leiden⁵⁶. *Copie van een brief door een vader aan zyn zoon, student te Leiden geschreven*⁵⁷ en *Brief van een Heer uit Amsterdam, aan zyn Vriend te Leyden; behelzende een Onderzoek der Omstandigheden van zekere verregaande Hostiliteiten, welke zo men zegt, door de Studenten en eenige jonge officiers te Leiden zouden zyn gepleegd, 's Nachts tussen den 4den en 5den deezer loopende Maand December 1773 voorgevallen: Benevens een antwoord op denzelve brief*⁵⁸ zijn teksten uit het einde van de achttiende eeuw die gaan over de patriottentijd en studentenrumoer in de schouwburg en op straat.

Maar, zoals Marja van Tilburg in haar eerste stelling bij haar proefschrift *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Groningen 1998) al schreef: de veronderstelling dat adviesliteratuur een ondubbelzinnige graadmeter is voor normen en waarden van bepaalde periodes of van bepaalde groepen, is onjuist.

‘Meestal is het lastig, soms onmogelijk om vast te stellen welke elementen uit een fictioneel werk voor waar kunnen worden aangenomen. Waar informatie uit fictie overeenkomt met die uit de rechterlijke archieven, versterken en bevestigen de beide bronnen elkaar... Kritisch gebruikt kunnen literaire teksten de gegevens uit archiefbronnen illustreren, verduidelijken en aanvullen’⁵⁹.

Tenslotte kan het door voorgaande formele bronnen zoals universiteitsacta opgeroepen beeld vergeleken worden met persoonlijke impressies uit egodocumenten. Egodocumenten, een term geïntroduceerd door Jacques Presser, zijn teksten waarin iemand schrijft over zijn of haar eigen bezigheden en gevoelens. De ervaringen van tijdgenoten vormen een belangrijke bron voor het leven van alledag. Wat schreven zij in hun dagboeken, reisverslagen en brieven over het Leidse studentenleven en hoe moet dit op hun waarde geschat worden? Judith Pollmann wijst terecht op de risico's en problemen bij het gebruik van egodocumenten⁶⁰. Zo werkt de literaire traditie waarin schrijvers staan door naar de inhoud en vorm van hun eigen tekst⁶¹. Daarnaast benadrukten zij het nut van hun teksten. Dit

⁵⁶ Voor dit proefschrift is de druk van 1790 gelezen. De eerste uitgave werd gedaan te Utrecht in 1789. De auteur was de latere gouverneur van Curaçao, Mr. Pierre Jean Changuion. Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek deel 4. Een soortgelijke uitgave, met de titel *Instructions d'un père à son fils* van de Haags-Utrechtse gedeputeerde Willem Emmery de Perponcher was reeds eerder verschenen in 1774.

⁵⁷ Copie van een brief door een vader aan zyn zoon, student te Leiden geschreven. Met de hand is toegevoegd aan het titelblad: ao 1786. Academisch Historisch Museum (AHM) inv. nr. 3073 70B9 en het antwoord hierop: *Vermanende brief van een welmenend en getrouw bevestigd lidmaat van 's Lands universiteit tot Leyden, tevens als gebooren burger dier stad, eendragtliedend, dog vrymoedig en rondborstig, uit een onbevleete zugt voor het welzyn van stad en hoge schole, en tot handhaaving van de eere, van deszelfs doorlugtigen beschermheer Willem de Vijfde, en deszelfs getrouwe schooljeugd. Geschreven aan den schrijver van een brief, door een vader aan zyn zoon, student te Leyden.* Door Janus Francqenius (Leiden 1787).

⁵⁸ AHM inv. nr. 31370 70B8.

⁵⁹ L. C. van de Pol, *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996) 58.

⁶⁰ J. Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565/1641)* (Amsterdam 2000) 23 en 38.

⁶¹ Pollmann, *Buchelius*, 30.

betrof niet alleen het doorgeven van feitelijke informatie, zoals bijvoorbeeld data, relaties en locaties. Er waren ook morele lessen uit te trekken⁶². Niet alle persoonlijke ervaringen leenden zich ervoor om aan het papier te worden toevertrouwd. Met dwaasheden uit hun jeugd hadden veel auteurs echter geen problemen, omdat dit een mooi contrast vormde met hun inmiddels bereikte volwassen en evenwichtige persoonlijkheid⁶³.

Er waren diverse soorten tijdgenoten: zij die dichtbij de universiteit stonden, zoals studenten en professoren; buitenlandse reizigers en stadsbewoners. Het overzicht van de Noord-Nederlandse egodocumenten boorde diverse nieuwe bronnen aan⁶⁴. Het kritisch beschouwen van egodocumenten is noodzakelijk: ze zijn subjectief. Bovendien zijn zij soms bewust voor andermans ogen bestemd, zoals brieven aan thuis en memoires voor (klein)kinderen. Dan is het begrijpelijk dat de waarheid weleens verfraaid werd.

Daarnaast zijn in de gemeentearchieven van Leiden, Den Haag, Dordrecht en Rotterdam de gedrukte inventarissen van familiearchieven doorgenomen. Het trefwoord “universiteit Leiden” leverde veel doctoraalbullen, maar ook wat financiële achtergronden over studiekosten en informatie over privileges op. Ook via www.archieven.nl kwamen met dit trefwoord nieuwe stukken uit de tot nu toe digitaal doorzoekbare familiearchieven naar boven.

Met name in de zeventiende eeuw was het gebruikelijk dat een student meer dan één universiteit bezocht. Zo’n reis langs diverse beroemde hogescholen is bekend onder de term *peregrinatio academica*⁶⁵. Veel buitenlandse studenten reisden naar Leiden. Een overzicht van buitenlandse reizigers die sporen in schrift nalieten van hun tocht naar de Noordelijke Nederlanden, zowel studierend als niet-studierend, was te vinden in Jacobsen Jensen⁶⁶. Hij was gefocust op Amsterdam. In het Leidse Regionaal Archief bevindt zich een door Pellinck opgestelde lijst met reizigers naar Leiden en omstreken⁶⁷. Reizigers hielden vaak nauwgezet een

⁶² Pollmann, *Buchelius*, 33.

⁶³ Pollmann, *Buchelius*, 36.

⁶⁴ R. Lindeman, Y. Scherf & R.M. Dekker. *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Haarlem 1993). Een recente lijst is te vinden op www.egodocumenten.net. Voorzover in Nederland berustend zijn, met uitzondering van de Latijnse teksten en de autobiografie van Pieter de la Ruë (Egodocumenten 168), praktisch alle vermeldingen van personen die in Leiden zijn geweest doorgenomen.

⁶⁵ Zie hiervoor ook het proefschrift van A. Frank-van Westrienen, *De groote tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983). Daarnaast is er het recentere artikel van W. Frijhoff, “Éducation, savoir, compétence. Les transformations du Grand Tour dans les Provinces-Unies à l’époque moderne”, in: Rainer Babel & Werner Paravicini (Hg.), *Grand Tour. Adeligen Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen Historischen Institut Paris 2000* (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2005) [Beihefte der Francia, 60], 609-635 en het proefschrift van G. Verhoeven, *Anders reizen? : evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)*, (Hilversum 2009).

⁶⁶ J. N. Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850* (Amsterdam 1919).

⁶⁷ RAL, Bibl. Leiden 3484, D. E. Pelinck, klapper op reizigers te Leiden en Rijnland (De cijfers verwijzen naar bladzijdenummers rechtsboven in Leids boekje klapper). Voor zover in Nederland aanwezig zijn deze verslagen gezien. Wanneer niet mogelijk was de originele bron te bestuderen, is de samenvatting van Pelinck gebruikt.

verslag bij, en in vele daarvan figureerden de Leidse universiteit en haar studenten. Hun teksten leverde soms concrete maar over het algemeen wel fragmentarische informatie op. Het komt voor dat teksten van reisverslagen door hen soms letterlijk zijn overgenomen uit reishandboeken. Bovendien is het lastig is dat zij soms schrijven over zaken die voor hen duidelijk waren, maar die voor ons dat niet direct zijn. Verder is de waarschuwing van Van de Pol terecht dat reizigers te vaak op hun woord zijn geloofd. Reisverslagen zeggen vaak minstens zoveel over de reizigers zelf als over de inwoners van de Republiek⁶⁸.

Over buitenlanders zijn er enkele publicaties met verzamelde reisverslagen. Ervaringen van Duitsers die de Republiek bezochten zijn te vinden in het werk van Bientjes. Het echtpaar van Strien volgde Engelse en Franse reizigers⁶⁹.

De laatste categorie tijdgenoten zijn de stadsbewoners, zoals Daniel van der Meulen en Johannes le Francq van Berkhey. Van de eerstgenoemde koopman is zijn omvangrijke correspondentie bewaard gebleven. Le Francq van Berkhey schreef de academische verhalen van zijn jeugd op. Pieter de la Court's kritiek, daterend van halverwege de zeventiende eeuw, leverde ook diverse gegevens op⁷⁰. In *Het welvaren der stad Leiden* geeft hij een grondige principiële analyse van de omstandigheden in de stad en hoe deze verbeterd konden worden⁷¹.

Stadsbeschrijvingen zoals van Orlers (1614), *Les délices de Leyde* (1712) en Van Mieris' (1762-1784) en de stadsgeschiedenis van Leiden door Blok en de recente uitgave van de Leidse stadsgeschiedenis gaven informatie over het 'decor' waar de studenten in rondliepen⁷².

⁶⁸ Pol, *Hoerdom*, 61.

⁶⁹ Bientjes, J., *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800* (Groningen 1967); Strien, C. D. van, *British travellers in Holland during the Stuart period* (Leiden 1993); Strien, K. van, *De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795* (Utrecht 2001). M. van Strien-Chardonneau, "Le voyage de Hollande". *Recits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748-1795* (Groningen 1992).

⁷⁰ Voor dit proefschrift is de versie gebruikt van het AHM. Ook zijn er exemplaren in UBL, Afdeling Bijzondere Collecties: LTK 784 Pieter de la Court, *Het welvaaren der stad Leiden* (17de eeuw) en LTK 785 Pieter de la Court, *Het welvaren der stad Leiden*, 1659 en RAL nr 5634, kopie van het origineel.

⁷¹ Noordam, D. J., "Leiden als ideale stad (1574-1795)", in: J. Roding, B. Thijs en A. Sneller (red.), *Beelden van Leiden. Zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de Vroegmoderne Tijd, 1550-1800* (Hilversum 2006) 23.

⁷² J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stad Leyden* (Leiden 1614) en herdruk *Beschrijvinge der Stadt Leyden*, etc. door I. I. Orlers" (Leyden 1641) AHM derde druk gebruikt; *Les Délices de Leide, Une des célèbres Villes de L'Europe, Qui contiennent une description exacte de son Antiquité, de ses divers Aggrandissemens, de son Academie, de ses Manufactures, de ses Curiosités, & généralement de tout ce qu'il y a de plus digne à voir. Le tout enrichi de Tailles Douces*. Leyden: Pierre van der Aa, 1712; P.J. Blok, *Leiden. Eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd* ('s-Gravenhage 1918); *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad Deel 2, 1574-1795*, red. S. Groenveld, juni 2003; Deel 3, 1795-1896, red. B.M.A. de Vries, 2004. Themanummer van De zeventiende eeuw 22 (2006) 1 M. van Strien-Chardonneau, "Leiden, metropool der muzen en tuin van Holland. Leiden in Jean Nicolas Parivals *Les Délices de la Hollande*", 171-184; reisgids uit 1651; en ook in dit themanummer: P. J. Smith, "Wandelen in de Délices de Leide (1712)", 185-208. Dit was een gids om te gebruiken tijdens het verblijf in de stad.

Prosopografische selecties

Otterspeer heeft in zijn dissertatie over de Leidse universiteit in de negentiende eeuw studenten afkomstig uit een drietal steden extra uitgelicht, namelijk Leiden, Den Haag en Dordrecht⁷³. Hij koos voor deze drie steden om hun eigen karakter: Leiden als (textiel)industriestad, Den Haag als de nabije ambtenarenstad die veel academici nodig had en Dordrecht als oude, voormalig vooraanstaande, handelsstad. Ook de afstand van deze steden tot de universiteit speelt mee. Het bezwaar van een noodgedwongen verhuizing bestond niet voor de geboren Leidse studenten. Den Haag was in de buurt en Dordt lag op aanzienlijke reistijd van Leiden.

Mijn onderzoek richt zich op de zestiende tot en met achttiende eeuw en om vergelijkingen mogelijk te maken met Otterspeers proefschrift is er een uitgebreide prosopografie gemaakt van een geselecteerd aantal studenten uit diezelfde drie steden. De opzet was een groep van ongeveer 300 studenten te volgen⁷⁴. Er is gekozen voor negen peiljaren: 1600, 1625, 1650, 1675 enzovoorts tot 1800. Bij het maken van de selectie ging het niet om het verkrijgen van even grote groepen studenten met een gelijke studierichting. De selectie bestaat uit 152 Leidenaars, 96 Hagenaars en 33 Dordtenaars. Doordat deze laatste groep vrij klein is, blijft er bij de uitkomsten een element van toeval zeker aanwezig.

Van de geselecteerde studenten is een gezinsblad gemaakt met behulp van gepubliceerde genealogieën, aangevuld met onderzoeksgegevens uit de desbetreffende gemeente-archieven⁷⁵. Daarnaast zijn deze studenten in de universitaire archieven gevolgd, van inschrijving in het *album studiosorum* tot de jaarlijkse herinschrijving in de recensieregisters. Zo was hun totale studielengte te achterhalen, net als de (eventuele verandering van) studierichting. Verder is ook gekeken of zij in het archief van de academische vierschaar voorkwamen⁷⁶.

Van de selectie is gebruik gemaakt voor het onderzoek van de sociale afkomst, met als indicator het beroep van de vader. Ook de educatie van de vader is onderzocht. Om een beeld te krijgen van de religie die studenten van huis uit meekregen, is gekozen voor de gezindte waar de student gedoopt werd.

Naast het onderzoek naar de eerste Statenbursalen door A. J. Lamping is gebruik gemaakt van een selectie op basis van het *album studiosorum* van bursalen om inzicht te krijgen in het sociale milieu van deze “arme” studenten⁷⁷. Voor mijn dissertatie beperkte ik mij tot de Statenbursalen betaald door de stad Dordrecht

⁷³ W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Leiden 1992).

⁷⁴ Leiden, Den Haag en Dordrecht waren tussen 1575 en 1812 de herkomstplaatsen van ruim 6500 studenten.

⁷⁵ In de praktijk is bij het maken van de gezinsbladen eerst gezocht in *Nederlands adelsboek* en *Nederlands patriciaat*. Vervolgens is nagegaan in het *Genealogisch repertorium* van Van Beresteyn (en later de onlineversie van www.cbg.nl) of er reeds onderzoek naar deze families gedaan was. Dan volgt archiefonderzoek in onder andere doop- trouw- en begraafregisters, het notarieel- en het rechterlijk archief.

⁷⁶ Er is door mij een index gemaakt op de eisers en gedaagden in de civiele acta van de academische vierschaar.

⁷⁷ Met dank aan ds. Lamping voor het beschikbaar stellen van zijn onderzoeksresultaten naar het Statencollege, nu berustend bij het AHM, Leiden.

tussen 1592 en 1793, hetgeen de grootte van deze nieuwe databank op vijftig personen bracht.

Verder was er voor met name het onderzoek naar de huisvesting in de stad M.J. van Lieburgs computerbestand met medische studenten tussen 1575-1699 beschikbaar⁷⁸. Dit ongepubliceerde bestand is opgebouwd uit de informatie van de inschrijving in het Leidse *album studiosorum*, inclusief adresinformatie uit het manuscript en de data en titels van hun theses uit het kaartsysteem van Van der Woude⁷⁹.

⁷⁸ M. J. van Lieburg is hoogleraar medische geschiedenis in Rotterdam en Groningen. Ik bedank hem voor de gekregen kopie van het bestand.

⁷⁹ Kaartregister-Van der Woude: Nederlandse disputaties, oraties en dissertaties van vóór 1801. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, afd. Zeldzame en Kostbare Werken (ZKW): Chronologisch en alfabetisch op auteur gerangschikt kaartsysteem op de UB-A, samengesteld door S. van der Woude, bevattende academische en gymnasiale disputaties, oraties en dissertaties uit de periode 1577 tot en met 1800 (hier en daar tot en met 1821) met verwijzingen naar vindplaatsen van een exemplaar. Het betreft de academies van Leiden (1577-1800), Utrecht (1635-1800), Franeker (1589-1821), Harderwijk (1622-1821), Groningen (1614-1800) en Amsterdam (1632-1815). Tot de geregistreerde gymnasia behoren o.a. die van Alkmaar, Delft, Deventer, Dordrecht, Gouda, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Middelburg, Nijmegen, Rotterdam en Utrecht.

1. De stad Leiden en haar universiteit

Stichting van de universiteit

Vóór de stichting van de eerste universiteit in de Noordelijke Nederlanden in 1575 waren leergierige jongemannen aangewezen op buitenlandse universiteiten. De Nederlandse opstand vanaf 1568 tegen de Spaanse overheersing bemoeilijkte het reizen hier naartoe. De vroeger regelmatig door Noordnederlanders bezochte Leuvense universiteit in de Zuidelijke Nederlanden was katholiek en bovendien door de Opstand niet meer bereikbaar.

De stichting van een eigen Noord-Nederlandse academie begon met brieven van Willem van Oranje aan de Staten van Holland en Zeeland. Er was haast geboden: langzamerhand was aan beide kanten een vorm van ‘oorlogsmoeheid’ ontstaan, Oranje had niet veel geld en mogelijkheden meer om nog jaren weerstand te bieden en de Spaanse troepen sloegen aan het muiten wegens achterstallige betaling van soldij. Vredesonderhandelingen waren dus in zicht. De prins zag in dat het tijdens of na de onderhandelingen niet mogelijk zou zijn om Filips II te verzoeken een universiteit in de opstandige Nederlanden te stichten. Het was beter de Spanjaarden voor een voldongen feit te stellen en snel een universiteit op te richten. Door een eigen universiteit kwam een (goedkopere) academische studie nabij en konden ambtenaren en predikanten ten behoeve van de ‘nieuwe’ protestantse religie opgeleid worden⁸⁰.

Uit diverse kandidaatsteden, waaronder Middelburg en Gouda, kozen de Staten van Holland en Zeeland Leiden. Deze stad kreeg de universiteit als beloning en vergoeding voor het leed geleden bij het beleg van 1574. De gunstige centrale ligging zal ook een rol hebben gespeeld. De dichter en geschiedschrijver Pieter Cornelis Hooft bracht in de zeventiende eeuw de legende in de wereld, dat Leiden van de prins van Oranje had mogen kiezen tussen het stichten van een universiteit of belastingvrijdom voor vele jaren, waarbij het wijze stadsbestuur de universiteit koos. Dit verhaal is echter weerlegd door Fruin en later door de bronnenpublicatie van Molhuysen⁸¹.

Het recht een universiteit te stichten was voorbehouden aan de soeverein. De Staten van Holland en Zeeland usurpeerden dit recht en riepen in 1575 de Leidse

⁸⁰ W. Otterspeer, *Groepsportret met dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000) 62.

⁸¹ M. W. Jurriaanse, *De stichting der Leidse universiteit* (Leiden 1965) 7.

universiteit in het leven met een akte fictief op naam gesteld van koning Filips II. De universiteit van Leiden is de oudste van de Republiek. Tien jaar later volgde de universiteit van Franeker. De overige universiteiten werden opgericht in Groningen (1614), Utrecht (1636), Harderwijk (1648) en Nijmegen (1656 en 1753). De eerste Nijmeegse academie verdween na 24 jaar, de tweede poging mislukte al na vier jaar. Bij vergelijkingen tussen de Leidse universiteit en de andere, blijft die van Nijmegen buiten beschouwing, vanwege het feit dat er weinig informatie over de studenten is en omdat zij slechts kort bestaan heeft. De hogescholen van Franeker en Harderwijk hielden in 1815 officieel op te bestaan door de eerste wettelijke regeling voor het hoger onderwijs in Nederland. In de jaren daarvoor hadden zij een kwijnend bestaan geleden.

Diverse universiteiten in de Republiek zijn voortgekomen uit Illustre scholen, athenea of gymnasia. Deze scholen werden door het stadsbestuur of de gewestelijke dan wel kwartierlijke Staten opgericht. De gewestelijke Staten konden ze verheffen tot universiteit, zoals gebeurde met de scholen van Utrecht, Harderwijk en Nijmegen. De andere Illustre scholen stonden in Amsterdam, Den Bosch, Breda, Deventer, Rotterdam, Dordrecht, Maastricht, Middelburg en Zutphen. Een poging om er een in Den Haag te stichten mislukte. Het lesaanbod kon op Illustre scholen varieëren van één tot meer faculteiten. Het grootste verschil tussen een universiteit en een Illustre school is dat alleen de eerstgenoemde het *jus promovendi*, het promotierecht, bezat.

Faculteiten

De Leidse universiteit had vier faculteiten. Het was de bedoeling dat studenten aan de universiteit hun opleiding begonnen in de *artes* of filosofische faculteit. De *artes* werd lange tijd beschouwd als een voortzetting van de Latijnse school⁸². Deze faculteit was bedoeld als voorbereiding op een studie in de drie andere en hogere disciplines. Zij omvatte de drie talen, Latijn (met als onderdelen *retorica* en *eloquentia*), Grieks en Hebreeuws. Ook filosofie hoorde erbij, bestaande uit de *logica*, *ethica* en *fysica*, en geschiedenis en wiskunde⁸³. Uit de opsomming van de docenten valt een rangorde af te lezen, met onderaan de elementaire vakken *retorica* en *eloquentia*, vervolgens het Grieks en het Hebreeuws, dan de drie traditionele filosofievakken *logica*, *ethica* en *fysica* en ten slotte, op de belangrijkste plaats, geschiedenis en wiskunde⁸⁴. Dit vakkenpakket varieerde in de loop der eeuwen. De *artes*faculteit splitste zich uiteindelijk in een aantal richtingen. Na deze voorbereidende fase in de *artes* stroomden studenten door naar de drie hogere faculteiten: rechten, medicijnen en theologie.

Bij de rechtenfaculteit lag de nadruk op het Romeins recht⁸⁵. De inrichting van het juridisch onderwijs aan de Leidse universiteit bestond uit drie fasen. Het eer-

⁸² Bots, *Noordbrabantse studenten*, 44.

⁸³ Otterspeer, *Bolwerk*, 388-389.

⁸⁴ Otterspeer, *Bolwerk*, 389 met verwijzing naar de nog te verschijnen dissertatie van R.-J. van den Hoorn. Otterspeer, *Bolwerk*, 399: De professor retorica bouwde voort op wat studenten op de Latijnse school hadden geleerd, met de eerste beginselen van de toepassing van het latijn.

⁸⁵ Ahsmann, *Collegia*, 253.

ste jaar was erop gericht de student vertrouwd te maken met de beginselen van het recht. Aan de orde kwamen de vier boeken van de *Institutiones* van Justinianus, met daarin de grondbeginselen van het Romeins recht, twee titels uit verzamelde juridische geschriften, *Digesten* genaamd, *De regulis juris* (over de rechtsregels) en *De verborum et rerum significatione* (over de betekenis van de begrippen en de zaken) en de rubrieken van het *Corpus Iuris*. De belangrijke rol die de *Instituten* door de humanistische opvattingen in het onderwijs gekregen hadden, bleek ook uit het feit dat vaak twee professoren dit inleidende onderwijs verzorgden⁸⁶. Deze manier van onderwijs, ook wel aangeduid als de “Hollandse school”, was humanistisch en praktisch, didactisch en eclectisch⁸⁷.

In de volgende studiejaren kwamen de *Digesten* aan bod, een verzameling juridische geschriften. Sinds 1596 konden studenten in disputationcolleges waarin zij bepaalde stellingen in groepjes (*collegia*) verdedigden zich een systematisch overzicht van de *Digesten* eigen maken. Op college gingen de professoren dieper in op afzonderlijke titels of enkele bij elkaar horende titels en bespraken deze vervolgens per bepaling⁸⁸. De *Digesten* waren theoretischer dan de op de praktijk gerichte *Codex*, bestaande uit diverse verordeningen, die eveneens in het studie-
vervolg aan bod kwamen⁸⁹. De eerste professor in rang van de faculteit gaf les in de *Codex*. Bepaalde onderwerpen, zoals procesrecht, contracten- en verbintenissenrecht en erfrecht genoten de voorkeur⁹⁰.

De algemene grondslag voor het medische onderwijs, eveneens de *Instituten* genoemd, bestond uit de vakken fysiologie (natuurkunde), pathofysiologie (ziektenleer) en algemene ziekteleer die in samenhang onderwezen werden. Professoren gebruikten voor de instituten de werken van verschillende klassieke auteurs, zoals Hippocrates en Galenus⁹¹. ‘s Zomers konden studenten aanschouwelijk onderwijs bijwonen in de vorm van botanie en de winter was de geschikte tijd voor de anatomielessen. Klinisch onderwijs aan het ziekbed bestond sinds 1636⁹².

De Leidse theologiestudie bestond voornamelijk uit Bijbelexegese op humanistische grondslag. De scholastische vorm kwam tot uitdrukking in het onderwijs aan de hand van Bijbelteksten, die in een reeks van stellingen een bepaald onderwerp belichtten. De twisten tussen Gomarus en Arminius, over dogmatieke verschillen - met name over de verhouding tussen kerk en staat en de leer van de predestinatie - brachten ook onrust binnen de universiteit en resulteerden in 1619 in een zuivering door Maurits van Oranje. Vanaf die tijd kwam er ook meer aandacht voor de praktische kant van het predikantenvak, zoals het preken⁹³.

Wie promoveerde in de artes kreeg de titel *Artium Magister*, *Artium Liberalium Magister* of werd ook wel *Philosophiae Doctor* genoemd. Daarnaast waren er de zeer weinig voorkomende titels van baccalaureaat en licentiaat, die voornamelijk

⁸⁶ Otterspeer, *Bolwerk*, 411.

⁸⁷ Ibidem, 412.

⁸⁸ Ibidem, 413.

⁸⁹ Ibidem, 409-416. Ahsmann, *Collegia*, 226-231. Respectievelijk *Digesten* 50, 17 en D. 50, 16.

⁹⁰ Otterspeer, *Bolwerk*, 414.

⁹¹ Ibidem, 407.

⁹² Ibidem, 402-409.

⁹³ Ibidem, 416-424.

door buitenlanders werden behaald. De doctorstitel, die een promotie in één van de drie hoofdfaculteiten mocht worden gevoerd, was gebruikelijker in Leiden.

Organisatievorm en bestuur

In de Middeleeuwen waren universiteiten in te delen volgens twee systemen, de *modus Bononiensis* en de *modus Parisiensis*. Het model van Bologna, waarbij studenten de universiteit vormden en de professoren benoemden, verdween. Het Parijse model, waarin studenten minder te zeggen hadden en slechts lidmaten van de universiteit waren, bleef gebruikelijk en ging uit drie varianten bestaan. De eerste variant bestond uit een “docentenuniversiteit” met gecentraliseerd, in faculteiten ondergebracht onderwijs. Hier werden vooral specialisten opgeleid. De tweede variant, de *collegiale* universiteit, was gebaseerd op de structuur van de universiteit van Oxford. Het onderwijs was gedecentraliseerd, al was er nog een faculteitensysteem en er waren talrijke colleges waarin studenten en “masters” woonden. Deze universiteiten leverden over het algemeen generalisten af. De derde variant was een mengvorm. Deze universiteit combineerde de voordelen van een centrale organisatie, het collegesysteem en een kleine omvang. Alles was in één gebouw ondergebracht, waardoor het goed mogelijk was toezicht op de studenten te houden. Bovendien was het ook goedkoop om daar te studeren⁹⁴.

De Leidse universiteit volgde de *modus Parisiensis* en was een typische docentenuniversiteit, net als de andere universiteiten in de Republiek⁹⁵. De dagelijkse leiding was in handen van de senaat, bestaande uit de professoren en onder leiding van de *rector magnificus*. Vertegenwoordigers van de Staten van Holland vormden samen met de burgemeesters van Leiden het *curatorium*, het centrale bestuurscollege van de universiteit⁹⁶. Er was in Leiden geen sprake van een mengvorm van universiteitssystemen. Wel was er het Statencollege, in 1592 gesticht op initiatief van de universiteit en de Staten van Holland – vandaar de naam. In het Statencollege, dat gelegen was aan de Cellebroedersgracht, verbleven theologiestudenten met een beurs. Een deel van de Leidse studenten woonde dus apart in een college, maar dat was niet het belangrijkste kenmerk. Hoewel bursalen ook in het Statencollege lessen volgden, gingen zij voor het essentiële onderwijs naar de universiteit⁹⁷.

Naast het Statencollege (1592-1801) waren er nog het Waals college (1606-1699), dat gehuisvest was aan de Groenhazengracht en het kleine Seminarium Indicum, dat een kortstondig bestaan kende (1622-1633) en waarvan de studenten in huis woonden bij de theologiehoogleraar Antonius Walaeus aan het Rapenburg⁹⁸.

⁹⁴ W. Frijhoff, “Patterns”, in: Ridder-Symoens, H. de (red.), *A history of the university in Europe*, II. Universities in early modern Europe (1500-1800) (Cambridge 1996) 64-65. Frijhoff omschreef de tweede vorm als “collegiate or tutorial university” en de derde vorm als de “college-university”.

⁹⁵ Dit concludeert Sluijter, *Ciraet*, 19. Dit gold voor alle universiteiten in de Republiek.

⁹⁶ Sluijter, *Ciraet*, 22-23.

⁹⁷ Ibidem, 19.

⁹⁸ Meer over de redenen van de stichting is te vinden op blz. 304.

Buitenlandse reizigers reageerden over het algemeen verbaasd wanneer zij merkten dat het gebruikelijk was bij particulieren te wonen en dat Leiden niet het uitgebreide collegesysteem kende⁹⁹. Al was het Statencollege dan het grootste college in Leiden, de Engelsman Mountague die eind zeventiende eeuw de stad bezocht, vond dat het niet te vergelijken was met het kleinste college in Oxford of Cambridge¹⁰⁰.

Locatie

De meeste universitaire voorzieningen waren aan het Rapenburg gehuisvest. De eerste colleges vonden plaats in het voormalige Sint Barbaraklooster. Toen dit kloostergebouw als Prinsenhof werd ingericht verhuisde de universiteit op 4 september 1577 naar de Faliede Bagijnhofkerk, maar ook dit gebouw voldeed niet. Vanaf augustus 1581 kreeg de universiteit haar definitieve onderkomen in de kapel van het Witte Nonnenklooster aan het Rapenburg¹⁰¹. Tot op heden is dit het Academiegebouw van de universiteit Leiden. In de periode van mijn onderzoek vonden alle faculteiten hierin onderdak. Er was geen buitenlandse reiziger te vinden, die positief oordeelde over het Academiegebouw. Het was 'vermoedelijk een der slechtste gebouwen van de stad' en 'niets bijzonders'¹⁰². De Duitser Haller beschreef het bouwwerk als 'ein groß, eben nicht gar schön gebaut Hauß'. De Leidse stadsbeschrijver Orlers geeft hen gelijk, de Academie was 'uitwendig niet zo geheel sierlijk noch kostelijk gebouwt, als wel verscheide andere universiteiten of hooge scholen in andere landen gesticht en gebouwt zijn', maar het interieur kon een vergelijking wel doorstaan. De meeste buitenlandse reizigers waren het niet met hem eens. De Zweed Jacob Jonas Björnsthål bleef nog mild en beschreef de gehoorzalen als 'eenvoudig zonder sieraad'¹⁰³. Anderen oordeelden vernietigend: 'Die Auditoria bedeuten auch nicht viel'; 'Les salles étaient tristes, froides et malsaines', en zelfs: 'aartslelijk'.

Andere universitaire voorzieningen waren de *hortus botanicus* achter het Academiegebouw, en de bibliotheek en het anatomisch theater die in de voormalige Faliede Bagijnhofkerk gevestigd waren¹⁰⁴. Van de theologische colleges was het Statencollege gehuisvest in het Cellebroedersklooster en het Waals college in een

⁹⁹ Strien, *British travellers*, 145 en M.[onsieur] A. de la Barre de Beaumarchais, *Le Hollandois ou lettres sur la Hollande ancienne & moderne* (Frankfurt 1738) 197.

¹⁰⁰ W. Mountague, *The Delights of Holland: or, A Three Months Travel about that and the other Provinces. With Observations and Reflections on their Trade, Wealth, Strength, Beauty, Policy, &c. Together with a Catalogue of the Rarities in the Anatomical School at Leyden* (Londen 1696) 97.

¹⁰¹ Ahsmann, *Collegia*, 232.

¹⁰² S-F l'Honoré, *La Hollande au dix-huitième siècle ou Nouvelles Lettres, contenant des remarques et des observations sur les principales Villes, la Religion, le Gouvernement, le Commerce, la Navigation, les Arts, les Sciences, les Coutumes, les Usages et les Moeurs des habitants de cette Province* (La Haye MDCCLXXXIX), brief VIII betreft Leiden, 142.

¹⁰³ J. J. Björnsthål, *Reize door Europa en het oosten. Se deel bevattende het dagboek der reize door Zwitserland, Duitschland, Holland en Engelland*. (Utrecht en Amsterdam 1783) 393.

¹⁰⁴ Deze komen uitgebreider aan bod in het boek van Sluijter, *Ciraet*, hoofdstuk 2. De academische infrastructuur.

pand op de Groenhazengracht¹⁰⁵. Met uitzondering van de nieuw aangelegde *hortus* vonden alle voorzieningen van de universiteit een plaats in reeds bestaande Leidse gebouwen.

Eind achttiende eeuw klonk, vooral onder de professoren, de roep om nieuwbouw van het Academiegebouw, dat in hun ogen niet representatief was. Het nieuwe, multifunctionele Academiegebouw zou, volgens een plan van F. L. Gunkel uit 1785, onderdak bieden aan alle academische instellingen, zoals de inmiddels uitpuilende bibliotheek. Ruimtegebrek - opoffering van de helft van de *hortus* was noodzakelijk - maar vooral geldgebrek zorgden ervoor dat er nooit een nieuw Academiegebouw kwam¹⁰⁶.

Gevolgen voor de stad van de komst van universiteit

Naast deze, weliswaar beperkte, zichtbare gevolgen van de komst van de universiteit was er voor de stad ook een belangrijke verandering op het gebied van de jurisdictie. De inwoners van Leiden waren voortaan verdeeld in twee groepen, die ieder hun eigen rechten hadden, namelijk burgers en universitaire lidmaten. Het was een Europese, uit de Middeleeuwen stammende traditie dat lidmaten van een universiteit, dat wil zeggen: degenen die ingeschreven stonden in het *album studiosorum*, bepaalde voorrechten genoten. De privileges varieerden per universiteit in aantal en uitgebreidheid en vormden een concurrentiemiddel. Prins Willem van Oranje verleende de Leidse *Privilegia Academica* in de statuten van 2 juni 1575. Het bijwerken of aanvullen ervan vond plaats door middel van de statuten van 1631 en verschillende resoluties, zowel van de Staten van Holland als van het stadsbestuur van Leiden. Sommige voorrechten golden professoren, hun weduwen, afgestudeerden en andere lidmaten, sommige studenten¹⁰⁷. Hier zal in de uitwerking de nadruk liggen op de studentenprivileges. De Leidse student genoot vier privileges, onder te verdelen in twee materiële- en twee juridische voordelen. Het ging hierbij om vrijdom van belastingen op onder andere wijn en bier; tol-vrijdom; vrijstelling van stedelijke verplichtingen en het behoren onder de jurisdictie van een academische rechtbank.

Deze voorrechten dienden tot bloei van de universiteit en waren bedoeld om zoveel mogelijk lidmaten te trekken¹⁰⁸. Het ging hierbij niet alleen om studenten, maar ook dienstverleners. Door de voorrechten zouden dienstverleners meer vertrouwen genieten bij studenten¹⁰⁹. Daarnaast boodt lidmaatschap voor studen-

¹⁰⁵ Meer over deze colleges is te vinden op blz. 304.

¹⁰⁶ Sluijter, *Ciraet*, 88.

¹⁰⁷ De inkwartiering gold professoren en afgestudeerden, waarover meer in P. C. Molhuysen, *De voorrechten der Leidsche universiteit* (Amsterdam 1924) 10-12. Molhuysen, *Bronnen* IV, 8/9 feb. 1686, 43: Een theologie kandidaat uit 1686, die les mocht geven, viel onder de voorrechten van de professoren en niet meer onder die van de studenten.

¹⁰⁸ Molhuysen, *Bronnen* I, 11 mrt. 1578, 55*, bijl. 39: de beperkte Leidse belastingvoorrechten waren voor diverse buitenlandse studenten reden tot vertrek.

¹⁰⁹ Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 173*, bijl. 1093: na een opsomming van priveleraren (dansles, taalmeesters etc.): "Alle dese konnen by de Universiteit niet sonder groot nadeel ontbeert worden en

ten en geleerden uit den vreemde een zekere mate van rechtsbescherming. Het was ook een financieel extraatje voor degenen in universiteitsdienst, zoals bijvoorbeeld de schout als promotor en de thesaurier-extra-ordinaris die op een ‘sober wedde’ de reparaties en andere timmeringen verzorgde¹¹⁰. De universitaire privileges, of beter: het misbruik van de privileges leidden geregeld tot spanningen tussen de universiteit en de overheid¹¹¹.

Belastingvrijdom

Het eerste materiële privilege was korting op of volledige vrijstelling van diverse belastingen. De summiere vermelding in de statuten, zonder nadere praktische uitwerking, had als gevolg dat de universiteit ervoor heeft moeten strijden¹¹². De universitaire lidmaten kregen steeds opnieuw vrijstelling na de invoering van nieuwe belastingen. De jaren 1662, waarin universitaire lidmaten vrijdom van de bestaande gewestelijke belastingen kregen, en 1751, met vrijdom van alle belastingen, vormden belangrijke mijlpalen¹¹³.

De belastingkorting gold in de eerste plaats op wijn en bier. Twee jaar na de stichting van de Leidse universiteit kwam hiervoor de eerste regeling. De stad Leiden verleende vanaf 31 oktober 1577 vrijdom van de halve wijnaccijns en van de hele accijns op tien vaten bier voor huishoudende lidmaten en zes vaten bier voor studenten per jaar¹¹⁴. Het ging hierbij om Leids bier. De vrijdom ging in vanaf het kwartaal volgend op de inschrijving in het album¹¹⁵. Door deze vrijstelling liep de stad accijnsinkomsten mis. Vanaf 1580 beperkten schout, burgemeesters en gerecht van Leiden de vrijdom van bieren die duurder waren dan twee gulden per vat, waarmee buitenlands bier bedoeld werd. Ook kregen student-

werden door het genot van de immuniteit ende door d'eere van lidmaten te zijn van d'Universiteit gelokt ende aangespoort om sig liever hier als elders te etablisseeren, gevende het hun ook meer credit by de studenten, dat evenals sylieden van de voorregen van de Universiteyt jouisseeren, en sijn selvs eenige derselve op andere Universiteiten gesalarieert.”

¹¹⁰ Molhuysen, *Bronnen* V, 25 nov. 1749, 317.

¹¹¹ Op die spanningen wordt ingegaan vanaf blz. 97.

¹¹² Molhuysen, *Bronnen* I, 2 juni 1575, bijl. 23, 37*: artikel XXVII: “Alle Studenten zoewel vreemde als binnenlantsche sullen int commen ende wederkeeren tot der zelve Universiteyt, vry zijn van allen thollen aengaende heure boucken, cleederen ende andere meublen, ende voorts gebruycken alle privilegien ende vryheden nae bescreven rechten hen competerende, voor zoe veel die by dezen jegenwoordighe Statuten ende Ordonnantien specialycken nyet en zijn gederogeert”. (gederogeert: derogeren, afwijken, buiten werking stellen (Van Dale))

¹¹³ Otterspeer, *Bolwerk*, 118. Een helder overzicht van vrijdommen verleend door de Staten van Holland, Molhuysen, *Bronnen* V, aug. 1748, 297-298: sinds 14 mrt. 1582 vrijdom wijn en bier; 2 apr. 1602 zout; 6 juli 1674 verdubbeling zout; 1 apr. 1681 zeep en redemptiegeld, hierbij hoort ook heeregeld; 21 mrt. 1693 koffie en theegeld.

¹¹⁴ Witkam, *Immatriculatie*, 190.

¹¹⁵ Ibidem, 191. Aangezien alles werd bijgehouden in kwartaalstaten zal dit de pachttermijn zijn geweest. Ook in 1614 ging de wijnvrijdom per kwartaal. RAL, *Gerechtsdagboeken* 52, 26 juni 1614, fol. 92v: In 1614 klaagden de wijnpachters over studenten die halverwege of aan het einde van het kwartaal in Leiden aankwamen. Zij wilden toch voor die hele periode vrijdom. De pachters lieten studenten burgeraccijns betalen, van het lopende kwartaal dat zij op de universiteit arriveerden, totdat het tweede kwartaal begon, dan genoten de studenten volledige vrijdom. Het gerecht besliste dat lidmaten geen andere vrijdom mochten, dan de strikte tijd van hun komen en gaan.

Leidenaren de vrijdom alleen wanneer zij niet bij hun ouders inwoonden¹¹⁶. De senaat was het hier niet mee eens. Zij zag dit besluit als een inbreuk op de privileges en besloot de colleges te staken, omdat ‘zy ‘tzelve voor Godt, de werelt, de jeucht niet en zouden weten te verantwoorden¹¹⁷. Verder hadden studenten geen baat bij de wijnvrijdom, die per vat gold. Zij sloegen hun wijn immers niet per vat in, maar ‘bij den kanne ende cleyne mate¹¹⁸. Het gerecht kwam op haar besluit terug; voortaan mochten lidmaten de wijn overal in kleine hoeveelheden kopen, op voorwaarde dat zij de aanschaf voor afloop van de verpachtingstermijn aan de pachters doorgaven¹¹⁹. Op wijn per kan ontvingen lidmaten voortaan de halve vrijdom, hetgeen inhield dat studenten boven de 20 jaar voor 80 stopen per jaar en jongeren 40 stopen met korting konden drinken¹²⁰. Een stoop was ongeveer 2,5 liter wijn, dus het ging om hoeveelheden van respectievelijk 200 en 100 liter wijn. De vrijdom van bier gold twaalf halve vaten voor degenen boven de 20 jaar en de helft hiervan voor jongere studenten. Verder betrof het hierbij de ene helft de zware bieren en de andere helft de (binnenlandse) bieren van *f* 2 en goedkoper¹²¹.

Na deze stedelijke vrijdommen volgden de Staten van Holland met de gewestelijke belastingvrijdom. Zij verleenden in respectievelijk 1578 en 1582¹²² voor dezelfde hoeveelheden als de stad vrijdommen op gewestelijke accijns¹²³. Op 23 juli 1594 volgde de vrijstelling van impost op binnenlandse- en buitenlandse bieren¹²⁴.

Ook op andere producten dan bier en wijn verkregen lidmaten belastingkorting, zoals sinds 2 april 1602 op het zout. Deze korting verdubbelde vanaf 6 juli 1674¹²⁵. Een belangrijk jaar was 1662, toen het tot vrijstelling van bestaande gewestelijke belastingen kwam. Dit was ook het begin van een soort golfbeweging. Ongeveer om de vijftig jaar kregen de lidmaten weer volledige vrijdom, nadat deze in de tussenliggende tijd was beperkt¹²⁶. Maar al in 1679 bleek de

¹¹⁶ Molhuysen, *Bronnen* I, 13 aug. 1580, bijl. 62, 82*.

¹¹⁷ Ibidem, 13 aug. 1580, 82*, bijl. 63.

¹¹⁸ Molhuysen, *Voorrechten*, 14-15.

¹¹⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 15 sept. 1580, 83*, bijl. 65.

¹²⁰ Molhuysen, *Voorrechten*, 14. Die leeftijdsgrens van 20 jaar is tevens te vinden in de notitie van *rector magnificus* Winter uit 1750: 80 stoop wijn en 12 halve vaten bier voor studenten boven de 20 jaar, jongeren hadden recht op de helft ervan. Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 170*.

¹²¹ Witkam, *Immatriculatie*, 196, betreft 1580. Het was niet goed mogelijk te achterhalen om hoeveel liter bier het ging. Per stad verschilden ook de hoeveelheden. Waarschijnlijk was een half vat zo'n beetje tussen de 40 en 60 liter.

¹²² Molhuysen, *Bronnen* V, mei 1752, 183*, bijl. 1097: 14 maart 1582 wijn 80 of 40 stopen, bier 10 vaten huishoudenden en 6 vaten kamerbewoners per jaar.

¹²³ Molhuysen, *Voorrechten*, 14. Deze hoeveelheden wijzigden volgens H. L. Clotz, *Hochschule für Holland. Die Universität Leiden im Spannungsfeld zwischen Provinz, Stadt und Kirche, 1575-1619* (Stuttgart 1998) 144.

¹²⁴ Molhuysen, *Bronnen* V, mei 1752, 184*, bijl. 1097.

¹²⁵ Molhuysen, *Bronnen* III, 18 mrt. 1681, bijl. 872 en uitkomst op: 8 april 1681, 358: De Staten van Holland wilden universiteitslidmaten ook het redemptiegeld laten betalen en hadden hiervoor de recensierol nodig. De senaat protesteerde dat dit tegen de privileges was, die lidmaten van alle gemeenlandsbelastingen vrijwaarden.

¹²⁶ In 1662 volledige vrijstelling, in 1699 wederom, net als in 1751 en 1804.

gemenelandsvrijdom van 1662 alleen van toepassing op bier en wijn te zijn¹²⁷. De universiteit wist de voorrechten toch uit te breiden. Vanaf december 1679 genoten lidmaten belastingvoordeel op zout, sinds 1 april 1681 gold er een vrijdom van het zeep- en redemptiegeld¹²⁸. Redemptiegeld was een zekere vorm van welstandsbelasting¹²⁹. Volgens de resolutie van de Staten van Holland van 21 maart 1693 viel ook het herengeld hieronder, een impost op het hebben van dienstpersoneel voor het huishouden¹³⁰, en in diezelfde resolutie van 1693 verkregen lidmaten de vrijdom van het koffie- en theegeld en andere dranken¹³¹. In 1696 kwamen er klachten bij de curatoren over de eigenzinnige en tevens jaarlijks wisselende interpretatie van pachters van de vrijstellingen¹³². Drie jaar later kregen lidmaten weer algehele vrijdom, die in 1723 gedeeltelijk ongedaan werd gemaakt¹³³.

Na de pachtersoproeren in de zomer van 1748 veranderde de wijze van belastinginning. De Staten van Holland schaften de gemenelandspachten en accijns af en een hoofdgeld zou hiervoor in de plaats komen¹³⁴. Alle belastingvoordelen voor universitaire lidmaten verdwenen¹³⁵. Een jaar later, in 1749, kwam het echter tot herinvoering van de afgeschafte belastingen door de Staten van Holland en een nadere beschouwing van de academische voorrechten¹³⁶. Door de resolutie van Gecommitteerde Raden van 22 april 1751¹³⁷ verkregen studenten vrijdom van alle belastingen, op wijn en bier, koffie, thee, van het heren- en redemptiegeld, voor de sinds 1582 bepaalde hoeveelheid¹³⁸.

In 1795 schaften de Provisionele Repraesentanten van 't Volk van Holland alle privileges af¹³⁹. Het Staats-Bewind der Bataafsche Republiek kwam hierop terug,

¹²⁷ W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775* (Amsterdam 2002) 158.

¹²⁸ Molhuysen, *Bronnen* III, 18 mrt. 1681, bijl. 872 en uitkomst op: 8 april 1681, 358; De Staten van Holland wilden universiteitslidmaten ook het redemptiegeld laten betalen en hadden hiervoor de recensierol nodig. De senaat protesteerde dat dit tegen de privileges was, die lidmaten van alle gemenelandsbelastingen vrijwaarden. Redemptiegeld is een welstandsbelasting, afhankelijk van de hoogte van de aanslag voor het zout- en zeepgeld.

¹²⁹ Woordenboek der Nederlandsche Taal.

¹³⁰ H. J. H. Mooren, "De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748" in *Jaarboek Dirk van Eckstichting* 1992, 36. Zie ook de bibliografie op de website van het Belasting & Douanemuseum.

¹³¹ Molhuysen, *Bronnen* V, 28 juni 1748, 297.

¹³² Molhuysen, *Bronnen* IV, 7 feb. 1696, 53*.

¹³³ Otterspeer, *Vesting*, 158.

¹³⁴ Molhuysen, *Voorrechten*, 16. Molhuysen, *Bronnen* V, 8 aug. 1748, 298. Mooren, *Heffing*, 19.

¹³⁵ Molhuysen, *Bronnen* V, 8 aug. 1748, 298.

¹³⁶ Mooren, *Heffing*, 23. Na herinvoering was er sprake van een geringe verschuiving van de lasten naar de meer draagkrachtigen en een andere wijze van inning. De belastingen werden niet meer verpacht, maar door collecteurs met een ambtelijke status geïnd.

¹³⁷ Molhuysen, *Bronnen* V, 22 apr. 1751, bijl. 1096, 177*-179*.

¹³⁸ Molhuysen, *Voorrechten*, 16. Molhuysen, *Bronnen* VII, 4 aug. 1802, 30*, bijl. 1163. [N.B. Molhuysen, *Bronnen* I, 13 aug. 1580, 82*, bijl. 62: hoeveelheden vermeld per categorie professoren, huishoudenden, op kamers: 6 vaten bier goedkoper dan 2 gulden per vat, dus binnenlands bier, en burgerkinderen op kamers dito 6 vaten bier goedkoper dan 2 gulden per vat. Leidse kinderen wonend bij ouders kregen dus niets. Hierover kwam protest. Studenten: kregen 80 stopen wijn en 6 vaten bier, indien huishoudend 80 stoep wijn en 10 vaten bier indien huishoudend, tot 1795 niets over leeftijds-grens 20 jaar]

¹³⁹ Molhuysen, *Voorrechten*, 16 en Molhuysen, *Bronnen* VII, 4 aug. 1802, 30*, bijl. 1163.

waarna studenten met ingang van 15 maart 1804 hun belastingvrijdom weer kregen¹⁴⁰. In datzelfde jaar legde deze regering een nieuwe belasting op, het armen-geld. Lidmaten waren hiervan niet vrijgesteld, waarna de senaat protesteerde. In 1805 besloot de raadpensionaris dat de lidmaten die werkelijk studeerden een uitzondering vormden en voortaan vrijstelling kregen van de betaling van armen-gelden¹⁴¹. Onder het Koninkrijk Holland is de belastingvrijdom voor universitaire lidmaten definitief ingetrokken¹⁴².

In de praktijk was het zo dat een lidmaat een schriftelijk bewijs van de inschrijving of recensie kreeg. Het oudst bekende bewijs dateert van 26 mei 1578 en is in het Latijn opgemaakt¹⁴³. De secretaris schreef het, waarna de *rector magnificus* het ondertekende¹⁴⁴. Later, in elk geval gedurende de achttiende eeuw, was de tekst in het Nederlands gesteld¹⁴⁵. Dit bewijs ging immers naar de pedel en niet veel pedellen zullen het Latijn hebben beheerst¹⁴⁶.

Om de vrijdommen te verkrijgen moesten studenten (of een afgevaardigde¹⁴⁷) hun inschrijvingsbewijs overhandigen aan de pedel, die op zijn beurt de namen van de studenten doorgaf aan de klerk en pachters van de accijns en de klerken ter rekenkamer. Hij hield hiervan een administratie bij, de zogenaamde pedelsrol. Deze was gebaseerd op de matricula, die bij de secretaris bleven. Tussentijdse wijzigingen, zoals bijvoorbeeld verhuizingen of vertrek van lidmaten moest de pedel doorgeven aan zowel universiteitszijde, dus de secretaris, als stadszijde¹⁴⁸.

De pedel bracht tegen betaling het schriftelijke bewijs naar de pachters. De financiële vergoeding die de pedel bij inschrijving en recensie hiervoor ontving, heette *placcæ*¹⁴⁹. Het bezorgen van pakjes en brieven bij studenten was hierbij overigens inbegrepen. De senaat stelde op 28 mei 1579 de vergoeding vast op een

¹⁴⁰ Molhuysen, *Bronnen* VII, 26 jan. 1804, 41*-43*, bijl. 1166. Vergelijk met Molhuysen, *Voorrechten*, 29 waar 1808 staat in plaats van 1804.

¹⁴¹ Molhuysen, *Bronnen* VII, 2 aug. 1804, 49*-, bijl. 1171 en 3 aug. 1804, 56*-, bijl. 1172 en 4 nov. 1805, 66*-68*, bijl. 1175.

¹⁴² Molhuysen, *Voorrechten*, 29.

¹⁴³ H. J. Witkam, *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit* (10 dln. Leiden 1970-1974) V, 26 mei 1578, 221 (in het Latijn) uit RAL, verhuring en bestedingsboeken.

¹⁴⁴ Molhuysen, *Bronnen* I, 8 feb. 1595, 315*, bijl. 288.

¹⁴⁵ C. D. van Strien, "John Talman en andere Britse toeristen in Leiden en omstreken rond 1700", *Leids Jaarboekje* 82 (1990) 36; A.S.F. 131, 1761. Dit losse briefje bevond zich op de bladzijde met de namen van Dozy tot Duuren. Het recensiebewijs van Hazeler bleef mogelijk per ongeluk in het register liggen. De tekst luidt: "De Heer Michael Hazeler Lith. Polonus 21 ann Theol. Stud. In Collegio Ordinum is bij mij ingeschreven den 23 Sept. 1761. Gerl. Scheltinga R.M. en RAL F.A. Siegenbeek-van Heukelom, inv. nr. 802, bewijs van inschrijving van Willem van Bijlant (1771).

¹⁴⁶ Pedellen die moeite hadden met het Latijn (briefjes met excuusredenen van professoren waarom college niet doorging) zijn te vinden in Molhuysen, *Bronnen* III, 25 jan. 1675, 245*, bijl. 851.

¹⁴⁷ De Hagenaar Cassa ging zelf naar de *rector magnificus* voor inschrijving, maar liet zijn "beunhaas", dhr. Boijé met het geld naar de pedel gaan. Gemeente-archief Den Haag, Overige verzameling handschriften 161, Journaal Johannes Samuel Cassa, 15 apr. 1751.

¹⁴⁸ De door de pedellen aangelegde registers zijn bewaard in het Leidse stadsarchief als "archivalia van het gezelschap van pedellen, klerken en pachters van de bieraccijns en klerken ter rekenkamer, 1659-1746". Molhuysen, *Bronnen* V, 3 nov. 1753, 363.

¹⁴⁹ Witkam, *Dagelijkse zaken* IV, 1 apr. 1581, 151.

stuiver (= 1 plak) per trimester, dus drie stuivers per jaar¹⁵⁰. Op 15 april 1581 besloot de senaat dat de pedellen de namen van de ingeschreven studenten direkt naar de magistraat moesten overbrengen, zonder dat zij studenten hiervoor iets mochten rekenen¹⁵¹. Maar het vreemde is dat in ditzelfde stuk wel weer sprake is van de verdeling van de *placcae* in de toekomst. De pedellen mochten dus niets van de studenten vragen, maar kregen wel geld. Over de tussenliggende periode is niets bekend. De *placcae* van 12 stuivers, om gebruik te kunnen maken van het belastingvoordeel, bestond sinds 1642¹⁵². In 1748 besloten de curatoren dat de pedellen van elke student 12 stuivers mochten vragen, ter vergoeding van het gemis van de aanplakrechten (zoals Molhuysen hier de *placcae* benoemd), 'mits 't cesseran der heffingh van de imposts en accynsen, als sijnde de placcaes zedert den jare 1642 by 't bezorgen der billietten van vrijdom voldaan'¹⁵³. Vergeleken met Utrecht, waar de pedel maar 3 stuivers ontving, was de Leidse pedel beter af¹⁵⁴.

Nadat de pedel de lidmaat bij de pachters had aangemeld, kreeg de lidmaat een briefje (cedul) van de pachters met daarop de hoeveelheid drank vermeld die hij belastingvrij kon kopen¹⁵⁵. Op deze cedulen noteerde de tapper de datum en hoeveelheid genuttigde bier en wijn¹⁵⁶. Dit cedul was dus belangrijk en noodzakelijk

¹⁵⁰ H. J. Witkam, *De financiën van de Leidse universiteit in de 16e eeuw* (5 dln. Leiden 1979-1982) II, 28 mei 1579, 121 en Molhuysen, *Bronnen* I, 28 mei 1579, 8.

¹⁵¹ Witkam, *Dagelijkse zaken* V, 15 apr. 1581, 28 en Molhuysen, *Bronnen* I, dito, 18. Hoewel hier letterlijk sprake is van magistraat, zal de eenheid van magistraat en pachters bedoeld worden.

¹⁵² C. D. van Strien en H. H. Meier, "John Berry. A Leiden student as a tourist in the Low Countries, 1649-1650", in: *Lias. Sources and documents related to the early modern history of ideas*, 18 (1991) 188: Het bedrag van 4 stuivers aan de pedel betaald door hospes Peter Powell voor Mr. Richard Willbraham, ingeschreven 28 juni 1642, heeft waarschijnlijk betrekking op de *placcae*. Parival, *De vermaecklijckheden van Hollandt* (Amsterdam 1661) 55: Halverwege de zeventiende eeuw moesten de studenten voor hun voorrechten elk 1/4 jaar vier stuivers aan de pedel betalen. Molyneux betaalde 12 stuivers rond 1700, net als Rawlinson in 1719 [Strien, *Talman*, 36.] en William Sinclair in 1736 [Strien, *William Sinclair*, 488.] In 1751 betaalde Cassa 12 stuivers aan de pedel voor het laten inschrijven [Journaal Cassa.]. De meeste studenten betaalden dus gelijk voor één academisch jaar van negen maanden, namelijk drie keer 1/4 jaar, dus drie keer vier stuivers. Dongelmans, B. 'Niet seer sterk van natuur, dog vrij geseglijk'. Willem, Jacob en Constantijn Cras: drie studenten uit Batavia in Leiden, 1724-1733, in: (red.) B. Dongelmans, J. Lalleman en O. Praamstra, *Kerven in een rots. Opstellen over Nederlandse taalkunde, letterkunde en cultuur, aangeboden aan Jan W. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar Dutch Studies aan de Universiteit Leiden* (Leiden 2001) 225: Op 21 mrt. 1727 werd Wilhelmus Cras ingeschreven in het ASL, waarbij pedel en claviger samen 18 stuivers ontvingen. Waarschijnlijk kreeg de pedel 12 stuivers en de claviger (sleutelbewaarder, functie aan de Latijnse school Leiden) 6 stuivers.

¹⁵³ Molhuysen, *Bronnen* V, 8 nov. 1748, 299. Niet alleen ten opzichte van de *rector magnificus*, maar ook ten opzichte van de pedel was de Russische prins Koerakin gul. In 1770 kreeg deze van de prins en zijn twee begeleiders ieder 2 ducaten (= f 10,50) bij hun inschrijving. Kourakin, *Souvenirs*, 333: in dit zelfde artikel bleek de waarde van 100 ducaten 525 florijn te zijn. De pedel ontving dus flink meer dan de officiële bedragen van Koerakin.

¹⁵⁴ C. M. Ridderikhoff, "Het academische leven in de Republiek. Een breuk met middeleeuwse tradities?", in: *Universitaire folklore en rituelen. Utrechtse Historische Cahiers*, jrg. 18. (Utrecht 1997) 14. Zie Utrecht acta I, 170-174 en 195-199 artikel I en II.

¹⁵⁵ Molhuysen, *Bronnen* I, 13 aug. 1580, 82*, bijl. 62 en Boswell uit C. D. van Strien, "William Sinclair. Schots student in de medicijnen te Leiden", *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 1995, 23-12. 139 (51), 2689.

¹⁵⁶ Witkam, *Immatriculatie*, 191. In 1578 bleek dat lidmaten wijn konden halen naar eigen voorkeur,

voor het belastingvoordeel. Van lidmaten onder de 20 jaar die, zo bleek in 1588, alleen over wat zij thuis dronken vrijdom kregen, moesten ook degenen bij wie zij inwoonden de biljetten ondertekenen¹⁵⁷. Van de oudere lidmaten bewaarden de tappers de cedulen¹⁵⁸. De tappers moesten deze biljetten op bepaalde tijdstippen (binnen 24 uur na de maandelijks peiling¹⁵⁹) aan de pachters overhandigen¹⁶⁰. Waarschijnlijk nam de hospes de praktische kant, waaronder de inkoop van drank, ter hand. In 1593, vertelde de reiziger Fynes Moryson, was het zo geregeld dat ‘they with whome they dyett, take this allowance in their names and right’¹⁶¹.

Tolvrijdom

In de statuten van 1575 was ook het tweede materiële voordeel van inschrijving, de vrijdom van tolleren in het gewest Holland, geregeld¹⁶². Artikel 27 daarvan gaf aan dat het hier het tolgeld betrof dat het gewest hief op goederen die studenten naar en van Leiden vervoerden, zoals boeken, kleding en verdere huisraad. Dit bleef gangbaar tot de afschaffing van deze vrijdom van tolleren op 5 februari 1795¹⁶³.

Hoe deze vrijdom in de praktijk verliep is niet geheel duidelijk. Met name over de invoer van goederen naar Leiden is weinig bekend¹⁶⁴. In elk geval was een *testimonium* (bewijs) of *literae salvi conductus* (vrijgeleide) nodig om gebruik te kunnen maken van dit voorrecht¹⁶⁵. De secretaris van de universiteit leverde deze tegen betaling¹⁶⁶. De schrijver van het kritische “Het Welvaren van Leiden” uit 1659 beweerde dat deze pas net zo duur was als de tolleren¹⁶⁷. In 1697 bedroegen

tegen door hen ondertekende briefjes, volgens welke de tapper met de pachter moet afrekenen. Om de vrijdom van bieraccijns te verkrijgen, zullen door de stad aan de lidmaten biljetten zijn verstrekt, op welke zij de gestelde hoeveelheid accijnsvrij bier konden kopen. Die biljetten kwamen via de tapper bij de collecteur van de pachter, die de schade van deze accijnsderving van de stad vergoed kreeg.

¹⁵⁷ Witkam, *Dagelijkse zaken* IV, 18 maart 1588, 142.

¹⁵⁸ *Gerechtdagboeken* 48, 7 feb. 1598, fol. 307v. De collecteur van de wijnimpost vroeg het gerecht in een rekest, wanneer hij de studentencedullen kon afhalen bij de tappers.

¹⁵⁹ Witkam, *Dagelijkse zaken* IV, 7 nov. 1594, 143-144.

¹⁶⁰ Witkam, *Dagelijkse zaken* IV, 18 maart 1588, 142.

¹⁶¹ J. N. Jacobsen Jensen, “Moryson's reis door en zijn karakteristiek van de Nederlanden”, in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* (gevestigd te Utrecht), 39e deel (Amsterdam 1918) en RAL, *Getuigenisboek* M 52v., ? dec. 1615.

¹⁶² En in de statuten van 1631 weer genoemd.

¹⁶³ Statuten 1575 art. 27 en 1631 art. 42 en Molhuysen, *Voorrechten*, 28.

¹⁶⁴ Molhuysen, *Voorrechten*, 10.

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ Von Uffenbach vertelt hierover begin achttiende eeuw: “Nachmittags giengen wir zu dem Professor Salomon van Til, theils ihn zu sprechen, theils auch bey ihm als dermaligen Secretario der Universität einen Paß vor unsere Kisten, so wir verschicken wolten, zu holen”. Z. C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engeland* (Frankfurt und Leipzig 1753) 403. Molhuysen, *Bronnen* V, 28 okt. 1732, 120: bij senaat halen. In 1787 antwoordde *rector magnificus* Schultens iemand dat hij voor een pas voor de vrijdom van tolleren bij de secretaris moest zijn. Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 245 VII. “Eigenhandige dagelijksche aantekeningen van Hendrik Albert Schultens nopens zijne handelingen als *Rector magnificus* der Hooge School te Leyden van 8 february 1787 tot 8 february 1788” (verder: *Dagboek rector-magnificus Schultens*) 4 juni 1787.

¹⁶⁷ *Welvaren Leiden* 34. Hfst. 14, 35: De secretaris vraagt voor zijn attestatie voor tolvrijdom voor vertrekkende studenten bijna net zoveel als de grafelijke tollenaars vragen.

de kosten ervan *f* 3¹⁶⁸. De gebroeders Tjassens betaalden de tollenaars *f* 2 in 1722 en gezien het volgende brieffragment lijkt het erop dat ze een pas twee keer wilden gebruiken: ‘Samen met neef Werumeus bagage *f* 4,- waarvan ma 2 parten betalen moet en oom 1, i.v.m. gewicht en eerlijke verdeling. P.S. Verzoeken mama gelieve de schipper, als hij kan, ma het goet behandelt meteen het briefje afeischen waar door ons goet vrij mag passeren, het welk van de tollenaar is afgegeven. Het sal ons misschien eenig t.w. 2 gld. gelt konnen uitwinnen, het welk wij wegens het vrij passeren van ons goet aan den tollenaar hebben moeten geven, en het selve bewaren en so het voor dingsdag ankomt ons hetselve in een brief oversenden’¹⁶⁹. Op de adressering aan hun moeder staat daaronder, in ander handschrift: studentengoet¹⁷⁰.

Er zijn in twee familiearchieven Nederlandstalige tolpassen van de hand van de secretaris gevonden uit het einde van de achttiende eeuw. De eerste is een tolbrief uit 1784 voor het invoeren van meubels van Alphen naar Leiden¹⁷¹:

‘Alzo volgens de Privilegien, aan deze Universiteyt toegestaan, Artic. XLII, de goederen, toebehoorende aan Studenten en Ledematen van die, vrij en exemt verklaard zijn, zo in ‘t herwaards komen, als vertrekken, van alle Tollen; Zo laat van Alphen na Leijden vrij passeeren een Schuit met Meubilaire goederen toebehoorende aan den Weledelen Heere Mr. Pieter van Dorp, welke is een Lidmaat dezer Universiteyt, en gerecenseerd; het welk mij uit de boeken der Universiteit gebleeken is. In kennisse der waarheid heb ik ondergeschrevene, thans fungerende als Secretaris van den senaat der Universiteyt alhier, deze ondertekend, en met het kleijne zegel der Universiteyt bekrachtigd.

Leyden den 7 mey 1784.

H. A. Schultens’

Het invoervoorrecht zal vooral genoten zijn door lidmaten die dicht genoeg bij Leiden woonden om voor hun verhuizing eerst naar Leiden te reizen om zich in te schrijven en een pas te kunnen halen; zoals bijvoorbeeld de student Georgius de Waart, die in 1737 samen met zijn moeder en de rest van het gezin met twee boten vracht van Amsterdam naar Leiden kwam¹⁷². De formulering van de tweede pas uit 1799 luidt als volgt:

‘Ik ondergeschreevene secretaris van den senaat van de universiteit alhier verklaare, dat de Burger Everhardus Paulus van Teijlingen uit Rotterdam oudt 23 jaeren Student in de rechten is lidmaat van deeze universiteit in de publieque rolle

¹⁶⁸ K. van Strien en M. Ahsmann, “Scottish law students in Leiden at the end of the seventeenth century. The correspondence of John Clerk, 1694-1697”, *Lias. Sources and documents related to the early modern history of ideas*, 19/2 (1992) 299.

¹⁶⁹ Rijksarchief Groningen, 669 Collectie de Ranitz. En: Verzameling afschriften en reproducties 1069, archieftoegangsnummer 1032, 2 delen. Correspondentie Sicco en Cornelis Tjassens, ongefolieerd (1721-1722), 4 juli 1722.

¹⁷⁰ Tjassens, 2 juli 1722.

¹⁷¹ RAL, Familie-archief van Dorp, nr. 140, inv. nr. 7. Tolbrief voor mr. Pieter van Dorp, als lidmaat van de universiteit voor de tol te Alphen, 1784, 1 stuk.

¹⁷² Otterspeer, *Vesting*, 159 uit Molhuysen, *Bronnen* V, 177, 144-145, 181-182, 189, 242-243.

der universiteit behoorlijk ingeschreven; zijnde het voorgeschreevene mij gebleken uit de Boeken der Universiteit.

In kennisse der waarheid heb ik deese attestatie ondertekent en met het klein zegel der universiteit bekrachtigt.

Leijden den 4 septbr 1799

E. Hageman

het vijfde jaer der Batav. vrijheidK. I. senat. acad. Abactis'

[verkogt (dit staat eronder in een ander handschrift)]¹⁷³.

Uit negen Nederlandstalige briefjes uit het Koninklijk Huisarchief blijkt echter dat niet de secretaris, maar pedel Pieter Schouten in 1720 studenten een bewijs van lidmaatschap leverde. Hij werkt met een standaardformule: "Dat [naam] Lidmaat van de Universiteit is, attestere Ick als Pedel, actum den [datum en zijn handtekening]". De tegenwerping dat deze bewijsjes ook voor de drankverpachters geweest zouden kunnen zijn, wordt weersproken door drie briefjes waarop ook de hoeveelheid bagage vermeld staat¹⁷⁴. De vondst van nog meer tolbriefven in familiearchieven kan hopelijk in de toekomst meer helderheid brengen over de taakverdeling tussen secretaris en pedel op dit gebied in de loop der tijd¹⁷⁵.

Het vervoer van de goederen hoefden studenten waarschijnlijk niet helemaal zelf te organiseren. Herbergiers en schippers vormden een belangrijke schakel in het vervoer van personen en goederen. John Clerk kreeg te horen dat hij van de waard in Rotterdam advies zou krijgen over hoe hij zijn 'trunk' over water naar Leiden kon vervoeren¹⁷⁶. Johan Beckmann liet in 1762 zijn Leidse waard (die hem, volgens Beckmann, had afgezet) zijn koffer sturen naar de vorige herbergier in Amsterdam¹⁷⁷. Schipper Klinkenberg die op Utrecht voer, vroeg voor de lidmaat Pietermaat een pas voor vrijdom van tolleren aan bij *rector magnificus* Schultens. Die verwees die hem door naar de secretaris¹⁷⁸. De goederen van de gebroeders Tjassens werden in de zomer van 1722 door de schipper bij hen aan huis gebracht¹⁷⁹.

Vrijstelling van stedelijke verplichtingen

Het derde privilege, uitgewerkt in de Statuten van 1575 betrof vrijstelling van stedelijke verplichtingen als inkwartiering, dag- en nachtwachten en bijdragen

¹⁷³ GA Rotterdam, fam. archief Van Teijlingen, 37.01, inv. nr. 67. Dit briefje is opgemaakt een dag na de inschrijving van de student Van Teijlingen in het *album studiosorum*. ASL 3 sep. 1799, Everardus Paulus van Teijlingen, Roterodamensis, 23 J. Hij is waarschijnlijk ook eerder ingeschreven geweest: ASL 2 nov. 1792, Everardus Paulus van Teylingen, 16, J.

¹⁷⁴ Koninklijk Huisarchief, Archief Willem Bentinck, inv. nr. 65 II b.

¹⁷⁵ Er waren nogal eens klachten over fraude van pedellen op het gebied van lidmatenregistratie. Mogelijk onder invloed hiervan nam de secretaris in bepaalde perioden hun taak over.

¹⁷⁶ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 311.

¹⁷⁷ G. W. Kernkamp, "Johann Beckmann's dagboek van zijne reis door Nederland in 1762" in: *Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap* (Amsterdam 1912) 412.

¹⁷⁸ Dagboek rector-magnificus Schultens, 4 juni 1787.

¹⁷⁹ Bijvoorbeeld Tjassens, 4 juli 1722.

aan stedewerken of fortificaties. Dat gold alle lidmaten, hoewel formeel studenten afkomstig uit Leiden géén vrijstelling hadden¹⁸⁰.

Al snel kwamen er toch klachten over ontduiking van deze regel. In 1578 spraken de burgemeesters van ‘grote ongeregeltheden ende slofficheyden [...] in ‘t onderhouden van de wachten’, doordat verscheidene Leidse burgers zich als student lieten inschrijven om de schutterijverplichtingen te ontlopen. Het lijkt dat ook de niet ‘vreemde’ studenten vrijgesteld waren en dat de inwoners van Leiden daarvan handig gebruik wilden maken. In een overleg met burgemeesters en het gerecht, erkende de senaat dat Leidenaars inderdaad niet vrijgesteld behoefden te worden van die verplichtingen. De senaat verzocht wel, om de vrijstelling te gedogen van de lidmaten die daadwerkelijk omwille van de studie waren ingeschreven¹⁸¹.

Dit verzoek had waarschijnlijk niet veel effect. In de volgende jaren waren er herhaaldelijk klachten van studenten, omdat zij toch opgeroepen werden¹⁸². In september 1581 ontstonden er problemen over deelname aan de wapenschouw op drie oktober¹⁸³. De studenten staakten en de senaat besloot hen toe te staan niet aan de optocht deel te nemen. Het gerecht accepteerde dit niet. Zij vonden dat Leidse burgerzonen verplicht waren tot het doen van stedelijke plichten als wachtlopen en dat dit mogelijk was op tijden, die de studie nauwelijks belemmerden¹⁸⁴. De studenten lieten het er niet bij zitten. Zij zochten het vervolgens hoger op. Op 20 januari 1582 richtten de Leidse theologiestudenten een rekest aan de Staten van Holland. Hierin verzochten zij om te helpen de toegezegde privileges in ere te herstellen en student-Leidenaars van schutterijverplichtingen te ontlasten. Zo zou de onrust die al lange tijd op de academie heerste verdwijnen¹⁸⁵.

Pas in de statuten van 1631 kregen alle universitaire lidmaten vrijstelling¹⁸⁶. Vervolgens blijven lidmaten lange tijd gevrijwaard van stedelijke verplichtingen. Aan het einde van de achttiende eeuw moeten zij echter gaan deelnemen aan de gewapende burgerwacht. Hoewel studenten aanvankelijk in 1796 nog vrijstelling kregen, raakten zij deze drie jaar later kwijt. Desondanks werden zij niet direct opgeroepen. Ook op de lijst met potentiële kandidaten voor de burgerwacht met Leidse mannen van tussen de achttien en vijftig jaar oud, opgesteld op 2 oktober 1805, kwamen studenten voor. Volgens de stad ging het alleen om degenen die vanwege de eer van de universiteit ingeschreven waren. De senaat was het hier-

¹⁸⁰ In dit privilege worden professoren, gepromoveerden en ‘vreemde’ studenten genoemd. Molhuysen, *Bronnen* I, 2 juni 1575, 35*, bijl. 23 en Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 265*, bijl. 596. Het begrip “vreemd” kan slaan op studenten van buiten Leiden, buiten Holland en buiten de Republiek.

¹⁸¹ Molhuysen, *Bronnen* I, 19 sept. 1578, 58*, bijl. 42.

¹⁸² Molhuysen, *Voorrechten*, 13.

¹⁸³ Lidmaten onderworpen aan de schutterij moesten net als de burgers van Leiden meedoen aan “alle wachten, tochten ende andere schuttelycke diensten ende lasten”. In Witkam, *Dagelijkse zaken* IX, dagboek Jan van Hout, 6, 28 sep. 1581 is sprake van de term “de wapenschouw op 3 oct.”.

¹⁸⁴ Clotz, *Hochschule*, 204.

¹⁸⁵ Molhuysen, *Bronnen* I, 20 januari 1582, 92*-93*, bijl. 80.

¹⁸⁶ In 1597 vroeg een student om vrijstelling, maar de senaat kon dit niet verlenen en verwees door naar de magistraat. Molhuysen, *Bronnen* I, 11 mei 1597, 98. Ook in 1609 werd weer een verzoek om vrijstelling gedaan. Dit verzoek van de student Johannes de Laet werd ingewilligd door het gerecht, zonder opgaaf van redenen. Gerechtsdagboeken 51, 12 februari 1609, fol. 40. Molhuysen, *Bronnen* I, 90*-93*.

mee niet eens. Zij meende dat er ook namen waren genoteerd van hen die echt studeerden¹⁸⁷. Vanaf 1810 waren, naast professoren en lectoren alleen theologie-studenten vrijgesteld¹⁸⁸.

Academische vierschaar

Naast de hiervoor genoemde privileges genoten lidmaten nog een vierde voorrecht. Zij vielen onder de jurisdictie vielen van een eigen universitaire rechtbank, academische vierschaar, *forum privilegiatum* of *senatus juridicus* genoemd. Op Utrecht na had elke Noord-Nederlandse universiteitsstad een eigen rechtbank. De Leidse academische vierschaar werd ingesteld bij de statuten van 1575. De praktische uitwerking ervan volgde vier jaar later, in juli 1579 met het opstellen van de instructie voor de vierschaar¹⁸⁹.

De consequentie dat de stad een deel van haar juridische bevoegdheden moest afstaan, werd voor een deel ondervangen door het aanstellen van rechters van stadswege, die bovendien met één man extra de meerderheid in de vierschaar vormden. De universiteitsrechtbanken van Franeker, Groningen en Harderwijk bestonden slechts uit de rector en enige professoren. In Leiden waren daarentegen universiteit en stadsbestuur samen in de academische vierschaar vertegenwoordigd. De *rector magnificus* en vier assessoren, die twee jaar zitting hadden¹⁹⁰, spraken recht met de vier burgemeesters en twee van de acht schepenen. De schepenen waren drie maanden in functie, zodat in één jaar alle acht schepenen zitting hadden¹⁹¹. In 1795 en in 1803 wijzigde de samenstelling van het *forum privilegiatum* wat betreft de stedelijke vertegenwoordiging. In 1795 namen drie Leidse wethouders zitting. Zij waren over het algemeen jurist en tevens universitair lidmaat¹⁹². Samen met drie permanente leden uit het Comité van Justitie vormden zij

¹⁸⁷ W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame III. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1876* (Amsterdam 2005) 217.

¹⁸⁸ Molhuysen, *Bronnen* VII, 6 mrt. 1797, 52 en dito, 23 mrt. 1797, 55. Door de Wet op de Schutterijen (1809) werd van de bestaande schutterijen een verkapt leger gemaakt. In 1811 werd de nationale dienstplicht (conscriptie) ingevoerd in Nederland. J. Roelevink, *Gedictieerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de Universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam 1986) 18 spreekt echter van een toename van pseudostudenten in Utrecht vanwege de invoering van conscriptie voor militaire dienst in 1806. Ook in 1790 speelde dienstplicht al een rol. Zo compareert Arie Clarus van der Minne, student in de medicijnen te Leiden, mogelijk verplicht militaire dienst te vervullen in de lichting 1790 voor notaris Adrianus Rudolphus Kraijenhoff van de Leur te Brielle. Compareert mede Jan Zwaan, zoon van Michiel Zwaan en Kornelia Marbus, geboren in Leiderdorp, eerder molenaarsknecht, nu zonder beroep wonend te Hof van Delft. Tweede comparant zal van eerste genoemde verplichtingen overnemen tegen betaling van 210 francs nu en 8,40 francs per week na indiensttreding. Mocht eerste comparant alsnog uitloten, dan betaalt hij tweede comparant toch nog 525 francs. Na vervulde vervanging volgt betaling van f 2200. Streekarchief Voorne-Putten, Aktedatum 27/12/1811, notaris Adrianus Rudolphus Kraijenhoff van de Leur Toegangsnummer 110 Notarissen Inventarisnummer 1250.

¹⁸⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 67*, bijl. 53.

¹⁹⁰ Molhuysen, *Bronnen* VII, 5 juli 1806, 106*, bijl. 1188.

¹⁹¹ Ibidem, 7 mei 1803, 34*, bijl. 1164.

¹⁹² NA, Archief Academische Vierschaar (AAV), inv. nr. 32, 27 februari 1797, fol. 104-107 en Molhuysen, *Bronnen* VII, 28 dec. 1799, 18*, bijl. 1160.

de stedelijke vertegenwoordiging in de academische vierschaar¹⁹³. Drie wethouders en drie schepenen vervingen in 1803 deze zes¹⁹⁴.

Door de unieke samenstelling bezat Leiden als enige universitaire vierschaar in de Republiek niet alleen de lage, maar ook de hoge rechtsmacht¹⁹⁵. Het was mogelijk zwaarste misdaden, zoals moord, te berechten en de zwaarste straffen, zoals de doodstraf, op te leggen.

Hoewel de samenstelling van de academische vierschaar al in 1575 was bepaald, kwam het protest van studenten hiertegen pas in 1594. Hun argumenten waren dat aanwezigheid van vertegenwoordigers van stadswege elders ook ongebruikelijk was en bovendien vonden zij de schout, die geen lidmaat van de universiteit was, niet gekwalificeerd om over hen te gebieden¹⁹⁶. Wat mee kan spelen, hetgeen zij echter niet naar voren brachten, is dat zij misschien hoopten op een mildere straf van degenen uit hun eigen universitaire omgeving. Op 20 mei van dat jaar protesteerden zij bij de Staten van Holland tegen de aanwezigheid van vertegenwoordigers van stadswege in de academische vierschaar¹⁹⁷. Het late en tevergeefse protest kan verband houden met de lage studentenaantallen in de aanloopperiode van de Leidse universiteit. Zo was het waarschijnlijk mogelijk rechtszaken te voorkomen door in onderling overleg met rector en assessoren tot een oplossing te komen¹⁹⁸. Daardoor was het wellicht nog niet nodig geweest rechtszittingen met burgemeesters en schepenen te houden. De eerste aantekening in het dingboek dateert dan ook van 24 november 1594, het jaar van het oproer in het Statencollege. Een algemeen studentoproer naar aanleiding van het verbod op het dragen van wapens sloeg over naar dit college. Bursalen richtten samen met andere studenten vernielingen aan in de stad en overtraden de regels door 's nachts buiten het college te zijn. Na het bestraffen van de bursaal Daniël Alting door subregent Petrus Bertius en twee gerechtsdienaren liep de zaak volledig uit de hand. Eén van de dienaars vond de dood, de ander werd zwaar gewond¹⁹⁹. Ook in 1607, een ander jaar van grote onrust vanwege het doden van de student Hornhövius door de wacht, deden studenten een poging de rechtspraak alleen via de senaat te laten lopen, hetgeen niet gehonoreerd werd²⁰⁰.

Aanvankelijk kwam de vierschaar bijeen in de senaatskamer van het Academiegebouw²⁰¹. Na 1595 mocht de academische vierschaar gebruik maken van het gebouw waarin ook de baljuw van Rijnland rechtsprak, het voormalige huis van

¹⁹³ Molhuysen, *Bronnen* VII, 7 mei 1803, 34*-35*, bijl. 1164.

¹⁹⁴ Molhuysen, *Voorrechten*, 29.

¹⁹⁵ M. F. M. Wingens, "Zur Vermeidung der Schande: Organisation und straf-rechtliche Tätigkeit der Universitätsgerichte in der Republik der Niederlande (1575-1811)" in: *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie*, Bd 1 (Frankfurt am Main 1992) 83.

¹⁹⁶ Witkam, *Dagelijkse Zaken* IX, 20 mei 1594, 201. Tekst in Molhuysen, *Bronnen* I, bijl. 270.

¹⁹⁷ Molhuysen, *Bronnen* I, bijl. 270, 298*-299*.

¹⁹⁸ Eerst proberen via onderling overleg tot een oplossing te komen voor beide partijen was de basis van deze rechtspraak.

¹⁹⁹ G. D. J. Schotel, *Een studenten-oproer in 1594. Bijdrage tot de geschiedenis van het statencollege te Leiden* (Leiden 1867). Otterspeer, *Bolwerk*, 214-217.

²⁰⁰ Molhuysen, *Voorrechten*, 7.

²⁰¹ Witkam, *Dagelijkse Zaken* X, 20 feb. 1595, 30.

stadssecretaris Jacob Deyman, ten noordwesten van het toenmalige stadhuis²⁰². De universiteitsvierschaar verhuisde in 1653 naar de ruimte van de klapperlieden in het stadhuis²⁰³.

Voordelen

De academische vierschaar kende voor diverse partijen voordelen: voor de universiteit, studenten en hun ouders en de Leidse burgerij. De universiteit kon in een vroeg stadium bemiddelen en zo rechtszaken voorkomen. De snelheid waarmee de universitaire rechtbank conflicten beëindigde was praktisch vanwege de mobiele studentenpopulatie en tevens nuttig voor het behoud van een goede reputatie van de universiteit. Een deel van de rechters was beter geïnformeerd, omdat zij als professoren bekend waren met de desbetreffende studenten.

Een academische vierschaar was bedoeld om studenten die over de schreef waren gegaan buiten het bereik van de gewone rechtbanken te houden. Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid mochten niet met een strenge maat worden gemeten²⁰⁴. Men zag een student als een paard dat dressuur behoeft²⁰⁵. Zo voorkwam de academische vierschaar schade aan de carrièrekansen en goede naam van studenten²⁰⁶. De houding van de *rector magnificus* was beschermend, hij had een vaderlijke rol ten opzichte van de studenten²⁰⁷, maar hij was meestal ook eerlijk wanneer studenten schuldig waren²⁰⁸. De bescherming van hun studerende zonen was van groter belang voor ouders die buiten het gewest Holland of in het buitenland woonden en gaf hun zekerheid in een tijd waarin de rechtspraak per streek verschilde. Daarbij komt dat berechting door de academische vierschaar goedkoper was dan voor een andere rechtbank.

Ook voor Leidse burgers had de academische vierschaar een voordeel: zij wisten tot wie zij zich konden wenden in geval van problemen met studenten. Procederen in de (vorige) woonplaats van de student was niet nodig en ook minderjarigheid vormde zo geen probleem²⁰⁹.

Een nadeel van de academische rechtspraak was dat de professoren studenten wel de hand boven het hoofd hielden, dat er regelmatig jurisdictiegeschillen met andere rechtbanken optraden en dat het professoren veel tijd kostte²¹⁰.

²⁰² Ibidem, 1 mrt. 1595, 32. RAL SA II, nr. 474 vroedschap N fol. 29v., 1 mrt. 1595. Otterspeer, *Bolwerk*, 126-127.

²⁰³ J. C. Overvoorde, *Uit de Geschiedenis van Het Raadhuis te Leiden* (Leiden 1916) 53.

²⁰⁴ M. Wingens, "Deviant gedrag van studenten: verkrachters in de 17e en 18e eeuw", in: *Batavia Academica* 6.1 (1988) 10.

²⁰⁵ Zie antwoord Copie van een brief, 2.

²⁰⁶ Wingens, *Vermeidung*, 81. Omdat de familie op die manier een schandaal bespaard werd, lieten ouders hun kinderen daarom liever naar een universiteit met een eigen rechtbank gaan.

²⁰⁷ Molhuysen, *Bronnen* VII, 28 dec. 1799, 19*, bijl. 1160.

²⁰⁸ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 18 dec. 1787, fol. 160v.

²⁰⁹ G. W. Kernkamp, *De Utrechtse academie 1636-1936* (Utrecht 1936) deel I, 79.

²¹⁰ Molhuysen, *Bronnen* IV, 17 dec. 1716, 284.

Jurisdictie

Professoren werden door het Hof van Holland in Den Haag berecht²¹¹. Alle ingeschrevenen in het album vielen onder de jurisdictie van de academische vierschaar. Universitaire lidmaten konden als gedaagde of als eiser optreden. Naast conflicten tussen lidmaten onderling, kwamen ook zaken tussen lidmaten en burgers voor. Vanaf 1608 zouden burgers van Leiden echter voor de Leidse schepenbank terechtstaan wanneer zij verwikkeld waren geraakt in zwaardere, criminele zaken met studenten²¹². Volgens Molhuysen is dit echter nooit gebeurd²¹³. Deze bepaling werd herhaald in de nieuwe statuten van 1631, met als aanvulling dat voortaan ook in kwesties met burgers, ‘gebuyrtwist om erffscheyding ende servituyten off diergelijke saecken’ de stadsrechtbank zou vonnissen²¹⁴. Het privilege voor de academische vierschaar te verschijnen verviel bij het plakkaat van de Staten van 15 september 1677, wanneer een student voortvluchtig was of op heterdaad werd betrap²¹⁵.

Wanneer andere rechters in Holland studenten dagvaardden, stuurde de universiteit een brief van afschrijving om haar jurisdictie zeker te stellen²¹⁶. Dit gebruik ontstond na het conflict tussen de Leidse academische vierschaar en het Hof van Holland in 1587 over de berechting van Willem van Assendelft. Deze lidmaat en katholieke schoolmeester huisvestte studenten en zou hen onderwijzen in de Jezuitische catechismus. Uiteindelijk geboden de Staten van Holland het Hof de zaak te laten rusten en het Leidse privilege te erkennen. In de eeuwen daarop volgend bleef de universiteit naar deze uitspraak van de Staten van Holland verwijzen bij elke inbreuk op dit privilege²¹⁷. Vanaf 1600 was het voor Leidse lidmaten die in conflict waren geraakt met personen van buiten de stad niet meer mogelijk dit voor de academische vierschaar af te handelen. Degenen die buiten Leiden woonden konden vanaf toen niet meer voor de Leidse academische vierschaar gedaagd worden. Dit had tot gevolg dat lidmaten zich in dit soort zaken moesten wenden tot een andere rechtbank, waarmee zij hun voorrechten verspeelden²¹⁸. Sinds 1662 mocht een meederjarig student na toelichting van zijn motivatie een andere rechtbank kiezen dan de academische vierschaar²¹⁹. Pas in 1766 vroeg een lid-

²¹¹ Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 266*, bijl. 596 en Molhuysen, *Bronnen* VII, 5 sept. 1806, 73*, bijl. 1179.

²¹² Molhuysen, *Bronnen* I, 15 dec. 1607-24 mrt. 1608, 446*, bijl. 377 uit Molhuysen, *Voorrechten*, 19. Dit volgens de resolutie van de Staten van 29 januari 1608, die overgenomen werd in de statuten in Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 266*, bijl. 596.

²¹³ Molhuysen, *Voorrechten*, 19.

²¹⁴ Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 266*, bijl. 596 uit Molhuysen, *Voorrechten*, 19; Molhuysen, *Bronnen* III, 23/24 mrt. 1662, 169*, bijl. 783. II, 266* en II, bijl. 706 en 717. Servituut is volgens het Woordenboek Nederlandse Taal erfdienstbaarheid (“recht van overpad”) of in het meervoud: “lastige formaliteiten, omhaal”.

²¹⁵ Otterspeer, *Vesting*, 157.

²¹⁶ Molhuysen, *Bronnen* I, 3 mrt. 1588, 159*-160*, bijl. 138. Besluit Staten van Holland. Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 171*, bijl. 109, met verwijzing naar een resolutie van 3 mrt. 1588.

²¹⁷ W. Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in heden en verleden* (Leiden 2008) 41.

²¹⁸ Molhuysen, *Voorrechten*, 21 uit Molhuysen, *Bronnen* I, 126.

²¹⁹ Otterspeer, *Vesting*, 157.

maat voor het eerst de senaat toestemming met voorbijgaan van de academische vierschaar elders te mogen procederen. Hierna kwamen deze verzoeken jaarlijks voor en gaf de senaat steeds haar fiat²²⁰.

De afschaffing van de academische vierscharen kwam eind 1799 ter sprake²²¹. Zover kwam het nog niet, wel beperkte de regering hun macht. De vierschaar mocht vanaf 22 oktober 1800 alleen over minderjarige lidmaten rechtspreken²²². Elf jaar later kwam er door opheffing definitief een einde aan de academische vierschaar in Leiden. Op 28 februari 1811 vond om half een 's middags de laatste zitting plaats.

Procesgang

In civiele zaken en bij lichte criminele vergrijpen probeerde de *rector magnificus* eerst te bemiddelen. Bij betrokkenheid van een burger van de stad kwam ook de oudste burgemeester erbij²²³. Kwam de zaak niet tot een schikking, dan werd de kwestie voorgelegd aan *rector magnificus* en vier assessoren, uit elke faculteit één professor. Indien zij er vervolgens niet uitkwamen, gingen beide partijen door naar de vierschaar en werd de weg tot justitie geopend. De Leidse academische vierschaar kwam eens in de veertien dagen bijeen²²⁴. Wie voor de vierschaar moest verschijnen kreeg zijn dagvaarding van de pedel. Net na de stichting van de universiteit werden deze aangeplakt op de Academie, maar waarschijnlijk met het toenemen van de studentenpopulatie kwam het rondbrengen bij het takenpakket van de pedel²²⁵.

Bij ernstige criminele zaken trad de schout op als officier van justitie. In deze hoedanigheid werd hij *Promotor Academiae* genoemd²²⁶. De officier mocht alleen op verzoek van de senaat een onderzoek instellen naar misdrijven van lidmaten. Op grond van zijn bevindingen besloot de senaat al dan niet een rechtszaak te beginnen. De promotor was "onderzoeksrechter" en aanklager ineen²²⁷. Voor hechtenis van een student was een voorafgaand bevel van *rector magnificus* en burgemeesters nodig. Een uitzondering hierop was wanneer iemand op heterdaad betrapt werd bij het plegen van een zwaar delict²²⁸.

Als het tot een rechtszaak kwam, volgde al snel de uitspraak. Een bekentenis van de aangeklaagde maakte de zaak 'civiel en composible' en zorgde er meestal voor dat hij met een afkoopsom vrijkwam. Alleen bij zware vergrijpen, zoals

²²⁰ Molhuysen, *Voorrechten*, 21 uit Molhuysen, *Bronnen* VI, 12 juni 1766, 12.

²²¹ Molhuysen, *Bronnen* VII, 28 dec. 1799, 14* e.v., bijl. 1160.

²²² Molhuysen, *Voorrechten*, 30 en *Bronnen* VII, 7 jan. 1802, 173.

²²³ Molhuysen, *Bronnen* I, juli 1579, 68*, bijl. 53, reglement vierschaar: Degene die een rechtszaak zonder toestemming van de *rector magnificus* begon, kreeg zelfs een boete van 24 stuivers.

²²⁴ AAV 23, 1 dec. 1642, fol. 66v; AAV 24, 15 juni 1650 en 20 mrt. 1659, fol. 1a.

²²⁵ Zie Witkam, *Dagelijkse zaken* V, 108.

²²⁶ Molhuysen, *Voorrechten*, 19.

²²⁷ Otterspeer, *Bolwerk*, 123. De functie van de promotor is enigszins vergelijkbaar met die van een baljuw of schout.

²²⁸ Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 266*, bijl. 596 en Molhuysen, *Bronnen* VII, 28 feb. 1801, 162-163. Otterspeer, *Vesting*, 157. zo bleek uit de "interpretatie" van artikel 39 van de statuten uit 1662.

ernstige verstoring van de openbare orde en manslag, volgde een complete veroordeling. Vaak liet de aangeklaagde het daarop niet aankomen en vluchtte hij²²⁹.

Beroep tegen een uitspraak kon sinds 1656 in de vorm van een zogenoemde revisie worden aangetekend. Indien mogelijk behandelden dezelfde rechters van het eerdere proces de revisie. Degene die dit wenste, moest binnen een jaar na de uitspraak een verzoek hiertoe indienen bij rector en rechters van de universiteit, met een bewijs van de gemaakte procesfouten en betoog. De secretaris kreeg als voorziening hierbij een som van 100 guldens ten behoeve van de universiteit. Revisie van een vonnis was maar één keer mogelijk²³⁰. Gratie vragen aan de souverein was ook een optie. Deze won hierop informatie en advies in bij de academische vierschaar²³¹.

²²⁹ Otterspeer, *Bolwerk*, hfst. 8.

²³⁰ De statuten van 1575 en 1631 bepaalden dat op uitspraken van de vierschaar "geen provocatie" toegestaan werd. Molhuysen, *Bronnen* I, 2 juni 1575, artikel XXIV 36* en Molhuysen, *Bronnen* II, 1631, artikel XXXIX, 266* en Molhuysen, *Bronnen* III, 19 jan. 1656 42*-47*: Opmerkingen universiteit over concept reglement revisie van Staten van Holland en Molhuysen, *Bronnen* III, 29 jan. 1656. Revisie was mogelijk: Molhuysen, *Bronnen* III, 6 okt. 1656, 58*-62*.

²³¹ Molhuysen, *Bronnen* VII, 28 dec. 1799, 18*, bijl. 1160. Er is letterlijk sprake van "de Souverain", verderop van "Hollandsche Bestuurders" uit die tijd.

2. Inschrijving en recensie

De voordelen voor universitaire lidmaten waren ook voor de andere inwoners van Leiden aantrekkelijk. Hierbij ging het niet alleen om de korting op bier- en wijnaccijns. Ook religieuzen, zoals katholieke priesters, schreven zich in omwille van de privileges: zij zochten de bescherming van de academische vierschaar²³².

Gevolg van de instelling van de privileges was dat veel stadsbewoners zonder studieplannen zich ook wilden laten inschrijven als lidmaat van de universiteit, hetgeen voor het genieten ervan vereist was.

Inschrijvingshandelingen

Universitaire lidmaten werden geregistreerd in het *album studiosorum*. Van de inschrijving in dit album zijn enkele beschrijvingen gevonden. Friedrich Lucä, een Silesisch student, schreef in *Der Chronist* dat *rector magnificus* Golius hem in de jaren 60 van de zeventiende eeuw inschreef²³³. John Boswell²³⁴ noteerde in 1733 in zijn dagboek: 'De rector doet alleen maar dit: hij vraagt of je ingeschreven wilt worden en daarna vraagt hij je je naam, je studierichting, de naam van je hospes of hospita, en het adres. Dan schrijft hij dit op in zijn boek, met je leeftijd. Dan schrijft hij een briefje waarop staat dat hij je op die en die dag heeft ingeschreven als lid van de Academie: maar vóór hij je dit geeft, laat hij je zweren trouw te zijn aan de universiteit enzovoorts. Je geeft het briefje dat je van de rector gekregen hebt aan de pedel, die het naar het belastingkantoor brengt. En daar krijg je een kaartje zodat je vrijgesteld bent van alle accijnzen op wijn en bier tot een bepaalde hoeveelheid'²³⁵. Thomas Molyneux²³⁶ beschreef zijn immatriculatie op ongeveer gelijke wijze: '[The] *Rector magnificus* [...] writes your name, age, place where you lodge in the town and generally the country you are of [...] in a book [...] He formally makes you promise to observe the customs of

²³² H. E. van Berckel, "Priesters, ingeschreven aan de Leidsche Hoogeschool gedurende de XVIIIde eeuw", in: *Bijdragen van de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 23^e deel (1898) 437 en H. D. Tjalsma, "Een karakterisering van Leiden in 1749" in *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden zj.) 38. In totaal waren er 67 van de 61.269 inschrijvingen van personen waarvan een katholieke achtergrond was genoteerd door de *rector magnificus*. Het percentage katholieken op het totale aantal inschrijvingen gezien per 25 jaar bleef immer onder de 1%.

²³³ F. Lucä, *Der Chronist Friedrich Lucä. Ein Zeit- und Sittenbild aus der zweiten Hälfte des siebenzehnten Jahrhunderts*. (Frankfurt a. M. 1854) 70. "Herr Jacobus Golius, der berühmte Mathematicus und Linguist verwaltete damals das Rectorat und nahm mich unter die Zahl der Studirenden auf".

Maar zijn inschrijving is niet terug te vinden in het album.

²³⁴ ASL 26 aug. 1733, Johannes Boswell, Scoto-Brittanus, 26 M.

²³⁵ Strien, *William Sinclair*, 2689.

²³⁶ ASL 9 aug. 1683, Thomas Moleneux, 21 M.

the university and to pay due respect to the professors. Then he gives you a note in Dutch, which is to be sent to the bedell with 12 stivers (no inconsiderable fee here, for it is as much as a physician gets when he visits his patient), who orders that you shall have so much wine or beer excise free'²³⁷.

De *rector magnificus* besliste of hij iemand inschreef in het *album studiosorum*²³⁸. Hij informeerde naar de personalia van de toekomstige lidmaat en nam hem de eed af. Deze eed komt hierna uitgebreider aan bod. De secretaris van de senaat noteerde alles. Deze taak van de secretaris verviel. In elk geval vanaf 1631 was het de *rector magnificus* die zelf de lidmaten inschreef²³⁹. Aanvankelijk vond de inschrijving plaats bij de *rector magnificus* thuis. Pas sinds 8 februari 1594 was hiervoor een vaste weekdag bepaald. De secretaris Vulcanius verzorgde vanaf deze datum elke woensdag twee uur lang in de senaatskamer de immatriculaties²⁴⁰. Vanaf 1595 vond de inschrijving plaats in de vergaderruimte van de senaat en in het bijzijn van de secretaris daarvan. De rector bepaalde de dag en tijd van inschrijving, die aan de studenten door middel van een aanplakbiljet werd doorgegeven. Zo meldde rector Cornelius Grotius op 9 februari 1595 dat studenten zich op woensdag tussen 1 en 2 uur konden inschrijven²⁴¹. De woensdag bleef enige tijd de gebruikelijke dag van inschrijving. In mijn database van het *album studiosorum* is wel de datum van inschrijving opgenomen, maar niet automatisch de weekdag. Van drie peiljaren per eeuw is handmatig de weekdag van inschrijving opgezocht, zodoende is het alleen mogelijk voorzichtige uitspraken hierover te doen. Zo blijkt dat in 1600 meer dan de helft van de inschrijvingen op woensdag plaatsvond, gevolgd door de zaterdag met ruim een vijfde deel. Dit waren tevens de dagen waarop professoren geen publieke lessen gaven²⁴². De inschrijf-

²³⁷ Strien, *British travellers*, 15: "De *rector magnificus* schrijft je naam, verblijfplaats in de stad en over het algemeen je land van herkomst in een boek. Hij laat je officieel beloven de gewoonten van de universiteit in het oog te houden en het verschuldigde respect aan de professoren te geven. Dan geeft hij je een in het Hollands geschreven briefje, dat naar de pedel moet, met 12 stuivers (geen onaanzienlijk bedrag hier, want het is net zoveel als een dokter krijgt voor een visite aan een patiënt), dat recht geeft op zoveel wijn of bier accijnsvrij".

²³⁸ Uitzondering hierop worden de inschrijvingen van huishoudende lidmaten, die eerst een verzoek aan burgemeesters moeten richten. Zie blz. 61.

²³⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 2 juni 1575, bijl. 23, 30*: er is een secretaris, die ook lidmaten inschrijft. Vgl. dit met: Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, bijl. 596, 259*: twee secretarissen, waarbij een de senaatsbesluiten bijhield en de andere die van de academische vierschaar, maar de rector-magnificus schrijft in. In Molhuysen, *Bronnen* VII, 5 juli 1806, bijl. 1188, 105*: inschrijving door *rector magnificus* en secretaris van de senaat. Het lijkt erop dat edelen soms zelf hun naam mochten noteren in het *album studiosorum*. Bijvoorbeeld in ASF 10, blz. 349, 30 nov. 1652 is de inschrijving van Henricus Wolradus, Comes in Waldec Pijromont etc. en gevolg in een ander handschrift dan de overige inschrijvingen op die bladzijden. Dit is ook zo bij ASF 10, blz. 231, 28 dec. 1749: Prins Gustaaf Adolf en gevolg. In Helmstedt, en volgens Alschner ook in vele andere universiteitssteden, schreef iedere lidmaat zelf in. Een klerk noteerde naderhand alle inschrijvingen in een ander register. Alschner, *Helmstedt*, 129.

²⁴⁰ UBL, Archief curatoren, inv. nr. 41, 8 febr. 1598, geen fol. nr. Vulcanius maakte van de inschrijvingen een kopie voor de burgemeesters.

²⁴¹ Molhuysen, *Bronnen* I, 9 februari 1595, 314*, noot 1. Geen bronnen van na die tijd aangetroffen over bepalingen van inschrijvingstijden. In het dagboek van rector Schultens is niets over de inschrijving te vinden, wel over recensietijden (zie noot 250).

²⁴² Molhuysen, *Bronnen* II, 1631 statuten, 267*. Publieke colleges vonden plaats in het Academiegebouw. Daarnaast gaven professoren tegen betaling privécolleges bij hen thuis. Langzamerhand ver-

dagen werden uitgebreid. Duidelijke uitschieters qua aantallen waren er niet meer in 1700 en 1800. Studenten schreven zich redelijk gelijk verdeeld over de weekdagen in, met nipte voorkeuren in 1700 voor de vrijdag en in 1800 voor de dinsdag.

Verlenging van het universitaire lidmaatschap was jaarlijks noodzakelijk. Deze procedure, recensie genoemd, vond plaats in februari. Er was overigens in de loop van het jaar narecensie mogelijk voor degenen die zich niet in februari hadden gerecenseerd. Over de narecensie is weinig bekend, in elk geval kwam het voor vanaf 1723²⁴³.

De universiteit registreerde lidmaten van 22 november 1577 tot 10 november 1581 in kwartaalstaten en daarna in recensieregisters²⁴⁴. De op 9 februari 1580 ingevoerde recensie overlapte dus deels deze kwartaalstaten. De jaarlijkse herinschrijving vond plaats bij de *rector magnificus* thuis. Lipsius gaf aan dat hij vanaf de *dies* enkele dagen thuis zal zijn om de studenten te recenseren, van één tot twee 's middags²⁴⁵. Aanvankelijk was recenseren gedurende enkele dagen mogelijk, later was er meer gelegenheid hiervoor. Een verordening van 10 februari 1583 bepaalde de recensie van 9 tot 11 uur en van 14 tot 16 uur op de collegevrije dagen woensdag en zaterdag in de senaatskamer²⁴⁶. In 1585 besloot de senaat om gedurende 2 dagen recensie te houden²⁴⁷. In 1593 was er drie dagen lang gelegenheid tot recenseren²⁴⁸. In de statuten van 1631 werd vastgelegd dat de periode van 8 tot 21 februari vanwege de recensie een vakantietijd was. Begin negentiende eeuw liep de recensieperiode nog langer door, namelijk tot de eerste dagen van maart²⁴⁹. Herinschrijven kon dagelijks, met uitzondering van zondag²⁵⁰.

drongen deze privécolleges de publieke colleges. Meer hierover is te lezen op blz. 184. Otterspeer, *Mediating*, 177. Een groot probleem was het niveauverschil van de studenten, die niet allemaal uit Holland kwamen en dus een goede vooropleiding hadden gehad. Voor velen waren de lessen te moeilijk. Dit leidde tot een splitsing. Professoren volgden het officiële programma tijdens hun openbare colleges en in privécolleges werkten zij met compendia van eigen hand.

²⁴³ Narecensielijsten in ASF 253-256 (1723-1816) gezien. Van vóór deze periode zijn deze lijsten niet aangetroffen. Narecensie vond voornamelijk plaats kort na de recensie van februari, namelijk in maart, maar ook wel in de maanden zo tot augustus. Nadere informatie waarom er sprake was van narecensie, in plaats van een hernieuwde inschrijving in het *album studiosorum*, is niet gevonden. Mogelijk heeft narecensie te maken met verandering van woonplaats: van (thuis) inwonend naar zelfstandig. Daarvoor golden immers andere belastingtarieven.

²⁴⁴ Witkam, *Immatriculatie*, I: A.S.F. 364, kwartaalstaten lidmaten. De laatste kwartaalstaat is van 10 nov. 1581, daarna komen de recensieregisters. Deze werden elk jaar in februari opgemaakt en later verder bijgewerkt. RAL, Stadsarchief (SA) II, verhuur en bestedingsboeken, inv. nr. 1382, 1573-1590. Dit zijn registers van pacht- en huurcontracten en (van 1591 tot 1786) contracten inzake aanbestedingen.

²⁴⁵ Molhuysen, *Bronnen* I, 9 feb. 1580, 78*, bijl. 59. De eerste bewaard gebleven recensielijst in het archief van Senaat en Faculteiten stamt uit 1582. A.S.F., inv. nr. 22, 1582-1591.

²⁴⁶ Witkam, *Dagelijkse Zaken* V, 10 feb. 1583, 115.

²⁴⁷ Molhuysen, *Bronnen* I, 14 feb. 1585, 41.

²⁴⁸ Jacobsen Jensen, *Moryson*, 292.

²⁴⁹ Mijn selectie van degenen die zich in 1800 inschreven uit Leiden, Den Haag en Dordrecht recenseerde zich in de jaren daarna op gemiddeld vijf verschillende dagen. De data lagen tussen de 14-2 en 4-3 (1801); 19-2 en 3-3 (1802); 23-2 en 3-3 (1803); 10-2 en 23-2 (1804) en 12-2 en 23-2 (1805).

²⁵⁰ Dagboek *rector magnificus* Schultens vermeldt de volgende recensietijden in 1787: zat. 10 feb., maa. 12 feb., din. 13 feb., woe. 14 feb., don. 15 feb., vrij. 16 feb., zat. 17 feb., maa. 19 feb., din. 20 feb., woe. 21 feb. en zat. 24 feb. laatste recensie. Gewoonlijk was de recensie om 12 uur, met uitzon-

De recensieregisters beginnen elk jaar met de namen van de *rector magnificus*, professoren, weduwen van professoren en overig universiteitspersoneel. Van de daarna volgende lidmaten staat vermeld bij wie zij in huis woonden. Later verschaffen de recensierollen meer informatie, zoals datum van inschrijving in het *album studiosorum*, faculteit en plaats van herkomst²⁵¹. Van tevoren werd een lijst met namen van de studenten opgesteld. Dit was een taak die *rector magnificus* en vier assessoren uitvoerden aan het einde van het academisch jaar tussen 1 en 8 februari, zo bleek in 1753²⁵². Deze recensielijst is aanvankelijk alfabetisch gerangschikt op voornaam en pas in de achttiende eeuw op achternaam²⁵³. Het register van het jaar daarvoor en de nieuwe inschrijvingen vormden de basis voor de lijst. Wanneer een student verscheen ter recensie, zette de rector of diens secretaris een merkteken, meestal een zwierige ‘R’ in de marge met de datum van recensie voor zijn naam. Bij lidmaten die zich niet lieten recenseren is de marge leeg, of er staat een kruisje.

Vereisten voor inschrijving

De statuten van Europese universiteiten geven over het algemeen weinig informatie over inschrijfeisen²⁵⁴. Dat geldt ook voor de Leidse statuten. Daarin staat alleen de termijn waarbinnen studenten ingeschreven moesten worden, de kosten van inschrijving, de verplichting tot het afleggen van de eed, het verbod op het tegelijkertijd uitoefenen van een beroep en een leeftijdsgrens. Deze criteria staan niet bij elkaar in opeenvolgende artikelen, maar verspreid over de statuten²⁵⁵. Later, onder andere in 1662, zijn er aanvullingen op artikelen uit de statuten gemaakt²⁵⁶.

dering van woensdag (11 uur) en vrijdag (15 uur).

²⁵¹ Vanaf A.S.F. 125, recensie 1754.

²⁵² Molhuysen, *Bronnen V*, 3 nov. 1753, 362-363. Inventaris stadsarchief II Leiden, inleiding, blz. LI-LII: Pedellen maakten een afschrift van de recensielijst. Dit afschrift is bijgehouden en voorzien van aantekeningen, waarschijnlijk door klerken van de stedelijke rekenkamer. Ook klerk en pachter van bieraccijns waren erbij betrokken. Zie ook tekst bij inv. nr. 7284-7392. A.S.F. 100, recensie 1729: Opmerkelijk is overigens de vermelding achterin deze recensierol van een vrouw: 'Zusanna Schipperheim collationnerende de studente roll. Collationneren is de controle in de boekbinderij op de juiste volgorde van de vergaarde vellen. Uit de Leidse kerkelijke ondertrouwregisters bleek dat zij een geboren Leidse was, die op 23 augustus 1686 in ondertrouw ging met de Leidse chirurgijn Hermanus van Kiewitsbergen.

²⁵³ Dit was in elk geval zo in A.S.F. 47, recensie 1776 en mogelijk al eerder.

²⁵⁴ M. R. di Simone, "Admission", in: Ridder-Symoens, H. de (red.), *A history of the university in Europe, II. Universities in early modern Europe (1500-1800)* (Cambridge 1996) 288.

²⁵⁵ In de statuten van 1575 staat de inschrijvingstermijn in artikel 14, de eed volgt in artikel 17 en het geen ambacht uitoefenen in artikel 23. De herziene statuten van 1631 reppen over de inschrijftermijn en een leeftijdsbeperking in artikel 13, de studenteneed in artikel 19, en het geen ambacht uitoefenen in artikel 38.

²⁵⁶ Molhuysen, *Voorrechten*, 25 en Molhuysen, *Bronnen III*, 23/24 mrt. 1662, 169*, bijl. 783. Dit zijn resoluties van de Staten van Holland. en Molhuysen, *Bronnen V*, 1 juli 1750, 171*, bijl. 1093.

Gelijk inschrijven

De statuten van 1575 bepaalden dat na aankomst in Leiden een student zich gelijk ‘ter eerster gelegentheyt’²⁵⁷ moest inschrijven. In die van 1631 was sprake van een nader omschreven termijn van acht dagen na aankomst²⁵⁸. De praktijk was anders. Er is waarschijnlijk nauwelijks op gelet. Nergens zijn sancties gevonden op te late inschrijvingen en de *rector magnificus* weerde degenen die zich later inschreven dan de gestelde termijn niet. Zo schreef de Schot John Erskine zich drie weken na aankomst in. Zijn landgenoot John Clerk, die volgens zijn memoires in november 1694 aankwam liet zich pas op 29 september 1695 in het *album studiosorum* noteren²⁵⁹. Verder lieten nog regelmatig ‘candidaten’ zich inschrijven, waarschijnlijk net voor hun promotie.

De inschrijving in het *album studiosorum* bleef geldig, zolang iemand in Leiden verbleef en zich jaarlijks recenseerde. De constante aanwezigheid staat in de statuten van 1631 nog niet zo expliciet vermeld, wel dat studenten na aankomst in de stad zich moesten inschrijven²⁶⁰. De Haagse ambtenaar Cassa ging overigens pas na het afleggen van zijn eerste tentamen op zoek naar een kamer in Leiden en woonde er ten tijde van zijn inschrijving in het album in 1751 nog niet²⁶¹.

Inschrijving en verlenging waren de basis voor het genot van de universitaire privileges. Wanneer lidmaten bijvoorbeeld voor de academische vierschaar verschenen, werd nagegaan of zij wel in het *album studiosorum* terug te vinden waren. Het was echter niet zo dat professoren bij het collegegeven controleerden of hun toehoorders wel ingeschreven waren, hier was dus geen toezicht op.

Inschrijfgeld

Een volgende eis die de universiteit aan toekomstige lidmaten stelde, was dat zij de kosten van inschrijving en recensie konden voldoen. De inschrijvingskosten bedroegen volgens de Leidse statuten van 1575 vijftien stuivers ten behoeve van de universiteit. Het inschrijfgeld werd aan het einde van het academisch jaar verdeeld onder de professoren. Een poging van de senaat om dit recht van immatriculatie in 1589 te verhogen mislukte²⁶² en tot 1811 bleef het bedrag gelijk²⁶³.

²⁵⁷ Molhuysen, *Bronnen* I, 2 aug. 1594, 304*, bijl. 276.

²⁵⁸ Molhuysen, *Bronnen* I, 2 juni 1575, 30*, bijl. 23 en Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 259*, bijl. 596.

²⁵⁹ Strien, *Talman*, 36.

²⁶⁰ Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 259*, bijl. 596. De resolutie van de Staten van Holland uit 1662 spreekt over: ‘studenten, de welcke haer om de Academische studien willen van buyten binnen de stat Leyden metter woon komen te begeven’. Molhuysen, *Voorrechten*, 25 en Molhuysen, *Bronnen* III, 23/24 mrt. 1662, 169*, bijl. 783 en Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 171*, bijl. 1093.

²⁶¹ Journaal Johannes Samuel Cassa, 6 mei 1751.

²⁶² Molhuysen, *Bronnen* I, 28 juni 1589, 56-57.

²⁶³ De statuten van 1575 en 1631 noemen het bedrag van 15 stuivers. Uit controle van het aantal ingeschrevenen minus gratis ingeschrevenen, gedeeld door het genoemde bedrag dat aan professoren werd uitgekeerd (in de senaatsacta) bleek dat het voor de gehele periode tot 1811 15 stuivers bleef.

Moeilijk te verklaren zijn de bedragen betaald aan de *rector magnificus* door John Evelyn in 1641 een rijksdaalder²⁶⁴, door Rawlinson in 1719 twee gulden²⁶⁵, door Cras in 1727 drie gulden²⁶⁶, door Sinclair in 1736 f 1,8,-²⁶⁷ en door Cassa in 1751 drie gulden²⁶⁸. Ook Schotel noemde dit bedrag van drie gulden in zijn geschiedschrijving²⁶⁹. De bedragen die Russische prinses eind achttiende eeuw betaalden liggen nog hoger. In 1770 kreeg de rector van prins Alexander Koerakin bij de inschrijving van hemzelf en zijn entourage van vier personen 6 ducaten voor de moeite²⁷⁰. Ook voor Utrecht werd aanvankelijk een bedrag van twaalf stuivers²⁷¹ voor de eerste inschrijving genoemd en later f 3²⁷². Het zou kunnen dat de *rector magnificus* een extra betaling kreeg boven het statutaire bedrag van 15 stuivers. In Leuven was het waarschijnlijk gebruikelijk dat er aparte inschrijftarieven waren voor rijken, armen, edelen, meerderjarigen en minderjarigen²⁷³. Hoewel in de Leidse statuten daar niets van terug te vinden is, kunnen die hogere betalingen mogelijk ook er mee worden verklaard.

De jaarlijkse herinschrijving kostte in Leiden een stuiver voor rector en secretaris volgens de statuten van 1575²⁷⁴. In 1631 was dit bedrag gestegen naar zes stuivers²⁷⁵. Ter vergelijking, in Utrecht bedroeg de recensie in de achttiende eeuw f 1,10,-, dus 30 stuivers²⁷⁶.

Dit was een aanzienlijk bedrag, vergeleken met het gemiddelde inkomen van handwerkers in Holland²⁷⁷. Zij verdienden begin zeventiende eeuw rond de f 100 per jaar²⁷⁸. Hoewel het niet goed mogelijk is om de hoogte van het inkomen per hoofd enigszins nauwkeurig te bepalen, lag dit vermoedelijk in de achttiende

²⁶⁴ Memoirs of John Evelyn, 30.

²⁶⁵ Strien, *Talman*, 36.

²⁶⁶ Dongelmans, *Willem, Jacob en Constantijn Cras*, 225.

²⁶⁷ Strien, *William Sinclair*, 488.

²⁶⁸ G.A. Den Haag, *Overige Handschriften*, Journaal Cassa.

²⁶⁹ G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Haarlem 1875) 306 geeft de waarschijnlijk incorrecte bedragen van 13 stuivers en later f 3.

²⁷⁰ Kourakin, *Souvenirs*, 333: volgens Koerakins gegevens omgerekend tot 6 x f5,25 voor met z'n vijven, dus f6,30 per persoon. Dit bedrag van f 31,50 lijkt wel heel erg op het bedrag dat voor een college werd betaald.

²⁷¹ Ridderikhoff, *Academisch leven*, 14. Zie Utrecht acta I, 170-174 en 195-199 artikel I en II. In Utrecht waren van de vijftien stuivers twaalf stuivers voor de rector-magnificus en drie voor de pedel.

²⁷² W.C.A. Baron van Vredenburg, *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche studentenleven* (Utrecht 1914) 23.

²⁷³ Buyten, *Leuvense universiteitsmatrikels*, 17.

²⁷⁴ Molhuysen, *Bronnen I*, 2 juni 1575, 31*, bijl. 23.

²⁷⁵ Molhuysen, *Bronnen II*, 1 okt. 1631, 260*, bijl. 596.

²⁷⁶ Vredenburg, *Utrechtsch studentenleven*, 23: zeer waarschijnlijk ging het hier om 1768.

²⁷⁷ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 90: Promoveren was voor velen te duur. Totaalbedragen van de studies van enkele jongens zijn te vinden op blz. 133 in het hfst. beroep vader en meer salarisbedragen op blz. 349.

²⁷⁸ Frijhoff, *Société*, 61. Zie A. Th. Van Deursen, I, "Het dagelijks brood", in: *Mensen van klein vermogen: het kopersgeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991) 12-15. Handwerkers in Holland hadden het beter dan in de andere provincies en het buitenland. Vries, *Nederland 1500-1815*, 651 geeft voor de lange periode 1500-1815 een gemiddeld huishoudinkomen van 80% van de inwoners in de Hollandse steden van bijna f 363. In dat geval bedraagt een huurinkomst van 90 gulden toch nog een kwart gedeelte hiervan. Verder bleek dat 20% van de inwoners van de steden in Holland erg rijk was en in ieder geval een gemiddeld huishoudinkomen van boven de f 600 per jaar had.

eeuw (1742, 1808) ergens tussen de *f* 175 en *f* 250²⁷⁹. Sommige groepen hoefden het inschrijfgeld echter niet te betalen, zoals arme studenten omdat ze dit niet konden. Anderen, zoals bijvoorbeeld zonen van hoogleraren werden *honoris causa*, omwille van de eer van de universiteit ingeschreven zonder daarvoor te hoeven betalen.

Eed

Een vereiste voor inschrijving in Leiden was het afleggen van een eed door studenten. De formulering van de eed is in artikel 17 van de statuten van 1575 te vinden²⁸⁰. Naast gehoorzaamheid aan de *rector magnificus* en onderwerping aan de statuten²⁸¹ zwoer de student geen andere dan de gereformeerde 'leeringhe aen te hanghen oft te volgen, dan die in de zelve Universiteyt geprofesseeert ende geleert zal worden, zoe langhe zy in dezelve Universiteyt hem onthouden zullen'²⁸². Deze eed is de gereformeerde tegenhanger van de *Declaratio Fidei* (zoals die in Leuven heette), de eed die gold aan katholieke universiteiten²⁸³.

Binnen een jaar kwam via de landsadvocaat Paulus Buys bij de curatoren de klacht binnen over het niet naleven van de statuten, met name wat betreft de eed. Het betrof de eed van zowel *rector magnificus*, assessoren (dat zijn de professoren in hun hoedanigheid van rechters), professoren en studenten. In een vergadering legden vervolgens *rector magnificus* en professoren de eed af, terwijl over de studenteneed niet meer wordt gerept²⁸⁴. Geurts twijfelt of in de beginjaren van de universiteit krachtig de hand is gehouden aan de studenteneed, maar dat lijkt wel zo te zijn²⁸⁵. Want in 1578 richtten senaat, curatoren en stadsbestuur zich tot de Staten van Holland, omdat buitenlandse studenten van diverse studierichtingen na lezing van de statuten weer vertrokken, onder andere omdat zij de eed bezwaar-

²⁷⁹ Zanden, *Economie van Holland*, 608.

²⁸⁰ Molhuysen, *Bronnen* I, 2 juni 1575, 32*, bijl. 23.

²⁸¹ De formulering uit 1595, die praktisch gelijk was aan die van 1575, luidt als volgt: 'Ic zwere ende gelove den Rector mitten Raedt ende Senaet van der Universiteyt mit alle reverentie ende eerbiedinge te erkennen, den zelve in teffectueren ende volbrengen der Statuten van de zelve Universiteyt, mitsgaders in alle hare wettelicke geboden ende verboden te gehoorsamen, ende zo ic bevonde of tot mijner kennisse comen zal yet den zelve, tlichaem ende de gerechticheyt van der Universiteyt prejuditiabel of jegens zijnde dat ic tzelve den Curateurs van der Universiteyt of den Rector in der tijt zal te kennen geven, zonder der Universiteyt of den Officiers van dien in eenigen heuren rechten te defrauderen of yet te onthouden.' Molhuysen, *Bronnen* III, 18 dec. 1659, 119*-120*, bijl. 761. De exacte formulering is te vinden voorin ASF 14. De formulering van de eed van gehoorzaamheid aan de rector en statuten werd in 1660 aangevuld met de bepaling dat studenten zich niet mochten verenigen in "collegien". Deze studentenverenigingen op basis van een gezamenlijk herkomst hadden voor veel overlast gezorgd.

²⁸² Molhuysen, *Bronnen* I, 2 juni 1575, 32*, bijl. 23.

²⁸³ H. de Ridder-Symoens, "Italian and Dutch universities in the sixteenth and seventeenth centuries" in: C. S. Maffioli en L. C. Palm, *Italian scientists in the low countries* (Amsterdam 1989) 35 en A. G. H. Bachrach, *Sir Constantine Huygens and Britain: 1596-1687. A pattern of cultural exchange*, vol. I 1596-1619 (Leiden/Londen 1962) 13.

²⁸⁴ P. A. M. Geurts, "Het gewetensconflict van de katholieke studenten aan de Leidse universiteit, circa 1600", in: *Voor Rogier. Een bundel opstellen van oud-leerlingen de hoogleraar bij zijn afscheid aangeboden* (Hilversum-Antwerpen 1964) 65 gebaseerd op Molhuysen, *Bronnen* I, 22 mei 1576, 45*.

²⁸⁵ Geurts, *Gewetensconflict*, 65.

lijk vonden. De helft van de Leidse studentenpopulatie kwam (drie jaar na oprichting) uit het buitenland. Deze studenten hadden veelal een andere religieuze achtergrond. De Staten besloten dat de universiteit de eed zodanig mocht veranderen als van nut zou zijn. Men verwachtte immers ook studenten van andere universiteiten, met name uit Heidelberg ('verstroyt' over andere universiteiten nu alle calvinistische professoren daar ontslagen waren) en Leuven (in handen van de vijand)²⁸⁶. Het was voortaan voldoende dat studenten de eed van gehoorzaamheid aan rector en statuten aflegden, met uitzondering van theologiestudenten, die wel de gebruikelijke eed moesten afleggen²⁸⁷. Deze eed is de enige echte concessie van de universiteit aan de kerk geweest²⁸⁸. Hof meende dat in 1582 een ex-prior zich niet meer mocht inschrijven, vanwege de strengere handhaving van de eed²⁸⁹. Dit is mogelijk, omdat deze man zich in 1576 al eens inschreef voor een theologiestudie. Hij zou bij voortzetting van deze studie dus de geloofseede moeten afleggen. De weigering tot inschrijving is zonder opgaaf van redenen. Het kan dat het niet meer mogen inschrijven samenhang met de beperkingen, die waren ingevoerd om te voorkomen dat oudere lidmaten zich omwille van de privileges inschreven.

De manier waarop met de geloofseede werd omgegaan, geeft blijk van de tolerantie op godsdienstig gebied. Wat religie betreft, voerden Nederlandse universiteiten een beleid dat verschilde van de buitenlandse universiteiten. Deze laatste kenden meestal een strikt toelatingsbeleid inzake religie. Studenten moesten van de eigen signatuur zijn. Joden vormden een groep apart. In het begin van de zeventiende eeuw waren er maar weinig universiteiten in Europa die niet-bekeerde Joden toelieten tot een universitaire titel²⁹⁰. Zo mochten Joden pas in de jaren twintig van de 18^e eeuw medicijnen in Duitsland gaan studeren²⁹¹. Hoewel de Nederlandse hogescholen een protestantse signatuur hadden, heerste er een tolerant klimaat. Joden, katholieken en andere niet-protestanten mochten hier ook studeren²⁹².

²⁸⁶ Molhuysen, *Bronnen I*, 11 mrt. 1578, 55*.

²⁸⁷ Molhuysen, *Bronnen I*, 11 maart 1578, 55*-57*, bijl. 39 en 40.

²⁸⁸ O. P. Grell, "The attraction of Leiden university for English students of medicine and theology, 1590-1642" in: C. C. Barfoot en R. Todd (red.), *The great emporium. The low countries as a cultural crossroads in the Renaissance and the eighteenth century. Studies in literature* 10 (Amsterdam 1992) 86.

²⁸⁹ J. Hof OSB, "Een monnik van Egmond aan de Leidse Universiteit. Jacob Blondeel 1537-1591", *Leids Jaarboekje* 67 (1975) 39. Zijn bron: Witkam, *Dagelijkse zaken III*, 2 en Witkam, *Dagelijkse zaken II*, 143, 2 aug. 1582. Op het verzoek opnieuw lidmaat te mogen worden, komt als antwoord: "Habeat Pacientie". Blondeel was al ingeschreven geweest, ASL 23 okt. 1576, Jacobus Blondelius, Alostensis, T.

²⁹⁰ Frijhoff, *Société*, 55.

²⁹¹ Schneppen, *Universität*, 56.

²⁹² Zie bijvoorbeeld Geurts, *Gewetensconflict*, 67 over de beginperiode van de universiteit en Hof, "Blondeel", 39. Het afstuderen van de eerste Joodse student vormde een probleem in Leiden. Op 5 maart 1633 vergaderde de senaat over een Jood die een openbaar doctoraal wilde. Het gaat hier zonder twijfel over David de Haro, sefardische Jood uit Amsterdam, die op 23 februari 1629 werd ingeschreven als medicijnenstudent en op 10 maart 1633 op 22-jarige leeftijd een doctoraat rechten ontving. Het probleem was of de Joodse gebeden bij zo'n gelegenheid wel te rijmen waren met de christelijke. Het probleem was hier niet dus het Jood-zijn, maar het contact met de christelijke wereld. In de Joodse gebeden is immers geen plaats voor de erkenning van de voor christenen essentiële persoon van Jezus.

Voor het afleggen van de eed bestond een leeftijdsgrens. Sinds 2 augustus 1594 lag deze op voorstel van de senaat op 18 jaar en ouder²⁹³. Het jaar daarop, dus na en waarschijnlijk onder invloed van het Statencollege-oproer, verlaagden curatoren en burgemeesters deze leeftijdsgrens naar 14 jaar. De secretaris las de eed voor, waarna de nieuwe student deze bekrachtigde met ‘Zo waarlijk helpe mij God almachtig’²⁹⁴. Jongere studenten deden de plechtige belofte, wanneer ze nog studeerden en de leeftijd van 14 jaar bereikten, om de eed alsnog te komen zweren. Een voorbeeld hiervan staat in het *album studiosorum* op 21 oktober 1600. Bij de inschrijving van de elfjarige Remigius de Cuenynck is in de kantlijn gezet: ‘minor. Praestitit Juramenta Ao. 1603, febr. 20’ [Eed afgelegd op 20 feb. 1603]²⁹⁵. Uit Tervoort’s studie over de leeftijden van laatmiddeleeuwse studenten blijkt dat jongens beneden de veertien jaar volgens de wet zelf geen eed mochten zweren²⁹⁶. Zij werden in de alba ingeschreven als *minorennis* [vrij vertaald: minderjarig]. In hun geval legde een ander voor hen de eed af. De leeftijdsgrens voor de eed steeg in de loop der jaren naar 16 jaar, welk gebruik in de statuten van 1631 officieel werd vastgelegd²⁹⁷. Wanneer een student deze leeftijd bereikte, legde hij de eed op de daaropvolgende recensie af.

De voorgaande inschrijvingseisen veroorzaakten geen twisten tussen universiteitsbestuur en dat van de stad. De volgende leverden echter genoeg interpretatieproblemen en bijbehorende conflicten op.

Geen beroeps- of ambtuitoefening

Wie zich, uiteraard naast zijn studie, bezighield met openbare nering en koopmanschap kon zich niet laten inschrijven in het *album studiosorum* en mocht geen vrijstelling van stedelijke verplichtingen genieten²⁹⁸. De formulering van artikel 23 uit de statuten van 1575 luidt immers ‘Dat de Rector ende alle Professeurs,

De senaat besliste dat hij maar *in senatu* moest afstuderen, dus niet openbaar, om zo het probleem te ontwijken. De senaat wilde verder nog overleggen met de curatoren. Of die discussie heeft plaatsgevonden is onbekend, maar later zijn er inderdaad Joden die in het openbaar hebben verdedigd. Frijhoff, *Société*, 55 gebaseerd op *Bronnen* II, 179.

²⁹³ Molhuysen, *Bronnen* I, 8 feb. 1595, 315*, bijl. 288.

²⁹⁴ Molhuysen, *Bronnen* I, 8 februari 1595, 315*, bijl. 288 en zie ook Molhuysen, *Bronnen* I, 2 aug. 1594, 304*, bijl. 276.

²⁹⁵ Bijvoorbeeld A.S.F. 8, fol. 76. In het originele *album studiosorum* van Leiden zijn “minor” notities aangetroffen in onder andere 1599, 1600, 1610 (iemand van 14 jaar), 1612 (leeftijden van 11, 14, 16 maar ook 18 jaar), dan neemt hun aantal af. In 1620 is het nog een tweetal, aangeduid met “permisum consuleum” van 13 jaar oud, in 1630 en later staat er niets meer over “minor”s.

²⁹⁶ A. Tervoort, “Studeren ver van huis. Strategieën voor de bescherming van studenten (dertiende tot zestiende eeuw)”, in: L. F. Groenendijk en B. B. Roberts (red.), *Losbandige jeugd. Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd* (Hilversum 2004) 25. Veertien jaar was toen tevens de leeftijd waarop jongens volgens het canonieke recht konden huwen.

²⁹⁷ Uit de praktijk van het album bleek, dat in 1621 goed bijgehouden werd wie nog geen 17 jaar was. In de marge staat hierbij een *minores* aantekening. Het ging om studenten van 16 jaar en jonger. In latere jaren vermeldde het album dit niet meer.

²⁹⁸ Molhuysen, *Voorrechten* 25. Gerechtsdagboeken 51, 9 juli 1611, fol. 220 en Molhuysen, *Bronnen* V, 8 mei 1731, 105: mensen die geen handwerk profiteren krijgen een testimonium.

midtsgaders d'officiers vande vors. Universiteyt, ende voorts alle de Doctoren ende Magistri aldaer gecreert hem inde zelve Universiteyt ende in studiis onthoudende ende continuerende, sonder eenigerhande neeringhe ofte hanteringhe te doen, sullen voor heure huys ende huysgesinne' vrij zijn van inkwartiering van soldaten of hovelingen, wachtlopen en bijdragen tot de 'stede wercken ofte fortificatien'²⁹⁹. Ook wanneer de echtgenote van een toekomstig lidmaat een winkel dreef, was het inschrijven in het *album studiosorum* van de baan³⁰⁰.

Dit artikel lijkt naast universiteitspersoneel alleen op de afgestudeerden en studenten van buiten Leiden betrekking te hebben³⁰¹. In de latere statuten van 1631 gold deze vrijstelling van stedelijke verplichting alle studenten³⁰². Het uitsluiten van degenen die een beroep uitoefenden van inschrijving in het *album studiosorum* heeft in dit artikel van de statuten alleen betrekking op de stedelijke verplichtingen. Rector en senaat gaven echter herhaaldelijk aan dat de privileges 'ondeelbaar' waren. Dit hield in dat een ingeschrevene alle vier de privileges, dus naast vrijstelling van stedelijke verplichtingen ook belastingvrijdom en tolvrijdom genoot en onder de jurisdictie van de academische vierschaar viel³⁰³.

Op grond van dit artikel was het mogelijk de inwoners van Leiden, die zich alleen omwille van de voorrechten wilden inschrijven, te weren indien zij een beroep uitoefenden. Voor de stad was het ook belangrijk hierop toezicht te houden, omdat deze groep meestal wat ouder was dan de studenten, waardoor zij recht hadden op een hogere bier- en wijnvrijdom. De stad liep anders een flink deel aan accijnzen mis.

Het inschrijven van degenen met een stadsambt zou jurisdictieproblemen kunnen opleveren, omdat lidmaten onder de academische rechtsmacht vielen. De statuten van de Leidse universiteit en latere resoluties van de Staten van Holland reppen niet over deze groep³⁰⁴.

In de achttiende eeuw was het inschrijven van degenen die een beroep of functie uitoefenden herhaaldelijk een discussiepunt tussen de senaat en het stadsbestuur. Rector en senaat probeerden meestal in onderling overleg deze inschrijvingseis juist toe te passen, waarbij het stadsbestuur zo nu en dan een strenger visie had. Zo drong op 9 februari 1729 de senaat er bij de rector op aan de uitgestelde recensie te houden, zodat eerder duidelijk zou zijn wie door het bekleden van een stedelijke functie niet tot de lidmaten mocht behoren³⁰⁵. Twee jaar later,

²⁹⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 2 juni 1575, 35*, bijl. 23 en Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 266*, bijl. 596: "nyet doende eenige coopmanschap, ambacht, hantwerck ofte poortersneeringe".

³⁰⁰ Molhuysen, *Voorrechten*, 24.

³⁰¹ Molhuysen, *Bronnen* I, 2 juni 1575, 35*, bijl. 23 en Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 266*, bijl. 596: "nyet doende eenige coopmanschap, ambacht, hantwerck ofte poortersneeringe".

³⁰² Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 266*, bijl. 596: geen stedelijke verplichtingen voor huishoudenden zonder koopmanschap of ambacht (inkwartiering, wachtlopen en bijdragen aan stedewerken of fortificatiën) en voor alle studenten, tenzij de rector om redenen anders beslist.

³⁰³ Molhuysen, *Voorrechten*, 21. Dit werd in 1662 duidelijk gesteld. Al zijn er wel beperkingen ingesteld wat betreft de jurisdictie van de vierschaar.

³⁰⁴ Volgens *rector magnificus* Winter in Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 169*-174*, bijl. 1093. In Molhuysen, *Voorrechten*, zijn ook geen bijzonderheden aangetroffen. Zie ook Molhuysen, *Bronnen* IV, 25 nov. 1712, 257 over toelating als student van stedelijke ambtenaren.

³⁰⁵ Otterspeer, *Vesting*, 158.

op 15 februari 1731 overlegde de rector met de senaat over studenten die echt colleges liepen, maar tegelijk een stadsambt bekleedden. Uiteindelijk vond de stad dat zij niet mochten recenseren. De senaat vond dit wel streng, maar hield zich wel aan deze uitspraak³⁰⁶. *Rector magnificus* Winter had een bredere visie op het universitaire lidmaatschap. Hij voorzag weliswaar in 1750 speculatie over echte studenten, die een stads- of ereambt bekleedden of die een koopmanschap of ambacht uitoefenden of lid waren van een gilde of wier vrouwen een winkel dreven. Maar hij was van mening dat deze groep niet van immatriculatie uitgesloten kon worden, omdat zij nooit door de statuten of nadere resoluties zijn uitgesloten van immatriculatie³⁰⁷. *Rector magnificus* Schultens schoonde in 1787 zelf de lidmatenlijsten op. Hij gaf aan het comptoir door, dat Alexandre François Driane, die in de zomer van 1787 als taalmeester ingeschreven werd, geen voorrechten meer genoot. Hij woonde nu immers als knecht bij de heer Musketier³⁰⁸. Op gildelidmaatschap lette de *rector magnificus* ook. Op de vraag of de heer la Pierre zich mocht inschrijven, antwoordde Schultens dat dit mocht, op voorwaarde dat deze zich losmaakte uit het brouwersgilde³⁰⁹. Uitzonderingen waren echter mogelijk. Schultens was het oneens met een professor die protesteerde tegen de recensie van Mr. R. C. van Marle. Het bezwaar was dat Van Marle elders was gepromoveerd en lid was van het fabrikeursgilde. Schultens meende dat de promotie elders geen bezwaar was en dat het onbillijk zou zijn hem te weigeren, wat aan vele andere fabrikeurs wel werd toegestaan³¹⁰. Opvallend is dat *rector magnificus* Schultens dus geen brouwers, maar wel fabrikeurs [=kooplieden in textiel] toeliet als lidmaat. Zowel La Pierre als Van Marle waren overigens patriotten, hetgeen ook meegespeeld kan hebben.

Leeftijd

De eis dat de minimumleeftijd voor inschrijving van toekomstige lidmaten 12 jaar was, kwam pas in 1631 in de statuten voor in artikel 13. Uit de praktijk bleek dat de leeftijdsgrens eerst hoger, namelijk op veertien jaar lag. Want toen op 30 november 1596 zes burgerkinderen jonger dan veertien jaar zich wilden inschrijven, verboden curatoren en burgermeesters dit, tenzij de jongeren zozeer gevorderd

³⁰⁶ Otterspeer, *Vesting*, 158. In een noot geeft hij vier voorbeelden, Molhuysen, *Bronnen* V, 961, 6-7.

³⁰⁷ Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 169*-174*, bijl. 1093. Aan het einde van zijn stuk geeft Winter aan dat de gemelde usance op 8 maart 1736 in een formele resolutie tussen rector en senaat en burgermeesters van Leiden is bekrachtigd, dat inschrijving en recensie zal geschieden volgens wetten, statuten en gewoontes, zoals gebruikelijk is geweest. Dit is ook te vinden in Molhuysen, *Bronnen* V, 6 feb. 1736, 51*, bijl. 1050. Daarin staat ook dat bij onenigheid over lidmaatschap eventuele processen worden uitgesteld totdat burgemeesters en senaat in der minne hierover hebben overlegd. De staatsresolutie van 23 maart 1664 is anders maatgevend. Zie ook Molhuysen, *Bronnen* IV, 17 feb. 1724, 347 en 17 mrt. 1705, 215 over ambachtslieden die toch zijn ingeschreven.

³⁰⁸ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 17 okt. 1787, fol. 129. Een comptoir was een rekenkamer of (handels)kantoor. Waarschijnlijk sloeg het hier op het (stedelijk) kantoor waar de administratie van de academische voorrechten werd bijgehouden.

³⁰⁹ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 4 dec. 1787, fol. 152v.

³¹⁰ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 6 feb. 1788, fol. 186v.

waren dat zij de openbare colleges konden volgen³¹¹. Enkele maanden later kwamen zij met nog vier anderen terug met hetzelfde verzoek. De *rector magnificus* liet hen niet toe³¹². Deze weigering lijkt een incident te zijn, want in het album staan regelmatig studenten jonger dan 14 jaar ingeschreven. Zo was de leeftijdsgrens voor de bursalen van Leidse burgemeestersbeurzen in 1591 gesteld op minstens 12 jaar oud³¹³.

Vanaf 1631 gold de restrictie dat inschrijving van jongeren onder de twaalf jaar alleen mogelijk was met toestemming van de curatoren³¹⁴. Een nadere bepaling van de leeftijdsgrens is te vinden in de resoluties van curatoren van 6 maart 1632. Een deel van de leerlingen van de Leidse Latijnse school genoot de universitaire vrijdommen. Zij moesten wel aan twee eisen voldoen. Ten eerste moesten zij in de klassen zitten die vrijdom genoten, hetgeen neerkwam op de derde- en vierde klas en verder moesten zij ouder dan 12 jaar zijn³¹⁵. Natuurlijk zijn er altijd uitzonderingen die de regel bevestigen: zo mocht Justus Lodestijn, zoon van de predikant van Zoeterwoude Johannes Lodestijn, die in de zesde klas zat toch worden ingeschreven in het *album studiosorum*, 'dit om redenen en zonder consequentie'³¹⁶. De Leidse Latijnse school bestond uit zes klassen, waarbij *classis sexta* de laagste was en *classis prima* de hoogste. De leerlingen van de vierde en derde klas van de Latijnse school staan in het *album studiosorum*, maar in 1725 was dit anders en zijn degenen die overgingen van de 5^e naar 4^e klas ingeschreven³¹⁷. In 1750 meende de rector dat alle leerlingen van de Latijnse school van de derde klas tot de laatste toe als jonge studenten konden worden gezien³¹⁸.

³¹¹ Molhuysen, *Bronnen I*, 30 nov. 1596, 96. Enkele maanden later kwamen zij terug, met nog vier anderen met hetzelfde verzoek. Zij werden niet toegelaten door de *rector magnificus*. Molhuysen, *Bronnen I*, 12 feb. 1597, 97. Uit het album blijkt dat wel regelmatig studenten jonger dan 14 jaar werden ingeschreven.

³¹² Molhuysen, *Bronnen I*, 12 feb. 1597, 97.

³¹³ AC 680, 25 apr. 1591, 108v.-123.

³¹⁴ Molhuysen, *Bronnen II*, 1 okt. 1631, 260*, bijl. 596. In de jaren daarvoor, bijvoorbeeld in 1620, kwam in het *album studiosorum* bij een enkeling van dertien jaar de notitie "permissum consulem" voor.

³¹⁵ Molhuysen, *Bronnen II*, 6 mrt. 1632, 176.

³¹⁶ Burgemeestersdagboeken 147, 27 apr. 1619, fol. 101v. Een nadere toelichting wordt niet gegeven.

³¹⁷ R. M. B. Hengstmengel-Koopmans, *Inventaris van de archieven van de latijnse school, sedert 1838 het stedelijk gymnasium te Leiden 1739-1982 (1984)* (Leiden 1988) xi: Ontleend aan de "school-orde", ingevoerd door de Staten van Holland in 1625, werden in Leiden vanaf 1627 klasseindeling, lesrooster en leerstof zodanig geregeld. Tot 1788 kwam in deze situatie nauwelijks verandering. In de Leidse Latijnse school werd lesgegeven in zes klassen, waarbij *classis sexta* de laagste was en *classis prima* de hoogste. J. Bloemendal, *Spiegel van het dagelijks leven? Latijnse school en toneel in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw* (Hilversum 2003) 24: aanvankelijk was er een achtklassenstelsel, na de schoolorde werd overgegaan op zes klassen. A. M. Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden 1988) 48: Bovendien werd na de schoolorde ook de benaming van de klassen veranderd, niet meer octava voor de laagste en verder opklimmend tot de tertia voor de hoogste klas. Nu werd de laagste klas de sexta genoemd en de hoogste de prima. Van de onderzochte jaren 1630 en 1650 de 4^e klas, met een enkeling uit de derde klas. Uit mijn selectie studenten uit Leiden in 1675 uit de 4^e klas, in 1700 uit de 3^e klas. In mijn selectie vormde Adrianus van der Borst, ingeschreven ASL 20 mrt. 1750 echter een uitzondering. In 1750 was hij naar de vierde klas bevorderd, in 1754 en 1755 bij de recensie werd hij vermeld als "scholaris 6^e clas". Zijn klasindeling verliep dus van laag naar hoog.

³¹⁸ Molhuysen, *Bronnen V*, 1 juli 1750, 172*.

De grens van 12 jaar gold alleen voor Leidse jongens, zo bleek in 1659. Toen kwam de Schot Johannes Hoppaeus met zijn praeceptor naar Leiden. Hij wilde zich inschrijven, maar de *rector magnificus* stelde dit uit tot na overleg met de curatoren. Zij moesten immers volgens artikel 13 van de statuten van 1631 toestemming voor inschrijving geven, omdat de jongen nog geen twaalf jaar was. De curatoren meenden dat het artikel gold voor Leidse burgerkinderen. In dit geval zagen zij geen probleem en in het vervolg hoefde er bij soortgelijke gevallen geen toestemming meer te worden gevraagd aan de curatoren³¹⁹.

De minimumleeftijd is in het leven geroepen, omdat diverse ouders hun jonge zonen inschreven om via hen de universitaire privileges te kunnen genieten.

Tabel 1. Inschrijvingen van lidmaten onder de 14 jaar in het *album studiosorum*

Periode	Totaal	6 jaar	7 jaar	8 jaar	9 jaar	10 jaar	11 jaar	12 jaar	13 jaar
1575-1599	44					1	6	11	26
1600-1624	417	1	2	3	8	24	63	140	176
1625-1649	398	3	2	2	8	16	49	165	153
1650-1674	177					2	3	82	90
1675-1699	85						4	25	56
1700-1724	47					1	2	15	29
1725-1749	42				1		2	12	27
1750-1774	121					5	9	33	74
1775-1799	90					2	3	31	54
1800-1812	10						1	3	6
Totaal	1431	4	4	5	17	51	142	517	691

De navolging van de leeftijdsgrens blijkt uit voorgaande tabel³²⁰. Jongere studenten dan zes jaar waren niet in het album te vinden. Na 1631 nam het aantal ingeschreven kind-studenten sterk af.

Ongeveer de helft van deze jonge inschrijvers kwam van buiten Leiden. Onder de andere helft, dus de Leidenaars, bevinden zich enkele professorenzonen en een tiental zonen van predikanten. Een deel van hen werd *honoris causa*, omwille van de eer, gratis ingeschreven. Na inschrijving van hun zonen genoten de ouders meer belastingvrijdom. Op die manier “schonk” de universiteit een extra voordeel. Al kan het ook zijn dat deze groep, die de universitaire voertaal, het latijn, met de paplepel ingegoten kreeg, daardoor eerder klaar was om richting universiteit te gaan.

Op zich was er geen bovengrens qua leeftijd voor lidmaten die zich wilden inschrijven. De *rector magnificus* besliste wie hij toeliet en schreef iedereen in die de universitaire privileges voor kamerbewoners mocht genieten, met uitzondering van degenen die zelf een huishouden hadden en zodoende immers een grotere hoeveelheid aan wijn- en bierprivileges genoten. Vanaf 1581 zond de rector deze

³¹⁹ Molhuysen, *Bronnen* III, 8 nov. 1659, 145.

³²⁰ Hierin zijn ook nog de dubbele inschrijvingen meegeteld.

huishoudenden door, aanvankelijk naar het gerecht, later naar de burgemeesters van Leiden die beslisten welke ouderen zich mochten laten inschrijven bij de *rector magnificus*³²¹. Het jaar daarop werd deze groep nader omschreven, als zijnde alle huishoudenden boven de 30 jaar of gehuwden³²².

De senaat verwierp op 3 februari 1582 de suggestie van het gerecht dat reeds ingeschreven gehuwde of huishoudende lidmaten binnen acht dagen moesten bewijzen dat zij werkelijk studeerden. Dit zou kunnen door bij schout, burgemeesters en gerecht een verzoek om toelating als lidmaat in te dienen vergezeld met een getuigenschrift van de professor wiens lessen zij volgden³²³. In plaats van een hernieuwde inschrijving zou het gerecht de namen van degenen die niet studeerden en wilden profiteren van de privileges in de lidmatenlijst (op het stadhuis berustend) mogen schrappen. Indien hierbij echte studenten waren gemarkeerd, dan zouden rector en senaat aangeven dat dit onterecht was³²⁴.

Het bewijzen van de studielust met een getuigenschrift kwam wel in zwang. In datzelfde jaar 1582 kreeg de predikant Andreas Hagius een testimonium van de senaat dat hij een oprecht student was. Toen hem desondanks de universitaire voorrechten werden geweigerd, was Leiden in last. De senaat klaagde bij het stadsbestuur en dreigde met een onderwijsstaking. De te hulp gevraagde Staten van Holland meenden dat predikanten geen vrijdom van de landelijke imposten behoorden te genieten³²⁵. Rond september van dat jaar klaagde de stad bij de prins van Oranje over de 'valse studenten'. Het wachten was tot de meerderheid van de inwoners van Leiden lidmaat van de universiteit zou worden, zo meenden zij³²⁶. In 1586 stuurde de *rector magnificus* oudere lidmaten door naar het stadsbestuur, dat binnen drie maanden een getuigenschrift van een professor eiste wiens colleges door de lidmaat moesten zijn bijgewoond³²⁷. In 1596 werd expliciet de

³²¹ Molhuysen, *Bronnen I*, 19 en Witkam, *Dagelijkse zaken V*, 4 augustus 1581, 102.

³²² Witkam, *Dagelijkse zaken IX*, 1 februari 1582, 7.

³²³ Witkam, *Dagelijkse zaken IX*, 1 feb. 1582, 7. Dagboek Jan van Hout: 1 feb. 1582: Tekst van edict van de schout, burgemeesters en gerecht, waarin aan alle gehuwde en huishoudende personen de tot nog toe genoten vrijdom van accijnzen wordt ontnomen. Zij kunnen opnieuw de vrijdom verzoeken, mits zij een getuigenschrift overleggen van de professor waar zij lessen volgen. Witkam, *Dagelijkse zaken IX*, 1 feb. 1582, 8: Dagboek Jan van Hout: 3 feb. 1582: Vergadering over onnutte studenten in de senaatskamer. Er komt een overeenkomst tussen senaat en magistraat over het verlenen van vrijdom van accijnzen aan gehuwde en huishoudende studenten. Het voorgenomen edict van 1 februari wordt niet van kracht, doch zij die bevonden worden geen echte studenten te zijn, worden uit de recensierol geschrapt. Zie hiervoor de tekst in: Molhuysen, *Bronnen I*, bijl. 82, 3 feb. 1582, 95*-96*.

³²⁴ Molhuysen, *Bronnen I*, bijl. 82, 3 feb. 1582, 95*-96*.

³²⁵ Witkam, *Dagelijkse zaken IX*, 10, 19 en 20 mrt. 1582, 9 en *Dagelijkse zaken II*, 19 mrt. 1582, 142.

³²⁶ Otterspeer, *Bolwerk*, 119 uit Molhuysen, *Bronnen I* (sept.?) 1582, 107*, bijl. 95.

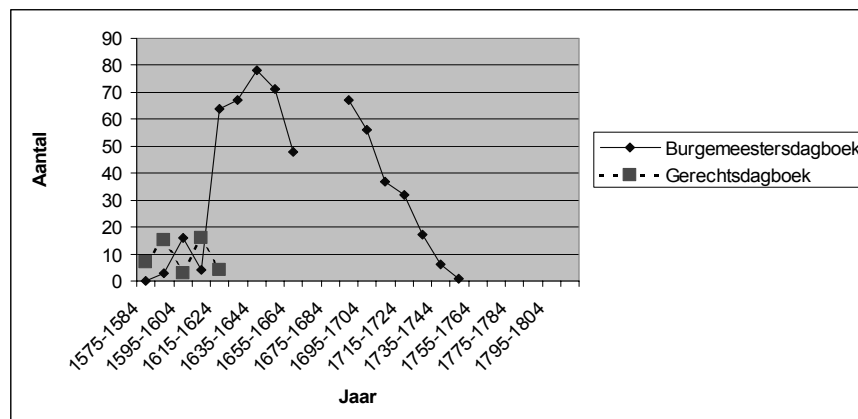
³²⁷ Witkam, *Dagelijkse zaken V*, 20 nov. 1586, 114 uit Gerechtsdagboeken 44 (vroeger: A) 20 nov. 1586, fol. 474v. Gerechtsdagboeken 46, 9 augustus 1590, fol. 6: Cornelis van Nieuwenhoven was een medisch student van 27 jaar. Hij wilde zich opnieuw inschrijven, want hij was alleen uitgeschreven om zijn huisvrouw van elders op te halen. Bij zijn verzoek had hij een attest van een medisch professor gevoegd. Hij werd door het gerecht toegelaten als huishoudend persoon. Gerechtsdagboeken 46, 31 januari 1591, fol. 56v.: Mr. Laurens Sachariasz. van Voorhout moest patiëntie hebben. Gerechtsdagboeken 46, 18 maart 1593, fol. 295v.: Jonkheer Johan Ruijsch, in min of meer dezelfde situatie [als Cornelis van Nieuwenhoven] moest eerst zijn studiezin tonen, voor hij toegelaten werd. Gerechtsdagboeken 48, 27 augustus 1598, fol. 363v.: Zijn verzoek was zonder attest. Franciscus Valerius, die met zijn zonen net uit Middelburg kwam, werd het verzoek om redenen ontegensprekend. Gerechtsdagboeken

eis gesteld van een attest van de professoren³²⁸. Tussen 1607 en 1616 was het beleid minder strikt qua getuigschrift. De *rector magnificus* mocht iemand zonder attest inschrijven, mits 'in studijs continuerende'. In 1608 accepteerde het gerecht eveneens een mondelinge toelichting³²⁹. Een vast argument in de verzoeken van afgestudeerden was dat zij de studie wilden voortzetten³³⁰.

Het toestemming vragen van lidmaten die een eigen huishouding voerden om te mogen inschrijven in het *album studiosorum* werd standaard. Gemiddeld bleef het aantal verzoeken van huishoudende lidmaten onder de 15 per jaar, zo blijkt uit figuur 1. Een grote uitzondering was het jaar 1686 met 27 verzoeken. Deze piek hangt deels samen met de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, waarbij de Hugenoten al hun rechten verloren. Want hoewel er van deze 27 diverse personen Franse namen hebben, gaat het zeker niet uitsluitend om Fransen.

In bijna alle gevallen gaven burgemeesters toestemming aan de aanvrager. Deze mocht zich vervolgens als huishoudend lidmaat laten inschrijven door de *rector magnificus*. Sommigen waren al geregistreerd in het *album studiosorum* en genoten de studentenvrijdom, maar kwamen vervolgens de burgemeesters verzoeken om de vrijdom voor huishoudenden³³¹. De gebruikelijke formule was echter dat de *rector magnificus* de aanvrager mocht inschrijven en dat deze de vrijdom zou genieten.

Figuur 1. Huishoudende lidmaten in het stadsarchief Leiden

49, 31 december 1598, fol. 21v. In datzelfde jaar werd ook het verzoek van een juridisch licentiaat niet ingewilligd.

³²⁸ Gerechtsdagboeken 48, 2 augustus 1596, fol. 29v.

³²⁹ Gerechtsdagboeken 50, 25 juli 1608. RAL, SA II, Burgemeestersdagboeken 147, 15 sept. 1616, fol. 35v.: Jodocus Grevinchof mocht ingeschreven worden, maar pas nadat hij persoonlijk door het gerecht was gehoord.

³³⁰ Burgemeestersdagboeken 148, 13 mrt.; 27 apr. en 28 juli 1623: twee juridisch doctoren en een medisch doctor geven steeds aan hun studie te continueren.

³³¹ Bijvoorbeeld: Burgemeestersdagboeken 147, 10 dec. 1621, fol. 197 Andreas Princen was al ingeschreven en had de eed afgelegd bij *rector magnificus*. Deze zei dat bij de burgemeesters om het recht van privileges verzocht moest worden. Gehuwd in: Burgemeestersdagboeken 148, 22 dec. 1622, fol. 3v: Henricus Schult van Frankvoort, was student en is nu gehuwd en wil huishoudenden vrijdom en 19 aug. 1623, fol. 54 en 28 sep. 1623, fol. 71v en 30 aug. 1624, fol. 129 en Burgemeestersdagboeken 149, 21 apr. 1628, fol. 21 en 7 aug. 1633, fol. 153..

Begin zeventiende eeuw neemt het aantal verzoeken van huishoudende lidmaten in de burgemeesters-dagboeken toe, terwijl zij in de gerechtsdagboeken juist afnemen³³². Vanaf ongeveer 1625 wordt de formulering ervan ook steeds korter en meer standaard. Details, ook over getuigschriften verdwijnen en vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw blijft alleen een namenlijst van huishoudende lidmaten over. Na 1747 bleven de voor huishoudenden gereserveerde folio's in de burgemeestersdagboeken leeg³³³.

Kennis

In de statuten staan geen eisen betreffende het kennisniveau waaraan toekomstige lidmaten moesten voldoen. Over een verplichte vooropleiding, bijvoorbeeld aan de Latijnse school wordt niet gerept, net als over de benodigde basiskennis om het universitair onderwijs te kunnen volgen. Wel was de beheersing van het Latijn een ongeschreven regel, omdat bijna alle lessen immers in deze academische voertaal werden gegeven³³⁴. Een uitzondering hierop was het onderwijs in het Nederlands op de ingenieursschool die aan de universiteit verbonden was. Deze school was in 1599 op initiatief van prins Maurits van Oranje opgericht en bleef bestaan tot 1681³³⁵. Het onderwijs was in de landstaal, omdat niet alleen studenten, maar ook handwerkslieden de lessen volgden³³⁶. Slechts een handvol leerlingen van deze school staat in het *album studiosorum*³³⁷. Het is aannemelijk dat de inschrijving in de academische voertaal gebeurde. Of het misschien een soort toelatingstest was, is niet duidelijk. Zo weigerde in 1787 de *rector magnificus* een gewezen chirurgijn uit Warmond, die in Leiden kwam wonen in te schrijven op bekentenis van de man dat hij geen Latijn verstond³³⁸. Latijn bleef in Leiden de voertaal gedurende de onderzochte periode³³⁹. Buitenlandse universiteiten stapten daar eerder vanaf³⁴⁰.

³³² Dit terwijl de gerechtsdagboeken steeds minder algemene besluiten en steeds meer beschikkingen op verzoeken gingen bevatten. Vriendelijke mededeling R. van Maanen, emeritus professor stadsgeschiedenis universiteit Leiden en oud-archivaris RAL.

³³³ In de reeks burgemeestersdagboeken bevond zich aanvankelijk een lijst huishoudenden achterin het deel. In later jaren waren zij makkelijk terug te vinden door middel van een apart tabblad voor huishoudenden. De laatste twee inschrijvingen van huishoudenden vonden plaats op 3 mei 1743 en 24 feb. 1747.

³³⁴ De colleges vaderlands recht en preeklessen waren in het Nederlands.

³³⁵ Voor meer informatie over de vakken en professoren van deze opleiding, zie Orlers, *Beschryvinge*, 198 en Schiller, *Ausbildung* en Clotz, *Hochschule*, 83 en P.J. van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam 1988).

³³⁶ H. J. Witkam, *Jean Gillot (Een Leids ingenieur)* 2^e deel, *Leids jaarboekje* 61 (1969) 39, noot 13.

³³⁷ S. Schiller, *Die Ausbildung von Ingenieuren an der Duytschen Mathematicque zu Leiden, 1600-1681* (eindscriptie Leiden 1995) 54-58. Molhuysen, *Voorrechten*, 25. Witkam, Jean Gillot, 39 noot 13: Het valt op dat in het *album studiosorum* bij sommige wiskundestudenten de aantekening staat: "sub van Schooten" of bijvoorbeeld op 2 mrt. 1640 bij Jacobus Trip, "audiens lectiones Mathematicas D. Francisci van Scoten. Deze notities zijn niet overgenomen in het gedrukte album en dus niet in mijn databank.

³³⁸ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 27 april 1787, fol. 41v.

³³⁹ De speciale vermelding in het journaal van Cassa: "N.B. Al het gunt ter materie van de promotie diend, geschied in den Latijnsche taal.", doet misschien vermoeden dat het Latijn in Leiden in 1751

In de Leidse statuten van 1575 en 1631 is geen sprake van toelatingsexamens. Pas in 1815 stelde het Organiek Besluit een getuigschrift van curatoren of scholar-chen van de Latijnse school of (voor de letterenfaculteit) een toelatingsexamen voor de universiteit verplicht³⁴¹. Dit past in het Europese beeld, waarbij er tot aan het einde van de achttiende eeuw geen eisen werden gesteld qua opleiding bij toelating tot de universiteit en er geen formele verbinding tussen het voorberei-dende onderwijs en de universiteit was³⁴². Het ontbreken van toelatingsexamens maakte het voor Leidse inwoners gemakkelijker zich in te schrijven om de privi-leges te genieten, zonder te gaan studeren.

Er zijn wel pogingen gedaan een toelatingsexamen in te stellen gedurende de door mij onderzochte periode³⁴³.

In 1670 kwam er een voorstel tot uitbreiding van de Leidse statuten. Curatoren wilden dat studenten een getuigschrift van de rector van de Latijnse school toon-den, waarna een examen voor professoren volgde. Aan de Staten van Holland adviseerden zij: ‘dat niemant by den *Rector magnificus* als een litmaet van de Universiteyt sal werden geimmatriculeert, ten sy hy boven het voors. Testimoni-um van den Rector in de triviale schoole oock doe blijcken dat hy by een ofte meer Professoren in de voors. Universiteyt daertoe specialyck te committeren geexamineert ende tot de academische studien nut ende bequaam gevonden is’³⁴⁴. Dit voorstel, onderdeel van de eerste poging het monopolierecht op promoties te krijgen en de Staten van Holland alleen de Leidse graden te laten erkennen, haal-de geen meerderheid bij de Staten³⁴⁵. In december 1678 kwamen er klachten van de senaat over de slechte beheersing van het Latijn, onder andere doordat aankomende studenten te vroeg van de Latijnse school afkwamen³⁴⁶. Enkele jaren later,

alleen gebruikt werd als ceremoniële taal. Journaal Johannes Samuel Cassa, 7 mei 1751: pas bij de ceremonie in de senaatskamer kwam hij met deze opmerking. Daardoor kan de gedachte ontstaan dat alleen deze plechtigheid in het Latijn was, maar het kan ook gewoon een toelichting zijn naar niet-academische lezers van zijn journaal.

³⁴⁰ Zie bijvoorbeeld voor Duitsland en het doceren in de landstaal blz. 270.

³⁴¹ Niets hierover in de statuten van 1575 en 1631. G. Jensma, H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997) 20. Coebergh, *Leids Gymnasium*, noot 30 blz. 155. Zoals verderop blijkt bij de ontgroensenaten op blz. 397 zijn de omschrijvingen in archiefinventarissen, waarin een toelatingsdiploma van vóór die periode wordt genoemd, onjuist.

³⁴² Simone, *Admission*, 289.

³⁴³ Dit was niet alleen in Leiden, maar ook in Utrecht zo. Kernkamp, *Utrechtse Academie*, I, 83: Utrechtse statuten, uit 1644: aankomende studenten van de triviale school moeten eerst een getuig-schrift van de rector van de Latijnse school tonen, dan wordt er pas ingeschreven. Roelevink, *Gedic-teerd Verleden*, 13: Oratie Utrechtse hoogleraar J. F. Reitz in 1768: hij pleit voor een toelatingsexam-en, in elk geval een controle dat er voldoende beheersing van het latijn was. Roelevink, *Gedicteerd verleden*, 18 : In 1806 was er sprake van een toename van niet-studenten, omdat velen de conscriptie voor militaire dienst wilde ontlopen. Om dit in te dammen werd als criterium kennis van het Latijn vereist.

³⁴⁴ Molhuysen, *Bronnen* III, 3 dec. 1670, 245-246.

³⁴⁵ Zo blijkt uit Kernkamp, *Utrechtse Academie*, I, 267 en Molhuysen, *Bronnen* III, 17 mei 1681, 367-368.

³⁴⁶ Molhuysen, *Bronnen* III, bijl. 866, dec. 1678, 264*-266* en 3 jan. 1679, 340. Coebergh, *Leids Gymnasium*, 158. Ook al in 1626 waarschuwde Theodorus Schrevelius zijn scholieren voor een vroeg-tijdig vertrek van de Latijnse school naar de universiteit.

in 1681 komt het voorstel uit 1670 weer ter sprake³⁴⁷. Ook in 1692 vonden de professoren van de juridische faculteit dat studenten pas van de Latijnse school mochten doorstromen, nadat ze 'grondigh de Latijnsche tael verstonden' en ook genoeg hadden geoefend met het Grieks³⁴⁸.

Een eeuw later lijkt het dat een testimonium van de Latijnse school toch gebruikelijk was. Uit 1769 is er een diploma voor toelating van Martinus Quintinus Hartingh tot de universiteit na het afleggen van een eerste klasexamen van de Leidse Latijnse school bekend³⁴⁹.

Overigens lijkt het erop, dat er toch gepoogd is van universiteitswege het probleem van de slechte kennis van het Latijn ook op een andere manier te overwinnen. Wanneer Carel Sirardus Willem graaf van Hogendorp omstreeks 1805 in Leiden zijn lessen begint, komt hij 'ter classes des jeunes étudiants, novices'³⁵⁰. Er waren dus speciale klassen voor de nieuwe studenten. Zo konden zij wennen aan het universitaire Latijn en hielden zij niet de meer gevorderden op.

Waarschijnlijk gold zo'n examen alleen voor degenen uit de Republiek die van een Latijnse school kwamen. Buitenlanders vermelden geen van allen een examen, integendeel: één van hen zegt expliciet dat er geen toelatingsexamens waren, of een getuigschrift ervan nodig was³⁵¹. Ook reizigers die maar heel kort in Leiden verbleven schreven zich in. Het lijkt onwaarschijnlijk dat zij bijvoorbeeld binnen een week een dergelijke akte van toelating kregen. Mogelijk gebruikten zij een testimonium van een andere universiteit waar zij voorafgaand aan Leiden gestudeerd hadden³⁵².

³⁴⁷ Molhuysen, *Bronnen* III, 17 mei 1681: 367-368. Res. cur.: resolutie 1670 over tegengaan verval studie is in Staten van Holland niet aangenomen. Hetzelfde advies wordt geresumeerd en gaat weer naar Curatoren en Burgemeesters. Otterspeer, *Vesting*, 80, 81, 82. Dit hing weer samen met monopolievoorstellen: Otterspeer, *Vesting*, 81-83. Sluiter, *Ciraet*, 78-79.

³⁴⁸ A. C. J. de Vrankrijker, *Vier eeuwen Nederlandsch studentenleven* (Voorburg 1939) 39 noemt ook 1692 als jaar met toelatingseisen voorstellen, die uiteindelijk niet uitgevoerd zijn. Molhuysen, *Bronnen* IV, 1 juli 1692, bijl. 907, 32*-33*: deductie van de juridische faculteit. Bijlage 908 is de resolutie van Staten hierop, 18 nov. 1692, 33*-34*: Zij gaven de curatoren toestemming een projectreglement op te stellen. Dat volgt in bijlage 909, 20 dec. 1692, 34*-39* en (overzichtelijker per punt) in bijlage 910, 20 dec. 1692, 39*-42*. Dit laatste is echter meer een examenreglement voor rechten en de vooropleiding aan de latijnse school komt niet ter sprake. Verder dan een conceptreglement lijken deze plannen niet te zijn gekomen.

³⁴⁹ G.A. Den Haag, F.A. Arntzenius 240, inv. nr. 414 (1769), 1 stuk: In de inventaris werd dit beschreven als: diploma voor toelating van Martinus Quintinus Hartingh tot de universiteit na het afleggen van een eerste klasexamen van de Latijnse school te Leiden.

³⁵⁰ Nationaal archief: 2.21.008.69 Collectie van Hogendorp, aanvulling 1922, inv. nr. 119 "Souvenirs de ma vie publique et particulière", mémoires van de hand van C.S.W. van Hogendorp. 1 Januari 1855 - 17 Mei 1856 30 bladen. Hierbij "Mes souvenirs: Brouillon pour moi-même", klad van een gedeelte der mémoires (1855, 6 bladen). Zijn inschrijving in het *album studiosorum* Leiden is niet aangetroffen.

³⁵¹ Molyneux zegt dat er géén toelatingsexamen was: noot op blz. 94.

³⁵² Ook in Leiden werden wel dit soort testimonia afgegeven. Het lijkt dat dit voornamelijk gebeurde aan buitenlandse edelen. Molhuysen, *Bronnen* III, 25 mei 1655, 97: Het *Testimonium Academicum* werd door de senaat verleend aan Ernestus Comes a Dönroff, Sigismundus Karlick a Nezeletz, Fredericus a Sacken op de dag van hun inschrijving in het *album studiosorum*. Waarschijnlijk hadden zij verzuimd dit bij aankomst in Leiden te doen. Molhuysen, *Bronnen* III, 3 juni 1655, 97: Iussu D. Rectoris Magni. testimonium Academicum dedi nobil. iuvenibus Iohanni et Georgio van Scheven,

Halverwege de achttiende eeuw was het afgeven van een getuigschrift van het bijwonen van colleges door professoren nog gebruikelijk. Nu is de term getuigschrift mogelijk wat teveel eer voor deze snelle aantekeningen op kleine briefjes. Soms is in het recensieregister opgenomen dat de student een testimonium van een professor had overlegd³⁵³. Enkele van deze briefjes bleven achter, zoals die drie gedateerd op 21 februari 1757, waarin Hieronimus David Gaubius, professor chemie getuigt dat Nicolaus Jacobusz., Joannes van Houte en Laurentius Simons private colleges gevolgd hadden bij Lupus³⁵⁴.

Niet iedere docent mocht getuigschriften aan studenten verstrekken, dit was voorbehouden aan professoren. In 1731 kreeg Willem La Bordus toestemming om privé-college te geven in de Nederduitse mathematiek. De curatoren benadrukten dat hij studenten voor een getuigschrift moest doorsturen: 'om door het verleen van eenige briefjes imandt te kunnen doen erlangen de qualiteit, om als student te werden aengenomen ende alsoo vrijheid van excysen te genieten, als waeromtrent voorheen wel eenige abuysen zijn gecommiteert, maer dat ingevalle iemandt, geen handwerk doende, alleen van sijne institutien quam te profiteren, hy dezelve daarvan zal mogen geven een testimonium, geadresseert aen den Professor Mathematicus, omme van dezelve te erlangen zodanigh een getuyg-briefje om ingeschreven te werden, als dezelve Professor na examinatie van zaeken zal bevinden behooren'³⁵⁵.

Een duidelijk beeld schetsen blijft lastig. De statuten van de universiteit reppen niet over toelatingsexamens. Maar er blijken toch diverse testimonia te zijn geweest: een diploma van toelating tot de universiteit na een examen op de Latijnse school; een getuigschrift van de senaat dat er een bepaalde periode gestudeerd is en tenslotte een getuigschrift van een professor dat een bepaald college gevolgd is. Dit laatste testimonium diende om uiteindelijk de universitaire privileges te kunnen genieten.

fratribuis, et Danieli Illio ab Academia discessuris. Zij waren een half jaar daarvoor ingeschreven ASL 23 nov. 1654. Zie ook J. Roelevink, "Utrecht student testimonia in the second half of the eighteenth century", in *Lias. Sources and documents related to the early modern history of ideas*, 8 (1981) 1, 87-124. In Utrecht kregen studenten na het volgen van enkele colleges een testimonium van de professor. Zij hadden geen functie binnen de universiteit en moeten meer gezien worden als een bewijs van aanwezigheid, een soort "plaatsvervangend diploma" voor studenten die (nog) niet promoveerden.

³⁵³ A.S.F. 125, recensie 1754: bij Johannes Matthias Millies.

³⁵⁴ A.S.F. 132, recensie 1757, tussen de blz. beginnend met Henricus Huijser. De tekst hiervan luidde "Testor Nicolaum Jacobum van zijn lectionibus chemicis privatis Lupis anni nomen adscripse. Leidae d. 21 febr. 1757" en het was ondertekend door Gaubius; Testor Joannem van Houte lectionib[g] meis chemicis Lupus anni nomen des 21. Febr. 1757; Testor Laurentium Simons, cursui chemico privato Lupus anni 21. Febr. 1757. Naast drie testimonia vinden we hier ook een medisch attest voor de advocaat Johan van Alphen, die wegens "een swaer toeval aen sijn ooghe" niet in staat was uit te gaan en zich te laten recenseren. Waarschijnlijk ASL 9 dec. 1755 Nicolaus Jacobus van Rhijn, Ultrajectinus, 22 Chem. en waarschijnlijk ASL 15 mrt. 1753, Johannes van Houte, Ziriksea-Zeelandus, Ann. Ac. M en ASL 4 nov. 1755 Laurentius Simoss, Stolwyko-Batavus, ann. Ac. M. Het lijkt hierbij niet om studenten van boven de dertig jaar te gaan, die een bewijs nodig hadden voor de stad om zich te mogen recenseren. Onduidelijk blijft wie de docent Lupus was, in het *album studiosorum* is gezocht op de namen Lupus en Wolf, maar geen van de inschrijvers was tevens docent volgens opgave.

³⁵⁵ Molhuysen, *Bronnen* V, 8 mei 1731, 105.

Studieduur

Rector en professoren hielden ook toezicht op de studiezin en de studieduur. Eind achttiende eeuw vergaderden ‘rector en seniores tot het recenseren der rolle’, zo bleek uit het dagboek van *rector magnificus* Schultens uit 1787. Op 6 februari van dat jaar liepen zij ‘s avonds om 5 uur de lijst namen door en konden zij eventuele bezwaren tegen herinschrijving opperen³⁵⁶. *Rector magnificus* Schultens was redelijk streng met de recensie en controleerde of lidmaten colleges volgden. Op 10 februari 1787 ontbood hij de student Knibbe en vroeg hem of hij nog colleges frequenteerde, omdat hij anders zijn inschrijving niet kon verlengen. Knibbe antwoordde op geen enkele college te hebben ingetekend, maar dat hij van plan was te promoveren, zodra zijn vader hem het nodige geld tot betaling van de gehouden colleges zou willen geven. Hierop was echter weinig hoop. Schultens raadde aan toch maar op een college in te schrijven³⁵⁷. Hij ontbood de broers van Coevenhoven om dezelfde reden. Zij kregen de waarschuwing niet ter recensie te komen, tenzij het de *rector magnificus* van tevoren bekend was, dat zij op een college hadden ingetekend³⁵⁸. Josias Constantijn Beukelaar, die zei in de loop van dit academische jaar te zullen promoveren, mocht zich wel herinschrijven³⁵⁹. Deze studenten, allemaal met een Amsterdamse achtergrond, zaten in hun vijfde of zesde studiejaar.

De modelstudent uit de statuten van 1631, die begon met de artes en daarna verder ging met een hoofdstudie, was zes jaar (of langer) bezig. Een periode van zes jaar was dan ook de maximale tijd dat een student ingeschreven mocht staan. Deze termijn, bepaald in een resolutie van de Staten van Holland in 1662³⁶⁰, kwam eveneens naar voren in 1732³⁶¹ en 1750³⁶². In 1787 gold deze regel nog steeds, zo bleek toen *rector magnificus* Schultens de student Marron³⁶³ weigerde te recenseren. Marron moest maar promoveren, omdat hij anders te lang ingeschreven stond³⁶⁴. Een promotie was echter niet het doel van deze student. Marron had de apothekersproef afgelegd, maar wilde wel als student beschouwd

³⁵⁶ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 6 feb. 1788, fol. 186v. en Molhuysen, *Voorrechten*, 23.

³⁵⁷ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 10 feb. 1787, fol. 2. Waarschijnlijk ASL 15 okt. 1782: Theodorus Knibbe, Lugduno-Batavus, 18 L. Dit was zijn tweede inschrijving, bij de eerste was de plaats van herkomst Amsterdam.

³⁵⁸ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 12 feb. 1787, fol. 3. ASL 7 juni 1781 Petrus Henricus van Coevenhoven, Amstelodamensis, 22 J en ASL 11 mrt. 1782 Bernardus Adrianus van Coevenhoven, Amstelodamo-Batavus, 29 J.

³⁵⁹ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 13 feb. 1787, fol. 4. ASL 17 sep. 1781, Josias Constantijn Beuckelaar, Amstelodamensis, 16 J.

³⁶⁰ Molhuysen, *Bronnen* III, 23/24 mrt. 1662, 169*, bijl. 783: Resolutie van de Staten van Holland. N.B. In de statuten van Utrecht uit 1644 was ook een maximale studieduur van 6 jaar te vinden. De Utrechtsche universiteit, deel I, 85.

³⁶¹ Otterspeer, *Vesting*, 159 uit Molhuysen, *Bronnen* V, 129, 149-152, 51*-52*.

³⁶² Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 171*, bijl. 1093.

³⁶³ In ASL vinden we drie mogelijkheden: 15 mrt. 1765, Paulus Henricus Marron, Leidensis, 11 of 23 sept. 1769, Petrus Marron, Leydensis, ann. ac., * of 14 sept. 1773, Johannes Petrus Maron, Leidensis, 15. Hun inschrijvingsduur zou dan komen op respectievelijk 23, 18 of 14 jaar. Om wie van de drie het gaat, blijft onduidelijk.

³⁶⁴ De *rector magnificus* verwees naar de statuten, pag 70, 71. De statuten van 1631 zijn hierop nogmaals, maar zonder resultaat bekeken.

blijven worden³⁶⁵. In 1805 was het de Raadpensionaris die verwees naar de inschrijftermijn in de statuten³⁶⁶. Uit mijn prosopografische selectie van Leidse studenten bleek overigens dat velen langer dan zes jaar ingeschreven bleven. Hierbij ging het dan om huishoudenden lidmaten, en niet om studenten. Ook de beurzen voor Leidse studenten lijken rekening te houden met de maximum studieduur van zes jaar. Degenen in het Statencollege kregen een beurs voor zes jaar³⁶⁷. Het Waalse college onderhield haar bursalen aanvankelijk vier jaar, hetgeen in 1614 verlengd werd naar vijf jaar, ingaande na een half jaar proeftijd³⁶⁸.

De vroegste eis betreffende de studieduur is uit 1576. Toen moesten alleen degenen die in de theologie wilden promoveren een studie van minstens drie jaar achter de rug hebben, maar degenen die elders hadden gestudeerd waren hiervan vrijgesteld³⁶⁹. Dit vereiste is niet meer terug te vinden in de promotieregeling van 1592³⁷⁰. Ahsmann onderzocht het juridisch onderwijs aan de Leidse hogeschool tussen 1575-1630. De rechtenstudenten waarvan zij het studietraject kon volgen, waren gemiddeld vier tot zes jaar bezig³⁷¹.

Volgens de statuten van 1631 was het zo dat 'elcke faculteit haren behoortlijcken cours met doceren moeten absolveren binnen den tijt van drye ofte uyerlijck vier jaren'³⁷². Hoewel dit meer zegt over onderwijs dan studieduur, lijkt het gebruikelijk te worden om drie jaar te studeren. Begin achttiende eeuw sprak een student van Boerhaave van een verplichte studieduur van drie jaar³⁷³. Pieter Jacob de Bijde die in de jaren tachtig van de achttiende eeuw studeerde, vertelt over een college van Van der Keesel dat drie academiejaren duurde, waardoor er maar weinig volledige exemplaren van dictaten bestonden³⁷⁴. Er waren dus weinig studenten die drie jaar achtereen een college liepen, volgens hem. Ook enkele studies over de elite van enkele Hollandse steden, die voornamelijk in Leiden studeerde, wezen in de richting van een studieduur van drie à vier jaar. De toe-

³⁶⁵ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 18 feb. 1787, fol. 7.

³⁶⁶ Molhuysen, *Bronnen* VII, 4 nov. 1805, 67*, bijl. 1175.

³⁶⁷ Maar ook de beurs die Samuel de Zee instelde in zijn testament voor notaris Johannes van Swanenburg te Leiden op 10 feb. 1724 ging uit van een gift voor zes jaar. F. van Mieris, *Beschryving der stad Leyden* (Leiden 1762-1784) 358-359.

³⁶⁸ G. H. M. Posthumus Meyjes, *Geschiedenis van het Waalse college te Leiden 1606-1699, tevens een bijdrage tot de vroegste geschiedenis van het fonds Hallet* (Leiden 1975) 37. L. J. Joosse, "Schoone dingen zijn swaere dingen": een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw (Leiden 1992), 488: de beurs voor het Seminarium Indicum was voor twee jaar.

³⁶⁹ P. C. Molhuysen, "Over de graden, die oudtijds aan de Leidsche universiteit werden verleend" *Leids Jaarboekje* 13 (1916) 13-14.

³⁷⁰ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept 1592, 214*-217*, bijl. 197.

³⁷¹ Ahsmann, *Collegia*, 255. Zij stelde een lijst op met alle rechtenstudenten waarvan meer bekend is geworden, dan alleen hun inschrijvingsdatum te Leiden.

³⁷² Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 258*, bijl. 596.

³⁷³ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 36 en 58. Ashworth Underwood vond geen bewijzen voor die periode van drie jaar. Want hoe was een verplicht studietraject te rijmen met de verschillen in studieduur uit de praktijk?

³⁷⁴ Pieter Jacob de Bijde, Korte beschrijving van zijne eigene levensloop, UB L, Ltk 879 handschrift, blz. 4.

komstige regenten van Gouda studeerden drie jaar³⁷⁵, net als die van Hoorn (drie à vier jaren)³⁷⁶ en Leiden (circa vier jaar)³⁷⁷.

Daarnaast is er enige informatie uit spectatoriale geschriften, hoewel die niet altijd op Leiden betrekking hebben. In de achttiende eeuw was volgens de *Nederlandsche spectator* en de *Hollandsche spectator* de studieduur drie jaar³⁷⁸. De *Hollandsche Spectator* liet in 1732 een Leidse student aan het woord, die vier jaar op de hogeschool was geweest en nu de titel *candidaat juris* droeg³⁷⁹. Volgens *De Denker* was er geen bepaalde studieduur verplicht, als studenten maar lang genoeg bleven om een lesje voor de promotie uit het hoofd te leren³⁸⁰. Later sprak *De Denker* van het kiezen van een hoofdstudie na twee jaar op de universiteit³⁸¹, in navolging van Van Effen die ook graag een algemene vorming zag van enkele jaren³⁸².

Uit de praktijk buiten Leiden blijkt verder dat een groep studenten van de Utrechtse professor *Antiquitates* en klassieke talen Christophorus Saxe volgens Roelevink gemiddeld 5,5 jaar studeerde in diezelfde (tweede helft van de) achttiende eeuw³⁸³. Voor de periode daarvoor komt Bots voor de Noordbrabantse studenten tussen 1550-1750 op een studieduur tussen de 4 en 7 jaar³⁸⁴. De predikanten hadden een studie van zo'n 7 jaar achter de rug voordat zij de preekstoel beklommen³⁸⁵. Ruim de helft van de juristen die in Leiden studeerden en promoveerden kwam binnen vier jaar in bezit van de meestertitel³⁸⁶. Van de gepromoveerde medici was ruim de helft binnen 4 jaar afgestudeerd, 15% was binnen 2 jaar klaar en 10% deed er langer dan 6 jaar over³⁸⁷. Frijhoff stelde in zijn dissertatie de gemiddelde studieduur gedurende de vroegmoderne tijd van studenten uit de Republiek aan binnen- en buitenlandse universiteiten op drie tot vier jaar³⁸⁸.

De studieduur van buitenlandse studenten verdient apart aandacht. Zij verbleven immers meestal maar tijdelijk in Leiden. Met name over degenen van de Britse eilanden is literatuur gevonden. De Schotten die rond 1700 in Leiden studeerden bleven er gemiddeld twee jaar³⁸⁹ en dat was wel een minimum vereiste

³⁷⁵ J.J. de Jong, *Met goed fatsoen: de elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780* (Amsterdam 1985) 197.

³⁷⁶ L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (Utrecht 1985) 192.

³⁷⁷ M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1800* (z.p. 1985) 212.

³⁷⁸ *De Nederlandsche Spectator*, nr. 146, deel 6, 129 verhaalt van een student die in het derde jaar de les voor de promotie leert. J. van Effen, *De Hollandsche Spectator* (Amsterdam 1756) dl. 19, 24 sep. 1731, 146 geeft een studieduur aan van drie of vier jaren en 151: drie jaar.

³⁷⁹ Effen, *Hollandsche spectator*, dl. 2, nr. 32, 15 feb. 1732, 14.

³⁸⁰ *De Denker*, dl. 8, nr. 314, 381.

³⁸¹ *De Denker*, dl. 10, nr. 485, april 1772.

³⁸² Effen, *Hollandsche spectator*, dl. 6, nr. 170, 12 juni 1733, 156.

³⁸³ Roelevink, *Utrecht student testimonia*, 94. Zij waren bij aanvang gemiddeld 17 jaar en bij vertrek 23 jaar oud. Deze gegevens betreffen de achttiende eeuw.

³⁸⁴ Bots, *Noordbrabantse studenten*, 79. De normale studieduur was 5 à 6 jaar.

³⁸⁵ Roelevink, *Utrecht student testimonia*, 95 uit Bots, *Noordbrabantse studenten*, 79.

³⁸⁶ Bots, *Noordbrabantse studenten*, 121.

³⁸⁷ Bots, *Noordbrabantse studenten*, 93.

³⁸⁸ Frijhoff, *Société*, 63.

³⁸⁹ Strien, *Schotse studenten* II, 129.

volgens John Clerk³⁹⁰. Deze studieduur komt terug bij Lindeboom. Britse medische studenten promoveerden in Leiden rond 1691 meestal na twee academiejaren daar volgens hem³⁹¹.

Ashworth Underwood's ervaring was dat een meerderheid van de studenten promoveerde na een periode tussen de zes maanden en twee jaar in Leiden³⁹². Hij onderzocht 267 Engelstalige studenten, die promoveerden in Leiden, Reims of Utrecht³⁹³. Hij verdeelde de groep qua studieduur in drieën: korte termijn, gemiddeld en lange duur. Zesentwintig studenten promoveerden binnen 6 maanden. Bij sommigen van hen vond de promotieplechtigheid plaats binnen veertien dagen, hetgeen het zeer waarschijnlijk maakt dat zij een voorgaande opleiding elders hebben gevolgd. Deze studenten waren meestal ouder dan degenen uit de andere groepen³⁹⁴. De tweede groep was onder te verdelen in een groep (a1) die promoveerde tussen de 7 en 15 maanden en een groep (a2) die 16 tot 28 maanden nodig had voor een promotie³⁹⁵. Over de leeftijd van de tweede groep van 175 studenten valt niets te zeggen³⁹⁶. Iets meer dan de helft van de groep, viel in a1, met een gemiddelde studieduur van 10,7 maanden. De rest promoveerde met een gemiddelde van 20,9 maanden³⁹⁷. Aangezien a1 93 personen bevat, is een bewering dat de gemiddelde studieduur twee of drie jaar was, volgens Ashworth Underwood onhoudbaar³⁹⁸. De groep van 66 studenten die langdurig studeerde, valt uiteen in degenen die daar 29 tot en met 36 maanden over deden en zij die meer dan drie jaar studeerden³⁹⁹. Er valt weinig tot niets over eventuele gemeenschappelijke kenmerken te zeggen⁴⁰⁰. De enorme verschillen in studieduur die Ashworth Underwood aantroef, zijn moeilijk te rijmen met het bestaan van een bepaald verplicht studietraject.

Het is tijd geworden de uitkomsten van dit literatuuroverzicht te vergelijken met die van het onderzoek naar de studieduur van Leidse studenten aan de hand van mijn selectie⁴⁰¹.

Bij het onderzoeken van de studieduur is het nodig rekening te houden met een aantal zaken. De eerste is de vooropleiding van studenten. Constantijn en Maurits Huygens bijvoorbeeld kregen na een algemene opleiding onder andere in het Latijn vanaf 19 mei 1614 les van hun oom Jacob Suerius in het Romeinse recht ter voorbereiding op hun universitaire studie. Op 20 mei 1616, dus na een oplei-

³⁹⁰ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 284.

³⁹¹ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 36.

³⁹² Ibidem.

³⁹³ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 38.

³⁹⁴ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 57.

³⁹⁵ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 40. Hij koos waarschijnlijk voor een indeling in deze twee termijnen, omdat zij twee piekperiodes vormden (zie grafiek Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 39).

³⁹⁶ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 53.

³⁹⁷ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 54.

³⁹⁸ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 58.

³⁹⁹ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 54.

⁴⁰⁰ Ashworth Underwood, *Boerhaave's men*, 57.

⁴⁰¹ Er is daarnaast tevergeefs gepoogd aan de hand van het Leidse *album studiosorum* te komen tot uitspraken over de studieduur met behulp van de 501 dubbel ingeschrevenen, die bij de eerste inschrijving student waren en bij hun latere inschrijving een academische titel voerden.

ding van zo'n 2 jaar, lieten zij zich samen in Leiden inschrijven. Constantijn bleef er één jaar, zijn broer zelfs korter. Studenten met een gedegen, uitvoerige vooropleiding, verbleven korter aan de universiteit dan andere studenten voor wie de gehele lesstof nieuw was⁴⁰².

Ten tweede volgden studenten hun lessen wel achtereenvolgens aan diverse universiteiten. Wanneer iemand bijvoorbeeld twee jaar in Leiden heeft gestudeerd, zegt dit meer over de duur van zijn verblijf in Leiden dan over zijn totale opleiding. Voor een goed beeld is het noodzakelijk studenten eventueel te volgen naar andere universiteiten. Vooral buitenlanders hadden eerst in eigen land al gestudeerd, eer ze naar Leiden kwamen.

Tenslotte is het soms lastig een begin- en einddatum van een studie te vinden. Voor het onderzoeken van de studieduur is in deze dissertatie gekozen te beginnen met de inschrijfdatum in het *album studiosorum*, maar het kwam voor dat studenten zich niet gelijk aan het begin van hun studie inschreven.

Wanneer er gepromoveerd is, dan vormt deze datum het studie-einde. Een promotie was niet zonder meer het hoofddoel van een studie, velen promoveerden niet. De kosten waren hoog en een bul was niet verplicht voor het uitoefenen van bepaalde functies. Aanvankelijk was het aantal studenten dat niet studeerde voor het behalen van een graad vrij hoog, ongeveer de helft. Maar aan het einde van de achttiende eeuw sloot tachtig procent van de studenten de studie af met een promotie⁴⁰³.

Het einde van het universitaire lidmaatschap, gekenmerkt door het uitreiken van een vervoerspas door de secretaris om zo tolvrij te kunnen verhuizen, is ook een eindpunt van de studie. In 1640 protesteerde Henricus van Schoelen tegen het arrest dat op zijn persoon en goederen was gedaan in Amsterdam, omdat hij nog als student onder de academische vierschaar zou vallen. De secretaris van de senaat meldde echter dat hij al een brief had ontvangen om te mogen (sic) vertrekken en vertrokken was en dus het studentschap achter zich had gelaten⁴⁰⁴. Hoewel er maar één vermelding van is gevonden, aan het eind van de achttiende eeuw, lijkt ook een verzoek tot royerering door een student na het eindigen van zijn studie gebruikelijk. Zo lagen in 1781 een kersverse doctor en zijn voogd overhoop over de status van de eerste. Volgens de voogd was de jongen geen lidmaat meer. Zijn studie was afgerond, hij was alleen een verzoek tot royerering vergeten⁴⁰⁵.

In sommige gevallen werd het studie-einde bepaald buiten de student om. Een aantal van hen stierf tijdens het verblijf in Leiden. Het kwam voor dat een vader aandrang op het afstuderen, hetgeen voor de student Ligthart een probleem vormde: 'Het kandidaatgeld dat mijn vaâr mij heeft gezonden, is al lang verdobbeld en verteerd'⁴⁰⁶. De familie van de Hoornse burgemeesterszoon Volkert de Krijt brak

⁴⁰² C. Huygens, *Mijn leven, verteld aan mijn kinderen, in twee boeken*. Ingeleid, bezorgd en van commentaar voorzien door F.R.E. Blom. Dl. I: Inleiding, teksteditie en vertaling. Dl. II: Commentaar en annotatie. Amsterdam 2003. (Dissertatie) 82-83.

⁴⁰³ Otterspeer, *Wiekslag*, 20.

⁴⁰⁴ AAV 3, 1 nov. 1640, fol. 46v.

⁴⁰⁵ AAV 29, 23 jul. 1781, fol. 164v.

⁴⁰⁶ J. J. Mauricius, *Het Leidsche studentenleven* (Amsterdam 1717) 11.

zijn studie af en zond hem als koopman naar Indië. De student had zich in Leiden uitgeleefd op een brug en enkele gebouwen, waarna de reparatiekosten zo hoog waren dat zijn moeder deze van zijn erfdeel aftrok⁴⁰⁷.

Voor het onderzoeken van de studieduur is gebruik gemaakt van de studenten van mijn prosopografische selectie uit Dordrecht, Den Haag en Leiden. Zij zijn gevolgd aan de hand van het *album studiosorum*, promotie-alba en overlijdens(begraaf)registers. Wanneer deze data niet voorhanden waren, moest de recensie uitkomst brengen om de verblijfsduur in Leiden te schatten. De recensieregisters zijn interessant als bron, omdat ze informatie verschaffen over de jaren tussen inschrijving en eventuele promotie. Tussentijdse verhuizingen zijn dankzij dit register terug te vinden. Maar de recensieregisters zijn vooral nuttig om onderscheid te kunnen maken tussen degenen die langere tijd in Leiden verbleven en degenen die slechts op doorreis waren.

De recensieregisters zijn niet volledig bewaard gebleven en ontbreken voor de jaren 1593, 1595-1598, 1600, 1602, 1608-1621, 1623-1649, 1651-1655 en 1657-1658⁴⁰⁸. Opgesloten en gevluchte schuldenaars bleven echter ook gerecenseerd⁴⁰⁹. Door het ontbreken van de recensieregisters zijn over 1625 en 1650 nauwelijks gegevens beschikbaar over de studieduur van studenten uit mijn selectie wanneer zij niet promoveerden of overleden tijdens hun studie.

Van mijn selectie van 281 studenten, overleden er in totaal 9 (3,21%) tijdens hun studietijd en van 65 anderen (23,13%) was de studieduur niet te achterhalen. Daarnaast waren er personen die een titel komen "ophalen", bijvoorbeeld zeven dagen of zelfs een dag na inschrijving in het *album studiosorum*. Het kan echter ook zo zijn dat zij al wel enige jaren in Leiden studeerden, maar zich vlak voor hun promotie pas inschreven. In totaal 9 studenten (3,21%) waren korter dan één jaar ingeschreven. Het merendeel van de studenten studeerde echter enkele jaren.

In tabel 2 en tabel 3 zijn de uitkomsten van de gemiddelde recensie- en promotieduur voor de drie plaatsen op een rij gezet.

De gemiddelde studieduur van degenen die recenseren en promoveren is wat meer dan vijf jaar. Tussen de steden onderling blijkt er nogal veel verschil te zijn, de student-Leidenaars zijn duidelijk langer bezig.

Wanneer de cijfers uit de tabellen 2 en 3 in figuren 2 en 3 zijn gevat, blijkt er niet gelijk een algemene trend uit. Wel opvallend is het jaar 1750, waarin zowel voor degenen die recenseren als promoveren voor alle steden de lijnen samenkomen. Iedereen studeert opeens gemiddeld ruim 4,5 jaar. Een verklaring hiervoor is moeilijk te geven. Het lijkt haast dat van universiteitswege meer op de maximale studieduur werd gelet, omdat de over het algemeen hogere studieduur van Leiden dan ineens flink daalt. Zo redenerend lijkt het dat ook in 1675 er strenger

⁴⁰⁷ Kooijmans, *Hoorn*, 193.

⁴⁰⁸ Zij worden in de Universiteitsbibliotheek Leiden, Afdeling Bijzondere Collecties bewaard. Zij zijn in handschrift aanwezig en zijn niet uitgegeven, zoals het Leidse *album studiosorum*. De enige mij bekende gedrukte recensieregisters zijn: H. J. Witkam, "Een lijst van lidmaten der Leidse universiteit op 22 november 1577", *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 101-105 en H. J. Witkam, *Immatriculatie en recensie in de Leidse universiteit van 1575 tot 1581* (Leiden 1975).

⁴⁰⁹ Molhuysen, *Bronnen V*, 1750, 173*.

toezicht was. Dit zijn ook de jaren dat er (na 1662) en rond 1750 ontwikkelingen waren rond de universitaire privileges.

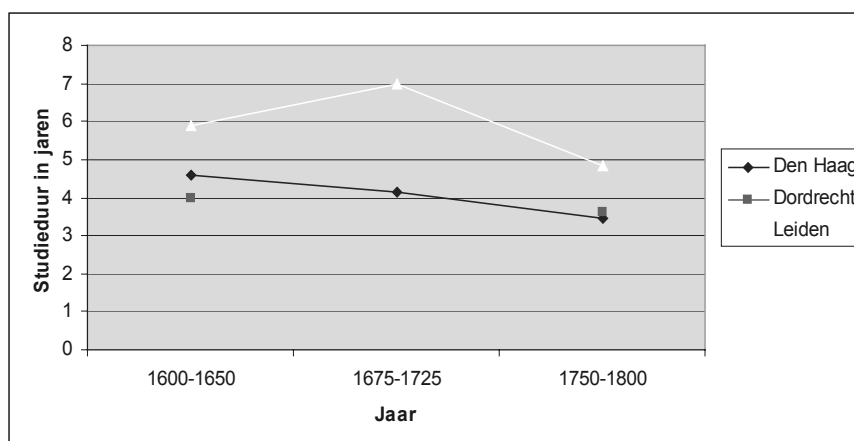
Tabel 2. Studieduur van gerecenseerden uit selectie

Jaar	N totaal	N Den Haag	N Dordrecht	N Leiden	Totaal Recensie in jaren	Den Haag	Dordrecht	Leiden
1600	13	4	1	8	4,54	4,50	4,00	4,63
1625	0	0		0				
1650	3	1		2	8,93	5,00		10,90
1675	37	10		27	5,23	4,31		5,57
1700	19	6	3	10	5,84	4,30	0,48	8,38
1725	19	5	1	13	7,10	3,63	1,55	8,86
1750	12	2	2	8	4,61	4,92	5,41	4,84
1775	12	4	2	6	4,27	2,70	3,07	5,71
1800	8	2	1	5	3,36	3,47	1,02	3,78
Totaal	123	34	10	79	5,36	4,05	2,50	6,33

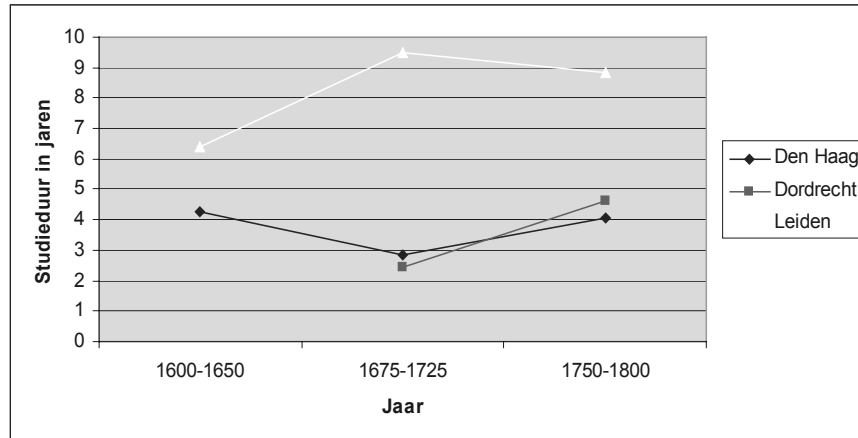
Tabel 3. Studieduur van gepromoveerden uit selectie

Jaar	N totaal	N Den Haag	N Dordrecht	N Leiden	Totaal Promotie in jaren	Den Haag	Dordrecht	Leiden
1600	1			1	9,21			9,21
1625	4	2		2	4,13	5,25		3,02
1650	5	2		3	5,95	3,26		7,74
1675	9	3		6	8,46	5,61		9,89
1700	14	7	1	6	5,25	2,51	0,00	9,33
1725	12	8	3	1	2,87	2,09	3,25	7,98
1750	18	12	4	2	4,90	4,52	4,64	5,65
1775	8	3		5	6,93	1,94		9,92
1800	4	3		1	5,73	4,40		9,73
Totaal	75	40	8	27	5,41	3,54	3,54	8,61

Figuur 2. Studieduur van gerecenseerden uit selectie

Figuur 3. Studieduur van gepromoveerden uit selectie

Op zoek naar een trend zijn de voorgaande tabellen en figuren samengevoegd per periode en zijn Den Haag en Dordrecht samengevoegd omdat deze studenten beiden van buiten de universiteitsstad kwamen. Dit leverde de volgende tabellen op.

Tabel 4. Studieduur gerecenseerden Den Haag en Dordrecht gezamenlijk versus Leiden

Periode	N totaal	N Den Haag en Dordrecht	N Leiden	Recensie in jaren totaal	Den Haag en Dordrecht	Leiden
1600-1650	16	6	10	5,36	4,50	5,88
1675-1725	75	25	50	5,86	3,60	6,99
1750-1800	32	13	19	4,17	3,51	4,84
Totaal	123	44	79	5,36	3,70	6,33

Tabel 5. Studieduur gepromoveerden samenvoeging Den Haag en Dordrecht gezamenlijk versus Leiden

Periode	N totaal	N Den Haag en Dordrecht	N Leiden	Promotie in jaren totaal	Den Haag en Dordrecht	Leiden
1600-1650	10	4	6	5,55	4,25	6,41
1675-1725	35	22	13	5,26	2,77	9,48
1750-1800	30	22	8	5,55	4,17	8,83
Totaal	75	48	27	5,41	3,54	8,61

Duidelijk blijkt dat de studieduur van inwoners van Leiden veel hoger lag, dan van studenten van buiten de universiteitsstad. Dat was te verwachten, omdat zij bijvoorbeeld minder kwijt waren aan verblijfskosten en daarom langer konden studeren. Maar nu blijkt duidelijk hoeveel langer zij studeerden. Bij degenen die

promoveerden was het ruim de dubbele studieduur (gem. 3,54 jaar versus 8,61 jaar), bij degenen waarvan alleen recensiegegevens zijn ging het om bijna de dubbele studieduur (gem. 3,70 jaar versus 6,33 jaar).

De gegevens van een gemiddelde studieduur van zo'n 3,5 jaar voor studenten van elders, komt overeen met de cijfers uit de (achttiende eeuwse) literatuur over stedelijke elites en Spectators. Studenten uit Leiden zelf vormen hierop een uitzondering.

De ontwikkeling over langere periode blijft lastig te beschrijven. Lijkt voor Den Haag en Dordrecht de studieduur van degenen die recenseren te dalen, van 4,5 jaar naar 3,5 jaar tussen 1600 en 1800. Bij promoties is een andere ontwikkeling zichtbaar, waarbij het van 4,25 jaar daalt tussen 1675-1725 naar 2,77 om vervolgens weer terug te gaan naar het oude niveau 4,17 jaar.

Een kortere studieduur heeft als gevolg dat er op jaarbasis een kleinere bevolking in de stad verblijft.

Bij het onderzoeken van de studieduur van studenten uit de universiteitsstad zelf, moet rekening worden gehouden met het feit dat zij zich vaak vroeg inschreven in het *album studiosorum*, als leerling van de Latijnse school, hetgeen een langere studieduur opleverde. Van de Leidse selectie van 152 personen promoveerden er slechts 23 in Leiden. Hun studieduur blijkt beduidend langer dan die van degenen uit Dordrecht en Den Haag, namelijk 8,9 jaar. Verder promoveerden twee studenten uit deze groep in Orléans en een in Harderwijk. Zij deden gemiddeld 8,25 jaar over hun studie.

Van negen doctors bleef de promotieplaats en datum onbekend, maar bij vier van hen waren de recensieregisters bruikbaar. In totaal promoveerden 34 personen.

Van 84 studenten waren recensiegegevens bekend, inclusief die van vier gepromoveerden. Vijf studenten stonden minder dan een jaar ingeschreven. Daarnaast waren 29 recensies van studenten die niet op de Latijnse school geweest waren beschikbaar. Van 31 studenten waren er geen gegevens of waren deze niet bruikbaar voor de studieduurberekening. Van de Leidse selectie van 153 personen waren er 54 voor het eerst in het album ingeschreven als leerling van de Latijnse school. Met behulp van deze gegevens is tabel 6 opgesteld.

De gemiddelde studieduur van Leidse studenten met inbegrip van de Latijnse schoolperiode kwam op 6,5 jaar. Zonder deze schooltijd was de gemiddelde duur van inschrijving 3,9 jaar.

Tabel 6. Leidse selectie gerecenseerden studieduur zonder meetelling Latijnse schoolperiode

Jaar	1600	1625	1650	1675	1700	1725	1750	1775	1800
Studieduur	-	-	10,01	3,59	5,9	9,39	1,33	1,58	-
N	-	-	1	14	4	6 ⁴¹⁰	2	2	-

⁴¹⁰ Met uitzondering van dit getal was de totale studieduur van degenen die begonnen met de Latijnse school steeds langer dan van degenen zonder deze opleiding. Het is toeval dat deze groep van 6 personen een langere studieduur heeft dan de groep van 13 (andere) personen.

Studietraject Leidse studenten - Vanaf 1750 was het mogelijk de studietrajecten te volgen, omdat de recensieregisters vanaf dat jaar ook de studierichting (en veranderingen hiervan in de loop der tijd) vermelden. Er is gekozen om de Leidenaars onder de loop te nemen, omdat zij zich al konden inschrijven vanaf de Latijnse school.

Tabel 7. Leidse selectie studietraject

Jaar	Latijnse school	Artes	Hoofdstudie
1750	3,72 jaar	1 jaar	3,27 jaar
1775	2,6 jaar	5,8 jaar	3,9 jaar
1800	-	5,42* jaar	4,64 jaar

* slechts één gegeven.

Het is niet juist de gemiddelden van de artes en de hoofdstudieduur op te tellen om zo een totale studieduur te verkrijgen. Niet elke student volgde namelijk dit ideale traject.

Velen zullen met plezier hebben gestudeerd, maar sommigen verwelkomden het studie-einde met een zucht van verlichting. “Notre retour enfin est décidé; le plaisir que j’en sens est inexprimable”, zo schreef de Rus Stepan Apraksin⁴¹¹.

Naar gewoonte

Hoewel het gros van de lidmaten min of meer aan voorgaande eisen moest voldoen, waren er ook bepaalde groepen die de *rector magnificus* “naar gewoonte” inschreef. Hiertoe behoren personen die beroepsmatig aan de universiteit verbonden waren. Onder het universiteitspersoneel vallen onder andere de twee pedelllen, degenen die werkten bij de instellingen, zoals bijvoorbeeld de bibliotheek, de *hortus*, het anatomisch theater en de sterrenwacht; de academiedrukkers en -boekhandelaars en de privédocenten voor buitenlandse talen, sporten en muziek en dans en tenslotte ambachtslieden, kunstenaars en juristen in dienst van de universiteit⁴¹². Verder hoort het eventuele personeel van studenten bij deze eerste groep. Studenten kwamen naar Leiden vergezeld door gouverneurs en knechten⁴¹³. Zowel onder universiteits- als studentenpersoneel kunnen werkstudenten voorkomen. In dit onderzoek is daar geen rekening mee gehouden.

Ook de in de stad wonende academici als advocaten, artsen en predikanten werden volgens gewoonte ingeschreven en vervolgens ook jarenlang gerecenseerd. Zo bleek bijvoorbeeld uit de rechtszaak van Jacob Jan Cosson versus de burgemeesters van Leiden in 1740. Cosson probeerde te verhinderen dat de burgemeesters, als ambachtsheren van Zoeterwoude hem de functie van secretaris

⁴¹¹ Kourakin, *Souvenirs*, 16 (27) april 1776, 197.

⁴¹² Veel meer over het universiteitspersoneel is te lezen in het proefschrift van Sluijter, *Ciraet*.

⁴¹³ Schneppen, *Universität*, 10 maakt wel onderscheid voor zijn Duitse studenten. De bedienden (servi, ministri) telde hij niet mee, de ephori en gubernatores wel. In dit proefschrift zijn beide categorieën niet meegeteld, om het aantal studenten zo zuiver mogelijk te houden.

van dit dorp afnamen⁴¹⁴. De senaat benadrukte tijdens het proces dat doctores over het algemeen academielidmaten bleven en dat het heel normaal was dat iemand ruim 30 jaren ingeschreven bleef en de universitaire vrijdommen genoot⁴¹⁵. Een van de langste lidmaatschappen uit mijn selectie van Leidse studenten, eveneens in de achttiende eeuw staat op naam van Petrus van Dorp, die zich inschreef in 1725 en vervolgens tot zijn dood in 1789 gerecenseerd werd⁴¹⁶.

Verder vallen degenen verbonden aan de Leidse Latijnse school, de oudste leerlingen ervan en de leraren (*praeceptores*) onder deze eerste groep andere lidmaten.

Tenslotte was er de groep *virī honorati* (aanzienlijke mannen), die volgens de resolutie van de Staten van Holland uit 1662 dienden om de universiteit luister bij te zetten⁴¹⁷. Deze groep die standaard werd ingeschreven nam enorm toe. *Rector magnificus* Winter somde in 1750 alle personen op die volgens usance werden ingeschreven en gerecenseerd, zoals doctoren, taalmeesters en knechten. Het was een lange lijst⁴¹⁸.

Naast deze groep mannen was er één vrouw die in de periode 1575-1812 door de *rector magnificus* werd ingeschreven. Het was een ongeschreven regel dat universiteiten alleen toegankelijk waren voor mannen gedurende het door mij onderzochte tijdvak. De uitzondering die deze regel bevestigde was de intellectueel begaafde koopmansdochter Anna Maria van Schuurman. Na de stichting van de Utrechtse universiteit mocht zij toch enkele colleges volgen; weliswaar afgeschermd van de anderen, zodat zij onzichtbaar bleef en niet de aandacht zou afleiden van de studenten. De eerste vrouwen die in Leiden wilden gaan studeren, waren uit Rusland afkomstig en schreven zich in op 1 oktober 1873⁴¹⁹.

De *rector magnificus* verzorgde op 17 februari 1617 de inschrijving van Haesien a Wykersloot als *vidua Petri Bochenbergii* in het Leidse *album studiosorum*. De historieschrijver van de Staten van Holland, Pieter Cornelisz. Bockenbergh was precies een maand hiervoor overleden te Leiden op 17 januari⁴²⁰. De inschrijving van zijn weduwe en de bijbehorende belastingvoordelen vormden mogelijk een soort pensioen voor haar van universiteitswege.

Zij was dus de enige vrouw in het Leidse *album studiosorum*. Over de grens kwam dit fenomeen vaker voor. In de Leuvense matrikels worden diverse catego-

⁴¹⁴ AAV 26, 136v., 3 mrt. 1740 t/m 22 aug. 1740.

⁴¹⁵ Otterspeer, *Vesting*, 164. uit Molhuysen, *Bronnen* III, 360, 369, 371, 276*-281*; IV, 5-7, 9-10, 6*-7*, 14-16.

⁴¹⁶ ASL 24 sep. 1725 ingeschreven als leerling van de latijnse school Leiden. Van hem is helaas verder bijna niets bekend, zoals het beroep van zijn vader of zijn eigen carrière.

⁴¹⁷ Molhuysen, *Voorrechten*, 24 en Wansink, H., *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit, 1575-1650* (Utrecht 1981) 6, AAV 25, 25 mrt. 1662. Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 169*-174*, bijl. 1093.

⁴¹⁸ Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 172*-173*, bijl. 1093.

⁴¹⁹ Stephanina Fanny Berlinerblau, Chersono-Russa, 23 M. a. s. 4 en Olga von Stoff, Petropoli-Russa, M. a. s. 4.

⁴²⁰ Hij werd geboren Gouda 23 december 1548. E. O. G. Haitsma Mulier en G. A. C. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Den Haag 1990). Geen informatie hierover aangetroffen in Molhuysen, *Bronnen*, res. cur. en res. sen. 1617, maar dit zijn uittreksels. B.A. Vermaseren, 'P.C. Bockenbergh (1548-1617) historieschrijver der Staten van Holland', in *Bijdr. en Meded. Utrechtsh Hist. Genootschap*, 70 (1956).

rieën suppoosten of leden van de universitaire gemeenschap onderscheiden. Zo behoorden bijvoorbeeld weduwen van doctores of licentiaten en dienstmeiden ook hiertoe. Er is overigens wel verschil in het suppoost zijn, hetgeen een bepaalde juridische status gaf, en het geïmmatriculeerd zijn, waarbij er het inschrijfgeld betaald was en de eed afgelegd⁴²¹.

Inschrijvingen in het album studiosorum

Nu de inschrijvingseisen behandeld zijn, komen de ingeschrevenen uit het Leidse *album studiosorum* aan bod. In totaal hebben zich tussen 1575-1812 61.269 personen ingeschreven. Hieronder komen echter dubbele inschrijvingen voor. Wanneer deze worden weggehaald, blijft het totale aantal lidmaten over. Deze groep is onder te verdelen in niet-studenten en studenten.

In eerste instantie worden de herinschrijvingen eruit gefilterd, zodat er een netto aantal lidmaten overblijft. Vervolgens gaat de aandacht naar de niet-studenten en studenten.

Herinschrijving

Een aantal personen heeft zich meer dan één keer ingeschreven in het *album studiosorum*. Na lange afwezigheid in Leiden was een lidmaat verplicht zich opnieuw te laten inschrijven. Op 26 februari 1581 besloot de senaat dat degenen die definitief vertrokken, zich opnieuw moesten inschrijven na hun eventuele terugkomst, tenzij zij terugkwamen binnen de termijn van de accijnsverpachting. Het was niet altijd even duidelijk of lidmaten nog zouden terugkeren naar Leiden of dat zij voorgoed vertrokken waren. Daarom bepaalde de senaat dat na een afwezigheid van 6 maanden opnieuw inschrijven nodig was⁴²².

Uit tabel 8 blijkt dat het aantal herinschrijvingen varieert van 2 tot maximaal 7 keer per persoon. Van alle inschrijvingen was zo'n 8% een inschrijving voor de tweede keer en 1% liet zich drie keer inschrijven. Een zevende inschrijving was een grote uitzondering en kwam slechts twee keer voor, namelijk in 1681 en 1733. Naarmate het aantal inschrijvingen aan de beginnende universiteit toenam, groeide ook het aantal herinschrijvingen. De zeventiende eeuw kende de meeste herinschrijvingen, zo'n 65% ervan vond plaats in deze eeuw. Binnen deze eeuw blijkt tussen 1635 en 1674 de periode met het grootste aandeel herinschrijvingen. Daarna gaat het aantal hernieuwde inschrijvingen dalen en hun aantal blijft laag in de achttiende eeuw.

⁴²¹ Buyten, *Leuvense universiteitsmatrikels*, 11.

⁴²² Witkam, *Dagelijkse zaken* X, 26 feb. 1581, 101. De logica van dit besluit doet accijnsverpachting per kwartaal verwachten, net als de kwartaalcontroles van de recensielijst, net als Witkam, *Dagelijkse Zaken* V, 114, waar in 1587 sprake is van de driemaandelijke termijn van verpachting. De termijn van een half jaar, die de senaat instelde, is dan een soort extra zekerheid van twee verpachtingsperiodes. Uit het register van verhuuring en besteding en het Gerechtsdagboeken 48, 7 feb. 1598, fol. 307v. bleek echter dat de alcoholaccijns pachttermijn 1 jaar was.

Tabel 8. Aantal inschrijvingen in het *album studiosorum* van één persoon

Periode	Totaal	1x ins.	2	3	4	5	6	7	Totaal herhaalde inschrijvingen	% herhaalde inschrijvingen
1575-1584	793	776	16	1					17	0,30
1585-1594	1204	1125	73	5	1				79	1,41
1595-1604	1801	1648	142	10	1				153	2,73
1605-1614	2148	1935	185	23	5				213	3,80
1615-1624	3352	3057	252	35	7	1			295	5,26
1625-1634	4390	3969	371	43	6	1			421	7,50
1635-1644	4520	4028	419	62	11				492	8,77
1645-1654	4508	4040	395	58	11	4			468	8,34
1655-1664	4085	3602	398	65	15	4	1		483	8,61
1665-1674	3914	3417	423	59	10	2	3		497	8,86
1675-1684	4152	3845	253	39	10	3	1	1	307	5,47
1685-1694	3218	2964	223	24	7				254	4,53
1695-1704	2534	2331	178	17	5	2	1		203	3,62
1705-1714	2814	2619	170	21	3	1			195	3,47
1715-1724	2835	2653	152	24	5	1			182	3,24
1725-1734	2764	2585	158	16	4			1	179	3,19
1735-1744	2475	2348	112	13	2				127	2,26
1745-1754	2000	1869	117	12	2				131	2,33
1755-1764	1562	1421	126	12	3				141	2,51
1765-1774	1487	1345	134	6	2				142	2,53
1775-1784	1405	1231	160	13	1				174	3,10
1785-1794	1436	1209	194	26	7				227	4,04
1795-1804	959	811	116	28	3	1			148	2,64
1805-1812	913	829	77	7					84	1,50
Totaal	61269	55657	4844	619	121	20	6	2	5612	100%
Percentage	100	90,84	7,91	1,01	0,20	0,03	0,01	0		

Een belangrijke reden voor herinschrijvende lidmaten, die overigens voor 67% uit de Republiek (en daarvan 19,96% uit Leiden) kwamen, waren de diverse pestepidemieën die in de eerste driekwart van de zeventiende eeuw heersten. Lidmaten vluchtten de stad uit en nadat het gevaar geweken was, kwamen zij terug om de studie voort te zetten⁴²³. De pestepidemie van 1635, maar meer nog die van 1655 had grote invloed op de Leidse universiteit⁴²⁴.

⁴²³ L. Noordegraaf en G. Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 231: Pest in Leiden 1599, 1602, 1603, 1604, 1605, 1617, 1624, 1634, 1635, 1636, 1652, 1653, 1654, 1655, 1664, 1666. De gebruikte lijst met jaartallen zegt niets over de omvang van de epidemie. Van Maanen plaatste bij de pestjaren die Noordegraaf en Valk noemen wel wat kanttekeningen, onder meer met behulp van de Leidse begrafenis aantallen. Het voorkomen van de epidemie van 1605 is ontleend aan Posthumus. Posthumus II, 154 noemt deze echter niet, maar weer wel in zijn opsomming op blz. 881. Het aantal begravenen in 1605 was gering. Het hoogst aantal begravenen in deze jaren was zichtbaar in 1604. De ernst zat hem ook in 1602 (Posthumus 154-155). Dit gold ook

Zo studeerden sinds 1628 de prinsen Maurits, Eduard en Philip, zonen van de zogenaamde ‘Winterkoning’, Frederik V van Bohemen, in Leiden. Deze kinderen van de Keurvorst van de Palts, die met zijn gezin naar de Nederlanden had moeten uitwijken, verbleven in de universiteitsstad tot 1635. Toen in de zomer en herfst van dat jaar⁴²⁵ de pest in Leiden woedde, wat achteraf waarschijnlijk de zwaarste epidemie in de Nederlandse geschiedenis was, vertrokken zij naar Utrecht⁴²⁶. Daar bleven zij tot juli 1636, het jaar waarin Utrecht kampte met één van de heftigste pestepidemiën uit de geschiedenis van die stad, waarna zij terugkeerden naar Leiden om de studie voort te zetten⁴²⁷. Frijhoff meent dat de

voor 1617. Posthumus noemt op blz. 154: 1617-1619, echter op blz. 881 alleen 1617, met daarbij "min of meer". Het aantal begravenen in 1617 was niet meer dan anders. In de jaren 1624-1625 was er sprake van een zeer langdurige epidemie, die doorging tot oktober 1625. In 1636 waren er geen hoge begrafenis cijfers meer. Wat betreft de epidemie van 1652-1655 waren er alleen hoge begrafenis aantallen in 1652 en vooral in 1655. Voor 1664 zou het effect in 1665 moeten vallen. Het jaar 1666 zou ontleend zijn aan Posthumus, maar deze noemt 1666 niet. De begrafenis cijfers waren niet hoger dan normaal. Voor 1669-1670 gold dat de epidemie nog tijd doorliep in 1670. Deze laatste was beslist geen pestepidemie, maar de gevolgen waren minstens zo desastreus.

⁴²⁴ A.S.F. nr. 32, recensie 1656, met hierin een lijst van studenten afwezig vanwege de pest: Recensio ob pestem absentium postea a D. Rectore domi facta ... Op deze lijst staan 128 namen, het merendeel was student en een enkeling huishoudend. Daarvoor bevindt zich in het deel een "gewone" recensie met 550 namen inclusief huishoudenden. Omdat voor andere pestjaren, zoals 1624 en 1635 geen recensieregisters zijn bewaard, is het niet duidelijk of voor die jaren ook dit soort speciale lijsten bestonden. In 1655 was de grootste daling in Leidse studentenaantallen gedurende de onderzochte periode, er schreven zich 174 minder in dan het voorgaande jaar. Zij kwamen echter het jaar daarna terug. De grootste stijging tijdens de onderzochte periode vond plaats in 1656, met 158 studenten meer dan in het voorgaande jaar. Sluijter, *Ciraet*, 79 uit Kernkamp, *Utrechtsche academie*, 264-265. Volgens het onderzoek van Noordegraaf en Valk kwam pest na 1668 niet meer in Holland voor. Net als Johan de Niet vond ik in andere literatuur wel daarna nog een pestjaar, namelijk in E. Wrangel, *De betrekkingen tussen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap voorname-lijk gedurende de 17e eeuw* (uit het Zweeds vertaald door mw. Beets-Damsté (Leiden 1901)) 260: In 1669 heerste er gedurende een gedeelte van het jaar de pest. Ook een verwijzing naar pest in 1669 ("studenten meden de besmette stad") was te vinden in Kernkamp, *Utrechtsche academie*, 264-265. Noordam wijst erop dat het niet gaat om de pest, maar vermoedelijk malaria in combinatie met vlektyphus. Noordam, *Demografische ontwikkelingen*, 48. Ook volgens Walle was het niet de pest, maar malaria of cholera. Walle, K., *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden 2005) 97, noot 164 gebaseerd op P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, dl. III, 8 en J.C. Overvoorde, "Groote sterfte te Leiden in 1669", *Leids Jaarboekje* 8 (1911) 37-42: De Leidse epidemie in 1669 betrof vermoedelijk niet de pest, maar malaria of cholera. Het universiteitsbestuur deed het jaar erna, in 1670 een poging de teruggang in lidmatenaantallen tegen te gaan met een eerste poging het promotiemonopolie in Holland te verkrijgen. Dit hield in dat de Staten van Holland alleen functies zouden vergeven aan Leidse promovendi, dus dat zij alleen een promotie in Leiden zouden erkennen. Meer over promotiemonopolie op blz. 65.

⁴²⁵ W. Th. M. Frijhoff, "Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver in de vroegmoderne tijd", red. P. B. M. Blaas en J. van Herwaarden, *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* (Den Haag 1986) 113. Ingeschreven ASL 16 maart 1628; H. K. Ploos van Amstel, Brieven Henrick Ploos van Amstel en Nicolaes Heinsius 1635-1637 (Woubrugge 2007): "Vele studenten vertrecken" vanwege de pest. Brief Adriaen Ploos van Amstel aan Constantijn Huygens, 6 aug. 1635.

⁴²⁶ P. van Rooden, "Recensie Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Octavo, Baarn 1988", *NRC/Handelsblad*, 7 jan. 1989.

⁴²⁷ G. W. Kernkamp, "Buitenlandse studenten aan de Utrechtse Academie", in: *Historia*, II (1936) 128: juli 1636 brief Koningin van Bohemen aan Staten van Utrecht hierover. A.J. van der Weyde, "Bijdrage tot de geschiedenis der pest te Utrecht", *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 71

Utrechtse Illustre school, later verheven tot universiteit, zeker profiteerde van de Leidse ellende⁴²⁸. Daar zijn echter vraagtekens bij te zetten. De pest blijkt in zeer veel jaren tegelijkertijd zowel in Leiden als in Utrecht te hebben toegeslagen. Er zullen variaties in maanden zijn geweest, waarin studenten nu eens Leiden en dan eens Utrecht ontvluchtten. Omgekeerd was dus ook niet zo dat Leiden enorm profiteerde van epidemieën in Utrecht. Er waren geen duidelijke stijgingen van het totale aantal Leidse studenten en ook niet van het aantal Utrechtse studenten in Leiden, in de jaren dat in de Domstad de pest woedde⁴²⁹.

Ook de Schotse Kerrs ontvluchtten Leiden voor een vorm van de pest, namelijk in augustus 1652. Bij terugkeer waren zij verplicht zich opnieuw te matriculeren, zo blijkt uit hun berichten aan thuis⁴³⁰. Van beide partijen is echter geen tweede inschrijving in het *album studiosorum* gevonden. Of zij te vinden waren in de (na)recensie lijsten is niet te verifiëren door het ontbreken van deze lijsten in die jaren⁴³¹.

De jonge universiteit heeft zeker de eerste driekwart eeuw van haar bestaan hinder ondervonden van de pest. De trend was dat de lidmatenaantallen toenamen. De pestepidemieën onderbraken regelmatig deze stijgende lijn. Na een periode waarin de pest woedde, volgde een duidelijk hoger percentage herinschrijvingen⁴³².

Niet alleen een studieonderbreking vanwege de pest, maar ook de instelling van nieuwe universitaire privileges of een verbetering ervan kon een reden zijn tot herinschrijving. Dat lijkt een gerechtvaardigde gevolgtrekking uit de toenames in dubbele inschrijvingen in het jaar 1664 en de bescheiden opleving daarvan aan het einde van de achttiende eeuw.

Het jaar 1662 was een belangrijk jaar in de geschiedenis van de universitaire privileges, met de vrijstelling van alle bestaande gewestelijke belastingen. Aanvankelijk wezen de curatoren de rector-magnificus desgevraagd op het strikte inschrijfbeleid, geformuleerd door de Staten. Toen vervolgens de lidmatenaantallen inderdaad daalden, waarna een pestepidemie in 1664 volgde die professoren doet vertrekken, lijkt het inschrijvingsbeleid minder streng te worden. Het aantal

(1927) 3131-3135: 1636 kende een buitengewoon hoog aantal sterfgevallen.

⁴²⁸ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 113.

⁴²⁹ Weyde, *Pest te Utrecht*, 3131-3135: In Utrecht kwam de pest onder andere voor in het oprichtingsjaar van de Illustre school, van juli tot einde 1634. De epidemie van 1635 was niet van grote betekenis. Het stichtingsjaar van de Utrechtse universiteit, 1636 kende een buitengewoon hoog aantal sterfgevallen tot aan januari 1637. De pest van juli 1655 was niet heftig en lang, in januari 1656 was alles "normaal". De laatste, niet heftige epidemie volgde in 1664 en de beide jaren daarna.

⁴³⁰ Thomson, *Virtuous*, 14. Zij moesten hun hospes twee maanden extra huur betalen, volgens stad- en academiewetten en opnieuw matriculeren. UBL, ASF 2-5 statuten en statuten 1575-1631 zijn hierop nagekeken. Er is niets te vinden over het huren van kamers in de statuten. ASL 18 juli 1651.

⁴³¹ De narecensie registers zijn bewaard gebleven vanaf 1723.

⁴³² Dit geldt voor de jaren erna, dus 1600, 1618 en 1625 en tijdens de vierjarige epidemie voor het jaar 1604. Van 1634-1636 was het aantal herinschrijvingen algemeen hoog, maar in 1636 nam het aantal herinschrijvingen toe. Tussen 1652 en 1655 was het aantal herinschrijvingen niet opvallend. In 1664 was het aantal dubbelen erg hoog, 27%, in het jaar erna daalde dit. In 1666 en 1669 was het percentage herinschrijvingen min of meer gelijk en is niets bijzonders op te merken.

dubbele inschrijvingen nam enorm toe tot 112 herinschrijvingen, terwijl de rest van de onderzochte eeuwen hun aantal jaarlijks steevast onder de 66 bleef.⁴³³

Daarnaast waren er toenames van herinschrijvingen zichtbaar nadat in 1796 aan studenten vrijstelling verleend werd van militaire verplichtingen (in dat jaar waren er 27% herinschrijvers) en toen in 1804 studenten hun belastingprivileges op oude voet terugkregen (dit jaar had gelijk het hoogste percentage herinschrijvers van de gehele periode, namelijk 29%).

Verder konden toenames van herinschrijvingen het gevolg zijn van veranderde inschrijfbepalingen. Was de verhoging van het aantal herinschrijvingen van 15% in het tijdvak 1775-1779 een teken van een duidelijker scheiding tussen Latijnse school en universiteit? Bij het achterhalen van personalia van de studenten uit mijn selectie viel op, dat in 1775 veel "overbodige" inschrijvingen in het album staan. Scholieren van de Latijnse school die gewoon in februari 1775 gerecenseerd waren, schreven zich later dat jaar opnieuw in, nu als student. Het kan dat de regels veranderd waren en de "doorlopende" inschrijving van scholier naar student verviel. Dit hing mogelijk mede samen met het strenger handhaven van de zesjaren studietermijn⁴³⁴. Tenslotte was ook een onderbreking van de studie bijvoorbeeld door een reis, een reden voor lidmaten om zich vervolgens opnieuw in te schrijven⁴³⁵.

Een deel van de dubbele inschrijvers had al een universitaire studie afgerond en was in het bezit van de *doctor*stitel. Van de herinschrijvers studeerde de grootste groep rechten, namelijk meer dan een kwart van hen.

⁴³³ Molhuysen, *Bronnen* III, 12 mrt. 1663, 189; 12 mrt. 1663 memorie van *rector magnificus* aan curatoren universiteit: lijst met personen waarvan hij twijfelt of die ingeschreven mogen worden, zonder dat dit ingaat tegen de resolutie van de Staten van Holland van 25 maart 1662. De reactie van de curatoren was dat de rector niet bij de Staten behoefde te informeren, want hun resolutie van 25 mrt. 1662 is volkomen duidelijk. De rector moet immatriculatie en recensie weigeren aan afgestudeerden, taalmeesters, knechten en ander personeel, zoals de akademiedrukker, bibliotheekcustos enz. In 1663 is er inderdaad een daling in het aantal overige lidmaten. Zo klaagden de pedellen op 8 mei 1663 over inkomensverlies, door daling van het aantal lidmaten. De resolutie van de Staten van Holland over een interpretatie van artikel 39 van de statuten van de Leidse universiteit betreffende de jurisdictie van de vierschaar, de zes jaar inschrijvingslimiet en de voogdijstelling in boedels en curatorschap maakte het er voor hen financieel niet beter op. Hun wedden werden verhoogd door de curatoren. Molhuysen, *Bronnen* III, 29 aug. 1664, 197: "Gemerckt de heeren Professoren in 't generael, eensdeels om de contagieuse sieckte der peste, ende anderdeels om de groote vacantie der hontsdagen, uyt dese stadt Leyden alsoch absenteren, ...".

⁴³⁴ Er is niets over de veranderde regels in literatuur of archivalia aangetroffen.

⁴³⁵ Zie ook hiervoor W. Frijhoff, "Étudiants et gradués dans une société locale: la ville de Zutphen en Gueldre du Moyen Âge au début du XIXe siècle", in: *Lias. Sources and documents related to the early modern history of ideas*, 22, nr. 2 (1995), 272. Hij maakt onderscheid in herinschrijvingen aan dezelfde universiteit, zonder dat er een fysieke afwezigheid is geweest.

Tabel 9. Dubbele inschrijvingen in het *album studiosorum* onderverdeeld in categorieën

Periode	Totaal	Afgestudeerd	Personeel	Voornamelijk studenten	% Afgestudeerd	% Personeel	% Vnl. stud.
1575-1584	17			17			100,00
1585-1594	79	2		77	2,53		97,47
1595-1604	153	8		145	5,23		94,77
1605-1614	213	15	1	197	7,04	0,47	92,49
1615-1624	295	34	1	260	11,53	0,34	88,14
1625-1634	421	52	10	359	12,35	2,38	85,27
1635-1644	492	51	16	425	10,37	3,25	86,38
1645-1654	468	48	7	413	10,28	1,50	88,22
1655-1664	483	78	4	401	16,15	0,83	83,02
1665-1674	497	54	7	436	10,87	1,41	87,73
1675-1684	307	28	8	271	9,12	2,61	88,27
1685-1694	254	35	9	210	13,78	3,54	82,68
1695-1704	203	34	7	162	16,75	3,45	79,80
1705-1714	195	33	6	156	16,92	3,08	80,00
1715-1724	182	44	21	117	24,18	11,54	64,29
1725-1734	179	25	30	124	13,97	16,76	69,27
1735-1744	127	16	14	97	12,60	11,02	76,38
1745-1754	131	22	15	94	16,79	11,45	71,76
1755-1764	141	32	18	91	22,70	12,77	64,54
1765-1774	142	32	12	98	22,54	8,45	69,01
1775-1784	174	36	16	122	20,69	9,20	70,11
1785-1794	227	97	21	109	42,73	9,25	48,02
1795-1804	148	54	18	76	36,49	12,16	51,35
1805-1812	84	11	6	67	13,10	7,14	79,76
Totaal	5611	841	247	4523	16,03	6,31	79,11

Naast afgestudeerden en personeel is er een restgroep⁴³⁶. Deze groep bevat, hoewel niet uitsluitend, studenten. Zij schreven zich in de loop der tijd steeds minder vaak herhaaldelijk in. Dit duidt op de opkomst van een ander type student, die zijn studie niet meer onderbrak voor bijvoorbeeld een reis. Deze ontwikkeling voltrok zich heel geleidelijk gedurende de onderzochte periode. Herinschrijvingen komen steeds meer voor rekening van de niet-studenten, waarbij het vooral om afgestudeerden gaat. Afgestudeerden stonden vaak jarenlang ingeschreven in Leiden⁴³⁷. Daarnaast blijkt in de piekperioden 1655-1664 en 1785-1794 dat het

⁴³⁶ Zie voor de begripsomschrijving van niet-studenten de volgende paragraaf.

⁴³⁷ Zo bleek al eerder: De senaat greep de rechtzaak van Jacob Jan Cosson in 1740 aan om aan te tonen dat doctores over het algemeen academiëlidmaten bleven, dat het heel normaal was dat iemand ruim dertig jaren ingeschreven bleef en de universitaire vrijdommen genoot. Otterspeer, *Vesting*, 164. uit Molhuysen, *Bronnen* III, 360, 369, 371, 276*-281*; IV, 5-7, 9-10, 6*-7*, 14-16.

percentage afgestudeerden groter is en het percentage studenten in diezelfde periode kleiner wordt hierdoor.

Niet-studenten

Nadat 5612 dubbele inschrijvingen uit het bestand waren gehaald, bleven er 55.657 personen over die zich ooit als universitair lidmaat hadden ingeschreven in de periode 1575-1812. Vervolgens moeten de lidmaten onderverdeeld worden in studenten en niet-studenten⁴³⁸. Het gaat bij deze laatstgenoemde groep om personen die in eerste instantie niet de intentie hadden om te gaan studeren, toen zij zich inschreven. Voor een groot deel gaat het hierbij om degenen die zich volgens universitaire gewoonte mochten inschrijven. Wie dit waren, is reeds uiteengezet op blz. 77. Daarnaast waren er ook lidmaten met een leeftijd onder of boven die van de doorsneestudent. Hierbij gaat het om studenten onder de door de curatoren gestelde leeftijdsgrens van twaalf jaar. Verder is er sprake van een “natuurlijke cesuur” bij de leeftijd van 30 jaar, waarna de studentenaantallen drastisch afnemen. Onder deze groep zullen zich toch een aantal (werk)studenten bevinden⁴³⁹.

Dankzij de vermelding van hun hoedanigheid in het *album studiosorum* was het mogelijk in tabel 10 onderscheid te maken tussen ingeschreven personeel, zowel in universiteitsdienst (zoals bijvoorbeeld taalmeesters) als in dienst van studenten (voornamelijk gouverneurs en knechten); leerlingen van de Latijnse school in Leiden, predikanten en degenen waarvan alleen vermeld was dat zij afgestudeerd waren. Bij deze laatsten stond dus geen nadere beroepsaanduiding⁴⁴⁰.

Wanneer ook degenen ingedeeld zijn die jonger dan gebruikelijk waren, blijft nog een restgroep over. Deze personen hebben wel een nadere aanduiding of functie, maar vallen buiten voornoemde groepen. Het grootste deel van deze groep bestaat waarschijnlijk uit leerlingen van de Latijnse school Leiden en degenen ouder dan 30 jaar.

De grootste groep niet-studenten, zo'n eenderde deel bestond uit personeel, hetzij van studenten (26,12%), hetzij van de universiteit (10,82%). Ook de leerlingen van de Leidse Latijnse school vormen een aanzienlijke groep van 14,99%. Ruim 10% van de niet-studenten bestond uit academici, namelijk de afgestudeerden (7,47%) samen met de predikanten van Leiden (4,23%), die over het algemeen wel gestudeerd hadden aan een universiteit maar hun opleiding niet afsloten met een titel.

⁴³⁸ Het was moeilijk een geschikte term te vinden voor de groep niet-studenten. “Andere lidmaten” was te vaag. Uit Molhuysens Bronnen is niet een bepaalde term voor deze groep te halen. Zo wordt in Molhuysen, *Bronnen* VII, 5 april 1804, 47*, bijl. 1170 de omschrijving “studenten en verdere leden der Universiteit” en “personen die de vrijdommen jouisseeren”. Frijhoff gebruikt zelf ook de term niet-studenten, bijvoorbeeld in Bots, *Franeke*, 57-58 en Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 91 noot c.

⁴³⁹ Als deze al te achterhalen zijn als zodanig, kan dit alleen na uitvoerig genealogisch onderzoek.

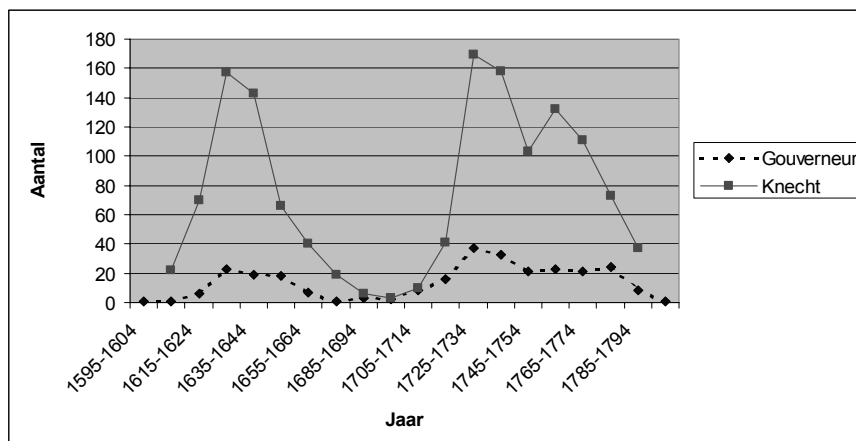
⁴⁴⁰ Bij wijze van toelichting: een afgestudeerde in dienst van de universiteit, bijvoorbeeld als advocaat, is ingedeeld bij de groep universiteitsdienst en dus niet bij de overige afgestudeerden!

Tabel 10. Niet-studenten in het *album studiosorum*

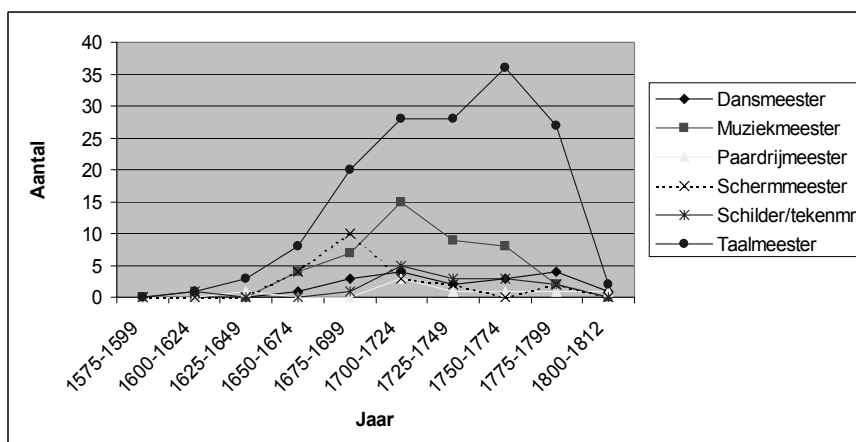
Periode	Totaal	Afgestu- deerden	Leerlingen Lat. S.	Predikanten	Stud. personeel	Univ. personeel	Kinderen	Overig
1575-1584	37	7		17		5		8
1585-1594	14	4		2		5		3
1595-1604	73	8	1	5	1	8	17	33
1605-1614	136	10	6	2	23	8	37	50
1615-1624	341	21	57	14	80	5	46	118
1625-1634	522	22	10	24	197	12	47	210
1635-1644	463	20	5	13	164	22	20	219
1645-1654	393	31	11	18	89	18	9	217
1655-1664	356	43	50	8	53	7	2	193
1665-1674	307	28	95	25	20	27	2	110
1675-1684	254	26	65	10	7	34		112
1685-1694	238	29	58	19	9	42	1	80
1695-1704	253	27	69	14	5	44	5	89
1705-1714	311	31	77	8	33	40		122
1715-1724	397	17	101	12	90	44		133
1725-1734	569	17	85	10	274	69		114
1735-1744	452	26	60	5	203	45	1	112
1745-1754	405	22	61	13	133	57	3	116
1755-1764	386	35	78	9	156	46	3	59
1765-1774	344	27	50	13	135	64	3	52
1775-1784	275	14	49	12	97	57	1	45
1785-1794	281	35	29	23	46	70		78
1795-1804	86	15	5	13	1	17	1	34
1805-1812	59	4	20	5		6		24
Totaal	6952	519	1042	294	1816	752	198	2331
Percentage	100	7,47	14,99	4,23	26,12	10,82	2,85	33,53

Het studentenpersoneel vormde ongeveer een kwart van alle niet-studenten in het *album studiosorum*. In figuur 4 is duidelijk zichtbaar dat hun aanwezigheid twee pieken vertoonde. Op blz. 144 blijkt dat dit personeel meekwam met aanzienlijke studenten. Daar waren dus ook twee gelijktijdige pieken van. De eerste top was tijdens de Dertigjarige oorlog, toen veel buitenlandse edelen vluchtten. De tweede piek bestond uit studenten van (hoge) edelen, deels komend vanwege speciale collegereeksen.

Figuur 4. Studentenpersoneel (gouverneurs en knechten)

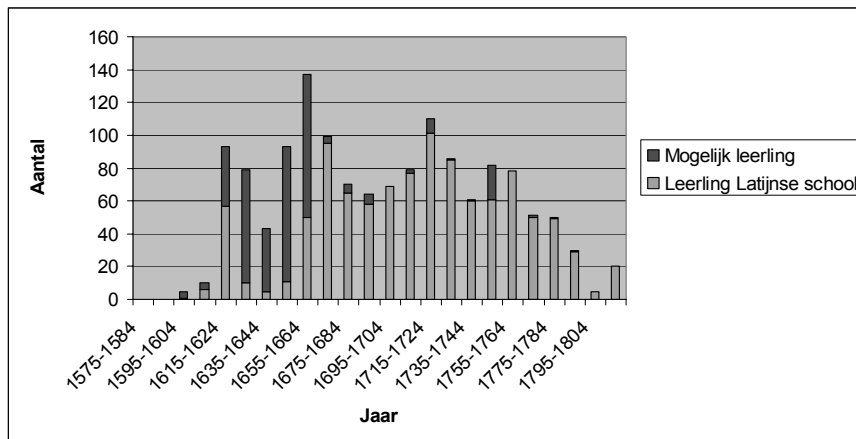
Daarnaast stonden in het Leidse *album studiosorum* diverse privédocenten ingeschreven.

 Figuur 5. Privéleraren in het *album studiosorum*

Uit figuur 5 blijkt dat hun aantal vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw flink toenam⁴⁴¹. Met name de lessen van diverse taalmeesters (Frans, Duits, Engels, maar ook Spaans, Italiaans en de klassieke talen) waren in trek, gezien het grote aantal docenten in het album studiosorum.

Naast het studentenpersoneel en privédocenten zijn er de leerlingen van de Leidse Latijnse school. Hun aantal is hier gebaseerd op een interpretatie.

Figuur 6. Leerlingen Leidse Latijnse school

Leerlingen van bepaalde klassen van deze school zijn namelijk wel als zodanig in het originele *album studiosorum* opgenomen, maar deze notities zijn niet overgenomen in de gedrukte versie van het album, dat de basis is van mijn databank⁴⁴². Uit mijn prosopografische selectie van studenten uit Leiden, Den Haag en Dordrecht en nadere bestudering van het originele *album studiosorum* bleek dat de leerlingen van de Leidse Latijnse school over het algemeen voldoen aan de volgende voorwaarden: jonger dan 18 jaar, herkomstplaats Leiden, geen faculteit vermeld en ingeschreven in de maanden februari, maart, juli, augustus en september⁴⁴³. Deze criteria leverden 1042 leerlingen van de Leidse Latijnse school uit

⁴⁴¹ Deze figuur is een versimpelde versie van de werkelijkheid. Veel taalmeesters gaven in diverse vakken les, zoals ook bijvoorbeeld muziekles. Hier is ervoor gekozen het eerstvermelde vak als hoofdberoep te zien.

⁴⁴² Een uitleg van welke klassen werden ingeschreven is te vinden op blz. 60.

⁴⁴³ Voor meer achtergronden over de selectie, zie blz. 26. Daarbij zijn dubbele inschrijvingen niet meegeteld en personeel ook niet. Zij zijn herkenbaar omdat zij in groepjes werden ingeschreven, met vanaf circa 1630 ook de vermelding in het originele album van hun leerling-zijn. Ook voor 1630 zijn deze criteria toegepast, na bestudering van het *album studiosorum* in 1600, 1610 en 1620 op de wijze van noteren van de leerlingen van de Latijnse school. De twee inschrijvingsmomenten per jaar hangen mogelijk samen met de halfjaarlijkse promotie, ingesteld in de loop van de zeventiende eeuw. Zie Bloemendal, *Latijnse school en toneel*, 26. In Amsterdam verlieten de leerlingen de latijnse school tot 1660 in januari en juli, daarna begin april of half september (midden in de collegeperiodes van het athenaeum). D. van Miert, *Illuster Onderwijs. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw 1632-1704* (Amsterdam 2004) 149. Zie ook Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 73 over de vakantieperiodes.

het *album studiosorum* op. Dit is waarschijnlijk een minimumaantal, want met het aanpassen of buiten beschouwing laten van steeds één criterium, varieëren de uitkomsten tussen de 1071 en 1523 leerlingen⁴⁴⁴.

De leerlingen van de Leidse Latijnse school zijn in figuur 6 weergegeven met twee kleuren. Naast de 1042 personen waarvan het redelijk zeker was dat zij leerlingen van de Latijnse school waren, zijn ook de aantallen van hen die mogelijke leerlingen van deze school waren afgebeeld⁴⁴⁵.

Er is gepoogd dit aantal van 1042 leerlingen af te zetten tegen de aantallen die bekend zijn uit het archief van de Leidse Latijnse school. Vanaf 1716 zijn de namen van nieuw ingeschreven leerlingen per (half) jaar bewaard gebleven⁴⁴⁶. Dit is echter niet bruikbaar voor mijn onderzoek, want slechts een deel van de hogere klassen van de Latijnse school mocht zich inschrijven in het *album studiosorum*⁴⁴⁷. Slechts voor het jaar 1716 en tussen 1778 tot 1783 zijn er lijsten met de aantallen per klas. Hierdoor is geen uitgebreide vergelijking over langere periode mogelijk tussen degenen genoemd in het *album studiosorum* en de leerlingenlijsten van de Latijnse school. In 1716 is de spreiding van het aantal leerlingen over de zes klassen als volgt: prima 14 leerlingen, secunda 10, tertia 16, quarta 22, quinta 16 en de sexta 37, in totaal 115 leerlingen⁴⁴⁸. Nu staat er in het jaar 1716 volgens mijn criteria geen enkele leerling van de Leidse Latijnse school in het album. Voor de jaren 1778-1783 zijn van elk half jaar de leerlingenaantallen per klas bekend⁴⁴⁹. Deze worden in de volgende tabel afgezet tegen de berekening van het aantal leerlingen van de Latijnse school in het *album studiosorum*.

Uit tabel 11 blijkt dat mijn schatting van leerlingen van de Latijnse school in het *album studiosorum* aan de voorzichtige kant was. Hun aantallen, variërend tussen de 2 en 8, zijn altijd lager dan die van de derde en vierde klassers.

⁴⁴⁴ Wanneer gekozen is voor het criterium “leeftijd jonger dan 18 of niet ingevuld” zijn er 1071 leerlingen van de Leidse Latijnse school. Zonder een leeftijdseis zijn het er 1195. De studierichting buiten beschouwing laten levert 1462 leerlingen op. Bij het niet letten op de maand van inschrijving zijn het er 1500. Wanneer de plaats van herkomst Leiden is, of niet is ingevuld, gaat het om 1523 leerlingen van de Leidse Latijnse school in het *album studiosorum*.

⁴⁴⁵ De criteria voor de mogelijke leerlingen staan in de hiervoor gaande noot vermeld. In de overzichtsfiguur bepalen de mogelijke leerlingen van de Latijnse school voornamelijk de lijn van de restgroep-overig. Tot circa 1720 vormen zij het grootste deel van die restgroep, daarna gaat het om enkele katholieke priesters.

⁴⁴⁶ Totale leerlingenaantallen per jaar zijn echter niet te berekenen. Er kan hooguit een schatting gemaakt worden. Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 75 en 107 noot 369. Uit het register van leerlingen blijkt het gemiddeld aantal leerlingen dat jaarlijks werd ingeschreven tussen 1716 en 1750 te schommelen tussen de 20 en 30. Van 1750 tot 1770 loopt dit gemiddelde terug, namelijk tussen de 10 en 20 en na 1780 zelfs onder de tien leerlingen. Tussen 1778 en 1783 loopt het totale aantal leerlingen in die jaren terug van 51 naar 46.

⁴⁴⁷ Het verloop (bijvoorbeeld vanwege een verhuizing of studiestop) is bij de overgang van de laagste klas naar de quinta zeer hoog, namelijk 50%. Daarom zijn met cijfers van nieuw ingeschrevenen geen totalen te berekenen. Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 107 noot 368 en 358.

⁴⁴⁸ Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 107 noot 368.

⁴⁴⁹ Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 107 noot 369.

Tabel 11. Leerlingenaantallen Latijnse school⁴⁵⁰

Jaar	1	2	3	4	5	6	Totaal	Leerlingen LS in <i>album studiosorum</i>
1778 zomer	7	5	7	10	4	18	51	2
1779 winter	4	6	8	6	5	21	50	5
1779 zomer	4	7	6	5	9	22	53	5
1780 winter	5	5	5	7	10	21	53	3
1780 zomer	4	8	7	14	22	Niet genoemd	55	3
1781 winter	4	6	9	13	21	verder	53	5
1781 zomer	7	6	11	11	19		54	5
1782 winter	5	9	10	10	22		56	7
1782 zomer	6	8	8	11	19		52	7
1783 winter	7	8	10	10	16		51	8
1783 zomer	7	9	9	11	10		46	8

Daarnaast is er een groep lidmaten, die jonger of ouder waren dan de gemiddelde student. Onder hen waren inwoners van de universiteitsstad die niet van plan waren te studeren, maar wel zichzelf of hun kinderen inschreven als lidmaat om zo te kunnen profiteren van de privileges. Zo liet de broer van Von Uffenbach zich inschrijven ‘daß, dafern wir aus Engelland etwas schicken würden, Herr Rips einen Paß von dem Rectore nehmen könne, daß es als Studenten-Gut durch Holland ex privilegio Academiae Leidensis frey ohne Accis und Licente passiren könne’⁴⁵¹. Over studieplannen repte deze Von Uffenbach verder met geen woord... Inschrijving gaf niet alleen het financiële voordeel op de accijns van alcohol en goederenvervoer, maar ook de mogelijk te ontkomen aan de plicht tot wachtlopen.

In een voorzichtige poging kinderen die door hun ouders waren ingeschreven vanwege de accijnsvoorrechten te onderscheiden van echte studenten, zijn jeugdige personen in mijn databank gemarkeerd als niet-studenten. De enige criteria om ouderen in de databank te kunnen herkennen waren de vermelding van hun beroep (zoals bijvoorbeeld privédocent, muzikant of advocaat) en/of een leeftijds aanduiding die hoger dan gemiddeld lag.

In tabel 12 zijn de leeftijden van de Leidse lidmaten weergegeven. Een bovengrens qua leeftijd was toepasbaar op 51233 lidmaten waarvan een bruikbare leeftijdsopgave bekend was. Pas na 1595 werd een, weliswaar onbetrouwbare, leeftijdsopgave opgenomen in het album. De uitersten liepen van 6 jaar tot 89 jaar. Volgens mijn voorgaande filtering kon bijvoorbeeld een oudere tot de studenten worden gerekend als hij niet dubbel ingeschreven was, er geen functie of beroep vermeld was (en meestal was er wel een studierichting ingevuld). De leeftijden van twaalf jaar en dertig jaar vormden een duidelijke cesuur in de studentenaantallen en zijn als grenzen gebruikt. Ook degenen met de aanduiding

⁴⁵⁰ RAL, LB 50215 pf diverse aantekeningen Gymnasium. De indeling is in: *feriae estivae* (zomervakantie) en *feriae brumales* (wintervakantie).

⁴⁵¹ Uffenbach, *Merkwürdige Reisen*, 420. ASL 27 mei 1710 Johann Frederich von Uffenbach, Moeno-Francofurtensis, 23 J.

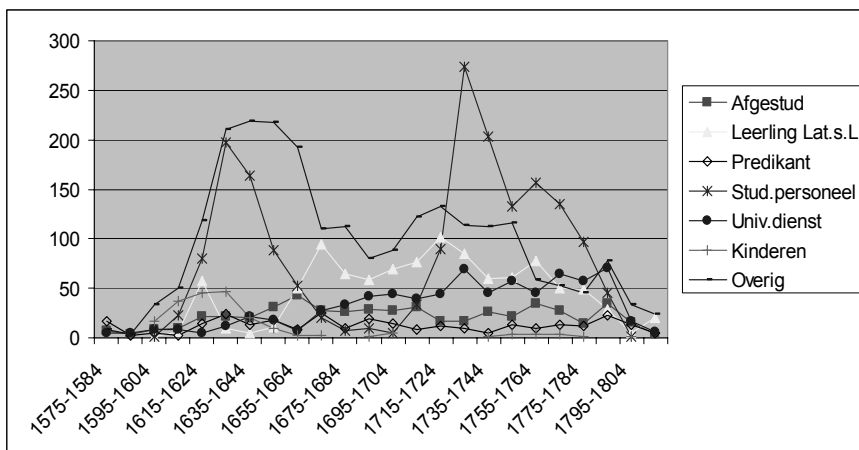
annos academicos habens ('heeft de academische leeftijd bereikt'), in de gedrukte versie aangeduidt als *ann. ac.*, zijn meegeteld als studenten⁴⁵².

Tabel 12. Leeftijdsaanduidingen van lidmaten in het *album studiosorum*

Leeftijd	Aantal	%
6 t/m 11 jaar	221	0,40
12 t/m 30 jaar	48225	86,65
Ouder dan 30 jaar	2787	5,01
Annos academicos habens	1206	2,17
Niet ingevuld	3218	5,78
Totaal	55657	100

In 1631 kwam er een officiële leeftijdsgrens van twaalf jaar, later bleek desgevraagd dat curatoren meenden dat dit artikel gold voor Leidse burgerkinderen en niet voor buitenlanders⁴⁵³. Vanaf 1634 nam het aantal jongeren inderdaad af.

Figuur 7. Niet-studenten onderverdeeld

De niet-studenten zijn in figuur 7 onderverdeeld in diverse groepen. De inschrijving van grote hoeveelheden niet-studenten (maar ook dubbele inschrijvingen) lijkt nauw samen te hangen met veranderingen (en meestal verruiming) van de universitaire privileges. Twee jaar na de oprichting van de Leidse universiteit komen de eerste inschrijvingen van niet-studenten voor. Zij vormden gelijk 11%

⁴⁵² Op blz. 124 wordt dieper op deze aanduiding en het voorkomen ervan in het *album studiosorum* ingegaan.

⁴⁵³ Molhuysen, *Bronnen* III, 8 nov. 1659, 145.

van het totaal. Onder hen waren veel predikanten en afgestudeerden⁴⁵⁴. De vermelding van hun namen in het *album studiosorum* viel samen met de instelling van de alcoholvoorrechten door de stad⁴⁵⁵. Toen een jaar later in 1578 ook de gewestelijke vrijstelling van alcoholaccijns werd geregeld, verdubbelde hun aandeel zelfs tot 22%. In datzelfde jaar kwamen overigens de eerste klachten van misbruik van het universitaire lidmaatschap door inwoners van Leiden om onder het wachtlopen uit te komen. In 1579 daalde het aantal niet-studenten met 14%, terwijl pas uit het jaar daarop maatregelen bekend zijn om (oudere) niet-studenten te weren vanwege vrijdommisbruik⁴⁵⁶. De statuten van 1631 brachten ook vrijstelling van het wachtlopen voor alle studenten, dus ook degenen die van oorsprong uit Leiden kwamen en daarmee eindigden de problemen op dit gebied⁴⁵⁷.

De andere aanvullingen van de materiële vrijdommen, zoals bijvoorbeeld zout-zeep etc. lijken geen direct effect te hebben gehad op de inschrijvingen in de zeventiende eeuw. Het aantal niet-studenten was laag tussen 1675-1699, mogelijk ten gevolge van een strenger beleid na de vrijstelling in 1662 van alle gewestelijke belastingen⁴⁵⁸. In 1751 werden de vrijdommen na korte tijd van afschaffing weer ingesteld. Dit jaar vormde naast 1662 weer een mijlpaal in de vrijdomverlening, want ditmaal was het zo dat lidmaten vrijgesteld waren van alle belastingen. De overheid wilde wel de hoeveelheid niet-studenten inperken. De senaat weigerde de gevraagde lidmatenlijst te geven. Dit jaar speelde echter geen rol in piek- of daljaren.

Van slechts éénderde deel van de niet-studenten is een studierichting ingevuld in het Leidse *album studiosorum*⁴⁵⁹. Daarvan is 7,09% reeds afgestudeerd. Dit zou kunnen inhouden dat ongeveer een kwart van de niet-studenten tevens werkstudent was. Van hen koos 8,77% voor artes, 6,76% rechten, 6,59% medicijnen en 3,57% theologie.

Bij niet-studenten kwam iets minder dan de helft uit de Republiek (45,02%), waarbij 27,66% van het totale aantal niet-studenten uit Leiden kwam. De nabijheid maakte inschrijving makkelijker, bovendien was de inschrijving voor een tiende deel (10,28%) van hen gratis⁴⁶⁰.

Er is gepoogd mijn berekening van niet-studenten in het *album studiosorum* af te zetten tegen twee andere tellingen, momentopnamen uit de achttiende eeuw. Het gaat hierbij om een telling op basis van het belasting-kohier van 1749 door Tjalsma en de volkstelling van 1808 door Latour. Door het verschil in de aard van de bronnen en/of de bewerking ervan, was het maken van een goede vergelijking

⁴⁵⁴ N.B. De meeste predikanten van de hele onderzoeksperiode kwamen in dit tijdvak.

⁴⁵⁵ De statuten van 1575 verleenden al de vrijdommen, maar de praktische uitwerking liet enige tijd op zich wachten.

⁴⁵⁶ In 1580 gold de beperking dat studenten geen vrijdom van buitenlands bier kregen. Studenten uit Leiden kregen de vrijdom alleen als zij niet bij hun ouders woonden. Vanaf 1581 deed het stadsbestuur pogingen invloed te krijgen op de toelating van oudere lidmaten, die redelijk slaagden.

⁴⁵⁷ Molhuysen, *Bronnen* I, 90*-93*.

⁴⁵⁸ Het stadsbestuur was in 1679 aan het schrappen gegaan, weliswaar in de recensielijst, maar dit geeft wel aan dat er aandacht was voor het lidmatenbeleid. Zie blz. 99.

⁴⁵⁹ 67,22% was zonder studierichting ingeschreven.

⁴⁶⁰ Van de studenten schreef 3,24% zich gratis in.

niet mogelijk. De studentenaantallen in universitaire bronnen bleken in beide gevallen hoger dan die van de overheid.

Tjalsma legde de studentenaantallen uit een belastingkohier uit 1749 naast de recensielijst van datzelfde jaar en constateerde dat in die laatste bron 328 personen meer stonden⁴⁶¹. Hierbij gaat het dan om het bijzonder hoge percentage van bijna 40% oneigenlijke studenten.

Het lage aantal studenten in het kohier hangt samen met het feit dat, doordat de twee weken durende telling voor het kohier in de zomermaand augustus van 1748 gehouden is, veel studenten niet in Leiden waren⁴⁶². Waarschijnlijk hing veel af van degene die aan de teller de informatie verstrekke. Meestal was dat het hoofd van het huishouden of diens vrouw, maar ook kinderen, inwoners, dienstpersoneel en burens beantwoordden de vragen van de tellers. Het kan zijn dat de hospes of hospita wel aangaf dat zij inwoning had, maar niet dat het om studenten ging. Ook is het mogelijk dat de dienstbode aan de deur kwam, die meestal geen zaken vermeldde waar niet expliciet naar gevraagd werd. Bovendien waren sommige tellers uitvoeriger met het noteren van dit soort zaken dan anderen. De tellers hadden de instructie te vragen naar personen die in de kost waren en niet specifiek naar studenten. Aangezien veel studenten buitenshuis bij een tafelhouder aten en dus buiten kost (of op halve kost) op kamers zaten, zal het aantal studenten in deze telling ook lager zijn. In elk geval waren er in het kohier van 1748 41 niet-studenten genoteerd, dus minimaal 8% niet-studenten⁴⁶³.

Ook bij het onderzoek van Latour naar de Leidse volkstelling van 1808 is sprake van hetzelfde verschijnsel. Van de 463 gerecenseerde lidmaten vond hij maar 190 studenten terug in de volkstelling⁴⁶⁴. Ook hier lijkt het verstandig er niet zomaar vanuit te gaan dat 60% uit niet-studenten bestaat. Nuanceren van zijn cijfers is absoluut vereist, omdat deze gebaseerd zijn op een steekproef. Het percentage niet-studenten uit de recensie van 1808 bedroeg volgens Latour 32%. Wanneer de 315 resterende eigenlijke studenten hieruit tegenover de 190 studenten uit de volkstelling gezet worden, bedraagt het verschil 40%.

⁴⁶¹ Tjalsma, *Karakterisering*, 37-38: Volgens het kohier van 1749 wonen er 463 studenten in Leiden. Hiervan zijn 348 bij huishoudens inwonend, in of buiten de kost, 19 studenten zijn als hoofd van een huishouden genoteerd en er zijn 61 kindstudenten, dat wil zeggen kinderen horend bij een huishouden, die als student genoteerd zijn. Verder wonen er 35 studenten in het Statencollege. In de recensierollen van februari 1749 staan 832 studenten ingeschreven en in die van februari 1748 981. N.B. het gebruik van de term "het kohier van 1749" is letterlijk overgenomen van Tjalsma, maar kan verwarrend zijn, omdat het feitelijk om het kohier van 1748 handelt, welk jaar ik verder aanhoud.

⁴⁶² Zie voor uitvoerige informatie over dit kohier: H. J. H. Mooren, "De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748" in *Jaarboek Dirk van Eckstichting* 1992.

⁴⁶³ Tjalsma, *Karakterisering*, 37-38: 328 op 832, dus 41 lidmaten zijn hier nog niet meegeteld...

⁴⁶⁴ P. Latour, Leiden in 1808. Op zoek naar de sociale structuur van een stad in achteruitgang (doctoraalscriptie Oegstgeest 1978) in RAL Leidse bibl 248/05 foliodeel; blz. 30: In de steekproef werden 38 studenten geturfd, wat een totaalcijfer van rond 190 suggereert. Bij de recensie van 1808 werden echter 463 lidmaten ingeschreven. Latour haalt uit die recensielijst 315 eigenlijke studenten.

Cijfermatige verhouding tussen de diverse groepen inschrijvers in het *album studiosorum*

Op basis van voorgaande cijfers in dit hoofdstuk komt nu het inschrijvingsbeleid van de universiteit Leiden aan bod. Beleid is wellicht een te zwaar begrip, maar de bedoeling is aan te geven wie wel en wie niet door de *rector magnificus* werd ingeschreven in het *album studiosorum* als universitair lidmaat.

De officiële regels betreffende inschrijving, die het eerst in aanmerking voor bestudering kwamen, zijn niet of nauwelijks in de bronnen te vinden. Zo hebben de statuten voornamelijk betrekking op de universitaire voorrechten die ingeschrevenen genieten. Daarom is gebruik gemaakt van de praktijk, zoals die onder andere naar voren kwam uit documenten uit familie-archieven en egodocumenten. Het lijkt erop, al werd dat niet helemaal duidelijk, dat intellectuele eisen waarschijnlijk niet werden gesteld.

Het inschrijvingsbeleid moet dus blijken uit de praktijk, met name uit het album zelf. De universitaire lidmaten zijn onderverdeeld in drie groepen. De studenten-aantallen, die vanaf het volgende hoofdstuk verder toegelicht worden, zijn op zich meer een indicator van de populariteit van een universiteit, dan van het inschrijfbeleid van de rector. De tweede groep lidmaten bestaat uit herinschrijvers. Net als studentenaantallen zijn herinschrijvingen ook beïnvloed door factoren van buitenaf.

Een indicator van de speelruimte van de *rector magnificus* ten opzichte van de (stedelijke) overheid is de inschrijving van de derde groep, de niet-studenten. In het Leidse *album studiosorum* waren er 6.952 niet-studenten die zich een eerste keer inschreven. De overheid wilde deze groep zo beperkt mogelijk houden.

De universiteit had een ruime opvatting over wie er allemaal onder het begrip lidmaten vielen. Thomas Molyneux maakte de nogal cynische opmerking over de Leidse inschrijfp praktijk in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw: 'A cobbler, if he can speak Dutch, might be made a civis academicus, though he can neither write nor read'.⁴⁶⁵ Inschrijving was niet alleen voorbehouden aan studenten, zoals gezien. De reden van deze ruime interpretatie van het lidmaatschap was dat een grote academische gemeenschap de universiteit meer aanzien gaf. Molhuysen gaf als verklaring dat de senaat zich min of meer als een gelijke van het Leidse stadsbestuur beschouwde. Iemand die niet in het *album studiosorum* was ingeschreven, viel dus onder het rechtsgebied van de stad. Dit lijkt dus een prestige argument, waarbij zeggenschap over veel personen de universiteit meer aanzien verschaftte.⁴⁶⁶ Mogelijk moet het verzoek van de senaat Johannes Fridericus Gennits toch door de academische vierschaar te laten berechten ook in dit licht worden gezien. Deze Oostenrijker was niet ingeschreven in het Leidse album, al studeerde hij wel. Hij was gevangen gezet wegens het zwaar verwonden van een Leids kleermaker.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Strien, *British travellers*, 145: 'Er wordt hier geen toelatingsexamen afgenomen, zodat een schoenlapper als hij Nederlands kan spreken *civis academicus* gemaakt kan worden ook al kan hij schrijven noch lezen'. Strien, *Talman*, 36. Molyneux schreef zich in in 1683 in Leiden.

⁴⁶⁶ Molhuysen, *Voorrechten*, 26.

⁴⁶⁷ Molhuysen, *Bronnen II*, 10 aug. 1627, 135-136 en 132, 11 en 14 sep. 1627. De stedelijke overheid

Deze brede opvatting verruimde zich nog verder. De groep die standaard werd ingeschreven in het *album studiosorum* nam enorm toe, zo bleek uit de opsomming van *rector magnificus* Winter uit 1750⁴⁶⁸.

Het argument dat meer lidmaten de universiteit en haar professoren meer geld opleverden, lijkt niet zo sterk wanneer alleen op het inschrijfgeld gelet wordt. In de jaren waarin de Leidse universiteit hoogtepunten bereikte qua lidmatenaantallen halverwege de zeventiende eeuw ontving elke professor zo'n 20 gulden per jaar van de betaalde inschrijfgelden⁴⁶⁹. Dit was dus het maximumbedrag. Maar een grotere toeloop van studenten bracht ook meer examen en promotie-inkomsten en in de achttiende eeuw meer college-inkomsten met zich mee.

Hoe ruim de opvatting was over de niet-studenten, zal blijken in de volgende paragraaf.

Van de 61.269 inschrijvingen was zo'n 80% van werkelijke studenten (48.705 personen), 5.612 betroffen herinschrijvingen (9%) en 6.952 (11%) waren niet-studenten. Ook Frijhoff en Bots kwamen met hun steekproef van de Franeker inschrijvingen op 11% bedienden en academiepersoneel van het totaal⁴⁷⁰.

In tabel 13 worden de inschrijvingen per decennium belicht. Relatief gezien was het percentage niet-studenten (in verhouding tot dat van studenten en herinschrijvers) in de achttiende eeuw het hoogst. Verder is het zo dat de niet-studenten twee piekperiodes kenden, tussen 1625-1644 en 1725-1754. Dit kwam voornamelijk door de groep studentenpersoneel⁴⁷¹. Figuur 8 geeft de onderlinge verhouding tussen de drie groepen inschrijvers weer.

Volgens Molhuysen werden pas in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen de belastingdruk steeg en er klachten van de fiscus kwamen, jaarlijks rond 8 februari namen geschrapt bij de recensie door de universiteit⁴⁷². Volgens Tjalsma omdat er steeds scherpere klachten van de kant van het stadsbestuur kwamen over het misbruik hiervan⁴⁷³. Het inschrijfbeleid van de universiteit ten opzichte van nieuwe niet-studenten veranderde langzaam. Hun aantallen blijven hoog, al gaan ze pas vanaf 1750 gelijkmatig dalen met zo'n 325 man per kwarteeuw. Procentueel gezien bleef deze groep echter in vergelijking tot de studenten en herinschrijvingen tussen 1725 en 1799 redelijk gelijk, namelijk rond de 20%. Dit komt overeen met Frijhoffs bewering dat in de achttiende eeuw de niet-studenten soms één vijfde van de ingeschrevenen vormden⁴⁷⁴.

had een student vastgezet. De universiteit protesteerde dat de rechtsgang niet mocht voortgaan, omdat de universiteit dit wilde doen. In deze zaak moest de universiteit bakzijl halen, omdat Gennits al veroordeeld was.

⁴⁶⁸ Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 172*-173*, bijl. 1093.

⁴⁶⁹ Molhuysen, *Bronnen*, uit senaatsacta, 1657: De inschrijfgelden leverden 20 gulden per professor op. In 1659 ging het om 20,5 gulden per persoon.

⁴⁷⁰ Bots, J. A. H., en Frijhoff, W. Th. M., "De studentenpopulatie aan de Franeker universiteit 1585-1811", in: Jensma, G.Th., Smit, F.R.H. en Westra, F., *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 58.

⁴⁷¹ De tweede grote groep waren de oudere lidmaten.

⁴⁷² Molhuysen, *Voorrechten*, 23.

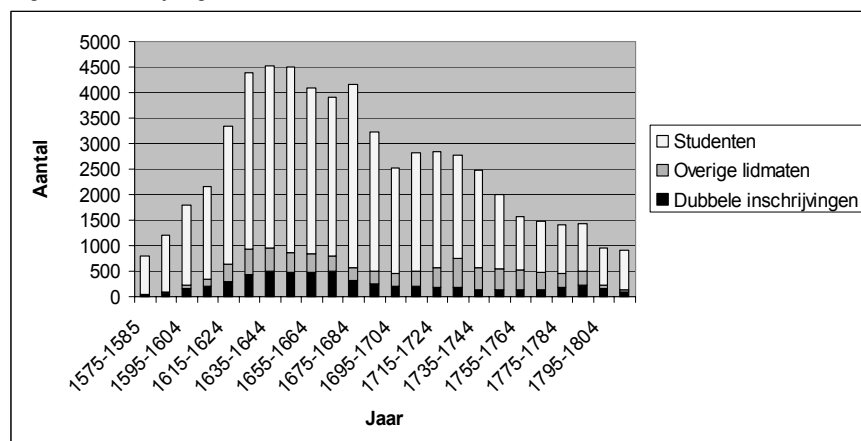
⁴⁷³ Tjalsma, *Karakterisering*, 38, gebaseerd op Molhuysen, *Voorrechten*, 25-26.

⁴⁷⁴ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 110. Dit nog afgezien van de professoren en lectoren.

Tabel 13. Inschrijving in *album studiosorum* per groep

Periode	Totaal	Student%	Niet-student%	Herins.%	Student	Niet-student	Herins.
1575-1584	793	93,19	4,67	2,14	739	37	17
1585-1594	1204	92,28	1,16	6,56	1111	14	79
1595-1604	1801	87,45	4,05	8,50	1575	73	153
1605-1614	2148	83,75	6,33	9,92	1799	136	213
1615-1624	3352	81,03	10,17	8,80	2716	341	295
1625-1634	4390	78,52	11,89	9,59	3447	522	421
1635-1644	4520	78,87	10,24	10,88	3565	463	492
1645-1654	4508	80,90	8,72	10,38	3647	393	468
1655-1664	4085	79,46	8,71	11,82	3246	356	483
1665-1674	3914	79,46	7,84	12,70	3110	307	497
1675-1684	4152	86,49	6,12	7,39	3591	254	307
1685-1694	3218	84,71	7,40	7,89	2726	238	254
1695-1704	2534	82,00	9,98	8,01	2078	253	203
1705-1714	2814	82,02	11,05	6,93	2308	311	195
1715-1724	2835	79,58	14,00	6,42	2256	397	182
1725-1734	2764	72,94	20,59	6,48	2016	569	179
1735-1744	2475	76,61	18,26	5,13	1896	452	127
1745-1754	2000	73,20	20,25	6,55	1464	405	131
1755-1764	1562	66,26	24,71	9,03	1035	386	141
1765-1774	1487	67,32	23,13	9,55	1001	344	142
1775-1784	1405	68,04	19,57	12,38	956	275	174
1785-1794	1436	64,62	19,57	15,81	928	281	227
1795-1804	959	75,60	8,97	15,43	725	86	148
1805-1812	913	84,34	6,46	9,20	770	59	84
Totaal/gemiddelde	61269	79,49	11,35	9,16	48705	6952	5612

Figuur 8. Inschrijvingen

Fraude en conflicten

Er werd op diverse manieren gefraudeerd. Eenmaal ingeschreven als lidmaat, soms met een valse leeftijdsopgave om meer drankvoordeel binnen te halen (zie blz. 122), werd er ook gesjoemeld met de identiteit. Inschrijving gaf een jaar lang recht op belastingvoordeel dus voor degenen die maar kort in Leiden bleven was het interessant het restant te verkopen. Dit terwijl het cedul van het belastingkantoor persoonlijk gebonden was en de vrijdom dus niet overdraagbaar was aan anderen. Toch werden er eind zestiende eeuw veel vrijdommen genoten op naam van vertrokken lidmaten⁴⁷⁵. Deze praktijk bleek ook in 1665 nog gangbaar te zijn. De Silesiër Lucä schreef: 'men kan deze vrijdom ook verkopen aan een burger, wat velen en ik hebben gedaan'⁴⁷⁶. Klachten over misbruik in 1746 waren onder andere dat degenen die niet meer studeerden of de academie al verlaten hadden hun adres bij hun hospita voor recensie aanhielden. Ook waren er bursalen die buiten het Statencollege vanwege de voorrechten kamers hadden⁴⁷⁷.

De bepaling van 6 februari 1630 van curatoren en burgemeesters, dat studenten zich voortaan in persoon moeten laten recenseren geeft te denken over de bestaande praktijken⁴⁷⁸. Zo'n 150 jaar later, in 1787, schreef *rector magnificus* Schultens min of meer hetzelfde: recensie van iemand die absent is, is strijdig met de resolutie van de senaat en het constante gebruik⁴⁷⁹. Verder was er ook sprake van fraude met de hoeveelheid gedronken alcohol. Zo overschreden studenten hun tax⁴⁸⁰.

Het waren echter niet alleen de studenten die fraudeerden, ook de pedellen maakten zich hieraan weleens schuldig. Daarnaast controleerden de pedellen blijkbaar niet altijd of degenen die de vrijdommen wilden genieten echt in het *album studiosorum* waren ingeschreven. In 1659 lijkt de mondelinge mededeling op de Latijnse school te zitten al voldoende⁴⁸¹. Een eeuw later, in 1746 waren er klachten dat de pedellen tegen beloning een oogje dichtknepen en ervoor zorgden

⁴⁷⁵ Dat dit door pedel gedaan werd, bleek in 1579 uit Witkam, *Immatriculatie*, 240 en Jan van Hout in 1586, zie noot hieronder. De stadsrecensie was gealfabetiseerd op naam van de hospes. Molhuysen, *Bronnen* I, 13 aug. 1580, 82*, bijl. 62: verkopen of overdragen van vrijdom is verboden. Witkam, *Immatriculatie*, 215: 1580. Witkam, *Immatriculatie*, 237: april 1581. Witkam, *Dagelijkse zaken* IV, 15 maart 1586, 9. Witkam, *Dagelijkse zaken* IX, 28 mei 1590, 71, *Dagelijkse zaken* IV, 28 mei 1590, 36. Witkam, *Dagelijkse zaken* IV, 20 juli 1595, 144. Gerechtsdagboeken 47, 20 juli 1595, 216.

⁴⁷⁶ Lucä, *Universität Leyden*, 76.

⁴⁷⁷ Otterspeer, *Vesting*, 160 uit Molhuysen, *Bronnen* V, 169*-174*.

⁴⁷⁸ Molhuysen, *Bronnen* II, 6 febr. 1630, 147. ASL 30 apr. 1665: Jacobus van der Meulen, een negentien-jarige Leidenaar, kon zich volgens het album op 30 april 1665 niet inschrijven (in persoon) of niet ingeschreven worden: "Inscrib. non potuit". Hij was/werd wel een echte student, want in 1682 promoveerde hij in de medische faculteit. A.P.L. 8 sept. 1682, Jacobus van der Meulen, Lugd. Bat., de Inflammatione, Med.

⁴⁷⁹ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 20 apr. 1787, fol. 35v.

⁴⁸⁰ Gerechtsdagboeken 52, 26 juni 1614, fol. 92v. Molhuysen, *Bronnen* I, 17 aug. 1608, 179 en Otterspeer, *Bolwerk*, 119. Witkam, *Dagelijkse zaken* IV, 18 maart 1588, 142 en Witkam, *Immatriculatie*, 197. Naast het bijhouden van een goede lidmatenadministratie [tegen identiteitsfraude] werd in 1614 gepoogd misbruik te bestrijden door extra controle op de cedullen [tegen hoeveelhedenfraude]. De pachters benadrukten dat wijn alleen mocht worden gekocht met cedul. Ook 1608 fraude studenten met gedronken wijn in herbergen. Studenten gingen in 1588 ook over hun tax.

⁴⁸¹ Molhuysen, *Bronnen* III, 26 mrt. 1659, 142.

dat ambachtslieden en ongeschoolden zich konden inschrijven⁴⁸². Vanaf 1753 nam de secretaris van de senaat het recenseren van de pedellen over. De *matricula* bleven bij de secretaris, zodat de pedellen er niet mee konden frauderen. Wel kregen zij er een afschrift van. De pedellen moesten elke maand de nieuwe adressen doorgeven van studenten die verhuisd waren, waarna de secretaris die mutaties verwerkte in de *matricula*. Bij afwezigheid van een student volgde een controle en werd de belastinggaarder op de hoogte gesteld⁴⁸³.

Ook bij de recensie zijn van de kant van de universiteit de regels niet altijd even strikt nageleefd. Zo lukte het Simon Blom zich rond 1754 te laten recenseren 'Ik versogt den Academischen Secretaris, toen Prof. Lulofs om te mogen profiteren van 't Academische voorregt en dewijl ik Sijn HoogEd. de groete overbragt van den Jenaschen Professor Dariës, slaagde ik, dat anders so gemakkelijk niet soude zijn geaccordeert omdat ik 2 jaar niet was gerecenseert'⁴⁸⁴.

Daarnaast waren ook degenen die de alcohol verschaften niet altijd brand-schoon. Om fraude met biljetten voor wijnaccijns te bestrijden, moesten de tappers deze bij de peiling aan de pachter of collecteur overhandigen en indien nodig te zweren de biljetten van lidmaten te hebben ontvangen en dat er niet gefraudeerd mee was, bijvoorbeeld door meer wijn te noteren dan gedronken werd⁴⁸⁵. Tappers waren niet altijd even vlot met het inleveren van de cedullen. Bovendien waren de notities op de biljetten onduidelijk geschreven en leverden zij ze ongeordend in, waardoor fraude moeilijk te ontdekken was⁴⁸⁶.

Ook voor hospessen was de alcoholvrijdom aanlokkelijk. Uit 1615 stamt de beschuldiging dat een hospes fraudeerde. Hij zou verscheidene vaatjes wijn op vrijheid van studenten thuis laten brengen, om ze 's avonds in het geheim zelf op te drinken⁴⁸⁷.

De diverse privileges maakten het dus voor inwoners van Leiden het universitaire lidmaatschap aantrekkelijk. De beperkte invulling van de vereisten voor het lidmaatschap gaf hen de ruimte zich daadwerkelijk in te schrijven. Het was een probleem van alle tijden en plaatsen: door de academische voorrechten ontstond een spanningsveld tussen universiteit en stadsbestuur. De universiteit stond op het recht, zelf te bepalen wie de *rector magnificus* als lidmaten aannam en inschreef⁴⁸⁸. Voor de stad vormden de accijnzen een grote inkomstenbron, dus moest misbruik voorkomen worden. Daarom wilde het stadsbestuur ook zeggenschap over de inschrijving, hetgeen begrijpelijk is, gezien de groeiende lijst van

⁴⁸² Otterspeer, Vesting, 160 uit Molhuysen, *Bronnen V*, 169*-174*. Molhuysen, *Bronnen V*, 3 feb. 1747, bijl. 1086. In 1747 waren er klachten van belastingpachters, dat sommige lidmaten ten onrechte waren ingeschreven.

⁴⁸³ Molhuysen, *Bronnen V*, 3 nov. 1753, 362-363, A.S.F. 100, recensie 1729. Otterspeer, Vesting, 160 uit Molhuysen, *Bronnen V*, 169*-174*. Molhuysen, *Bronnen V*, 3 feb. 1747, bijl. 1086.

⁴⁸⁴ R. A. Alkmaar, coll. aanwinsten, inv. nr. 982, autobiografie Simon Blom (1723-1809).

⁴⁸⁵ Witkam, *Dagelijkse zaken IV*, 18 maart 1588, 142 en Witkam, *Immatriculatie*, 195.

⁴⁸⁶ Witkam, *Dagelijkse zaken IV*, 7 nov. 1594, 143. In 1608 bleek de vrijdom van wijn in herbergen gedronken of daar gehaald nog steeds aanleiding gaf tot allerlei fraude door herbergiers. Molhuysen, *Bronnen I*, 17 aug. 1608, 179 en Otterspeer, *Bolwerk*, 119.

⁴⁸⁷ Getuigenisboek M 52v., ? dec. 1615.

⁴⁸⁸ Molhuysen, *Bronnen III*, 23/24 mrt. 1662, resolutie van de Staten van Holland van 1662. ASF 2, Ook in de statuten met handgeschreven toelichting wordt dit benadrukt.

degenen die de universiteit naar gewoonte als lidmaat beschouwde. Het stadsbestuur schrapt bij tijd en wijle de namen van degenen die niet studeerden maar wel wilden profiteren van de privileges uit de lidmatenlijsten, zoals reeds in 1582 overeen was gekomen met de senaat⁴⁸⁹. De universiteit op haar beurt protesteerde hiertegen, zoals bijvoorbeeld in 1658 toen de burgemeesters namen schrapt⁴⁹⁰ en in 1679 waarna de senaat het oneens was met het feit dat er zonder haar medeweten uit de recensielijst was geschrapt⁴⁹¹.

Ook hogere overheden vingen weleens bot bij de Leidse universiteit. Curatoren weigerden een lijst te geven met geïmmatriculeerden, gerecenseerden en hun 'qualiteit' en beroep in 1751, nadat de vrijdommen opnieuw waren ingevoerd. De Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en West-Friesland fungeerden als dagelijks bestuur op het gebied van financiën, militaire en financiële zaken en wilden deze informatie jaarlijks ontvangen, om de lidmatenlijst te kunnen controleren en vervolgens de gaarders opdrachten te kunnen geven. Curatoren benadrukten dat zij van mening waren dat de *rector magnificus* degene is die beslist over de toelating van lidmaten⁴⁹². De universiteit moest wel weer in 1804, na de hernieuwde invoering van de belastingvrijdom, een exacte lijst met studenten en niet-studenten leveren aan het Staatsbewind der Bataafsche Republiek. Naar aanleiding van deze lijst kwam protest van het Gedeputeerd Bestuur van Holland: tegen inschrijving van lidmaten zoals stadspredikanten, roomse priesters, medisch doctoren; tegen kortblijvende studenten, omdat hun resterende vrijdom vervolgens naar onbevoegden zou gaan en tegen professorenzonen, omdat hun vaders een aan hun kindertal gelieerde vergoeding kregen⁴⁹³. De universiteit reageerde hier niet op, want twee jaar later kwam er weer protest. In 1806 was de klacht dat er nog steeds niet opgetreden werd tegen het abus van het ruime inschrijvingsbeleid⁴⁹⁴.

Stad en universiteit probeerden door middel van overleg tot een oplossing te komen. In 1735 melden de senaatsacta het besluit dat wanneer moeilijkheden over bepaalde inschrijvingen zouden rijzen, eerst de bestuurders van beide organen daarover in der minne zouden confereren⁴⁹⁵. In 1736 stelden curatoren en burgemeesters processen van de academische vierschaar en dergelijke uit, wanneer tussen stad en universiteit onenigheid was over wie onder de jurisdictie van de universiteit mocht vallen⁴⁹⁶. Na klachten over fraude door pedellen in 1746 lieten bij de daaropvolgende recensie de *rector magnificus* en een vertegenwoordiger van de fiscus op studenten die niet goed ingeschreven waren en een stede-

⁴⁸⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, bijl. 82, 3 feb. 1582, 95*-96*. Indien hierbij echte studenten zouden worden gemarkeerd, dan konden rector en senaat getuigen dat dit onterecht was.

⁴⁹⁰ Molhuysen, *Bronnen* III, 12 mrt. 1658, 77*, bijl. 732. Otterspeer, *Bohwerk*, 121.

⁴⁹¹ Molhuysen, *Bronnen* III, 14 mrt. 1679, 342.

⁴⁹² Molhuysen, *Bronnen* V, 8 mei 1751, 343-346.

⁴⁹³ Molhuysen, *Bronnen* VII, 5 april 1804, 48*, bijl. 1170.

⁴⁹⁴ Molhuysen, *Bronnen* VII, 25 april 1806, 69*, bijl. 1177. Extract uit het Register der Staats Besluiten van de Bataafsche Republiek.

⁴⁹⁵ Otterspeer, *Vesting*, 159 uit Molhuysen, *Bronnen* V, 167-168. Molhuysen, *Bronnen* V, 167, 10 mei 1737. Dit betreft de senaatsacta met daarin het verhaal van Georgius de Waart, een ingeschreven student die met zijn moeder en hun huisraad van Amsterdam naar Leiden komt.

⁴⁹⁶ Molhuysen, *Bronnen* V, 6 feb. 1736, 51*-52*, bijl. 1050.

lijk ambt bekleedden, huishoudend waren (aan het hoofd van een gezin stonden) of ambachtsman waren⁴⁹⁷. In 1750 gaf *rector magnificus* Winter aan dat ‘eenige van de gemelde personen dit jaar by de recensie alleen by provisie gecontinueerd’ zijn⁴⁹⁸. Over hun status was dus nog overleg nodig.

De universiteit was van mening dat een ingeschreven lidmaat zonder meer door de pachters geaccepteerd moest worden en zodoende de voorrechten genieten. Pachters mochten het universitaire inschrijfbeleid niet bekritisieren en ook niet zelf bepalen wie zij als lidmaat de vrijdommen wilden toekennen.

Zo was Jonkheer Nicolaes Paets met zijn zoon op 22 maart 1611 ingeschreven in het boek van de academie, maar de pachter van de ‘bierexcijs’ Pieter Cornelisz. de Haes weigerde de jonkheer de vrijdom van huishoudenden te laten genieten. Het gerecht van Leiden gaf aan dat de pachter hem toch moest toelaten als huishoudend lidmaat⁴⁹⁹. Ook op 24 mei 1612 werd in een zelfde geval iemand toegelaten door het gerecht⁵⁰⁰.

In 1732 wendden belastingpachters zich met hun klachten tot de Staten van Holland. De Staten maakten daarop bezwaar tegen het inschrijven van personen die niet studeerden. Dit conflict scheen slechts om een handvol personen te gaan⁵⁰¹. Ook in 1747 klaagden belastingpachters dat sommige lidmaten ten onrechte waren ingeschreven⁵⁰².

Na voorgaande eeuwen met weinig klachten leverde de tol-vrijdom halverwege de achttiende eeuw regelmatig problemen op met de tolgaarders van de waterwegen die naar Leiden voerden⁵⁰³. Een klacht uit 1732 betrof het feit dat de senaat passen verstrekke aan niet-lidmaten⁵⁰⁴. Wanneer pachters studenten toch wilden laten betalen, zorgde een brief van de senaat in veel gevallen voor de oplossing⁵⁰⁵.

⁴⁹⁷ Otterspeer, *Vesting*, 160 uit Molhuysen, *Bronnen* V, 169*-174*. Molhuysen, *Bronnen* V, 3 feb. 1747, bijl. 1086.

⁴⁹⁸ Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, 172*-173*, bijl. 1093.

⁴⁹⁹ Gerechtsdagboeken 51, 9 juli 1611, fol. 219v. Er is gezocht naar de functie van deze Pieter Cornelis de Haes. In de index op het hervormde ondertrouwregister waren twee vermeldingen, mogelijk van eenzelfde Pieter Cornelis de Haes. Hij ondertr. Leiden 23 nov. 1577, geb. Leiden, geass. Met zijn vader en Claesgen Claesdr, geb. Leijden met haar vader. De tweede was: Pieter Cornelis de Haes, ondertr. Leiden 4 juli 1587, geb. Leijden, geass met zijn vader Cornelis Gerrits de Haes en Trijntgen Jansdr, geb. Delft, geass met Willem Poulsz van Toornvliet in plaats van haar schoonvader. Geen beroep vermeld in ondertrouwregister. Uiteindelijk werd zijn functie als pachter van de bieraccijns aangetroffen in RAL, SA II, verhuring en bestedingsboeken, inv. Nr. 1385, D, 1 dec. 1606-23 apr. 1612, fol. IIC.XCIX verso. Dit zijn registers van pacht en huurcontracten.

⁵⁰⁰ Gerechtsdagboeken 51, 24 mei 1612, fol. 314. Zie voor weigering door wijnpachter ook Burge-meestersdagboeken 147, 28 mrt. 1618, fol. 75.

⁵⁰¹ Otterspeer, *Vesting*, 159 uit Molhuysen, *Bronnen* V, 129, 149-152, 51*-52* en Molhuysen, *Voorrechten*, 9; Molhuysen, *Bronnen* IV, 168; Molhuysen, *Bronnen* V, 167; Molhuysen, *Bronnen* VI, 165 en Otterspeer, *Vesting*, 160 uit Molhuysen, *Bronnen* V, 272-275, 161*-162*, 277.

⁵⁰² Molhuysen, *Bronnen* V, 3 feb. 1747, bijl. 1086.

⁵⁰³ Otterspeer, *Vesting*, 159. H. de Ridder-Symoens, “Bildungslandschaften des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Deutschen Reich und in Europa”, in: S. Irrgang (red.), *Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums*, Stephanie Irrgang (Berlijn 2007) 27. Dit is een ontwikkeling die ook in het buitenland zichtbaar wordt. Langzaam maar zeker delft de academische gemeenschap het onderspit ten opzichte van externe overheden.

⁵⁰⁴ Molhuysen, *Bronnen* V, 28 okt. 1732, 120.

⁵⁰⁵ Molhuysen, *Voorrechten*, 9; Molhuysen, *Bronnen* IV, 168; Molhuysen, *Bronnen* V, 167; Molhuysen, *Bronnen* VI, 165. en Otterspeer, *Vesting*, 160 uit Molhuysen, *Bronnen* V, 272-275, 161*-162*,

Bijvoorbeeld in 1737 toen de student Georgius de Waart samen met zijn moeder en de rest van het gezin met twee boten van Amsterdam naar Leiden kwam. Ondanks zijn inschrijfbewijs van de universiteit liet de pachter hem voor de tweede boot toch betalen (*f* 30). Hetgeen een conflict opleverde, want volgens de universiteit gold dit privilege niet alleen de student, maar allen die met die studenten in Leiden kwamen wonen⁵⁰⁶.

277.

⁵⁰⁶ Otterspeer, *Vesting*, 159 uit Molhuysen, *Bronnen V*, 177, 144-145, 181-182, 189, 242-243.

3. De Leidse studentenpopulatie

Berekeningen van Leidse studentenaantallen uit verleden en heden

Het aantal ingeschrevenen in het *album studiosorum* was groter dan het aantal werkelijke studenten. Het is interessant te onderzoeken of met een bepaalde berekening de “ware” studenten uit een *album studiosorum* gehaald kunnen worden.

Tabel 14. Omrekenfactor van inschrijvingstotaal *album studiosorum* naar werkelijk studentenaantal

Periode	Inschrijvingen	Studenten	Gem.aantal inschrijvingen per jaar	Gem.aantal studenten per jaar	Aantal inschrijvingen op één student
1575-1584	793	739	79	74	1,07
1585-1594	1204	1111	120	111	1,08
1595-1604	1801	1575	180	158	1,14
1605-1614	2148	1799	215	180	1,19
1615-1624	3352	2716	335	272	1,23
1625-1634	4390	3447	439	345	1,27
1635-1644	4520	3565	452	357	1,27
1645-1654	4508	3647	451	365	1,24
1655-1664	4085	3246	409	325	1,26
1665-1674	3914	3110	391	311	1,26
1675-1684	4152	3591	415	359	1,16
1685-1694	3218	2726	322	273	1,18
1695-1704	2534	2078	253	208	1,22
1705-1714	2814	2308	281	231	1,22
1715-1724	2835	2256	284	226	1,26
1725-1734	2764	2016	276	202	1,37
1735-1744	2475	1896	248	190	1,31
1745-1754	2000	1464	200	146	1,37
1755-1764	1562	1035	156	104	1,51
1765-1774	1487	1001	149	100	1,49
1775-1784	1405	956	141	96	1,47
1785-1794	1436	928	144	93	1,55
1795-1804	959	725	96	73	1,32
1805-1812	913	770	91	104	1,19
Totaal/gem.	61269	48705	255	205	1,26

In totaal staan er 61.269 inschrijvingen in het Leidse *album studiosorum*. Na het elimineren van de 5.612 dubbele inschrijvingen, gaat het om 55.657 personen. Daarvan gaat het gedeelte van 6.952 niet-studenten af, waarna er 48.705 studenten overblijven. Voor iedere student zijn er dus 1,26 inschrijvingen te vinden in het Leidse *album studiosorum*.

De beginperiode van de Leidse universiteit kent het laagste gemiddeld aantal inschrijvingen afgezet tegen het gemiddeld aantal studenten per jaar. De daaropvolgende 125 jaar blijft het gemiddelde constant met voor elke student rond de 1,23 inschrijvingen. De hoogste percentages kwamen voor tussen 1755-1794, een periode waarin het stadsbestuur regelmatig in botsing kwam met dat van de universiteit over het inschrijfbeleid. Uiteindelijk kwamen er minder herinschrijvingen voor en schreef de universiteit minder andere lidmaten in, hetgeen zichtbaar is in de afname van de omrekenfactor na 1795, maar met name na 1805.

De uitkomst van mijn berekening met gemiddeld voor elke student 1,26 inschrijvingen is lager dan de uitkomst van Bots en Frijhoff voor alle Noordnederlandse universiteiten gezamenlijk. Zij telden per twee studenten drie inschrijvingen in de *alba studiosorum*⁵⁰⁷. Frijhoff specificeert dit verder en meent op grond van enkele lokale en regionale steekproeven dat dit percentage vóór 1675 en na 1775 nog hoger is⁵⁰⁸. In een later artikel, gebaseerd op zijn prosopografisch onderzoek naar scholieren, studenten en afgestudeerden afkomstig uit Zutphen, gaat hij hier dieper op in. Niet alleen het aantal inschrijvingen gedeeld op het aantal personen is berekend, maar dit is ook gecorrigeerd met het aantal herinschrijvingen zonder een fysieke afwezigheid in de studentenstad. Tussen 1575 en 1599 komt Frijhoff nog op 1,23 inschrijvingen in het *album studiosorum* per student. Tussen 1600 en 1675 stijgt dit naar 2 inschrijvingen per student, met als uitschieter 2,16 (of gecorrigeerd met herinschrijvingen zonder afwezigheid 2,15) tussen 1600-1624. Tussen 1675 en 1824 blijft het rond de 1,5 inschrijvingen per student (de gecorrigeerde variant rond de 1,3 inschrijvingen). De periode 1700-1724 is het aantal inschrijvingen aan de universiteit iets hoger, namelijk 1,66 (gecorrigeerd 1,56) inschrijvingen per persoon⁵⁰⁹. De Franeker uitkomst is lager dan die van Leiden. Voor de Franeker universiteit gold dat gemeten op het totale aantal studenten ongeacht herkomst, de factor 1,14 was. Voor Friezen in Franeker lag dit iets hoger, namelijk 1,26 keer per student, hetgeen precies gelijk is aan het Leidse gemiddelde⁵¹⁰.

De algemene lijn van deze tabel komt overeen met die van Franeker: het aantal inschrijvingen per student nam toe, om een hoogtepunt te bereiken in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het Leidse gemiddelde lag, vooral vóór deze piek, wel hoger dan het Friese⁵¹¹.

⁵⁰⁷ Bots Frijhoff, *Franeker*, 70.

⁵⁰⁸ Frijhoff, W., "Crisis of modernisering. Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18de eeuw" in *Holland 17.1* (1985) 44.

⁵⁰⁹ Frijhoff, *La ville de Zutphen en Gueldre*, 272.

⁵¹⁰ Bots Frijhoff, *Franeker*, 70.

⁵¹¹ Ibidem. Tabel 10 geeft het gemiddeld aantal immatriculaties aan Noordnederlandse universiteiten per Franeker student weer.

Aan de ene kant staan er dus “teveel” inschrijvingen in het *album studiosorum*, te weten dubbele inschrijvingen en inschrijvingen van niet-studenten. Aan de andere kant “te weinig”, want niet iedere student stond ingeschreven in het *album studiosorum*.

Het enige tot nu toe bekende percentage van degenen die wel studeerden maar niet in het Leidse *album studiosorum* voorkomen, geldt de eerste helft van de zeventiende eeuw en ligt op bijna 6%⁵¹². Deze berekening is gebaseerd op het wapenboek van de Gelders-Overijsselse natie. Een natie was een, al gauw door de autoriteiten verboden, vereniging van studenten uit dezelfde streek. In dit wapenboek staan de personalia en het familiewapen van studenten opgetekend. Veertig van de 670 studenten die tussen 1617 en 1660 tot deze natie behoorden en voorkwamen in de wapenboeken, waren niet in het album te vinden⁵¹³. Dit kan worden doorgetrokken naar de studenten in het *album studiosorum*. Met een toevoeging van 6% (2.922 studenten) komt het totaal op 51.627 studenten⁵¹⁴. Dit is uiteraard een zeer voorzichtige bewering, het percentage niet-ingeschrevenen was aan verandering onderhevig in de loop der tijd⁵¹⁵.

Er is gepoogd het percentage niet-ingeschrevenen in de achttiende eeuw te berekenen aan de hand van presentielijsten van Lodewijk Caspar Valkenaar van zijn prive-colleges. Het lijkt erop dat bijna iedereen die zijn artescolleges bijwoonde ingeschreven stond, in elk geval minimaal 82%. Zonder de soms summiere notatie van personalia zou dit percentage waarschijnlijk nog veel hoger liggen⁵¹⁶. Daarom zijn de volgende percentages behoorlijk speculatief en eigenlijk niet bruikbaar. In de tweede helft van de achttiende eeuw zou het aantal niet-ingeschrevenen dan maximaal drie maal zo hoog zijn als in de eerste helft zeventiende eeuw. Doorerekend met een maximum van 18% dat zich niet inschreef, komen er bij de studenten dan 8.767 bij, dus 57.472 studenten. Het totaal aantal inschrijvingen zou met 11.028 groeien tot 72.297 inschrijvingen.

⁵¹² F. Smit, “Buitenlandse studenten te Groningen 1614-1815”, in: Huussen jr., A. H., *Onderwijs en onderzoek. Studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw* (Hilversum 2003) 263. Voor Groningen is aan de hand van enkele recensielijsten uit de periode 1620-1660 berekend dat ongeveer een derde deel van de studenten niet was ingeschreven in het *album studiosorum* aldaar. Dat is een behoorlijk hoog aantal, vergeleken met de Leidse cijfers. Er lijkt sprake van een interpretatiefout, waarbij gedacht is dat de recensie- en inschrijvingsaantallen in eenzelfde jaar even hoog moeten zijn. Dit is echter niet zo, want het recensieaantal geeft de totale studentenpopulatie in een jaar in een plaats weer (dus met alle ouderejaars), terwijl de inschrijvingsaantallen alleen de nieuwelingen betreffen.

⁵¹³ Schutte, *Wapenboeken*, 22. Ook van de rechtenstudenten tussen 1575 en 1630 die Ahsmann onderzocht zijn niet alle inschrijvingen teruggevonden. Ahsmann, *Collegia*.

⁵¹⁴ Gerekend met het totale aantal inschrijvingen, komt daar 6% (3676) bij. Het totaal komt dan op 64.945 inschrijvingen.

⁵¹⁵ Ahsmann, *Collegia*, bijl. III. De lijst rechtenstudenten tussen 1575 en 1630 die Ahsmann hier heeft opgesteld, bevat degenen waarvan meer dan alleen een inschrijving in het *album studiosorum* is teruggevonden. Deze lijst is dus niet bruikbaar om een percentage te berekenen.

⁵¹⁶ UBL, BPL 529, L. C. Valckenaer's collegelijsten vanaf 1766. Geteld de nieuwen in het 1^e jaar (1766) 23, waarvan 3 niet direct naar het album waren te herleiden (87% zeker in album); 10^e jaar (1775-1776) 29 nieuwen, 7 onzeker (76%); 19^e jaar (1784) 27, 4 onzeker (85% zeker in album). De percentages van degenen in het album zijn het minimum. Het kan best dat de onzekeren wel in het album staan, maar een inschrijving van bijvoorbeeld een "J de Jongh", zonder nadere gegevens, is moeilijk met zekerheid te traceren.

Mijn berekening van de Leidse studentenpopulatie tussen 1575-1812 leverde een aantal van 48.705 studenten op. Dit wijkt nogal af van het totaal van 59.167 studenten die Colenbrander stelde in zijn artikel over ‘De herkomst der Leidsche studenten’ uit 1925, waar veel andere publicaties met studentenaantallen op gebaseerd zijn. In de volgende tabel zijn de verschillen in berekening zichtbaar gemaakt. Colenbrander gebruikt een iets andere jaarindeling. Verder loopt de door hem onderzochte periode iets langer door dan de mijne, namelijk tot 31 december 1813, terwijl mijn databank stopt in mei 1812. Daardoor komt hij in het laatste tijdvak boven de 100% uit⁵¹⁷. De basis voor vergelijking is mijn telling van het (vastliggende) totale aantal inschrijvingen, afgezet tegen mijn interpretatie van het aantal studenten en die van Colenbrander.

Tabel 15. Vergelijking studentenaantallen Colenbrander met Zoeteman

Periode	Studenten Col	Studenten MZ	Totaal ins. <i>album studiosorum</i>	Studenten Col%	Studenten MZ%	Vershil Col-MZ %
1575-1600	2725	2689	2950	92,37	91,15	1,22
1601-1625	6236	5565	6736	92,58	82,62	9,96
1626-1650	11076	8998	11352	97,57	79,26	18,31
1651-1675	9940	8024	10072	98,69	79,67	19,02
1676-1700	8108	7182	8437	96,10	85,13	10,98
1701-1725	6722	5675	7013	95,85	80,92	14,93
1726-1750	5951	4632	6215	95,75	74,53	21,22
1751-1775	3845	2671	3932	97,79	67,93	29,86
1776-1794	2686	1774	2690	99,85	65,95	33,90
1795-1813	1878	1495	1872	100,32	79,86	20,46
Totaal	59167	48705	61269	96,57	79,49	17,08

Uit de tabel blijkt dat Colenbrander ruim 10.000 inschrijvingen meer toegeschreven heeft aan “echte studenten” dan ik. Alhoewel hij in zijn verantwoording aangeeft ook dubbele inschrijvingen eruit te hebben gehaald, heeft hij er waarschijnlijk een hoop gemist en is hij bovendien vergeten de niet-studenten, zoals bijvoorbeeld het universiteitspersoneel uit te sluiten⁵¹⁸. Zijn percentages studenten ten opzichte van de totale universitaire populatie liggen steeds dicht bij de 100%. De eerste vijftig jaar van zijn telling vormen nog enigszins een uitzondering, met het laagste studentenpercentage van rond de 92%. Het lijkt erop dat bij de verdere telling minder nauwgezet op herinschrijvingen is gelet. Gezien de toename in studentenaantallen vanaf de derde periode was het ook lastiger dubbele inschrijvingen te herkennen, zeker zonder gebruik van de vele mogelijkheden die computers ons inmiddels bieden.

Ook Frijhoff meende dat Colenbranders tellingen te hoge uitkomsten kenden, maar dan wat betreft de gepromoveerden in Leiden. Vergelijking van beider cij-

⁵¹⁷ Colenbrander gebruikt voornamelijk een tijdsindeling per kwarteeuw (1575-1600; 1601-1625 etc.). Hij telde de studenten tussen 1575-1924 en verdeelde deze periode in 15 tijdvakken.

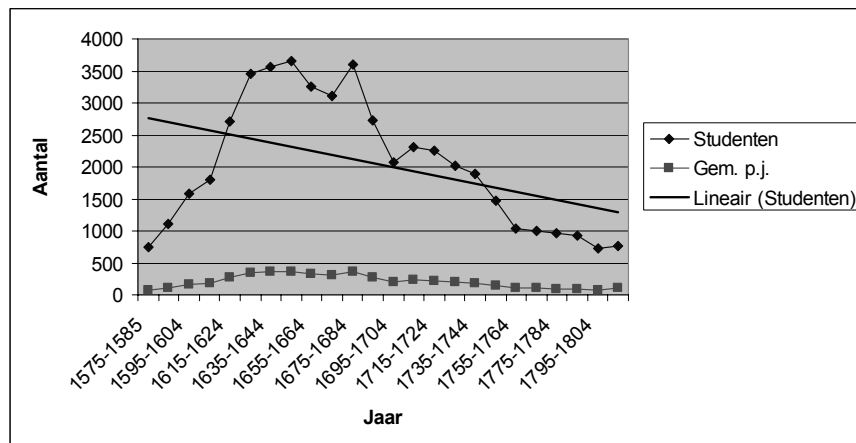
⁵¹⁸ Hij beweert wel de dubbelen eruit te hebben gehaald. Colenbrander, *Herkomst*, 278.

fers leverde voor de eerste halve eeuw van het bestaan van de Leidse universiteit een verschil van 54% op. De oorzaak daarvan ligt mogelijk in het feit dat Colenbrander de promovendi uit de drie, elkaar aanvullende bronnen (het album promotorum, de senaatsacta en het dagboek van professor Bronchorst) opgeteld heeft, zonder de dubbelten eruit te halen⁵¹⁹.

Ontwikkeling in aantallen

De in totaal 48.705 studenten die tussen 1575-1812 naar Leiden kwamen, zijn in tienjaren perioden ingedeeld. Uit de tabel blijkt dat er een indeling in vier periodes is te maken, die verschillen qua karakter en duur.

Figuur 9. Inschrijvingen studenten in *album studiosorum* Leiden met trendlijn

In de beginjaren van de universiteit, die liepen van 1575 tot 1614, namen de studentenaantallen snel toe. Hierna volgde een bloeiperiode tussen 1615-1694, die dus bijna de gehele zeventiende eeuw besloeg. Tussen 1645-1654 waren de studentenaantallen op hun hoogst. Aan de Leidse universiteit schreven zich toen gemiddeld 365 jongens per jaar in. De achttiende eeuw was voor de Leidse universiteit qua studentenaantallen een eeuw van achteruitgang. Tussen 1695 en 1804 bleven de aantallen dalen, vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw zakten de cijfers aanzienlijk. In het begin van de negentiende eeuw leek de universiteit voorzichtig uit het dal te klimmen. Tussen 1805 en 1812 was er sprake van een licht herstel met gemiddelde aantallen per jaar van 104 na het dramatisch lage aantal van 73 studenten tussen 1795-1804.

⁵¹⁹ Frijhoff, *Société*, 78 en 79. Als het register van Bronchorst stopt, komen rond 1625 de totalen van Colenbrander en Frijhoff dichterbij elkaar.

Figuur 9 geeft de vier perioden duidelijk weer. Aan de hand van een lineaire eerste regressielijn blijkt de trend: de studentenaantallen aan de Leidse universiteit blijven dalen.

Karakterisering op basis van herkomst

Om een verklaring te vinden voor de toename en afname in de aantallen in de loop der eeuwen is het nodig om meer over de studenten zelf te weten te komen. Hun achtergronden, zoals bijvoorbeeld hun herkomst, kunnen een licht werpen op de reden van hun komst naar Leiden. Want de politieke-, economische- en demografische situatie, maar ook de opleidingsmogelijkheden in eigen land en de afstand tot Leiden speelden een rol in de keuze voor de Leidse universiteit.

Geografische indeling

Over het algemeen bevat een inschrijving in het *album studiosorum* een plaats van herkomst. De interpretatie daarvan is echter niet altijd eenvoudig. Ten eerste is een “vertaalslag” noodzakelijk. De in het Latijn genoteerde plaatsen van herkomst zijn naar het Nederlands vertaald met behulp van het *Orbis Latinus*; de vertalingen uit het album promotorum van Harderwijk en het album promotorum van Utrecht. Daarnaast werden plaatsen herkend via familienamen uit het predikantenrepertorium tot 1816 van Van Lieburg, de geleerde Friezen tot 1650 van Zijlstra en de Noord-Brabantse studenten tot 1750 van Bots⁵²⁰.

Na de vertaling van de plaatsen van herkomst uit het latijn kan de plaatsbepaling beginnen. Dubbele plaatsaanduidingen kunnen de herkomst verduidelijken (Hasselt-Transissulanus), maar ook nieuwe problemen opwerpen wanneer zij elkaar lijken tegen te spreken. Bijvoorbeeld bij de aanduiding ‘Amstelo-Gelrus’ wordt ervan uitgegaan dat deze student werd geboren in Gelderland en nu woonachtig is in Amsterdam. Voor dit onderzoek is gekozen de woonplaats in de databank de voorrang te geven, omdat de woonplaats een duidelijker beeld geeft van de herkomst van studenten dan de geboorteplaats⁵²¹. Het is echter niet altijd duidelijk of studenten hun woon- of geboorteplaats opgaven. Wanneer een student

⁵²⁰ H. en S.-C. Plechl, *Orbis latinus, Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit* (Braunschweig 1972); F. Ketner, *Album Promotorum, qui inde ab anno MDCXXXVI usque ad annum MDCCCXV in Academia Rheno-Trajectina gradum doctoratus adepti sunt* (Utrecht 1936); O. Schutte, *Het album promotorum van de Academie te Harderwijk* (Arnhem 1980); F. A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996); S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland - een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996); H. Bots, I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg 1979).

⁵²¹ De plaats van herkomst is mogelijk ook de vermelding van de havezate of bezittingen die de vader van een student elders bezat. Vriendelijke mededeling van W. Frijhoff. Van Lieburg's ervaring met de predikanten van de Republiek is dat de woonplaatsvermelding (i.p.v. geboorteplaats) overheerst in de alba. F. A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996) 45.

een dubbele herkomstaanduiding heeft met twee uit elkaar liggende territoria, dan is bij het indelen gekozen voor de eerste plaats. Maar iemand met als herkomst *Frisius-Groningensis* is daarentegen ingedeeld bij Groningen. Deze omschrijving wordt gezien als een nadere aanduiding van het “grote Friesland”. Als bij de dubbele aanduiding de eerste plaats niet herkenbaar was en de tweede wel, is gekozen voor de laatste plaats.

Of studenten hun woon- of geboorteplaats opgaven in het *album studiosorum* is vooral lastig bij dubbele nationaliteiten. In het geval dat de geboorteplaats wordt genoemd, groeit het aantal buitenlanders in de uitkomsten, terwijl het vaak gaat om studenten die als kind naar de Republiek kwamen en daar opgroeiden⁵²². Het kan ook andersom. Zonen van prominente ‘Anglo-Dutchmen’ zoals Paul van Peenen, Daniel van Solt, Peter Courten en Baldwin Hamey schreven zich in als Anglus of Londinensis en zo blijft hun Nederlandse achtergrond verborgen⁵²³. Ook indirecte immigratie, zoals bij Zuidelijke Nederlanders die eerst naar Engeland of Duitsland vluchtten voor zij verder trokken naar de Republiek, blijft in het album verborgen⁵²⁴. Bij het maken van een indeling ontstaan altijd grensgevallen⁵²⁵. Om te kunnen vergelijken is zoveel mogelijk aangesloten bij grensindelingen van andere studies.

Enkele plaatsnaamaanduidingen leverden problemen op, omdat eenzelfde plaatsnaam bijvoorbeeld zowel in de Republiek als het buitenland voorkwam. In zo’n geval is gekozen voor indeling bij de Republiek bij het ontbreken van nadere aanduidingen⁵²⁶. Dit betreft 28 studenten die zowel uit de Republiek als uit de Zuidelijke Nederlanden konden komen. Zij gaven als herkomst de plaatsen Hasselt (7) en Nieuwpoort (4) en de regio *Brabantus* (17 studenten) op. Drieëntwintig studenten konden zowel afkomstig zijn uit de Republiek als uit Duitsland⁵²⁷. Hierbij komen nog de Friese grensgevallen. Van 259 *Frisii* was niet zonder intensief onderzoek het land van herkomst te plaatsen, maar gezien de namen kan er wel vanuit worden gegaan dat het merendeel uit de Republiek kwam⁵²⁸.

Wanneer er twee mogelijkheden binnen de Republiek waren, dan is een plaats in de restgroep geplaatst. Ook was de indeling moeilijk wanneer de namen van plaatsen identiek waren aan de namen van de bijbehorende streek, zoals Groningen en Utrecht (zowel stad als gewest), maar ook Kleef (dito).

⁵²² Frijhoff, *Société*, 8. Denk bijvoorbeeld aan de vele immigranten uit de Zuidelijke-Nederlanden die eind zestiende eeuw zich permanent in de Republiek vestigden. Overigens is de enkeling met een Nederlandse naam maar een buitenlandse herkomst toch bij het land van het album gerekend, bijv. de Ierse Medow van Leeuwen. Vooral moeilijkheden bij Arabieren, welke waren van Nederlandse afkomst? Alleen tijdrovend biografisch-genealogisch persoonsonderzoek zal hier uitkomst bieden.

⁵²³ Bachrach, *Huygens*, 11.

⁵²⁴ Lieburg, *Profeten*, 115.

⁵²⁵ ASL 6 mrt. 1645, Stephanus Nau, Anglo-Leidensis, 20 J en ASL 14 apr. 1662, Johannes Pinnius, Britanno-Gelrus zijn volgens mijn criteria, kijkend naar de eerste aanduiding, bij Engeland geteld.

⁵²⁶ Er is gepoogd via de achternamen alsnog tot een juiste herkomst te komen.

⁵²⁷ Om precies te zijn “Dui 2”, mijn indeling voor de grensstreek Duitsland-Republiek.

⁵²⁸ Ook Zijlstra geeft aan dat de namen bij het indelen van Friezen vaak een indicatie geven. S. Zijlstra, “Studies and professional careers of Frisian students 1375-1650”, in: K. Goudriaan, K. Mandemakers, J. Reitsma, P. Stabel (eds.), *Prosopography and computer, Contributions of Mediaevalists and Modernists on the Use of Computer in Historical Research*, (Leuven/Apeldoorn 1995), 10. Schijvenaars geeft aan dat standaardisatie is gebaseerd op ervaring en intuïtie.

In totaal was het van 310 studenten moeilijk aan te geven of zij al dan niet uit de Republiek kwamen, in de meeste gevallen ging het om Friezen. Dit is slechts 1% van het totale aantal studenten waarvan zeker is dat zij uit de Republiek kwamen. Er waren namelijk 26.323 studenten die zeker uit de noordelijke Nederlanden kwamen. De 310 grensgevallen zijn toch bij de Republiek gerekend, waarmee het totaal van studenten uit de Republiek op 26.633 studenten kwam.

Ook de gewestelijke grenzen varieerden in de loop der tijd. De gevolgde indeling van de Nederlandse gewesten is gebaseerd op de indeling die Frijhoff in zijn dissertatie hanteert, die op haar beurt een verfijning is van die van Colenbrander⁵²⁹. Beiden geven vrij globale gebiedsaanduidingen. Wanneer plaatsen moeilijk in deze beschrijvingen te vangen waren, zoals bijvoorbeeld de Staatse gebieden in Limburg, is gebruik gemaakt van de kaart met de grenzen van 1648 uit de *Geschiedkundige atlas van Nederland*⁵³⁰.

Bij de term *Batavus* is ervoor gekozen de student qua land in te delen bij de Republiek, maar deze inschrijving niet te gebruiken bij de onderverdeling naar gewest, al gebruikten studenten uit het gewest Holland voornamelijk deze aanduiding. Bij dit gewest zijn ook de plaatsen Loosdrecht, IJsselstein, Leerdam en Vianen meegerekend. De delen van de huidige provincie Brabant die tot Holland behoorden, waren de plaatsen Dussen-Munsterkerk, 's-Gravenmoer, Raamsdonk, Sprang en Werkendam; de heerlijkheden Geertruidenberg, Hooge- en Lage Zwaluwe en Niervaart en de landen van Heusden en Altena en de baronie Zevenbergen⁵³¹.

De Generaliteitslanden bestaan uit het deel van Brabant bestuurd door de Staten-Generaal, de heerlijkheden of autonome Brabantse gebieden, grenzend aan de Republiek (Cuyk, Boxmeer, Grave, Ravenstein, Megen, de Commanderie van Gemert), de stad Maastricht, de landen aan gene zijde van de Maas, bestuurd door de Staten-Generaal (Valkenburg, Daalhem, 's-Hertogenrade), Venlo en het land van Montfort, definitief bij de Republiek gevoegd door de Vrede van Utrecht, in 1713-1714. Er is geen rekening gehouden met andere gebieden, die nu bij Limburg horen, zoals Roermond. De Maas is als scheidslijn gebruikt, plaatsen ten westen van deze rivier zijn bij Luik, en dus de Zuidelijke Nederlanden gerekend en ten oosten bij het Duitse gebied⁵³². De heerlijkheden Culemborg en Buren zijn bij Gelderland geteld. Territoria van Kleef in het gewest Gelderland worden als Duits gezien.

Wat Friesland betreft, Westfriezen zijn bij Holland geteld en de Oostfriezen bij het Duitse Rijk. Ameland komt bij Friesland, Westerwolde bij Groningen. Zeeuws-Vlaanderen (met de huidige grenssteden als Sluis, Aardenburg, Oostburg, Axel en Hulst) wordt tot Zeeland gerekend.

Aan de hand van het Leidse *album studiosorum* wordt de verhouding stedelijke en plattelandsstudenten nader belicht. Voor dit mogelijk is, moeten enkele hin-

⁵²⁹ Frijhoff, *Société*, 8-10 en Colenbrander, *Herkomst*, 276.

⁵³⁰ P. J. Blok, *Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s-Gravenhage 1913-1938).

⁵³¹ "Hollands-Brabant: voormalige Hollandse gebieden in Noord-Brabant", *Tijdschrift Holland* (1982) 168: situatie 1795.

⁵³² Zij worden bij Duitsland, regio 2 gerekend.

dernissen worden genomen en valkuilen worden ontweken⁵³³. Er moet rekening worden gehouden met het feit dat studenten in plaats van hun dorp de naburige stad als herkomst opgaven en dat ook wel de plaats waar het onderwijs op de Latijnse school was gevolgd als herkomst werd opgegeven. Verder is er het probleem van het maken van onderscheid tussen gewest en plaats en ook tussen dorp en stad.

De eerste moeilijkheid is dat Groningen en Utrecht zowel de namen zijn van het gewest als van de stad⁵³⁴. Uit het Latijnse woordgebruik alleen is niet af te leiden om welk van de twee het gaat⁵³⁵. Het Latijn gecombineerd met uitgebreid onderzoek naar de herkomst, onder andere in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* en *Aardrijkskundig Woordenboek* leverde een richtlijn op⁵³⁶. Wie zich *Ultrajectinus* of *Trajectinus* noemde, kwam meestal uit de stad, terwijl *Ultrajectensis* of *Trajectensis* zowel voor de stad als het gewest kan staan. Hetzelfde geldt voor *Groninganus* (gewoonlijk de stad) en *Groningensis* (stad of gewest). Waarschijnlijk is het wel zo dat Groningers liever termen als *Omlandinus* of *Oldamtinus* gebruiken wanneer zij niet uit de stad komen⁵³⁷. Verderop in deze paragraaf wordt deze (enig bruikbare) aanname getoetst.

De tweede hindernis is de indeling van dorp en stad. Het hebben van stadsrechten kan als criterium worden genomen. Een moeilijkheid is dan dat bijvoorbeeld Den Haag, qua inwonertal en ook qua functie als bestuurlijk centrum, eigenlijk tot de dorpen gerekend zou moeten worden, omdat het pas in 1811 door Napoleon tot stad verheven is. Daarom is gezocht naar een bruikbare lijst met steden. Die is gevonden in Fockema Andreae's *De Nederlandse staat onder de Republiek*⁵³⁸ in het hoofdstuk 'Gewestelijk en plaatselijk bestuur in de stemhebbende provinciën'. Hierin staat een lijst met steden die stemrecht hadden in de gewestelijke Staten. Met enig voorbehoud is er voor gekozen om de plaatsen die niet in Fockema Andreae staan als dorp en dus platteland te zien. De verhouding stad-platteland die hieruit voortkwam was gemiddeld 83% tegen 17%. Dit aantal kan nog hoger uitvallen wanneer de steden die geen bestuurlijke invloed hadden en als platteland gerekend werden, hierbij worden opgeteld⁵³⁹. Deze uitkomsten van de lijst van 78 stemhebbende steden uit Fockema Andreae zijn ter controle getoetst aan de hand van een andere, veel kleinere lijst, namelijk die van Frijhoff met 36 grote- en

⁵³³ Bij de bewerking van de gegevens is weer van het minimum uitgegaan: alleen studenten die zeker uit een stad als bijvoorbeeld Hasselt kwamen zijn meegerekend. De twijfelgevallen die uit de Republiek of de Z-NL konden komen niet.

⁵³⁴ Dit geldt ook voor andere gebieden, zoals bijvoorbeeld Breda en Zutphen.

⁵³⁵ Met dank aan C. L. Heesakkers voor deze informatie.

⁵³⁶ P. C. Molhuysen, P. J. Blok en Fr. K. H. Kossmann (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1937). Aa, A. J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden; onder medew. van eenige vaderlandsche geleerden* (Gorinchem 1851).

⁵³⁷ Met dank aan W. Th. M. Frijhoff voor deze informatie.

⁵³⁸ S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Verhandelingen der koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks, deel lxxviii, no. 3 (Amsterdam 1982) hfst. 2. Gewestelijk en plaatselijk bestuur in de stemhebbende provinciën.

⁵³⁹ Lieburg, *Profeten*, 161. Van Lieburg loopt met zijn indeling van stedelijke- en plattelandsdominees tegen hetzelfde probleem aan: hoe definieer je een stad? Hij noemt het stemhebbende criterium te beperkt en maakt een (ruime juridische keuze) lijst van 119 plaatsen onder het motto: beter te veel dan te weinig.

middelgrote steden⁵⁴⁰. Ondanks het verschil in het aantal steden van de lijsten is de uitkomst ongeveer gelijk, 77% blijkt uit de stad te komen. Ook Van Lieburg's theologiestudenten hadden voornamelijk een stedelijke achtergrond. Hij vond het stemhebbende criterium te beperkt en maakte een lijst met 119 steden. Volgens Van Lieburg kwam 68% van de predikanten uit de stad, inclusief degenen afkomstig van buiten de Republiek⁵⁴¹. Na deze vergelijking van stedenlijsten en uitkomsten wordt verder gerekend aan de hand van Fockema Andreae.

Voor het buitenland is zoveel mogelijk uitgegaan van historische grenzen. Van de gebieden buiten de Republiek zijn de losse Duitse graafschappen, hertogdommen en staatjes hier verenigd onder de noemer Duitsland. Daarmee is gelijk het moeilijkst in te delen land genoemd. Het territorium van een Duits staatje varieerde namelijk in de loop der tijd door expansie of usurpatie. Er is uitgegaan van de grenzen aan het einde van de achttiende eeuw aangegeven in Westermann's historische atlas⁵⁴². Voor de onderverdeling van het grote Duitse rijk is de indeling in vijf streken van Colenbrander gebruikt en verfijnd. Diens groepering van Duitsland kende ten eerste de kuststrook van Oost Friesland tot Riga en Reval; vervolgens de Noord Duitse grensstrook (Dollard, Leer, Bentheim, Kleef, Gulik tot Aken, met inbegrip van de landen Westfalen, Keulen en Berg); verder het Noord Duitse binnenland (de rest, niet aan zee grenzend); ten vierde Midden Duitsland (Palts, de streek langs Mainz, Moezel en Lahn, dus Thüringen, Frankfort, de Hessen's, Nassau en Trier) en tenslotte Zuid Duitsland (Elzas, Baden, Wurtemberg en Beieren)⁵⁴³.

Om ook eventuele ontwikkelingen in kleinere gebieden te kunnen bestuderen, is de Duitse indeling van Colenbrander in mijn databank onderverdeeld in de 13 regio's van Schneppen⁵⁴⁴. In zijn studie naar Duitse studenten in Leiden tussen 1575-1750 deelde hij de streken als volgt in: Hessen, Palts, Mainz (Dui 1); Rijnland (Dui 2); Westfalen (Dui 3); Noordwest Duitsland, tot aan de Elbe (Dui 4); Hamburg en Schleeswijk-Holstein (Dui 5); Mecklenburg en Pommeren (Dui 6);

⁵⁴⁰ Frijhoff, *Société*, 213 en 143. De onderzochte periode was hier 1622-1814. Mijn onderzoek richtte zich op deze steden gedurende de periode 1575-1812.

⁵⁴¹ Lieburg, *Profeten*, 168.

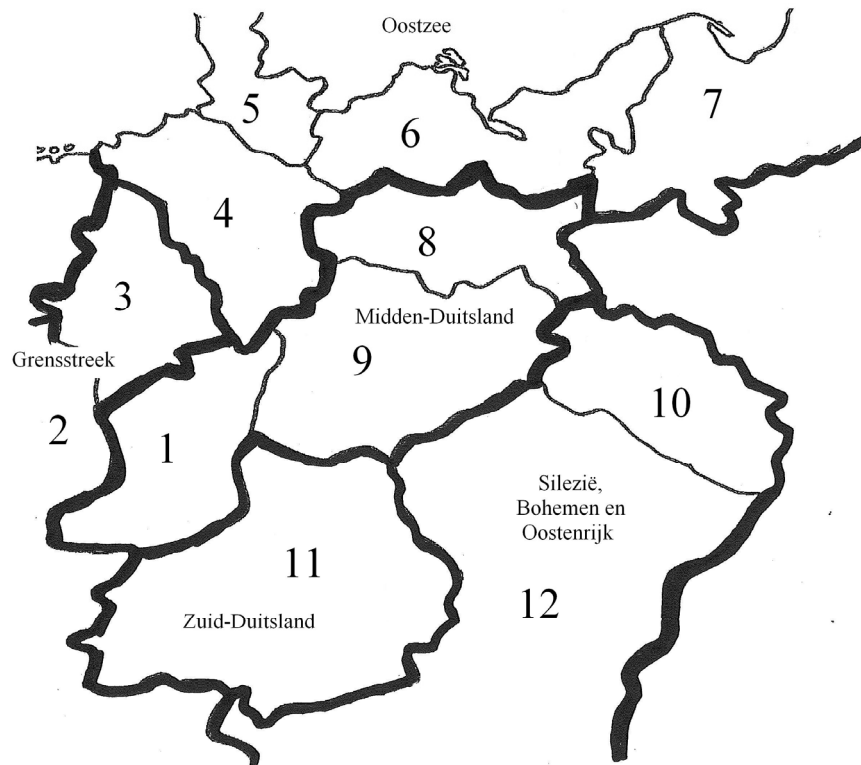
⁵⁴² H.-E. Stier e.a. (red.), *Westermann Großer Atlas zur Weltgeschichte* (Braunschweig 1985), 122-123.

⁵⁴³ Colenbrander, *Herkomst*, 283: Groep 1 is door mij om te kunnen vergelijken samengevat met Schneppen's Dui 4, 5, 6 en 7; groep 2 is Dui 2 en 3; groep 3 bestaat uit Dui 8, 9, 10; groep 4 is gelijk aan Dui 1 en groep 5 aan Dui 11.

⁵⁴⁴ Schneppen, *Niederländische Universitäten*, 13-15. Volgens mijn interpretatie horen bij Duitsland 7 ook Estland en Litouwen en bij Duitsland 12 ook Moravië. Verder is ervoor gekozen de plaatsen Trient en Brixen (Bressanone) bij Oostenrijk (Duitsland 12) te tellen. Preßburg/Poszony/Bratislava werd door zoveel studenten samen met Silesië genoemd, dat het bij Duitsland 10 is gevoegd⁵⁴⁴. Moeilijk in te delen was een groep studenten van zo'n honderd studenten die opgaven uit de Mark te komen: ging het hierbij om het gebied dat in Duitsland 1 of 8 lag? Van een ongeveer gelijke groep was het niet duidelijk of hun plaats van herkomst Frankfurt in Duitsland 3 of 8 thuishoorde. Schneppen rekende Straatsburg en de Elzas bij Duitsland. Door mij zijn de Baltische staten Estland en Litouwen bij Duitsland 7 gevoegd, Duitsland 12 is inclusief Moravië en Duitsland 13, de groep *Germani*, is aangevuld met studenten uit plaatsen die wel in Duitsland moesten liggen, maar niet in een atlas gevonden zijn of onduidelijk waren.

Oud-Pruisen, Lijfland en Koerland (Dui 7); Brandenburg (Dui 8); Thüringen en Saksen (Dui 9); Silezië (Dui 10); Zuid- en Zuidwest Duitsland (Dui 11); Oostenrijk en Bohemen (Dui 12) en de overige, niet nader aangeduide *Germani* (Dui 13)⁵⁴⁵.

Figuur 10. Indeling van het Duitse rijk

Otterspeer maakte op basis van mijn databank voor zijn overzichtswerk drie groepen, samenhangend met de afstand tot Leiden. De aan de Republiek grenzende streken (Schneppen's Dui 2,3) vormen "Duitsland dichtbij"; de tweede groep is Midden-Duitsland (Dui 1,4,5) en tenslotte is er het verre Duitsland (Dui 6 t/m 13)⁵⁴⁶.

Omdat vergelijken met Schneppen door middel van dertien groepen wat onoverzichtelijk wordt en Otterspeer's indeling een groot (en daardoor vertekenend) onderscheid in grootte van gebied kent, lijkt het mij het verstandigst de goed

⁵⁴⁵ Schneppen, *Universität*, 10. Hij telde *servi* en *ministri* niet mee, maar wel de *ephori* en *gubernatores*. Hij schreef niets over dubbele inschrijvingen en gebruikte verder het academisch jaar. Mijn volgorde komt, met uitzondering van Dui 6/Dui 11 overeen met die van Schneppen.

⁵⁴⁶ Otterspeer, *Groepsportret met dame*. De nabije grensstreek valt samen met Schneppen's Dui 2 en 3; Midden-Duitsland (Dui 1,4,5) en het verre Duitsland (Dui 6 t/m 13).

bruikbare indeling van Colenbrander in iets aangepaste vorm te gebruiken. Mijn indeling komt er als volgt uit te zien: 1. Grensstreek, 2. Oostzeekust, 3. Midden-Duitsland, 4. Zuid-Duitsland en 5. Silezië, Bohemen en Oostenrijk. Daarnaast is er een restgroep⁵⁴⁷.

De studenten uit Frankrijk zijn door mij qua herkomst ingedeeld in drie qua grootte gelijke regio's, namelijk uit het noordelijk-, midden- en zuidelijk deel⁵⁴⁸. Voor het noorden is als grens de lijn (inclusief) Rennes genomen⁵⁴⁹. Vanaf het gebied van de Loire tot Bordeaux ligt midden Frankrijk en onder Bordeaux (met inbegrip van die plaats) begint bij mij het zuiden⁵⁵⁰. Degenen die zich uitsluitend aanduiden als *Gallus* waren niet in te delen en kwamen met de niet-herkende Franse plaatsen in de categorie "Frankrijk overig".

Voor de grens tussen de Zuidelijke-Nederlanden en Frankrijk is gekozen voor die van 1648, toen de Zuidelijke-Nederlanden op hun grootst waren. Ook voor de noordgrens van de Zuidelijke-Nederlanden is dit jaar aangehouden⁵⁵¹. Luxemburg is meegeteld met de Zuidelijke-Nederlanden. Monaco is bij Italië gerekend. Lotharingen is bij noord-Frankrijk geteld. De Elzas, waar enkele grenswisselingen met Duitsland plaatsvonden, is door mij bij Duitsland gerekend⁵⁵². De vermelding van de herkomst van enkele Franse studenten was niet gelijk helder⁵⁵³. Ter onderscheiding met Nederland is ervoor gekozen *Campanus* te vertalen met "uit Champagne" en *Campensis* met "uit Kampen". Ten minste één student kwam uit de koloniën. In 1664 stichtte Colbert de Franse Oostindische Compagnie, een jaar later kwam er een student uit Frans-Indië naar Leiden⁵⁵⁴. De ander noemde zich qua herkomst *Chinensis*. De vertaling van deze plaatsnaam is moeilijk, in potlood staat in het *album studiosorum* genoteerd: 'Chiny, België?', maar het kan ook slaan op Chinon of Indochina⁵⁵⁵.

De Britse eilanden heb ik als verzamelbegrip gebruikt⁵⁵⁶. Een nadere indeling was te maken in Engeland, Schotland, Ierland en Amerika, dat het geheel van Engelse koloniën in dit werelddeel omvatte⁵⁵⁷.

⁵⁴⁷ Mijn indeling is op basis van Schneppen: Grens is Dui 2,3; Oostzee is Dui 4, 5, 6, 7; Midden is Dui 1, 8, 9 (incl. de combinatiegroep Dui1/Dui8); Zuiden is Dui 11 en Silezië, Bohemen en Oostenrijk samen zijn Dui 10 en 12. De restgroep bestaat uit Dui8/Dui3 en Dui 13.

⁵⁴⁸ Bij de indeling waren er twee twijfelgevallen wat midden-Frankrijk betreft: ASL 31 dec. 1593: *Proliacensis* is Preuilly? ASL 10 mei 1657: *Amandinas* is St. Amandin?. Twee twijfelgevallen noorden: ASL 2 aug. 1622: *Blaesensis* is Blois? ASL 12 mei 1685: *Provinensis* is Provins?

⁵⁴⁹ Nantes wordt bij midden Frankrijk gerekend.

⁵⁵⁰ Bourgondië is noord-Frankrijk, Lyon midden-Frankrijk en uit Grenoble kwamen geen studenten.

⁵⁵¹ P. J. Blok, *Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s-Gravenhage 1919) De Republiek der Vereenigde Nederlanden in 1648 / door H. Brugmans.

⁵⁵² In 1670 bezetten de Fransen Lotharingen. In 1681 volgde de annexatie van Straatsburg. Na de Vrede van Rijswijk in 1697 bleven Straatsburg en de gebieden in de Elzas Frans.

⁵⁵³ ASL 24 feb. 1623, Rennes; en "Gallo-Britannus" (Bretagne) 20 apr. 1682 en 24 sept. 1734. Zij zijn allen bij Frankrijk meegeteld. ASL 4 juli 1585: *Franco-Flander* en ASL 4 nov. 1627: *Gallo-Belga* zijn beiden bij Frankrijk,-N gerekend. Net als ASL 15 nov. 1666, *Vabrensis* is Waevre al kan dit ook slaan op de stad of het bisdom Vabres.

⁵⁵⁴ ASL 22 juli 1665, *Indo-Francus*. Deze compagnie was gevestigd in India.

⁵⁵⁵ Student nr. 2 Johannes Girardot du Tilleux, ASL 16 aug. 1681. *Chinensis* is gecontroleerd in het origineel en correct bevonden. Het kan Indochina of Chinon zijn.

⁵⁵⁶ Zie ook R. K. Vennik, *Students from the British Isles at Dutch universities 1575-1811* (Rotterdam 2000; eigen uitgave) Centraal Bureau voor Genealogie hbstu/pa/-c/ven

Engelsen schreven zich in als *Anglus* of *Britannus*⁵⁵⁸. Alle *Britanni* waren Engels, Schotten of Ieren gebruikten deze term niet⁵⁵⁹. Schotten schreven zich in als *Scotus*, Ieren als *Hybernus* (*Hibernus*)⁵⁶⁰, *Irlandus*, *Anglo-Hibernus*⁵⁶¹, *Scoto-Hibernus*⁵⁶² of *Scotus occidentalis*. Deze laatste twee termen zijn te verklaren door het feit dat veel Schotten emigreerden als *planters* naar Ierland. Studenten uit de Engelse koloniën noemden zich *Americanus*. Niet alleen degenen die uit de Verenigde Staten kwamen gebruikten deze term, maar ook studenten uit West-Indië⁵⁶³. Het maken van onderscheid met studenten uit de Hollandse koloniën in West-Indië is hierdoor moeilijk⁵⁶⁴.

Bij de term *Belga* was alertheid vereist, zo gaven de Haagse Van Boetzelaars namelijk hun herkomst aan...⁵⁶⁵ Verder is er het indelingsprobleem met studenten die zich *Brabantus* noemen, zonder verdere aanduiding. Zij kunnen uit de noordelijke- of de zuidelijke Nederlanden komen⁵⁶⁶. Deze 17 studenten zijn samen met de 4 studenten uit Nieuwpoort en de 7 uit Hasselt (plaatsen die in beide Nederlanden voorkomen) bij de noordelijke-Nederlanden gerekend. Wel meegeteld bij de Zuidelijke-Nederlanden zijn de 53 studenten die zich inschreven als *Hanovianus* of *Hannoviensis* en uit Henegouwen of Hanau (Duitsland 1) kwamen en de 22 Luxemburgers⁵⁶⁷. Mulhouse wordt bij Zwitserland meegeteld, omdat het de

⁵⁵⁷ Er kwamen zo weinig studenten uit Wales, dat min of meer al rond 1536 onder Hendrik VIII bij Engeland was ingelijfd, dat deze streek niet apart hier wordt behandeld.

⁵⁵⁸ De studenten uit Norwich en Noordwijk waren niet altijd even duidelijk te scheiden. De acht twijfelgevallen (tussen 1585 en 1627) zijn bij Noordwijk gerekend. Zie daar voor meer informatie. De vier studenten die zich als "Britto/Brittanus-Gallus" inschreven zijn bij Engeland gerekend (ASL 14 feb. 1606, 22 dec. 1607, 4 apr. 1680 en 10 juli 1682). De grensgevallen "Gallo-Britannus" werden bij Frankrijk geteld.

⁵⁵⁹ Ahsworth Underwood, *Boerhaave's men* (handschrift), 23.

⁵⁶⁰ De aanduiding "Hyperius" kan verwarring zaaien. Het gaat echter niet om Ierland, maar om de plaats Ieper in de Zuidelijke-Nederlanden.

⁵⁶¹ ASL 19 sept. 1696, 3 mrt. 1704, 31 dec. 1715, 28 mei 1742, 22 nov. 1743 en 17 sept. 1756.

⁵⁶² ASL 13 mei 1684, 27 juni 1693, 6 nov. 1698, 2 juli 1704 en 17 okt. 1708.

⁵⁶³ R. W. Innes Smith, *English speaking students of medicine at the university of Leyden* (Edinburgh 1932) xi.

⁵⁶⁴ De met *Americanus* aangeduide studenten hadden praktisch allemaal een niet-Nederlandse naam, daarom reken ik ze bij de Engelse kolonisten.

⁵⁶⁵ Negen studenten gebruikten deze term, al dan niet in combinatie met een plaatsnaam. Zie voor Zuidelijke Nederlanders in het noorden: J.G.C.A. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas 1985) en J. Desreumaux, *Leidens weg op. De nieuw ingeschreven poorters, getuigen en borgen van Leiden, 1576-1603* (Roeselare 1992). Hoewel de Zuidelijke Nederlanden in de zestiende eeuw door Noorderlijke Nederlanders niet direct als buitenland gezien zullen zijn, is er omwille de eenheid van indeling van de landen gedurende de hele onderzoeksperiode toch gekozen alles buiten de Republiek als buitenland te rekenen.

⁵⁶⁶ Er is gekeken of studenten in Bots' verzameling *Noordbrabantse studenten* voorkwamen, zo niet dan waren ze afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. Nadeel is dat dit onderzoek maar tot 1750 loopt. Verder is gekeken naar familienamen, kwamen ze overeen met die van wel duidelijk aangegeven zuidelijke families, dan zijn deze studenten ook meegeteld met de Zuidelijke Nederlanden.

⁵⁶⁷ Luxemburg stond onder bewind van Bourgondiërs, Spanje, Oostenrijk en tenslotte Frankrijk in deze periode, dus grotendeels hetzelfde bestuur als de rest van de zuidelijke-Nederlanden. Het is meegerekend bij de Zuidelijke Nederlanden, net zoals de plaatsen Horst (3 studenten), Venraij (1 student), Kessel (3 studenten) en de 9 studenten uit Weert, die bij Luik zijn ingedeeld.

gehele periode dat het in het album vertegenwoordigd is, tot het Eedgenootschap behoord heeft⁵⁶⁸.

Noord-Europa omvat hier studenten uit Denemarken (*Danus*), Finland (*Finlandus*), Noorwegen (*Norvegus*), IJsland (*Islandus*) en Zweden (*Suecus*). Ter onderscheid met Sleeswijk-Holstein is gekozen voor de huidige grens tussen Denemarken en Duitsland, waarbij Tønder bij Denemarken hoort en Flensburg bij Duitsland 5. Plaatsen aan de Baltische kust die veroverd waren door Zweden zijn toch bij Duitsland, Polen of Rusland geteld.

Bij de Unie van Kalmar in 1397 kwamen Noorwegen, IJsland en Zweden onder Deens bestuur. Na zijn kroning verklaarde Gustaaf I echter Zweden onafhankelijk op 6 juni 1523, hetgeen uiteindelijk leidde tot het uiteenvallen van deze unie. Finland behoorde tot Rusland het in de achttiende eeuw veroverde tot het koninkrijk Zweden. Er waren drie studenten die zich met de dubbele nationaliteit Noorwegen-Denemarken⁵⁶⁹ inschreven en twee met Finland-Zweden⁵⁷⁰. Zij zijn volgens de vooraf vastgestelde criteria geteld bij het eerstgenoemde land⁵⁷¹. Van een student werd het land van herkomst niet duidelijk, maar wel zeker was dat hij uit Scandinavië kwam⁵⁷².

Studenten uit Rusland (*Russus*), Hongarije (*Hungarus*) en Polen (*Polonus*) zijn verzameld onder de noemer Oost-Europa. Het grondgebied van Polen werd in de loop van mijn onderzoeksperiode drastisch ingeperkt, tot het land in de periode 1772-1795 volledig van de landkaarten verdween na opdeling tussen Pruisen, Rusland en Oostenrijk⁵⁷³. Het probleem van de nationaliteit los ik net als Kiedron op door iedereen die zich inschreef als *Polonus* tot Pool te rekenen⁵⁷⁴. Aangezien de meeste studenten zich alleen als *Polonus* aanduiden en slechts weinigen een plaats van herkomst opgaven, was het niet zo ingewikkeld ze in te delen voor mijn onderzoek.

Zuid-Europa is hier een samentrekking van Italië (destijds nog geen eenheid, maar bestaande uit verschillende staten) en het Iberisch Schiereiland met het onder Ferdinand en Isabella verenigde Spanje en Portugal. Bij Portugal is hun kolonie Brazilië meegerekend. Italianen schreven zich een enkele keer als *Italus* in, echter meestal met hun stad van herkomst. Studenten uit Portugal staan in het Leidse *album studiosorum* genoteerd als *Lusitanus*, maar soms als *Portugallus*.

⁵⁶⁸ Colenbrander, *Herkomst*, 277.

⁵⁶⁹ ASL 30 mei 1684, 9 juli 1691 en 14 jan. 1707.

⁵⁷⁰ ASL 27 nov. 1698 en 28 mrt. 1699.

⁵⁷¹ Verder kwam een Deense student uit Oslo (nu Noorwegen), een uit Malmö (nu Zweden), een Deen uit Halland (Zweden) en een Zweed uit Nykøbing (Denemarken).

⁵⁷² ASL 19 dec. 1630. Degene die als herkomst "Finchius" opgaf is bij Finland gerekend, maar dit kan mogelijk ook een Deense achternaam zijn.

⁵⁷³ Het gebied Estland, Litouwen, Koerland en Lijfland is bij Duitsland (Dui 7) gerekend.

⁵⁷⁴ S. Kiedron, "Poolse studenten in Leiden in de 16de en 17de eeuw" in *Acta universitatis Wratislaviensis Studia Neerlandica et Germanica*, no. 1356 (Wrocław 1992) 190. Dit is echter mijn grens, ik ga niet zo ver als Kiedron, die zich bij studenten zonder vermelde herkomst richt op de namen of de omgeving, cq. het mee-inschrijvende gezelschap. In zijn tellingen neemt hij ook personeel op en hij beweert dat degenen die geen studierichting in het *album studiosorum* hebben opgegeven geen serieuze studenten waren.

Bij het maken van een indeling was het soms moeilijk studenten uit Portugal van die uit Poortugaal, een dorp bij Rotterdam, te onderscheiden⁵⁷⁵. Studenten met een Nederlandse naam konden immers ook zonen zijn van in het buitenland wonende handelaren of overheidspersoneel. Spanjaarden kwamen als *Hispanus* voor in het Leidse *album studiosorum*.

Drie Afrikanen staan ingeschreven als *Afer* of *Africanus*, waarbij er één *Afer* uiteindelijk een Turk lijkt te zijn. Een ander kwam uit de regio onder Mauritanië.

Wat betreft het gehele bestand van het Leidse *album studiosorum* tussen 1575-1812 was van 45.748 studenten de herkomst te achterhalen. Hierbij is rekening gehouden met het feit dat de *rector magnificus* wanneer meerdere broers zich inschreven alleen bij de eerste van hen een plaats vermeldde. Deze plaats is vervolgens in het computerbestand bij elke broer herhaald. Van 6% (2.957) van alle studenten bleef de herkomst onbekend. De reden hiervoor was dat die gewoonweg niet was genoteerd (bij 2.517 studenten) of omdat de plaats van herkomst niet te duiden was (440 studenten). Dit is hoger dan het resultaat van het onderzoek van Matschinegg en Steidl naar de herkomst van studenten aan de universiteit van Wenen in de late middeleeuwen. Zij konden 85% van de herkomstplaatsen in het matrikel identificeren⁵⁷⁶.

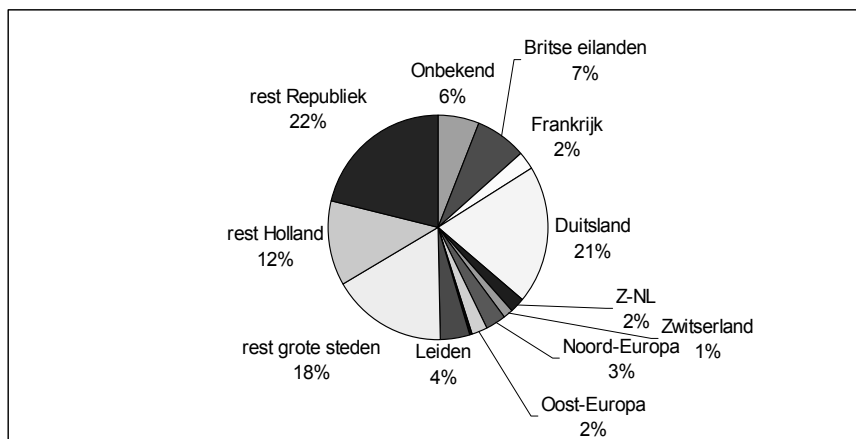
Cijfers en grote lijnen

Met behulp van de tabellen in de bijlagen 1 en 2 is figuur 11 gemaakt. Zo wordt de herkomst duidelijk van studenten in Leiden gedurende de onderzochte periode van 1575-1812. Een groot deel kwam uit de Republiek (56%), 33% kwam uit de rest van West-Europa, daarnaast kwam er een klein percentage uit Noord-Europa (3%) en Oost-Europa (2%) en een zeer kleine restgroep uit Zuid-Europa en het Osmaanse rijk.

⁵⁷⁵ ASL 25 sept. 1645, Nicolaus van Driel, *Portugalensis*, 21 J uit de lijst van J. Lechner, "Estudiantes de origen hispánico y portugués en la universidad de Leiden, 1575-1875" in: *Estudios Romanicos dedicados al Prof. Andres Soria Ortega deel II* (Granada 1985) 602 kwam toch echt van het eiland IJsselmonde.

⁵⁷⁶ Er werd een hoger percentage verwacht nadat records onderling waren vergeleken. In totaal waren er 10.000 verschillende notities van plaatsnamen in het hele *album studiosorum*, terwijl het om 4.000 aparte plaatsen ging. I. Matschinegg en A. Steidl, "Computer-supported mapping. Demonstrating the spatial recruitment of the university of Vienna in the Late Middle Ages", 46-60 in: Denley, P. (ed) *Computing techniques and the history of universities*, in: Halbgraue Reihe zur historischen Fachinformatik (St. Katharinen 1996).

Figuur 11. Gehele studentenpopulatie 1575-1812 cirkeldiagram

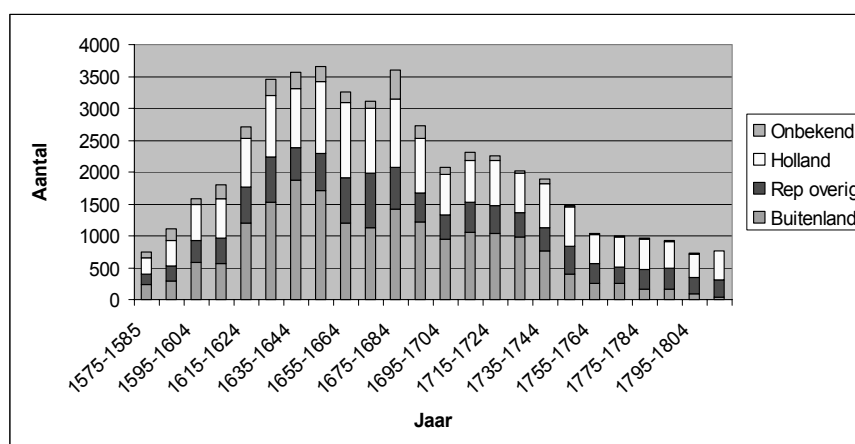

Tabel 16. Herkomst studenten Leiden procentuele verdeling

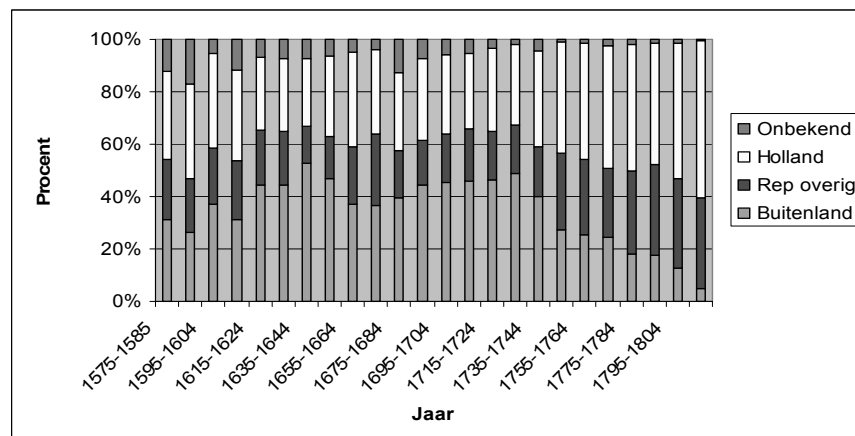
Periode	Buitenland	Republiek	Holland	Rep. overig	Onbekend
1575-1584	31,12	56,56	33,56	23,00	12,31
1585-1594	26,46	56,62	36,36	20,25	16,92
1595-1604	37,21	57,65	36,25	21,40	5,14
1605-1614	31,35	56,81	34,35	22,46	11,84
1615-1624	44,22	48,78	27,76	21,02	7,00
1625-1634	44,56	48,13	27,94	20,19	7,31
1635-1644	52,54	40,17	26,03	14,14	7,29
1645-1654	46,67	47,08	30,74	16,34	6,25
1655-1664	37,22	58,13	36,48	21,66	4,65
1665-1674	36,40	59,90	32,57	27,33	3,70
1675-1684	39,57	47,90	29,77	18,13	12,53
1685-1694	44,46	48,20	31,00	17,20	7,34
1695-1704	45,43	48,89	30,37	18,53	5,68
1705-1714	45,93	48,66	28,77	19,89	5,42
1715-1724	46,23	50,53	31,69	18,84	3,24
1725-1734	48,56	49,40	30,75	18,65	2,03
1735-1744	39,87	55,64	36,39	19,25	4,48
1745-1754	27,32	71,79	42,35	29,44	0,89
1755-1764	25,22	73,24	44,54	28,70	1,55
1765-1774	24,58	73,23	47,05	26,17	2,20
1775-1784	17,99	80,13	48,22	31,90	1,88
1785-1794	17,56	81,14	46,44	34,70	1,29
1795-1804	12,83	85,79	51,86	33,93	1,38
1805-1812	5,06	94,29	60,00	34,29	0,65
Gemiddeld	39,25	54,68	33,51	21,17	6,07

Er zijn diverse ontwikkelingen zichtbaar, die door middel van figuren sterker naar voren komen. Allereerst komt de getalsmatige verhouding tussen de buitenlandse studenten en degenen uit de Republiek aan bod. Het aantal buitenlandse studenten is het hoogst in de zeventiende eeuw. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw neemt hun aantal af.

Figuur 12. Herkomst absoluut

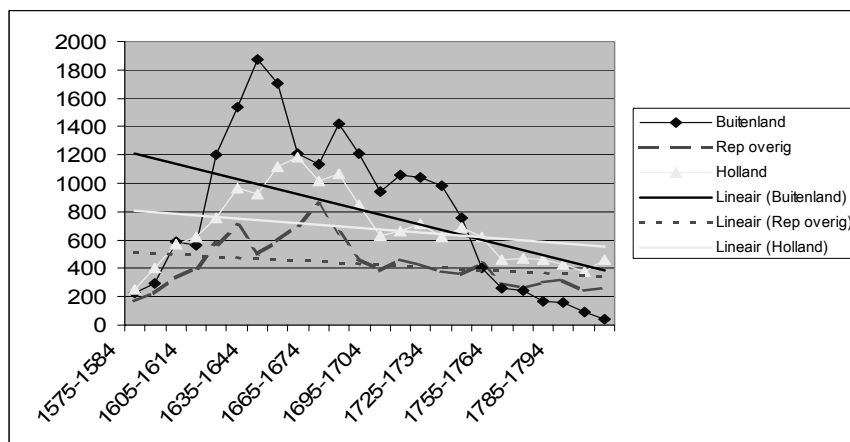

Figuur 13. Herkomst procentueel

De studentenpopulatie aan Europese universiteiten verandert van internationaal, naar nationaal en werd uiteindelijk regionaal⁵⁷⁷. Die ontwikkeling is ook in Leiden goed zichtbaar. Van een internationale universiteit veranderde Leiden na 1735-1744 steeds meer in een nationale universiteit. Het percentage studenten uit de Republiek steeg van 55,64% (1735-1744) naar 71,79% (1745-1754). Begin negentiende eeuw kwam zelfs bijna 95% van alle studenten in Leiden uit de Republiek. Het aantal studenten uit het gewest Holland nam vanaf 1745-1754 toe (in de 40%) en na 1795-1804 vormden zij meer dan de helft van het totale aantal studenten.

Figuur 14. Herkomst trend

In figuur 14 zijn de trendlijnen weergegeven. Met name de “buitenland” curve wijkt behoorlijk af van de noord-Nederlandse lijnen. De sterkste daling is zichtbaar bij de buitenlandse studenten (bovenste lijn beginnend bij 1200). De lijnen van de rest van de Republiek (beginnend bij 500) en Holland (beginnend bij 800) dalen vrij gelijkmatig en blijven ongeveer op even grote onderlinge afstand, maar komen toch iets dichterbij elkaar aan het einde van de onderzochte periode. Het Hollandse aandeel nam in vergelijking met de rest van de Republiek wat meer af.

De databank van het *album studiosorum* toont niet alleen de geografische herkomst per gebied. Het is ook mogelijk ontwikkelingen in de verhoudingen van het aantal studenten uit de stad respectievelijk van het platteland te volgen wat betreft degenen die tot de Republiek gerekend worden.

De meerderheid van de studenten kwam uit de stad⁵⁷⁸. Een logische verklaring hiervoor ligt in de geografische structuur van het onderwijsstelsel van de Repu-

⁵⁷⁷ R. A. Müller, “Student education, student life” in: H. de Ridder-Symoens, *A history of the university in Europe, II. Universities in early modern Europe (1500-1800)* (Cambridge 1996) 328.

⁵⁷⁸ Dat gold niet alleen voor Leiden, maar ook voor andere universiteiten. Zo blijkt uit het onderzoek

bliek. Het leren van de universitaire voertaal, het Latijn, was alleen mogelijk in de stad⁵⁷⁹. Daarnaast had de lage participatiegraad van het platteland te maken met het feit dat er daar minder vraag was naar universitair opgeleiden⁵⁸⁰. Tabel 17 toont de ontwikkelingen in de verhouding stad-platteland, waarbij de indeling van Fockema Andreae is gebruikt⁵⁸¹. De opkomst van het platteland in de tweede helft van de achttiende eeuw is duidelijk zichtbaar in de toename van het aantal studenten uit de dorpen.

Het percentage van studenten afkomstig van het platteland was hoog in de beginjaren van de universiteit, maar na het eerste decennium nam hun aandeel flink af. Dit hoge aandeel tussen 1575 en 1584 kan vertekenend zijn. Er waren 94 studenten die als dorpeling zijn ingedeeld, omdat hun herkomst in het *album studiosorum* niet een plaats was die op de lijst van Fockema Andreae voorkwam. Van tweederde deel was niet eens een plaats van herkomst genoteerd, maar alleen de naam van het gewest. Van het resterende eenderde deel kwamen enkele studenten uit dorpen uit de regio van Leiden, maar de meerderheid was van het platteland van de gehele Republiek afkomstig.

Na 1750 floreerde de landbouw⁵⁸². Het lijkt dat hierdoor meer ouders van het platteland hun zonen konden laten studeren, want langzaam maar zeker nam het percentage van studenten uit dorpen weer toe. Dit is echter een vertekend beeld. De voornaamste oorzaak hiervan was dat de absolute aantallen studenten aan de Leidse universiteit uit de stad daalden. In de tweede helft van de achttiende eeuw bleven de aantallen studenten van het platteland gelijk, met als uitzondering een bescheiden tijdelijke toename tussen 1775 en 1794.

Deze ontwikkeling is ook te vinden bij Frijhoffs afgestudeerden: de opkomst van plattelandsgewesten. Dit hing samen met het proces van desurbanisatie, dat vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw was ingezet. Vooral in het westen en noorden van de Republiek daalde het aantal inwoners van de meeste steden, terwijl (in het noorden en het oosten) de bevolking in de polder sneller groeide dan van de steden⁵⁸³. Op blz. 196 en verder wordt dieper ingegaan op de verhouding tussen stad en dorp, qua gewest en voor de regio rond Leiden.

van Schwinges voor de universiteit Keulen in de veertiende- en vijftiende eeuw dat 70% van de studenten uit de stad kwam. Dit beeld is nog vertekend, omdat hij Den Haag vanwege het ontbreken van stadsrechten als dorp heeft meegerekend. H. de Ridder-Symoens, "Stad en kennis" in: M. Carlier, A. Greve (e.a. eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij*, (Leuven/Apeldoorn 1997) 147.

⁵⁷⁹ Lieburg, *Profeten*, 160. De enkeling daargelaten die les kreeg van een privéleraar of de dorpspredikant.

⁵⁸⁰ Ridder-Symoens, *Deinze I*, 407.

⁵⁸¹ De indeling van plaatsen in stad of dorp is beschreven op blz. 110.

⁵⁸² L. Soltow en J. L. van Zanden, *Income and wealth inequality 16th-20th century* (Amsterdam 1998) 32.

⁵⁸³ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 88-95. In Holland en Zeeland bracht de periode 1795-1815 opnieuw een forse absolute daling van het aantal stadsbewoners.

Tabel 17. Studenten uit de Republiek onderverdeeld naar herkomst uit stad of platteland

Periode	Republiek	Niet in Fockema Andreae ("platteland")	Wel in Fockema Andreae ("stad")	% "platteland"	% "stad"
1575-1584	418	94	324	22,49	77,51
1585-1594	629	79	550	12,56	87,44
1595-1604	908	154	754	16,96	83,04
1605-1614	1022	128	894	12,52	87,48
1615-1624	1325	198	1127	14,94	85,06
1625-1634	1659	287	1372	17,30	82,70
1635-1644	1432	185	1247	12,92	87,08
1645-1654	1717	275	1442	16,02	83,98
1655-1664	1887	281	1606	14,89	85,11
1665-1674	1863	320	1543	17,18	82,82
1675-1684	1720	245	1475	14,24	85,76
1685-1694	1314	254	1060	19,33	80,67
1695-1704	1016	179	837	17,62	82,38
1705-1714	1123	183	940	16,30	83,70
1715-1724	1140	207	933	18,16	81,84
1725-1734	996	186	810	18,67	81,33
1735-1744	1055	191	864	18,10	81,90
1745-1754	1051	209	842	19,89	80,11
1755-1764	758	159	599	20,98	79,02
1765-1774	733	159	574	21,69	78,31
1775-1784	766	184	582	24,02	75,98
1785-1794	753	171	582	22,71	77,29
1795-1804	622	153	469	24,60	75,40
1805-1812	726	151	575	20,80	79,20
Totaal/gem	26633	4632	22001	17,39	82,61

Leeftijd van studenten

Eerst moeten er enkele kanttekeningen bij het gebruik van de leeftijden uit het Leidse *album studiosorum* worden gemaakt. Uit de literatuur bleek reeds dat deze leeftijds aanduidingen onbetrouwbaar waren⁵⁸⁴. De rector-magnificus ging bij de inschrijving uit van de eigen verklaring van de student over zijn leeftijd. Een ouderdomsbewijs, bijvoorbeeld in de vorm van een doop-attestatie was niet verplicht. Daarbij komt dat in dit onderzochte tijdvak niet zo precies als tegenwoordig over leeftijden werd gedaan en dat het voorkwam dat mensen hun eigen geboortejaar niet wisten. Met behulp van de leeftijden van de selectie studenten uit

⁵⁸⁴ Bots, *Noordbrabantse studenten*, 50; Ashworth Underwood, *Medical students*, 812.

Dordrecht, Den Haag en Leiden die aan de hand van hun doopinschrijving gecontroleerd zijn, is de betrouwbaarheid van de leeftijds aanduidingen nagegaan.

Tabel 18. Betrouwbaarheidspercentages van de leeftijden van mijn selectie studenten.

Leeftijd bij eerste inschrijving	Dordrecht	Den Haag	Leiden
Ouder dan opgegeven in <i>album studiosorum</i>	9 %	4 %	2 %
Juiste leeftijd	24 %	19 %	12 %
Jonger dan opgegeven in <i>album studiosorum</i>	21 %	38 %	49 %
Onbekend	45 %	40 %	37 %

Opvallend is dat er geen logica zat in de leeftijdsopgave, wanneer één student zich meerdere malen inschreef. Hij kon bijvoorbeeld bij zijn eerste inschrijving zich twee jaar te oud opgeven en bij zijn tweede inschrijving weer een jaar jonger dan hij was, of ook wel zijn juiste leeftijd.

Slechts een klein percentage van de studenten bleek ouder te zijn dan hun opgave, zij deden zich dus jonger voor. De percentages studenten die zich ouder voordeden dan zij in werkelijkheid waren, zijn vooral voor Den Haag, maar zeker voor Leiden opvallend hoog. Er kan wel zo'n drie jaar of meer verschil zitten tussen werkelijke leeftijd en opgegeven leeftijd. Reinsma kwam in zijn onderzoek van Haagse studenten bij de vergelijking van hun albumleeftijd met hun doopdatum op verschillen van twee tot drie jaar. Het meest krasse staaltje was dat de twaalf jaar oude Ananias Trigland als 20-jarige werd ingeschreven⁵⁸⁵. De ouderdom van 20 jaar is niet toevallig gekozen.

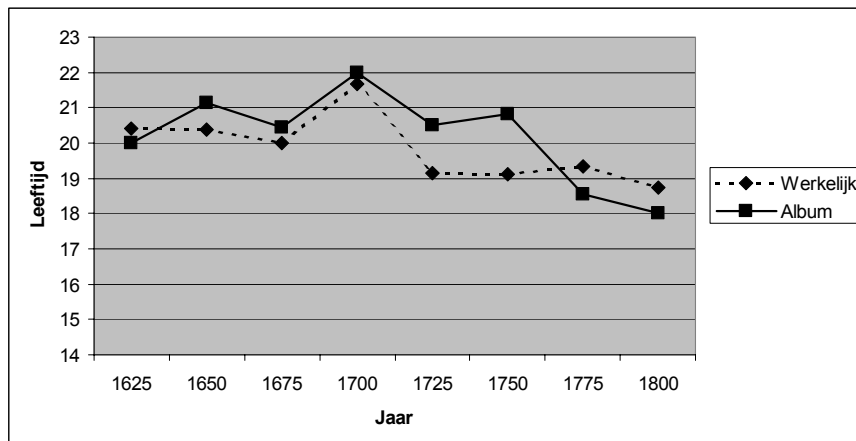
Een reden om een hogere leeftijd op te geven was de vrijdom van accijns: wie onder de twintig was, ontving hiervan maar de helft⁵⁸⁶. Waarschijnlijk gaf de helft van de Leidse studenten van mijn selectie een hogere leeftijd op, vanwege hun bekendheid met de regels voor belastingprivileges.

Toch hield op een gegeven moment de vrijblijvendheid van de leeftijdsopgave op. De Leidenaars en Hagenezen uit de selectie gaven vanaf 1775, maar met name in 1800 betrouwbare leeftijden op. Dit is in de periode dat de strijd tussen stad en universiteit over inperking van vrijdommen, en later zelfs de afschaffing van deze voordelen speelde.

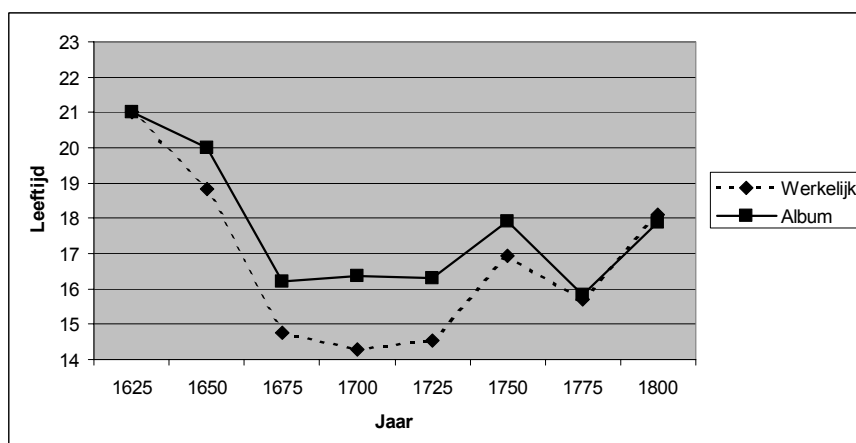
⁵⁸⁵ Reinsma, *Achtergronden*, 16.

⁵⁸⁶ Molhuysen, *Bronnen V*, 1 juli 1750, 170*. In dit stuk is geen datering vanaf wanneer de 20 jaargrens gold. Witkam, *Dagelijkse zaken IV*, 18 maart 1588, 142. Een andere reden voor studenten om te frauderen met hun leeftijd was dat zij in 1588 wanneer zij onder de twintig jaar waren geen vrijdom kregen over hun consumpties in herbergen, maar alleen van wat zij thuis gedronken hadden. Witkam, *Dagelijkse zaken IV*, 7 nov. 1594, 143. Eind 1594 klaagden de pachters van de wijnimposten, dat ze niet konden onderscheiden welke studenten onder de twintig jaar waren. De pachters wilden graag van de universiteit een lijst met namen, leeftijden en adressen van de studenten die vrijdom genoten. Gerechtsdagboeken 48, 7 feb. 1598, fol. 307v. De leeftijden werden vanaf 1595 gevraagd en genoteerd in het *album studiosorum* en de pachters zouden een kopie krijgen. Toch waren de leeftijden niet meteen duidelijk, de collecteur van de wijnimpost vroeg in 1598 het gerecht wanneer hij een rol met leeftijden boven of onder de 20 jaar zou krijgen.

Figuur 15. Albumleeftijd versus werkelijke leeftijd Den Haag en Dordrecht

Figuur 16. Albumleeftijd versus werkelijke leeftijd Leiden

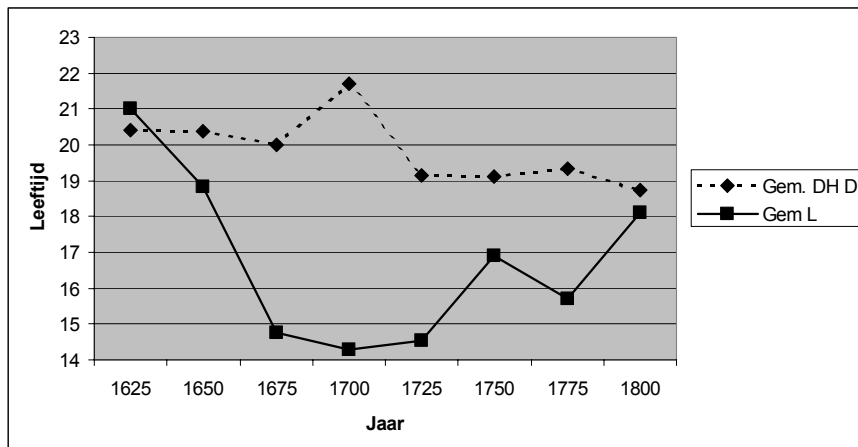
De gemiddelde leeftijd bij inschrijving in het *album studiosorum* is onderzocht van de studenten van mijn selectie. Deze is berekend aan de hand van degenen waarvan een doopdatum bekend is. De resultaten zijn gesplitst in een groep uit Den Haag en Dordrecht samen en de groep uit Leiden.

Tabel 19. Gemiddelde leeftijd bij begin universitaire studie selectie

Jaar	1625	1650	1675	1700	1725	1750	1775	1800
Gem. leeftijd studenten Den Haag en Dordrecht	20,4	20,38	20	21,69	19,14	19,12	19,33	18,75
N (Den Haag en Dordrecht)	5	9	11	16	14	17	9	7
Gem. leeftijd studenten Leiden	21	18,83	14,76	14,29	14,53	16,92	15,71	18,11
N (Leiden)	1	6	25	14	17	13	14	9

De studenten van buiten Leiden waren gemiddeld rond de negentien à twintig jaar oud. Er is een leeftijdsdaling zichtbaar van 20,4 jaar naar 18,75 jaar. Studenten uit de universiteitsstad zelf waren jonger, omdat zij vaak al in het *album studiosorum* werden ingeschreven terwijl zij op de Latijnse school zaten. Tussen 1675 en 1725 lag hun leeftijd rond de 14 à 15 jaar.

Figuur 17. Gemiddelde leeftijd studenten selectie

Bij de selectie gaat het om 187 personen waarvan een doop/geboortjaar bekend was. Vervolgens wordt weer gewerkt met de veel grotere aantallen uit het *album studiosorum*.

De exacte aantallen studenten tussen de 12 en 30 jaar, degenen met *ann.ac.* en de restgroep zonder ingevulde leeftijd zijn in tabel 20 op een rij gezet. Bijna tweeënhalf procent van de studenten stond in het *album studiosorum* met de aantekening: *annos academicos habens* ('heeft de academische leeftijd bereikt'), in de gedrukte versie verkort tot *ann. ac.*. Deze leeftijds aanduiding kan variëren van 16 tot 26 jaar, zo blijkt uit een vergelijking met de doopdata uit Bots' Brabantse studenten⁵⁸⁷.

Van alle 48.705 studenten gaf bijna dertig procent op 20 jaar te zijn. Uit deze tabel volgt dat vele twintigjarigen de Leidse universiteit bevolkten, gevolgd door 22- en 21-jarigen. Dit kan echter een vertekend beeld zijn. Een leeftijd boven de twintig jaar leverde immers reeds na 1580 belastingtechnisch meer voordeel op. Het lage absolute aantal negentienjarigen is te verklaren door het feit dat veel negentienjarigen zich hebben uitgegeven voor twintigjarigen. Het is overigens

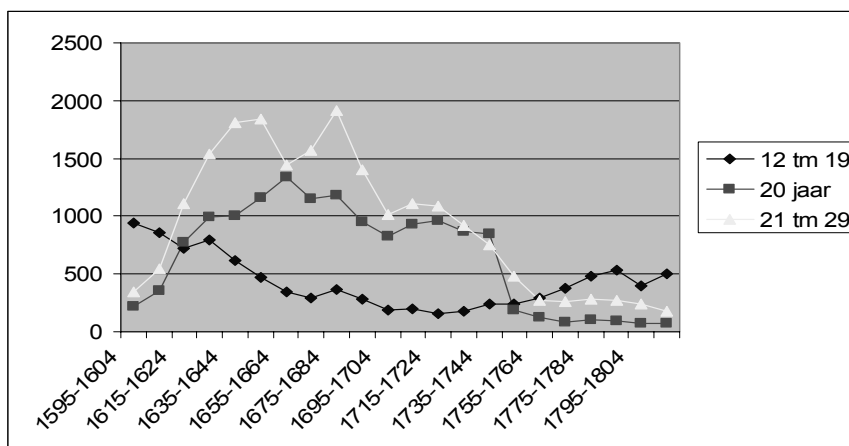
⁵⁸⁷ Er waren 28 Brabantse studenten in het Leidse *album studiosorum* ingeschreven als "ann. Ac." Van 16 van hen was een doopdatum bekend. Zestien en zesentwintig jaar waren de uitschieters, over het algemeen waren deze studenten zeventien à achttien jaar oud.

ook een kwestie van opvatting, negentienjarigen zijn immers in hun twintigste levensjaar.

Tabel 20. Leeftijd in jaren van studenten absoluut en procentueel

Leeftijd	Absoluut	%
-	2557	5,25
12	334	0,69
13	451	0,93
14	798	1,64
15	917	1,88
16	1352	2,78
17	1642	3,37
18	2413	4,95
19	1569	3,22
20	14302	29,36
21	4792	9,84
22	5065	10,40
23	2885	5,92
24	2724	5,59
25	1809	3,71
26	1242	2,55
27	716	1,47
28	790	1,62
29	343	0,70
30	834	1,71
Ann.ac.	1170	2,40
Studenten	48705	100,00

Figuur 18. Aantallen per bepaalde leeftijd

Duidelijk blijkt dat het enorme aantal twintigjarigen na 1735-1744 verdween. Dit gold overigens ook voor het procentueel vrij hoge aantal 21- en 22-jarigen. In figuur 18 werd het aandeel van de jongere studenten in de tweede helft van de achttiende eeuw duidelijk groter. Het betrof hierbij vooral achttienjarigen. Maar het kan ook dat het aandeel achttienjarigen altijd al aanzienlijk was en dat nu de werkelijkheid beter weerspiegeld werd door een scherpere controle op de juistheid van de leeftijdsopgave.

De aandacht gaat nu uit naar de gemiddelde leeftijd per kwarteeuw, om zo de ontwikkeling in leeftijd te kunnen bestuderen⁵⁸⁸. Uit tabel 21 blijkt dat de gemiddelde leeftijd niet laag was. Gedurende de hele periode lag deze boven de 18,61 jaar⁵⁸⁹. Tussen 1625 en 1750 kwam de gemiddelde leeftijd zelfs boven de 21 jaar, met als top 21,63 jaar in het tijdvak 1675-1684.

De periode tussen 1625 en 1750 valt grotendeels samen met de hoogtijperiode van de universitaire privileges, met name op het gebied van de belastingvrijdom. Na 1750 was er sprake van toenemende beknutting van de privileges en tevens sterkere controle op de rechthebbenden. Op zich was de leeftijd van 20 jaar voldoende voor een dubbele hoeveelheid belastingvrijdom van wijn en bier, dus de nog een jaar hogere leeftijd van gemiddeld 21 jaar in dit tijdvak is enigszins vreemd. Het is waarschijnlijk dat studenten fraudeerden met hun leeftijd, waardoor de leeftijdsaanduiding in het Leidse *album studiosorum* voor een groot deel van de onderzochte periode onbetrouwbaar is.

Tabel 21. Gemiddelde leeftijd van studenten aan de universiteit Leiden, totaal, uit de Republiek en het buitenland

Periode	Gem. leeftijd	Republiek	Buitenland	Verskil
1595-1604	18,61	17,58	20,14	2,56
1605-1614	19,43	18,53	21,36	2,84
1615-1624	20,48	19,27	21,90	2,63
1625-1634	20,81	19,66	22,37	2,70
1635-1644	21,28	19,96	22,58	2,62
1645-1654	21,42	20,34	22,72	2,38
1655-1664	21,18	20,42	22,41	1,99
1665-1674	21,42	20,70	22,84	2,15
1675-1684	21,63	20,86	22,79	1,93
1685-1694	21,36	20,66	22,68	2,02
1695-1704	21,33	20,54	22,57	2,03
1705-1714	21,39	20,73	22,37	1,64
1715-1724	21,46	20,41	22,65	2,24

⁵⁸⁸ Degenen zonder leeftijdsaanduiding of met de notatie "ann. ac." worden in de volgende tabellen buiten beschouwing gelaten.

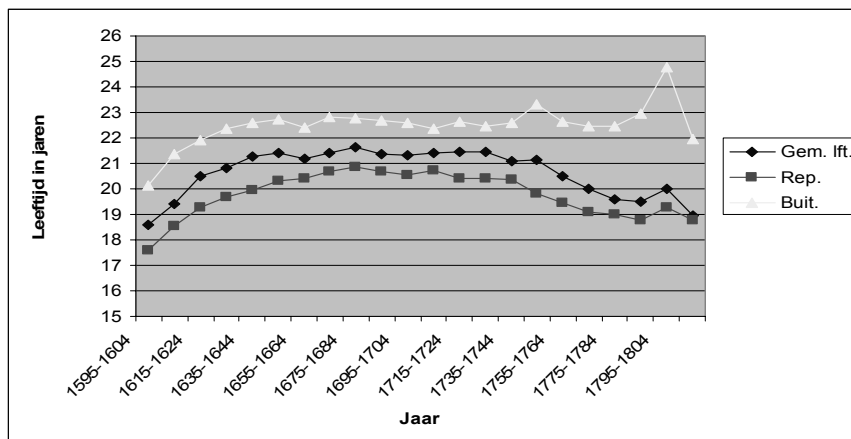
⁵⁸⁹ Ter vergelijking: Brugse studenten die zich in de zestiende eeuw in Leuven inschreven, waren gemiddeld ongeveer zestien jaar en negen maanden. P. Vandermeersch, "Universiteit en maatschappij. Bronnen, methode en resultaten van een onderzoek naar de studie en levensloop van Brugse academici" in: *De Leiegouw* 28 (1986) 405.

1725-1734	21,44	20,41	22,47	2,06
1735-1744	21,10	20,35	22,61	2,26
1745-1754	21,12	19,81	23,33	3,52
1755-1764	20,49	19,47	22,63	3,16
1765-1774	19,99	19,08	22,45	3,37
1775-1784	19,57	19,00	22,47	3,48
1785-1794	19,50	18,76	22,94	4,19
1795-1804	19,99	19,26	24,76	5,50
1805-1812	18,94	18,77	21,97	3,20

Figuur 19 geeft een soort “tafelbergmodel” weer, met een leeftijdsstijging, een lange tijd dat deze gelijk bleef en vervolgens een daling. Wanneer de conclusies over de toegenomen betrouwbaarheid van de leeftijds aanduiding van mijn selectie toegepast worden op het hele album, dan zou de leeftijd rond 19,57 jaar vanaf 1775 wel kloppen. Er kunnen diverse oorzaken zijn voor de piek tussen 1795-1804, zoals het hebben uitgesteld van een studie door politieke onrust. Ook was er weer sprake van afschaffing en invoering van bepaalde privileges. Na de Omwenteling van 1795 was de mentale drempel lager om te gaan studeren. Het kan dat vanaf 1795 deze maatschappelijke democratisering een inhaalslag veroorzaakte van iets oudere studenten dan normaal. Daarentegen zijn ook de buitenlandse studenten in dit decennium opeens flink ouder.

Duidelijk blijkt ook dat buitenlandse studenten zeker zo’n twee jaar ouder zijn dan degenen uit de Republiek, welk verschil toeneemt in de tweede helft van de achttiende eeuw.

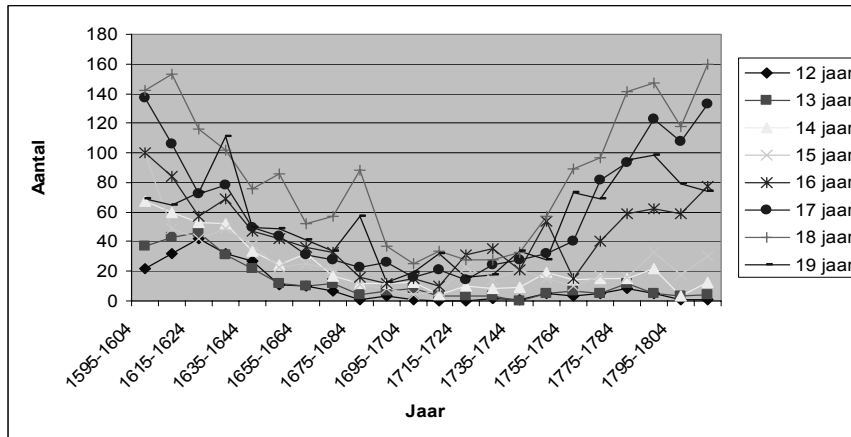
Figuur 19. Gemiddelde leeftijd per decennium

Mijn bevindingen komen ongeveer overeen met Reinsma’s uitkomsten voor Den Haag: de leeftijd van studenten daalde. Voor zijn onderzochte groepen 1650-1660 en 1710-1720 was het gemiddelde 18 tot en met 22 jaar. Deze leeftijdsgroep bevatte resp. 66% en 59% van de selectie en in 1770-1780 was dit afgenomen tot

42%. De groep jongeren onder de 18 jaar steeg naar 41%, terwijl dat voor de twee voorgaande tijdvakken gelijk was gebleven op 22%⁵⁹⁰.

Figuur 20. Leeftijdsgroepen 12 tot 19 jaar per decennium studenten uit de Republiek

De jonge studenten, hier voor het gemak verzameld in de groep van 12 tot en met 19 jaar, zijn gevolgd per decennium. Vooral de twaalf- en dertienjarigen en de iets grotere groep veertien en vijftienjarigen waren in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog wel aanwezig op de universiteit, maar verdwenen vervolgens praktisch van het toneel. Het aantal jongens van zestien, maar vooral degenen die nog ouder waren, nam in de laatste helft van de achttiende eeuw weer toe.

Deze toename van jonge studenten komt overeen met beweringen uit de achttiende eeuw die de indruk wekken dat de studenten op steeds jongere leeftijd gaan studeren⁵⁹¹. Professor Voorda klaagde rond 1785: ‘Eevenswel, mijn vriend, een professoraat en vooral in de litteratuur heeft ook al zijne onaangenaamheden wegens de toeneeming der kinderachtigheid en dartelheid der studenten; dat zal hij [Luzac] ondervinden, en ongelukkig dat zijn postuur en houding juist geen air imposant hebben, gelijk dat van Valckenaer. Ik zelfs heb dikwijls op het college van de Instituten moeite om de knaapen in uiterlijke aandacht te houden’⁵⁹². Ook buiten Leiden klonk gemopper. In Utrecht wilde hoogleraar Reitz in 1768 een

⁵⁹⁰ Reinsma, *Achtergronden*, 18, 24 en 28.

⁵⁹¹ Roelevink, *Gediteerd verleden*, 13. Volgens *De Leydsche straatschender of de roekeloze student* (Amsterdam 1756, 3e druk) 55 kwamen halverwege de achttiende eeuw jongens op zo’n jonge leeftijd naar de academie, dat er bij hen pas na drie of vier jaar de eerste tekens van baardgroei verschenen. Baardgroei hangt samen met de pubertijd, die in de loop der jaren steeds vroeger begon. Zie de nog te verschijnen studie van Benjamin Roberts over de fysieke ontwikkeling van de mannelijke jeugd in de zeventiende eeuw.

⁵⁹² L. van Poelgeest, “Mr. Bavius Voorda (1729-1799) een rechtlijnig Fries jurist aan de Leidse academie”, *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 100.

minimumleeftijd van zestien jaar invoeren, tenzij studenten onder begeleiding stonden van iemand die gezag over hen uitoefende⁵⁹³.

Tabel 22. Gemiddelde leeftijd studenten uit de Republiek per eeuw

Periode	Gemiddelde leeftijd
16 ^e eeuw	17,35
17 ^e eeuw	20,06
18 ^e eeuw	19,96
19 ^e eeuw	18,93

Wel moet de conclusie zijn dat de leeftijd van studenten inderdaad daalde in de achttiende eeuw, maar een gemiddelde van 19,96 jaar voor deze eeuw is nog steeds niet laag te noemen. De bewering van Voorda slaat wellicht meer op de houding (en vooropleiding) van de jongens dan op hun leeftijd.

Uit tabel 23 is af te lezen dat studenten “jonger worden” naarmate zij uit plaatsen dichterbij Leiden kwamen. De Leidse studenten waren het jongst, net 18 jaar, gevolgd door Den Haag, Delft, Rotterdam en Amsterdam.

Tabel 23. Gemiddelde leeftijd studenten uit de vijf grote steden

Periode	Republiek	Amsterdam	Rotterdam	Delft	Den Haag	Leiden
1575-1599	17,35	17,29	16,64	17,00	16,14	14,98
1600-1624	18,72	19,00	18,33	18,94	17,66	15,50
1625-1649	19,89	19,80	20,05	20,08	18,96	18,12
1650-1674	20,53	20,48	20,86	20,25	20,10	19,69
1675-1699	20,74	21,12	20,86	20,41	20,31	19,24
1700-1724	20,57	20,64	20,51	20,21	20,43	20,15
1725-1749	20,33	20,55	20,12	20,24	20,07	19,31
1750-1774	19,34	19,91	19,66	18,13	18,79	18,74
1775-1799	18,94	19,31	18,40	18,37	18,29	17,59
1800-1812	18,93	19,89	18,27	18,03	17,91	17,53
Gemiddeld	19,53	19,80	19,37	19,17	18,86	18,09

Deze uitkomst per plaats geeft (net als bij de uitkomst per gewest van de Republiek) de invloed van afstand op de leeftijd aan: hoe verder weg van Leiden, hoe ouder de student.

⁵⁹³ Roelevink, *Gedicteerd verleden*, 13.

Karakterisering op basis van sociale afkomst

Het enige artikel met als hoofdonderwerp de sociale afkomst van Leidse studenten gedurende de Republiek is van de hand van Reinsma. Hij gaat specifiek in op de afkomst van Haagse studenten die in Leiden studeerden. Daarnaast wijden diverse boeken over regenten en adel ook wel een paragraaf aan de studie in Leiden. Het gaat hierbij om Kooijmans studie over de elite van Hoorn, Prak over die van Leiden en de Jong over die van Gouda. Verder is gebruik gemaakt van Streng over Zwolle en Kuiper over de Friese adel 1780-1880.

De informatie uit de literatuur zal worden getoetst en uitgebreid aan de hand van de uitkomsten over afkomst uit mijn databankversie van het Leidse *album studiosorum* en mijn prosopografisch onderzoek naar een selectie studenten uit Dordrecht, Den Haag en Leiden. Het geven van een tijdsontwikkeling was bij laatstgenoemde bron slechts in enkele gevallen mogelijk. Vanwege het relatief geringe aantal data is vaak gekozen voor een totaalbeeld van de periode 1575-1812.

Om helder te krijgen voor welke jongens het mogelijk was in Leiden te gaan studeren, is het nodig om inzicht te krijgen in hun sociale achtergrond. Een veel gebruikte methodiek om de sociale afkomst te bepalen is het maken van een indeling aan de hand van het beroep en/of functie en de opleiding van de vader⁵⁹⁴. Verder werden sommige studenten in het *album studiosorum* met een (adellijke) titel aangeduid en was het feit dat zij begeleid werden door een gouverneur ook een indicatie van een bepaalde status. Aan de andere kant van het spectrum zitten de studenten die als bursaal of gratis zijn ingeschreven, of allebei, alhoewel hier de nodige voorzichtigheid betracht moet worden. Er was mogelijk een link tussen gratis inschrijving en religie van de student. Ook de religieuze afkomst zal aan bod komen.

Was de universiteit op den duur alleen maar toegankelijk voor een beperkte groep, de elite? De Leidse universiteit was na de stichting een eeuw lang voor een brede maatschappelijke groep dé plaats om algemene kennis op te doen. In de zeventiende eeuw studeerde slechts een klein deel van de studentenpopulatie met als doel een titel te behalen⁵⁹⁵. Het socialiseringsaspect van een universitaire studie was groot. De maatschappelijke functie van de universiteit veranderde vanaf circa 1675⁵⁹⁶. Het meest opvallend was de toename van het aantal promoties, met name in de rechten, terwijl de studentenaantallen terugliepen. De sociale waarde van een bul was groot. Het behalen ervan verleende veel prestige⁵⁹⁷. Het is mogelijk dat promoveren makkelijker werd en dat er minder van een *doctor* geëist werd. Maar promoveren was duur en dus niet voor iedereen haalbaar⁵⁹⁸. In de achttiende eeuw bedroeg de betaling aan de universiteit voor de promotie net

⁵⁹⁴ Zie het artikel van B. H. Slicher van Bath, "Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden", in *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis* I, red. P. A. M. Geurts en F. A. M. Messing (Den Haag 1979) 139-156.

⁵⁹⁵ Frijhoff, *Négociants*, 187.

⁵⁹⁶ Otterspeer, *Vesting*, 17 gebaseerd op Frijhoff, *Société*, 389.

⁵⁹⁷ Frijhoff, *Étudiants et gradués*, 262.

⁵⁹⁸ Frijhoff, *Stedelijke nijver*, 90.

geen 200 gulden. De drukkosten varieerden tussen een minimum van *f* 60 en zo'n *f* 350. De maaltijd kwam op ruim 100 gulden⁵⁹⁹. De studenten die nog wel naar de universiteit kwamen en promoveerden behoorden dus tot de beperkte groep, die dit kon betalen. Een titel was min of meer een voorwaarde geworden voor het verkrijgen van ambtelijke posities. Er kwam een ander, doelgerichter type student naar de universiteit. Frijhoff geeft aan dat dit een teken is van een grotere stroomlijning van het universitair bestel⁶⁰⁰. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw ging de socialiseringsfunctie over op de Franse school⁶⁰¹.

Financiën, beroep en educatie van de vader

Het algemene beeld dat uit de literatuur steeds naar voren komt, is dat de Leidse universiteit bezocht werd door de maatschappelijke elite. Dit is niet vreemd, gezien het feit dat het voor deze groep mogelijk was de hoge kosten voor een studie te betalen. Niet alleen moest het inkomen dat de jongen anders zou bijdragen gemist kunnen worden in het gezin, bovendien moesten de uitgaven voor studie en verblijf opgebracht kunnen worden.

De openbare colleges in het Academiegebouw waren gratis. Professoren verzuimden echter steeds meer deze colleges te geven en brachten de leerstof onder in privé-colleges. Voor deze colleges, die zij thuis gaven, moesten studenten betalen. Curatoren en Burgemeesters noemden deze nalatigheid van de Leidse professoren in 1651 als oorzaak van het teruglopen van de studentenaantallen⁶⁰². Deze ontwikkeling, die ook aan de andere universiteiten in de Republiek plaatsvond, eindigde ermee dat in de achttiende eeuw de openbare colleges geheel overvleugeld waren door de private colleges⁶⁰³. Gevolg hiervan was dat de kosten van een studie toenamen en dat terwijl Leiden al bekend stond als een dure universiteitsstad⁶⁰⁴.

Professoren kregen een bescheiden salaris van de universiteit, dat zij aan konden vullen met inkomsten uit privata. Zij waren hierbij afhankelijk van hun populariteit bij de studenten. J. N. S. Allamand was populair, volgens de Zweedse wiskundige en astronoom Bengt Ferrner in 1759. Deze Leidse arteshoogleraar had een jaarwedde van *f* 1800 en daar kwam aan collegegeld 400 ducaten (400 x

⁵⁹⁹ Zie voor enige "kasboekjes" met overzichten van Leidse promotiekosten: Jacobsen Jensen, *Moryson*, 293-294; Brief Tjassens, 9 mei 1722; G.A. Den Haag, *Overige Handschriften*, Journaal Cassa; P. van der Zwaag, *Wouter van Doeveeren (1730-1783) leven en werken van een achttiende eeuwse hoogle- raar in de geneeskunde* (Assen 1970) 16. Origineel handschrift U.B. Amsterdam, II C 37, 1 a en b.

⁶⁰⁰ Frijhoff, *1650*, 257. Dit gold niet alleen voor universiteiten in de Republiek, maar was een algemeen beeld dat ook voor het buitenland opging. Otterspeer, *Vesting*, 17.

⁶⁰¹ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 21. Frijhoff, *Négociants*, 181-182. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar bij kooplieden. In de zeventiende eeuw had de universiteit voor kooplieden wel een "socialiserende" en cultuurbrengende functie. In de achttiende eeuw wordt voor de culturele vorming echter niet meer voor de universiteit gekozen, maar een andere opleiding.

⁶⁰² Sluijter, *Ciraet*, 57 uit Molhuysen, *Bronnen* III, 8 nov. 1651, 59.

⁶⁰³ Sluijter, *Ciraet*, 58 uit Roelevink, *Gedichteerd verleden*, 101-106 en W. J. A. Jonckbloet, *Gedenk- boek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest* (Groningen 1864), 305-310. W. Frijhoff en M. Spies, *Nederlandse cultuur in Europese context: 1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) 257.

⁶⁰⁴ Zie blz. 336.

ca. $f\ 3,15 = f\ 1260$) bij, zo rekende hij voor. Samen met de bij zijn ambt horende neveninkomsten voor onder andere promoties en examens kwam Allamands inkomen op ongeveer $f\ 4000$ ⁶⁰⁵.

Over de collegekosten viel te onderhandelen⁶⁰⁶. De kosten konden gedrukt worden als meerdere studenten het privé-college volgden. John Clerk betaalde samen met twee andere Schotten 150 ducaten voor een jaar college, dus 50 ducaten per persoon. De andere colleges van die professor, die ieder 40 ducaten kostten, mochten zij gratis volgen⁶⁰⁷. Wanneer eenzelfde college voor de tweede keer werd gevolgd, hoefde er niet betaald te worden⁶⁰⁸. Vanuit Utrecht schreef juridisch professor M. Tydeman aan Kluit dat hij op een college over Grotius 6 studenten had, waaronder 1 Hongaar (die gratis les kreeg) en 4 van verleden jaar, dus slechts 1 betalende student: 'zoodat ik met dat geheele collegie van 5 maal per week, maar 30 gld. winne'⁶⁰⁹.

De gemiddelde collegekosten schommelden in de tweede helft van de zeventiende eeuw tussen het minimum van $f\ 15$ en zo'n $f\ 25$ per college⁶¹⁰. Volgens Engelse reizigers kostten in de zeventiende eeuw de privata 30 tot 50 gulden. Deze lessen zouden dan een uur per dag gegeven worden voor 1 of 2 maanden⁶¹¹. In de achttiende eeuw kostte een privé-college 10 ducatonen ($f\ 31,10,-$) per academisch jaar⁶¹². Deze prijs was ook in Utrecht eind achttiende eeuw gebruikelijk⁶¹³.

⁶⁰⁵ G. Kernkamp, 'Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, deel XXXI, 466. Van privaatesen zijn uit twee jaren prijsgegevens aangetroffen: J.A. Worp, "Caspar van Baerle", *Oud-Holland* (1885) art. 3, 180-181: In de jaren 1620 kreeg Barlaeus voor zijn privaatesen van 5 à 6 uur per dag voor een half jaar per persoon zo'n 8 à 9 gulden. Huijgens ontving waarschijnlijk $f\ 10$. AAV 24, 13 nov. 1658, fol. 112: Private institutie van de rector van de Latijnse school Cornelis Schrevelius kostte in 1658 $f\ 50$. Vergelijken van de variabele privaatese-inkomsten van professoren blijft lastig, omdat in veel gevallen niet bekend was hoeveel studenten zij hadden.

⁶⁰⁶ Strien, *Schotse studenten*, II, 132.

⁶⁰⁷ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 12.

⁶⁰⁸ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 12.

⁶⁰⁹ UBL, LTK 1000, 22 okt. 1780.

⁶¹⁰ AAV 24, 25 sept. 1658, fol. 107: Professor Mestertius gaf in 1658 een collegium pandectarum aan negen studenten voor $f\ 20$ en één voor $f\ 25$. AAV 24, 13 nov. 1658, fol. 108. Vier anderen hadden ieder $f\ 15$ betaald voor een collegium institutionum. G. Wiesenfeldt, *Leerer Raum in Minervas Haus: experimentelle Naturlehre an der Universität Leiden, 1675-1715* (Amsterdam 2002) 97. In 1675 besloot de filosofische faculteit geen colleges voor minder dan 15 gulden te laten houden.

⁶¹¹ Strien, *Travellers*, 145. Andere bedragen, die niet zo duidelijk in dit stramien passen zijn: Strien, "Schotse studenten" II, 132: Rond 1700: John Clerk volgde colleges van 50 ducaten per jaar. Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 12: 50 duc. voor één jaar. AAV 25, 18 juli 1691, fol. 45. Er waren ook andere colleges, die ieder 40 ducaten kostten. Voor 5 ducatonen liep John Clerk circa twee maanden college bij J. Gronovius over Demosthenes en Griekse geschiedenis.

⁶¹² Strien, *Travellers*, 145: Rond 1700 betaalden de Schotten tien zilveren ridders of ducatonen ($f\ 31:10$) per jaar, of als men maar 1 semester bleef vijf, achteraf te betalen. AAV 4, 21 juni 1707, fol. 2: Het bedrag van 10 ducatonen kwam ook terug in een proces voor rector en assessoren in 1707. *Rector magnificus* Jacob Perizonius eiste van mr. Petrus van Hurk betaling van dit bedrag wegens het honorarium voor het college van Turselinus. J. S. Theissen, "Een paar Groningers als studenten te Leiden in 1721-'22", *Tijdschrift voor geschiedenis* 36 (1921) 70: 1722 Tjassens ook tweemaal 10 ducaten, 10 ducatonen bij de H. Nood en 10 ducatonen bij de Heer Vitriarius. Rond 1750 gold nog steeds het bedrag van 10 ducaten voor een jaar lang college. Kernkamp, *Bengt Ferrner*, 465: Bengt Ferrner maakte in 1759 een reis door Nederland. In zijn dagboek schreef hij dat iedere professor één college gaf, dat

Daarnaast waren er de '100 ducaten colleges', die onder te verdelen waren in een betaling in zilveren dan wel gouden ducaten. Het verschil hangt waarschijnlijk samen met de grootte van de groep medestudenten. De Schotten betaalden zo'n 300 gulden. Professor Vitriarius probeerde 100 ducaten te krijgen van John Clerk, voor een rechtencollege dat 9 maanden lang één à twee uur per dag zou duren⁶¹⁴. Andrew Wauchope (ca. 1725 in Leiden) volgde geschiedenis bij Petrus Burmannus en bij Johannes Jacobus Vitriarius volkenrecht. Hij betaalde hen elk f 324 (100 ducaten = f 315 plus een fooi voor de bediende)⁶¹⁵. Bengt Ferner geeft aan dat het in 1759 gebruikelijk was altijd voor het begin van het college een accoord aan te gaan met een professor voor 100 ducaten⁶¹⁶. Rijke studenten zoals de Russische prins Koerakin, die in juli 1770 naar Leiden kwam, volgde filosofie bij professor Allamand, natuurrecht en historie bij professor Pestell, alle drie de colleges voor 100 ducaten (f 525) per stuk⁶¹⁷. Deze prijs kwam ook een enkele maal voor in het kasboek van professor Valckenaar. Hij noteerde in september 1775, 1777 en 1783 een 'privaat collegie' voor 100 ducaten, dus f 525⁶¹⁸.

Volgens Alexander Koerakin was het, indien een professor ijverig was in een 100 ducaten privé college, gebruikelijk hem aan het einde ervan een kado te geven⁶¹⁹. Een fooi kon ook. Gouverneur Alexandre Guillaume de Moissy vroeg Alexander Koerakin of het redelijk was de professoren voor 16 maanden les net zoveel te betalen als voor 2 jaar⁶²⁰.

De totale kosten van een studie bedroegen enkele duizenden guldens. Zo was de Hoornse Hobius van der Vorm voor zijn hele studie van 1688-1689, inclusief promotie in Leiden f 1636 totaal kwijt⁶²¹. Zijn plaatsgenoot Cornelis van Foreest die in 1720 inschreef in Leiden en in 1725 in Utrecht promoveerde was meer dan

bezoekt mag worden door zovelen als maar willen, waarvoor elk hoorder 30 Hollandse guldens betaalt, zodat, als er maar twaalf toehoorders zijn, reeds een som van 100 ducaten wordt ontvangen. AAV 27, 31 aug. 1751, fol. 102v.: De rechtenstudent Johannes Werdenier bleek in 1751 een schuld van f 3012,7,8 te hebben, onder andere bij de volgende personen die met de universiteit verband hielden: Hr. Professor Oudendorp f 75; Hr. Professor Musschenbroek f 31,10,- [dus 1 college]; Hr. Professor Heemsruijs f 63,-,- [dus 2 colleges]; Hr. Lector Labordus f 25; Cornelis van der Kop f 59; Hr. secretaris Vitriarius f 20,14,-; Pedel Schouten f 22,8,-. UBL, BPL 529: Professor Valckenaar, vanaf 1766 in Leiden docerend, rekende volgens zijn notities f 30 voor een jaar college. Kourakin, *Souvenirs*, 245: De Russische prins Koerakin meende dat 6 ducaten (6 x f 5,25) f 31,10,- de prijs was voor openbare colleges. Dagboek rector-magnificus Schultens, 18 nov. 1787, fol. 146: Op 18 november 1787 wilde professor Voorda een arrest op de goederen van de student Geniets, die van plan was stilletjes te vertrekken. De student was hem sinds 1785 twee colleges schuldig. Ook bij professor Pestel stond hij twee colleges in het krijt. Geniets' totale schuld kwam op 24 ducaten, dus 6 x 5,25 = f 31,10,-.

⁶¹³ D.J. Struik (getekend: M.C.N.), "Studiekosten", in: *De Navorscher* (1894) 571 en UBL LTK 1000, 22 okt. 1780.

⁶¹⁴ Strien, *Schotse studenten* II, 132.

⁶¹⁵ Strien, *Schotse studenten* II, 129.

⁶¹⁶ Kernkamp, *Bengt Ferner*, 466.

⁶¹⁷ Kourakin, *Souvenirs*, 334.

⁶¹⁸ UBL BPL 529.

⁶¹⁹ Kourakin, *Souvenirs*, 245.

⁶²⁰ De termijn van 24 maanden zou een bijzonder royale fooi betekenen. Tweemaal een academisch jaar van in totaal 18 maanden past beter als extraatje. Kourakin, *Souvenirs*, 194, 24 mrt. (4 apr.) 1776.

⁶²¹ Kooijmans, *Hoorn*, 266. Prak, *Leiden* schrijft niet over studiekosten.

f 4000 totaal kwijt⁶²². De Goudse Pieter Hoogwerff gaf in 1635 in een jaar in Leiden f 1630 uit⁶²³. Voor de Haagse Philip van der Goes kwam de jaarrekening in 1716 op ruim f 1200 voor onderhoud⁶²⁴. Voor de achttiende eeuw bestaan schattingen dat een studie van drie jaar zo'n f 2000 tot f 4000 kostte⁶²⁵. In grote lijnen is het zo dat minimaal zo'n duizend gulden per studiejaar nodig was, al waren enkele Schotten rond 1700 zuiniger en gaven zij rond de f 750 uit⁶²⁶. In de negentiende eeuw bleven de kosten voor een studie vrij constant. Dat gold zowel voor de specifieke studiekosten als de kosten van het levensonderhoud. Hoewel gebaseerd op weinig data komt het bedrag voor een jaar studie op ongeveer duizend gulden⁶²⁷.

Voor een nadere blik op de financiële achtergrond van studenten, is de bewerking van W. F. van Zegveld van de Leidse registers van de impost op begraven (1695-1805) bruikbaar⁶²⁸. Tussen 8 maart 1696 en 14 februari 1801 werden daarin 198 overledenen aangeduid als studenten en 11 als kinderen van studenten. Die kinderen waren van de huishoudende lidmaten van de universiteit.

Er zijn nauwelijks pro deo begraven studenten. De meeste hadden een inkomen dan wel bezit. Hoeveel, dat varieert echter weer. Ruim eenderde van het aantal onderzochte studenten is begraven in de hoogste klasse en behoorde dus tot de rijkste groep, zo blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 24. Lidmaten in de impost op begraven Leiden (1695-1805) (naar Van Zegveld)

Betalend volgens impost klasse	Vanwege bezit van overledene:	Aantal studenten	Aantal kinderen van studenten	% studenten naar klasse
1 = f 30	Traktement > f800; Bezittend > f12000; Inkomsten f400-800 en bezittend > f12000	71	1	35,86%
2 = f 15	Inkomsten f400-800 en Bezittend f6000-12000	26	-	13,13%
3 = f 6	Inkomsten f200-400; Bezittend f2000-6000	39	4	19,70%
4 = f 3	Inkomsten < f200; Bezittend < f 2000	54	5	27,27%
Pro deo	Onvermogen	8	1	4,04%
Totaal		198	11	100,00%

Tabel 24 laat zien dat in totaal 49% van de begraven studenten (of hun vaders) meer dan f 6000 aan vermogen en minimaal f 400 aan inkomsten had. Of, anders belicht: 69% bezat een vermogen dat hoger was dan f 2000 en een inkomen van minimaal f 200⁶²⁹.

⁶²² Kooijmans, *Hoorn*, 266.

⁶²³ Jong, *Fatsoen*, 197.

⁶²⁴ AAV 25, 13 okt. 1718.

⁶²⁵ Jong, *Fatsoen*, 197.

⁶²⁶ Zie het hoofdstuk over verblijfskosten op blz. 339 en verder.

⁶²⁷ Otterspeer, *Wiekslag*, 431-432.

⁶²⁸ Niet gedrukt, Studiezaal RAL, kast 15, W. F. van Zegveld, *Curiosa uit de impost op begraven 1695-1805* (1985).

⁶²⁹ R.C.J. van Maanen, "Hollandse vermogensheffingen in de zeventiende en achttiende eeuw", *Nederlands Archiefblad. Tijdschrift van de Vereniging van Archivarissen in Nederland* 88 (1984) 63:

Er zijn diverse studies gepubliceerd over de sociale achtergronden van studenten. Frijhoff gebruikte zijn gegevens van Zutphense studenten als bron voor een steekproef om het verband te onderzoeken tussen maatschappelijke herkomst en universiteitkeuze. De studenten waren in drie groepen in te delen: adel, stedelijk patriciaat en niet patricische burgerij⁶³⁰. Duidelijk blijkt dat adel en patriciaat niet kozen voor het nabije Harderwijk, maar dat zij vanwege het opdoen van een netwerk en sociale vaardigheden naar het deftiger Leiden of het levendiger Utrecht vertrokken⁶³¹. Ook andere onderzoeken, zoals naar de bestuurselite van de stad Zwolle, geven de voorkeur van deze groep voor Leiden aan. Van de Goudse elite ging in de achttiende eeuw tussen de 80% en 90% naar Leiden, de rest naar Utrecht en een enkeling vertrok naar Harderwijk, Groningen of Franeker om daar te gaan studeren. De Friese adel had overigens een afwijkende voorkeur. Tussen 1725-1799 volgden zij hun universitaire studie het liefst in Franeker (72 studenten), gevolgd door Groningen (22), dan pas Leiden (11) en Utrecht (1)⁶³².

Uit het artikel van Reinsma over de Haagse studenten in Leiden en hun sociale en religieuze achtergronden komt ook weer de hogere afkomst naar voren en hij schetst tevens een ontwikkeling in tijd⁶³³. Nadeel is echter dat Reinsma's werk methodisch zeer aanvechtbaar is⁶³⁴. Hij selecteerde drie groepen van 100 studenten, die zich in Leiden inschreven halverwege de zeventiende eeuw, en aan het begin en het einde van de achttiende eeuw. Om tot de honderd te komen heeft hij echter steeds een langere periode van het *album studiosorum* nodig. Groep één bevat 100 studenten in een tijdspanne van tien jaar (1650-1660), om groep twee vol te krijgen is twaalf jaar inschrijvingen nodig (1710-1722) en tenslotte zijn de aantallen Haagse studenten in Leiden zo teruggelopen dat er achttien jaar nodig zijn (1770-1788) om 100 studenten over te houden. Verder werkte Reinsma alleen met groepen waarvan hij voldoende personalia kon verzamelen. Om de eerste groep van 100 studenten met een bekende achtergrond te verkrijgen, had Reinsma circa 200 Haagse studenten nodig. Voor de tweede en derde periode waren zo'n 150 studenten vereist⁶³⁵. Ook kent Reinsma's onderzoek onzekerhe-

2000 gulden was de vrije voet in de Hollandse vermogensbelasting.

⁶³⁰ Frijhoff, *Gelders*, 133.

⁶³¹ Frijhoff, *Gelders*, 134. Als ze al in Harderwijk kwamen studeren, was dat meestal in combinatie met een andere universiteit, waar het in hun milieu nodige savoir-vivre met meer succes kon worden opgedaan, en waar meer mondaine relaties konden worden gelegd. In die zin hadden Leiden en Utrecht een duidelijk complementaire functie ten aanzien van Harderwijk.

⁶³² J. C. Streng, "*Stemme in staat*": de bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795 (Hilversum 1997) 225. Jong, *Fatsoen*, 196. Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993) tabel 383.

⁶³³ R. Reinsma, "Sociale en religieuze achtergronden van studenten aan de Leidse hogeschool tijdens de Republiek", *Die Haghe* (1916) 11-58.

⁶³⁴ Bots, *Noordbrabantse studenten*, 24 noot 14.

⁶³⁵ Zie bijvoorbeeld de selectie in Reinsma, *Achtergronden*, 23: "Over het algemeen was een groep gemakkelijk in de doopboeken op te sporen; helaas lieten de klappers op de notariële akten hier vrij vaak verstek gaan, zodat men spijtig een reeds thuisgebrachte persoon toch nog moest afvoeren. Om 100 studenten te kunnen analyseren, moesten ongeveer 150 studenten de revue passeren..." Er zijn dus alleen studenten geselecteerd waar achtergronden van te vinden waren, iets dat destijds met name opging voor de bovenlagen. Hetgeen ook P. Vandermeersch opmerkte. P. Vandermeersch, "Brugge-lingen aan de Leuvense universiteit in de 16e eeuw. Sociale universiteitsgeschiedenis op basis van

den inzake de waardering van het beroep van de vader en heeft hij verder studenten ingeschreven als famulus meegenomen.

Reinsma's sociale indeling op basis van het beroep van de vader bestond uit vier groepen, namelijk de hogere standen, die hij onderverdeelde in (Ia) regeringskringen en hogere ambtenaren en (Ib) aanzienlijke vrije beroepen, zoals arts, apotheker en juwelier. De lagere standen bestonden uit (IIa) lagere ambtenaren en (IIb) *kleine luyden*, zoals bijvoorbeeld een timmerman en soldaat.

Met voorgaande kritiek in het achterhoofd, valt uit de gegevens van Reinsma te concluderen dat het percentage Haagse studenten uit de hogere standen aanzienlijk was. De 287 Haagse studenten uit de periode 1650-1788 waren voor 56,10% afkomstig uit de burgerij (4 en 3) en 43,90% uit de hoge sociale kringen⁶³⁶. Bij Reinsma is een verandering zichtbaar van sociale achtergronden. Halverwege de zeventiende eeuw was het aandeel van de hogere standen bijna driekwart. Het elitaire karakter nam echter af, van 74% in 1650-1660 daalde het naar 71% tussen 1710-1720 en vervolgens naar 65% in 1770-1780⁶³⁷.

Ook van regentenzonen uit Gouda is iets van de sociale achtergronden onderzocht. Zij gingen in de achttiende eeuw vrijwel altijd na de Latijnse school door naar de universiteit. Dit was echter lang niet het geval bij hun klasgenoten met een vader zonder bestuursfunctie. Tussen 1700 en 1780 immatriculeerden 145 Gouwenaars in Leiden, waarvan er 78, dus ruim de helft (53,79%) uit de elite (groep 1) kwam⁶³⁸.

Na deze onderzoeken van anderen wordt, voor zover de bronnen het toelieten, mijn selectie van 281 studenten uit Leiden, Den Haag en Dordrecht gebruikt voor een statusindeling. Het Dordtse archief leverde de meeste problemen op bij het vinden van het beroep van de vader. Een prosopografie van het stadsbestuur van Dordrecht leverde enkele gegevens op. Voor de Haagse vaders waren de geklapperde notariële archieven en het repertorium op advocaten van het Hof van Holland een goede bron. Van de vermelding van beroepen in de Leidse ondertrouwregisters en in het onderzoek naar de Leidse vroedschap door Prak is ook dankbaar gebruik gemaakt. In de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn er weinig beroepen van vaders gevonden, onder andere omdat vaders zelf niet te traceren waren door het ontbreken van doopboeken. Een ander probleem is dat een gevon-

prosopografisch onderzoek", *Handelingen der koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 40 (1986) 161.

⁶³⁶ Reinsma's groep Ia was vergelijkbaar met mijn hoogste sociale groep, Ib en II zijn bij de groep burgerij gerekend. Hoewel de hoeveelheid informatie splitsing in zes groepen rechtvaardigde, is dit niet gedaan. In de eerste plaats om vergelijking met mijn (ongesplitste) Haagse groep te kunnen maken, in de tweede plaats omdat door het werken met de onderzoeksgegevens van een ander kleine nuances en verdere achtergrondinformatie worden gemist, waardoor het indelen in groepen extra moeilijk is. Deze tweede reden is ook de oorzaak ervan dat Reinsma niet gebruikt is voor het onderzoek naar de academische titel of het geleerdenberoep van de vader.

⁶³⁷ Reinsma, *Achtergronden*, 25: Dit is bevreemdend: met 71 studenten uit de hoogste sociale groep opgeteld bij 28 uit de laagste groep komt het totaal op 99, terwijl Reinsma groepen van 100 studenten maakte. De andere twee groepen bestaan wel uit 100 studenten.

⁶³⁸ Jong, *Gouda*, 195. De restgroep is niet gespecificeerd, maar daarvoor is onderscheid gemaakt tussen elite en burgerij.

den beroep slechts een momentopname is van de loopbaan. Indien er verschillende beroepen van een vader bekend zijn, is gekozen voor het beroep in het jaar dat het dichtst bij de inschrijving van het kind in het *album studiosorum* lag.

Nadat de beroepen bekend zijn, moeten zij, voor zover mogelijk, op waarde worden geschat. De door mij gebruikte sociale stratificatie is voor een deel ontleend aan die van Frijhoff⁶³⁹. Bij hem stonden bovenaan (1) de adel en het burgerlijk patriciaat (de regentenfamilies), hierop volgden (2) de “patriciabelen”, zoals hoge ambtenaren en rijke ondernemers. Juristen behoorden tot deze groepen. De middengroepen bestaan uit (3) de brede of hogere burgerij, met bijvoorbeeld grote winkeliers, gegoede boeren en textielhandelaren, maar ook stadsdoctoren, predikanten en praeceptoren van de Latijnse school en (4) de middenstand of kleinere burgerij, met kleine winkeliers en boeren, lagere ambtenaren, chirurgijns en apothekers, (textiel)ambachtslieden en lagere schoolmeesters. Onderaan de sociale piramide stond (5) de “smalle gemeente” van loonafhankelijke arbeiders en (6) “het grauw” bestaande uit dagloners, werklozen, zwervers en bedelaars. Ook Van Lieburg maakte gebruik van deze indeling⁶⁴⁰. Mijn aanvullingen en aanpassingen op deze sociale stratificatie zijn als volgt: Een arts of lakenkoper etcetera die in de vroedschap zat, is ingedeeld in groep een/twee in tegenstelling tot Frijhoff die hen in groep drie plaatste. In mijn optiek gaat het kunnen uitoefenen van bestuursmacht voor. Bovendien is een zekere welstand inherent aan vroedschappen en andere regenten. Notarissen horen bij de burgerij (3). Ook professoren vielen in deze groep net als lakenkooplui, ook wel reders of drapiers genaamd. Lakenwerkers hoorden bij groep vier⁶⁴¹. Chirurgijns en apothekers⁶⁴² zijn in groep vier ingedeeld. Een knecht kwam in groep vijf.

Deze indeling is gebruikt voor tabel 25, waarin de beroepen van de studenten-vaders uit de plaatsen Den Haag, Dordrecht en Leiden zijn weergegeven. Hieruit blijkt dat het aantal onbekenden nog aanzienlijk is. In de eerste periode (met de peiljaren 1600, 1625 en 1650 samen) is van ruim de helft van de vaders van studenten geen beroep bekend, bij de tweede- en derde periode gaat het om ongeveer een vijfde deel. In totaal bleef van maximaal eenderde van de vaders de werkkring onbekend. Bij de Leidse studentenvaders was van een groter deel een beroep bekend.

⁶³⁹ Frijhoff baseerde deze indeling op zijn beurt op die van Renier en Roorda en ook Groenhuis gebruikte dit. Frijhoff, “Non satis dignitatis ... Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 390. Vergelijken met sociale achtergronden van studenten uit de negentiende eeuw is niet goed mogelijk. Otterspeer gebruikt de begrippen Bildungs- en Besitzbürgertum van nieuw ontstane sociale standen, die pas in de tweede helft van de achttiende eeuw opkwamen. Een indeling van beroepen die tot deze groepen gerekend zijn heb ik niet in zijn dissertatie gevonden.

⁶⁴⁰ Lieburg, *Profeten*, 98.

⁶⁴¹ Zie H. A. Diederiks, “Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw”, in: H. A. Diederiks, *Een stad in achteruitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden 1978) 66 voor een beroepenoverzicht.

⁶⁴² Frijhoff, *Non satis*, 397: In de zeventiende eeuw komt men inderdaad nogal wat latere apothekers aan universiteiten tegen, een enkeling was zelfs gepromoveerd. Maar in de achttiende eeuw kwam dat nauwelijks meer voor. Apothekersgilden namen de opleiding in eigen hand.

Tabel 25. Beroep vader van selectie ingedeeld in sociale klasse

Jaar	1	2	3	4	5	Onbekend
1600	1	3				12
1625	4	4	2	2		17
1650	2	6	9	3		11
1675	3	11	12	16	1	11
1700	2	16	11	2		6
1725	1	6	13	6		9
1750	8	6	5	11		8
1775	3	3	10	5	1	2
1800		6	4	5		2
Totaal	24	61	66	50	2	78
Procent	8,54	21,71	23,49	17,79	0,71	27,76

Uit tabel 25 blijkt dat het aantal onbekenden nog aanzienlijk is. In de eerste periode (met de peiljaren 1600, 1625 en 1650 samen) is van ruim de helft van de vaders van studenten geen beroep bekend, bij de tweede- en derde periode gaat het om ongeveer een vijfde deel. In totaal bleef van maximaal een derde van de vaders de werkring onbekend. Bij de Leidse studentenvaders was van een groter deel een beroep bekend.

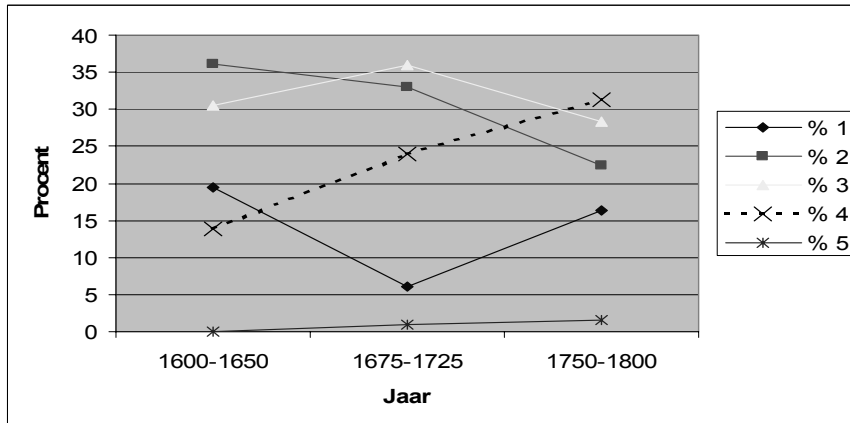
Hierdoor zijn mijn percentages studenten uit de hogere sociale kringen waarschijnlijk lager dan die van Reinsma, die van 74% halverwege de zeventiende eeuw naar 65% rond het derde kwart van de achttiende eeuw liepen. Hun aandeel in mijn selectie varieerde van 20% (Leiden) en 27% (Dordrecht) tot 48% (Den Haag).

Zoals te verwachten leverde “het grauw” van groep zes geen studenten, alleen in Leiden waren er twee studenten met een achtergrond uit de lagere sociale klasse van groep vijf. Het waren zonen van respectievelijk een brouwers- en een schoenmakersknecht.

Het aandeel van de burgerij was groter onder de studenten uit de universiteitsstad zelf. Zeker de helft van alle studenten uit Leiden kwam uit de burgerij. Voor hen was de universiteit bereikbaarder dan voor de andere twee steden van de prosopografische selectie, omdat deze zich in de eigen woonplaats bevond.

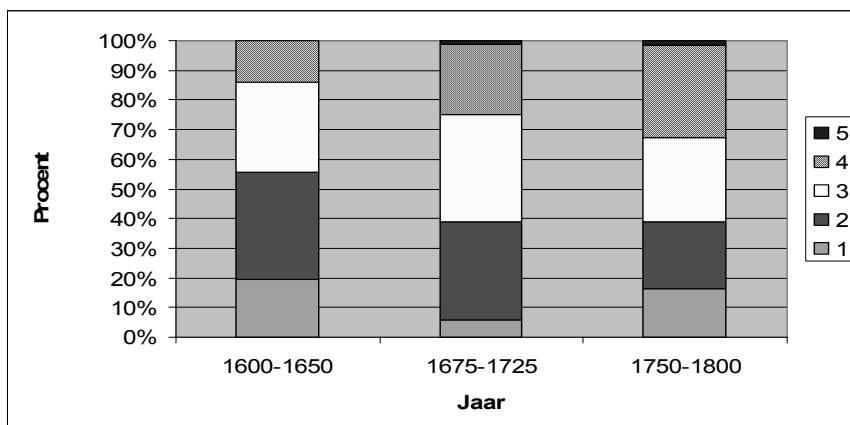
Het is mogelijk dat achter de groep “onbekend” nog diverse vaders uit lagere sociale groepen schuilgaan, waarvan over het algemeen minder archiefmateriaal bewaard is. Daarom is in de toekomst absoluut meer onderzoek nodig, om het beeld te verhelderen. Omdat het schetsen van een ontwikkeling in tijd lastig is vanwege het grote aantal onbekende achtergronden, is verder gewerkt met de percentages van uitsluitend de vaders met bekende beroepen.

Figuur 21. Beroep vader selectie Leiden, Den Haag, Dordrecht

De percentages vaders van adel en burgerlijk patriciaat (groep 1) beginnen en eindigen relatief laag, met nog een daling in de tussengelegen periode. De curven van groep 2 ('patriciabelen') en groep 3 (hogere burgerij) volgen ongeveer eenzelfde ontwikkeling en ontlopen elkaar niet veel. Het aantal vaders uit groep vier, de middenstand of kleine burgerij nam enorm toe. Hun percentage steeg van 7% naar 27%. Tenslotte is in de figuur een bescheiden toename zichtbaar van groep vijf, waarin slechts twee vaders van studenten waren ingedeeld. Opvallend was dat alleen in 1700 er in de Leidse selectie opeens meer vaders uit hogere groepen waren, onder andere groep drie in plaats van vier en vaker met een academische achtergrond. In de periodes hiervoor en hierna geldt dit niet meer.

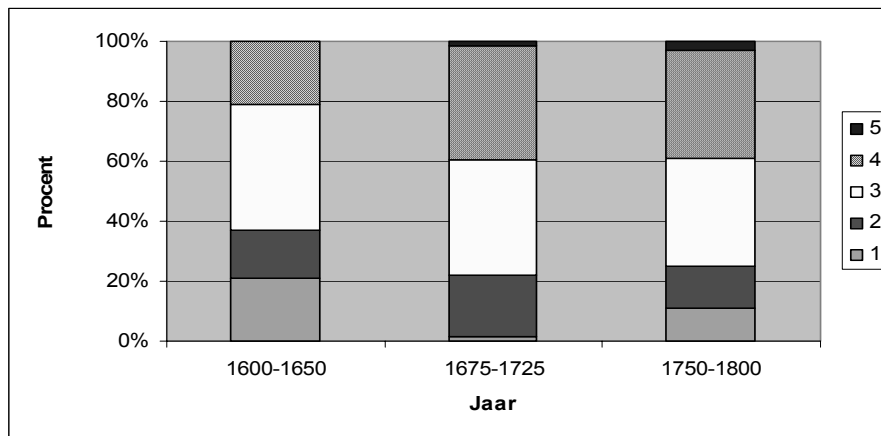
Figuur 22. Beroep vaders

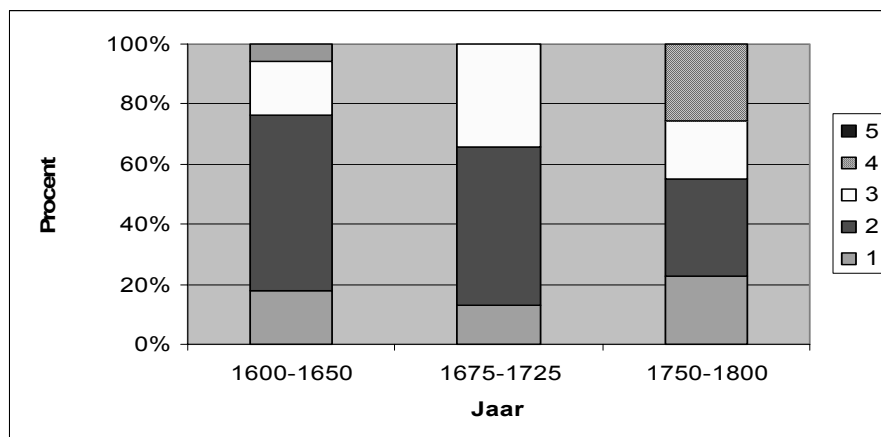
Uit figuur 22 blijkt dat aanvankelijk zo'n 55% en later ongeveer 40% van de studenten een vader had afkomstig uit adel, regenten en "patriciabelen". Het aandeel van de middenstand of kleinere burgerij (groep 4) nam duidelijk toe.

Deze ontwikkeling sluit enigszins aan bij hetgeen Otterspeer over de negentiende eeuw opmerkte. Hij maakte in zijn dissertatie voor een selectie studenten uit Leiden, Den Haag en Dordrecht de indeling tussen hoog, midden, laag en onbekend qua sociale klassen. Bij zijn uitkomsten moet ook het aanvankelijk hoge percentage onbekenden (18%, later 6% en 3%) in acht worden genomen. Het aandeel van de groep "hoog" bleef ongeveer gelijk gedurende deze eeuw (38% in 1815-1845, naar 37% in 1845-1875 en eveneens 37% in 1875-1905).

Figuur 23. Beroep vaders studenten Leiden

Figuur 24. Beroep vaders studenten Den Haag en Dordrecht

Ook de percentages van de lagere sociale klassen bleven gelijk (respectievelijk 5%, 7% en 6%). Het aantal studenten uit de middenstand nam echter enorm toe, van 39% naar 50% en zelfs 54% aan het einde van de eeuw⁶⁴³. Het is natuurlijk mogelijk dat door het hoge percentage onbekenden in het eerste tijdvak een vertekend beeld ontstaat. Het kan dat daaronder juist veel studenten uit de midden-groep vielen, zodat de verhoudingen eigenlijk (ongeveer) gelijkbleven.

Omdat er mogelijk verschil was tussen de beroepen van vaders van student-Leidenaars en die uit andere steden, zijn er twee figuren (23 en 24) gemaakt. De studenten van buiten Leiden kwamen vaker uit hogere kringen (groep 1 en 2), grofweg ging het aanvankelijk om driekwart, maar dit daalde aan het einde van de periode naar ongeveer de helft. Dit is duidelijk hoger dan het Leidse percentage dat niet boven de 40% kwam. De toename van de groepen 3 en 4 is zowel in Leiden als Den Haag en Dordrecht zichtbaar. In Leiden betreft het een aanzienlijke toename van de middenstandsgroep 4.

De vraag van De Ridder-Symoens of universiteiten de sociale mobiliteit stimuleerden of de bestaande verhoudingen bevestigden, kan dus voor Leiden gedurende mijn onderzoeksperiode zeker beantwoord worden met: voor de inwoners van de universiteitsstad was het zeker een stimulans⁶⁴⁴. Voor de andere steden, Den Haag en Dordrecht, gold in iets mindere mate dat de universiteit bereikbaarder voor lagere sociale groepen wordt, die op deze manier konden opklimmen.

Ook voor Harderwijk kan voorzichtig gesteld worden dat de universiteit een kans bood aan de inwoners van deze stad om op te klimmen tot bestuursfuncties. De Gelderse universiteit moest het niet van adel en patriciaat hebben. Er studeerden voornamelijk jongens uit de niet-patricische stedelijke burgerij en de plattelands-notabelen⁶⁴⁵.

Verder is gekeken naar het opleidingsniveau van de vaders uit mijn selectie, of de vader een beroep had waarvoor een universitaire opleiding en/of een academische titel noodzakelijk was. Uit tabel 26 blijkt dat van de burgerij de grootste groep niet gestudeerd had. In de hoge sociale klasse waren vaders met een academische opleiding in de meerderheid⁶⁴⁶. In totaal had van de Dordtse vaders 31,25 % niet gestudeerd, tegenover 43,66 % Haagse en 73,50 % Leidse vaders.

⁶⁴³ Otterspeer, *Wiekslag*, 420.

⁶⁴⁴ Ridder-Symoens, *Nouvelle histoire*, 82. Zie ook hierover H. de Ridder-Symoens, "Training and Professionalization", in: W. Reinhard (ed.), *Power Elites and State Building, Volume 4 of The Origins of the Modern State in Europe (13th-18th Century)* (Oxford 1996) 170-172. Vandermeersch komt voor Bruggelingen aan de Leuvense universiteit tot de conclusie dat de universiteit en het academisch diploma in de tweede helft van de zestiende eeuw factoren zijn die eerder structuurbevestigend werken dan wel mogelijkheden scheppen om de socio-structurele systemen te doorbreken. Vandermeersch, *Bruggelingen*, 173. Frijhoff, *Société*, 148 geeft aan dat het voor inwoners van de universiteitsstad een bevordering van de sociale mobiliteit betekende.

⁶⁴⁵ Frijhoff, *Gelders*, 135.

⁶⁴⁶ Wanneer "semi-academische" beroepen als dat van notaris, apotheker en chirurgijn wel meegerekend zouden zijn in deze tabel, zou uitsluitend het gedeelte van de burgerij dat had gestudeerd slechts een paar procent hoger zijn.

Tabel 26. Vaders van selectie met of zonder academische opleiding

Groep	5	4 en 3		2 en 1		? met titel	Onbekend	N=
Plaats	Niet gestudeerd	Wel gestudeerd	Niet gestudeerd	Wel gestudeerd	Niet gestudeerd	Wel gestudeerd		
Dordrecht		18,75 %	25,00 %	43,75 %	6,25 %		6,25 %	16
Den Haag		11,27 %	26,76 %	38,03 %	16,90 %	4,23 %	2,82 %	71
Leiden	1,71 %	9,40 %	64,10 %	16,24 %	7,69 %	0,85 %		117

Het lijkt dus wederom dat de aanwezigheid van de universiteit in een stad gunstig werkte voor de sociale mobiliteit, aangezien een groot deel van de Leidse vaders zelf niet had gestudeerd maar hun zonen wel naar de universiteit stuurde⁶⁴⁷.

Tabel 27 toont de studenten van mijn selectie en hun studierichting, afgezet tegen hun sociale achtergrond⁶⁴⁸.

Tabel 27. Studenten selectie sociale achtergrond gecombineerd met studierichting

Groep	Totaal	-	Art	J	M	T	% -	% Art	% J	% M	% T
Onbekend	77	11	26	15	16	9	14,29	33,77	19,48	20,78	11,69
1	24	3	2	16	3		12,50	8,33	66,67	12,50	
2	61	13	11	30	5	2	21,31	18,03	49,18	8,20	3,28
3	67	22	17	16	4	8	32,84	25,37	23,88	5,97	11,94
4	50	17	16	4	8	5	34,00	32,00	8,00	16,00	10,00
5	2		2					100,00			

Duidelijk zichtbaar is dat de rechtenstudie het populairst was bij studenten van adel en burgerlijk patriciaat (groep 1) en groep 2 ('patriciabelen'). Hoewel er veel onbekend is, lijken de andere studies populair bij de lagere sociale groepen. Het ontloopt elkaar niet veel, maar theologie is net iets meer in trek bij groep 3 (hogere burgerij) en medicijnen juist bij groep 4 (middenstand). Frijhoff onderzocht de sociale herkomst van de medische studenten afkomstig uit Zutphen tussen 1600-1799 en komt tot min of meer vergelijkbare uitkomsten⁶⁴⁹. Wel is het zo dat bij hem niemand van adel en patriciaat voor de medicijnenstudie koos, terwijl dit bij

⁶⁴⁷ In deze tabel is geen rekening gehouden met het toenemende aantal gepromoveerden in de achttiende eeuw en is alleen naar het geheel gekeken. Wanneer mijn selectie wordt ingedeeld volgens Frijhoffs criteria voor degenen met "geletterde achtergronden" (Frijhoff, *Étudiants et gradués*, 262-265 en tabel 5), dan lijkt er met name in de negentiende eeuw een toename zichtbaar van studenten uit niet-geletterde milieus, vooral uit Dordrecht en Den Haag. Nader onderzoek is nodig en zal nog meer informatie opleveren.

⁶⁴⁸ Er is geen vergelijking getrokken met Otterspeers dissertatie over de negentiende eeuwse student. Hij maakt gebruik van in die tijd typisch passende Bildungsbürgertum en Besitzbürgertum.

⁶⁴⁹ Frijhoff, *Non satis*, 392.

mijn onderzoek toch nog zo'n 12,5% van deze groep bedroeg. Ook van zijn laagste categorie, de gesalarieerden in bedrijf/ambacht, bij mij groep 5, studeerde niemand medicijnen.

Verder is er door mij nog een andere databank gemaakt met daarin de achtergronden van vaders van theologie-bursalen. Hieruit kan een steekproef gemaakt worden met betrekking tot de opleiding cq. het beroep van de vader. Het was al gebleken dat onder de Waalse bursalen nogal veel predikantenzonen waren, waarvan de kinderen soms ook weer in het college studeerden⁶⁵⁰. Van de vijftig Statenbursalen, die werden betaald door de stad Dordrecht tussen 1592 en 1793 is vervolgens een bescheiden prosopografie opgesteld. Hoewel van een flink aantal vaders het beroep onbekend bleef, kon van 13 bursalen (26%) worden vastgesteld dat zij de zoon van een predikant waren. Van Lieburgs uitgebreider onderzoek komt met een iets hoger aandeel. Uit zijn computerbestand blijkt dat ongeveer 1/3 deel van de predikanten een vader had met hetzelfde beroep⁶⁵¹. Bij Bots' Noordbrabanders is dit percentage nog hoger: van de 199 theologiestudenten waarvan de sociale afkomst bekend was, bleek 67% een predikant als vader te hebben⁶⁵².

Nu diverse stedelijke selecties met vaders en zonen aan de beurt zijn geweest, komt tenslotte heel kort het platteland aan bod. Frijhoff geeft aan dat studerende van een dorp voornamelijk zonen van de predikant, schout of andere lokale notabelen waren en niet van boeren⁶⁵³. Dat gaat echter niet helemaal op, zo blijkt uit de achtergronden van de 39 studenten uit de Hoeksche Waard. Veel van hen zijn inderdaad predikantenzonen, maar eveneens zijn er rijke boerenzonen bij, wiens vaders schepen waren en zo eveneens tot de notabelen behoorden.

Aanzien

De sociale afkomst bleek moeilijk te extraheren uit het Leidse *album studiosorum*. Matrikels van buitenlandse universiteiten, bijvoorbeeld de Zuidelijke Nederlanden en Duitsland, geven regelmatig bij de inschrijving een indicatie van de status van een student, *pauper* (arme/behoefte), *divites* (dives=rijk) of *nobiles* (edelen)⁶⁵⁴. Deze indicaties zijn op verschillende manieren te interpreteren. Zijlstra meende dat wanneer studenten tot de *divites* behoorden, het meestal betekende dat zij het volledige inschrijfgeld betaalden⁶⁵⁵. Het begrip *pauper* is relatief. De Ridder-Symoens waarschuwt dat als criterium voor armoede gold dat de ou-

⁶⁵⁰ Posthumus Meyjes, *Waals*, 160.

⁶⁵¹ Lieburg, *Profeten*, 102.

⁶⁵² Bots, *Noordbrabantse studenten*, 76.

⁶⁵³ Frijhoff kwam tot de conclusie dat de gepromoveerde een stedelijk verschijnsel was. Frijhoff, *Société*, 175. W. Frijhoff en M. Spies, *Nederlandse cultuur in Europese context: 1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) 258.

⁶⁵⁴ Maar bij het onderzoek van Vandermeersch, *Bruggelingen*, 161 bleek de sociale stratificatie niet te achterhalen vanwege onbetrouwbare aanduidingen in het *album studiosorum*. Hij gebruikte vervolgens ook het beroep van de vader als indicatie.

⁶⁵⁵ S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland- een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996) 42. Voor het Leidse album zijn de twee pauper-aanduidingen ook opgevat als gratis inschrijving van die studenten.

ders hun zonen geen universitaire opleiding konden geven, zonder dat het hun schade zou berokkenen in maatschappelijk en materieel opzicht⁶⁵⁶.

In het Leidse *album studiosorum* staan nauwelijks aantekeningen over de sociale status van een student⁶⁵⁷. Als de *rector magnificus* er al een notitie van maakte, ging dat meestal om *nobiles*. Niet alleen deze term, maar ook andere gaven een voornaam achtergrond weer, zoals bijvoorbeeld *pincerna hereditarius Stiriae* (de erfscenker van Stiermarken) of *dominus* (heer). Sommigen zijn ‘lokaal’ bekend, zo voerden voornamelijk Engelsen de term *armiger* (schildknaap of wapendrager). Meer algemeen waren *princeps* (prins), *comes* (graaf) en *baro* (baron). De term adel wordt niet gebruikt voor de aanzienlijke studenten in het Leidse *album studiosorum*, omdat het om een bredere groep gaat, waarin niet uitsluitend de adel, maar ook bijvoorbeeld eigenaren van heerlijkheden verzameld zijn. Daarom is er voornamelijk sprake van “edelen” of “aanzienlijke studenten”, welke afgezet worden tegenover “gewone” studenten, dus degenen zonder titelaanduiding. Het *album studiosorum* geeft geen exacte aantallen van alle edelen, maar kan wel gebruikt worden om aan te geven wanneer de aantrekkingskracht van de Leidse universiteit het grootst was op bepaalde groepen.

Uit tabel 28 blijkt om hoeveel studenten het in het Leidse *album studiosorum* gaat. Gemiddeld had bijna drieënhalf procent van de ingeschreven studenten een aanzienlijke achtergrond. Het percentage lag het laagst aan het begin en aan het einde van de onderzochte periode. De meeste aanzienlijke studenten kwamen naar Leiden tussen 1635 en 1744. In deze periode was er sprake van twee toppen van boven de 5%, namelijk in 1635-1654 en 1725-1744⁶⁵⁸. Er is in het *album studiosorum* dus zeker geen sprake van een toenemend aantal aanzienlijke studenten in de loop der eeuwen.

⁶⁵⁶ H. de Ridder-Symoens, “Het hoger onderwijs. De universiteiten Leuven en Dowaaï”, in: P. Janssens (ed.), *België in de zeventiende eeuw. De Spaanse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*. Band II (Gent 2006) 87.

⁶⁵⁷ In dit hoofdstuk ligt de nadruk op studenten, het doel is niet om alle edelen uit het *album studiosorum* te halen. Want wanneer iemand bijvoorbeeld te boek staat als raadsheer van de prins van xxx, dan is het waarschijnlijk dat hij uit de hogere sociale lagen van de bevolking komt, maar hij wordt dan toch ingedeeld als studentenpersoneel. Er wordt zoveel mogelijk het album gevolgd en zo min mogelijk achteraf geïnterpreteerd.

⁶⁵⁸ Die twee piekperiodes worden op blz. 151 uitgewerkt, qua herkomst van adellijke studenten. Het interessant te zien dat de alba amicorum ook twee piekperiodes kennen. Deze vriendenalbums, populair in het universitaire milieu, waarin de eigenaar bijdragen verzamelde van vrienden, kennissen, dan wel beroemde tijdgenoten, waarmee hij in contact stond. Tussen 1590 en 1620 was een eerste hoogtepunt zichtbaar in het aantal alba amicorum, daarna daalde hun aantal enorm tussen 1630-1640 en bleef op dat lage niveau tot 1660. Vervolgens daalde de populariteit drastisch tot na 1740 een tweede opleving begon. Die herleefde aandacht voor het album amicorum past binnen de toenemende cultivering van de vriendschap in de achttiende eeuw. K. Thomassen, *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* (Maarssen/s-Gravenhage 1990) 15 en 20. Zie ook het artikel van L. van Wassenae-Wiarda, “Theodora van Wassenae en haar album amicorum”, in *Leids Jaarboekje* 99 (2007) 47-67. Hierin ook inscripties van haar al dan niet studerende burens en kennissen.

Tabel 28. Edelen in het *album studiosorum*

Periode	Totaal studenten	"Gewone" studenten	Edele studenten	Edelen %
1575-1584	739	735	4	0,54
1585-1594	1111	1106	5	0,45
1595-1604	1575	1574	1	0,06
1605-1614	1799	1781	18	1,00
1615-1624	2716	2643	73	2,69
1625-1634	3447	3360	87	2,52
1635-1644	3565	3269	296	8,30
1645-1654	3647	3376	271	7,43
1655-1664	3246	3137	109	3,36
1665-1674	3110	3026	84	2,70
1675-1684	3591	3535	56	1,56
1685-1694	2726	2670	56	2,05
1695-1704	2078	2017	61	2,94
1705-1714	2308	2200	108	4,68
1715-1724	2256	2152	104	4,61
1725-1734	2016	1866	150	7,44
1735-1744	1896	1798	98	5,17
1745-1754	1464	1424	40	2,73
1755-1764	1035	1014	21	2,03
1765-1774	1001	981	20	2,00
1775-1784	956	937	19	1,99
1785-1794	928	921	7	0,75
1795-1804	725	725		
1805-1812	770	769	1	0,13
Totaal/gem.	48705	47016	1689	3,47

Het Leidse percentage van 3,5% edelen (gemiddeld in de zestiende eeuw 0,35%, in de zeventiende eeuw 3,61%, daaropvolgend 3,96% en begin negentiende eeuw 0,09% van alle studenten) is te vergelijken met dat van enkele Duitse universiteiten en Leuven en blijkt nogal laag te zijn. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was ongeveer 10% van de studenten aan universiteiten in het zuiden van Duitsland van edele afkomst⁶⁵⁹. Dit is echter een gemiddelde. Gezien de percentages in de zeventiende eeuw kunnen Ingolstadt (17,5%) en Heidelberg (14,8%) met recht adelsuniversiteiten worden genoemd⁶⁶⁰. In Göttingen bleek uit een tienjarensteekproef dat tussen 1737 en 1797 tussen de 8% en 14% van de studen-

⁶⁵⁹ R. A. Müller, "Aristokratisierung des Studiums? Bemerkungen zur Adelsfrequenz an süddeutschen Universitäten im 17. Jahrhundert", in: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, 10 (1984) 31-46. Voor de periode tussen 1600-1700 bedroegen de percentages adellijke studenten op het totale aantal inschrijvingen voor Altdorf 9,5%, Dillingen 10,6%, Freiburg 6,8%, Heidelberg 14,8%, Ingolstadt 17,5%, Tübingen 7,0% en Würzburg 4,9%, op blz. 37-40.

⁶⁶⁰ Müller, *Aristokratisierung*, 42.

ten van adel was. Dit was hoog. Straatsburg en Jena hadden in de achttiende eeuw beiden gemiddeld 5%. Leipzig en Halle zaten hoger met iets meer dan 7%. In Halle was 11% van adel in het laatste decennium van de zeventiende eeuw, tussen 1710 en 1740 daalde dit naar 7% om in de jaren veertig van de achttiende eeuw op 4% uit te komen. In Würzburg en Tübingen bedroeg het percentage adellijke studenten minder dan 5%⁶⁶¹. In Leuven steeg het aantal edelen van 3,2% in de zestiende eeuw onophoudelijk tot boven de 5% van de studentenbevolking gedurende zeventiende eeuw⁶⁶².

De elite had verschillende redenen om te gaan studeren. Zij kwam aanvankelijk niet naar de universiteit voor een intensieve studie of om een graad te behalen, maar ter voorbereiding op het latere sociale en bestuurlijke leven⁶⁶³. Naast colleges volgde de adel lessen in paardrijden en schermen, aangevuld met die in dansen, musiceren, zingen en tekenen⁶⁶⁴. Dit hoorde min of meer bij hun opvoeding bij het ideaalbeeld van 'the complete gentleman' zoals dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw bestond⁶⁶⁵. Later nam de belangstelling van de adel voor de universiteit af ten gunste van een speciale adelsschool (zoals bijvoorbeeld in Duitsland de *Ritterakademie*)⁶⁶⁶. De Leidse universiteit reageerde zoals meer universiteiten uit de vroegmoderne tijd en probeerde studeren aantrekkelijker te maken voor de adel. Het kwam erop neer dat de adel een uitzonderingspositie genoot, met een apart lesprogramma en een sociaal vangnet⁶⁶⁷. Gezien het percentage aanzienlijke studenten lijkt de adel vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw andere opleidingen te preferen boven een studie aan de universiteit Leiden.

Uit tabel 29 blijkt dat de universiteit het duidelijk niet moest hebben van de Nederlandse edelen. Hun gemiddelde aandeel over de hele periode bedroeg nog geen half procent. Op z'n hoogst (tussen 1745-1754) bedroeg hun aantal 1,43%. Een verklaring voor het lage percentage aanzienlijke studenten in Leiden ligt in het lage percentage van de bevolking van de Republiek dat van adel was.

⁶⁶¹ C. E. McClelland, *State, society, and university in Germany 1700-1914* (Cambridge 1980) 47-48.

⁶⁶² E. Lamberts (e.a.), *De Universiteit te Leuven 1425-1985* (Leuven 1986) 57 en H. de Ridder-Symoens, "Studenten uit het bisdom Utrecht aan de rechtenuniversiteit van Orléans. Een overzicht" in: M. Bruggeman, E. Geudeke (e.a. red.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) 76.

⁶⁶³ W. Otterspeer, 'Russische studenten aan de Leidse universiteit. De broertjes Koerakin en hoe het hun te Leiden verging', in: *Leids Jaarboekje* 95 (2003) 160. W. Frijhoff, "Van onderwijs naar opvoeding. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw", in: *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw: verslag van het symposium, Doesburg 1982* (Amsterdam/Maarssen 1983) 7.

⁶⁶⁴ N. Conrads, *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. Und 17. Jahrhundert* (Göttingen 1982) 33.

⁶⁶⁵ Miert, *Amsterdamse Athenaeum*, 101: naar het handboek *The compleat gentleman* van Henry Peacham uit 1634.

⁶⁶⁶ H. de Ridder-Symoens, "The Changing Face of Centres of Learning 1400-1700", in: A. A. MacDonald en M. W. Twomey (eds.), *Schooling and Society. The Ordering and Reordering of Knowledge in the Western Middle Ages* (Leuven 2004) 130 geeft meer achtergronden over deze scholen speciaal voor de adel in Europa.

⁶⁶⁷ Otterspeer, *Russische studenten*, 160. Zie voor de diverse faciliteiten ook Sluijter, *Ciraet*.

Tabel 29. Edelen in het *album studiosorum* uit de Republiek en buitenland⁶⁶⁸

Periode	Alle studenten uit de Republiek	Edele studenten Republiek	Alle buitenlandse studenten	Edele studenten buitenland	% Edele studenten Republiek	% Edele studenten buitenland
1575-1584	418		230			
1585-1594	629		294			
1595-1604	908		586	1		0,17
1605-1614	1022		564	8		1,42
1615-1624	1325	1	1201	51	0,08	4,25
1625-1634	1659	4	1536	59	0,24	3,84
1635-1644	1432	16	1873	260	1,12	13,88
1645-1654	1717	16	1702	230	0,93	13,51
1655-1664	1887	18	1208	82	0,95	6,79
1665-1674	1863	3	1132	77	0,16	6,80
1675-1684	1720	4	1421	45	0,23	3,17
1685-1694	1314		1212	46	0,00	3,80
1695-1704	1016	1	944	46	0,10	4,87
1705-1714	1123	1	1060	93	0,09	8,77
1715-1724	1140	1	1043	85	0,09	8,15
1725-1734	996	8	979	125	0,80	12,77
1735-1744	1055	3	756	85	0,28	11,24
1745-1754	1051	15	400	21	1,43	5,25
1755-1764	758	5	261	14	0,66	5,36
1765-1774	733	6	246	12	0,82	4,88
1775-1784	766	3	172	13	0,39	7,56
1785-1794	753	2	163	3	0,27	1,84
1795-1804	622		93		0,00	0,00
1805-1812	726	1	39		0,14	0,00
Tot./gem.	26633	108	19115	1356	0,41	7,09

In het adelsrijke Overijssel wordt in de zeventiende eeuw hun aandeel op iets meer dan een procent van de bevolking geschat, voor het gewest Holland gaat het om promillages⁶⁶⁹. Overijssel staat dan ook bovenaan met edele studenten uit de Republiek in Leiden (1,71% van alle studenten uit dit gewest was van aanzien), gevolgd door Gelderland (0,94%). De Gelderse adel ging standaard naar Leiden, hetgeen niet veranderde door de oprichting van een universiteit in het eigen gewest⁶⁷⁰. Van de andere gewesten bedroeg het percentage aanzienlijke studenten in

⁶⁶⁸ De edelen met onbekende herkomst, 225 studenten, zijn bij deze berekeningen (en volgende betreffende de herkomst) niet meegeteld.

⁶⁶⁹ Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, 278 en H. F. K. van Nierop, *Van ridders tot regenten: de Hollandse adel in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren 1984) 59-60.

⁶⁷⁰ Frijhoff, *Gelders*, 134. De aantallen studenten met een edele afkomst uit de gewesten is zo klein, dat een onderverdeling per 10 jaar niet te doen is. De (eventuele) keuze voor andere universiteiten dan

Leiden voor Friesland 0,67%, Utrecht 0,55%, Groningen 0,39%, Holland 0,26%, de Generaliteitslanden 0,21% en Zeeland (0,13%)⁶⁷¹.

De Nederlandse adellijke studenten behoorden vrijwel allemaal tot de riddermatige (= 'lage') adel, al kregen sommige van deze families aan het eind van de zeventiende of in de achttiende eeuw wel een graventitel van de Duitse keizer. Van de families van hoge adel komen in het *album studiosorum* van Leiden ongeveer een tiental studenten voor. Veel prinsen uit het geslacht Oranje hebben in Leiden gestudeerd, beginnend met Justinus van Nassau die in het jaar direct na de stichting van de universiteit zijn studie begon⁶⁷². Naast de Oranjes bezochten ook de Van Rechteren's, Van Pallandts en Bentincks de Leidse universiteit⁶⁷³. De families van lage adel met de meeste studenten zijn de Boetselaars en Van Wasenaars en Van Heijdens.

Het percentage edelen van buiten de Republiek lag gemiddeld op 7% en was het hoogst tussen 1635-1654, toen het tussen de 13 en 14% schommelde. Krap een eeuw later, tussen 1725-1744 kwam er opnieuw een grote groep buitenlandse edelen met een percentage van zo'n 11 à 12%. Bij deze tweede piek veranderden de aantallen edelen niet veel, maar het aantal buitenlandse studenten van niet-aanzienlijke komaf daalde wel. Hierin kan de verklaring voor het hogere percentage liggen. Met name bij de eerste piek, maar ook in lichte mate bij de tweede piek lijkt het of de Nederlandse edelen de buitenlandse elite volgt naar de Leidse universiteit. De aanwezigheid van de buitenlandse adel heeft waarschijnlijk een aanzuigende werking gehad.

Het maken van een onderverdeling van studenten van hoge en lage adel uit het buitenland is lastig. Het *album studiosorum* geeft aanvankelijk geen nadere aan-

Leiden in de loop der tijd is dus niet af te lezen.

⁶⁷¹ Het percentage dat wel uit de Republiek kwam, maar dat niet in gewesten onder te verdelen was bedroeg 2,86%. Uit de koloniën en Drenthe kwam geen enkele student met een adellijke afkomst.

⁶⁷² ASL 26 feb. 1576, Justinus a Nassau; ASL 19 apr. 1583, Nobiliss. ac Generosissimus Comes Mauritius a Nassau; ASL 4 jan. 1594, Nobilissimus ac Generosissimus Comes Henricus Fredericus a Nassau. De hoge edelen, met name de prinsen die zich bij de rector-magnificus meldden, mochten zelf hun naam in het album schrijven. Er werd een hele pagina hiervoor gebruikt, of de naam werd opvallend genoteerd.

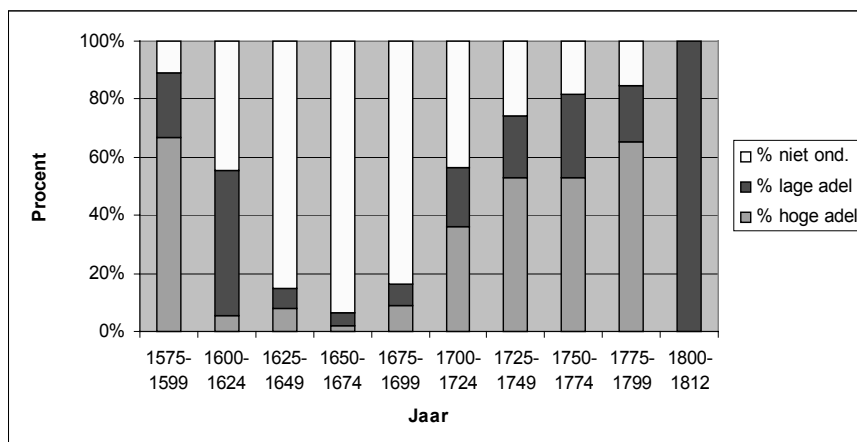
⁶⁷³ Bij het verschil tussen hoge en lage adel geven titels wel een aanwijzing maar zij zeggen toch niet alles. Vriendelijke mededeling Conrad Gietman, werkzaam bij het CBG en de Hoge Raad van Adel. In de Republiek waren slechts de Oranjes, de Van den Berghs, de Van Limburg Stirums, de Van Pallandts (tak Culemborg) en de Brederodes van hoge adel. Naast de inheemse hoogadellijke families zijn er nog een paar families die in de loop van de zeventiende eeuw van buitenlandse vorsten adellijke titels verwierven. Voor sommigen daarvan had dat in de praktijk nauwelijks gevolgen, maar een paar families stegen inderdaad naar een wat hoger niveau. Het betreft de Van Rechteren's en Bentincks, die komen als enigen uit de Republiek in de *Almanach de Gotha* voor. De Van Rechteren's zijn in de zeventiende eeuw nog gewoon een "riddermatige" familie (dus lage adel). In 1705 verwerft Adolf Hendrik van Rechteren een Duitse graventitel. De hele familie kan vanaf dat moment als hoogadellijk worden beschouwd, dus ook de twee studenten die zich in 1746 en 1766 in Leiden inschrijven. De Bentincks zijn hoogadellijk vanaf het moment dat Hans Willem Bentinck in 1689 in Engeland (door Koning Willem III) wordt verheven tot Baron Cirencester, Viscount Woodstock en Earl of Portland. Dat 'predikaat' hoogadellijk geldt dan alleen voor zijn afstammelingen. Zijn verdere familie (neven, nichten, broers en zo) blijft gewoon riddermatig. Er staan tussen 1719 en 1781 zeven inschrijvingen van Bentinck's in het Leidse *album studiosorum*. Uit het Nederland's Adelsboek 1988 blijkt dat maar klein deel van hen hoogadellijk is.

duiding, behalve bijvoorbeeld de term *nobiles*, zodat het maken van een onderverdeling niet mogelijk is. In tabel 30 zijn de verschillende groepen weergegeven⁶⁷⁴.

Tabel 30. Onderverdeling elite studenten in hoge- en lage adel

Periode	Totaal	Edele niet Onderverdeeld	Edele hoge adel	Edele Lage adel
1575-1599	9	1	6	2
1600-1624	92	41	5	46
1625-1649	530	451	42	37
1650-1674	317	297	6	14
1675-1699	133	111	12	10
1700-1724	252	110	91	51
1725-1749	274	71	145	58
1750-1774	55	10	29	16
1775-1799	26	4	17	5
1800-1812	1			1
Totaal	1689	1096	353	240

Figuur 25. Onderverdeling elite studenten in hoge- en lage adel

⁶⁷⁴ Zie ook Otterspeer, *Bolwerk* 2008, 85; Otterspeer, *Bolwerk*, 267 en Otterspeer, *Vesting*, 191, die zijn resultaten heeft gebaseerd op mijn databank van het *album studiosorum*. De criteria waarop hij zijn indeling van lage- en hoge adel heeft gemaakt zijn helaas niet te achterhalen.

Er is onderscheid gemaakt tussen de hoogadellijke titels prins, hertog, markies en graaf en lagere titels burggraaf, baron en ridder⁶⁷⁵. Moeilijker in te delen waren bijvoorbeeld Engelse lords, degenen met “von” in de achternaam of Duitse Freiherrn, waarbij eigenlijk per persoon moet worden nagegaan tot welk adelsniveau zij behoren⁶⁷⁶.

Hoewel het beeld lastig te schetsen is door het aanvankelijk zeer hoge aantal niet onderverdeelde edelen, blijkt toch dat het aantal edelen van hoge adellijke afkomst toeneemt in de achttiende eeuw.

Tabel 31 geeft de landen weer waaruit de meeste edelen kwamen.

Tabel 31. Herkomst studenten van edele afkomst 1575-1812

Land	Totaal	“Gewone” studenten	Edele studenten	Edele studenten %
Polen	446	303	143	32,06
Rusland	102	84	18	17,65
Zweden	605	507	98	16,20
Spanje	22	19	3	13,64
Finland	9	8	1	11,11
Osmaanse rijk	28	25	3	10,71
Italië	78	70	8	10,26
Denemarken	667	602	65	9,75
Duitsland	9833	8939	894	9,09
Portugal	27	26	1	3,70
Noorwegen	90	87	3	3,33
Hongarije	587	571	16	2,73
Frankrijk	1188	1164	24	2,02
Britse eilanden	3642	3574	67	1,84
Z-NL	1110	1100	10	0,90
Republiek	26633	26521	108	0,41
Zwitserland	674	672	2	0,30
Afrika	4	4		
IJsland	3	3		

Vanuit de meeste landen kwam een hoger percentage edelen dan op basis van hun aandeel in de bevolking te verwachten viel. In Engeland, Italië en de Scandinavische landen behoorde in de zeventiende eeuw minder dan drie procent van de bevolking tot de adel, maar in Frankrijk en het Duitse Rijk was dit vijf procent en in Hongarije, Spanje en Polen was zelfs acht procent van adel⁶⁷⁷. Zo gezien was

⁶⁷⁵ Vriendelijke mededeling C. Gietman, werkzaam bij Hoge Raad van Adel.

⁶⁷⁶ Er waren in totaal 193 studenten met “von” in hun achternaam. Slechts een klein deel van hen werd bovendien nader aangeduid met een adellijke titel in het *album studiosorum*. Er waren twee piekjes, tussen 1655-1684 en 1705-1714 kwam hun aantal boven de 15.

⁶⁷⁷ Nierop, *Ridders en regenten*, 60 gebaseerd op Geoffrey Parker, *Europe in Crisis 1598-1648* (Glasgow 1979) 63.

de Poolse adel opvallend goed vertegenwoordigd onder de Leidse studenten, met hun aandeel van bijna 1/3 deel van alle Poolse studenten. Maar ook de Scandinaviërs (waarvan de hogere adel en latere administratieve en politieke topfiguren van Denemarken en Zweden de voorkeur gaven aan de Leidse universiteit en de lagere standen naar het goedkopere Franeker gingen⁶⁷⁸), Italianen, Duitsers hebben een hoger percentage. Uit Hongarije en Frankrijk kwam echter een duidelijk lager aantal edelen dan verwacht⁶⁷⁹.

Het qua oppervlakte grote Duitse rijk rechtvaardigt een splitsing. Gekeken naar streek van herkomst, kwam het grootste deel van de elite uit Silezië, Bohemen en Oostenrijk (30,89% van alle studenten uit deze streek was van aanzien); op afstand gevolgd door Zuid-Duitsland (11,75%), Midden-Duitsland (7,49%), het kustgebied (6,47%) en de Duitse grensstreek met de Republiek (1,85%)⁶⁸⁰.

Nu de onderverdeling in herkomst bekend is van de buitenlandse adel, is het mogelijk de topperioden in Leiden nader te belichten. De eerste piek van buitenlandse edelen tussen 1635 en 1654, die samenhang met de Dertigjarige oorlog, bracht een divers gezelschap naar Leiden. Naast Duitsers, die voornamelijk afkomstig waren uit het Duitse kustgebied, kwamen er studenten van de Britse eilanden, Denemarken en Zweden, maar vooral ook veel Polen.

Tussen 1725 en 1744 waren het echter vooral Duitse edelen die naar Leiden kwamen, voornamelijk afkomstig uit Bohemen en Oostenrijk. Het aantal Boheemse studenten was aanzienlijk tussen 1725 en 1734. Het merendeel van de edelen bestond uit Oostenrijkers die tussen 1705 en 1744 naar Leiden kwamen. Bijna allen schreven zij zich in voor rechten. Een grote trekker bleek het in Leiden al in 1682 ingevoerde vak *Jus Publicum Romano-Germanicum*. Tydeman schreef dat de universiteiten hierdoor bloeiden. Als voorbeeld noemde hij onder andere professor J. J. Vitriarius, die in één jaar, 1724 meer dan 30 buitenlandse vorsten en edellieden naar Leiden trok⁶⁸¹.

Tenslotte was er tussen 1765 en 1784 nog een kleine opleving in het percentage buitenlandse adel. Dit was grotendeels te danken aan Russische edelen, die over het algemeen tot de hofelite behoorden. Zij kwamen voornamelijk tussen 1770 en

⁶⁷⁸ H. de Ridder-Symoens, "Buitenlandse studenten aan de Franeker universiteit 1585-1811", in: in: Jensma, G.Th., Smit, F.R.H. en Westra, F., *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 80 en tabel 1. Zie ook Rieu, *Deensche studenten*, 66-67.

⁶⁷⁹ Nierop, *Ridders en regenten*, 60 gebaseerd op Geoffrey Parker, *Europe in Crisis 1598-1648* (Glasgow 1979) 63. Vergelijk met McClelland, *State*, 46-47. Het aandeel van de adellijke bevolking van het Duitse rijk is onbekend, maar misschien vergelijkbaar met het Franse percentage, met een maximum van 2% van de gehele bevolking.

⁶⁸⁰ E. Białek, W. Mrozowicz, "Die Bildungsreisen der Schlesier in die Niederlande im Spiegel der Stammbucheintragungen", in: *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr. 942 (Wrocław 1987) 202: De Sileziërs die in de zeventiende eeuw naar Leiden kwamen waren voor een groot gedeelte van adel, of uit een patriciërsfamilie. Slechts een enkeling was bursaal. Uit mijn databank bleek dat van 15,46% Duitse adel geen onderscheid naar streek van herkomst te maken was. Het Duitse gemiddelde lag op 9,09% van de studenten dat van aanzienlijke afkomst was.

⁶⁸¹ H.W. Tydeman, *Theorie der statistiek of staatskunde* / A.L. von Schlözer; naar het Hoogduitsch vert. en met belangrijke aanmerkingen en bijvoegzels verrijkt (Groningen/Amsterdam 1814) 157 uit: T.J. Boschloo, *De productiemaatschappij: liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland, 1800-1875*, 15.

1785 naar Leiden. In die periode studeerden er wel dertig tegelijk⁶⁸². Voor hen waren er dan ook speciale lesprogramma's in Leiden⁶⁸³.

Niet alleen uit de voorgaande uitkomst, maar ook uit literatuur van zowel eigentijdse spectators als latere onderzoeksresultaten van anderen, blijkt de voorkeur voor de rechtenstudie van de adel en toekomstige regenten. Er is dus een samenhang tussen de keuze voor bepaalde studierichtingen en sociale afkomst. Burgerzoons kozen meestal voor medicijnen en theologie, welke laatstgenoemde studie vooral voor de lagere sociale groepen gebruikelijk was⁶⁸⁴.

Tabel 32. Status en studierichting gecombineerd uit het *album studiosorum*

Status	Totaal s	-	Art	J	M	T	-%	Art%	J%	M%	T%
"Gewone" studenten totaal	47016	3267	11518	15879	8868	7484	6,95	24,50	33,77	18,86	15,92
Edele studenten totaal	1689	417	466	790	11	5	24,69	27,59	46,77	0,65	0,30
"Gewone" studenten Rep.	26525	1474	7471	9374	3942	4264	5,56	28,17	35,34	14,86	16,08
Edele studenten Rep.	108	15	29	63		1	13,89	26,85	58,33		0,93
"Gewone" studenten buitenl.	20491	1793	4047	6505	4926	3220	8,75	19,75	31,75	24,04	15,71
Edele studenten buitenland	1581	402	437	727	11	4	25,43	27,64	45,98	0,70	0,25

Ook uit het Leidse *album studiosorum* blijkt duidelijk dat edelen vaker rechten studeerden dan niet-edelen. Bijna de helft van hen gaf aan deze faculteit te gaan bezoeken, terwijl onder "gewone" studenten het om eenderde ging. De voorkeur van de elite uit de Republiek was nog sterker voor de juridische faculteit dan die van buitenlanders, hetgeen ook met het opkomen van het eigen landsrecht te maken heeft, waardoor een buitenlandse rechtenstudie minder nut had. De studies medicijnen en theologie waren absoluut niet in trek, minder dan 1% van de aanzienlijke studenten koos hiervoor. Zo kwamen de meeste Hongaren naar Leiden om theologie te studeren, met uitzondering van de adel⁶⁸⁵. De cijfers van de artes verschillen enkele percentages wat betreft wel of niet edelen, maar lopen niet al te erg uiteen en bedragen ruim een kwart van het totaal. Tenslotte is van een groot deel van de edelen geen studierichting bekend (bijna 25% tegen bijna 7% van de

⁶⁸² Otterspeer, *Russische studenten*, 144.

⁶⁸³ N. Hans, "Russian students at Leyden in the 18th Century", in: *The Slavonic and East European Review* 35 (1956-57) 553 en A. E. Bekasova, *Making of Russian statesmen, Scholars and Doctors: Russian Students in European Universities, Second Half of the XVII-th. c. (A Case Study of Leyden University)* (Nog niet gepubliceerd artikel) 8.

⁶⁸⁴ Zoals bijvoorbeeld Jong, *Gouda*, 195 en 300 noot 74; M. F. M. Wingens, "Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid. Seksueel gedrag en seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek", G. Hekma e.a. *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuur-geschiedenis. Grensge-schillen in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam/Atlanta 1990) 56; Kuiper, *Adel in Friesland*, 383 en Schneppen, *Universität*, 32. Maar ook McClelland, *State*, 49 geeft aan dat aan Duitse universiteiten de adel de voorkeur gaf aan rechten.

⁶⁸⁵ Van de zes *nobilis* uit de zeventiende eeuw was van één de studierichting onbekend. Eén schreef zich in als *artes* student, een ander deed medicijnen en drie kozen voor rechten. In de achttiende eeuw was de keuze unaniem voor rechten. Van de acht edelen was van een de studierichting onbekend, de overige zeven kozen voor rechten.

overige studenten). Dit kwam vooral op de rekening van de buitenlandse studenten.

De sociale achtergrond had niet alleen invloed op de gekozen studierichting, maar werkte ook door in de leeftijd waarop een student in Leiden aan zijn studie begon. Over het algemeen gold: hoe hoger de afkomst, hoe jonger de student. Dit hing in de eerste plaats samen met de vooropleiding, degenen uit de hogere sociale klassen waren (soms letterlijk) van huis uit intensiever en beter geschoold⁶⁸⁶.

Daarnaast speelde geld een rol. De Hongaarse adel was jonger dan de andere Hongaarse studenten in Leiden, omdat zij niet eerst hoefden te sparen voor een studie in het buitenland⁶⁸⁷. Het meesturen van begeleiders voor de jonge adel was voor hun ouders financieel geen probleem. Ook de Russische adel was duidelijk jonger dan de middenklasse studenten die van staatswege naar Leiden kwamen⁶⁸⁸.

Na deze attendering door verschillende auteurs, wordt in de volgende tabel voor zover mogelijk dieper ingegaan op het verschil in leeftijd tussen de elite en “gewone” studenten. Hierin is gebruik gemaakt van degenen waarvan een leeftijd bekend was, die niet gelijk was aan ‘ann. ac.’. De tabel is gesorteerd op de leeftijd van de aanzienlijke studenten, beginnend bij de jongsten.

Tabel 33. Leeftijdsverschil tussen edele en “gewone” studenten in het *album studiosorum* (N>10)

Werelddeel	Land	N edelen	Leeftijd edele studenten	Leeftijd “gewone” studenten	Leeftijdsverschil
Oost-Europa	Rusland	13	17,46	22,09	4,63
West-Europa	Republiek	90	19,46	19,94	0,48
Oost-Europa	Hongarije	16	19,88	25,4	5,52
West-Europa	Britse eilanden	65	19,89	22,24	2,35
Onbekend	Niet ingevuld	144	20,06	18,65	-1,41
Onbekend	Niet herkend	15	20,47	22,16	1,69
Oost-Europa	Polen	141	20,76	22,44	1,68
West-Europa	Frankrijk	20	20,85	21,65	0,8
West-Europa	Duitsland	867	21,02	22,66	1,64
Noord-Europa	Denemarken	64	21,02	22,83	1,81
Noord-Europa	Zweden	97	21,19	22,93	1,74

Bij Hongarije en Rusland bedroeg het verschil zo’n 4 à 5 jaar in leeftijd tussen elite en “gewone” studenten, ook bij de andere landen was er verschil, al was dat kleiner. Het leeftijdsverschil tussen studenten van aanzien en zij die dit niet waren, was het kleinste bij studenten in de Republiek, namelijk 0,48 jaar.

⁶⁸⁶ Stone, *Oxford and Cambridge*, 30.

⁶⁸⁷ Opmerkingen van Reka Bozzay, lezing 29 oktober 2004 UVA en G. von Antal, “Het dagboek van een Hongaarsch student, 1714-1716”, in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5e jaargang, deel IX (Den Haag 1922) 89.

⁶⁸⁸ Hans, *Russian students*, 553.

Studentenpersoneel

Een deel van de studenten kwam naar Leiden onder begeleiding van iemand die in het *album studiosorum* voornamelijk werd aangeduid als *ephorus*, maar ook wel als *gubernator* en *paedagogus*⁶⁸⁹. Zo'n begeleider had eigenlijk een tweeledige functie: hij was zowel onderwijzer als toezichthouder, of zoals Lipsius het omschreef: beschermer en voorbeeld tegelijk, meester en model⁶⁹⁰. Hij had één of meerdere jongens onder zijn hoede. De vader van Jan Merens schreef vanuit Londen aan zijn zwager Foreest, dat de Soncks te Leiden gebruik maakten van de diensten van zo'n man. Hij stelde voor dat zij voor hun zoons dezelfde persoon inhuurden⁶⁹¹. Zo'n begeleider meezenden was alleen voor de rijken weggelegd, daarom komt hij hier aan de orde als een soort "statussymbool".

In tabel 34 staan de eerste inschrijvingen van gouverneurs van studenten, het aantal studenten dat zich op dezelfde datum samen met een gouverneur inschreef en knechten, die niet nader zijn aangeduid (bijvoorbeeld als universiteitspersoneel). Er is dus sprake van een grove indeling, waarbij de percentages als indicatie worden gebruikt. Slechts een zeer klein deel van de studenten, gemiddeld nauwelijks 1%, kwam met een gouverneur naar Leiden.

Voor een taakomschrijving van zo'n begeleider staan ons enkele bronnen ter beschikking. Het contract uit 1609 tussen jonkheer Willem Bardesius en Nicolaus Hasius, gesloten in het bijzijn van theologieprofessor Jacobus Arminius omschrijft gedetailleerd de taken van een pedagoog. De Leidse student Hasius zal de oudste zoon van Bardesius, Willem junior lessen geven, hem (in de woorden van het contract) het kwade afraden en ervan afhouden, het goede voorbeeld geven, het geld goed bewaren en de uitgaven administreren en oprecht verslag geven van het gedrag van de jongen⁶⁹². Daarnaast is er een door Justus van Effen in spectatores geschetst ideaalbeeld uit de achttiende eeuw. Van Effen heeft diverse malen zijn mening gegeven over het fenomeen gouverneur en komt ook verderop nog aan bod. Hierbij moet opgemerkt worden, dat Van Effen als voormalig gouverneur een positief beeld van zijn functie zal schetsen. In zijn *Hollandsche Spectator* is de gouverneur een man van middelbare leeftijd, die moest fungeren als gezelschap, raadsman, vriend en tweede vader⁶⁹³. 'Waren er maar twintig van die mannen [gouverneurs] in Leiden, dan zou alles rustig zijn', verzucht Van Effen in 1731⁶⁹⁴. Een gouverneur kon een jonge student ook bescherming bieden tegen losbandig gezelschap. De spectator *De Opmerker* verhaalt van een jongen die

⁶⁸⁹ Er waren in totaal 273 begeleiders voor de eerste keer ingeschreven in het Leidse *album studiosorum*. Andere aanduidingen voor hen waren: *tutor*, *inspector*, *informer* en *moderator*. Er is gekozen deze groep te tellen, in plaats van bijvoorbeeld knechten, omdat bij gouverneurs meestal wel stond vermeld bij wie zij hoorden en bij knechten stond vaak alleen maar *famulus*, zonder de naam van degene bij wie zij in dienst waren.

⁶⁹⁰ Otterspeer, *Bolwerk*, 261.

⁶⁹¹ A. Merens, *De geschiedenis van een Westfriese regentenfamilie: het geslacht Merens* (Den Haag 1957) 93.

⁶⁹² Gerechtsdagboeken 51, 2 juli 1609, fol. 74. Afschrift van een akte verleden voor notaris J. van Triere, Alkmaar, 11 juni 1609. Elke partij kreeg een kopie van dit contract, ook professor Arminius.

⁶⁹³ Effen, *Hollandse spectator* I, nr. 20, 156-157.

⁶⁹⁴ Effen, *Hollandse spectator* I, nr. 20.

zich wel moest opsluiten op de eigen kamer om foute studenten te mijden. Ook op colleges werd hij gepest, dus bleef hij thuis. Hij had dan beter niet kunnen gaan studeren, dat had een hoop geld bespaard. Een gouverneur meesturen was de enige oplossing geweest volgens de spectator⁶⁹⁵.

Tabel 34. Studentenpersoneel in *album studiosorum*

Periode	Totaal studenten	Gouverneur	Student met gouverneur	Knecht	Student met gouverneur %
1575-1584	739				
1585-1594	1111				
1595-1604	1575	1	1		0,06
1605-1614	1799	1	2	22	0,11
1615-1624	2716	6	11	70	0,41
1625-1634	3447	23	37	157	1,07
1635-1644	3565	19	39	143	1,09
1645-1654	3647	18	20	66	0,55
1655-1664	3246	7	10	40	0,31
1665-1674	3110			19	0,00
1675-1684	3591	1	1	6	0,03
1685-1694	2726	3	5	3	0,18
1695-1704	2078	2	1	10	0,05
1705-1714	2308	8	16	41	0,69
1715-1724	2256	16	24	169	1,06
1725-1734	2016	37	62	158	3,08
1735-1744	1896	33	43	103	2,27
1745-1754	1464	21	29	132	1,98
1755-1764	1035	23	25	111	2,42
1765-1774	1001	21	28	73	2,80
1775-1784	956	24	32	37	3,35
1785-1794	928	8	13		1,40
1795-1804	725	1	1		0,14
1805-1812	770				
Totaal/gem.	48705	273	400	1360	0,82

De taak van een begeleider veranderde in de loop der eeuwen. In de zeventiende eeuw was hij een huisonderwijzer met academische achtergrond, die wel de hele onderwijscyclus van de allereerste schoollessen tot en met de universiteit begeleidde. De relatie met de pupil was zakelijk. Kennisoverdracht was de basis⁶⁹⁶.

⁶⁹⁵ *De opmerker*, dl. 1, nr. 48, 20 sept. 1773, 379.

⁶⁹⁶ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 14. W. Th. M. Frijhoff, "Modèles éducatifs et circulation des hommes: les ambiguïtés du second Refuge", in: J. A. H. Bots en G. H. M. Posthumus Meyjes, *La Révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies 1685: Actes du Colloque international du tricentenaire Leyde, 1-3 avril 1985* (Amsterdam/Maarssen 1986) 69. J. van Sluis, 'De student, de gouverneur en de vader. Over de jeugd en jeugdzonden van Hessel Vegilin van Claerbergen (1722-

Dit komt ook tot uiting in het gebruik van de term pedagoog in het *album studiosorum*, die alleen voorkwam vóór de tweede helft van de zeventiende eeuw⁶⁹⁷. Het lessen geven wordt in bovenstaand contract uit 1609 inderdaad als eerste taak vermeld. De pedagoog was in dit geval zelf een student, met mogelijk maar een klein leeftijdsverschil met zijn beschermeling⁶⁹⁸. Uit het *album studiosorum* blijkt dat in de zeventiende eeuw de meeste begeleiders in de leeftijdsgroep van 26-30 jarigen vielen, gevolgd door degenen met een leeftijd van 31 tot 40 jaar⁶⁹⁹.

Het aantal meegestuurde begeleiders bereikte volgens het Leidse *album studiosorum* in de zeventiende eeuw de eerste piek tussen 1625-1644. Zij kwamen mee met de vele buitenlandse studenten. Daarna nam het aantal inschrijvingen van mannen met deze functie in Leiden sterk af⁷⁰⁰. Van alle studenten in deze piekperiode kwam zo'n 1% onder begeleiding. Gezien op het totaal van de onderzochte periode van 1575-1812 reisde zo'n 30% van alle begeleiders in de zeventiende eeuw mee naar Leiden.

De achttiende-eeuwse begeleider, aangeduid met de term gouverneur, had een bredere, vormende taak. Hij gaf onderwijs in talen, zoals Frans en latijn, en wetenschappen. De gouverneur ging mee naar college en herhaalde later thuis de stof⁷⁰¹. Maar naast onderwijs was socialisering zeer belangrijk. De verhouding tussen gouverneur en pupil was persoonlijker⁷⁰². De gouverneur bracht de student goede manieren bij en waakte over diens zedelijk gedrag⁷⁰³. Een mooie taak voor Van Effen's gouverneur van middelbare leeftijd. De gouverneur van de achttiende eeuw was ook duidelijk ouder dan zijn voorganger uit de zeventiende eeuw: de grootste groep was 31 tot en met 40 jaar (gevolgd door 41 tot en met 50 jaar). Vanaf 1725 komen zelfs vijf vijftigplussers in beeld⁷⁰⁴. In deze eeuw werd het opnieuw populair een gouverneur mee te sturen, 70% van de gouverneurs kwam

1750)", in: *De vrije Fries*, vol. 75 (1995) 85.

⁶⁹⁷ Merens, *Westfriese regentenfamilie*, 93. De hier gebruikte term paedagoog lijkt meer een woord te zijn van de schrijver, dan een archiefterm uit het desbetreffende jaartal 1633.

⁶⁹⁸ Rond 1609 werd geen Willem Bardesius junior in het Leidse *album studiosorum* gevonden, terwijl er op diverse manieren is gezocht. Zijn vader was waarschijnlijk: ASL 3 nov. 1580: Gulielmus jr. Bardesius, Amsterodamensis, J et L. De pedagoog was mogelijk gelijk aan: ASL sep. 1646: Nicolaus Hasius, Leidensis, 56, M et P dr., Hon. c. Hetgeen een geboortjaar opleverde van omstreeks 1590. Hij zou dus 19 jaar zijn in 1609.

⁶⁹⁹ Zie bijlage 6 voor een tabel met leeftijden van gouverneurs.

⁷⁰⁰ Dubbele inschrijvingen zijn buiten beschouwing gelaten. Ook de vier die als "ephori et famuli" werden aangeduid, zijn niet meegeteld omdat niet duidelijk werd uit het gedrukte album wie precies de ephori waren. Buijnsters, *Gouverneur/gouvernante*, 92. Een encyclopedie meldde dat er vroeger in de hele Republiek nog geen twintig gouverneurs werkzaam waren, terwijl dat nu - dat wil zeggen in 1778 - er meer dan 500 zijn.

⁷⁰¹ C. Engel, *Jean-François de Boissy (1704-1754). Un réfugié français du XVIIIe siècle d'après sa correspondance* (Neuchâtel 1941) 52: 6 okt. 1746. Sommige colleges waren ook leuk voor deze gouverneur, andere colleges waren puur werk voor hem.

⁷⁰² Frijhoff, *Modèles éducatifs*, 69 en 71.

⁷⁰³ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 15. Sluis, *Gouverneur*, 85. Frijhoff, *Modèles éducatifs*, 69. P. J. Buijnsters, "De gouverneur/gouvernante tussen adel en burgerij. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een vertoog van Justus van Effen in 1734", in: P. J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw: veertien verkenningen* (Utrecht 1984) 89.

⁷⁰⁴ Een probleem bij het vergelijken van leeftijden was dat er ook een groep gouverneurs was met de lastige leeftijds aanduiding "ann. ac".

in de achttiende eeuw naar Leiden. De hoogste top was tussen 1725-1744, toen reisde tussen de 2 en 3% van alle studenten met een gouverneur naar Leiden. Vervolgens gaat het aantal gouverneurs in Leiden langzamerhand dalen, al is het ook mogelijk dat een strenger inschrijfbeleid het beeld vertroebelt, al horen rond 1750 volgens de notitie van *rector magnificus* Winter gouverneurs nog tot degenen die naar gewoonte werden ingeschreven.

Begin negentiende eeuw raakte de gouverneur uit de gratie. In het Leidse album is dan geen gouverneur meer te vinden. Waar eerst werd geredeneerd dat buitenlandse gouverneurs nuttig waren om de student gelijk een vreemde taal te leren, ontstond er nu afkeer van buitenlandse invloeden en gouverneurs waren over het algemeen van niet-Nederlandse afkomst⁷⁰⁵. Bijna de helft van het aantal studentenbegeleiders kwam uit Duitsland (46,89%), op de tweede plaats kwamen de Zwitsers (12,45% en met name populair in de achttiende eeuw), gevolgd door de Fransen (8,06%)⁷⁰⁶. De achttiende-eeuwse aandacht voor de Franse taal blijkt uit de volgende percentages: het aandeel van Zwitserse gouverneurs steeg van 1,27% naar 17,10%; Fransen van 2,53% naar 10,36% en de Zuidelijke-Nederlanders van niets naar 7,25%. De Franstaligen samen kwamen in de achttiende eeuw dus op bijna 35% van het totale aantal gouverneurs. Bij buitenlandse gouverneurs ontbrak over het algemeen een academische achtergrond. Het ging vaak om vluchtelingen en ook wel avonturiers. De ontwikkeling die Frijhoff schetst waarbij aan het einde van de zeventiende eeuw de Noord-Nederlandse huisonderwijzer het onderspit delfde tegenover deze buitenlandse gouverneurs is in het Leidse album niet zichtbaar⁷⁰⁷. Het aantal begeleiders uit de Republiek is bijzonder klein, slechts zo'n 3% van het totaal⁷⁰⁸. Deze acht gouverneurs kwamen dan nog eens allen in de achttiende eeuw. Het begeleiden van studenten vanuit het *album studiosorum* bekeken, was dus bijna volledig een taak van buitenlanders.

Het aantal gouverneurs nam ook af doordat de opvatting terrein won dat ouders verantwoordelijk waren voor de opvoeding van het kind. Kennisoverdracht werd een taak van het opleidingssysteem, dat in die periode ingrijpend verbeterde⁷⁰⁹. Zo geeft een vader uit de *Spectator der studenten* als redenen om geen gouverneur te nemen, dat zo'n onbekende vreemdeling mogelijk niet genoeg aandacht aan zijn zoon schenkt, of te hard voor hem is, of verkeerde denkbeelden zal overbrengen op de zestienjarige jongen⁷¹⁰. Kritiek kwam in Leiden ook vanuit universitaire kringen: professor Pestel mopperde over oppervlakkige gouverneurs⁷¹¹. Toch werd een in 1775 bij Curatoren en Burgemeesters ingekomen voorstel tot oprichting van een *Collegium Propaedeuticum* om jonge studenten op te vangen in Leiden, want 'die gouverneurs, welke zelve in hunne jeugt hunne meesters

⁷⁰⁵ Cohen, *Ecrivains*, 239. Sluis, *Gouverneur*, 86. Buijnsters, *Gouverneur/gouvernante*, 94.

⁷⁰⁶ Zie bijlage 6 over de herkomst van gouverneurs. Buijnsters, *Gouverneur/gouvernante*, 90: volgens een encyclopedie uit 1778 waren gouverneurs of uit Zwitserland of uit Duitsland afkomstig. Buijnsters concludeert op blz. 92 dat het Fransen, Zwitsers of Duitsers waren.

⁷⁰⁷ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 14.

⁷⁰⁸ Buijnsters, *Gouverneur/gouvernante*, 88 en 92: Anders dan in Frankrijk, Duitsland of Engeland waren onze gouverneurs en gouvernantes veelal uitheemsen.

⁷⁰⁹ Sluis, *Gouverneur*, 86.

⁷¹⁰ Zie *Spectator studenten* 155.

⁷¹¹ Kourakin, *Souvenirs*, 291.

doorgaans te vroeg ontloopen zijn, leeren de jongelingen zelden veel goeds, en die zijn dikwils zelve oorsaek, dat de jongelingen aen het leedigloopen en ligt-missen geraeken, veel erger dan zy onder hun eygen gouvernement zouden gedaen hebben, terwijl de onkosten doorgaans dubbelt zijn' door hen terzijde geschoven⁷¹².

Een begeleider meesturen was niet goedkoop. Het enige bekende salarisfeit uit de zeventiende eeuw betrof in 1609 de beloning voor de al eerder genoemde pedagoog Nicolaus Hasius, die zelf ook student was. Hij kreeg gratis kost en kleding en een bedrag van *f* 60 per jaar. Hij zou verder schadeloos gehouden worden van gevangeniskosten (*sic*) of andere ongelukken die buiten zijn schuld plaatsvonden⁷¹³.

Uit de achttiende eeuw zijn meer cijfers beschikbaar. Van Effen erkende dat een gouverneur meesturen hoge kosten met zich meebracht, ook omdat een gouverneur over een knecht hoorde te beschikken⁷¹⁴. Hij stelde het salaris van de 'tweede vader' op een mogelijke *f* 1000 per jaar. Hierbij kwam nog eens *f* 1000 voor kost en logement. Indien dit bezwaarlijk zou zijn, raadde Van Effen aan te bezuinigen op het ouderlijk huis of het aantal paarden, in plaats van op een gouverneur⁷¹⁵. In de *Hollandsche spectator* kwam hij tot een salaris van *f* 1500 à *f* 1600⁷¹⁶.

Dit is echter vrij hoog in vergelijking met de volgende gegevens. Bij salarisonderhandelingen rond 1740 stelde Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand dat een gouverneur doorgaans *f* 800 per jaar verdiende. Hij kwam met de vader van Hessel Vegilin van Claerbergen overeen dat hij voor het jaar bijles in Friesland *f* 600 zou ontvangen en daarna in Leiden *f* 800. Dit was op zich een riant salaris, ter vergelijking: hij verdiende daarmee evenveel als een hoogleraar letteren in Franeker of Deventer⁷¹⁷. Gouverneur de Boissy bedong in 1747 *f* 800 per jaar voor de zorg voor de twee broers Changuion, de veertien- en zestienjarige zoons van een raadsheer van het Hof van Brabant⁷¹⁸. Zij zouden eerst een jaar in Den Haag blijven, waarna zij samen met een bediende naar de universiteit zouden vertrekken⁷¹⁹. Een gouverneur die in 1735 meeging naar Groningen ontving *f* 625 per jaar⁷²⁰. 'De dwaalende student' verhaalde dat hij als hofmeester mee naar Utrecht kon, vrij van alle kosten en met een tractement van 100 ducaten per jaar⁷²¹. Later

⁷¹² Molhuysen, *Bronnen* VI, 29 juli 1775, 28*, bijl. 1135 en 28 aug. 1775, 147. Het wordt niet duidelijk van wie dit stuk kwam. Dit *Collegium* is er nooit gekomen.

⁷¹³ RAL, Gerechtsdagboeken 51, 2 juli 1609, fol. 74. Afschrift van een akte verleden voor notaris J. van Triere, Alkmaar, 11 juni 1609.

⁷¹⁴ Uit het Leidse *album studiosorum* blijkt inderdaad dat vooral in de achttiende eeuw er vaak sprake is van een soort "driemanschap": student, gouverneur en knecht. Het aantal studenten en knechten kan hierbij groter zijn dan één.

⁷¹⁵ Effen, *Hollandsche spectator*, 159.

⁷¹⁶ Effen, *Hollandsche spectator*, dl. 4, nr. 109, 10 nov. 1732, 161.

⁷¹⁷ Sluis, *Gouverneur*, 85.

⁷¹⁸ S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Herdruk Amsterdam 1982) 76: Brabant had een eigen souverain gerechtshof: de Raad van Brabant, residerend in Den Haag.

⁷¹⁹ Engel, *Boissy*, 18 sept. 1747, 60.

⁷²⁰ Jong, *Gouda*, 197.

⁷²¹ *De Dwaalende Student, of de snaakse Dominé; berucht door deszelfs Byzondere Bedryven. Vervattende zyn Vrolyke, ongebondene, dartele, armoedige en klugtige Leevensloop, waar in hy door de*

kon hij als pedagoog naar Leiden, zonder kost en woning, maar met een salaris van *f* 200⁷²². Gouverneur de Moissy van de Russische prinses verdiende een jaarsalaris van *f* 3000⁷²³.

Het is interessant de studenten nader te bekijken die onder begeleiding van een gouverneur naar Leiden kwamen en proberen te achterhalen wat hun achtergronden waren. Er waren 400 inschrijvingen van lidmaten met een gouverneur. Het gaat hierbij om het minimale aantal, waarbij gouverneur en pupil op dezelfde datum zich inschreven⁷²⁴. Meestal staat eerst de student(en) genoteerd, dan de begeleider en vervolgens vaak een knecht.

Het meesturen van een gouverneur was grotendeels een buitenlands fenomeen. Van de 400 met gouverneur was zo'n 25% uit de Republiek afkomstig en zij studeerden praktisch allen in de achttiende eeuw, 40% kwam uit de rest van West-Europa, het ging hierbij voornamelijk om Duitsers; Oost-Europese studenten volgden met 13%, Noord-Europeanen waren zo'n 5%, Zuid-Europeanen vormden niet eens één procent en studenten van onbekende herkomst vormden 14% van de begeleide studenten.

Gemiddeld zo'n tweederde van alle begeleide studenten was van (enig) aanzien en met een titel in het album aangeduid, dit gemiddelde daalde na 1750 naar een derde. De meeste studenten met een gouverneur in de groep vielen in de leeftijdsgroep tussen de 14 en 22 jaar, waarbij een kwart van allen 20 jaar was⁷²⁵. Van degenen met een gouverneur studeerde een zeer groot deel rechten (64,46%), van 18,30% was geen studierichting ingevuld en op de derde plaats kwamen zij voor de artes (15,65%)⁷²⁶.

Aan de hand van enkele voorbeelden uit de praktijk zal bekeken worden hoe nuttig de omgang van een student met zijn gouverneur was. Een gouverneur meesturen bleek niet altijd een garantie voor studiesucces. Hessel Vegelin van Claerbergen vertrok in 1740 vanuit Friesland met zijn Zwitserse gouverneur Allamand naar Leiden.

Eenmaal in Leiden aangekomen maakte de jongen zich niet druk om zijn gouverneur en storte zich volledig in 'les debauches': losbandigheden. Monsieur Allamand komt niet als een sterke persoonlijkheid naar voren in Hessels memoires. 'Wellicht zult u, waarde lezer, verbaasd zijn over het feit dat mijn gouverneur me zoveel vrijheid liet. Maar hij moest wel. Als hij mij niet wilde laten gaan,

gispingsen van 't Noodlot by beurtwisselingen op een wonderbare wyze is vervallen, doch eindelyk na een lang omzwerven in verscheide Characters en Bedieningen tot een fatzoenlyke en bestendige staat is gekomen, woonende werkelyk op een Buitenplaats buiten Rotterdam aan de Maas. Doormengd Met de allerwonderlykste Minnaryen, Rencontres en bejeegeningen, waar in een Jongman door Dronkenschap, Dobbelen en het pleegen van Onkuisheid kan gewikkeld worden; met toepasselyke Aanmerkingen over de Geleerdheid, de Vrouwen en andere voorwerpen (Dordrecht [zonder jaar, ± 1760]) 31.

⁷²² *De dwaalende student*, 67.

⁷²³ Kourakin, *Souvenirs*, 235-238.

⁷²⁴ Degenen die op afzonderlijke dat zich bij de *rector magnificus* meldden zijn in de meeste gevallen pas na uitgebreid onderzoek, onder andere in familiearchieven, weer te herenigen.

⁷²⁵ Lees blz. 122 voor beperkingen bij het gebruik van de leeftijd uit het *album studiosorum*.

⁷²⁶ Hier is gerekend met 377 studenten, die zeker een gouverneur meenamen.

zette ik zo'n driftkop op dat hij blij was er met de schrik af te komen door me alsnog toestemming tot uitgaan te geven'⁷²⁷.

Nadat de jongen drie jaar de beest had uitgehangen in Leiden, als 'cheri des bruteurs et des debaucher, detesté et plaint des honêtes gens', is voor Allamand de maat vol, zo omstreeks mei 1743. Hij was van plan Hessel mee terug te nemen naar zijn vader in Friesland, hem daar achter te laten en dan zijn ontslag te nemen. De "student" voorzag dit en toen hij na een verjaardagsfeest met veel wijn pas om 9 uur 's ochtends thuiskwam, besloot hij te vluchten. Hessel huurde een koets met 2 paarden en vertrok, op zoek naar zijn romantische ideaal van leger-officier. Via Utrecht en Nijmegen kwam hij in Keulen aan, waar hij tot zijn verbijstering bij het verlaten van de koets opgewacht werd door zijn gouverneur Allamand⁷²⁸. De gouverneur lokte hem met een smoes naar Friesland en vertrok zelf naar Leiden⁷²⁹. Enige tijd later vluchte Hessel opnieuw, ditmaal verkleed als matroos naar Leiden, om daar te genezen van een oude, slecht geheelde wond⁷³⁰ en waarschijnlijk om even van zijn vader verlost te zijn. Een van de eersten die hem daar hartelijk begroette, was zijn oude gouverneur. Allamand liet hem niet in de steek en ging regelmatig op bezoek bij de zieke⁷³¹. Hessel had zijn leven min of meer gebeterd en uiteindelijk vertrok hij samen met Allamand weer naar Friesland. 'Mon gouverneur passa encore quelque temps avec moi jusques au retour de mon pere, puis il me quita a mon regret'⁷³². Eind goed, al goed.

De band met een gouverneur kon dus goed worden of zijn, waarbij er sprake was van wederzijds respect, zoals bijvoorbeeld tussen de Schotse gebroeders Kerr en hun *tutor* Michael Young, zoals hun grootvader in Amsterdam schreef '[...] Mr. Young his very approvable care of them'⁷³³. Het kon ook tegenvallen, de karakters van de luie broers Changuion en hun Franse gouverneur Jean-François de Boissy kwamen niet echt overeen⁷³⁴. Zo schreef De Boissy over de zonen van een in Den Haag residerend raadsheer van het Hof van Brabant: "Mes compagnons n'ont que très peu de goût pour l'étude et j'ai beaucoup de peine à leur faire faire quelques petits progrès"⁷³⁵. Twee maanden later was de Fransman het echt zat. Hij had zich al eerder van zijn pupillen willen ontdoen, maar was, naar nu blijkt tevergeefs, gebleven om te zien of ze op de academie handelbaarder zouden zijn. Met name de jongste Changuion moet het in De Boissy's privé-correspondentie ontgelden: "En particulier, le plus jeune de ceux avec qui je suis est à la lettre un ours mal léché [ongelike beer], un animal indécrottable[onverbeterlijk] qui ne peut vivre avec personne, et avec qui personne ne

⁷²⁷ Sluis, *Gouverneur*, 91.

⁷²⁸ O.A. Bergum, Handschrift, blz. 5 en 6.

⁷²⁹ O.A. Bergum, Handschrift, blz. 7 en 8.

⁷³⁰ O.A. Bergum, Handschrift, blz. 11.

⁷³¹ O.A. Bergum, Handschrift, blz. 12 en 13.

⁷³² O.A. Bergum, Handschrift, blz. 15.

⁷³³ Thomson, *Virtuous*, 11.

⁷³⁴ ASL 16 sep. 1748: Petrus Changuion, Leidensis, ann. ac., J; zelfde datum Paulus Changuion, Leidensis, ann. ac., J. De Boissy was al met een eerder pupil in het album ingeschreven: ASL 27 sep. 1746: Joannes Franciscus Boissij, e tractu Vivariensi Gallus, 35, ephorus illustr. comitis.

⁷³⁵ Engel, *Boissy*, 69: brief Leiden 31 okt. 1748.

peut vivre...⁷³⁶. Uit talrijke reisverslagen en correspondenties blijkt dat het gouverneurschap een lastige zaak was, vanwege verwende en arrogante pupillen, die maar weinig belangstelling in hun studie stelden⁷³⁷.

Er was trouwens naast het meesturen van een gouverneur nog een manier om je kind veilig naar college te laten gaan. Deze methode zal echter door de student niet erg gewaardeerd zijn. Zo weet van Lennep (weliswaar na de door mij onderzochte periode, in 1826) te verhalen van een academieburger “dien zijn bezorgde moeder door de meid naar het college liet brengen”⁷³⁸.

Er waren zeer weinig studenten die met begeleider naar Leiden kwamen, nauwelijks 1% (en in topperiodes 2-3%). Vanwege de hoge kosten was toezichhouden door middel van een gouverneur alleen mogelijk voor rijke ouders. Het lijkt erop dat het inhuren van een gouverneur de studiekosten verdubbelde. Hoewel er twee piekperiodes waren kwamen de meesten in de achttiende eeuw, namelijk 70% van het totaal aan gouverneurs. Dit lijkt dus wel een teken dat er een elitairder publiek naar de universiteit kwam.

Gratis ingeschrevenen

Nu de aanzienlijken in het Leidse *album studiosorum* hun aandacht hebben gekregen, is het tijd voor de andere kant van het spectrum, de gratis ingeschrevenen. Het is niet correct te veronderstellen dat alle gratis ingeschrevenen arm waren en dat dit de reden was waarom de *rector magnificus* hen het inschrijfgeld kwijtschold. Er waren diverse aanduidingen voor een gratis inschrijving, zoals *gratis* en *honoris causa* (omwille van de eer). In het laatste geval ging het dus om aanzienlijke personen die gratis werden ingeschreven omdat zij de universiteit meer luister toebrachten⁷³⁹. Coenraad Droste verwoordde het in zijn autobiografie op rijm als volgt:

‘Hoog-leraer Vorstius begeerde niet myn gelt,
Na dat hij hadt myn naem in ’t Leerlings-Boek gestelt,
Om dat aen Strevelshoek, myn Outoom, was bevoolen,
Als medelit van Staet, ’t opsigt der Hooge-Schoolen’

De reden van de gratis inschrijving moet dus worden achterhaald. Bij het onderzoeken hiervan werpt het voor de databank gebruikte gedrukte album een extra hindernis op. Er is niet consequent de reden voor gratis inschrijving genoteerd,

⁷³⁶ Engel, *Boissy*, 70: brief Leiden 2 jan. 1749.

⁷³⁷ H. de Ridder-Symoens, “Juste Lipse: son contexte historique et thématique”, in: M. Laureys (ed.), *Giusto Lipsio e l'intelligentsia del suo tempo. Contributo ad una biografia intellettuale. Acta Roma*, 22-24 maggio 1997, spec. nr van *Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome - Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* LXVIII (Brussel 1998) 64.

⁷³⁸ J. Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800. Bijdrage tot de kennis van het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven onder ons volk, in de tweede helft der 18de eeuw* (Utrecht 1872) 147.

⁷³⁹ C. Droste, *Overblyfsels van geheugchenis, der bisonderste voorvallen, in het leeven van den Heere Coenraet Droste. Terwyl hy gedient heeft in veld- en zeeslagen, belegeringen en ondernemingen. Als ook mede syn verdere bejegeningen aan en in verscheide vreemde hoven en landen* (Leiden 1879) 9.

vaak wordt de gratis inschrijving aangeduid met een asterisk, maar de * is niet in het origineel terug te vinden⁷⁴⁰. Daarbij komt dat het [in het origineel] afhing van hoe de rector iemand aanduidde, de ene rector noteerde mogelijk ook de *honoris causa* personen onder de term 'gratis'.

Er zijn in totaal 1580 studenten gratis ingeschreven. In het gedrukte album werden er 850 alleen met een asteriks aangegeven, waarvan 250 bursalen van het Statencollege. Verder hoefden 698 personen niet te betalen omwille van de eer (*Honoris causa inscriptus*). Onder hen bevonden zich diverse professorenzonen. Daarnaast zijn 25 personen omwille van de menselijkheid (*Humanitatis causa*) gratis ingeschreven en 3 vanwege hun werk (*Officii causa*) en 2 omwille de vriendschap (*Amicitiae causa*). De term pauper kwam, in tegenstelling tot in andere alba zoals bijvoorbeeld die van Leuven, in Leiden nauwelijks voor.

Tabel 35. Gratis ingeschreven en betalende studenten aantal en percentage

Periode	Totaal studenten	Betalende studenten	Gratis ingeschreven	% Gratis ingeschrevenen
1575-1584	739	731	8	1,08
1585-1594	1111	1099	12	1,08
1595-1604	1575	1573	2	0,13
1605-1614	1799	1792	7	0,39
1615-1624	2716	2660	56	2,06
1625-1634	3447	3374	73	2,12
1635-1644	3565	3474	91	2,55
1645-1654	3647	3562	85	2,33
1655-1664	3246	3174	72	2,22
1665-1674	3110	3018	92	2,96
1675-1684	3591	3515	76	2,12
1685-1694	2726	2621	105	3,85
1695-1704	2078	1994	84	4,04
1705-1714	2308	2259	49	2,12
1715-1724	2256	2161	95	4,21
1725-1734	2016	1955	61	3,03
1735-1744	1896	1820	76	4,01
1745-1754	1464	1413	51	3,48
1755-1764	1035	944	91	8,79
1765-1774	1001	920	81	8,09
1775-1784	956	842	114	11,92
1785-1794	928	817	111	11,96
1795-1804	725	675	50	6,90
1805-1812	770	732	38	4,94
Totaal/gem.	48705	47125	1580	3,24

⁷⁴⁰ Bijvoorbeeld in ASF 10 en ASF 14 is de gebruikte aanduiding "gratis" in de marge voor de desbetreffende inschrijving.

In totaal schreef de *rector magnificus* 2 paupers in (*Paupertatis ergo*). Aangezien van een groot deel het niet goed mogelijk is de reden van de kostenloze inschrijving te achterhalen, wordt (met dit in het achterhoofd) verder gewerkt zonder onderscheid te maken binnen alle gratis inschrijvingen. In tabel 35 zijn de gratis inschrijvingen geperiodiseerd.

In totaal waren er 47.125 studenten die betaalden voor hun inschrijving, de *rector magnificus* schreef de rest (1.580 studenten; 3,24%) gratis in. De piek kostenloos ingeschreven studenten tussen 1775-1794, met daarna bijna een halvering van het percentage is opvallend. Die daling kan samenhangen met de sluiting in 1802 van het Statencollege, waarvan de bursalen over het algemeen gratis werden ingeschreven.

Het percentage gratis studenten nam langzaam toe van 1 tot circa 3 à 4% op welk niveau het lange tijd bleef. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw steeg dit percentage. Qua herkomst is er weinig verschil. De *rector magnificus* schreef 3,07% van de Nederlandse studenten en 3,24% van alle buitenlandse studenten gratis in. Tussen de buitenlanden onderling zijn er wel grote verschillen in percentages. Er was een aantal landen, waar meer studenten dan het gemiddelde percentage van 3,24 zich kostenloos inschreven, zo blijkt uit tabel 36 die gesorteerd is op het percentage gratis ingeschreven studenten.

Tabel 36. Herkomst gratis ingeschreven en betalende studenten

Land	Totaal studenten	Betalende studenten	Gratis ingeschreven	Betalende studenten %	Gratis ingeschreven %
Afrika	4	2	2	50,00	50,00
Italië	78	67	11	85,90	14,10
Hongarije	587	513	74	87,39	12,61
Frankrijk	1188	1061	127	89,31	10,69
Spanje	22	20	2	90,91	9,09
Z-NL	1110	1038	72	93,51	6,49
Polen	446	418	28	93,72	6,28
Niet ingevuld	2517	2394	123	95,11	4,89
Zwitserland	674	646	28	95,85	4,15
Niet herkend	440	422	18	95,91	4,09
Portugal	27	26	1	96,30	3,70
Osmaanse rijk	28	27	1	96,43	3,57
Republiek	26633	25816	817	96,93	3,07
Duitsland	9833	9587	246	97,50	2,50
Noorwegen	90	89	1	98,89	1,11
Denemarken	667	662	5	99,25	0,75
Zweden	605	601	4	99,34	0,66
Britse eilanden	3642	3622	20	99,45	0,55
Finland	9	9	0	100,00	0,00
IJsland	3	3	0	100,00	0,00
Rusland	102	102	0	100,00	0,00

Onderaan staat Rusland, dat ondanks zo'n 100 studenten geen enkele gratis inschrijving kende. Maar ook landen met een veel hoger aantal studenten, zoals de Britse eilanden, bleven onder de 1%.

Het hoge percentage van de gratis ingeschreven Afrikanen is vertekend, omdat dit 'land' slechts vier studenten leverde, waarvan dus 2 (50%) gratis inschreven. Italië, Hongarije, Frankrijk en Spanje, met aantallen tussen de negen en veertien procent vormen de echte top. Daarna volgen de Zuidelijke-Nederlanden en Polen met beiden ruim 6%. Ook Zwitserland, Portugal en het Osmaanse rijk bleven boven het gemiddelde.

Het lijkt erop dat de voornaamste reden dat deze landen hoge percentages gratis ingeschrevenen hebben de religie was. Het merendeel van de landen van herkomst was rooms-katholiek of kwam langzaam maar zeker (weer) onder katholieke invloed. Wat ook meespeelde was de bijzondere band met de gereformeerde "zusterkerk" in Hongarije. De meeste studenten kwamen uit min of meer protestantse streken. Van de elf Italianen was ruim 80 % uit Piemonte afkomstig. Dit waren waarschijnlijk Waldenzen op de vlucht⁷⁴¹. Van de vrijgehouden Hongaren kwam 65% uit Zevenbergen. De meeste Fransen (56 personen, 46%) waren uit het noorden afkomstig. Uit literatuur bleek dat veel Franse Hugenoten gratis werden ingeschreven in Leiden in 1686-1687⁷⁴². Een deel van de Polen kwam uit Lissa (Posen), waar de school van de Boheemse Broeders stond. Onder de Zwitsers zullen doorvluchtende Waldenzen en Hugenoten bevinden. Van hen kwamen 2 Zwitsers uit Vaud (Waadt) en 3 uit Ratiën. De exacte herkomst van studenten uit de Zuidelijke Nederlanden geeft geen uitschieters. Het is duidelijk niet zo dat het om allemaal vluchtelingen uit Antwerpen of een bepaald gewest gaat.

De grootste groep van de gratis ingeschrevenen studeerde theologie (bijna 39%). Bijna alle theologiestudenten uit Spanje, Polen en Hongarije zijn gratis ingeschreven. Wat betreft Zwitserland, Zweden, de Zuidelijke-Nederlanden, Italië, Frankrijk en in mindere mate Duitsland is zo'n beetje de helft van alle theologiestudenten gratis ingeschreven.

Met behulp van tabel 37 is het mogelijk de vraag te beantwoorden wie voor die top in gratis inschrijvingen rond 1775-1799 zorgde.

Meer dan de helft van alle kostenlos ingeschreven studenten in de bestudeerde onderzoeksperiode kwam uit de Republiek. Waar in de zestiende- en zeventiende eeuw het percentage schommelde tussen 21,43% en 49,7%, steeg dit in de achttiende eeuw naar boven de zestig procent, om in begin negentiende eeuw te eindigen boven de negentig procent. Dus de noord-Nederlandse gratis ingeschrevenen waren verantwoordelijk voor de geconstateerde piek aan het begin van dit hoofdstuk. Dit hing ook samen met het landelijk worden van de Leidse universiteit. Het Duitse aandeel was hoog (boven de dertig procent) tussen 1600-1649, dus gedurende de Dertigjarige oorlog. Veel Fransen kwamen tussen 1600-1624, maar met name tussen 1675-1699, dus voor en vooral na de herroeping van het

⁷⁴¹ Zie over Italiaanse studenten ook: Ridder-Symoens, *Italian and Dutch universities*, met name 47-49. Italianen kwamen op Grand Tour of vanwege de religie. Er was een toename Italianen zichtbaar in het tijdvak dat Cosimo de Medici, prins van Toscane, de Nederlanden bezocht (1667-1669).

⁷⁴² H. Bots, G. H. M. Posthumus Meyjes en F. Wieringa, *Vlucht naar de Vrijheid. De Hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam/Dieren 1985) 90.

Edict van Nantes (1685) was hun aandeel het hoogst (36,81% van de gratis ingeschrevenen).

Er is sprake van een verschuiving: gelijk na de stichting van de universiteit waren er vele Engelse en Zuid-Nederlandse gratis ingeschreven studenten. Hun aantal daalde. Vanaf 1675 steeg het aandeel van de Polen, maar vooral de Hongaren. Er waren voor hun speciale beurzen beschikbaar in het Statencollege, waarvan gratis inschrijving een onderdeel was. Frankrijk kende toppen die samenhangen met de vervolgingen van protestanten. Het Noord-Nederlandse gratis aandeel nam toe, vanaf 1725 gaat dit ook gelijk op met het “gewone” percentage Nederlandse studenten. Gratis inschrijven, hetgeen gemiddeld voor zo’n 3 procent van alle studenten mogelijk was, hing dus voornamelijk samen met herkomst uit landen waar zij omwille van hun religie werden vervolgd. Het aantal gratis ingeschreven studenten nam toe gedurende de periode tot 1800, juist in de periode dat de universiteit “localer” recruteerde. Hierdoor valt het vluchteling-argument weg. In de tweede helft van de achttiende eeuw blijkt ook een groot deel van de gratis ingeschrevenen Statenbursaal te zijn⁷⁴³.

Tabel 37. Gratis ingeschreven studenten per land per kwart eeuw

Land	Totaal	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	1675- 1699	1700- 1724	1725- 1749	1750- 1774	1775- 1799	1800- 1812
Republiek	817	6	12	58	84	67	119	98	122	194	57
Duitsland	246	4	17	64	35	21	22	30	26	23	4
Frankrijk	127		10	23	14	68	4	5	3		
Niet ingev.	123	4	7	28	28	33	13	6	2	2	
Hongarije	74		1	2	3	8	8	9	20	23	
Z-NL	72	4	9	19	15	9	6	3	5	1	1
Polen	28			2	1	2	2	4	9	7	1
Zwitserland	28		4	2	7	4	3	4	4		
Britse eilanden	20	2	3	6	2	2	2	2	1		
Niet herk.	18		2	1	5	6	2		2		
Italië	11				6	2	2	1			
Denemarken	5			2	3						
Zweden	4			2			1	1			
Afrika	2			1				1			
Spanje	2						2				
Noorwegen	1								1		
Osmaanse Rijk	1								1		
Portugal	1						1				
Totaal	1580	20	65	210	203	222	187	164	196	250	63

⁷⁴³ Zie blz. 168 voor meer informatie hierover.

‘Statencollegianten alias Broodrotten’⁷⁴⁴: bursalen

Een aparte groep studenten, net als de edelen herkenbaar in het *album studiosorum*, verdient hier nog apart aandacht: de bursalen van de Leidse theologische opleidingen. Er waren diverse colleges voor theologiestudenten in Leiden, namelijk het Statencollege, het Waals College en het Seminarium Indicum. Het grootste was het Statencollege. De bursalen hiervan zullen uitgebreid worden beschreven, waarna kort de andere twee instituten aan bod komen.

Figuur 26. Bursalen⁷⁴⁵

De titel van deze paragraaf geeft al aan dat de opinie niet altijd even positief over de Leidse bursalen was. Deze kreet komt uit een geschrift uit het einde van de achttiende eeuw, *Copie van een brief door een vader aan zyn zoon, student te Leiden geschreven*⁷⁴⁶. Op zich was er niets nieuws onder de zon. In zijn satire *Sardi Venales* (‘Gekken te koop’) uit 1612 klaagt de auteur, Petrus Cunaeus, net benoemd als buitengewoon hoogleraar Latijn over de toename van wetenschap-

⁷⁴⁴ *Copie van een brief door een vader aan zyn zoon, student te Leiden geschreven*. [Met de hand toegevoegd: ao 1786.] AHM inv nr. 3073 70B9. Lamping, *Statencollege*.

⁷⁴⁵ Ontleend aan: G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Haarlem 1875).

⁷⁴⁶ *Copie van een brief*, 10 en het antwoord hierop: *Vermanende brief van een welmenend en getrouw bevestigd lidmaat van 's Lands universiteit tot Leyden, tevens als gebooren burger dier stad, eendragt-lievend, dog vrymoedig en rondborstig, uit een onbevleete zugt voor het welzyn van stad en hoge schole, en tot handhaaving van de eere, van deszelfs doorlugtigen beschermheer Willem de Vijfde, en deszelfs getrouwe schooljeugd. Geschreven aan den schrijver van een brief, door een vader aan zyn zoon, student te Leyden*. Door Janus Francqenius (Le Francq van Berkhey?) (Leiden 1787).

pers van lagere sociale afkomst. Zelf was Cunaeus een koopmanszoon uit Vlissingen. De bursalen van het Statencollege reageerden boos op zijn satire en het bleef een week onrustig op de universiteit⁷⁴⁷. In zijn *Emblemata of Sinnewerck* uit 1624 staan afbeeldingen, gevolgd door een gedicht en een essay waarin Jan de Brune de fouten van zijn tijd beschrijft. Ook bursalen van het Statencollege krijgen een veeg uit de pan, tenminste degenen die meedoen aan de straatschenderijen van de andere studenten. Want wat moeten deze zondige studenten uiteindelijk op de preekstoel...⁷⁴⁸

Kritiek lijkt gelijk op te lopen met perioden dat er vele edelen in Leiden waren. Zo was er in de jaren tachtig van de achttiende eeuw flink wat Russische adel te vinden aan de universiteit. Ten tijde van Cunaeus' kritiek schreven juist de eerste studenten zich als edelen in het *album studiosorum* in. De Brune kwam met zijn commentaar toen er voornamelijk adel naar Leiden kwam die gevlucht was voor de Dertigjarige oorlog.

Of er werkelijk sprake was van een toename van arme studenten in de vorm van bursalen zal nu blijken.

Tabel 38. Bursalen in het *album studiosorum*

Periode	Totaal	Herinschrijvingen	Niet-studenten	Studenten	Stud. %	Gratis	Gratis % totaal
1595-1604	57	1		56	5,84		
1605-1614	61	2		59	6,15		
1615-1624	68	2		66	6,88		
1625-1634	26	1		25	2,61		
1635-1644	48	3		45	4,69		
1645-1654	89	8		81	8,45		
1655-1664	54	8		46	4,80		
1665-1674	17	2		15	1,56		
1675-1684	16	1		15	1,56	3	18,75
1685-1694	22	2		20	2,09	3	13,64
1695-1704	30	1		29	3,02	1	3,33
1705-1714	55	8		47	4,90	3	5,45
1715-1724	40	1		39	4,07	17	42,50
1725-1734	40			40	4,17	21	52,50
1735-1744	53	2		51	5,32	8	15,09
1745-1754	58	1		57	5,94	6	10,34
1755-1764	63		1	62	6,47	35	55,56
1765-1774	57			57	5,94	43	75,44
1775-1784	70	4		66	6,88	45	64,29
1785-1794	71	2	1	68	7,09	62	87,32
1795-1804	15			15	1,56	9	60,00
Totaal	1010	49	2	959	100,00	256	25,35

⁷⁴⁷ Heesakkers, *Menippean satires*, 500-509. Otterspeer, *Bolwerk*, 252.

⁷⁴⁸ J. de Brune, *Emblemata of zinne-werck* (Amsterdam z.j.[1624]) 251-253.

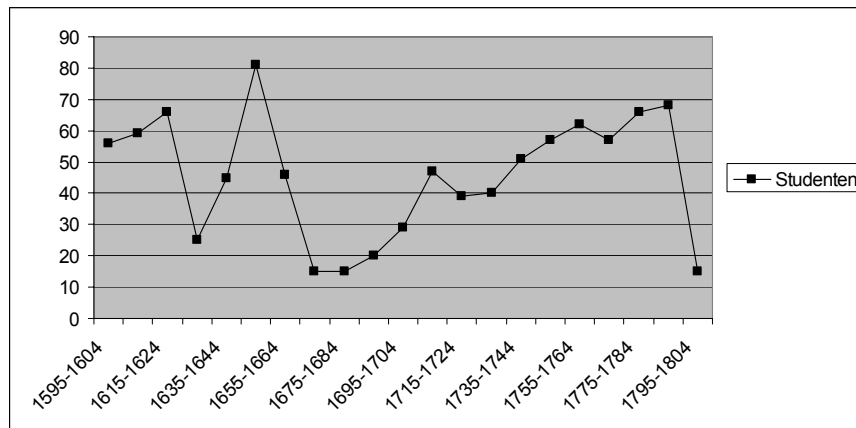
In het *album studiosorum* staan zo'n duizend bursalen van het Statencollege ingeschreven, op het totale aantal studenten van 48.705 bedraagt dat 2%⁷⁴⁹. Tabel 38 geeft het aantal bursalen en de percentages gratis ingeschreven van het Statencollege weer.

De ontwikkeling is zichtbaar dat vanaf de periode 1675-1684 pas een gedeelte van de bursalen gratis werd ingeschreven. Het aandeel van bursalen die niet hun inschrijfkosten hoefden te betalen nam toe, tot dat dit tenslotte voor (bijna) iedereen gold. In de tweede helft van de achttiende eeuw is het aandeel van de gratis ingeschreven bursalen onder de gratis studenten tussen de 42 en 46%.

In 1595 schreef de eerste bursaal zich in in het *album studiosorum*, pas drie jaar na de stichting van het Statencollege en één jaar na de rellen van 1594. Bursalen reageerde heftig op de bestraffing van één van hen, waarbij zij een gerechtsdienaar doodden en een ander zwaar verwonden. De daders kregen uiteindelijk vrij lichte straffen en de meeste opstandigen verlieten (al dan niet vrijwillig) het Statencollege⁷⁵⁰. De inschrijving in het *album studiosorum* vanaf dit roerige jaar kan samenhangen met het feit dat oningeschreven bursalen tot dan toe niet onder de academische vierschaar vielen, hetgeen jurisdictieproblemen opleverde bij hun berechting.

Na het oproer waren de steden terughoudend met het zenden van nieuwe bursalen. Het aantal studenten zonder beurs vertoonde ook een daling. Hun ouders zijn waarschijnlijk ook voorzichtiger geworden. Met vernieuwde statuten poogde het Statencollege een nieuwe start te maken⁷⁵¹. Langzaam maar zeker nam het aantal bursalen in het *album studiosorum* toe.

Figuur 27. Bursalen in het *album studiosorum*

⁷⁴⁹ Degene die als voormalig bursaal stond ingeschreven, is hierbij niet inbegrepen.

⁷⁵⁰ Schotel, *Studenten-oproer*. Otterspeer, *Bolwerk*, 214-217.

⁷⁵¹ Sluijter, *Ciraet*, 96.

Een bescheiden stijging hield aan tot en met de periode 1615-1624. Cunaeus' satire is dus niet ontstaan na een explosieve toename van het aantal bursalen⁷⁵². Na de onrust in de theologiefaculteit volgde in 1619 de zuivering door Maurits van Oranje, die onder andere het naar huis zenden van bursalen van het Statencollege inhield. Dit verklaart het lage aantal bursalen in de figuur rond 1625-1634. Pas nadat predikanten hun rechtzinnigheid hadden onderzocht, mochten zij weer terugkomen in het Statencollege⁷⁵³. De daling rond 1665-1684 is waarschijnlijk een gevolg van de halvering van het aantal beurzen na 1662. Het lage eindpercentage valt samen met de periode voor de sluiting van het Statencollege in 1801.

Tabel 39 geeft de aantallen weer van bursalen versus studenten.

Tabel 39. Verhouding aantal studenten en aantal Statencollegebursalen

Periode	Studenten	Bursalen	Andere studenten	Bursalen %
1575-1584	739		739	
1585-1594	1111		1111	
1595-1604	1575	56	1519	3,69
1605-1614	1799	59	1740	3,39
1615-1624	2716	66	2650	2,49
1625-1634	3447	25	3422	0,73
1635-1644	3565	45	3520	1,28
1645-1654	3647	81	3566	2,27
1655-1664	3246	46	3200	1,44
1665-1674	3110	15	3095	0,48
1675-1684	3591	15	3576	0,42
1685-1694	2726	20	2706	0,74
1695-1704	2078	29	2049	1,42
1705-1714	2308	47	2261	2,08
1715-1724	2256	39	2217	1,76
1725-1734	2016	40	1976	2,02
1735-1744	1896	51	1845	2,76
1745-1754	1464	57	1407	4,05
1755-1764	1035	62	973	6,37
1765-1774	1001	57	944	6,04
1775-1784	956	66	890	7,42
1785-1794	928	68	860	7,91
1795-1804	725	15	710	2,11
1805-1812	770		770	
Totaal/gem.	48705	959	47746	2,01

⁷⁵² Het aantal gratis ingeschrevenen nam wel enigszins toe na 1615, van nauwelijks 0,5% naar 2% van alle studenten. Maar de redenen waarom iemand gratis mocht inschrijven zijn lang niet altijd vermeld, dus niet iedere gratis inschrijver was van een lagere sociale afkomst.

⁷⁵³ Otterspeer, *Bolwerk*, 255, 281-282.

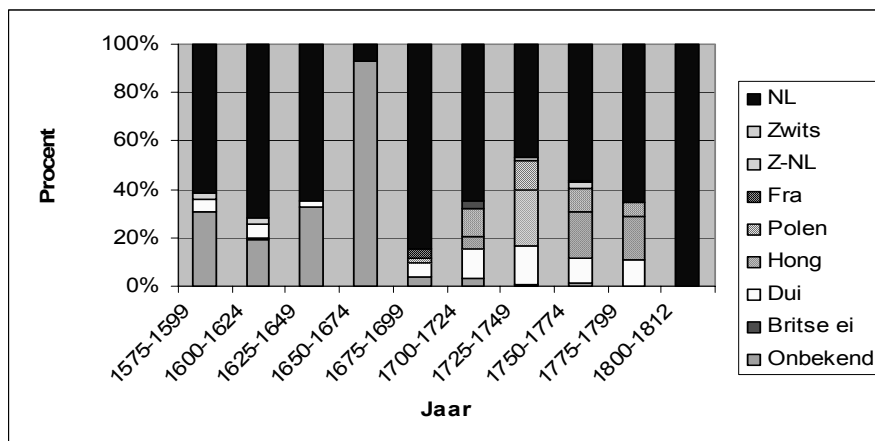
De kritiek op Statenbursalen uit een geschrift uit 1787 was begrijpelijker. Met het dalen van de studentenaantallen steeg het percentage bursalen in dit decennium zelfs naar bijna 8%. Relatief nam het aantal bursalen dus toe, hetgeen opvalt en deze toename van studenten uit de lagere sociale klassen kan als bedreigend worden gezien. In tabel 40 komt de herkomst van de bursalen van het Statencollege aan bod.

Tabel 40. Herkomst bursalen Statencollege

Periode	Totaal	Onbek.	Britse eilanden	Duitsland	Frankrijk	Hongarije	Republiek	Polen	Z-NL	Zwitserland
1575-1599	39	12		2			24		1	
1600-1624	142	27	1	8			102		4	
1625-1649	111	36		3			72			
1650-1674	101	94					7			
1675-1699	51	2		3	2		43	1		
1700-1724	99	3		12	3	5	64	12		
1725-1749	120		1	19		28	56	14	2	
1750-1774	147	2		15		28	83	14	4	1
1775-1799	147			16		26	96	9		
1800-1812	2						2			
Totaal	959	176	2	78	5	87	549	50	11	1
%	100	18,36	0,21	8,13	0,52	9,07	57,25	5,21	1,15	0,10

Meer dan de helft van de bursalen van het Statencollege kwam uit de Republiek, gevolgd door Hongarije (10%), Duitsland (zo'n 8%) en Polen (ruim 5%).

Figuur 28. Bursalen naar herkomst

In de zestiende- en zeventiende eeuw is het aantal bursalen waarvan geen herkomst is ingevuld aanzienlijk. In de achttiende eeuw verdwijnt die onduidelijkheid en wordt het grotere aantal buitenlanders, met name Duitsers, Hongaren en

Polen zichtbaar. In de Republiek had Holland weer de overhand, met ruim $\frac{3}{4}$ van Noord-Nederlandse bursalen aan de Leidse universiteit. Uit de generaliteitslanden en Gelderland kwamen beiden zo'n 6% en uit Zeeland 2,73%. Wat meespeelt bij deze herkomsten, is dat veel bursalen uit predikantengezinnen kwamen. In die gevallen betreft de herkomst dus de standplaats van de vader.

Tabel 41. Leeftijd bursalen vergeleken met leeftijd studenten uit het *album studiosorum*

Periode	Leeftijd Statencollege	Leeftijd studenten	Vershil
1575-1599	16,27	18,51	-2,24
1600-1624	18,33	19,84	-1,52
1625-1649	18,48	21,15	-2,68
1650-1674	18,00	21,30	-3,30
1675-1699	20,08	21,51	-1,43
1700-1724	20,57	21,38	-0,81
1725-1749	21,22	21,28	-0,06
1750-1774	20,65	20,39	0,27
1775-1799	20,12	19,55	0,57
1800-1812	17,50	19,40	-1,90

De leeftijd van de Statenbursalen was over het algemeen lager dan die van de andere studenten, al nam het verschil af. De stijging van de gemiddelde leeftijd van de bursalen hing samen met de hoge leeftijd van de Hongaarse bursalen die het college kwamen bevolken.

Tabel 42. Aandeel van bursalen Statencollege onder theologiestudenten

Periode	Totaal theologie- studenten	Staten- bursalen	Overige theologie- studenten	Staten- college %	Rest theologie- studenten %
1575-1599	339	39	300	11,50	88,50
1600-1624	743	142	601	19,11	80,89
1625-1649	1077	111	966	10,31	89,69
1650-1674	1013	101	912	9,97	90,03
1675-1699	1075	51	1024	4,74	95,26
1700-1724	1099	99	1000	9,01	90,99
1725-1749	967	120	847	12,41	87,59
1750-1774	484	147	337	30,37	69,63
1775-1799	447	147	300	32,89	67,11
1800-1812	245	2	243	0,82	99,18
Totaal	7489	959	6530	12,81	87,19

Groenhuis veronderstelde in zijn proefschrift over de predikanten dat in Leiden de bursalen het aantal niet-beursstudenten in de theologische faculteit overtrof-

fen⁷⁵⁴. Deze stelling valt te toetsen aan de aantallen in het *album studiosorum*. Uit tabel 42 blijkt duidelijk dat Groenhuis' hypothese niet standhoudt, met een gemiddelde van 13% bursalen op alle theologiestudenten gemeten over de hele onderzoeksperiode. Het hoogste aandeel bursalen kwam op 1/3 deel, in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Naast het Statencollege bestonden er nog twee theologische opleidingsinstituten in Leiden. Het kleinste was het Seminarium Indicum. In de tien jaar dat het Seminarium Indicum heeft bestaan, van 1622 tot 1633, studeerden er alleen jongens uit de Republiek. In het Leidse kohier van het hoofdgeld uit 1622 kwamen de namen van vijf studenten voor, die bij Walaeus inwoonden op Rapenburg 48⁷⁵⁵. De Lind van Wijngaarden en Grothe, die over het Seminarium Indicum schreven, kwamen tot een totaal van 12 studenten gedurende de bestaansperiode. Joosse vulde dit aan met gegevens uit classicale acta van Walcheren en de resoluties van de Zeeuwse kamer van de Verenigde Oostindische Compagnie, de V.O.C.. Dit leverde nog vier seminaristen plus één mogelijke student op. Dit bracht het totale aantal alumni van het Seminarium Indicum op zeker 16 en mogelijk 17 personen⁷⁵⁶.

Tenslotte was er het Waals College. Het aantal studenten dat er woonde beperkte zich vanaf de oprichting in 1606 niet tot Waalse bursalen alleen. Ook particulieren en studenten met een beurs van het Halletfonds en het fonds Rombouts vonden hier onderdak⁷⁵⁷. Tijdens de bijna 100 jaar dat het college aan de Groenhazengracht bestaan heeft, zijn daar, afgezien van de studenten die particulier bij de regenten woonachtig waren, in totaal circa 180 bursalen gehuisvest geweest: 100 van het Halletfonds, ruim 50 Walen en de rest, maar dat is een grove schatting, van het fonds Rombouts. Uit de recensielijsten blijkt bijvoorbeeld dat in het jaar 1606-'07 nog zeven andere studenten, particulier in het college waren gehuisvest, zodat de eerste jaren de bezettingsgraad omstreeks 15 was⁷⁵⁸. Vanaf 1669 was het aantal Waalse bursalen slechts drie, soms zelfs twee. De Halletianen kwamen niet boven de zeven uit. De Romboutsianen worden op maximaal vier geschat. Bovenop deze aantallen komen waarschijnlijk nog enkele particuliere bursalen⁷⁵⁹. Het is twijfelachtig of de bezettingsgraad na 1688 onder regent Pierre de Villemandie ooit boven de drie kwam⁷⁶⁰. Slechts 13 bursalen van het Waals

⁷⁵⁴ G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gere-formeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977) 167.

⁷⁵⁵ RAL, Hoofdgeld 1622, Over 't Hoff, fol. 107-107v en Th. H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. (Leiden 1986) deel Vb, 489.

⁷⁵⁶ Joosse, *Scoone dingen*, 487-. Voor een door mij opgestelde namenlijst, verzameld uit diverse literatuur, zie bijlage 7. Over de achtergronden van deze bursalen is erg weinig bekend. Zij waren echter niet uitsluitend uit Zeeland afkomstig.

⁷⁵⁷ Voor meer over deze fondsen, zie blz. 313.

⁷⁵⁸ Posthumus Meyjes, *Waals*, 30.

⁷⁵⁹ Posthumus Meyjes, *Waals*, 106.

⁷⁶⁰ Posthumus Meyjes, *Waals*, 144.

College staan in het Leidse *album studiosorum*, negen tussen 1625-1649 (waarvan één van het fonds Rombouts) en vier tussen 1650-1674⁷⁶¹.

Religieuze achtergrond

Eén van de factoren waarmee de sociale status van studenten samenhang was hun religieuze achtergrond. Roomse studenten kwamen niet uit regentenfamilies, omdat katholieken immers geen bestuurlijke ambten konden bekleden in de Republiek. Dit gold ook voor Joodse studenten, waar bovendien hun religie ook invloed had op de studiekeuze.

Het *album studiosorum* en mijn selectie zullen gebruikt worden voor het onderzoek naar de kerkelijke achtergrond. Van enkele ingeschrevenen in het Leidse *album studiosorum* is tevens de religie bekend. Over het algemeen betreft dit niet de studenten, maar meer de oudere lidmaten. Naast velen ingeschreven als *Verbi Divini Minister* werden ook degenen met een andere dan de gereformeerde religie vermeld, zoals Joden en rooms katholieke priesters.

In veel landen was het Joden niet toegestaan aan de universiteit te studeren, maar in de Republiek konden zij wel terecht. De eerste groepen Joden die naar de Republiek kwamen, waren sefardische Joden verdreven uit Spanje, Portugal en de Zuidelijke Nederlanden. Van hen studeerden sommigen al vanaf de jaren 1630 in Leiden. De minder gefortuneerde en uiterlijk traditioneler asjkenazische Joden uit Duitsland en Oost-Europa waren wat minder geneigd te gaan studeren⁷⁶².

Tabel 43. Joden in het *album studiosorum*

Periode	Totaal	Joods	Bekeerd Jood	Vermoedelijk Joods
1575-1599	4		1	3
1600-1624	2			2
1625-1649	13	3		10
1650-1674	11	1		10
1675-1699	13	1		12
1700-1724	12	1		11
1725-1749	13			13
1750-1774	7			7
1775-1799	5			5
1800-1812	1			1

Slechts 7 werden met vermelding van hun Joodse afkomst ingeschreven, het overige aantal is gereconstrueerd aan de hand van achternamen (Cohen, Peres,

⁷⁶¹ Posthumus Meyjes, *Waaals*, Bijlage XII en XIII: Waalse en Halletiaanse bursalen, opgeleid in het college. Naam en carrière.

⁷⁶² Frijhoff, 1650, 112, 122; Y. Kaplan, "De Joden in de Republiek", in: *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 156 en M. Richarz, *Der Eintritt der Juden in die akademischen Berufe: jüdische Studenten und Akademiker in Deutschland 1678-1848* (Tübingen 1974) 27.

Pinto, Levi, Jesurum, Israel) en voornamen (Moses, Meijer, Levi). Deze tabel bevat echt de minimum aantallen, verder onderzoek zal zeker nog meer Joden opleveren⁷⁶³. Tussen 1625 en 1750 lijkt hun aantal het grootst te zijn. Van deze totale groep vielen 52 in de categorie studenten. De gebruikelijke hoofdstudie voor Joden was medicijnen⁷⁶⁴. Van de Joodse studenten in Leiden koos zo'n 44% van hen voor deze studierichting.

De tweede groep genoemd in het album met een religieaanduiding waren de katholieken. Volgens Tjalsma waren de katholieken met name ingeschreven vanwege het voordeel onder de academische vierschaar te vallen⁷⁶⁵. Roomse priesters schreef hij ook volgens *usance* in, zo zei *rector magnificus* Winter in 1750, als zijnde 'Lieden van studie, die een bediening hebben, haar studie concerneerende, hetsy van de stad of andersints'⁷⁶⁶. Van de in totaal 67 lidmaten die een katholieke achtergrond hadden, zijn er maar 4 als student te beschouwen. De overigen waren voornamelijk priesters en kapelaans, hetgeen op zich wel bijzonder is, gezien het feit dat Paus Clemens VIII in 1603 iedereen excommuniceerde die zich als student in Leiden zou inschrijven⁷⁶⁷.

De derde groep bestond uit degenen die om geloofsredenen gevlucht waren uit eigen land, zoals Franse Hugenenoten in 1685. Maar ook in de jaren veertig van de zeventiende eeuw kwamen bijvoorbeeld enkele Grieken naar Leiden, die hier op kosten van de Staten Generaal mochten studeren⁷⁶⁸.

⁷⁶³ Zo ontdekte De Ridder-Symoens dat 10% van de Spaanse en Portugese inschrijvingen aan de Leuvense universiteit afkomstig waren van Joodse families die in Antwerpen, Brugge en Middelburg woonden. H. de Ridder-Symoens, "Les étudiants marranes aux Pays-Bas (XVIe et XVIIe siècles)", in: P. Ferté en C. Barrera, *Étudiants de l'exil. Migrations internationales et universités refuges (XVIe-XXe S.)* (Toulouse 2009) 28.

⁷⁶⁴ Richarz, *Der Eintritt*, 27 en Frijhoff, 1650, 122. Daarnaast was er een aantal rechtenstudenten. Het was uiteraard handig een eigen, betrouwbare jurist te hebben in een handelsfamilie. Zie hierover ook Ridder-Symoens, *Étudiants marranes*, 27.

⁷⁶⁵ Tjalsma, *Karakterisering*, 38. Uit: H.E. van Berckel, "Priesters, ingeschreven aan de Leidsche Hoogeschool gedurende de XVIIe eeuw", in *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 23 (1898) 419-422.

⁷⁶⁶ Molhuysen, *Bronnen* V, 1 juli 1750, bijl. 1093, 174*.

⁷⁶⁷ W. Th. M. Frijhoff, "Het Amsterdamse Athenaeum in het academisch landschap van de zeventiende eeuw", in: E. O. G. Haitzma Mulier e.a. (red.), *Athenaeum Illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877* (Amsterdam 1997) 51.

⁷⁶⁸ K. Rozemond, *Archimandrite Hierotheos Abbatios 1599-1664* (Leiden 1966) 23-33: Zo lieten op 23 december 1644 twee Grieken, Meletios Pantogalos en Hierotheos Abbatios zich inschrijven bij de Leidse universiteit. Meletios was volgens het matrikel afkomstig van Kreta, 50 jaar oud en *metropolitan* van de kerk van Efese. Hierotheos was 45 jaar oud en *archimandrites* van Cephalonia, waar hij geboren was. Waarschijnlijk hield dit in dat hij gesteld was als toezichthouder van een aantal abten van kloosters, al werd de term *archimandrites* ook wel gebruikt als een eretitel. In 1642 vluchtte Meletios om religieuze redenen. In augustus 1644 arriveerde hij in Den Haag. Op 27 oktober 1644 legde raadspensionaris Jacob Cats, de zaak van de twee Grieken voor aan de Staten Generaal. De vergadering besloot dat Meletios en Hierotheos de komende winter maar in Leiden moesten doorbrengen, op kosten van de Staten, zodat ze in contact kwamen met geleerde mannen en zo bekend zouden raken met de geloofsbelijdenis van de hervormde kerk. Zo zouden zij bij terugkeer het gereformeerde geloof in hun eigen land kunnen verspreiden en een tegenwicht vormen tegen de Roomse missie in het oosten. De professoren vroegen de Staten ook om hulp inzake de Griekse balling Nathanael Conopios. Hij arriveerde in Engeland in 1639 en werd naar Oxford gestuurd om te studeren. Zes jaar later kwam hij naar Holland, in gezelschap van de ambassadeur van de Staten Generaal. Op 35jarige leeftijd, op 16 juni 1645, immatriculeerde hij in Leiden en woonde theologische colleges bij.

Het *album studiosorum*, dat voornamelijk andere religies dan de Nederduits-Gereformeerde vermeldde, was niet goed bruikbaar voor uitspraken over de religieuze achtergrond van studenten. Het merendeel van hen was protestants, maar daarin zijn vele stromingen en kerken. Daarom wordt er nu dieper op ingegaan aan de hand van mijn selectie van studenten uit Leiden, Den Haag en Dordrecht, aangevuld met de gegevens van Reinsma over Den Haag.

In tabel 44 staat de religie weergegeven waarin de student gedoopt is. Het overgrote deel van de bevolking behoorde tot een kerkgenootschap. Onkerkelijkheid kwam nauwelijks voor. Indien er geen doopsinschrijving is gevonden, werd gekeken naar een eventuele afgegeven attestatie van de kerk aan de student of de religie bij het huwelijk van de ouders. Dankzij het gebruik van deze laatste indicator is het ook mogelijk doopsgezinde studenten, die immers geen kinderdoop hadden ondergaan, te achterhalen.

Tabel 44. Religieuze achtergronden van studenten bij Reinsma en mijn prosopografische selectie

Gezindten	Totaal	%	Dordrecht	Den Haag	DH periode 1	DH periode2	DH periode 3	Leiden
Nederduits-Geref.	405	71,18	21	43	88	94	79	80
Waals	15	2,64		8	*	*	*	7
Engels	2	0,35		1				1
Duits	2	0,35		1	*	*	*	1
Luthers	7	1,23		1	1		3	2
Remonstrants	7	1,23		2		2		3
Doopsgezind	1	0,18						1
Joods	2	0,35		2				
Katholiek	27	4,75		5		4	13	5
Huwelijk stadhuis ⁷⁶⁹	7	1,23			2			5
Onbekend	94	16,52	12	33	2			47
Totaal	569	100,00	33	96	93	100	95	152

* Walen en Hoogduiters waren door Reinsma bij hervormden opgeteld. Walen, Engelsen en Duitsers hadden gelijke rechten als hervormden.

De kerkhistoricus van Booma waarschuwt dat de onderzoeker bedacht moet zijn op de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerken in de Republiek. Een gevolg hiervan is dat ook over personen die tot een ander kerkgenootschap behoorden gegevens, zoals van (onder)trouw en begraven, zijn te vinden in de hervormd-kerkelijke archieven⁷⁷⁰. De religie ten tijde van het huwelijk van een stu-

Na 1646 horen we niets meer over hem, mogelijk verliet hij Nederland voor Hierotheos en ging hij terug naar Engeland.

⁷⁶⁹ De Calvinisten (=gereformeerden=hervormden) gingen voor de kerk in ondertrouw. Anderen waren verplicht voor schepenen in ondertrouw te gaan. Sommige Calvinisten gingen (ook) voor schepenen in ondertrouw, zoals bijvoorbeeld regenten of hun kinderen. Huwelijken werden gesloten voor schepencommissarissen.

⁷⁷⁰ J. G. J. van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland* (Den Haag 1994) 24.

dent of andere gegevens, zoals lidmaatschap of ouderlingschap is niet gebruikt. Het gaat hier immers om de afkomst en niet om de eventuele later veranderde eigen keuze van de student. Registratie bij een kerk zegt op zich weinig over de mate van meelevendheid. Daarom moet tabel 44 als een indicatie worden gezien. Voor het doordringen tot de persoonlijke geloofsbeleving is onderzoek in egodocumenten (voor zover deze beschikbaar zijn) nodig.

De patronen van Reinsma's onderzoek en het mijne kwamen overeen. De meeste studenten hadden een Nederduits-Gereformeerde achtergrond. Uit zijn gegevens van de derde periode blijkt een stijging van het aantal niet-gereformeerden. Daarom zijn ook de niet-gereformeerden uit mijn selectie nader bekeken en naast hun Haagse geestverwanten gezet. In totaal was van 475 studenten de religieuze afkomst bekend. Van hen was 88,42 % gereformeerd. Van de 11,58 % overigen was 5,68 % katholiek.

Tabel 45. Datering aantallen niet-gereformeerden uit prosopografische selectie

Jaar	1600	1625	1650	1675	1700	1725	1750	1775	1800	Totaal
Aantal	-	1	7	4	5	7	10	18	3	55 ⁷⁷¹

Er is een toename van het aantal niet-gereformeerde studenten uit de Republiek zichtbaar in de tweede helft van de achttiende eeuw. Dit past ook in het algemene beeld. In de periode na de Opstand was het Rooms-Katholicisme verboden, net als de Remonstrantse kerk na de Synode van Dordrecht. Lutheranen en doopsgezinden mochten vrijelijk bestaan, maar konden geen ambten bekleden. In de achttiende eeuw kregen zij meer de ruimte. Vanaf 1795 mogen ook niet-hervomden plaatsnemen in besturen, dus een studie ter voorbereiding ligt vanaf dan voor de hand. In 1800 is het aantal andersdenkenden in Leiden echter weer laag.

Een universitaire studie als familietraditie

Op basis van zijn Zutphense gegevens komt Frijhoff tot de conclusie dat de keus om te gaan studeren aan de universiteit niet zozeer afhing van de (goede) behaalde resultaten op de Latijnse school, maar meer van de keuze van de ouders, die de familietraditie volgden⁷⁷².

Het kon ook een familietraditie zijn dat studenten stevast naar dezelfde universiteit gingen. In Leiden studeerden meer Overijsselse studenten, dan op grond van de afstand verwacht zou worden. Uit Gelderland bleven relatief veel studenten naar Leiden komen, ook nadat er in het eigen gewest in Harderwijk een universiteit in de nabijheid gesticht was⁷⁷³. Dit kan duiden op het bestaan van een traditie om in Leiden te studeren.

⁷⁷¹ De gegevens van Reinsma zijn als volgt ingedeeld: periode 1 bij 1650, periode 2 bij 1725 en periode 3 bij 1775.

⁷⁷² Frijhoff, *Étudiants et gradués*, 265.

⁷⁷³ Hierbij is voor Overijssel ook gezocht naar de demografische verklaring, maar die invloed lijkt niet doorslaggevend te zijn. De cijfers daarvan zijn wel beperkt, maar in 1795 was het percentage studenten in Leiden en percentage bevolking in Overijssel afgezet tegen de Republiek wel gelijk.

Om te onderzoeken of er sprake was van een studietraditie wordt naar het totale aantal studenten gekeken dat uit een bepaalde plaats naar Leiden kwam. Wanneer het ging om minder dan tien studenten tussen 1575 en 1812, dan kan er moeilijk worden gesproken van een traditie⁷⁷⁴. Deze plaatsen zijn dus buiten de volgende tabel gehouden, waarin het aantal plaatsen per gewest afgezet is tegen de hoeveelheid studenten.

Tabel 46. Aantallen plaatsen per gewest gerangschikt naar studentenaantallen

Aantal studenten	Drenthe	Kolonie	Gron.	Utrecht	Friesl.	Gen.land	Gelderl.	Overijssel	Zeeland	Holland
10-99 studenten	2 plaatsen	2		3	5	12	8	5	6	37
100-999 studenten			1	2	1	4	6	3	4	10
1000 en meer studenten										5
Totaal plaatsen > 10 student	2 plaatsen	2	1	5	6	16	14	8	10	52

Alleen Drenthe en de overzeese gebieden hadden geen (grote) plaatsen, waaruit meer dan 100 studenten naar Leiden kwamen. De enige stad met een studietraditie in Groningen was de gelijknamige stad. Utrecht, Friesland, Overijssel en Zeeland hadden elk tien of minder plaatsen, terwijl Gelderland en de Generaliteitslanden een groter aantal steden met een studietraditie hadden. De dominantie van Holland blijkt weer uit het aanzienlijk hoger aantal steden waaruit meer dan 10 studenten naar Leiden kwamen en bovendien had Holland als enige ook plaatsen waaruit meer dan 1000 studenten kwamen.

Regelmatig terugkerende achternamen in het *album studiosorum* kunnen eveneens duiden op een familietraditie om in Leiden te studeren. De volgende tabel brengt de naamsherhaling in kaart per gewest. Met vooraf een flink aantal kanttekeningen: hier zijn de ongestandaardiseerde achternamen gebruikt. Veel hing dus af van hetzelfde noteren van een achternaam door de *rector magnificus*. Vaak waren er veel naamsvarianten van eenzelfde familienaam, onder andere door de latinisering, zoals 'ab Haarsolte' en 'van Haersolte', maar ook vanwege bijvoorbeeld "ae", "aa" en "a" varianten. Daarnaast is het belangrijk zich te realiseren dat eenzelfde achternaam niet altijd verwantschap hoeft in te houden, denk maar aan veel voorkomende namen als Jansen etc. Dit geldt ook met name voor de regelmatig voorkomende patroniemen (Arnoldi etc.) Een bijkomende moeilijkheid is dat in sommige streken, met name het oosten en noorden van het land een vaste familienaam nog niet gebruikelijk was. De opkomst van familienamen in ons land kende namelijk een drieledige ontwikkeling: van zuid naar noord, van de

⁷⁷⁴ Dit is op zich een lage grens, maar hier is voor gekozen omdat het een soort "natuurlijke" en goed bruikbare grens is. Onder deze grens bevinden zich nog honderden dorpjes, waaruit gedurende de onderzochte periode hooguit een handjevol studenten naar Leiden kwam. Het aantal plaatsen met tien of meer studenten blijft nog te overzien.

stad naar het platteland en van de adel naar de arbeidersstand⁷⁷⁵. De volgende cijfers dienen dus uitsluitend als een grove indicator.

Tabel 47. Studenten en hun naamsvarianten (onbewerkt) in het *album studiosorum*

Herkomst	Studenten	Namen	Vershil	% Verschil
Holland	16320	9670	6650	40,75
Zeeland	2354	1687	667	28,33
Overijssel	1287	940	347	26,96
Gelderland	2118	1613	505	23,84
Generaliteitslanden	1460	1118	342	23,42
Friesland	896	733	163	18,19
Groningen	507	416	91	17,95
Utrecht	1082	903	179	16,54
Drenthe	81	72	9	11,11

De nabije gewesten Holland en Zeeland staan bovenaan, maar inderdaad: families uit Overijssel en Gelderland, maar ook de Generaliteitslanden lijken een aardige studietraditie in Leiden te kennen. Om deze ruwe schets te verfijnen is, weliswaar terughoudend, standaardisering van de achternamen toegepast⁷⁷⁶. Het gaat hierbij voornamelijk om namen met zowel een “ab” als “van” variant en “ae” en “aa” en dergelijke. De latinisering is gelaten voor wat het is. Want is de achternaam Becius gelijk aan Becchius? Of de naam Muller aan Mullerius? De enige manier om daarachter te komen en tevens het bestaan van familieverbanden na te gaan, is grondig genealogisch onderzoek. Vanwege de enorme omvang van het bestand is dit tot nu toe achterwege gebleven.

Tabel 48. Studenten en hun naamsvarianten (bewerkt) in het *album studiosorum*

Herkomst	Studenten	Namen	Vershil	% Verschil
Gelderland	2118	1213	905	42,73
Overijssel	1287	786	501	38,93
Generaliteitslanden	1460	1032	428	29,32
Friesland	896	651	245	27,34
Groningen	507	370	137	27,02
Utrecht	1082	800	282	26,06
Drenthe	81	70	11	13,58

⁷⁷⁵ De vierde ontwikkeling is dat mannen eerder een vaste achternaam dan vrouwen hadden. R.A. Ebeling, *Voor- en familienamen in Nederland. Geschiedenis, verspreiding, vorm en gebruik* (Den Haag 1993) 77-78.

⁷⁷⁶ T. Schijvenaars, “Computerized Prosopographical Research”, in: K. Goudriaan, K. Mandemakers, J. Reitsma, P. Stabel (eds.), *Prosopography and computer. Contributions of Mediaevalists and Modernists on the Use of Computer in Historical Research*, (Leuven/Apeldoorn 1995), 10. Schijvenaars geeft aan dat standaardisatie is gebaseerd op ervaring en intuïtie.

De hoeveelheid werk en het feit dat Leiden dé universiteit voor Holland en Zeeland was, is de reden dat in tabel 48 met gestandaardiseerde namen deze twee gewesten achterwege blijven. Ook de uitkomsten van deze tabel moeten niet als harde cijfers maar als een indicatie worden beschouwd⁷⁷⁷. Gelderland en Overijssel vormen samen een groep met het hoogste percentage. Uit Gelderland kwamen 2118 studenten naar Leiden, die samen zo'n 1213 verschillende achternamen hadden. Hoe dichter het aantal achternamen bij het aantal studenten komt, des te lager is de kans dat er een studietraditie bestaat. In dat geval zijn er immers weinig dezelfde achternamen. Als er veel studenten zijn, met weinig verschillende achternamen, dan is de kans op een familietraditie groter. Dit is het geval bij de Gelderse studenten, waar het verschil tussen de hoeveelheid studenten en achternamen groot is, namelijk zo'n 42%. Hoe hoger het percentage, hoe groter de kans op een studietraditie binnen een familie. Drenthe ligt aan de andere kant van het spectrum, met het lage percentage van 13,58%.

Deze cijfers en percentages geven echter niet aan hoe vaak een bepaalde familienaam voorkwam. Ging het bijvoorbeeld om 20 studenten en 10 familienamen, waarbij dus elke achternaam maar door twee personen gevoerd werd of was er sprake van 20 studenten en 2 familienamen, waarbij er dus 10 personen tot de ene en 10 personen tot de andere familie hoorden. In dit laatste geval lijkt de familietraditie te studeren sterker, omdat een groter deel van de familie erbij betrokken is.

Tabel 49 belicht de familienamen van een andere kant en zet de meest voorkomende familienamen onder studenten van Gelderland en Overijssel op een rij. Van deze twaalf families kwamen er vijf voor in het *Nederland's Adelsboek* en één in *Nederland's Patriciaat*⁷⁷⁸. Deze "topfamilies" nemen 8,5% van het totale deel van de studenten uit Gelderland in Leiden voor hun rekening. Opvallend is dat de percentages per eeuw van hun aandeel nagenoeg gelijk blijven. Hoewel hun absolute aandeel toch terugliep, bleef hun aandeel in het gewest gelijk. Dit lijkt ook een aanwijzing voor een studie in Leiden als familietraditie te zijn, want anders zou hun aandeel zijn afgenomen.

Ook in Overijssel is dit bij de top zichtbaar in tabel 50. Hier is in de achttiende eeuw zelfs een stijging zichtbaar van het aandeel van deze veel voorkomende familienamen op het totaal. Absoluut nam hun aantal van de zeventiende naar achttiende eeuw ook nauwelijks af. De familie van Marle was overigens afkomstig uit Overijssel en vestigde zich in Leiden⁷⁷⁹. Van deze negen families kwamen er vier voor in het *Nederland's Adelsboek* en drie in *Nederland's Patriciaat*⁷⁸⁰.

⁷⁷⁷ Bij Gelderland en Overijssel is het verschil opeens 19% en 12% groter geworden. Dit zat niet in een groot aantal patroniemen, maar er waren voor deze gewesten veel naamsvarianten, met kleine spellingsverschillen zoals bijvoorbeeld Bronkhorst, ab Bronckhorst, a Bronkhorst, Bronchorstius etc. De overige gewesten verschillen tussen de 3% en 9% gemiddeld na bewerking.

⁷⁷⁸ *Nederlands Adelsboek*: Engelen, van Hekeren, van Eck, Tulleken en Feith. *Nederlands Patriciaat*: van Essen.

⁷⁷⁹ Uit deze familie kwam eind achttiende eeuw de textielfabrikant en patriot voor, die compagnon was van Pieter Vreede.

⁷⁸⁰ *Nederlands Adelsboek*: van Haersolte, Sloet, Bentinck en van Suchtelen. *Nederlands Patriciaat*: Nilant, Jordens en van Marle.

Tabel 49. Meest voorkomende achternamen van studenten uit Gelderland per eeuw

Achternaam	Totaal	16 ^e eeuw	17 ^e eeuw	18 ^e eeuw	19 ^e eeuw
Brand	20		4	16	
Engelen	19	1	11	6	1
Heeckeren, van	18	1	8	9	
Eck, van	17		12	5	
Essen, van	16	1	7	8	
Gent	16	2	13	1	
Tulleken	15		13	2	
Koets	13		11	2	
Linden	13	1	8	4	
Feith	12	2	8	2	
Versteegen	11		8	3	
Swaan	10		5	5	
Totaal "Topfamilies"	180	8	108	63	1
Totaal Gelderland	2118	87	1237	723	71
Aandeel "Topfamilies" %	8,50	9,20	8,73	8,71	1,41

Tabel 50. Meest voorkomende achternamen van studenten uit Overijssel per eeuw

Achternaam	Totaal	16 ^e eeuw	17 ^e eeuw	18 ^e eeuw	19 ^e eeuw
Nilant	18		15	3	
Haersolte, van	14		11	3	
Sloet	14		8	4	2
Lemker	13		5	8	
Bentinck	11		4	7	
Jordens	11		2	9	
Marle, van	11		4	7	
Holt	10		7	3	
Suchtelen, van	10		4	6	
Totaal "Topfamilies"	112	0	60	50	2
Totaal Overijssel	1287	32	757	472	26
Aandeel "Topfamilies" %	8,70	0,00	7,93	10,59	7,69

In de andere gewesten (wederom met uitzondering van Holland en Zeeland) kwamen in de Generaliteitslanden er familienamen met hooguit 12 studenten voor, hetgeen het aandeel van namen tussen de 12 en 5 studenten op 10,34% bracht. Wel is het zo dat hieronder twee patroniemen (Martini en Petri) en enkele veel voorkomende namen als van der Meulen, van der Heuvel en van den Broek vielen. In Utrecht was er net één familienaam (Westrenen) met 10 studenten, waardoor het aandeel van namen tussen de 10 en 5 studenten op 6,47% kwam.

Drie gewesten kwamen niet boven de tien studenten, zo waren in Friesland en Groningen acht respectievelijk 7 studenten per familienaam het maximum. Het aandeel van degenen met een familienaam die minimaal door 5 studenten werd gedragen was in Friesland 6,36% van het totale aantal Friese studenten in Leiden

en in Groningen 7,69% op het totale aantal Groningers. In Drenthe was drie studenten per familienaam het maximum.

Ook uit de grootte van de groepen studenten met dezelfde achternaam kwamen Gelderland en Overijssel weer als voornaamste uit de bus. Hoewel verder (genealogisch) onderzoek noodzakelijk is, lijkt het dat een familietraditie om in Leiden te gaan studeren een rol heeft gespeeld voor studenten uit deze gewesten.

Frijhoff constateerde bij Zutphense families dat de studierichting per generatie “opklom”. In de zestiende- en zeventiende eeuw schreven de eersten uit een familie die konden studeren zich voornamelijk in bij theologie. De daarop volgende generatie koos voor medicijnen en vervolgens zou de derde generatie rechten gaan studeren⁷⁸¹. Als dit zichtbaar zou zijn in de studierichtingen, zou dat ook een indicator van familietraditie kunnen zijn.

Tabel 51. Studierichting Gelderse en Overijsselse studenten met veel voorkomende familienamen (meer dan 10x)

Periode	Totaal	Gelderland					Overijssel					
		-	Art	J	M	T	Totaal	-	Art	J	M	T
16 ^e eeuw	8		6	2								
17 ^e eeuw	108	3	31	55	8	11	60	1	24	34		1
18 ^e eeuw	63	1	4	49	6	3	50	1	3	41	2	3
19 ^e eeuw	1			1			2			2		
“Topfamilies”	180	4	41	107	14	14	112	2	27	77	2	4

Tabel 51 toetst Frijhoffs bevindingen aan de hand van Gelderse en Overijsselse studenten en hun studierichtingen⁷⁸². Hoewel in Gelderland het animo voor theologie inderdaad afneemt van de zeventiende naar achttiende eeuw, net als medicijnen, is het aantal rechtenstudenten erg hoog. Ook in Overijssel domineert de rechtenstudie en komen de andere twee hoofdstudies er nauwelijks aan te pas. Het beeld wordt versluierd door het hoge aantal adel en patriciërs, dat standaard rechten studeerde.

De families uit Gelderland en Overijssel lijken dus inderdaad uit de hogere sociale lagen te komen. Dat bleek al, omdat ze in het *Nederland's Adelsboek* en *Nederland's Patriciaat* voorkwamen. Hun studiekeuze versterkt het vermoeden. Er was dus in die hogere kringen sprake van een familietraditie in Leiden te studeren.

Een steeds elitairder wordende studentenpopulatie?

De gemiddelde Leidse student uit de vroegmoderne tijd kwam uit de hogere kringen. Het beroep van zijn vader, die zelf ook gestudeerd had, bracht aanzien en

⁷⁸¹ W. Th. M. Frijhoff, “De arbeidsmarkt voor academici tijdens de Republiek”, *Spiegel Historiael* 17 (1982), 510.

⁷⁸² De uitkomsten van de tabel vormen slechts een indicatie. Een generatie beslaat immers een veel kortere periode dan een eeuw.

welstand mee, waardoor het financieel mogelijk was te studeren. Dit standaardbeeld is een statisch beeld en behoeft bijstelling. In dit hoofdstuk komen de ontwikkelingen in de loop der eeuwen aan bod.

De bewering van Frijhoff dat er in de achttiende eeuw in Europa sprake is van een re-aristocratisering van de universiteiten is aanleiding om te zien of er inderdaad sprake was van een elitairder wordende studentenpopulatie in Leiden, of dat het tegendeel waar is en dat de universiteit juist meer studenten uit armere milieus een kans gaf hogerop te komen⁷⁸³.

Aan de uiteinden van het spectrum in studentenafkomst staan arme studenten (grootweg 0,13% tot 11,96% van de populatie) en degenen van adel (0,06% tot 8,30% van het geheel). Hun aandeel bedroeg op zijn hoogst bijna 14% van de studentenpopulatie, dit was tussen 1775-1784. De grote meerderheid, van minstens 86% in Leiden bestond dus uit “gewone” studenten. Zij kwamen hiervoor aan bod in mijn prosopografische selectie.

Samenvattend waren bij de studenten uit Dordrecht, Den Haag en Leiden in de hoogste groep, bestaande uit adel en patriciaat, toenames zichtbaar in 1625 en 1750. Deze vallen min of meer samen met de twee pieken uit het *album studiosorum* van het aantal (voornamelijk buitenlandse) edelen en hun daarbij behorende gouverneurs. Dit bevestigt de representativiteit van mijn selectie waarbij groep één overeenkomt met de edelen uit het album. De lijnen van groep twee (“patriciabelen”) en drie (hogere burgerij) vielen min of meer samen, en daalden in de laatste periode. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw was zeker een kwart van alle vaders van studenten uit de kleine burgerij en middenstand (groep 4) afkomstig⁷⁸⁴. De toename van studenten met een vader die in groep 4 hoorde, steeg aanzienlijk van 14% naar 31%. Deze opvallende ontwikkeling pleit voor een toename van studenten uit een lager milieu. Ook het laagste niveau, groep 5 nam enigszins toe, maar wederom: het gaat hierbij maar om twee vaders. Het blijft lastig dat een groot gedeelte van de beroepen van vaders onbekend bleef. Nader onderzoek, met een nog grotere populatie, is nodig om voorgaand beeld helderder te krijgen.

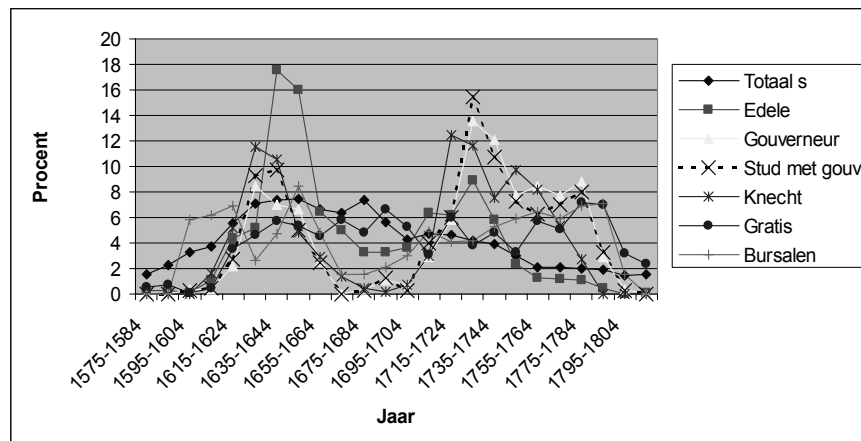
Tenslotte komen de uitersten van de sociale afkomst van studenten aan bod. Hiertoe zijn de statuskenmerken uit het Leidse *album studiosorum* samengevoegd, de aanduidingen “edele”, komend met gouverneur en aantal knechten staan voor “welvarend” en gratis inschrijvingen en bursalenaantallen voor “arme” studenten. Hoewel dit heel speculatief is, is een ongeveer gelijkblijvende, beetje dalende lijn voor welvarende studenten, terwijl het aantal studenten uit de lagere

⁷⁸³ W. Frijhoff, “Graduation and careers” in: H. de Ridder-Symoens (red.), *A history of the university in Europe*, II. *Universities in early modern Europe (1500-1800)* (Cambridge 1996) 392. De term aristocratisering wordt hier niet gebruikt om de toename van studenten uit de elites aan te duiden. Zie het artikel van R. G. de Neve, “Regenten, aristocratisering en genealogie”, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, 2003, 122-150 voor de verschillende definities van aristocratisering. Volgens De Neve was de term lange tijd synoniem voor het imiteren van de adel door regenten qua luxe levensstijl. Recenter onderzoek toonde aan dat de levenswijze en vertoon van luxe van regenten niet zozeer uit een hang naar adeldom was, maar vanwege de drang zich te onderscheiden van de gegoede burgerij.

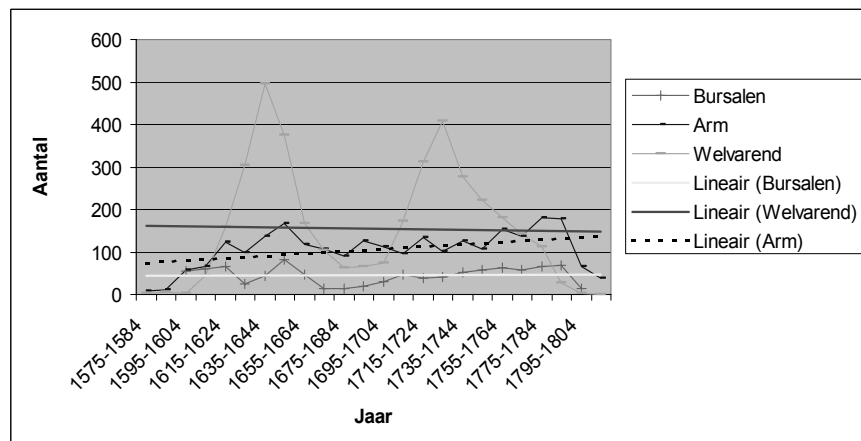
⁷⁸⁴ Hierbij is ook de enige persoon uit groep vijf meegeteld.

sociale klassen heel geleidelijk stijgt. In gratis zitten echter ook degenen die omwille van de eer van de universiteit gratis werden ingeschreven en niet omdat ze arm waren. Daarom is de volgende figuur gemaakt met daarin ook de trendlijn van bursalen weergegeven, naast die van “armen” (de gratis ingeschrevenen en bursalen gezamenlijk).

Figuur 29. Statuskenmerken *album studiosorum*

Figuur 30. Sociale status studenten *album studiosorum* Leiden

De uitkomsten van het *album studiosorum* lijken dus mijn conclusies uit mijn prosopografische selectie betreffende het toenemen van studenten uit lagere sociale groepen te bevestigen. Ook uit de literatuur komt beperkte bijval: het percentage studenten uit de hogere sociale groepen daalde, zoals blijkt uit het bekriti-

seerde artikel van Reinsma over Haagse studenten, namelijk van 74% in de zeventiende- naar 65% in de achttiende eeuw.

De aanwezigheid van de universiteit in de stad bood ook de lagere sociale groepen uit Leiden een weliswaar beperkte kans te studeren. Let wel: het begrip “lager” is relatief en wordt hier gebruikt in tegenstelling tot “hogere” sociale groepen. De echte lagere sociale klasse bestond uit zo’n tweederde van de Leidse bevolking die op of onder de armoedegrens leefde⁷⁸⁵.

In contrast hiermee staat echter het gegeven dat het steeds gebruikelijker werd dat studenten ook promoveerden, hetgeen duur was en daardoor niet voor iedereen weggelegd. Dit vormt een basis voor de bewering dat er sprake is van een elitairder wordende studentenpopulatie⁷⁸⁶. De toename in promoties blijkt uit diverse studies⁷⁸⁷. In de loop van de zeventiende eeuw sloot het patriciaat, afkomstig uit de welgestelde burgerij zich af van de lagere burgerij. De regenten probeerden de belangrijkste bestuursambten zoveel mogelijk in eigen kring te houden⁷⁸⁸. Ook huwden zij onderling. Zodoende was voor buitenstaanders de hoop op sociale stijging minder⁷⁸⁹. De oligarchisering nam toe. Een onderdeel hiervan is, dat het hebben van een universitaire titel gebruikelijk wordt voor bijvoorbeeld regenten. Het studeren alleen is niet meer genoeg. Frijhoff signaleerde dat het aantal nieuwe magistraten in de Republiek met een academische titel steeg, na 1675 had meer dan de helft van hen gestudeerd. Dit komt onder andere overeen met de uitkomsten van Streng voor Zwolle en (stijgend naar boven de 90% in de achttiende eeuw) van Prak voor Leiden⁷⁹⁰. Nu hoeft het toenemen van het aantal promoties niet het kenmerk te zijn van een toename van de elite. Het kan ook zo zijn dat de rechtenstudie van toekomstige studenten een kwestie is van professionalisering van het ambt van bestuurder⁷⁹¹.

Feit blijft dat promoveren duur was. Bovendien namen de studiekosten toe, omdat de in de zeventiende eeuw gebruikelijke publieke colleges in het Academiegebouw langzaam maar zeker in de achttiende eeuw vervangen waren door private, betaalde colleges die professoren thuis gaven.

⁷⁸⁵ Sluijter en Schmidt, *Sociale verhoudingen*, 116: Bij de gedwongen lening van 1600 werden alleen huishoudens aangeslagen met een vermogen van 2.000 gulden of meer. Dit kohier heeft betrekking op slechts een kwart van de Leidse bevolking. Bij de vermogensbelasting van 1674 met een ondergrens van 1.000 gulden, werd slechts éénvijfde van de beroepsbevolking aangeslagen. Bij de reconstructie van de sociale stratificatie op basis van het belastingkohier van 1748 bevond 68 procent van de mannelijke gezinshoofden zich in de laatste categorie.

⁷⁸⁶ W. Frijhoff, “La Formation des négociants de la République hollandaise”, in: F. Angiolini en D. Roche (red.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne* (Parijs 1995) 187.

⁷⁸⁷ Frijhoff, *Société*. Colenbrander, *Herkomst*, tabel III.

⁷⁸⁸ Nijs, *Geschiedenis van Holland*, 224.

⁷⁸⁹ W. Frijhoff, “Université et marché de l'emploi dans la République des Provinces-Unies” in: D. Julia, J. Revel en R. Chartier, *Les universités Européennes du 16e au 18e siècle. Histoire sociale des populations étudiants* (Parijs 1986) 219. Zie voor Leiden D. J. Noordam, *Geringde buffels en heren van stand: het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994).

⁷⁹⁰ Frijhoff, *Société*, 189. Streng, *Stemme*, 213. Prak, *Leiden*, 210-211 en Noordam, *Geringde buffels*, 85.

⁷⁹¹ Frijhoff, *1650*, 202. Frijhoff waarschuwt wel voor begripsverwarring: van echte ‘professionalisering’ in de huidige betekenis was nog geen sprake. Hoogstens is het zo dat kennisverwerving (bijvoorbeeld in de vorm van een juridische opleiding) en beroepspraktijk nauwkeuriger en systematischer aan elkaar werden gekoppeld.

Een andere ontwikkeling is dat in de tweede eeuw de Leidse studentenpopulatie, nadrukkelijker dan in de eerste eeuw, uiteenviel in twee delen. Aan de ene kant waren er de burgerlijke studenten, die studeerden als voorbereiding op hun latere beroep. Aan de andere kant waren er veel studenten uit patriciaat en adel, die zich “voorbereidden op hun positie in de grote wereld”⁷⁹².

⁷⁹² Otterspeer, *Vesting*, 191.

4. Dé universiteit van de Republiek

De universiteit Leiden was in de periode 1575-1812 in diverse opzichten dé universiteit van de Republiek. De universiteit nam een prominente plaats in onder alle universiteiten in de Republiek. In de periode van 1635-1644 kwamen er zelfs meer buitenlandse dan binnenlandse studenten naar Leiden. Over het algemeen kwam rond de 50% van de Leidse studenten uit eigen land. Dit aandeel steeg in de tweede helft van de achttiende eeuw naar driekwart, om begin negentiende eeuw zelfs op 94% uit te komen.

Studentenaantallen in de Republiek

Of het aantal van 48.705 studenten aanzienlijk of juist beperkt was, blijkt pas bij vergelijking van dit Leidse aantal met de studentenaantallen van de andere universiteiten in de Republiek. Hierbij moet rekening gehouden worden met de verschillende telmethodes. Waar mijn cijfers gebaseerd zijn op een volledige telling van het *album studiosorum*, maakten Frijhoff en Bots een tienjaarlijkse steekproef van de Franeker studenten. Over de universiteiten van Franeker en Groningen bestaat een vergelijkende studie. De Groningse totale aantallen inschrijvingen van Smit zijn bewerkt door Chaudron tot studentenaantallen. Frijhoff heeft de Harderwijkse hogeschool in diverse artikelen nader belicht. Het lacuneuze Utrechtse *album studiosorum* staat een goede vergelijking in de weg.

Tabel 52 laat zien hoeveel studenten in totaal de universiteiten in de Republiek bevolkten. Daarin zijn naast mijn Leidse cijfers de gegevens, verzameld door Chaudron, verwerkt. Er is rekening gehouden met de verschillen in bestaansduur van de academies. De gemiddelde hoeveelheid studenten per jaar is uiteraard een beperkte indicator, omdat deze aantallen enorm fluctueerden in de loop der eeuwen. In totaal zijn er dus ruim 90.000 studenten geweest die in de Republiek studeerden. De Leidse universiteit bleek duidelijk de grootste. Meer dan de helft van alle studenten die aan een universiteit in de Republiek studeerden, kwam naar Leiden. Leiden huisvestte in haar glorietijd in de eerste helft van de zeventiende eeuw zo'n 1.000 tot 1.500 studenten tegelijk, terwijl geen van de andere universiteiten van de Republiek ooit boven de 500 studenten uitgekomen is⁷⁹³. De totalen

⁷⁹³ Zie hiervoor "momentopnamen studentenaantallen" Leiden op blz. 292. Frijhoff, *Gelders*, 120. Zo had Harderwijk bijvoorbeeld nooit meer dan 150 studenten tegelijk. Bron: Frijhof, *Gelders Athene*, 18.

van Franeker, Groningen en Utrecht ontlopen elkaar niet veel, terwijl Harderwijk duidelijk een maatje kleiner was. De universiteiten die uiteindelijk bleven bestaan, hadden in het jaar 1811 elk meer dan 200 studenten: Leiden 400, Utrecht 216 en Groningen 213⁷⁹⁴.

Tabel 52. Studentenaantallen universiteiten in de Republiek

Universiteit	Totaal inschrijvingen	Studenten	Bestaansjaren	Gem.stud.per jaar	% Studenten van Republiek
Leiden (1575-1811) ⁷⁹⁵	61.269	48.705	236	206	53,28 %
Franeker (1585-1811)	14.581 ⁷⁹⁶	13.430 ⁷⁹⁷	226	59	14,69 %
Groningen (1614-1811)	12.082 ⁷⁹⁸	11.835 ⁷⁹⁹	197	60	12,95 %
Utrecht (1636-1811)	-	10.450 ⁸⁰⁰	175	60	11,43 %
Harderwijk (1648-1811)	7.444 ⁸⁰¹	7.000 ⁸⁰²	163	43	7,66 %
Totaal aantal Republiek	Circa 100.000	91.420			100 %

Het algemene beeld van inschrijvingen aan universiteiten in de Republiek, geschetst door Frijhoff, is dat na een hoogtepunt in 1640 een gestage daling inzet, die duurde tot het einde van de achttiende eeuw⁸⁰³. Het hoogste aantal studenten kwam in het jaar 1639 naar Leiden. Gezien in tientjarentallen vormt in Leiden de periode 1645-1654 de top. Het gegeven van bloei in de zeventiende eeuw en verval in de achttiende eeuw, is niet alleen in Leiden, maar ook in Franeker en Groningen zichtbaar⁸⁰⁴.

In figuur 31 worden de inschrijvingen van de diverse universiteiten weergegeven. Bij het vergelijken van de ontwikkeling van Leiden en Franeker overheersen de overeenkomsten. De Franeker curve is vrij regelmatig, met uitzondering van de korte periode 1665-1684⁸⁰⁵. De lijn van de Groningse universiteit is, zowel in bloei als in verval nog gematigder dan die van Franeker. Franeker maakte tussen

⁷⁹⁴ Frijhoff, *Gelders*, 120: uit Cuvier en Noël, een rapport aan de Franse Keizerlijke Universiteit 1811.

⁷⁹⁵ N.B. Mijn telling liep tot halverwege 1812, totdat de structuur van het *album studiosorum* veranderde. Zonder 1812 komt het totale aantal inschrijvingen op 61.217 en het aantal studenten op 48.669.

⁷⁹⁶ F. H. R. Smit en G. Th. Jensma, "Universiteiten van Friesland en Groningen 1585-1811: een dubbelportret" in: E. H. Waterbolk (red.), *Academisch onderwijs te Franeker en Groningen 1585-1843. IJver en wedijver* (Groningen 1985) 17 en Ridder-Symoens, *Buitenlandse studenten*, 87 in noot 4.

⁷⁹⁷ Ridder-Symoens, *Buitenlandse studenten*, 73. De basis is een steekproef, waaruit wel dubbele inschrijvingen en overige lidmaten gehaald zijn. Het gaat dus om echte studenten.

⁷⁹⁸ Smit, *Dubbelportret*, 17. Dit betreft het totaal aantal inschrijvingen, zonder verdere bewerking.

⁷⁹⁹ P-P Chaudron op een discussiedag van het Constantijn Huygens Instituut, 2 okt. 1998.

⁸⁰⁰ Ibidem.

⁸⁰¹ W. Frijhoff, "De betekenis van de Harderwijkse universiteit in nationaal perspectief", in: J.A.H. Bots (red. e.a.), *Het Gelders Athene: bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse Universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000) 18. Eigen telling van Frijhoff van alle inschrijvingen van 1648 tot 1812. Daarvan was 1% geen student, maar niets over dubbelen.

⁸⁰² P-P Chaudron op een discussiedag van het Constantijn Huygens Instituut, 2 okt. 1998.

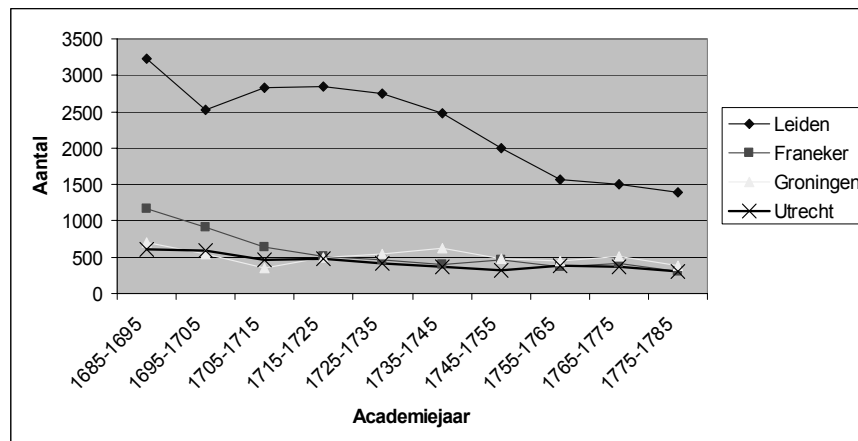
⁸⁰³ Roelevink, *Gedictieerd verleden*, 19.

⁸⁰⁴ In die eerste periode van 1614-1713 kwam 72,5% van alle Franeker studenten aan (gem. 94 studenten per jaar) en 61% van alle Groninger studenten (gem. 75 per jaar). De zeventiende-eeuwse bloei werd gevolgd door achttiende-eeuws verval. In Franeker verschenen in de periode vanaf 1714 tot 1811 maar 38 studenten gemiddeld per jaar, tegen 47 in Groningen. Smit, *Dubbelportret*, 18.

⁸⁰⁵ Bots Frijhoff, *Franeker*, 57. Hier staat ook een figuur met de inschrijvingen in Leiden en Franeker.

1685 en 1710 een (bescheiden) hernieuwde bloei door, hetgeen ook afwijkend is vergeleken met de gang van zaken aan andere universiteiten in de Republiek. Dit valt deels te verklaren door het adequate beleid van curatoren op het gebied van benoemingen van nieuwe hoogleraren, die bovendien een hoger salaris ontvingen⁸⁰⁶.

Figuur 31. Inschrijvingen universiteiten Leiden, Franeker, Groningen en Utrecht, 1685-1785.

De universiteit van Harderwijk raakte in een diepe crisis tijdens en na de Franse bezetting van 1672-1673⁸⁰⁷. De bloeiperioden waren van 1650-1674 en 1750-1774, toen het aantal gerecenseerden steeg tot 70 of 80 of zelfs nog hoger⁸⁰⁸. Dit wijkt nogal af van de Leidse curve. De Harderwijkse bloei viel samen met de periode waarin de studentenaantallen in Leiden daalden.

In het Utrechtse *album studiosorum* staan niet alle studenten ingeschreven⁸⁰⁹. De Utrechtse curve is dus eigenlijk niet te vergelijken met de Leidse. Toch is met de (onbewerkte) inschrijvingsaantallen van Boeles een vergelijking gemaakt tussen de verschillende universiteiten in de Republiek gedurende een eeuw⁸¹⁰. In

⁸⁰⁶ Smit, *Dubbelportret*, 19 en 27-29. Curatoren in Franeker waren ook meer betrokken bij de universiteit vanwege hun langere zittingsperiode, dan in Groningen.³⁰

⁸⁰⁷ Frijhoff, *Betekenis Harderwijkse universiteit*, 16. Zijn basis zijn de recensieregisters.

⁸⁰⁸ Frijhoff, *Betekenis Harderwijkse universiteit*, 18. Frijhoff, *Gelders*, 120: Studententelling recensie Harderwijk april-mei 1650 Harderwijk: 84; 1695 39; 1735 71; 1785 56; 1811 60. Bouwman, *Geldersche hoogeschool*, 358-359 geeft de aantallen ingeschrevenen en gerecenseerden tussen de academische jaren 1648-1649 en 1691-1692.

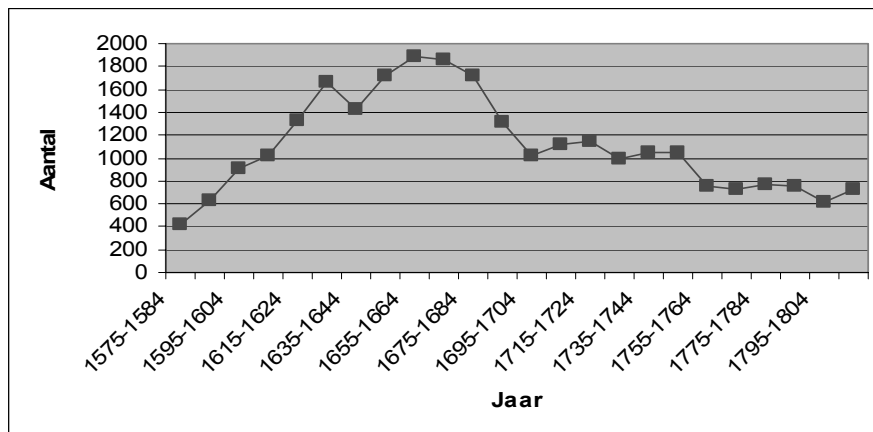
⁸⁰⁹ R. Vermij, "Promoveren te Utrecht aan het einde van de zeventiende eeuw", in: *Maandblad Oud-Utrecht* 64.4 (1991) 33. Promotiecijfers zijn alleen met grote omzichtigheid te gebruiken. Zij zeggen immers weinig over de inschrijvingsaantallen, onder meer omdat het in de achttiende eeuw steeds gebruikelijker te promoveren. In Utrecht waren er tussen 1681-1690 445 promovendi (dus gemiddeld 44 per jaar) en 1691-1700 543 promovendi (gemiddeld 54 per jaar). Begin achttiende eeuw daalde hun aantal, om rond 1720 te stabiliseren rond de gemiddeld 30 per jaar. Kernkamp, *De Utrechtse academie*, 183-184.

⁸¹⁰ W. B. S. Boeles, *Friesland's Hoogeschool* (Leeuwarden 1878-1879), dl. I, 70. Zijn bronnen: Lei-

Utrecht is net als in Leiden een dalende lijn zichtbaar, maar met een vroeger dal rond 1750. Hierna herstellen de studentenaantallen zich tijdelijk, om vervolgens rond 1775 weer te dalen.

Na de vergelijking van de totale studentenaantallen van de universiteiten in de Republiek, komt de samenstelling van de Leidse studentenpopulatie aan bod. Dit hoofdstuk behandelt de studenten uit eigen land. De hoeveelheid studenten uit de Republiek aan de Leidse universiteit nam toe tot het begin van het vierde kwart van de zeventiende eeuw, afgezien van een tijdelijke daling tussen 1635 en 1644. De oorzaken hiervan zijn waarschijnlijk zowel de Leidse pestepidemie als de komst van de universiteit van Utrecht. De nieuwgevormde Republiek had behoefte aan ambtenaren en predikanten en dit was zichtbaar in de toenemende studentenaantallen. Eind zeventiende eeuw zette de daling in, eerst snel, later “trapsgevijs”. De daling was ook voor tijdgenoten waarneembaar. Spectator *De Denker* berichtte reeds in 1773 dat slechts 1/3 van de jeugd die men gewoonlijk op de universiteit vond, nog studeerde⁸¹¹. Het dieptepunt in de Leidse studentenaantallen uit de Republiek kwam tussen 1795 en 1804, waarna deze weer bescheiden toenamen. De afnemende hoeveelheden studenten uit eigen land hebben diverse oorzaken, zoals het opkomen van andere onderwijsmogelijkheden, het veranderen van de universiteit zelf en de veranderende economische situatie.

Figuur 32. Leidse studenten uit de Republiek

Zoals blijkt uit tabel 53 recruteerde de Leidse universiteit haar studenten niet alleen steeds nationaler, maar ook “regionaler”.

den: Mr. Bodel Nijenhuis, *Werken der Maatschappij van Letterkunde*, N. R. VIII, 81; Groningen: Mr. A. L. Wichers, *Getal der inschrijvingen - verzameld door* (Groningen 1844); Franeker en Utrecht: sinds 1870 albums uitgegeven achter de Utrechtse studenten almanak. Van Harderwijk is er alleen een reeks tussen 1648-1692.

⁸¹¹ *De Denker*, dl. 11, nr. 563, 11 okt. 1773, 321.

Tabel 53. Percentages gewesten op het totale Leidse studentenaantal

Periode	Toaal. Republiek	Dr	Fr	Gen	Gld	Gr	Ho	Kol	Niet inged.	Ov	Ut	Zld
1575-1584	56,56	0,14	5,95	3,11	2,30	0,95	33,56		0,27	2,03	5,28	2,98
1585-1594	56,62		1,62	1,98	2,70	0,36	36,36		0,27	0,81	6,39	6,12
1595-1604	57,65	0,06	2,73	1,08	4,57	0,38	36,25		0,06	1,27	4,83	6,41
1605-1614	56,81		3,34	0,44	3,28	0,89	34,35		0,06	1,95	4,89	7,62
1615-1624	48,78		2,17	0,77	5,23	1,51	27,76		0,18	1,51	4,05	5,60
1625-1634	48,13	0,06	2,18	0,73	4,67	1,45	27,94		0,15	1,65	3,63	5,69
1635-1644	40,17	0,11	1,85	1,15	2,92	0,70	26,03	0,06	0,11	1,80	1,99	3,45
1645-1654	47,08	0,08	2,00	1,89	3,40	1,18	30,74	0,14	0,08	2,60	1,23	3,73
1655-1664	58,13	0,18	1,94	3,27	4,19	1,05	36,48	0,52	0,12	3,64	1,85	4,90
1665-1674	59,90	0,29	1,99	3,57	6,08	0,90	32,57	0,39	0,55	4,24	2,73	6,59
1675-1684	47,90	0,17	1,34	2,20	3,84	1,17	29,77	0,28	0,28	3,34	1,59	3,93
1685-1694	48,20	0,26	1,21	2,60	3,74	0,92	31,00	0,33	1,14	2,09	1,28	3,63
1695-1704	48,89	0,14	1,20	2,65	4,38	1,20	30,37	0,58	0,96	2,79	1,68	2,94
1705-1714	48,66	0,65	1,13	2,64	4,33	2,12	28,77	0,82	0,09	3,03	1,26	3,81
1715-1724	50,53	0,13	1,82	3,28	3,99	1,37	31,69	0,66	0,22	2,08	1,02	4,26
1725-1734	49,40	0,20	1,29	3,72	3,17	1,04	30,75	1,49	0,35	2,53	0,89	3,97
1735-1744	55,64	0,26	1,21	4,91	3,74	0,47	36,39	2,16	0,47	1,74	0,79	3,48
1745-1754	71,79	0,27	2,05	5,40	6,56	1,37	42,35	2,80	0,14	3,01	1,02	6,83
1755-1764	73,24	0,10	1,35	4,54	6,67	0,58	44,54	4,15		3,38	0,97	6,96
1765-1774	73,23	0,20	1,40	6,19	5,89	0,50	47,05	2,70	0,10	4,10	1,00	4,10
1775-1784	80,13	0,31	1,46	8,16	5,65	0,94	48,22	3,03	0,21	6,49	1,36	4,29
1785-1794	81,14	0,11	1,29	7,97	6,57	0,54	46,44	4,53	0,11	4,42	2,26	6,90
1795-1804	85,79	0,14	1,79	11,31	4,00	0,55	51,86	2,76	0,14	4,14	2,62	6,48
1805-1812	94,29		1,82	11,30	7,79	0,26	60,00	1,82	0,52	1,56	1,56	7,66
Tot./gem.	54,68	0,17	1,84	3,00	4,35	1,04	33,51	0,80	0,29	2,64	2,22	4,83

Leiden veranderde in de tweede helft van de achttiende eeuw steeds meer in een Hollandse universiteit. Vanaf 1795 kwam meer dan de helft van alle studenten in Leiden uit het gewest Holland. Dit zou ook gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw zo blijven. De universiteit was voor 56,3% afhankelijk van Noord- en Zuid-Hollanders⁸¹².

Wanneer het absolute aantal studenten wordt omgezet in percentages waarbij het aantal uit de Republiek op 100% staat (omwille van toekomstige vergelijkingen), blijkt wederom de dominante positie van Holland. Dit gewest heeft het grootste aandeel in de studentenaantallen en leverde gemiddeld 61% van de studenten van de Republiek⁸¹³. De daaropvolgende groep, bestaande uit Zeeland en Gelderland, volgt op gepaste afstand met respectievelijk 9% en 8%. Het Zeeuwse

⁸¹² Otterspeer, *Wiekslag*, 409.

⁸¹³ Frijhoff gaf al aan dat Leiden voor meer dan 50% afhankelijk was van gepromoveerden uit de eigen gewest. Frijhoff, *Société*, 107.

aandeel is met name de eerste 100 jaar groot. Uit de Generaliteitslanden (5%), Overijssel (5%) en Utrecht (4%) is een derde groep te vormen. Al deze gewesten leverden in totaal meer dan 1000 studenten. Opvallend is het grote aandeel van Utrechtse studenten in Leiden eind zestiende- begin zeventiende eeuw. De Generaliteitslanden nemen eind achttiende- begin negentiende eeuw de tweede plaats na Holland in. Friesland en Groningen leverden 3% en 2% van de studenten in Leiden, gevolgd door de koloniën (1%). Het Friese aandeel is de eerste 75 jaar het grootst. Hekkensluiter is Drenthe dat niet eens boven de 1% kwam. Uit dit gewest kwam slechts 0,3% van de studenten⁸¹⁴. Het is interessant om na te gaan of deze groepsindeling ook bij andere ontwikkelingen weer naar voren komt.

Om de stedelijke ontwikkelingen te bestuderen, is een ranglijst gemaakt met steden waaruit in totaal meer dan 100 studenten naar Leiden kwamen gedurende mijn onderzoeksperiode. Deze 36 steden in tabel 54 waren samen verantwoordelijk voor 78% van de studenten uit de Republiek en van 43% van het totale aantal studenten in Leiden tussen 1575-1812.

Vijf grote steden, die elk (ruim) boven de 1.000 studenten kwamen, nemen de topospositie in. Amsterdam, op veel terreinen hét centrum van de Republiek stond bovenaan met bijna 3.500 studenten. De bestuurlijke residentie Den Haag zat net als universiteits- en lakenindustriestad Leiden ruim boven de 2.000. Delft, de textiel- en aardewerkindustriestad met haar vele brouwerijen en de havenstad Rotterdam met haar diverse nijverheden volgden een niveau lager met net geen 1200 studenten. Deze steden, allemaal gesitueerd in Holland, zorgden in totaal voor 10.408 studenten, hetgeen betekent dat 39% van de studenten uit de Republiek uit deze vijf steden kwam. Nog een niveau hoger gezien, was 21% van de totale studentenpopulatie in Leiden uit deze steden afkomstig.

De tweede groep bestaat uit de haven- en handelssteden Middelburg en Dordrecht, de industriestad Haarlem, waar textielnijverheid en in mindere mate bierbrouwerijen domineerden en Utrecht. Uit deze steden kwamen in totaal tussen de 500 en 1.000 studenten. Op dit punt in de tabel komen dus de eerste steden van buiten het gewest Holland.

Uit 16 steden kwamen gemiddeld 1 à 2 studenten per jaar naar Leiden en zij vormen de derde groep. Hun totalen schommelden tussen de 200 en 500 studenten. De steden van de restgroep lagen, op Brielle en Schiedam na, allen buiten Holland. Hun totaal lag nog boven de 100 studenten. In de praktijk kwam er minder dan gemiddeld 1 student per jaar naar Leiden. Op blz. 244 zullen de studentenaantallen van de steden vergeleken worden met het aantal inwoners.

Bij het verklaren van de totale studentenaantallen speelt ook de afstand tot Leiden een, weliswaar bescheiden, rol. De universiteit lag in Holland, het gewest dat de meeste studenten leverde. In nabijheid zouden vervolgens Zeeland, de Generaliteitslanden (wat betreft Brabant), Utrecht en Gelderland moeten volgen. In dit opzicht valt het lagere percentage van Utrecht op, waarschijnlijk door de aantrekkingskracht van de eigen universiteit; net als het hoger dan verwachte percentage van Overijssel.

⁸¹⁴ De rol die de bevolkingsomvang van de gewesten speelde, komt aan bod op blz. 240.

Tabel 54. Studentenaantallen uit steden Republiek absolute aantallen per eeuw

Plaats	Totaal	Gem per jaar	Gem. per jaar 16 ^e eeuw	Gem. per jaar 17 ^e eeuw	Gem. per jaar 18 ^e eeuw	Gem. per jaar 19 ^e eeuw
Amsterdam	3480	15	5	20	12	12
Den Haag	2366	10	3	12	10	7
Leiden	2190	9	7	12	7	9
Delft	1200	5	4	7	4	3
Rotterdam	1172	5	1	6	5	4
Middelburg	895	4	1	5	3	3
Dordrecht	886	4	3	5	3	3
Haarlem	751	3	2	5	2	2
Utrecht	738	3	3	5	1	1
Hoorn	493	2	1	3	1	1
Alkmaar	447	2	1	3	1	0
Den Bosch	401	2	0	1	2	2
Deventer	389	2	1	2	2	0
Gouda	388	2	1	2	2	1
Groningen	384	2	0	2	1	0
Nijmegen	366	2	1	2	1	1
Zwolle	340	1	0	2	1	1
Arnhem	330	1	0	2	1	1
Zierikzee	312	1	1	2	1	1
Enkhuizen	311	1	1	2	1	1
Breda	307	1	1	1	1	1
Zutphen	286	1	0	2	1	1
Gorinchem	284	1	0	2	1	1
Leeuwarden	263	1	0	2	1	1
Vlissingen	235	1	0	1	1	1
Brielle	179	1	0	1	1	1
Schiedam	177	1	1	1	1	1
Goes	172	1	1	1	0	0
Kampen	162	1	0	1	0	0
Zaltbommel	152	1	0	1	0	1
Amersfoort	138	1	1	1	0	1
Maastricht	135	1	0	0	1	0
Bergen op Z.	129	1	0	1	0	1
Tiel	125	1	0	1	0	0
Harderwijk	111	0	0	1	0	0
Heusden	109	0	0	1	0	0
Totaal	20803					

Dit laatste zou kunnen duiden op een familietraditie om in Leiden te studeren⁸¹⁵. De plaatsen waaruit meer dan 500 studenten naar Leiden kwamen, lagen nabij. Het gaat voornamelijk om Hollandse steden, aangevuld met Middelburg in Zeeland van waaruit de reis naar Leiden een paar dagen duurde, en de stad Utrecht.

Niet alleen de afstand tot Leiden in kilometers, maar ook de bereikbaarheid kon een factor zijn in de studentenaantallen. In Holland bestond al vroeg een goed openbaar vervoersysteem. Er was een dicht netwerk van vervoer over water, met marktschepen, beurtveren en over land per koets⁸¹⁶. Door het graven van de trekvaarten werd het vervoer sneller en gerieflijker. Dit zou een toename van studenten kunnen opleveren in Leiden uit Delft en Den Haag na 1638, na 1657 uit Haarlem, na 1664 uit Utrecht/Woerden en tenslotte in 1683 uit Amsterdam⁸¹⁷. Per jaar gezien rond de invoering van de trekschuit blijkt dat bij Delft het aantal studenten in 1638 inderdaad toenam, om vervolgens weer te halveren tot het niveau van vóór de trekschuit. Wat Haarlem betreft is geen enkel effect zichtbaar. Opvallend is bij Den Haag, Utrecht en Woerden de (tijdelijke) toename van studenten in Leiden uit die plaatsen in het jaar na invoering⁸¹⁸.

Student-Leidenaars

Voor Leidenaars vormde de afstand geen probleem. Hier komt het aandeel van de in de universiteitsstad geboren Leidse studenten en daarna dat van degenen van het omringende platteland aan bod. Tabel 55 laat het aantal student-Leidenaars zien afgezet tegen het totaal van de studenten en tegen de studenten uit de Republiek.

Zo'n 5 procent van alle studenten kwam uit Leiden. De Vlaamse immigranten, die voornamelijk de eerste decennia van het bestaan van de universiteit naar deze stad kwamen en er bleven, zijn hierbij over het algemeen niet inbegrepen. Wanneer zij hun Zuid-Nederlandse herkomst opgaven in het *album studiosorum* zijn zij immers niet als Leidenaars meegeteld⁸¹⁹. De omvang van de Zuid-Nederlandse immigratie in Leiden bedroeg in 1581, een moment dat de grote stroom nog niet eens op gang was gekomen, volgens schatting 10% van de stadsbevolking⁸²⁰. Het is echter de vraag of een groot aantal van hen studeerde. De plaatsen van herkomst van nieuwe poorters in Leiden verschillen nogal van die van Zuid-Nederlandse studenten. Bij de telling van Briels staat Hondschote ver bovenaan, gevolgd door Ieper, Belle, Henegouwen/Luik en Antwerpen. Van de studenten in

⁸¹⁵ Een studie als familietraditie kwam aan bod op blz. 176.

⁸¹⁶ Ch. M. Dozy, *Leiden's omgeving in vroeger dagen* (Leiden 1900) 29.

⁸¹⁷ Dozy, *Omgeving*, 30-32 over nieuwe trekvaarten rond Leiden. Het standaardwerk over trekvaarten: J. de Vries, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy 1632-1839*, (Utrecht 1981).

⁸¹⁸ De vraag of trekvaartverbindingen studenten opleverden van de dorpen aan die vaarten is gepoogd te beantwoorden aan de hand van de tabel op blz. 198 met dorpen bij Leiden. Dit leverde niets op.

⁸¹⁹ En uiteraard de overige Leidse lidmaten, zoals de leerlingen van de Latijnse school, zijn ook niet meegerekend. Zie voor Zuidelijke Nederlanders in het noorden: Briels, *Zuid-Nederlanders* en J. Desreumaux, *De nieuw ingeschreven poorters*.

⁸²⁰ Briels, *Zuid-Nederlanders*, 131.

het *album studiosorum* kwamen veruit de meesten echter uit Antwerpen, waarna Gent, Brussel, Brugge, Mechelen, Ieper, Doornik en Luik volgden⁸²¹.

Tabel 55. Student-Leidenaars

Periode	Studenten totaal	Studenten uit Republiek	Studenten uit Leiden	Leidenaars % van totaal	Leidenaars % van Republiek
1575-1584	739	418	40	5,41	9,57
1585-1594	1111	629	78	7,02	12,40
1595-1604	1575	908	141	8,95	15,53
1605-1614	1799	1022	140	7,78	13,70
1615-1624	2716	1325	154	5,67	11,62
1625-1634	3447	1659	140	4,06	8,44
1635-1644	3565	1432	104	2,92	7,26
1645-1654	3647	1717	132	3,62	7,69
1655-1664	3246	1887	111	3,42	5,88
1665-1674	3110	1863	103	3,31	5,53
1675-1684	3591	1720	172	4,79	10,00
1685-1694	2726	1314	62	2,27	4,72
1695-1704	2078	1016	54	2,60	5,31
1705-1714	2308	1123	96	4,16	8,55
1715-1724	2256	1140	82	3,63	7,19
1725-1734	2016	996	69	3,42	6,93
1735-1744	1896	1055	112	5,91	10,62
1745-1754	1464	1051	75	5,12	7,14
1755-1764	1035	758	46	4,44	6,07
1765-1774	1001	733	49	4,90	6,68
1775-1784	956	766	40	4,18	5,22
1785-1794	928	753	49	5,28	6,51
1795-1804	725	622	67	9,24	10,77
1805-1812	770	726	74	9,61	10,19
Totaal/gem.	48705	26633	2190	4,50	8,22

Wanneer er veel overeenkomsten waren geweest tussen deze twee ranglijsten, was het waarschijnlijk dat veel Zuid-Nederlanders die zich in die jaren in het *album studiosorum* lieten inschrijven inmiddels inwoners van Leiden waren geworden. Dit was dus niet het geval.

Het in tabel 55 zichtbare aanvankelijke hoge aandeel van studenten uit Leiden is waarschijnlijk te verklaren uit de nabijheid en vertrouwdheid van een universiteit in de eigen stad. Dit fenomeen, dat een universiteit (los van haar grootte of belangrijkheid) verhoudingsgewijs meer studenten uit de eigen stad aantrekt, is

⁸²¹ Briels, *Zuid-Nederlanders*, 133. Zijn telling was tussen 1575-1619, mijn telling tussen 1575-1614.

zichtbaar in alle universiteitssteden. Zo was 5% van alle studenten aan de universiteit van Keulen tussen 1395 en 1495 afkomstig uit Keulen. In Leuven ging het om 3% eigen studenten in de vijftiende- en 4,2% in de eerste helft van de zestiende eeuw⁸²². Het Leidse gemiddelde wijkt niet echt af van deze cijfers. Voor de studerende inwoners van Leiden waren er geen huisvestingsproblemen. Vervolgens daalde het percentage Leidenaars toen er meer studenten van buiten kwamen, maar mogelijk speelt ook strenger toezicht op de universitaire privileges een rol. Zo'n anderhalve eeuw schommelde het percentage studenten uit Leiden zelf vervolgens tussen de 2% en 4%. Vervolgens nam hun aantal toe om begin negentiende eeuw zelfs te stijgen naar bijna 10%. De absolute aantallen Leidse studenten aan de eigen universiteit bleven in de tweede helft van de achttiende eeuw redelijk gelijk, maar door de daling van de totale studentenaantallen aan het einde van die eeuw steeg hun percentage uiteraard.

Frijhoff heeft in zijn artikel *Stedelijke naijver*, waarin hij het economisch belang van een universiteit voor een stad onderzoekt, onder andere het aantal student-Leidenaars berekend. Voor de periode voor 1675 baseerde hij zich op de getallen van Colenbrander, daarna op zijn eigen tellingen⁸²³. Al eerder, op blz. 105, kwam naar voren dat Colenbranders studententellingen aan de ruime kant zijn. Uit tabel 56 blijkt dat mijn percentages student-Leidenaars nogal verschillen van die van Frijhoff.

De percentages van het aandeel van Leidenaars onder de studenten van Frijhoff zijn veel hoger dan de mijne. Zijn gemiddelde voor de hele periode bedroeg 9%, terwijl dit bij mij 5% van de Leidse studenten was. Over het algemeen is zijn berekening van student-Leidenaars de helft hoger. Uitzondering hierop was de periode 1600-1624, toen hij Colenbranders telling gebruikte en het verschil maar 2% hoger was dan mijn telling. De tweede uitzondering vormde zijn eigen hertelling van 1800-1812, met eveneens 2% meer dan mijn percentage. Frijhoff geeft aan dat zijn hertelling vanaf 1675 geen niet-studenten bevat, maar rept niet over het filteren van dubbele inschrijvingen⁸²⁴.

Gezien de hoge percentages dubbele inschrijvingen van Leidenaars, is het aanmerkelijk dat Frijhoff toch personen uit deze groep heeft meegeteld. Frijhoffs hypothese is dat de aanwezigheid van een universiteit het aantal academici in een stad doet toenemen, door de studietraditie die ontstaat onder inwoners, door de cultuurbetovorderende werking, de zichtbare presentie en de grotere bereikbaarheid van de universiteit omdat inwoners minder kosten hoeven te maken⁸²⁵. Doordat Frijhoff met hogere percentages Leidenaar-studenten dan ik werkt, onderschat hij het economisch belang van een universiteit voor een plaats, in dit geval Leiden.

⁸²² Ridder-Symoens, *Stad en kennis*, 147.

⁸²³ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 91. Zijn tabel begint in 1600 en loopt tot 1814 en is afgerond op hele cijfers. Na 1674 Frijhoffs hertelling zonder niet-studenten. Leerlingen van de Latijnse school vallen daar niet onder.

⁸²⁴ Zelfs wanneer ik ook de dubbele inschrijvingen meereken met de echte studenten, blijven Frijhoffs percentages hoger. Frijhoff heeft waarschijnlijk ook de leerlingen van de Latijnse school (niet altijd als zodanig herkenbaar in het *album studiosorum*) meegeteld. Als ik in mijn berekening studenten, herinschrijvingen en de leerlingen van de Latijnse school meeneem, komt Frijhoff na 1725 wel met lagere percentages dan ik.

⁸²⁵ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 92 en Frijhoff, *Société*, 146-148.

Tabel 56. Aandeel van Leidenaars onder herinschrijvingen, niet-studenten, studenten en alle inschrijvingen

Periode	% Leidenaars herinschrijvingen	% Leidenaars van niet- studenten	% Leidenaars van studenten	% Leidenaars van alle inschrijvingen	Zoeteman Leidenaar- studenten % (afgerond)	Frijhoff Leidenaar- studenten% (afgerond)
1575-1599	6,21	19,48	6,86	7,17	7	-
1600-1624	15,44	35,11	7,02	10,05	7	(Colenbr. 9)
1625-1649	14,79	19,76	3,33	6,22	3	(Colenbr. 8)
1650-1674	22,79	38,28	3,62	8,85	4	(Colenbr. 10)
1675-1699	16,22	34,43	3,58	6,76	4	Telling Frijh. 7
1700-1724	22,53	32,62	3,62	8,39	4	9
1725-1749	18,06	20,39	4,69	8,54	5	9
1750-1774	25,28	26,34	4,82	11,63	5	11
1775-1799	32,71	25,26	5,18	12,77	5	11
1800-1812	29,41	30,43	9,94	13,68	10	12
Gemiddeld	20,34	28,21	5,27	9,41	5	9

Wanneer het percentage studenten uit de eigen plaats kleiner was, kwamen er dus meer personen van buiten de stad. Dit was economisch interessant, omdat zij zelfstandige woonruimte moesten zoeken en geld van buiten in de lokale economie brachten. Een ander gevolg is dat de rol van een universiteit voor het opleidingsniveau van een plaats overschat wordt, omdat het percentage Leidenaars studierend in hun eigen stad lager bleek.

Frijhoff bestudeerde niet alleen de plaatselijke functie van de Leidse universiteit, maar ook van andere academies in de Republiek. Mijn Leidse uitkomst van 5% (waar Frijhoff tot 9% kwam) is vergelijkbaar met de 4% van Franeker. Harderwijk zit wat hoger (11%), Utrecht (18%) en Groningen (21%) hebben het hoogste aandeel studerende stadgenoten aan de eigen universiteit⁸²⁶. Zeker voor die laatste plaatsen lijkt Frijhoffs hypothese over het belang van een universiteit voor de eigen stad wel op te gaan.

Uit Frijhoffs onderzoek van alle studenten uit de Republiek bleek overigens wel dat de "Leidenaar-studenten" honkvast waren. Zij kozen de eigen universiteit als promotieplaats, van hen promoveerde gemiddeld zo'n 82% in Leiden, 9% promoveerde elders in de Republiek en 9% in het buitenland⁸²⁷.

Studenten uit stad en dorp

Ook de getalsmatige verhouding tussen studenten uit de stad en van het platteland is onderzocht per gewest. Er moet hier nogmaals benadrukt worden dat de percentages van Leidse studenten uit de steden Utrecht en Groningen op een aanna-

⁸²⁶ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 91. Qua studenten, in tabel Frijhoff verder ook promoties. Frijhoff, 1650, 258.

⁸²⁷ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 117 en Frijhoff, 1650, 258.

me berusten⁸²⁸. Het enige dat met zekerheid over Groningers in Leiden gezegd kan worden op basis van het *album studiosorum*, is het percentage dat niet uit de stad Groningen kwam, namelijk 15%⁸²⁹. Dit past bij de variatie tussen de 10 en 20% genoemd voor degenen uit de Ommelanden of uit Westerwolde in ‘Het geleerde Friesland’⁸³⁰. Nu was Groningen de enige stad die voorkwam in Fockema Andreae in het gelijknamige gewest. Voor Utrecht is de uitkomst minder eenduidig, omdat er meer dan één stad op de lijst van dit gewest stond. In ieder geval kwam 5% van de Utrechtse studenten in Leiden van het platteland. Daarnaast kwam 18% van de studenten zeker uit een stad uit het gewest Utrecht. Het percentage dat hier nog bijkomt uit de gelijknamige gewestelijke hoofdstad blijft onbekend.

Tabel 57. Studenten uit platteland en stad a.d.h.v. Fockema per gewest 1575-1812

Gewest	% "dorp"	% "stad"
Holland	9,42	90,58
Utrecht	13,59	86,41
Zeeland	19,20	80,80
Groningen	24,26	75,74
Overijssel	25,56	74,44
Gelderland	28,80	71,20
Generaliteitslanden	28,97	71,03
Friesland	44,87	55,13

Wat betreft het gemiddelde van de hele periode zijn de uitersten duidelijk: bijna alle Hollandse studenten waren uit de stad afkomstig en voor Friezen was de verhouding stad-platteland ongeveer gelijk. Gekeken naar de ontwikkeling per kwarteeuw blijkt dat tussen 1575-1599 en 1675-1699 er zelfs meer studenten van het Friese platteland kwamen dan uit de steden. Vanaf 1700, maar vooral vanaf 1725-1749 neemt het aantal studenten uit de Friese steden echter toe⁸³¹. Verder is er een grote groep (Groningen, Overijssel, Generaliteitslanden en Gelderland) waarvan $\frac{3}{4}$ deel van de inschrijvende studenten uit de stad komt.

Deze gegevens over studenten uit de stad zijn af te zetten tegen de urbanisatiegraad per gewest, die bekend is voor de periode rond 1795. In de rangorde qua urbanisatiegraad rond 1795 staat Holland ook bovenaan met 61%, Utrecht volgde met 49% en Noord-Brabant (16%) en Limburg (28%) kwamen samen op 44%.

⁸²⁸ Fockema Andreae vermeldde geen steden in Drenthe. Voor de problemen bij het interpreteren van de herkomst uit de gelijknamige gewesten en steden Groningen en Utrecht zie blz. 110.

⁸²⁹ Van de 507 Groningers kwamen er volgens zeggen 61 (12%) uit de Ommelanden, waarvan 18 uit Oldambt. In totaal 78 (15%) Groningers kwamen niet uit de stad Groningen zelf.

⁸³⁰ Zijlstra, *Mythe*, 48.

⁸³¹ Zijlstra, *Mythe*, 46-47 merkt op dat na 1500 meer Friezen van het platteland gaan studeren, met percentages van zo'n 30% dorpelingen bij de veelbezochte universiteiten Leuven, Keulen en Rostock. Friezen in Franeker kwamen tussen 1585-1620 voor 26% uit een dorp en dit daalde in 1621-1650 naar 9%. Dit wijkt wel erg veel af van mijn (vergelijkbare) percentages 1585-1624 52,22% en 1625-1654 57,01% uit een dorp.

Overijssel (35%) en Zeeland (33%) ontliepen elkaar niet veel, net als Friesland (28%), Groningen (26%) en Gelderland (26%)⁸³². In elk geval kwamen er meer studenten uit de steden, dan gezien de urbanisatiegraad verwacht kon worden. Holland was dus erg verstedelijkt, maar het aantal studenten uit een Hollandse stad in de periode 1775-1799 ligt bijna een derde hoger met zo'n 91%. Ongeveer vergelijkbare uitkomsten zijn zichtbaar bij Friesland en de Generaliteitslanden (allebei 27% meer). Verder was er een groep studenten uit de stad die bijna de helft hoger uitkwam dan het urbanisatiepercentage (Zeeland 48% en Groningen 50%), hiertussen viel Gelderland (circa 45%) en tenslotte een groep rond de 40% hoger (Utrecht 37% en Overijssel 39%).

Plattelanders lijken meer geneigd te kiezen voor een studie aan de eigen, gewestelijke universiteit in plaats van Leiden. Het duidelijkste voorbeeld daarvan vormen de Groningers. Bij de Groninger studenten in Leiden is, net als bij de Friezen, aan het einde van de zestiende eeuw het plattelandpercentage (veel) hoger dan dat van de stedelingen. Maar vanaf 1614 daalt hun aandeel sterk, niet eens zozeer absoluut, maar vooral procentueel omdat het absolute aandeel stadsbewoners uit Groningen toenam. Het lijkt er dus veel op, dat de plattelanders voor hun eigen Groningse universiteit kozen. Ook bij de studenten uit Gelderland kwam het hoogste aantal dorpelingen voor tussen 1575-1599, al is hun aantal net niet hoger dan dat uit de stad. Hierin kwam geen verandering na de stichting van de gewestelijke universiteit in Harderwijk. Volgens Frijhoff kozen inwoners van de grote steden in Gelderland voor de "prestige-universiteit" Leiden. Kleine steden en het platteland bleven hun gewestelijke universiteit trouwer dan grote steden in het gewest⁸³³. Mijn onderzoek bevestigt dit. Het bleek dat de Gelderse studenten in Leiden vooral afkomstig waren uit de grotere plaatsen.

Het Leidse platteland

De studentenaantallen uit diverse dorpen die hemelsbreed in een straal van 10 kilometer van Leiden liggen, staan in tabel 58 op een rijtje. De plaatsen uit de regio van waaruit studenten naar Leiden kwamen en die gelegen waren aan een trekvaart zijn vetgedrukt. In totaal ging het om 157 studenten, hetgeen in het niets valt, gerekend op het totale aantal studenten ingeschreven in Leiden. Katwijk en Alphen a/d Rijn leverden de meeste studenten. Ook hier spelen weer omvang van de plaats en afstand tot de universiteitsstad een rol. Het lijkt erop dat er weinig stimulans uitging vanuit de Leidse universiteit naar het omringende platteland, maar er was al eerder geconcludeerd dat studeren, onder andere vanwege de benodigde vooropleiding, over het algemeen een stedelijk fenomeen was.

⁸³² Vries, *Nederland 1500-1815*, 83. De uitkomsten hieruit voor Noord-Brabant en Limburg zijn samen gerekend als Generaliteitslanden.

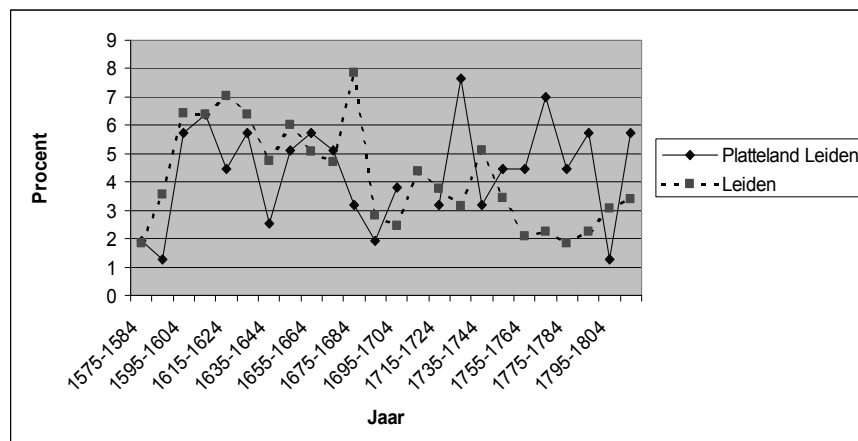
⁸³³ Frijhoff, *Gelders*, 131.

Tabel 58. Studenten uit steden en dorpen in nabijheid Leiden

Plaats	Tot.	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	1675- 1699	1700- 1724	1725- 1749	1750- 1774	1775- 1799	1800- 1812
Alphen a/d Rijn	21	2	5	2	5	1		4	1	1	
Benthuizen	4			1				1	1	1	
Hazerswoude	14	2	1	4	1	1			5		
Hoogmade	2		1					1			
Katwijk	23			1	2	1	4	5	4	4	2
Leiderdorp	12		1	1		2	1	2	2		3
Leidschendam	2				1			1			
Oegstgeest	7				1				2	2	2
Oudshoorn	1										1
Rijnsburg	12	2	1	1	2		1	2	2	1	
Sassenheim	2							1		1	
Stompwijk	1			1							
Valkenburg	4			1	1				1		1
Voorhout	5	1	1			3					
Voorschoten	12		7		3			1		1	
Warmond	16	2	1	3	3	2	1		2	2	
Wassenaar	12		2	2	1	1		1	2	2	1
Wilsveen	2									2	
Woubrugge	2		1					1			
Zoeterwoude	3	1		1			1				
Totaal	157	10	21	18	20	11	8	20	22	17	10

Het totale aantal studenten van het Leidse platteland fluctueert nogal. Er is geen duidelijke trend zichtbaar.

Figuur 33. Studenten stad en platteland Leiden

In de figuur 33 is het totale aantal studenten uit stad en platteland van Leiden over de hele periode op 100% gesteld. De curve van plattelanders blijft vergelijkbaar met die van studenten uit de stad Leiden, tot in de tweede helft van de achttiende eeuw het aandeel van plattelandsstudenten toeneemt. Die ontwikkeling was ook zichtbaar voor het gehele platteland in de Republiek⁸³⁴. Er was geen sprake van een absolute toename van het aantal plattelanders, maar meer van een afname van het aantal stedelijke studenten, waardoor de verhouding procentueel veranderde.

Onderwijs

Het bezoek aan de Leidse universiteit nam om diverse redenen af, onder meer door de opkomst van andere onderwijsmogelijkheden. In de eerste plaats boden andere, later gestichte universiteiten in de Republiek een alternatief. Daarnaast was het een Europese ontwikkeling dat naast de universiteit andere opleidingen ontstonden.

Nieuwe universiteiten in de Republiek

Door de komst van de andere Noord-Nederlandse universiteiten, in Franeker (1585), Groningen (1614), Utrecht (1636) en Harderwijk (1648) was een nabijer en goedkoper alternatief voor een studie, maar ook een promotie, dan in Leiden beschikbaar⁸³⁵. De curves per tien jaar van Friezen, Groningers, Utrechters en Geldersen in Leiden, gebaseerd op de cijfers uit de vorige paragraaf, geven de mate van invloed van de komst van andere universiteiten weer. In de figuur is met vertikale lijnen aangegeven wanneer de andere gewesten een eigen universiteit kregen.

Wel moet bij het onderzoeken van de concurrentie bedacht worden, dat de stichting van andere universiteiten slechts één van de factoren is bij de verklaring van de wisselende populariteit van de universiteit Leiden. Als er bijvoorbeeld minder Friezen komen, hoeft dit niet volledig het gevolg te zijn van de aantrekkingskracht van de Franeker universiteit.

Uit figuur 34 blijkt dat Geldersen nieuwe universiteiten even “uitprobeerden”. Na de stichting van de Groninger universiteit was er een tijdelijke daling van het aantal Geldersen in Leiden en na de komst van de academie van Utrecht was er sprake van een langere daling. De oprichting van de Franeker universiteit en zelfs de stichting van een eigen gewestelijke universiteit in Harderwijk had echter niet of nauwelijks zichtbaar effect op hun aantallen in Leiden.

Volgens Clotz had Leiden geen last van de opening van Franeker, omdat die universiteit regionaal recruteerde⁸³⁶. Op dat laatste wordt verderop in deze paragraaf ingegaan, maar in de figuur is duidelijk een daling (een halvering zelfs)

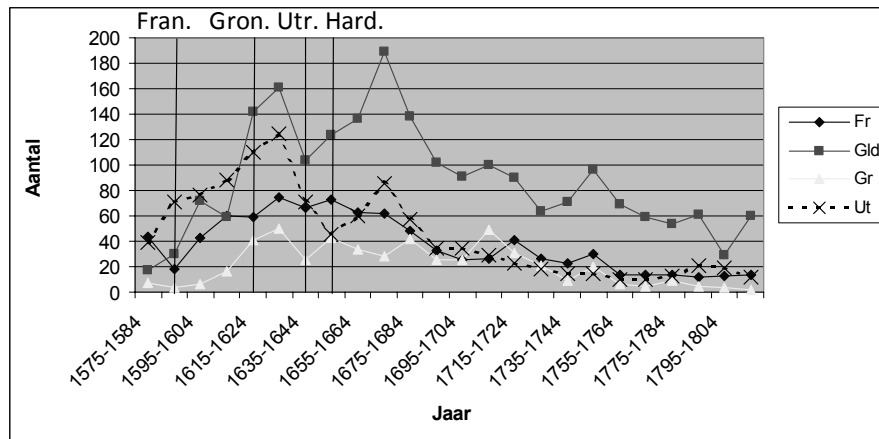
⁸³⁴ Zie blz. 120.

⁸³⁵ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 118.

⁸³⁶ Clotz, *Hochschule*, 192. Zie ook Bots Frijhoff, *Franeker*, 62.

zichtbaar van het aantal studenten uit Friesland, nadat in 1585 daar een gewestelijke universiteit is gesticht. Het is echter een tijdelijk effect. In de periode erna komt het aantal studenten weer op het oude niveau, om vervolgens te stijgen. De reden hiervan kan zijn dat er überhaupt meer Friezen zijn gaan studeren, zowel in Franeker als in Leiden.

Figuur 34. Invloed stichting andere universiteiten op studentenaantallen in Leiden

Mogelijk gaat dit ook op voor de Groningers. Het aantal Groningse studenten in Leiden loopt enigzins terug na de opening van de nabijgelegen Friese universiteit. Na de stichting van hun eigen gewestelijke universiteit stijgt het aantal Groningers en blijft het aantal Friezen in Leiden een decennium lang gelijk. Het aantal Gelderse en Utrechtse studenten in Leiden steeg ondanks de stichting van de Franeker universiteit.

De universiteit van Utrecht was de grootste concurrent van die van Leiden. Na de opening van de Utrechtse Illustre school (1634), die twee jaar later verheven werd tot universiteit, daalde het snelgestegen aantal Utrechters in Leiden aanzienlijk tot en met 1654, om daarna nog even aan te trekken. Opvallend is dat dit nieuwe decennium van toename samenviel met de afschaffing in 1657 van de hopen wijnaccijns in Utrecht⁸³⁷.

In diezelfde periode daalt het aantal Groningse studenten in Leiden behoorlijk. De Friese daling is wat kleiner, maar wel zichtbaar in de figuur. Ook de Gelderse studenten probeerden de Utrechtse universiteit uit, om vervolgens toch weer in grote getale terug te keren naar Leiden. De enorme Leidse pestepidemie in 1635 was voor vele studenten een reden naar het niet-besmette Utrecht te vluchten, waar zij op de Illustre school terechtkonden⁸³⁸.

⁸³⁷ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 110. Overigens zijn de aantallen van Utrecht per jaar ook even bekeken, maar 1657 leverde geen duidelijke scheidslijn op.

⁸³⁸ Zie blz. 81.

De stichting van een eigen universiteit in Harderwijk lijkt niet zoveel invloed te hebben op de Leidse studentenaantallen. Het aantal Geldersen in Leiden bleef toenemen. Zij lieten dus de eigen gewestelijke universiteit links liggen. Duidelijk blijkt dat later gestichte universiteiten moesten opboksen tegen de reeds ontstane studietraditie. Harderwijk slaagde daar veel minder in dan het 12 jaar eerder gestichte Utrecht. Van de studenten uit de vier gewesten met een eigen universiteit blijft het aantal Geldersen in Leiden het hoogst. De ontwikkeling van hun studentenaantallen in Leiden is vergelijkbaar met die in Franeker. Ook daar zijn veel Gelderse studenten. Hun piek valt in de periode 1620-1630-1640, wanneer zij het hoogste aandeel in Franeker vormen van alle gewesten buiten Friesland. Na de oprichting van een eigen gewestelijke universiteit nam echter het aantal Gelderse studenten in Franeker af⁸³⁹.

Tenslotte is ook voor de andere gewesten van de Republiek nagegaan of de stichting van andere universiteiten effect had op hun studentenaantallen in Leiden. Alleen bij Holland en Zeeland was rond 1635-1644 een daling te zien, die dus kon samenhangen met de komst van de Utrechtse universiteit of de Leidse pestepidemie. Bij de overige gewesten was er geen enkele zichtbare invloed van de stichting van andere academies.

Recrutering van universiteiten in de Republiek

Voor het verder beantwoorden van de vraag of Leiden concurrentie ondervond, is het nodig de regionale functie van de afzonderlijke universiteiten te onderzoeken. Wanneer een universiteit immers een sterke regionale aantrekkingskracht heeft, zal de komst van nieuwe (verder weggelegen) universiteiten klein zijn. Om te kunnen achterhalen waarom studenten de voorkeur gaven aan een bepaalde universiteit, wordt gepoogd de universiteiten te karakteriseren aan de hand van de herkomst van de studenten, studievoorkeuren en universitaire voorzieningen.

Van alle Leidse studenten kwam 1/3 deel uit Holland, de meeste van hen uit het zuiden van dit gewest⁸⁴⁰. Voor de percentages van de andere universiteiten aan bod komen, moeten er eerst enkele kanttekeningen gemaakt worden. Vanwege het lacuneuze *album studiosorum* van Utrecht is het helaas niet mogelijk een goed beeld te krijgen van de regionale functie van deze universiteit. Daarom zal deze universiteit buiten beschouwing blijven⁸⁴¹. Het Franeker album is onvolledig wat betreft de herkomstnotering⁸⁴². Verder moet bij Harderwijk rekening worden gehouden met haar functie als promotieuniversiteit, waar studenten enkele dagen

⁸³⁹ Bots Frijhoff, *Franeker*, 61. Het eigen gewest Friesland is niet meegerekend hier, omdat de focus ligt op de rest van de Republiek.

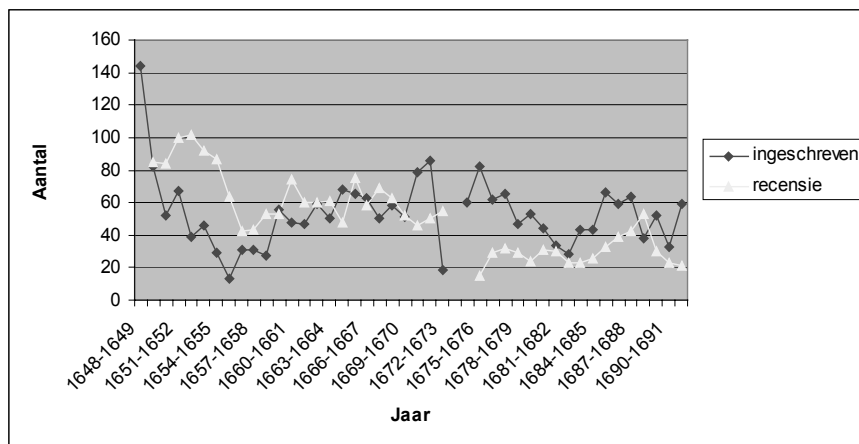
⁸⁴⁰ Het gaat om 16.320 Hollanders op een aantal van 48.705 studenten, dus 33,51% Hollanders. Hier van kwamen 10.113 uit Zuid-Holland, dus 20,76% van alle studenten.

⁸⁴¹ Zie voor meer over het *album studiosorum* van Utrecht de studie van Roelevink, *Gedictieerd Verleden*.

⁸⁴² Frijhoff, *Gelders*, 122 uit Bots Frijhoff, *Franeker*, 56: Het album van Franeker vertoont ook na aanvulling uit recensielijsten en promotieregisters nog vele lacunes wat betreft geografische herkomst of studierichting.

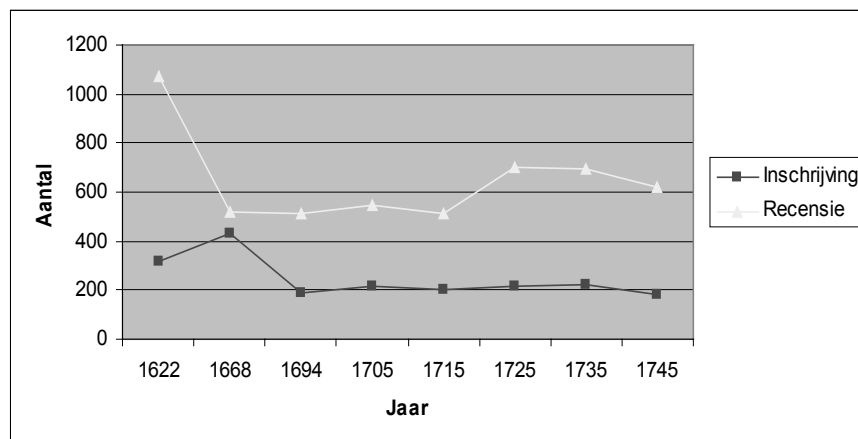
of weken voor hun promotie zich inschreven, maar niet of nauwelijks lessen volgden.

Figuur 35. Harderwijk verschil inschrijving en recensie

In figuur 35 is zichtbaar dat in Harderwijk met name na 1673 meer studenten zich inschrijven dan herinschrijven na een jaar. Zij verbleven dus niet lang in de stad. Door mijn onderzoek zijn er van Leiden reeksen inschrijvingsaantallen beschikbaar⁸⁴³. Daarnaast zijn er ook uit enkele jaren herinschrijvingen bekend⁸⁴⁴. Zij zijn weergegeven in figuur 36.

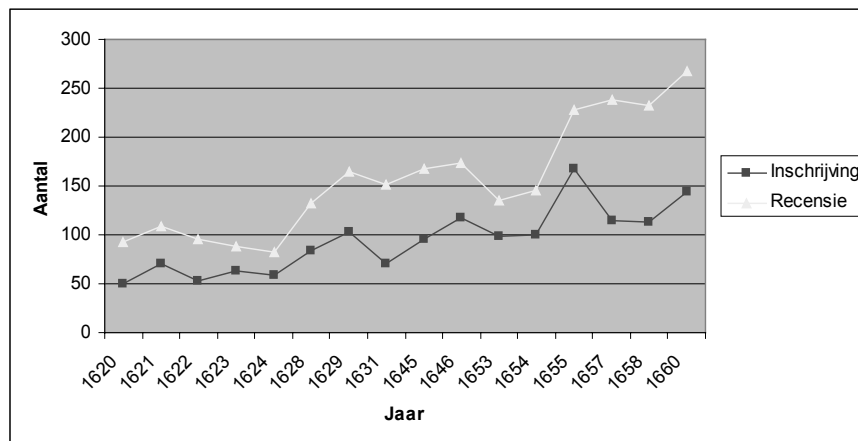
Figuur 36. Leiden verschil inschrijving en recensie

⁸⁴³ Zie bijvoorbeeld tabel 13 op blz. 96.

⁸⁴⁴ Zie tabel 87 op blz. 290.

Figuur 37. Groningen verschil inschrijving en recensie

Ook uit Groningen zijn er van enkele jaren zowel inschrijvings- als recensieaantallen bekend (figuur 37)⁸⁴⁵. Hoewel er van Leiden een beperkter aantal gegevens beschikbaar is, die bovendien voornamelijk uit later periode stammen dan voorgaande figuur, is duidelijk dat daar en in Groningen de verhouding tussen inschrijving en recensie anders lag dan in Harderwijk. Studenten bleven enkele jaren in Leiden en Groningen, waardoor het recensieaantal hoger lag dan het aantal inschrijvingen.

Uit tabel 59 blijkt of de andere universiteiten in de Republiek regionaal recruteerden of dat hun studenten van heinde en verre kwamen. Hoe minder regionaal een universiteit recruteerde, hoe meer concurrentie dit immers voor de Leidse universiteit betekende, omdat beiden visten in dezelfde vijver.

Over het algemeen kwam op universiteiten in de Republiek rond de 30% van het totale aantal studenten uit het eigen gewest. Wel was dat percentage in Groningen iets lager met 25% Groningers. Harderwijk was wellicht de uitschieter naar boven met 40-60% uit eigen regio⁸⁴⁶. Deze laatstgenoemde hoge percentages betroffen overigens alleen de ware studenten en niet de “promotietouristen”, die enkele dagen na aankomst promoveerden. De percentages studenten uit het eigen gewest nemen toe aan het einde van de onderzochte periode⁸⁴⁷.

Bij de promotiepercentages lag dit anders. Volgens Frijhoff waren wat dat betreft de universiteiten van Leiden, Franeker en Groningen voor meer dan de helft

⁸⁴⁵ Jonckbloet, *Gedenkboek*, 50.

⁸⁴⁶ R. E. O. Ekkart, “Promoveren in Harderwijk”, in: *Bijdragen en mededelingen Gelre*, deel 71 (1980) 107. Van degenen die in Harderwijk zijn opgeleid en gepromoveerd (dus de “echte” Harderwijkse studenten die er langer dan twee jaar stonden ingeschreven), was meer dan tweederde deel afkomstig uit de gewesten Gelre en Overijssel. De overige eenderde kwamen voornamelijk uit de rest van de Republiek en nauwelijks uit het buitenland.

⁸⁴⁷ Zie bijvoorbeeld ook Bots Frijhoff, *Franeker*, 62.

afhankelijk van hun eigen gewest, en lijken Utrecht en Harderwijk de meeste aantrekkingskracht te hebben op mensen van buiten de regio⁸⁴⁸.

Tabel 59. Overzicht recruiteringsgebied studenten universiteiten Republiek⁸⁴⁹

Universiteit	Uit buitenland	Uit Republiek %	Daarvan eigen gewest	Republiek Overig	Rest
Leiden	39%	55%	34%	21%	6%
Franeker	34%	60%	36%	24%	6%
Groningen	30%	70%	25%	45%	???
Harderwijk	24%	74%	31%	43%	2%

De Leidse universiteit trok de meeste buitenlandse studenten. Van enkele nationaliteiten is bekend hoe hun voorkeuren voor de diverse universiteiten van de Republiek lagen. Bij deze vergelijkingen is wel voorzichtigheid geboden, omdat de lands- of nationaliteitsindeling per onderzoeker verschilde. De grootste groep buitenlanders in Leiden vormden de Duitsers. Die groep was in Leiden het meest divers en bestond dus uit studenten uit het gehele rijk. Andere universiteiten in de Republiek hadden sterkere regionale bindingen en trokken vooral Duitse studenten uit aangrenzenden gebieden⁸⁵⁰. Procentueel gezien had de Groningse universiteit de meeste Duitsers (27,2%), gevolgd door Leiden (20-22%), Harderwijk (19,6%), Franeker (17%) en Utrecht (15,1%)⁸⁵¹. Bij de gepromoveerden was in Groningen 91,4% Duitser, in Harderwijk 85% en in Leiden 50,9%⁸⁵².

Zowel voor Engelsen als Schotten was Leiden de favoriete universiteit in de Nederlanden. Samen met de Ieren bedroeg hun percentage bijna 7,5%. Op de tweede plaats kwam voor hen Utrecht⁸⁵³. In Franeker bleef hun aandeel onder de 1%. Bij gepromoveerden haalde 72% van de Engelsprekenden in Leiden hun

⁸⁴⁸ Frijhoff, *Société*, 107 en bijlage 8: gepromoveerden in aandeel per gewest: Leiden 66,03%; Franeker 63,05%; Groningen 50,60%; Utrecht 25,12% en Harderwijk 22,95% uit eigen gewest.

⁸⁴⁹ Tabel gebaseerd op: Leiden: mijn databank. Franeker: Bots Frijhoff, *Franeker*, 58. Groningen: Smit, *Dubbelportret*, 19 en Smit, *Buitenlandse studenten*. Harderwijk: Bots Frijhoff, *Franeker*, 62. Het aantal Gelderse studenten in Harderwijk lag tussen de 40% en 60%. Hierbij gaat het om "ware" studenten, die dus niet onmiddellijk na hun inschrijving promoveerden. Dit was een publicatie uit 1985. In Frijhoff, *Nationaal perspectief*, 18 uit 2000 heeft hij een telling gedaan van de inschrijvingen in het album van Harderwijk, personeel 1% en 1% herkomst onbekend. Het was niet mogelijk tevens de absolute getallen weer te geven. Zo is voor Franeker gerekend op basis van een tienjaarlijkse steekproef en daarvan zijn percentages getrokken. Bovendien is voor sommige publicaties niet helder wat de restpercentages waren. Wanneer is gerekend met alleen bekende herkomsten, zal de uitkomst weer anders zijn dan weer er is gerekend met alle herkomsten, inclusief een restpercentage onbekende herkomsten.

⁸⁵⁰ Schneppen, *Universität*, 19.

⁸⁵¹ H. K. Hofmeier, "Westfälische Studenten der Echte, Medizin und Theologie an der Universität zu Leiden von 1575-1813. Ein Beitrag zu den kulturellen Beziehungen zwischen den Niederlanden und Deutschland", in: *Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark. Band LVIII, Herausgegeben vom Historischen Verein für Dortmund und die Grafschaft Mark* (Dortmund 1962) 59-60. Zijn bron is onduidelijk, waarschijnlijk Schneppen. Verder lijkt het aantal van Utrecht gebaseerd op het lacuneuze album. Zie Schneppen, *Universität*, 16-18. Mijn percentage Duitsers is 20%, Hofmeier gaat uit van 22%.

⁸⁵² Frijhoff, *Société*, 101.

⁸⁵³ Ridder-Symoens, *Buitenlandse studenten*, 81.

titel, tegen Utrecht met 18,7%⁸⁵⁴. De Leidse universiteit was de door Zweden meest bezochte universiteit van de Republiek⁸⁵⁵. Hun aantal van ongeveer 600 studenten steekt inderdaad af bij de ongeveer 100 Zweden in Franeker gedurende de zeventiende eeuw, en nog scherper tegen de dertig in Groningen. In Utrecht en in Harderwijk kwam slechts een tiental Zweedse studenten, al kwamen er daar in de navolgende eeuw meer⁸⁵⁶. Net als de Zweden bezochten de Denen hoofdzakelijk dezelfde universiteiten⁸⁵⁷. Het aantal Denen in Leiden bedroeg 667 (1,37% van alle Leidse studenten), tegen 283 (2,11%) in Franeker. Hoewel een aantal Hongaren Leiden bezocht, gaven zij de voorkeur aan Franeker⁸⁵⁸ (ongeveer 1225 studenten), gevolgd door Utrecht (ongeveer 700). Vanaf de jaren negentig van de achttiende eeuw trokken zij echter naar Utrecht, vanwege het in 1761 opgerichte “Stipendium Bernardinum” ten bate van theologiestudenten uit Hongarije en de Palts⁸⁵⁹. In beide plaatsen waren er goede beursvoorzieningen voor Hongaarse studenten. Leiden kwam voor hen op de derde plaats met 587 studenten. Hekensluiters waren de universiteiten van Groningen (ongeveer 270) en Harderwijk (40 Hongaren)⁸⁶⁰. Wanneer Fransen⁸⁶¹ en Italianen naar de Noordelijke Nederlanden kwamen, kozen zij voor Leiden⁸⁶².

Studievoorkeuren aan de universiteiten van de Republiek

De Leidse uitkomsten van de studievoorkeuren zullen vergeleken worden met die van andere universiteiten in de Republiek. Het Franeker matrikel kent hiaten wat studierichting betreft. Deze konden deels opgevuld worden met gegevens uit promotieregisters en predikantslijsten. Van de studenten waarvan vervolgens de

⁸⁵⁴ Frijhoff, *Société*, 101.

⁸⁵⁵ F. S. de Vrieze, “Academic relations between Sweden and Holland”, in: Th. H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes, *Leiden university in the seventeenth century. An exchange of learning* (Leiden 1975) 345 en Wrangel, *Zweden*, 235-236.

⁸⁵⁶ Wrangel, *Zweden*, 52 noot. Maar Wrangel rekende ook bepaalde families plus onder andere Finnen, *Livoni en Pomerani* tot Zweden.

⁸⁵⁷ L. Niléhn, “Sweden and Swedish students abroad: the 17th century and its background” in G. Rystad ed., *Europe and Scandinavia: Aspects of the process of integration in the 17th century* (Lund 1983) 115.

⁸⁵⁸ Uit het artikel van Ridder-Symoens, *Buitenlandse studenten*, 74 bleek dat er 1147 Hongaren in het matrikel stonden. De Transsylvaniërs op zich zijn hierbij nog niet meegerekend. Antal, *Hongaarsch student*, 91 komt met de volgende aantallen: Franeker over de 1200, Leiden en Utrecht 600, Groningen 250, Harderwijk 37 Hongaarse studenten in totaal.

⁸⁵⁹ Ridder-Symoens, *Buitenlandse studenten*, 79 uit: G. W. Kernkamp, “Buitenlandse studenten aan de Utrechtse Academie”, *Historia*, II (1936) 132.

⁸⁶⁰ J. M. Hermán, “De ondertekening van de ‘Formulieren van Eenheid’ door de Hongaarse theologen bij hun promotie aan de Universiteit te Leiden in de zeventiende eeuw”, in: M. Gosker (red.), *Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliotheek en universiteitsgeschiedenis* (Zoetermeer 1995) 131 en W. Frijhoff, “Gelovig of geletterd?”, in: *Mikes International. Hungarian Periodical for Art, Literature and Science*, 2001 10-12, I/1, 28.

⁸⁶¹ J. Hiernard, “Iter Gallicum – iter Hollandicum: des échanges universitaires peu connus entre le Poitou et les Provinces-Unies (fin XVIe-XVIIe s.)”, in: C. Auliard en L. Bodiou, *Au jardin des Hespérides. Histoire, société et épigraphie des mondes anciens. Mélanges offerts à Alain Tranoy* (Rennes 2004) 43.

⁸⁶² Ridder-Symoens, *Italian*, 57, tabel 6.

studierichting bekend was, deed 43,8% rechten, 25% theologie, 22,1% artes en 9,1 % medicijnen⁸⁶³. Bij alle percentages voor deze vergelijking is het aantal studenten waarvan de studierichting bekend was op 100% gesteld, zonder rekening met de onbekende rest te houden. Voor de cijfers van Harderwijk is gebruik gemaakt van de onderzoeken van Frijhoff⁸⁶⁴. Van Groningen zijn alleen cijfers over studierichtingen van buitenlandse studenten bekend, namelijk 43% van hen studeerde theologie, 37% artes, 15% rechten en 4% medicijnen.⁸⁶⁵ Met het beperkt bruikbare Utrechtse *album studiosorum* blijft het ook op het gebied van studievoorkeur behelpen. Daarbij komt dat in Utrecht, theologen en letterenstudenten zich niet altijd inschreven, terwijl degenen die zich wel lieten registreren meestal alleen hun hoofdstudie opgaven zodat onbekend is of zij wel of niet colleges in de artesfaculteit liepen⁸⁶⁶. Wel zijn er twee momentopnamen bruikbaar uit het begin van de negentiende eeuw, namelijk van 14 januari 1799 en 26 okt. 1810⁸⁶⁷. Het gemiddelde daarvan is 38,95% theologie, 32,57% rechten, 17,77% medicijnen, 10,71% artes. Wel moet bedacht worden dat de artescijfers laag zijn, doordat de bloeiperiode van deze faculteit lang voor deze twee tellingen lag.

Tabel 60. Studierichtingen universiteiten Republiek

Universiteit	Art %	J %	M %	T %	Totaal
Leiden	27	37	20	17	100
Franeker	22	44	9	25	100
Harderwijk	14	37	16	33	100

Het artespercentage van later gestichte universiteiten ligt lager dan bij Leiden en Franeker, hetgeen samenhangt met de dalende populariteit van deze faculteit. Overall beslaat het rechtenpercentage zo'n beetje een derde deel van de studenten, met uitzondering van Franeker, waar het percentage hoger is. Daarentegen is de medicijnenstudie in Friesland duidelijk minder populair. In Leiden was het theologenpercentage het laagst, in Franeker was het 10% hoger, maar in Harderwijk besloeg dit vakgebied zo'n eenderde deel van de studenten. In Harderwijk was een studie goedkoper en theologen kwamen vaak voort uit minder bemiddelde families.

Qua ontwikkeling van de faculteiten ten opzichte van elkaar is in Leiden de toename van het aantal rechtenstudenten in de loop der eeuwen zichtbaar. Het was en bleef de meest populaire hoofdstudie. Het percentage medici steeg ook, en overtrof uiteindelijk theologie. In Franeker is sprake van een vergelijkbare ontwikkeling. Ondanks het relatief geringe absolute aantal studenten was er eind 18^e

⁸⁶³ Bots Frijhoff, *Franeker*, 63.

⁸⁶⁴ Frijhoff, *Nationaal perspectief*, 18 en 31.

⁸⁶⁵ Smit, *Buitenlandse studenten 1614-1815*, 265.

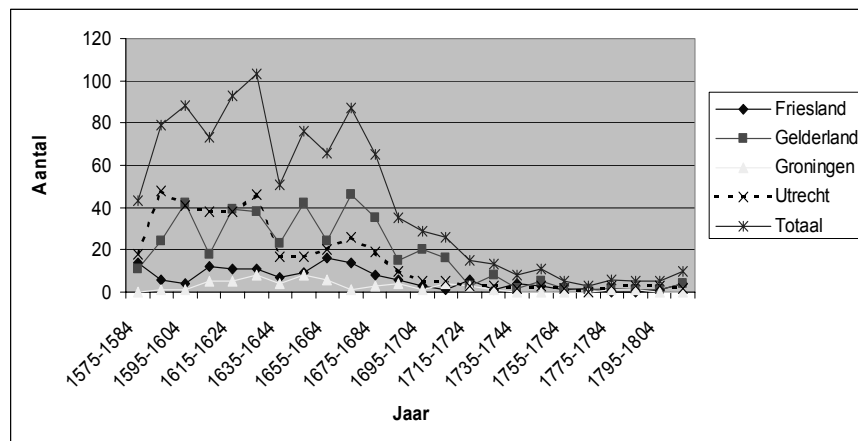
⁸⁶⁶ Roelvink, *Gedicteerd verleden*, 19 uit Frijhoff, *Société*, 224.

⁸⁶⁷ Vredenburg, *Utrechtsch studentenleven*, 23. 14 januari 1799: 242 totaal, waarvan 85 T, 84 J, 38 M en 35 Filologie en Filosofie. Vredenburg, *Utrechtsch studentenleven*, 52. 26 okt. 1810: 197 totaal, waarvan 86 T, 59 J, 40 M en 12 Filosofie en op dezelfde blz.: 1813: 115 totaal, waarvan 100 T en 15 overig.

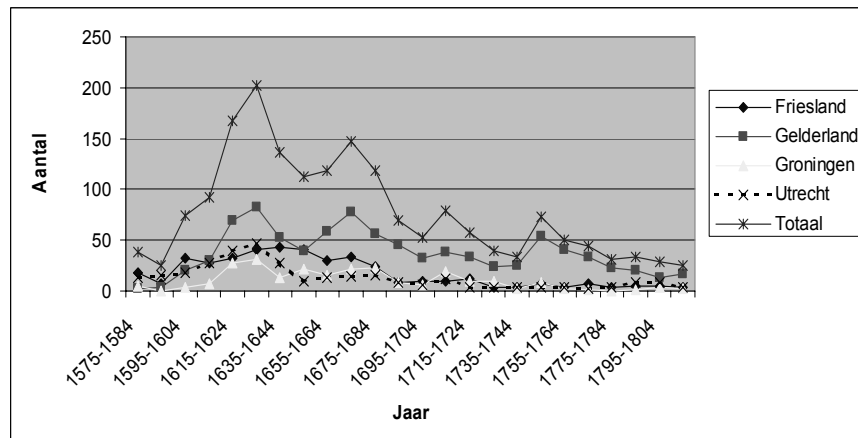
eeuw in Franeker een toename van het aantal medische studenten, wellicht door het professionaliseringsproces van de medische beroepsgroep⁸⁶⁸. Verder hebben Bots en Frijhoff vastgesteld dat in Friesland het aantal juristen op den duur flink is gestegen⁸⁶⁹.

De grote invloed van de medicijnenstudie in Leiden komt in de figuren terug. Daarin wordt weergegeven of er dalingen zijn in bepaalde studierichtingen, die te herleiden zijn tot de oprichting van andere universiteiten in de Republiek.

Figuur 38. Artes totaal Leidse studenten uit gewesten met een universiteit

Figuur 39. Rechten totaal Leidse studenten uit gewesten met een universiteit

⁸⁶⁸ Bots Frijhoff, *Franeker*, 64.

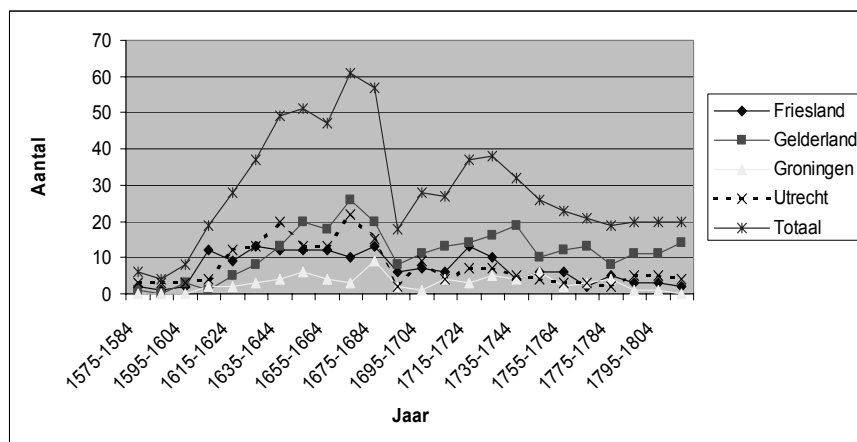
⁸⁶⁹ Roellevink, *Gedictend verleden*, 19 uit Frijhoff, *Société*, 224, maar met name de artes studenten waren ook daar moeilijk te traceren.

Bij de artes is in figuur 38 zichtbaar dat studenten uit Gelderland direct na de stichting van universiteiten in Groningen en Utrecht, en iets later na de stichting van Harderwijk deze faculteit in Leiden links laten liggen. Zij keren echter wel steeds weer terug naar Leiden voor deze opleiding, waardoor een zigzagpatroon ontstaat. Utrechtse studenten bleven in de eigen stad voor de artesstudie na de stichting van de eigen universiteit.

Met uitzondering van degenen uit Gelderland, kozen de meeste studenten uit universiteitssteden voor een juridische opleiding buiten Leiden, zo blijkt uit figuur 39. De Utrechtse universiteit trok rechtenstudenten uit eigen stad, maar ook uit Groningen, iets later gevolgd door de Friezen.

De medicijnenstudie in Leiden lijkt geen invloed te ondervinden van de komst van andere universiteiten in de Republiek, gezien de stijgende lijn die lange tijd aanhoudt (figuur 40). Na een daling rond de eeuwwisseling van de zeventiende naar de achttiende eeuw nam hun aantal weer toe, in de periode dat de beroemde professor Boerhaave les gaf.

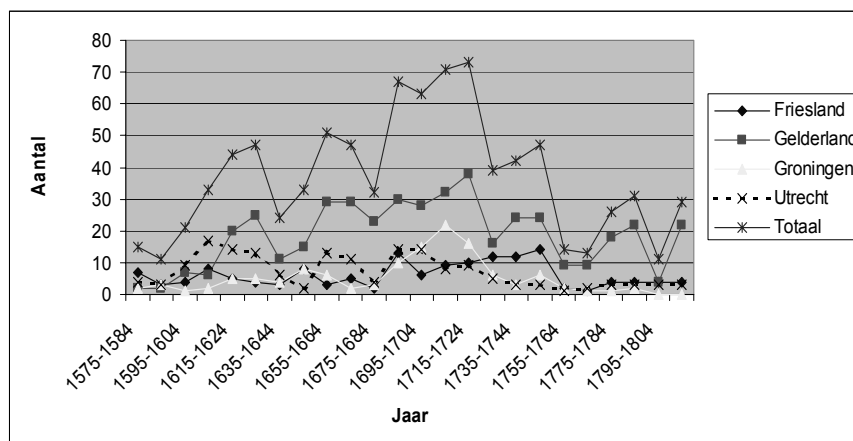
Figuur 40. Medicijnen totaal Leidse studenten uit gewesten met een universiteit

Na de stichting van de Utrechtse universiteit is een flinke daling zichtbaar in het aantal theologiestudenten in Leiden, maar hun aantal herstelde zich. Er is ook een aparte piek Groningers rond 1705-1714 in Leiden, die niet goed te verklaren is. Tegelijkertijd is er in de inschrijvingsaantallen van Boeles van de universiteit Groningen een duidelijk dal zichtbaar. Groningse studenten lieten de eigen universiteit dus links liggen en kozen voor Leiden. In die tijd kampte het gewest Groningen met overstromingen en uitbraken van veepest. Dit zou kunnen leiden tot minder inkomsten voor de ouders, waardoor het aantal studenten afnam. De grote groep Groningers die tussen 1705-1714 wel naar Leiden kwam, had daar blijkbaar geen last van⁸⁷⁰.

⁸⁷⁰ Vrankrijker, *Studentenleven*, 45. Uitbraken van veepest (1712, 1744 en 1769). Boeles, *Frieslands hoogeschool*, I, 72.

Figuur 41. Theologie totaal Leidse studenten uit gewesten met een universiteit

Wederom is dus de conclusie dat de Utrechtse universiteit de grootste concurrent voor Leiden was. Hoewel studenten elders (dichterbij in eigen gewest) medicijnen konden studeren, bleven zij voor deze studie naar Leiden komen. Dit gold ook voor theologie, hoewel in mindere mate. Op de lange termijn is er in beide vakken geen tot weinig invloed zichtbaar van de komst van andere universiteiten in de Republiek.

Instellingen en voorzieningen van universiteiten in de Republiek

Professoren fungeerden als aantrekkingsmiddel⁸⁷¹. Maar ook met het instellen van beurzen en universitaire voorzieningen, waaronder sportfaciliteiten vielen, probeerden de universiteiten in de Republiek zoveel mogelijk studenten te lokken⁸⁷². Zelfs poogden curatoren ten gunste van hun universiteit te bewerkstelligen dat alleen degenen die in Leiden gepromoveerd waren voor ambten en functies in het gewest Holland in aanmerking kwamen.

Reeds 10 jaar na de stichting van Leiden kregen studenten uit de Republiek nog een keuzemogelijkheid, na de stichting van de universiteit van Franeker. De Friezen stelden de *Burse* in, waardoor 66 studenten, onder wie 6 Hongaren of Zevenburgers vrije kost en studie genoten, tot de opheffing hiervan vanwege de hoge kosten in 1774⁸⁷³. Die *Burse* had Leiden wel wat bezorgd gemaakt qua concurren-

⁸⁷¹ Zie hiervoor blz. 278.

⁸⁷² Zie bijvoorbeeld: Molhuysen, *Bronnen* IV, 1 feb. 1717, res. cur.: burgemeesters waren door verscheidene studenten van goede komaf gevraagd om diverse exercitien die in Leiden nog niet geleerd werden "voorgevende dat anders welligt door haer ouders off nabestaende genootsaekt mogte werden hare studien te voltrekken op een andere academie, daar sy tegelyck de voors. exercitien leeren kunnen".

⁸⁷³ J. van Sluis, "Tolerantie en andere pleidooien van Georg Fredrik thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg", in: M. Gosker (red.), *Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis* (Zoetermeer 1995) 159.

tie. Als gevolg hiervan kwam het Statencollege wel van de grond, in tegenstelling tot voorgaande pogingen hiertoe⁸⁷⁴. De Hollandse beurzen voor Zevenbergers in Leiden aan het eind van de zeventiende eeuw lokte weer een reactie uit van de Franeker universiteit. Ook in andere universiteitssteden zijn soortgelijke beurzen ingesteld⁸⁷⁵.

Uit het onderzoek van Sluiter blijkt dat als gevolg van de komst van het Amsterdamse Athenaeum Illustre en de Utrechtse Illustre school en later universiteit, in Leiden drie nieuwe instellingen het licht zagen: het astronomisch observatorium (1632), het collegium medico-practicum en de paillemaillebaan (1636)⁸⁷⁶. Het collegium medico-practicum was een trekker. Er kwamen zoveel studenten dat er daar weer een mini-anatomisch theater werd gemaakt in 1660⁸⁷⁷. Volgens Sluiter moet er in elk geval in de zeventiende eeuw een positief effect zijn geweest op de toename van de Leidse studentenaantallen⁸⁷⁸. Ook het Leidse chemisch laboratorium (1669) kwam mede dankzij concurrentie-overwegingen tot stand⁸⁷⁹. Verder kregen studenten weer onderwijs aan het ziekbed in het *nosocomium clinicum* (1799), nadat dit in Leiden vanaf de jaren veertig van de achttiende eeuw stil had gestaan. Dit hing samen met concurrentie van Utrecht, waar vanaf 1791 op dit vakgebied weer gedoceerd werd⁸⁸⁰.

Daarnaast was er sprake van concurrentie door middel van sportfaciliteiten⁸⁸¹. Met de aanleg van een paillemaillebaan in 1636 was Leiden net iets eerder dan Utrecht, waar deze in 1637 geopend werd⁸⁸².

Utrecht liep behoorlijk voor met de rui-termogelijkheden. Nadat vanaf 1671 een piqueur was aangesteld, volgde later in 1705 zelfs de oprichting van een 'Academie- of Ridderschool'. Dit was een internaat voor rijke aristocratische studenten, die hier niet alleen paardrijlessen kregen, maar ook onderwijs in dansen, schermen en vestingbouw. Onder invloed van de Utrechtse concurrentie werden aan het begin van de achttiende eeuw de Leidse paardrijfaciliteiten uitgebreid⁸⁸³.

De tevergeefse pogingen van de Leidse curatoren om een Leids monopolie op het promoveren van Hollandse studenten te verkrijgen bij de Staten van Holland waren vooral gericht tegen de grote concurrent Utrecht. Zij vonden plaats eind zeventiende eeuw, namelijk in 1670, 1678 en 1692. Curatoren probeerden te regelen dat uitsluitend Leidse promovendi ambten en functies in Holland mochten uitoefenen⁸⁸⁴.

⁸⁷⁴ Sluiter, *Ciraet*, 73 en 95.

⁸⁷⁵ Meer hierover in Sluiter, *Ciraet*, 99.

⁸⁷⁶ Sluiter, *Ciraet*, 74.

⁸⁷⁷ Sluiter, *Ciraet*, 82: A.C. 25, fol. 217v, 7 feb. 1660.

⁸⁷⁸ Sluiter, *Ciraet*, 92.

⁸⁷⁹ Sluiter, *Ciraet*, 79-80.

⁸⁸⁰ Sluiter, *Ciraet*, 87.

⁸⁸¹ In Leiden waren er diverse voorzieningen voor studenten. Vanaf 1581 waren al diverse terreinen geregeld voor balspelende studenten, die wilden kaatsen en kolven. Vanaf 1594 vonden er schermlessen plaats in de Faliede Bagijnhofkerk. Voor meer info, zie Sluiter, *Ciraet*, 70 en 75.

⁸⁸² Sluiter, *Ciraet*, 75; op basis van Kernkamp, *Utrechtsche academie*, 218-220.

⁸⁸³ Sluiter, *Ciraet*, 70.

⁸⁸⁴ Otterspeer, *Vesting*, 81-83. Sluiter, *Ciraet*, 78-79.

Figuur 42. De Leidse Paille Maillebaan⁸⁸⁵

De rangorde op basis van studentenaantallen in de Republiek was duidelijk: Leiden was de grootste universiteit. Relatief vlak daarna kwam die van Utrecht. Op grotere afstand volgden Franeker, Groningen en Harderwijk in de ranglijst⁸⁸⁶.

De senaat van de universiteit Utrecht somde rond 1707/1708 de redenen op waarom deze stad zoveel concurrentie ondervindt van Leiden. Ten eerste bestaat in Leiden een academie-rechtbank, hetgeen ouders prettiger en veiliger vinden. In Utrecht vallen de academieburgers gewoon onder de stedelijke rechtspraak; in Leiden bestaat vrijdom van de wijn- en bieraccijns, in Utrecht niet; in Leiden wordt een groot aantal theologiestudenten zes jaar lang (plus twee jaar na hun afstuderen zolang ze nog niet tot de dienst beroepen zijn) in het Statencollege gratis onderhouden; Hollandse predikantenzonen krijgen extra toelagen voor kamerhuur te Leiden; Leiden ligt voor Hollandse studenten veel centraler dan Utrecht en de reiskosten zijn er dus ook lager; Leiden heeft 'tot dienst en divertissement van de studenten ... een geprivilegieerde schouwburg' opgericht op de Oude Vest (in 1705); de Leidse manege is met haar kosten van *f* 15 per maand veel goedkoper dan de Utrechtse rijnschool; in Leiden is al een Duitse professor, die er het 'jus publicum Romano-Germanicum' doceert voor de studenten uit de Duitse landen, de Utrechtse (gesteld al dat hij goed zal zijn) is dus overbodig⁸⁸⁷.

Concluderend was het zo dat de concurrentie zich voornamelijk in de zeventiende eeuw manifesteerde. Toen kwamen er nieuwe universiteiten bij in de Republiek. Bovendien reisden in deze eeuw de meeste buitenlandse studenten naar

⁸⁸⁵ Ontleend aan: G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Haarlem 1875).

⁸⁸⁶ Sluijter, *Ciraet*, 91.

⁸⁸⁷ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 108 noot: G.W. Kernkamp, *Acta et decreta senatus. Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie II* (Utrecht 1936), 213-216.

de Noordelijke-Nederlanden. In de achttiende eeuw hadden de andere universiteiten hun eigen positie veroverd en moest Leiden (noodgedwongen) regionaler recruterende.

Opkomst van niet-universitaire onderwijsmogelijkheden en opleidingen

Naast de komst van andere universiteiten in de Republiek, kreeg de Leidse universiteit te maken met de opkomst van nieuwe onderwijsmogelijkheden. In de zeventiende eeuw ontstond een nieuw type school in de Republiek: de Illustre school, die haar plaats vond tussen de Latijnse school en de universiteit⁸⁸⁸. In totaal ging het om een tiental Illustre scholen, waarvan sommigen een wisselvallig bestaan leidden: Middelburg 1611 (opnieuw opgericht in 1650 en 1709), Deventer 1630, Amsterdam 1632, Dordrecht 1636, Den Bosch 1636, Breda 1646, Nijmegen 1653, Rotterdam 1681, Maastricht 1683, Zutphen 1686⁸⁸⁹.

Door de komst van dit alternatief, waar weliswaar niet altijd in alle vier de faculteiten werd lesgegeven en waar het niet mogelijk was te promoveren, bestond de kans dat Leiden minder studenten zou trekken. In veel gevallen waren deze opleidingsmogelijkheden dichterbij huis dan de universiteit en daardoor goedkoper, want er hoefde geen onderdak in een andere stad te worden gezocht. Bovendien waren ouders ook meer in staat toezicht te houden op hun studerende kinderen, zo luidden de veelgebruikte argumenten van voorstanders van oprichting van Illustre scholen in de steden⁸⁹⁰.

Curatoren van de Leidse universiteit vreesden voor concurrentie en streden tegen de oprichting van andere scholen, zoals het Athenaeum Illustre in Amsterdam. In deze tijdsperiode was het nog zo dat het hoger onderwijs zich uitdrukkelijk richtte op een heel gewest en liefst een nog groter landsdeel⁸⁹¹. Uiteindelijk haalde het Leidse universiteitsbestuur bakzeil en gaven zij aan dat er plaats was voor een Illustre school, die immers in uitgebreidheid van het vakkenpakket de mindere was van de universiteit⁸⁹². Verder protesteerden de Leidse curatoren tegen de oprichting van een Illustre school in Den Haag in 1710 en tegen de poging een Zeeuwse universiteit in Zierikzee te stichten in 1756⁸⁹³. Een Zeeuwse universiteit kwam niet van de grond. De Leidse universiteit wees bij alle andere pogingen tot stichting steeds weer op het *privilegium exclusivum* van 1575, dat zij de enige universiteit in Holland en Zeeland zou zijn.

⁸⁸⁸ Otterspeer, *Vesting*, 16.

⁸⁸⁹ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 105. Daarnaast zijn er Illustre scholen tot universiteit verheven: Utrecht (1634 Illustre school en 1636 verheven tot universiteit); Harderwijk (1599 en 1648); Nijmegen (1653 en 1655/1656).

⁸⁹⁰ Miert, *Amsterdamse Athenaeum*, 26-27 en Frijhoff, *Athenaeum*, 60.

⁸⁹¹ Frijhoff, *Athenaeum*, 56.

⁸⁹² Het conflict tussen Amsterdam en Leiden werd op 6 juni 1631 voor het Hof van Holland en Zeeland gebracht. Frijhoff, *Athenaeum*, 64.

⁸⁹³ Otterspeer, *Vesting*, 79, 81-83 geeft een beschrijving van de strijd die de universiteit Leiden voerde tegen de oprichting van andere schoolmogelijkheden in de omgeving.

In de zeventiende eeuw verzorgde de universiteit een algemene, vrij theoretische vorming die nauwelijks beroepsmatig gericht was⁸⁹⁴. Later veranderde de universiteit in de richting van een beroepsopleiding van predikanten, artsen en advocaten⁸⁹⁵. In de achttiende eeuw kwamen er klachten over de onaangepastheid van de universitaire lesstof aan de benodigheden van de maatschappij of het beroep⁸⁹⁶. In deze eeuw komen alternatieve opleidingen in de techniek, natuurwetenschappen en toegepaste geneeskunde op⁸⁹⁷. Davids relateert overigens de opvatting over de scheiding tussen academici en technici in deze periode⁸⁹⁸. Het tijdvak vanaf circa 1720-1740 en het begin van de negentiende eeuw kende volgens hem zelfs een veelzijdiger en intensiever relatie tussen het academische onderwijs als landmeetkunde, vestingbouwleer en de zeevaartkunde, dan de periode vóór het midden van de zeventiende eeuw. Zo waren er bijvoorbeeld de konstscholen voor een technische beroepsopleiding of het opdoen van praktische kennis op het gebied van bouwtechniek en navigatie⁸⁹⁹. Een andere aanvulling op het hoger onderwijs kwam van privaattoelichten en lectoren in de steden⁹⁰⁰. Sommigen van hen krijgen zelfs een professorstitel, omwille van de status, niet vanwege hun band met de bestaande universiteiten⁹⁰¹. Tenslotte kwamen er de hogere beroepsopleidingen op, met name voor officieren en ingenieurs⁹⁰².

Een andere ontwikkeling was de opkomst van de Franse scholen, die een modernere tegenhanger vormden van de Latijnse school. Helaas is hier tot nu toe weinig over bekend omdat er nog nauwelijks studie naar dit schooltype is gedaan. Na het onderzoek van Riemens in 1919 is er geen samenvattend werk meer over deze scholen in Noord-Nederland verschenen⁹⁰³. Bovendien zijn er van Franse scholen veel minder archivalia dan van de Latijnse scholen bewaard gebleven⁹⁰⁴.

De lessen op de Franse scholen bestonden uit de moderne talen, wiskunde, boekhouden, geschiedenis (als niet-klassiek vak), aardrijkskunde en meer socialiserende bezigheden als muziek⁹⁰⁵. Frijhoff onderscheidt, naast de lagere schoolopleiding voor jongens en meisjes (Nederduits-Franse school) en de Franse meisjesschool de volgende grondtypen. Ten eerste was er de beroepsgericht opgezette

⁸⁹⁴ W. Th. M. Frijhoff, "De arbeidsmarkt voor academici tijdens de Republiek", in: *Spiegel Historiael* 17 (1982) 504.

⁸⁹⁵ Frijhoff, *Étudiants et gradués*, 260. Otterspeer, *Vesting*, 17 gebaseerd op Frijhoff, *Société*, 389. In de tweede helft van de achttiende eeuw schijnt sprake te zijn van verstarring. De wetenschap lijkt zich los te maken van de wetenschappelijke cultuur (experimenten/collecties) en zich vooral te concentreren op onderwijs en het verlenen van graden. Otterspeer, *Vesting*, 22.

⁸⁹⁶ Frijhoff, *Négociants*, 187.

⁸⁹⁷ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 18.

⁸⁹⁸ A. Davids, "Universiteiten, Illustre scholen en de verspreiding van technische kennis in Nederland, eind 16e - begin 19e eeuw" *Batavia Academica* VIII (1990) 3-4.

⁸⁹⁹ Frijhoff, *Crisis*, 50. H. J. Smid, *Een onbekookte nieuwigheid? Invoering, omvang, inhoud en betekenis van het wiskundeonderwijs op de Franse en Latijnse scholen 1815-1863* (Delft 1997) 18.

⁹⁰⁰ Davids, *Technische kennis*, 27-28.

⁹⁰¹ Frijhoff, *Crisis*, 50.

⁹⁰² Frijhoff, *Crisis*, 51.

⁹⁰³ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 21.

⁹⁰⁴ Frijhoff, *Négociants*, 189-190. Ook van universiteiten is er meer bewaard, dus er is het risico dat het niet-Latijnse onderwijs onderschat wordt.

⁹⁰⁵ Frijhoff, *Crisis*, 50.

Franse jongensschool. Deze school kon dienen als vooropleiding voor beroepsopleidingen zoals de militaire academie, maar sommigen volgden hier de lessen ter voorbereiding op de Latijnse school⁹⁰⁶. In de tweede plaats was er het Latijns-Franse instituut dat opkwam in de achttiende eeuw⁹⁰⁷. Dit was in principe net als de Latijnse school opleidend voor de universiteit, maar meestal met een uitgebreider programma dan de Latijnse scholen en alleen voor jongens. Deze twee genoemde scholen konden ook kostscholen zijn, waarbij sommige zowel interne als externe leerlingen hadden⁹⁰⁸.

Het aantal nieuwe leerlingen aan de Latijnse school, waarvan het onderwijs sinds het eind van de zestiende eeuw niet of nauwelijks veranderd was, daalde vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw scherp⁹⁰⁹. Latijnse scholen verdwenen of werden omgezet in Franse scholen⁹¹⁰. Dit gold vooral voor Holland en Utrecht. Het Latijnse onderwijs handhaafde zich beter in Oost- en Noord-Nederland⁹¹¹. Hoewel de Franse school ook als voorbereiding op de universiteit kon dienen, volstonden velen met deze opleiding en stroomden zij niet door naar het hoger onderwijs.

Het komt er dus op neer dat de basis met potentiële studenten smaller werd en dat de Leidse universiteit alternatieve opleidingen naast zich moest dulden. De mate waarin deze nieuwe mogelijkheden de Leidse studentenaantallen hebben beïnvloed komt nu aan bod. De nadruk zal liggen op de Illustre scholen.

In tabel 61 worden de studentenaantallen in Leiden gevolgd nadat er een Illustre school in een stad was opgericht. Daarin is de stichtingsdatum van de stadsscholen gemarkeerd.

In veel gevallen viel de oprichting van een Illustre school samen met het begin van een bloeiperiode van de studentenaantallen uit die stad in Leiden. Een voorbeeld hiervan was Amsterdam, waar de bloei redelijk lang aanhield, maar ook Breda, Den Bosch, Deventer (waar ook in voorgaande jaren het niveau al een piek kende) en Nijmegen, waar het decennium erna bijna een verdubbeling van het aantal studenten in Leiden kende, om daarna weer op het voorgaande lagere niveau verder te gaan. De Illustre school in Middelburg was voor het eerst opgericht in 1611 en daarna volgde nog twee heroprichtingen, nadat voorgaande initiatieven ter ziele waren gegaan. Iedere keer is na oprichting van de Illustre school aldaar een opleving in Leidse studentenaantallen zichtbaar, gevolgd door een daling. De stadsschool lijkt dus een universitaire studie in Leiden te bevorderen, als zijnde een voorbereiding op de universiteit. Dit bevestigt dus de aannames van Zijlstra en Van Miert⁹¹². Op den duur daalt het aantal studenten uit deze plaatsen met een Illustre school wel.

⁹⁰⁶ Smid, *Nieuwigheid*, 16 gebaseerd op Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 21

⁹⁰⁷ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 10.

⁹⁰⁸ Smid, *Nieuwigheid*, 17.

⁹⁰⁹ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 20.

⁹¹⁰ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 19 en tabel 2 en *Opvoedend onderwijs*, 38 noot 80.

⁹¹¹ Frijhoff, *Opvoedend onderwijs*, 23 en 26. De uitspraken over de verspreiding van Frans onderwijs zijn gedaan op basis van de enquête onderwijs in 1799 en 1811.

⁹¹² Zijlstra, *Mythe*, 16 en noot 27 aldaar. Miert, *Amsterdamse Athenaeum*, 28-32 over de Illustre school als "tussen-school" voor Latijnse school en universiteit.

Dan is er een groep steden, waarbij na de stichting van een Illustre school de studentenaantallen in Leiden direct afnamen. Na een aantal decennia kenden hun cijfers in Leiden echter weer een opleving⁹¹³. Dit gold voor Dordrecht, Maastricht en Rotterdam. De curve van Zutphen is bijzonder grillig en hierover valt eigenlijk niets zinnigs te zeggen⁹¹⁴.

Tabel 61. Aantallen Leidse studenten uit plaatsen met Illustre scholen

Periode	Amsterd	Breda	Dbo.	Deventer	Dordrecht	Maastricht	Middelb.	Nijmegen	Rotterdam	Zutph.
1575-1584	44	15	3	7	22		6	5	2	
1585-1594	56	11	6	5	38		16	8	17	1
1595-1604	64	6	3	11	39	1	30	14	26	4
1605-1614	131	4		14	34	1	50	6	27	6
1615-1624	129	7		20	45		54	21	29	9
1625-1634	206	8	3	12	61		79	13	44	25
1635-1644	200	8	5	20	58		40	15	43	12
1645-1654	268	8	26	27	54	2	37	26	67	14
1655-1664	319	16	31	33	51	10	66	27	61	7
1665-1674	263	23	27	39	47	13	80	49	65	29
1675-1684	217	20	28	27	53	8	55	18	102	28
1685-1694	154	18	18	11	62	9	28	17	82	14
1695-1704	159	18	17	14	29	3	21	18	54	6
1705-1714	120	14	22	12	40	7	46	17	54	28
1715-1724	141	12	28	19	47	8	41	15	72	17
1725-1734	129	13	26	22	35	7	43	11	59	9
1735-1744	138	16	34	8	36	13	29	12	71	9
1745-1754	146	17	18	11	27	14	46	18	53	27
1755-1764	105	10	10	12	12	8	28	11	45	11
1765-1774	69	11	22	13	15	5	16	7	45	6
1775-1784	119	16	19	21	23	10	15	11	44	6
1785-1794	119	12	20	15	14	8	27	10	40	8
1795-1804	76	8	14	14	16	2	15	8	32	2
1805-1812	108	16	21	2	28	6	27	9	38	8
Totaal	3480	307	389	389	886	133	895	366	1172	286

⁹¹³ Het gaat hierbij ongeveer om 30 jaar (Dordrecht en Rotterdam) en 50 jaar (Maastricht). Van een terugkeer van de stadsschool naar de universiteit door de volgende generatie (meestal gemiddeld 15 jaar per generatie) is dus geen sprake, hier zitten meer generaties tussen.

⁹¹⁴ Op de, hier niet gepubliceerde figuren, zijn geen kruisverbanden zichtbaar, bijvoorbeeld dat er meer studenten uit Dordrecht in Leiden kwamen na de stichting van een Illustre school in Rotterdam. Daarbij komt dat het de bedoeling van deze scholen was om lokaal te functioneren. De lessen waren voor de kinderen uit de eigen stad, die nu niet meer op reis hoefden voor hoger onderwijs.

Er zijn blijkbaar tegengestelde mechanismen werkzaam, waarop op blz. 226 verder wordt ingegaan bij de bestudering van de studierichtingen van degenen uit plaatsen met een Illustre school.

Ontwikkeling van het universitaire vakkenpakket

Bij de inschrijving in het *album studiosorum* vroeg de *rector magnificus* voor welke studierichting de student koos. Voor de artes, zelf een verzamelnaam voor verschillende vakken, was geen eenduidige notatie. Een student in de artes kon bijvoorbeeld ingeschreven staan in het gedrukte album als “A” (*Artium Liberalium Studiosus*), maar ook als “P” (*Philosophiae Studiosus*), “L” (*Litterarum Studiosus*) of “*Rhetorices Studiosus*” en vele andere varianten⁹¹⁵. Deze groep is samengevat onder de noemer artes en bij de paragraaf over de ontwikkeling van de artes zullen de voorkeuren voor de aparte vakken hierbinnen worden belicht. Verder kunnen studenten ingeschreven zijn als “J” (*Juris Studiosus*), “M” (*Medicinae Studiosus*) of “T” (*Theologicae Studiosus*).

Inschrijvingen van studenten die tevens een artes als hoofdstudie aangaven zijn in mijn databank bij deze laatste groep gerekend, dus medicijnen, rechten of theologie. Van 16 studenten was de notitie voor meerdere interpretaties vatbaar. Bijvoorbeeld wanneer er “J et M. dr.” staat, wordt er dan “juridisch doctor en medisch doctor” bedoeld of “juridisch student en medisch doctor”⁹¹⁶? Verder volgden 21 studenten meer dan één hoofdstudierichting tegelijk⁹¹⁷. Tenslotte is bij 3647 studenten geen studierichting ingevuld⁹¹⁸. De twijfelgevallen zijn samen met degenen die meer dan één studierichting opgaven en studenten zonder notitie van faculteit bijeengebracht in een restgroep.

In dit proefschrift staat de studierichting opgegeven bij de inschrijving in het *album studiosorum* centraal. Latere veranderingen van faculteit vallen dus buiten het blikveld. Deze zijn overigens vanaf 1754 wel te volgen in de jaarlijkse recensieregisters⁹¹⁹.

Uit figuur 43, gebaseerd op de aantallen in de bijlagen 3 en 4, blijkt dat de voorbereidende artesfaculteit van meet af aan tot circa 1650 het populairst in Leiden was. Toen de artescijfers daalden, nam de rechtenstudie deze eerste plaats over. Maar zelfs nadat het aantal rechtenstudenten daalde vanaf ongeveer het begin van de achttiende eeuw, bleef dit toch de populairste studie in Leiden. Medicijnen was bij aanvang van de Leidse universiteit de minst gekozen faculteit.

⁹¹⁵ In de databank is een gestandaardiseerde indeling gemaakt van de faculteiten: A, J, M, T. Magisters (in spe) zijn bij de artes gerekend, een J M bij rechten en twee T M bij medicijnen, volgens “aanzien” van faculteiten. Licentiaten en kandidaten horen als studenten bij de desbetreffende studie.

⁹¹⁶ Deze twijfelgevallen kwamen in de databank terecht in de groep: onduidelijk.

⁹¹⁷ Waar in het veld studierichting 2Hfac ingevuld staat, studeerde een student minimaal in twee hoofdfaculteiten tegelijk. Iemand die bijvoorbeeld ingeschreven werd als “Med. Dr. et J” is niet ingedeeld in 2Hfac. Hij wordt gezien als een doctor die verder studeert en wordt ondergebracht als Overig lidmaat bij die (nieuwe) studierichting.

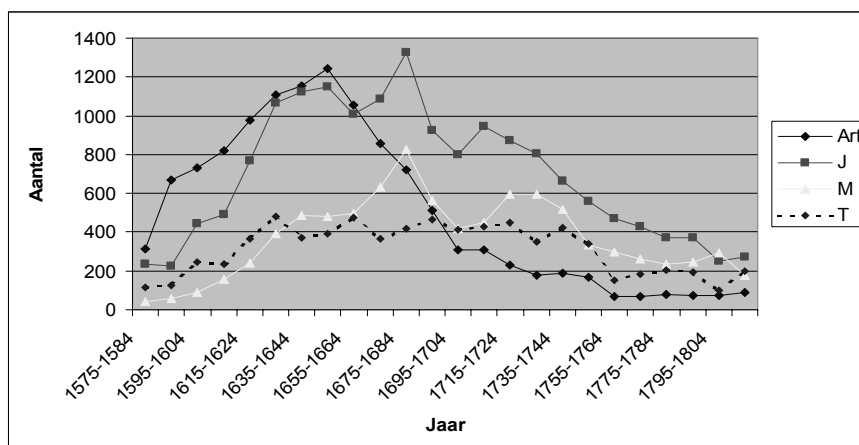
⁹¹⁸ Zij worden wel als student gezien, omdat ze voldeden aan mijn eerder gestelde criteria van: leeftijd 12-30 jaar, geen beroep, etc.

⁹¹⁹ Zie hiervoor de reeks recensie(herinschrijvings)registers in de UBL, Afdeling Bijzondere Collecties, Archief Senaat en Fac. inv. nr. 125 en verder.

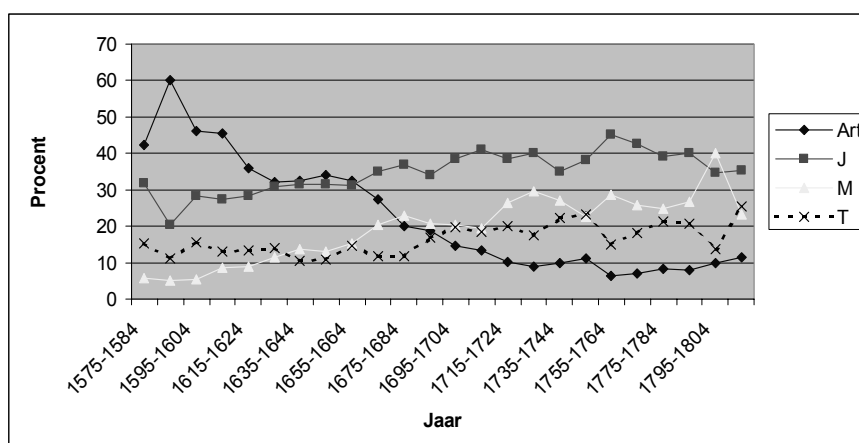
De curve van het aantal medicijnen- en theologiestudenten was er een van geleidelijke groei. Hun lijnen kruisten elkaar na 1625-1634, vanaf toen bleef de medicijnenfaculteit voornamelijk populairder dan de theologiefaculteit, al raakten hun lijnen elkaar nog diverse malen.

Procentueel gezien is de daling van het aantal artesstudenten nog duidelijker zichtbaar in figuur 44. Deze ontwikkeling leidde tot interpretatiemoeilijkheden bij de overige uitkomsten van de databank van het Leidse *album studiosorum*. De artes was immers in eerste instantie een voorbereidende faculteit en in welke richting een student vervolgens doorstudeerde, blijkt niet uit het *album studiosorum*. Door het aanvankelijk hoge percentage van de artes waren de percentages van de drie hoofdfaculteiten automatisch lager. Een vergelijking met later perioden (met een lager artes percentage en daardoor hogere percentages voor de andere faculteiten) loopt daarom ietwat scheef.

Figuur 43. Studierichting absoluut

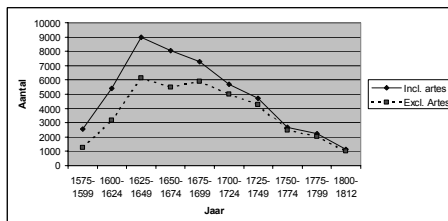
Figuur 44. Studierichting procentueel

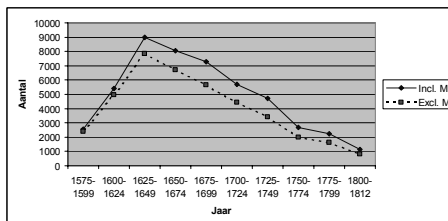
Er moet nog een kanttekening gemaakt worden bij de daling van het aantal artesstudenten in het *album studiosorum*. Het kan, dat het voor studenten geleidelijk gebruikelijk werd zich aan het begin van de studie gelijk aan een hogere faculteit in te schrijven, terwijl zij toch nog gedurende enige tijd in de artes lessen volgden⁹²⁰.

Door de afname van het aantal artesstudenten daalt het aantal studenten op de universiteit in de achttiende eeuw. Zoals zichtbaar in de figuur komen de lijnen van studentenaantallen inclusief en exclusief artesstudenten steeds dichterbij elkaar hierdoor, tot zij elkaar eind achttiende eeuw bijna kruisen⁹²¹. Bij de andere faculteiten blijven de lijnen op een zekere afstand en komen zij niet bij elkaar. Hoe groter de afstand tussen de beide lijnen is, hoe groter het aandeel van deze faculteit in het totale studentenaantal van de universiteit.

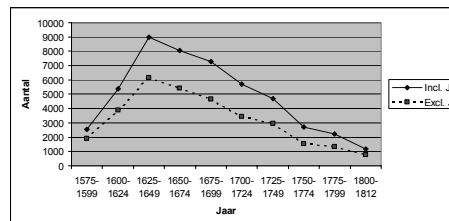
Figuur 45. Aantal studenten Leiden
incl. en excl. artesstudenten

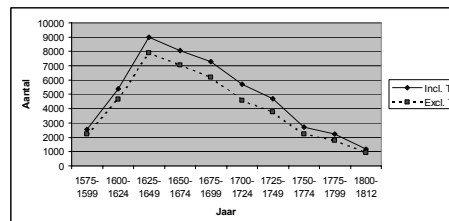
Figuur 47. Aantal studenten Leiden
incl. en excl. medicijnenstudenten

Figuur 46. Aantal studenten Leiden
incl. en excl. rechtenstudenten

Figuur 48. Aantal studenten Leiden
incl. en excl. theologiestudenten

Leiden was geen specifieke “artes” universiteit, ondanks een meerderheid van professoren die in deze faculteit lesgaven. In de statuten van 1575 was plaats voor elf professoren, twee theologie, twee rechten, een medicijnen en weliswaar zes artes (logica, fysica, mathematica, Latijn, Grieks en Hebreeuws); waarbij uitbreiding mogelijk was. De nieuwe statuten van 1631 brachten hun aantal terug tot

⁹²⁰ Bots, *Noordbrabantse studenten*, 49.

⁹²¹ Ook anderen signaleerden de vermindering van het aantal studenten in de 18e eeuw door de afname van de artes studenten. W. Frijhoff, 'Comptes rendus', in: *Annales ESC*, jg. 36, no. 2 (1981) 245. Bespreking van Bots, *Noordbrabantse studenten*: artesfunctie was overgenomen door de Latijnse scholen. Conclusie Van Miert, *Amsterdamse Athenaeum*: functie overgenomen door (dichterbij) Illustre scholen. De segmentering van het onderwijs ziet Otterspeer als het werkelijke probleem in Otterspeer, *Vesting*, 24.

drie per faculteit, dus in totaal twaalf hoogleraren. In de praktijk waren dit de minimaal aantallen voor *ordinaris* professoren⁹²².

Er zijn diverse ontwikkelingen zichtbaar. Ten eerste ontdeed de artesfaculteit zich van haar voorbereidende functie op een hoofdstudie. Buitenlandse professoren, die de eerste opzet van het lesprogramma van de Leidse universiteit ontwierpen, schatten de noodzaak van een grondige voorbereiding verkeerd in. Dit was een gevolg van het feit dat zij niet op de hoogte waren van de Noord-Nederlandse onderwijssituatie, waarin de Latijnse scholen reeds een belangrijke rol speelden. Zij baseerden zich op de *modus Parisiensis* en gingen uit van een complete, veertienjarige onderwijscyclus. Studenten zouden reeds beginnen op de leeftijd van zeven jaar en zich de eerste zeven jaar bezig moeten houden met de studie in het Latijn, Grieks en Hebreeuws. In de praktijk was dit niet werkbaar, omdat bijna elke grote stad in Holland een Latijnsche school had. Daar hadden studenten al hun vooropleiding gehad⁹²³.

De voorbereidende rol van de artes op een studie in de drie hoofdfaculteiten was niet gereguleerd in die zin dat een examen na afronding van deze studie noodzakelijk was om toegelaten te worden tot een vervolgstudie⁹²⁴. De curatoren van de Leidse universiteit deden hiertoe in 1670 wel een poging. Zij stelden de Staten van Holland voor dat studenten verplicht een testimonium van artesprofessoren moesten overleggen, alvorens toegelaten te worden tot een van de drie hoofdstudies. Dit voorstel zat vervat in de eerder genoemde poging te regelen dat uitsluitend Leidse promovendi ambten en functies in Holland mochten uitoefenen, hetgeen waarschijnlijk de reden was dat de Staten niet accoord gingen⁹²⁵.

Hierdoor ontbrak het de artesfaculteit aan een vorm van “bescherming” tegen studenten die snel het studieparcours wilden doorlopen en de artes al snel gingen overslaan, omdat een bewijs van afronding ervan niet nodig was. In Europees opzicht is het bij andere universiteiten alleen de medische faculteiten gelukt een graad in de artes verplicht te stellen alvorens er doorgestudeerd mocht worden⁹²⁶.

Artesstudenten in de achttiende eeuw kwamen voor de opleiding op zich en zagen deze niet als voorbereiding op een andere studie⁹²⁷. De verandering van voorbereidende faculteit naar faculteit op zich blijkt uit de leeftijden van de filosofiestudenten. Aanvankelijk stonden zij aan het begin van hun studie en waren zij dus jong. Hun leeftijd steeg van 17 jaar aan het begin van de zeventiende eeuw naar boven de 20 jaar aan het einde van die eeuw. Rond 1775 waren zij gemiddeld 24 jaar oud⁹²⁸.

⁹²² Sluijter, *Ciraet*, 127-128.

⁹²³ W. Otterspeer, “The Mediating Role of the University: Leiden University, Its Structure and Function during its First Two Centuries of its Existence”, in: *History of Universities* XVIII/2 (2003) 176.

⁹²⁴ Roelevink, *Utrecht student testimonia*, 89.

⁹²⁵ Molhuysen, *Bronnen* II, 295-298. Kernkamp, *Utrechtsche Academie*, 265.

⁹²⁶ H. de Ridder-Symoens, “The Mobility of Medical Students from the Fifteenth to Eighteenth Centuries: The Institutional Context”, in P. Grell, A. Cunningham en J. Arrizabalaga (eds.), *Centres of Medical Excellence? Medical Travel and Education in Europe, 1500-1789*, *The History of Medicine in Context* (Ashgate 2010) 47.

⁹²⁷ Frijhoff, *Comptes rendus*, 245.

⁹²⁸ Otterspeer, *Mediating*, 178. Het vreemde is echter dat hun leeftijd na 1775 weer daalde naar ge-

Een tweede ontwikkeling is het uiteenvallen in diverse delen van de artes. Het proces van differentiatie leidde tot een vastgelegde scheiding van de twee secties van de faculteit⁹²⁹. De nieuwe statuten van 1631 vermeldde de artesfaculteit, aanvankelijk aangemerkt als de filosofische faculteit, nu als de faculteit van filosofie, waartoe ook de talen en *goede consten* behoorden⁹³⁰. Frijhoff geeft dit als een literair/filologische en een filosofisch/wiskundige onderverdeling aan⁹³¹. Wansink signaleert echter aan het begin van de zeventiende eeuw een nog fijnere indeling in drie deelgroepen, te weten filologie, filosofie en wiskunde⁹³².

Aan de hand van mijn databank was onderzoek van de interne ontwikkeling van de artes in Leiden mogelijk, zij het met de kanttekening dat de uitkomsten afhangen van hoe de *rector magnificus* de studierichting noteerde, of van wat de student aangaf te gaan studeren. De meest gebruikte artesaanduidingen (samen bijna 75% van het totale aantal artesstudenten) in het *album studiosorum* waren P (*Philosophiae studiosus*) en L (*Litterarum studiosus*)⁹³³. In de figuren staan de lijnen van de vijf grootste groepen van de artes, die gemiddeld 93% van het totale aantal artesstudenten bevatten⁹³⁴. De term filosofie kan verwarrend werken. Naast een algemene aanduiding voor de artes was het ook de term voor natuurkunde. Naast de al genoemde P en L speelden ook A (*Artium Liberalium Studiosus*), *Mathematica* en *Politica* een rol.

Uit figuur 49 blijkt dat in Leiden na een aanvankelijke piek net na de oprichting van de universiteit de letterenstudie (Grieks, Latijn en Hebreeuws) al snel in populariteit afnam. Het kan dat de andere opleidingen in de Republiek met name dit vakkenpakket overnamen. Het hoogtepunt van de lijn is zichtbaar in de periode 1585-1594, toen de tweede universiteit in de Republiek in Franeker haar deuren opende. Vanaf toen namen de studentenaantallen voor de letteren af. Studenten begonnen dan dicht bij huis met de talenstudie, om vervolgens hun hoofdstudie af te ronden in Leiden. Daarnaast kwam ook de concurrentie van Illustre scholen en Latijnse scholen. De filosofiestudie is en blijft gedurende de zeventiende eeuw het domein van de universiteit.

In de achttiende eeuw waren er nog maar drie richtingen die in Leiden de artes domineerden. Het ging om wiskunde, filosofie en letteren. Zij waren bovendien qua aantallen elkaar dicht genaderd. Deze drie komen dus overeen met de richtingen die Wansink voor het begin van de zeventiende eeuw signaleerde.

middeld 18 jaar. Hierbij speelt wel mee dat de rector vanaf die periode de opgegeven leeftijd beter controleerde bij de inschrijving.

⁹²⁹ Otterspeer, *Mediating*, 178.

⁹³⁰ Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, bijl. 596, 257*.

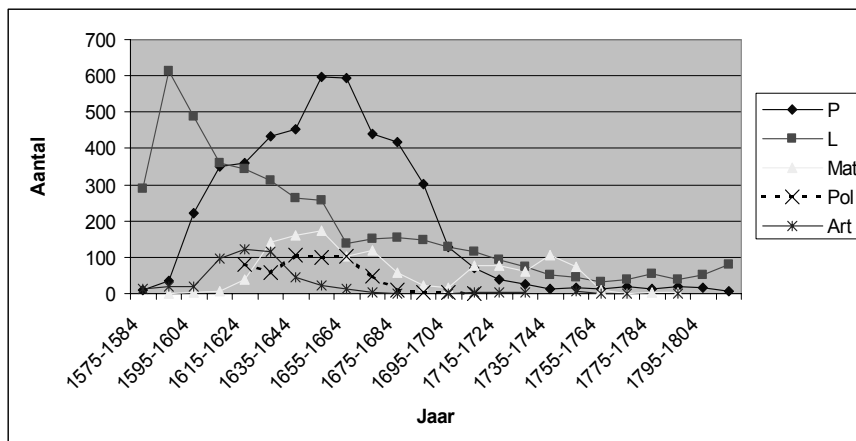
⁹³¹ Frijhoff, *Société*, 40. Filologie is de wetenschap die zich bezighoudt met (de verklaring van) de taal en letteren van een volk, vaak in samenhang met de cultuurgeschiedenis. Klassieke filologie betreft de Grieken en Romeinen.

⁹³² Wansink, *Politieke wetenschappen*, 47, 48, 51 uit Roelevink, *Gedictieerd Verleden*, 29.

⁹³³ Om precies te zijn 74,29%, gemiddelde van de hele periode van mijn onderzoek.

⁹³⁴ Bijvoorbeeld de kleinere groep studenten die opgaven *Hist. et Pol.* te studeren zijn hier niet opgeteld bij *Pol.* Het is ook maar net hoe studenten hun studierichting opgaven bij inschrijving, maar ik ga uit van een voorkeur voor de eerstgenoemde studie. Er was zo'n veelheid aan artesaanduidingen, dit leidde tot versnippering en dat maakte het zeer lastig onderscheid te maken, dus moest wel aandacht naar de grootste groepen gaan om helderheid te krijgen.

Figuur 49. Artes onderverdeeld in vakken

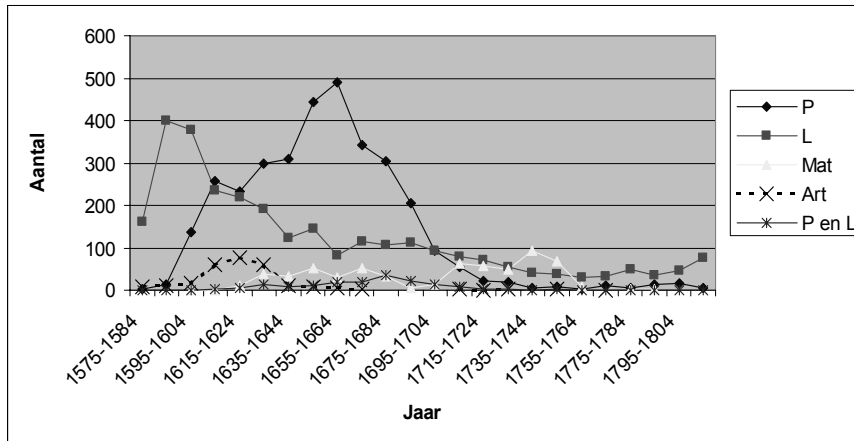

Begin achttiende eeuw profileert de mathematiek zich meer, om in de tweede helft van de achttiende eeuw weer te verdwijnen. Vanaf 1785 was het in Leiden mogelijk om buiten de universiteit lessen in dit vak te volgen. Het Genootschap der Beschouwende en Werkdadige Wiskunde richtte in dat jaar het ‘Mathesis Scientiarum Genitrix’ (MSG - Wiskunde is de moeder der wetenschappen) op voor het opleiden van jongens voor de land- en zeemacht⁹³⁵. Hoewel een zeer groot deel van de leerlingen uit de lagere sociale klassen kwam en gratis onderwijs genoot, waren er ook studenten van de universiteit, die een eigen programma volgden⁹³⁶. Het letterendeel domineert weer vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw, maar wel op een veel lager absoluut niveau dan aan het begin van de periode.

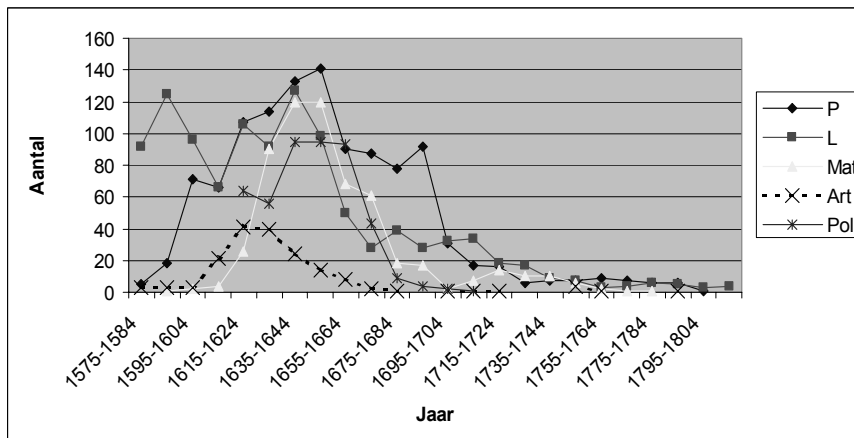
⁹³⁵ Meer hierover in: L.A. Peepkorn-Van Donselaar, *Twee eeuwen technisch onderwijs, twee eeuwen bij de tijd. De geschiedenis van msg Leiden 1785-1985* (Leiden 1985).

⁹³⁶ Peepkorn, *MSG*, 79 en 14.

Figuur 50. Republiek artes onderverdeeld in vakken absolute aantallen

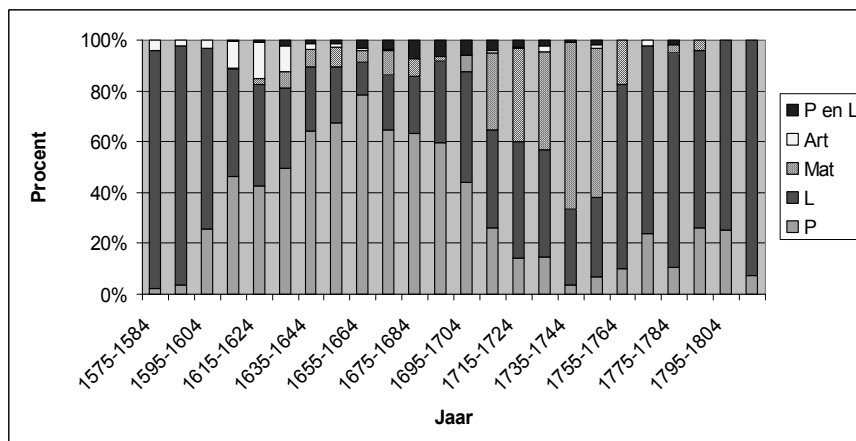

Figuur 51. Buitenland artes onderverdeeld in vakken absolute aantallen

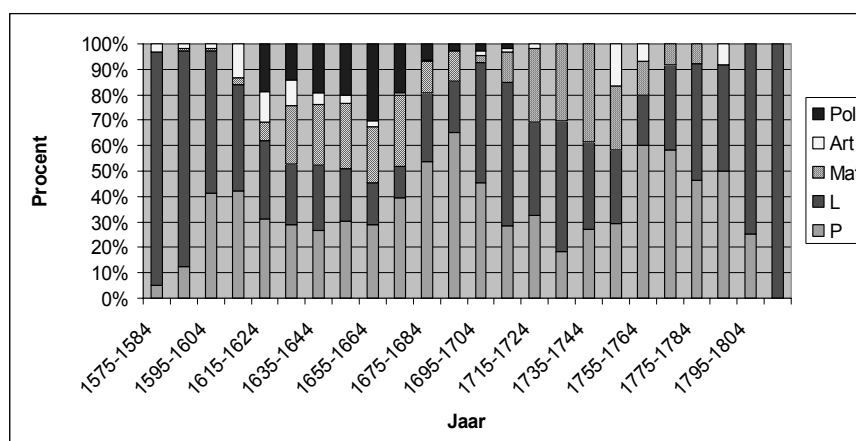

Wanneer de onderverdeling van de artesvakken naar herkomst gesplitst wordt, dan wijkt het beeld van de Republiek niet zo af van het algemene beeld. Bij de buitenlandse artesstudenten is de onderverdeling grilliger. P (filosofie) en L (etteren) voeren bij hen afwisselend de boventoon. Het grootste verschil is dat buitenlanders ook *Politica* studeerden, een vak dat niet eens in de Noord-Nederlandse top 5 voorkwam. Wiskunde was nog populairder bij buitenlandse studenten. In de zeventiende eeuw kiezen meer buitenlandse studenten voor wiskunde dan Noord-Nederlanders. Van studenten uit de Republiek was het, weliswaar beperkte, animo voor dit vak in de achttiende eeuw het hoogst.

Figuur 52. Republiek artes onderverdeeld in vakken in procenten

Figuur 53. Buitenland artes onderverdeeld in vakken in procenten

Bij buitenlandse studenten daalden de letteren niet in zo'n vloeiende lijn als bij studenten uit de Republiek. Studenten met een buitenlandse opleiding hadden regelmatig moeite met de "Nederlandse" uitspraak van de universitaire voertaal latijn. Ook de graaf van Hogendorp, die zijn vooropleiding in de Franse Midi had genoten, kon rond 1805 nauwelijks de lessen van de professoren volgen vanwege het accent van het latijn⁹³⁷. Buitenlanders namen soms speciaal hiervoor lessen bij

⁹³⁷ NA, toegangsnr. 2.21.008.69, inventarisnummer 119, 119 "Souvenirs de ma vie publique et particulière", mémoires van de hand van C.S.W. van Hogendorp. 1 Januari 1855 - 17 Mei 1856 30 bladen. Hierbij "Mes souvenirs: Brouillon pour moi-même", klad van een gedeelte der mémoires (1855, 6 bladen).

een Nederlander voordat zij naar Leiden kwamen, anderen volgden extra lessen in Leiden⁹³⁸.

De derde ontwikkeling die deze faculteit doormaakte, was de emancipatie van de artes: van de “lagere”, voorbereidende faculteit naar een gelijkwaardige faculteit⁹³⁹. De hiërarchie van de vakken valt af te leiden uit hun volgorde op de *series lectionum*: theologie, rechten, medicijnen en als laatste filosofie⁹⁴⁰. Ook de salarissen verschilden. Artesprofessoren verdienden ook beduidend minder dan hun collega's⁹⁴¹. Aanvankelijk was er een inkomensverschil van theologen en rechten aan de ene kant, en medici en filosofen aan de andere kant⁹⁴². Dit veranderde en al rond 1600 waren hun salarissen ongeveer gelijk. Daarnaast blijkt uit de statuten van 1631 geen onderscheid meer in kosten of belang van de academische graad van de artesfaculteit ten opzichte van de andere faculteiten.

Aanvankelijk was filosofie dus het opstapje naar de drie hogere faculteiten geweest, maar dit veranderde in de tweede helft van de zeventiende eeuw⁹⁴³. De richting naar emancipatie raakte het eerst de letteren. Deze richting had een aanzienlijk prestige opgebouwd door de beroemde filologen die de universiteit had aangetrokken. De artesprofessoren benadrukten hun status, onder andere met het nalaten van grafmonumenten in de Pieterskerk⁹⁴⁴.

De vierde ontwikkeling is dat het aantal artesstudenten aan de universiteit daalde, doordat andere, nieuwgekomen opleidingen een deel van het lesprogramma van de universiteit, en dan vooral dat van de artes, overnamen⁹⁴⁵. Zo concurreerde volgens Van Miert het Amsterdamse Athenaeum op propedeutisch niveau met Leiden. De aansluiting met de universiteiten en gedeeltelijke overname van hun programma blijkt ook uit de studiepatronen van de tot nu toe bij Van Miert bekende studenten⁹⁴⁶. Waar artesstudenten dus vroeger naar de universiteit kwamen, gingen zij nu naar de Latijnse of Illustre scholen⁹⁴⁷.

⁹³⁸ Strien, *Travellers*, 15 en Thomson, *Virtuous*, 9.

⁹³⁹ Hiervoor verwijs ik naar de nog te verschijnen dissertatie van R.J. van den Hoorn over dit onderwerp.

⁹⁴⁰ Otterspeer, *Vesting*, 210.

⁹⁴¹ Otterspeer, *Vesting*, 210.

⁹⁴² Otterspeer, *Mediating*, 177.

⁹⁴³ Otterspeer, *Vesting*, 210.

⁹⁴⁴ Otterspeer, *Mediating*, 177.

⁹⁴⁵ Frijhoff, *Société*, 40; W. Frijhoff, “Le rôle des études universitaires dans une société locale: la ville de Zutphen en Gueldre du moyen-âge au début du XIXe siècle. Premier bilan d'une recherche” in: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* z 93 (1991) 104; Roelevink, *Gedicteld verleden*, 11.

⁹⁴⁶ Miert, *Amsterdamse Athenaeum*, 337: maar hij waarschuwt dat het studentenbeeld nog lang niet compleet is en ruimte biedt voor een nieuw proefschrift.

⁹⁴⁷ Frijhoff, *Comptes rendus*, 245. Er is sprake van een vermindering van het aantal studenten in de 18e eeuw door de vermindering van de artes studenten. De artesfunctie van de universiteit was overgenomen door de Latijnse scholen. De conclusie van Van Miert, *Amsterdamse Athenaeum* is dat deze functie overgenomen is door (dichterbij) Illustre scholen. De segmentering van het onderwijs ziet Otterspeer als het werkelijke probleem in Otterspeer, *Vesting*, 24.

In de achttiende eeuw was de ontwikkeling “voltooid” en de propadeutische functie van de artes overgenomen door andere scholen⁹⁴⁸. Dat is ook zichtbaar in mijn cijfers, halverwege deze eeuw bereikten de artes het dieptepunt, waarna het aantal studenten in deze faculteit vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw weer toenam. De verandering van de artes van propadeuse naar faculteit in Leiden valt dus redelijkerwijs te dateren op het einde van de achttiende eeuw.

Studenten uit de Republiek hadden veel keuzemogelijkheden. Leiden zat in een dicht netwerk van alternatieve schoolmogelijkheden, niet alleen van Latijnse scholen en Illustre scholen, maar ook van andere universiteiten waar de artes gevolgd konden worden⁹⁴⁹. Daarbij komt dat ook konstschole en de hogere beroepsopleidingen zich ontfermden over onderdelen uit deze faculteit. Voorbeeld hiervan zijn de vakken vestingbouw en landmeetkunde.

De toename aan concurrentie kon leiden tot versoepeling van de aan studenten gestelde eisen. De artesfaculteit zou hiervan de dupe kunnen zijn, omdat een studie aan deze faculteit niet meer zo sterk “verplicht” werd gesteld⁹⁵⁰. Onderzocht is of degenen die uit een stad met een Illustre school kwamen inderdaad daar de vooropleiding hadden gedaan, waardoor er een vermindering van het aantal artesstudenten uit die plaats zichtbaar in Leiden was.

Tabel 62. Toename of afname artesstudenten in Leiden uit plaatsen met een Illustre school

Periode	Amsterdam	Breda	Den Bosch	Deventer	Dordrecht	Maastricht	Nijmegen	Rotterdam	Zutphen
30 jaar ervoor	175	8	1	13	53	10	19	61	7
Decennium van stichting	93	3	3	2	25	3	7	32	3
30 jaar erna	274	19	38	9	62	6	12	33	3

Middelburg is vanwege de drie verschillende (“door”)startjaren buiten deze tabel gehouden. Voor de steden Amsterdam, Breda, Den Bosch en Dordrecht is een toename in artesstudenten zichtbaar in de periode 30 jaar na het decennium van stichting van de stadsschool. Dit waren steden met een relatief vroeg gestichte eigen school (tussen 1625-1654), dus de bloeiperiode van de artes, maar Deventer (1625-1634) uit dezelfde periode laat een afname zien.

Hoewel het aantal artesstudenten uit steden met een Illustre school in Leiden aanvankelijk toeneemt, daalt op de lange duur hun aantal. Sowieso is er een daling, omdat de artes als faculteit in populariteit afneemt. Daarbij komt dat de bevolking in de steden terugliep, waardoor er ook minder studenten kwamen. Hierop wordt op blz. 248 verder ingegaan.

De uitholling van de artesfaculteit aan de universiteit is een bekend fenomeen. De mate waarin de hoofdfaculteiten te lijden hadden van de komst van Illustre scholen, is minder bekend. Het was mogelijk dat voor toekomstige predikanten,

⁹⁴⁸ Bots, *Noordbrabantse studenten*, 49 en Frijhoff, *Comptes rendus*, 245.

⁹⁴⁹ Miert, *Amsterdamse Athenaeum*, 21-22 geeft een overzicht van universiteiten en Illustre scholen (en mislukte pogingen) in de Noordelijke Nederlanden.

⁹⁵⁰ Bots, *Noordbrabantse studenten*, 50.

die niet hoefden te promoveren voor hun ambt, de noodzaak van een universitaire studie wegviel. Eigenlijk volgt uit geen van de voorgaande oprichtingen van stadsscholen een dramatische vermindering van het aantal studenten voor theologie, maar ook niet van medicijnen en rechten in Leiden. De Leidse universiteit bood dus blijkbaar onderwijs van een dergelijk niveau, waardoor studenten bleven komen, die ook voor een opleiding dicht bij huis konden kiezen. Te oordelen naar de expliciete motiveringen van tijdgenoten boden de meeste illustere scholen onderwijs aan dat overlapte met het elementaire onderwijs dat eveneens op de universiteiten werd gegeven. Sommige universiteiten, dus lang niet allemaal, boden ook lessen op een niveau aan dat voor de meeste illustere scholen niet haalbaar was⁹⁵¹.

Een indicatie of studenten elders waren begonnen met een vooropleiding, bijvoorbeeld in de eigen stad, is dat zij een hogere gemiddelde leeftijd hadden. In de volgende tabel is daarom de gemiddelde leeftijd van Leidse studenten voor en na stichting van die stadsscholen gezet⁹⁵².

Tabel 63. Leeftijd van Leidse studenten uit plaatsen met een Illustre school

Periode	Amsterdam	Breda	Den Bosch	Deventer	Dordrecht	Maastricht	Nijmegen	Rotterdam	Zutphen
30 jaar ervoor	18,64	20,33	17,67	19,60	19,68	20,31	20,93	20,68	21,46
Decennium van stichting	19,61	20,38	20,60	20,00	20,21	21,00	21,85	20,91	21,07
30 jaar erna	20,14	20,79	20,56	21,52	20,29	20,76	20,86	20,70	21,02
Nog eens 30 jaar later	20,95	20,43	21,03	21,87	20,53	20,58	20,50	20,22	21,13

De uitkomsten zijn niet eenduidig. Vanuit enkele steden was er een toename van oudere studenten na de oprichting van de eigen stadsschool, zoals Amsterdam, Den Bosch, Deventer en Dordrecht. Ook de Nijmeegse studenten in Leiden zijn inderdaad ouder gedurende het (eerste) bestaan van hun universiteit. Nadat deze na 24 jaar ophoudt te bestaan, komen er weer jongere Nijmegenaren in Leiden studeren. Maar bij de andere steden is een dergelijke ontwikkeling niet zichtbaar.

De vraag of Illustre scholen een universitaire studie stimuleerden, of dat zij zelf jongens aantrokken die anders in Leiden waren gaan studeren, is moeilijk te beantwoorden. Er lijken tegengestelde mechanismen te zijn. Voor diverse steden was een tijdelijke toename zichtbaar van artesstudenten in Leiden na oprichting van een Illustre school, al daalden hun aantallen op de lange duur. Voor de andere faculteiten is niet echt een toename zichtbaar, dus lijkt het of er geen stimulans was vanuit een stad met Illustre school. Aan de andere kant was er geen sprake van een enorme vermindering van hun aantallen studenten in Leiden. Wel waren studenten uit diverse steden met een Illustre school die naar Leiden kwamen iets ouder. Dit maakt het aannemelijk dat zij eerst de Illustre school in hun woon-

⁹⁵¹ Vriendelijke mededeling D. van Miert.

⁹⁵² De suggestie dit te onderzoeken deed Van Miert al in zijn *Voorlopige lijst van studenten aan het Athenaeum Illustre (1632-1799)* eigen uitgave mrt. 1997, 7.

plaats hebben bezocht, maar tóch kwamen zij vervolgens naar Leiden. Mogelijk slechtte de komst van een Illustre school een psychologische barrière, waardoor jongens na een vooropleiding daar de stap aandurfd en wel een universiteit te bezoeken, hetgeen zij hiervoor niet deden.

De invloed van de komst van Illustre scholen op de Leidse universiteit is nauwelijks meetbaar, tussen alle andere factoren die van invloed waren op de komst van studenten uit bepaalde steden, zoals bijvoorbeeld bevolkingsaantallen, economische situatie en populariteit van een vak als de artes.

Stroomlijning van de universitaire opleiding

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw is er een stroomlijning van het onderwijscurriculum zichtbaar. Zo ontwikkelt de maand september zich tot vaste inschrijfmaand. Vanaf de stichting van de Leidse universiteit was de maand mei het populairst geweest om in te schrijven. Tussen 1675-1750 was de tweede plaats in de inschrijfrangorde voor de maand oktober en na 1750 nam augustus deze plek in⁹⁵³. Er kwam dus een duidelijk begin van het studiejaar, hetgeen goed aansluit bij Frijhoffs opmerking dat in de achttiende eeuw de organisatie van het leerplan strakker werd⁹⁵⁴.

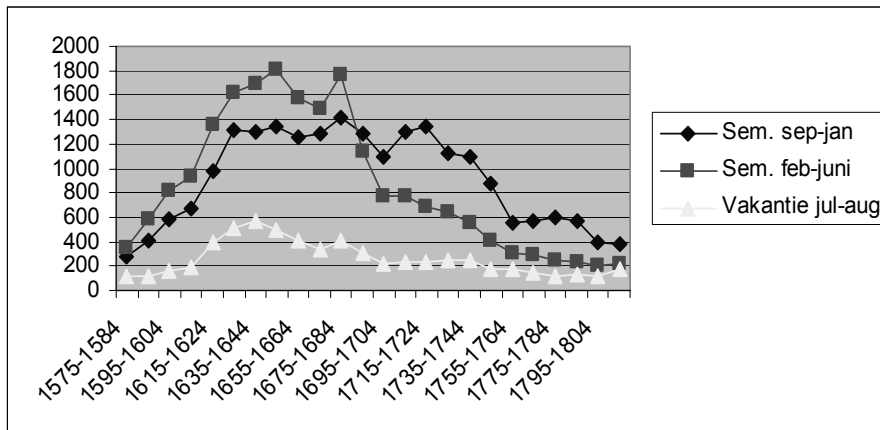
De Leidse *series lectionum* verschenen tweemaal per jaar, aanvankelijk op 1 maart en 1 oktober, hetgeen later verschoof naar de maanden februari en september. Aanvankelijk kwamen er redelijke aantallen nieuwe studenten in februari en maart. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw is dit echter over en beginnen de meesten in september met hun studie. December en januari waren het minst populair als studiebegin, waarbij een verklaring vanwege het koudere weer en de moeilijker reisomstandigheden plausibel lijkt om juist niet in die maanden naar Leiden te komen.

In tegenstelling tot buitenlandse studenten was het voor aankomende studenten uit de noordelijke-Nederlanden gebruikelijk om in mei aan een studie te beginnen. Dit veranderde in de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen september als beginmaand in zwang kwam. Buitenlandse studenten volgden een ander studiedpad. September was bij hen pas een kwart eeuw later dan bij studenten uit de Republiek het populairst als studiebegin, gevolgd door oktober en november. Vóór de periode 1675-1684 waren bij buitenlandse studenten de zomermaanden ook erg in trek om naar Leiden te komen.

⁹⁵³ De *series* met colleges werden overigens tweemaal per jaar gedrukt: 1 oktober voor het winterseizoen en 1 maart voor 's zomers.

⁹⁵⁴ Frijhoff, *Négociants*, 187.

Figuur 54. Inschrijving gerangschikt naar semesters

De registratie van studenten door de universiteit verbeterde, al was dit ook afhankelijk van de nauwkeurigheid van de *rector magnificus*. Vanaf ongeveer 1715 was de plaats van herkomst beter te achterhalen uit het *album studiosorum*, omdat de *rector magnificus* deze in meer gevallen noteerde. Ook omschreef hij de herkomst helderder. In de periode hiervoor zal de registratie ook lastiger geweest zijn, met name toen de studentenpopulatie internationaler was. Studenten kwamen van heinde en verre naar Leiden. Het is mogelijk dat de *rector magnificus* de opgegeven plaatsen niet kende en daarom niet invulde.

Ook bij het noteren van de leeftijd van studenten is een duidelijke verbetering zichtbaar vanaf ongeveer 1715. Hierbij ging het dan vooral om het feit dat de *rector magnificus* een leeftijd noteerde. De betrouwbaarheid van de leeftijdsopgave nam pas vanaf 1775 toe⁹⁵⁵.

Studievoorkeuren aan de Leidse universiteit per gewest, stad en platteland van de Republiek

Aan de hand van de studiekeuze is ook wellicht te achterhalen waarom studenten uit de verschillende gewesten van de Republiek naar Leiden kwamen. Om na te gaan wat zij studeerden en of er gewesten waren met studenten die een duidelijke voorkeur voor bepaalde faculteiten hadden, is op basis van bijlage 3 de volgende tabel gemaakt. In een oogopslag blijkt uit tabel 64 welke gewesten onder en boven het gemiddelde percentage van de Republiek als geheel uitkomen.

De hoogste percentages artesstudenten kwamen uit de nabije omgeving van Leiden: Utrecht en Holland en iets mindere mate ook Zeeland. Buiten de Randstad waren de percentages flink lager, bijvoorbeeld bij de gewesten Groningen en Friesland. Met name in de eerste honderd jaar is hun artespercentage aan de Leid-

⁹⁵⁵ Zie blz. 122.

se universiteit laag. Dit doet vermoeden dat studenten reeds in het noorden les hadden gehad, waardoor zij in Leiden gelijk aan een hoofdstudie konden beginnen. ‘Het geleerde Friesland’ bevestigde dit: Friezen bezochten Leiden (en Groningen) meestal als tweede universiteit⁹⁵⁶.

Tabel 64. Percentage studierichting gewest gerangschikt naar vakgebied

Gewest	Art%	Gewest	J%	Gewest	M%	Gewest	T%
Ut	34,38	Kol	59,28	Gen	23,90	Niet ing.	31,43
Ho	32,20	Ov	50,82	Fr	19,08	Dr	29,63
Niet ing.	31,43	Gr	47,34	Ut	16,73	Gr	24,65
Gem. Rep.	28,16	Dr	45,68	Zld	15,29	Gld	21,01
Zld	25,28	Fr	45,54	Gem. Rep.	14,80	Gen	20,82
Ov	20,05	Gld	42,12	Ho	14,47	Zld	16,74
Gld	19,92	Zld	39,72	Gr	13,61	Ov	16,55
Gen	19,04	Gem. Rep.	35,43	Gld	12,98	Fr	16,41
Kol	16,75	Gen	32,26	Niet ing.	11,43	Gem. Rep.	16,01
Fr	16,07	Ho	32,09	Dr	11,11	Ut	15,43
Dr	12,35	Ut	28,37	Ov	9,56	Ho	14,56
Gr	11,24	Niet ing.	18,57	Kol	7,22	Kol	6,7

Bij de ranglijst voor medicijnen valt de hoge positie van de Generaliteitslanden op. In deze streek woonden nog veel katholieken. Een theologiestudie was dus voor velen geen optie, net als een rechtenstudie vanwege het ontbreken van zicht op bestuursfuncties. Rechtenstudenten kwamen vooral uit de “periferie”, met bovenaan de koloniën. Hierbij ging het voornamelijk om zonen van handelaren of bestuurders, welke laatsten zelf vaak al een rechtenstudie hadden gevolgd. In ranglijst volgden bij de juridische studie Overijssel, Groningen, Drenthe en Friesland. Ook de theologen kwamen uit de “verre” gewesten van de Republiek. Hierbij ging het waarschijnlijk om een andere sociale groep, namelijk degenen die niet van een aanzienlijke afkomst waren.

De percentages zijn ook in een tijds kader gevolgd en per vak afgezet tegen de theorie van Frijhoff over de gepromoveerden, waarbij Holland en Zeeland een hausse beleven in de zeventiende eeuw en een eeuw later gevolgd door een baisse. Daarnaast kende volgens hem het oosten van het land een hausse in de achttiende eeuw en vertoonden Utrecht en Friesland een zaagtandcurve. Van Lieburg geeft aan dat Frijhoffs ontwikkeling vooral afgestudeerde rechtenstudenten betrof en heeft bij zijn predikantenonderzoek geen duidelijke daling voor het westen van de Republiek of een zekere opkomst van Oost-Nederland geconstateerd⁹⁵⁷.

De percentages artes-, medicijnen- en theologiestudenten in de loop der eeuwen volgen over het algemeen dezelfde lijn als die van de Republiek. De curves van Holland liepen gelijk met die van de Republiek, hetgeen niet vreemd is, omdat dit

⁹⁵⁶ Zijlstra, *Mythe*, 39.

⁹⁵⁷ Lieburg, *Profeten*, 175-177.

gewest zo'n 61% van het aantal studenten leverde. Zeeland lijkt een beetje diezelfde curve te hebben. Uitzondering is de rechtenstudie, waarover geen duidelijke uitspraken kunnen worden gedaan. Wat die faculteit betreft lijkt ieder gewest een eigen ritme te hebben.

Tabel 65. Studierichtingen van studenten uit 36 steden absoluut en procentueel

Plaats	Totaal	-	Art	J	M	T	-%	Art%	J%	M%	T%
Amsterdam	3480	194	874	1295	570	547	5,57	25,11	37,21	16,38	15,72
Den Haag	2366	157	603	1159	240	207	6,64	25,49	48,99	10,14	8,75
Leiden	2190	202	1341	272	234	141	9,22	61,23	12,42	10,68	6,44
Delft	1200	56	384	414	175	171	4,67	32,00	34,50	14,58	14,25
Rotterdam	1172	51	262	435	236	188	4,35	22,35	37,12	20,14	16,04
Middelburg	895	20	193	404	118	160	2,23	21,56	45,14	13,18	17,88
Dordrecht	886	37	259	340	94	156	4,18	29,23	38,37	10,61	17,61
Haarlem	751	52	264	234	136	65	6,92	35,15	31,16	18,11	8,66
Utrecht	738	29	256	222	115	116	3,93	34,69	30,08	15,58	15,72
Hoorn	493	20	179	146	82	66	4,06	36,31	29,61	16,63	13,39
Alkmaar	447	28	126	157	78	58	6,26	28,19	35,12	17,45	12,98
Den Bosch	401	21	83	142	67	88	5,24	20,70	35,41	16,71	21,95
Deventer	389	9	50	236	30	64	2,31	12,85	60,67	7,71	16,45
Gouda	388	17	101	128	83	59	4,38	26,03	32,99	21,39	15,21
Groningen	384	12	43	205	57	67	3,13	11,20	53,39	14,84	17,45
Nijmegen	366	17	77	132	68	72	4,64	21,04	36,07	18,58	19,67
Zwolle	340	12	79	183	37	29	3,53	23,24	53,82	10,88	8,53
Arnhem	330	9	60	163	42	56	2,73	18,18	49,39	12,73	16,97
Zierikzee	312	4	93	125	59	31	1,28	29,81	40,06	18,91	9,94
Enkhuizen	311	11	99	109	44	48	3,54	31,83	35,05	14,15	15,43
Breda	307	13	82	116	48	48	4,23	26,71	37,79	15,64	15,64
Zutphen	286	8	34	161	37	46	2,80	11,89	56,29	12,94	16,08
Gorinchem	284	18	80	83	48	55	6,34	28,17	29,23	16,90	19,37
Leeuwarden	263	4	42	116	51	50	1,52	15,97	44,11	19,39	19,01
Vlissingen	235	10	55	96	43	31	4,26	23,40	40,85	18,30	13,19
Schiedam	177	7	52	49	33	36	3,95	29,38	27,68	18,64	20,34
Goes	172	4	59	54	30	25	2,33	34,30	31,40	17,44	14,53
Kampen	162	6	49	60	19	28	3,70	30,25	37,04	11,73	17,28
Amersfoort	138	6	52	34	35	11	4,35	37,68	24,64	25,36	7,97
Bergen op Zoom	129	7	36	39	34	13	5,43	27,91	30,23	26,36	10,08
Tiel	125	4	30	54	12	25	3,20	24,00	43,20	9,60	20,00
Harderwijk	111	1	11	54	19	26	0,90	9,91	48,65	17,12	23,42
Veere	96	1	33	36	11	15	1,04	34,38	37,50	11,46	15,63
Franeke	60	3	10	22	16	9	5,00	16,67	36,67	26,67	15,00
Sneek	31		4	13	9	5		12,90	41,94	29,03	16,13
Oldenzaal	29	1	3	12	9	4	3,45	10,34	41,38	31,03	13,79

Vervolgens komen de stedelijke “ritmes” qua studierichting aan bod. Met dit laatste begrip wordt het afnemen en toenemen van het aantal uit een bepaalde stad afkomstige studenten in de loop van de onderzoeksperiode bedoeld.

De hier gekozen ranglijst in tabel 65 komt overeen met die van Frijhoff. Hij selecteerde 36 steden, waarvan uit literatuur bekend was wanneer zij in verval raakten of juist bloeiden. Met behulp daarvan is gezocht naar een relatie tussen economisch en demografisch verval en stijgende studentenaantallen⁹⁵⁸. Mijn lijst gebaseerd op de databank van het *album studiosorum* en die van Frijhoff komen overeen wat betreft de eerste 25 plaatsen. Daarna volgden in mijn rangorde Brielle (179), Zaltbommel (152), Maastricht (134) en Heusden (109 studenten). In plaats van deze vier plaatsen is vanwege hun voorbeeldfunctie gekozen voor Veere, Franeker, Sneek en Oldenzaal. Uit deze plaatsen kwamen minder dan 100 studenten, maar zij waren interessant omdat het ging om een voormalige Schotse stapelmarkt, een universiteitsstad, een geïsoleerd centrum met een groot omringend platteland en een vanwege de late toetreding tot de Republiek voornamelijk katholiek gebleven plaats. Bovendien lagen zij allen buiten Holland.

Wanneer tabel 65 gesorteerd wordt per studierichting, dan blijkt dat uit Leiden een opvallend hoog aantal artesstudenten kwam. Dit is waarschijnlijk te verklaren door de aanwezigheid van de universiteit in de stad. De steden die bovenaan staan op deze ranglijst bij sortering op de rechtenstudie zijn het best te omschrijven als bestuurscentra. De volgorde van steden bij de andere faculteiten laat zich niet makkelijk verklaren. Bij medicijnen staat Oldenzaal bovenaan met het hoogste percentage, mogelijk tengevolge van het lage rechtenpercentage van die plaats en wordt het gevolgd door twee Friese steden. Bij theologie hadden de Harderwijkers die in Leiden studeerden het hoogste percentage.

Om te zien of er verschil is in studiekeuze tussen Leidse studenten afkomstig uit de steden en van het platteland is met behulp van de indeling van Fockemaë tabel 66 gemaakt. Studenten uit Drenthe, de koloniën en degenen zonder ingevulde herkomst zijn hierin buiten beschouwing gelaten.

Bij drie van de vier faculteiten bleek inderdaad dat studenten van het platteland en uit de steden een andere studievoorkeur hadden. Het grootste verschil was zichtbaar bij de theologen, waar zo'n 11% meer plattelanders kozen voor de kansel. Mogelijk had dit te maken met het aanzien van het predikantenambt. Was het aanzien van een dominee in een dorp groter dan in de stad en kozen daarom meer dorpelingen dan stedelingen voor de theologieopleiding? Een andere verklaring is dat veel domineeszonen die theologie gingen studeren geboren zijn in dorpsgemeenten, omdat hun vaders daar meestal hun loopbaan en hun gezinsvorming begonnen⁹⁵⁹. Gemiddeld koos 16,01% van de studenten uit de Republiek voor de theologische faculteit. Uitschieter was het Groninger platteland (47,15%), waarvan net bleek dat zij de voorkeur gaven aan de eigen gewestelijke universiteit, maar blijkbaar niet voor een theologiestudie; gevolgd door het Hollandse

⁹⁵⁸ Frijhoff, *Société*, 138.

⁹⁵⁹ Zie Lieburg, *Profeten*, 169. Maar de vraag blijft vaak of in het album de geboorte- of woonplaats van de student stond.

(31,47%). Bij theologie kunnen de richting of professoren die doceren een rol spelen.

Tabel 66. Studierichting per streek indeling Fockema

Gewest	Aanzien	Totaal	-	Art	J	M	T	-%	Art%	J%	M%	T%
Fr	Dorp	402	15	67	206	54	60	3,73	16,67	51,24	13,43	14,93
	Stad	494	11	77	202	117	87	2,23	15,59	40,89	23,68	17,61
Gen	Dorp	423	12	43	101	149	118	2,84	10,17	23,88	35,22	27,90
	Stad	1037	46	235	370	200	186	4,44	22,66	35,68	19,29	17,94
Gld	Dorp	610	30	151	214	63	152	4,92	24,75	35,08	10,33	24,92
	Stad	1508	54	271	678	212	293	3,58	17,97	44,96	14,06	19,43
Gr	Dorp	123	4	14	35	12	58	3,25	11,38	28,46	9,76	47,15
	Stad	384	12	43	205	57	67	3,13	11,20	53,39	14,84	17,45
Ho	Dorp	1537	184	418	255	196	484	11,97	27,20	16,59	12,75	31,49
	Stad	14783	907	4837	4982	2165	1892	6,14	32,72	33,70	14,65	12,80
Ov	Dorp	329	8	67	149	27	78	2,43	20,36	45,29	8,21	23,71
	Stad	958	31	191	505	96	135	3,24	19,94	52,71	10,02	14,09
Ut	Dorp	147	16	41	36	21	33	10,88	27,89	24,49	14,29	22,45
	Stad	935	39	331	271	160	134	4,17	35,40	28,98	17,11	14,33
Zld	Dorp	452	29	126	126	68	103	6,42	27,88	27,88	15,04	22,79
	Stad	1902	41	469	809	292	291	2,16	24,66	42,53	15,35	15,30
Rep. (dorp)		4632	348	1046	1415	643	1180	7,51	22,58	30,55	13,88	25,47
Rep. (stad)		22001	1141	6454	8022	3299	3085	5,19	29,34	36,46	14,99	14,02
Rep. totaal		26633	1489	7500	9437	3942	4265	5,59	28,16	35,43	14,80	16,01

Zes procent meer stedelingen kozen voor de rechtenstudie. Uitschieters bij de rechtenfaculteit (gemiddeld 35,43%) waren de Groninger en Overijsselse steden (beiden circa 53%) en het Friese platteland (51,24%). De juristen kwamen, met uitzondering van de Friezen, meer uit de steden dan van het platteland, en het minst uit de Hollandse polder (16,59%) en die van de Generaliteit (23,88%) en Utrecht (24,49%).

Studenten uit de steden kozen met bijna 7% meer voor de artes dan de plattelanners, terwijl te verwachten was dat stedelingen juist eerder de artes oversloegen, omdat ze die leerstof al op de Latijnse school hadden gehad. Vergeleken met het gemiddelde percentage van de artes (28,16%) vallen de hoge uitkomsten van de Hollandse steden (32,72%), maar meer nog de Utrechtse steden (35,40%) op. Dit kan betekenen dat de lessen van de Latijnse school van een ander niveau waren dan op de universiteit. Maar het kan ook dat de artes als verzamelbegrip moeten worden gezien, en dat studenten deze niet als vooropleiding volgden, maar kozen voor aparte vakken als bijvoorbeeld *mathematica*. Aan de andere kant van het spectrum zijn er de lage percentages van het Generaliteitsplatteland (10,17%) en Groningen, zowel stad als dorp zo'n 11%.

De enige faculteit zonder verschil in studievoorkeur was de medische. Het aantal medicijnenstudenten was praktisch gelijk wat betreft stedelingen en dorpelingen, al was de eerste groep wel net 1% groter. Van het platteland van de Genera-

liteitslanden kwamen de meeste medicijnenstudenten (35,22%)⁹⁶⁰, gevolgd door de Friese steden (23,68%). Het niet-stedelijke gedeelte van Overijssel kwam het laagst uit met 8,21%, dus zo'n 6,5% lager dan het gemiddelde van de gehele Republiek van 14,80%.

Het meest van het gemiddelde afwijkende gewest was Friesland, waar de artes- en rechtenstudenten uit het dorp kwamen en de medici en theologen uit de stad. De meest van het gemiddelde van de Republiek afwijkende faculteit qua stads- of plattelandherkomst was theologie, waar het dus relatief vaker voorkwam dat deze studenten uit een dorp kwamen.

In tabel 67 en de figuren 55 tot en met 58 zijn de verschillen in studierichting tussen studenten uit steden en dorpen uit de Republiek gevolgd door de eeuwen heen. De meerderheid van de artesstudenten kwam uit de stad. Het verschil tussen studenten in stad en dorp is in de zestiende eeuw het grootst⁹⁶¹. Het rechtenpercentage gaat aanvankelijk redelijk gelijk op, tot en met de zeventiende eeuw. In de achttiende eeuw veranderde dit. Studenten uit de stad namen de overhand, hetgeen begin negentiende eeuw zo bleef. Dit kan samenhangen met de al eerder, op blz. 184 gesignaleerde ontwikkeling die stedelijke regenten doormaakten. Waren zij in de zeventiende eeuw nog voornamelijk kooplieden, in de achttiende eeuw is de regent voor het merendeel een beambte met een academische titel⁹⁶².

Tabel 67. Ontwikkelingen studierichting stad en platteland per eeuw

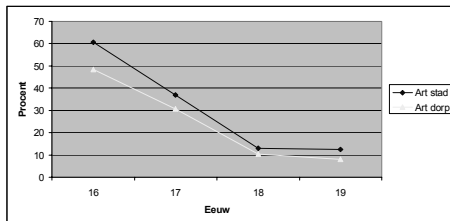
Periode	Aanzien	Totaal	-	Art	J	M	T	-%	Art%	J%	M%	T%
16 ^e eeuw	Dorp	256	14	124	73	11	34	5,47	48,44	28,52	4,30	13,28
	Stad	1163	40	704	286	59	74	3,44	60,53	24,59	5,07	6,36
17 ^e eeuw	Dorp	2328	186	716	755	235	436	7,99	30,76	32,43	10,09	18,73
	Stad	12625	750	4677	4060	1719	1419	5,94	37,05	32,16	13,62	11,24
18 ^e eeuw	Dorp	1816	143	187	527	319	640	7,87	10,30	29,02	17,57	35,24
	Stad	7402	322	972	3350	1334	1424	4,35	13,13	45,26	18,02	19,24
19 ^e eeuw	Dorp	232	5	19	60	78	70	2,16	8,19	25,86	33,62	30,17
	Stad	811	29	101	326	187	168	3,58	12,45	40,20	23,06	20,72

⁹⁶⁰ Voor een vergelijking met Bots' studie naar degenen uit (het huidige) Noord-Brabant, is een omrekening nodig. Mijn cijfers voor de Generaliteitslanden komen op art dorp 15,47% en stad 84,53%; J 21,44% en 78,56%; M hoogste dorp 42,69%, maar toch minder dan stad 57,31%; T 38,81% tegen 61,18% stad. De Brabantse steden hebben veel meer theologische studenten opgeleverd dan het platteland. De helft van de medicijnenstudenten was afkomstig uit de drie grote steden Den Bosch, Breda en Bergen op Zoom, dus minimaal 50% kwam uit een stad. Uit de drie grote steden kwamen tezamen 309 van de rechtenstudenten aan de Noordnederlandse universiteiten, zijnde ca. 58% van het totaal. Deze Brabantse studenten kwamen voor verreweg het grootste gedeelte uit de steden. Bots, *Noordbrabantse studenten*, 75, 94 en 122.

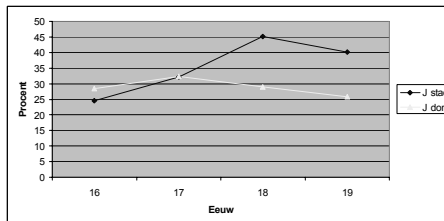
⁹⁶¹ De verschillen in percentages voor stad en dorp bedroegen per eeuw: 12,09 6,29 2,83 en 4,26.

⁹⁶² Frijhoff, *Graduation*, 412. W. Frijhoff, "Opleiding en wetenschappelijke belangstelling van het Nederlandse regentenpatriciaat tijdens de Republiek: uitgangspunten, kenmerken, ontwikkelingen", in: *Bulletin werkgroep elites* 8 (1987) 6-20.

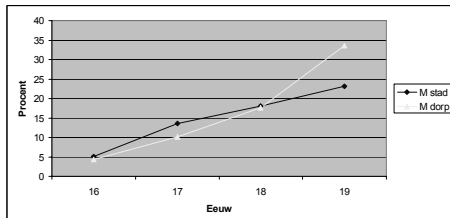
Figuur 55. Artesstudenten uit stad en dorp

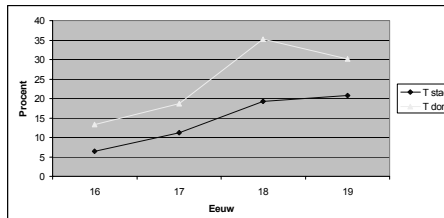
Figuur 56. Rechtenstudenten uit stad en dorp

Figuur 57. Medicijnenstudenten uit stad en dorp

Figuur 58. Theologiestudenten uit stad en dorp

Bij de medische faculteit nam in Leiden begin negentiende eeuw opeens het aantal plattelandsstudenten toe. Daarvoor gingen hun aantallen redelijk gelijk op, hoewel de percentages studenten uit de stad enkele procenten hoger lagen. De gehele periode waren er meer theologiestudenten afkomstig van het platteland dan uit de stad. Het verschil tussen deze twee groepen was aanzienlijk. In de zestiende eeuw bedroeg dit zo'n 7%. Het verschil bleef gelijk in de zeventiende eeuw, om in de achttiende eeuw zelfs op te lopen tot 16%. Vervolgens daalde dit verschil begin negentiende eeuw naar zo'n 10%. Een hoog percentage theologiestudenten van het platteland kan erop wijzen dat velen zelf uit een predikantengezin komen⁹⁶³.

Tenslotte is er aandacht voor het omliggende platteland van Leiden. Van een aanzienlijk gedeelte (29,94%) van de studenten hier vandaan was geen studierichting bekend. Verder schreef 31,85% zich in bij de artes, 14,65% deed theologie, 9,55% medicijnen en 14,01% rechten. Deze percentages zijn vergeleken met die van een ander stuk platteland in Holland, namelijk het eiland de Hoeksche Waard. Het totaal van dit eiland, toch relatief ver van Leiden gelegen, kwam op 50 studenten en bedroeg dus ongeveer 1/3 van het Leiden-omringende platteland. Door het hoge percentage onbekende studiekeuzes van het platteland van Leiden blijft het moeilijk vergelijken, maar het aantal theologiestudenten uit de Hoeksche Waard was wel groter, namelijk 42%. Daarentegen was het percentage rechtenstudenten (8%) lager. De andere studierichtingen van degenen uit de Hoeksche

⁹⁶³ De gezinsvorming van predikanten vond over het algemeen plaats in hun eerste standplaats(en). Dat was meestal een dorp.

Waard kwamen redelijk overeen met die van de Leidse plattelandsstudenten, met 28% artes, 10% medicijnen en van 12% bleef de studierichting onbekend.

Nog een niveau hoger kan de studievoorkeur van het Leidse omringende platteland vergeleken worden met het overige platteland van de Republiek. Ook daarbij kiest de rest van het land twee keer zo vaak voor een theologiestudie (27,67%) en een rechtenstudie (28,46%) dan degenen uit de omgeving van Leiden, medicijnen is iets hoger (14,68%), artes is lager (22,78%) en het aantal met een onbekende studierichting is nog lager, met 6,41%. Een verklaring voor het afwijkende, lagere percentage theologiestudenten van het Leidse platteland is niet gevonden.

Welvaart

De term welvaart wordt hier gebruikt als een soort paraplubegrip voor de met elkaar samenhangende politieke-, economische- en demografische situatie. Het is mogelijk dat de mate van welvaart, of juist het ontbreken ervan van invloed is op de aantallen studenten in Leiden uit de Republiek. De vraag is of er bij een bloeiende economie meer jongens gingen studeren of dat zij de universiteit dan juist links lieten liggen. Ook de relatie tussen de economische situatie en de keuze voor een bepaalde studierichting komt aan bod.

De Republiek

De economie floreerde tijdens de Gouden Eeuw van 1580 tot 1670⁹⁶⁴. Deze bloeiperiode is onder te verdelen in twee verschillende fasen. Het kenmerk van de periode 1580-1621 is een snelle groei van de Noord-Nederlandse handel, met Amsterdam als stapelmarkt. Dankzij de enorme groei van het handelskapitaal wordt er veel geïnvesteerd en over de hele wereld handel gedreven. De tweede periode 1621-1663 speelde zich af tegen een andere internationale context. De groei van bijna alle Europese markten verminderde na de handelscrisis van 1618-1621. In deze periode worden investeringen gedaan in de eigen infrastructuur, zoals het netwerk van trekschuitverbindingen. Het aantal inwoners van steden nam enorm toe en de Republiek loopt vóór op het gebied van technologie. Het einde van de Gouden Eeuw viel samen met een periode van crisis en aanpassing (1663-1714). Op politiek gebied was er sprake van onrust. Drie Engelse zeeoorlogen (1652-1654; 1665-1667 en 1672-1674), maar vooral de Franse inval van 1672 verstoorden de Noord-Nederlandse handel. Deze handel had al te lijden van een toenemend aantal handelsbeperkingen ingesteld door andere landen. Deze moeilijkheden vielen samen met een nieuw economisch klimaat, dat bepaald werd door een lang aanhoudende daling van het prijsniveau (vandaar 1663) en daarmee samenhangend het einde van de bevolkingsgroei⁹⁶⁵. Het lijkt erop dat vanaf 1672 de Hollandse economie een lange periode van stagnatie doormaakte,

⁹⁶⁴ Th. de Nijs, *Geschiedenis van Holland*, Deel. 2:1572 tot 1795 (Verloren 2002), 135.

⁹⁶⁵ Vries, *Nederland 1500-1815*, hfst. 13, 763-790.

waarbij het inkomen per hoofd niet toenam en tussen 1670 en 1740 mogelijk zelfs licht daalde⁹⁶⁶.

Waarschijnlijk bleef daarna de Hollandse economie relatief stabiel, waarschijnlijk al in de tweede helft van de zeventiende eeuw, maar zeker tussen 1700 en 1780⁹⁶⁷. Na 1780 kreeg de Republiek het moeilijker. De oorlog met Engeland in 1780 betekende het einde van de beschermende neutraliteit voor de Nederlandse scheepvaart en de doodsteek voor de V.O.C. De Franse invloed na 1795 legde een enorme financiële druk op. De staatsschuld steeg. Amsterdam was niet langer hét centrum van de internationale kapitaalmarkt. De oorlogen uit de periode van de Franse Revolutie en het bewind van Napoleon waren eveneens slecht voor de handel⁹⁶⁸.

Tabel 68 geeft de voorgaande ontwikkelingen weer met de bijbehorende studentenaantallen in die decennia. Een Gouden Eeuw was er niet alleen op economisch gebied, maar min of meer gelijktijdig ook op de Leidse universiteit. Daarnaast waren er vijf aanzienlijke dalingen in studentenaantallen ten opzichte van voorgaande decennia te onderscheiden. De neergang tussen 1635-1644 hing zeer waarschijnlijk niet zozeer samen met een negatieve economische situatie, maar met een omvangrijke pestepidemie (zie blz. 80). Daarnaast zijn er minder inschrijvingen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw, met name tussen 1685-1694. Dit was een periode waarin de handel te lijden had van oorlog en waarin het prijsniveau daalde. De daling tussen 1725-1734 in studentenaantallen viel samen met de belangrijkste economische depressie van de Republiek van 1720-1740⁹⁶⁹. Het afnemen van studenten in Leiden tussen 1755-1764 is niet makkelijk te verklaren, maar hangt mogelijk samen met het strengere toezicht op wie zich mocht inschrijven als lidmaat vanwege het misbruik van de universitaire privileges. Tenslotte was de periode 1795-1804 economisch moeilijk.

Uit het voorgaande is een verband zichtbaar tussen studentenaantallen en welvaart. Indien het economisch moeilijk gaat, is er een dalend aantal studenten uit de Republiek dat naar Leiden komt⁹⁷⁰. Er is echter een verschil in reactiepatronen van studenten en afgestudeerden. Frijhoff heeft als indicatie de ‘convooiën en licenten’, de invoerrechten van de douane en de stedelijke accijns, genomen voor zijn onderzoek naar de relatie tussen de economische situatie en het aantal afgestudeerden⁹⁷¹. Hij concludeert dat het aantal afgestudeerden stijgt tijdens economische crises en daalt in tijden van welvaart⁹⁷².

⁹⁶⁶ Zanden, *Nederland 1780-1914*, 31.

⁹⁶⁷ J. L. van Zanden, “De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987) 564 en 608. Dit is de hypothese van Johan de Vries, die is gecontroleerd (en enigszins verbeterd) wat betreft die daling door J. L. van Zanden in 1987.

⁹⁶⁸ Vries, *Nederland 1500-1815*, 763-790.

⁹⁶⁹ Frijhoff, *Société*, 125.

⁹⁷⁰ Ook Lamberts, *Leuven*, 57 kwam tot de conclusie dat de economische toestand van een gewest duidelijk het procentuele aantal jongeren dat studies kon aanvatten beïnvloedde. Daarmee hangt ook samen de demografische kracht van het betrokken gewest.

⁹⁷¹ Het gebruik van de graan- of kaasprijzen is hier niet de meest geschikte indicator, omdat studenten uit de rijkere klassen kwamen, die niet veel moeite hadden met het betalen van deze basisbehoeften. Dit bleek ook uit buitenlands onderzoek: de hoogte van de graanprijzen hadden niet direkt invloed op

Tabel 68. Inschrijvingen studenten uit de Republiek in Leiden en verschil met voorgaande periode

Periode	Republiek	Vershil voorgaand	Situatie in Republiek
1575-1584	418	-	
1585-1594	629	211	Begin Gouden Eeuw
1595-1604	908	279	Gouden Eeuw: periode 1
1605-1614	1022	114	Gouden Eeuw: periode 1
1615-1624	1325	303	Gouden Eeuw: periode 1
1625-1634	1659	334	Gouden Eeuw: periode 2
1635-1644	1432	-227	Pest 1635 Gouden Eeuw: periode 2
1645-1654	1717	285	Gouden Eeuw: periode 2
1655-1664	1887	170	Gouden Eeuw: periode 2
1665-1674	1863	-24	1670 einde Gouden1672-1674 oorlog
1675-1684	1720	-143	Crisis en aanpassing
1685-1694	1314	-406	Crisis en aanpassing
1695-1704	1016	-298	Crisis en aanpassing
1705-1714	1123	107	Crisis en aanpassing
1715-1724	1140	17	
1725-1734	996	-144	Economische depressie Rep
1735-1744	1055	59	Economische depressie Rep
1745-1754	1051	-4	
1755-1764	758	-293	
1765-1774	733	-25	
1775-1784	766	33	1784-1787 patriottenburgeroorlog
1785-1794	753	-13	
1795-1804	622	-131	1795 Fransen in het land
1805-1812	726	104	

Bots legt verder een link tussen de economische situatie en gekozen studierichting. Wat de Brabantse studenten betreft was medicijnen vergeleken met rechten en theologie een betrekkelijk conjunctuurongevoelige studie. De algemene hausse rond 1650 en de achttiende eeuwse baisse weerspiegelen zich niet duidelijk in de toeloop van Noordbrabantse medische studenten naar de universiteit⁹⁷³. Volgens mijn onderzoek lijken de algemene curves van de vier faculteiten uit het Leidse *album studiosorum* zich niets aan te trekken van de conjunctuur, met uitzondering van het vak filosofie uit de onderverdeling van de artes.

de studentenaantallen aan buitenlandse universiteiten. Alschner, *Helmstedt*, 128. Frijhoff, *Société*, 124.

⁹⁷² Frijhoff, *Société*, 124-125: De problemen bij het gebruik van convooien en licenten zijn in de eerste plaats dat smokkel hierbuiten valt. Ten tweede is er het obstakel van de introductie van een nieuw algemeen tarief in 1725, bedoeld om de stijging met 1/3 van alle douanetarieven uit 1651 op te heffen. Cijfers van voor en na 1725 zijn hierdoor niet te vergelijken. Frijhoff's conclusie dat het aantal afgestudeerden stijgt tijdens economische crises komt uitgebreid aan de orde gekomen op blz. 247.

⁹⁷³ Bots, *Noordbrabantse studenten*, 93.

Op het schetsen van een algemeen beeld van de economische situatie valt echter af te dingen, dat niet alle gewesten deze zelfde ontwikkeling doormaakten. Integendeel, soms waren gelijktijdig tegengestelde ontwikkelingen zichtbaar in verschillende streken. Daarom komen nu de afzonderlijke gewesten aan bod. Ook per economische sector, zoals bijvoorbeeld handel, landbouw of visserij, wisselden voor- en tegenspoed⁹⁷⁴. Bovendien moet beseft worden dat er in alle geledingen (gewesten, maar ook bijvoorbeeld steden) sprake was van inkomensongelijkheid. De economische bloei leidde tot een enorme toename van rijkdom, maar dit gold een beperkte bevolkingsgroep⁹⁷⁵. In de zeventiende eeuw bezat in de Hollandse steden ongeveer 10% van de huishoudens bijna alle rijkdom⁹⁷⁶.

Gewestelijk niveau: land- en zeegewesten⁹⁷⁷

Holland, Zeeland, Gelderland, Overijssel en de Generaliteit bereikten in het tijdvak direct na beëindigen van de Nederlandse Opstand in 1648 hun top wat betreft studentenaantallen in Leiden. Er zou dus een politieke verklaring voor de studentenaantallen kunnen zijn. Maar de oorlog speelde zich na het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) eigenlijk al buiten de grenzen van de Republiek af. In Holland en Zeeland was er alleen sprake van oorlogsgeweld in 1627 tot en met 1629 en 1631, hetgeen niet enorme invloed in de studentenaantallen uit deze twee gewesten had. In de rest van de Noordelijke Nederlanden vonden nog gevechten aan de grenzen plaats in 1622, 1624, 1626-1627, 1629 en 1635-1636⁹⁷⁸.

Over het algemeen is er in de Noordelijke Nederlanden sprake van een sterke bevolkingsgroei tot na het midden van de zeventiende eeuw, gevolgd door stagnatie tot 1750. Daarna breekt over het algemeen weer een groeiperiode aan, maar dit wordt voor de totaliteit versluierd door de ontwikkeling in Holland, met name in de steden daar⁹⁷⁹.

Na een enorme bevolkingsgroei daalde tussen 1680-1750 de bevolking van Holland met zo'n elf procent en zou een positief natuurlijk groeicijfer pas na 1815 weer voorkomen. Hoewel een exacte datering nog niet helder is, lijkt het waarschijnlijk dat gedurende het tweede kwart van de achttiende eeuw het inwonertal van de Hollandse industriesteden Delft, Gouda, Haarlem en Leiden met gemiddeld 30% afnam, om in de daarop volgende vijfenveertig jaar tot aan de

⁹⁷⁴ Soltow, *Income and wealth inequality*, 32. J. L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituten en economische ontwikkeling* (Meppel 2000) 29.

⁹⁷⁵ Soltow, *Income and wealth inequality*, 32.

⁹⁷⁶ Ibidem, 41.

⁹⁷⁷ De studentenaantallen van alle gewesten zijn per decennium terug te vinden in bijlage 1.

⁹⁷⁸ In het *album studiosorum* zijn in die jaren voor Holland en Zeeland geen echt schokkende dalingen zichtbaar, maar wel kleine. Maar in de jaren ervoor en erna kwamen ook wel van die grote verschillen voor. C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550- ca. 1630* (Hilversum 2001) 120. De Zuidelijke Nederlanden hadden bijna constant te lijden, met uitzondering van vier rustige jaren.

⁹⁷⁹ Vries, *Nederland 1500-1800*, 93-94. De rest van deze alinea over bevolkingsaantallen per gewest is eveneens op deze literatuur gebaseerd.

Bataafse revolutie nog eens 17% aan werkgelegenheid te verliezen. Steden die meer op de internationale handel waren gericht, vielen veel minder terug. Zo bleef met name Amsterdam tot 1795 min of meer stabiel en groeide Rotterdam zelfs⁹⁸⁰. Na 1750 nam dus de bevolking van het zuidelijke deel van Holland, rondom Rotterdam en Dordrecht, weer toe. In het centrale gedeelte van Holland was hier nog geen sprake van en overheerste stagnatie, met langzame verdere daling in sommige steden. Wat studentenaantallen betreft laten deze zeegewesten inderdaad een toename zien tot en met het derde kwart van de zeventiende eeuw. De bevolkingstoename in de tweede helft van de achttiende eeuw hield echter geen gelijke tred met een toename van studenten. Hun aantal bleef dalen.

Tussen 1650 en 1750 was de bevolkingsontwikkeling van de streek aan de Zuiderzee er op zijn best een van stagnatie, met name in de Veluwe Zuiderzeesteden en het Land van Vollenhove. Het aantal studenten uit Overijssel in Leiden vertoont een dalende lijn na 1650-1674. Friesland maakte eenzelfde demografische ontwikkeling als Holland door, dus sterke bevolkingsgroei in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw. Tussen 1650 en 1750 was er sprake van een enorme daling van het aantal inwoners. De groei van de studentenaantallen eindigde na de eerste helft van de zeventiende eeuw en, net als bij de Hollanders, was er géén sprake van een toename terwijl vanaf 1750 de bevolking weer toenam. Vóór 1750 is de ontwikkeling van het zuiden niet echt duidelijk. De oorlogsperiode (1570-1650) bracht ernstige ontvolking met zich mee. Doordat de handelsroutes niet begaanbaar waren, hadden vooral steden daar onder te lijden. Tussen 1650 en 1750 lijkt aanvankelijk in de Meierij van Den Bosch en in het noorden van Limburg sprake van herstel. Tussen 1700 en 1750 volgde opnieuw een stagnatie. De ontwikkeling in het zuiden van Limburg was echter min of meer tegengesteld. Na 1750 is de ontwikkeling van het zuiden wel helder. Er was sprake van een algehele bevolkingsgroei in de tweede helft van de achttiende eeuw, die ook daarna tot 1815 aanhield. Inderdaad stijgen de studentenaantallen uit de Generaliteitslanden vanaf 1645-1654, dus nadat er vrede was gesloten. Tussen 1655-1674 is een piekperiode zichtbaar. Vervolgens zakten de aantallen wat in, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw blijven de studentenaantallen op peil. Voor het gewest Utrecht is niet of nauwelijks informatie beschikbaar over bevolkingsaantallen⁹⁸¹.

Er is verder gekeken naar een demografische verklaring voor de rangorde van de gewesten qua studentenaantallen in Leiden. Uit een gewest met weinig inwoners zullen naar verwachting weinig studenten komen. Aangezien er weinig betrouwbare reeksen met bevolkingscijfers beschikbaar waren, is voor tabel 69 gebruik gemaakt van een momentopname, namelijk de eerste volkstelling van de Republiek uit 1795⁹⁸².

⁹⁸⁰ Zanden, *Nederland 1780-1914*, 32.

⁹⁸¹ Vries, *Nederland 1500-1815*, 73.

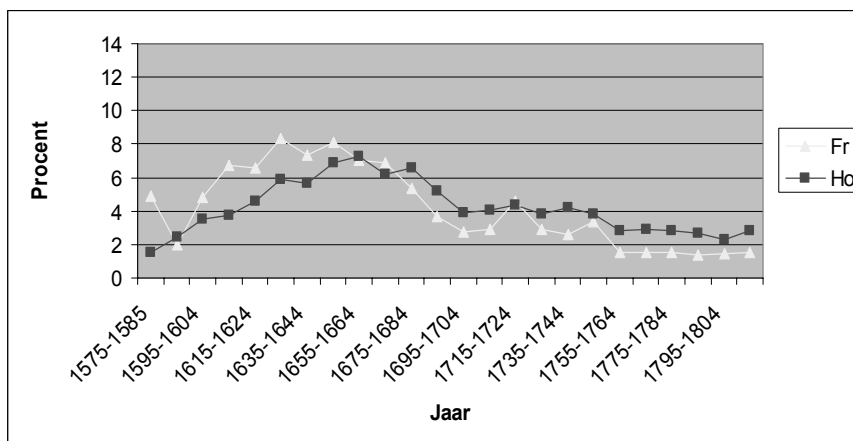
⁹⁸² Vries, *Nederland 1500-1815*, 81. Ook de gegevens in de tabel zijn hierop gebaseerd, waarbij Noord-Brabant en Limburg zijn samengevoegd en gerekend werden als Generaliteitslanden.

Tabel 69. Percentages studenten per gewest vergeleken met bevolkingspercentages

Streek	1775-1799 % album	1795 % bevolking	Rangorde album	Rangorde bevolking
Holland	60	38	1. Holland	1. Holland
Gen.land.	10	19	2. Gen.land.	2. Gen.land
Gelderland	7	11	3. Gelderland	3. Gelderland
Zeeland	7	6	4. Zeeland	4. Friesland
Overijssel	6	7	5. Overijssel	5. Overijssel
Friesland	2	8	6. Friesland	6. Groningen
Utrecht	2	5	7. Utrecht	6. Zeeland
Groningen	1	6	8. Groningen	7. Utrecht
Drenthe	0	2	9. Drenthe	8. Drenthe

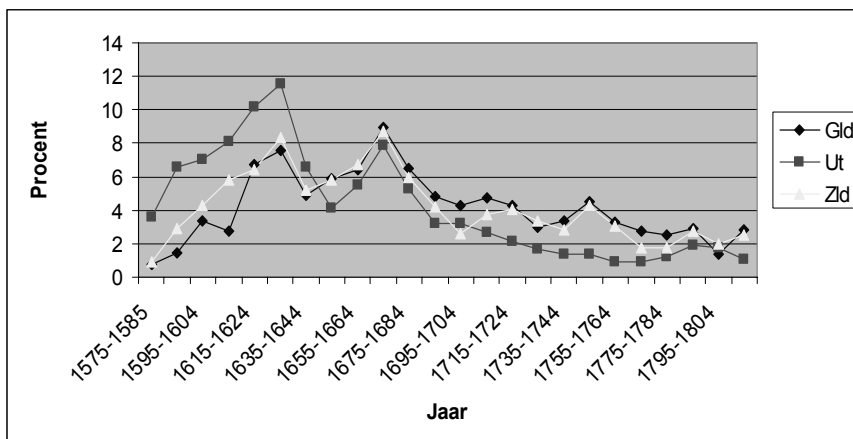
Wanneer de uitkomsten van de volkstelling naast die van het tijdvak 1775-1799 van het *album studiosorum* worden gezet, blijkt dat Zeeland hoger scoort wat betreft studentenaantallen dan op basis van de bevolkingsaantallen te verwachten viel. Friesland daarentegen komt lager dan verwacht uit. Absolute topper is het gewest Holland, dat qua bevolking 38% van de Republiek uitmaakt en maar liefst 60% van de studenten leverde aan het einde van de achttiende eeuw. Frijhoffs onderzoek met alle studenten uit de Republiek aan binnenlandse- en buitenlandse universiteiten, voor de periode rond 1650, komt met een gelijk percentage en een gelijke conclusie: uit het gewest Holland kwamen meer studenten dan er op grond van het bevolkingsaantal verwacht kon worden⁹⁸³.

Figuur 59. Gewesten groep I

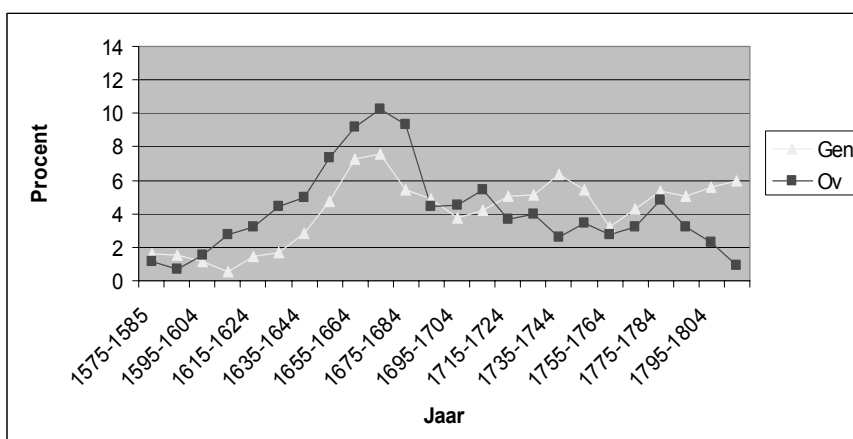

⁹⁸³ Frijhoff, 1650, 258.

Figuur 60. Gewesten groep II

Figuur 61. Gewesten groep III

De gewesten zijn in drie groepen onder te verdelen die een min of meer gelijke ontwikkeling van studentenaantallen doormaken. Daarnaast blijft er nog een restgroepje over. De eerste groep vormt de “algemene bergcurve”. De toename van het studentenaantal begint gelijk na de oprichting van de Leidse universiteit en eindigt met een piek in de periode 1650-1674. Na een daling volgt een opleving aan het begin van de negentiende eeuw. De hoogste berg is die van het meest-vertegenwoordigde gewest Holland. Friesland heeft op een lager niveau dezelfde curve als Holland, die echter wel vlakker is. De tweede groep heeft eveneens een bergcurve, maar dan met een daling na 1635. Het gaat hierbij om de gewesten Zeeland, Gelderland en Utrecht.

De voorgaande twee groepen bevatten de meeste studenten. De overige groepen, met hooguit 4% van studenten uit de Republiek, ontwikkelden zich volledig anders. Het gezamenlijke kenmerk van de derde groep, bestaande uit de Generali-

teitslanden en Overijssel is een late piekperiode. Ook Drenthe, met een nog iets later piekje zou hierbij gerekend kunnen worden. Wat betreft de restgroep bestaat de Groningse lijn uit een echte zaagtand. Studenten uit de koloniën kwamen vanaf 1625 in de figuur voor en begonnen met een lange aanloop naar hun piek een eeuw later. De lijn bleef vrij vlak en daalde vervolgens lichtjes.

Bij Frijhoffs groep gepromoveerden bleek de zeventiende eeuw de bloeiperiode te zijn voor de zeegewesten, waarna hun aantallen gingen dalen in de achttiende eeuw. De landgewesten kwamen sterk in opkomst in de achttiende eeuw⁹⁸⁴. Verder lieten de promovendi uit Utrecht en Friesland een zaagtandcurve zien⁹⁸⁵.

Bij mijn studentenaantallen is er niet zoals bij Frijhoffs promovendicurven een duidelijke tegenstelling tussen de land- en zeegewesten, al vormen de westelijke kustgewesten Holland en Zeeland net als bij de promovendi de absolute top in het derde kwart van de zeventiende eeuw en dalen zij vervolgens. Utrecht en Friesland zaten net als bij Frijhoff samen in een tussengroep⁹⁸⁶. Uit Groningen en Drenthe, en overigens ook Overijssel, Gelderland en de Generaliteitslanden kwamen volgens Frijhoff een groot aantal gepromoveerden in de achttiende eeuw⁹⁸⁷. Dat is niet terug te zien bij de studentenaantallen.

Steden

De bevolkingsgrootte van steden speelt een grote rol in ranglijsten. Mijn top 10 van herkomststeden van Leidse studenten begint met Amsterdam, Den Haag, Leiden, Delft, Rotterdam, Middelburg, Dordrecht, Haarlem, Utrecht en Hoorn⁹⁸⁸. Ook Van Lieburg als Frijhoff kennen een grote invloed toe aan de bevolkingsgrootte van steden. Van Lieburg heeft met zijn herkomststeden van predikanten een top 10 gemaakt, die grote overeenkomsten vertoont met de steden bovenaan de top 38 van Frijhoffs promovendi, namelijk ten eerste Amsterdam, gevolgd door Groningen, Leiden, Utrecht, Leeuwarden, Rotterdam, Middelburg, Den Haag, Dordrecht en Delft⁹⁸⁹. Frijhoffs reeks is als volgt: Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Leiden, Rotterdam, Groningen, Delft, Middelburg en Leeuwarden⁹⁹⁰. Er zijn dus grote overeenkomsten, zij het dat bij mij Groningen en Leeuwarden niet zo hoog voorkomen. De reden daarvoor is het "regionale" karakter van mijn onderzoek: ik richtte mij op studenten in Leiden, terwijl Frijhoff en Van Lieburg landelijker onderzoek deden naar respectievelijk "alle promovendi uit de Noordelijke Nederlanden" en "alle predikanten in de Republiek".

⁹⁸⁴ Lieburg, *Profeten*, 175-177.

⁹⁸⁵ Lieburg, *Profeten*, 175.

⁹⁸⁶ Frijhoff, *Société*, 126-134 en Lieburg, *Profeten*, 175: Frijhoffs theorie is samengevat in het volgende citaat. "In ieder geval doet zich een historisch onderscheid tussen de kustprovincies en de landprovincies voor. De stagnatie van de verstedelijkte gebieden, in de zeventiende eeuw de motor van de Nederlandse welvaart, werd gevolgd door de opkomst van voorheen onderontwikkelde streken, die in de achttiende eeuw "exporteurs van hersenen" geworden lijken te zijn".

⁹⁸⁷ Frijhoff, *Société*, 131.

⁹⁸⁸ Zie tabel 54.

⁹⁸⁹ Lieburg, *Profeten*, 162.

⁹⁹⁰ Frijhoff, *Société*, 139.

Van Lieburg meent dat elke lijst met publieke of burgerlijke beroepsbeoefenaars aanvankelijk eenzelfde rangorde zal volgen, 'enkel en alleen omdat de bevolkingsgrootte van de steden dan de onderlinge verschillen in sociaal-culturele functies nog verbergt'⁹⁹¹. Volgens Frijhoff was de eerste plaats van Amsterdam bij de promovendi enkel te danken aan het hoge inwonertal⁹⁹².

Een probleem bij de vergelijkingen van studentenaantal en inwonertal is de betrouwbaarheid van de beschikbare bevolkingscijfers. De eerste volkstelling vond plaats in 1795. Vóór die tijd moet met reconstructies gebaseerd op belastingheffingen worden gewerkt⁹⁹³.

Uit Amsterdam met zijn ca. 217.000 inwoners kwamen dus veruit de meeste studenten naar Leiden. De rest van de top 5 van steden met meer dan 1000 studenten bestond uit Den Haag, Leiden, Delft en Rotterdam. Er waren in de Republiek slechts vijf steden met meer dan 25.000 inwoners in 1795. Naast Amsterdam waren dat Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Leiden. Het ontbreken van Utrecht in de ranglijst van studentenaantallen en in plaats daarvan de aanwezigheid van Delft valt op. Delft telde in 1795 16.779 inwoners, inclusief degenen wonend in Delfshaven⁹⁹⁴. De verklaring ligt voor de hand. Delft had geen eigen universiteit waar studenten terechtkonden en Utrecht wel. Bovendien ligt Delft in de nabijheid van Leiden.

Tabel 70. Percentage studenten op inwonertal van steden uit de Republiek in 1809

Plaats	Inwonertal 1809	Studenten 1795-1812	Percentage
Leiden	29848	141	0,47
Delft	14034	54	0,38
Zierikzee	6303	20	0,32
Den Haag	38737	115	0,3
Middelburg	14535	42	0,29
Den Bosch	13900	35	0,25
Breda	9532	24	0,25
Brielle	3185	8	0,25
Hulst	1714	4	0,23
Dordrecht	19320	44	0,23
Zaltbommel	3130	7	0,22
Naarden	2377	5	0,21
Geertruidenberg	1443	3	0,21
Megen	1001	2	0,2
Heusden	1511	3	0,2
Gorinchem	5583	11	0,2

⁹⁹¹ Lieburg, *Profeten*, 164. In Lesger, *Handel*, 131 staat een kaart van Nederland met een overzicht van bevolking grote centra in 1600 en 1650. Heel helder is daarop de enorme "voorsprong" zichtbaar van Hollandse steden, en de grootte van Middelburg, gevolgd door Utrecht en Leeuwarden.

⁹⁹² Frijhoff, *Société*, 140.

⁹⁹³ Woude, *Demografische ontwikkeling*, 123.

⁹⁹⁴ Woude, *Demografische ontwikkeling*, 125, 126, 139.

Purmerend	2562	5	0,2
Haarlem	20165	30	0,15
Rotterdam	59118	70	0,12
Amsterdam	201714	184	0,09
Utrecht	35809	18	0,05
Groningen	26044	5	0,02

Voorgaande uitkomsten zijn alleen gericht op Hollandse steden. Om ook daarbuiten, zij het voor een beperkte periode, te kijken, zijn hier gegevens van Frijhoff van steden met meer dan 1000 inwoners of dorpen met meer dan 3000 inwoners tussen 1795-1814 gecombineerd met de aantallen studenten uit het Leidse *album studiosorum*. Dit leverde tabel 70 op⁹⁹⁵.

De eerste zeventien plaatsen vormen de ranglijst van groter dan of gelijk aan 0,2%, plus daaronder nog wat 'losse' grote steden zoals Amsterdam en Rotterdam met hun uitkomsten, waarbij enkele kleinere plaatsen die hier nog tussen zaten zijn weggelaten. De universiteitsstad Leiden had in deze periode het hoogste percentage studenten gemeten op het bevolkingsaantal⁹⁹⁶. Zierikzee staat op gelijke voet met bijvoorbeeld het veel grotere Den Haag en staat zelfs boven de dichtstbevolkte stad van de Republiek: Amsterdam.

Nu geconstateerd is dat een stad met veel inwoners ook veel studenten in Leiden opleverde, wordt met behulp van Lucassens selectie van Hollandse steden gekeken naar de onderlinge verhoudingen gemeten over perioden van 50 jaar.

Tabel 71. Percentage studenten in Leiden op bevolkingsaantallen Hollandse steden⁹⁹⁷

Inwoners 1595-1604		Inwoners 1645-1654		Inwoners 1695-1704		Inwoners 1745-1754		Inwoners 1795-1804	
Den Haag	0,56	Den Haag	0,92	Den Haag	0,35	Delft	0,33	Leiden	0,22
Leiden	0,56	Delft	0,37	Delft	0,24	Den Haag	0,30	Delft	0,21
Schiedam	0,4	Hoon	0,28	Alkmaar	0,18	Leiden	0,20	Gorinchem	0,14
Delft	0,31	Dordrecht	0,27	Gouda	0,15	Dordrecht	0,18	Den Haag	0,13
Dordrecht	0,26	Alkmaar	0,25	Dordrecht	0,13	Hoon	0,15	Dordrecht	0,09
Gorinchem	0,22	Rotterdam	0,22	Gorinchem	0,1	Rotterdam	0,14	Schiedam	0,07
Alkmaar	0,21	Leiden	0,2	Hoon	0,1	Schiedam	0,10	Gouda	0,06
Rotterdam	0,2	Gorinchem	0,17	Rotterdam	0,1	Haarlem	0,08	Haarlem	0,06
Hoon	0,13	Amsterdam	0,15	Leiden	0,09	Amsterdam	0,07	Rotterdam	0,06
Amsterdam	0,1	Haarlem	0,13	Haarlem	0,08	Gorinchem	0,07	Hoon	0,05
Gouda	0,07	Gouda	0,1	Amsterdam	0,07	Gouda	0,07	Alkmaar	0,03
Haarlem	0,07	Schiedam	0,08	Schiedam	0,04	Enkhuizen	0,05	Amsterdam	0,03
Enkhuizen	0,03	Enkhuizen	0,06	Enkhuizen	0,02	Alkmaar	0,04	Enkhuizen	0,03

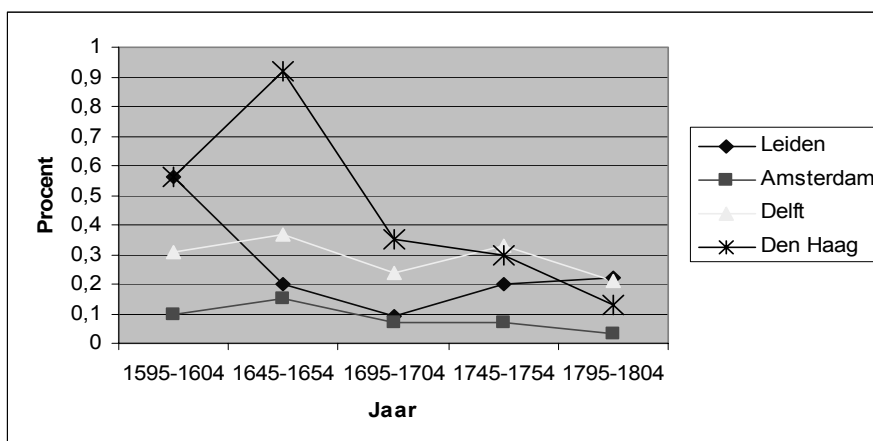
⁹⁹⁵ Frijhoff, *Société*, bijlage 9, 390. Percentages van 0% en hun steden zijn weggelaten.

⁹⁹⁶ Hierover meer in het hoofdstuk over huisvesting.

⁹⁹⁷ Het inwonertal op basis van J. Lucassen, *Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering*; Centrum voor de Geschiedenis van Migranten. Working Paper 3 (Amsterdam 2002) op internet.

De percentages van de Hollandse steden wijken nogal af van eerder vermelde percentages, omdat er met een andere periode wordt gerekend⁹⁹⁸. Uit de tabel blijkt dat het percentage studenten op de bevolking afnam. Dit sluit aan bij de al eerder geconstateerde daling van het totale aantal studenten aan de universiteit. Er zijn steeds minder steden die boven de 0,2% of hoger uitkomen. In de achttiende eeuw staan vooral het nabije Den Haag en Delft en de universiteitsstad Leiden zelf bovenaan.

Figuur 62. Bevolking en studenten

Wanneer het percentage studentenaantallen op de bevolking van de dertien steden uit tabel 71 in een grafiek zouden worden weergegeven, bevindt de meerderheid zich ongeveer tussen de lijnen van Delft en Amsterdam. De meest in het oog springende curve is die van Den Haag. Rond 1600 zat de Hofstad op hetzelfde niveau als Leiden wat betreft studentenaantallen. Waar Leiden een halve eeuw later de gemiddelde lijn gaat volgen, stijgt het aantal Hagenaars rond 1650 echter enorm. Het feit dat dit dorp in de zeventiende eeuw een van de rijkste plaatsen van het gewest Holland was, kan een rol spelen⁹⁹⁹. Maar eerder zal het samenhangen met de behoefte aan gestudeerden voor het ambtelijk apparaat, wat overeenkomt met Frijhoffs bewering dat de maatschappelijke functie van een stad zwaarder kan meewegen dan het bevolkingsaantal¹⁰⁰⁰. Bij Frijhoff scoorden bestuurscentra (naast Den Haag ook Utrecht en Groningen) hoger in verhouding

⁹⁹⁸ Bij de Hollandse steden is Frijhoff gevolgd, dus van 1795-1812.

⁹⁹⁹ P. Wagenaar, "Delegatie onder toezicht. Financiële relaties tussen gewestelijk en lokaal bestuur tijdens de Republiek: de casus Den Haag" in: T. Pfeil e.a., *Steden en dorpen in Last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Zeist 1999) 60. Bron zijn twee zeventiende-eeuwse belastingregisters. De welvaart kwam doordat Den Haag het bestuurlijk centrum was en profiteerde van inkomsten van ambtenaren, politici, officieren, diplomaten en hovelingen. Vries, *Nederland 1500-1815*, 153: de rijksten [onder de renteniers] woonden in Amsterdam en Den Haag, zo blijkt uit de Personele Quotisatie 1742.

¹⁰⁰⁰ Frijhoff, *1650*, 258. Dit wordt beweed voor rond 1650.

met bevolkingsomvang dan de grote handelsstad met atheneum, Amsterdam. In mijn tabel valt, naast de weer afwijkende curve van Schiedam (op de derde plaats rond 1600), op dat Delft zo hoog eindigt. Mogelijkerwijs is dit eveneens de invloed van de maatschappelijke functie. Bij Delft wordt gewezen op een sterke humanistische en medische traditie die in de hogere middenklasse heeft doorgewerkt¹⁰⁰¹. Maar ook de nabijheid tot Leiden zal meespelen. Naast Amsterdam staan er nog drie handelssteden in de top tien van steden met hoge studentenaantallen, namelijk Dordrecht, Middelburg en Hoorn¹⁰⁰². In deze laatste twee steden waren tevens V.O.C. kantoren.

De uitkomsten van de Hollandse steden zijn vervolgens samengebracht voor dat hele gewest, om te berekenen hoeveel het percentage Hollandse studenten in Leiden op de Hollandse bevolking bedroeg.

Tabel 72. Percentage studenten op de totale bevolking van Holland¹⁰⁰³

	1600	1650	1700	1750	1800
Bevolking van Holland	600.000	800.000	900.000	780.000	780.000
Mannelijk deel van bevolking van Holland (helft van bevolking)	300.000	400.000	450.000	390.000	390.000
Studenten inschrijvingen van Hollanders in Leiden	571	1121	631	620	376
Studenten inschrijvingen op de bevolking van Holland %	0,10	0,14	0,07	0,08	0,05
Studenten inschrijvingen op mannelijk deel van bevolking Holland %	0,19	0,28	0,14	0,16	0,10

De uitkomsten moeten zeer globaal bezien worden, om te beginnen vanwege de afgeronde bevolkingsaantallen van Holland. Om het mannelijke gedeelte hieruit te distilleren is vervolgens simpelweg gedeeld door twee¹⁰⁰⁴. Verder gaat het om de inschrijvingen van nieuwe studenten. Van de momentopnamen van alle studenten in Leiden, zoals bijvoorbeeld recensieregisters, is geen onderverdeling bekend in herkomst.

Het percentage ingeschreven Leidse studenten op het mannelijke deel van de bevolking van Holland varieerde tussen de 0,10% en 0,28% en kende een duidelijke top in het midden van de zeventiende eeuw¹⁰⁰⁵.

Frijhoffs these over steden en studentenaantallen

De demografische ontwikkeling en de economische welvaart van een stad zijn met elkaar verbonden. Frijhoff kwam met een interessante uitkomst over de culturele autonomie van sommige steden. Hij deelde de steden in op drie niveaus qua

¹⁰⁰¹ Lieburg, *Profeten*, 164 en Frijhoff, *Société*, 232.

¹⁰⁰² Frijhoff, *Société*, 217.

¹⁰⁰³ Ibidem.

¹⁰⁰⁴ Uit Frijhoff, *Société*, 169-170 blijkt bijvoorbeeld in Leiden de verhouding jongens-meisjes voor de gehele stad 1,04. Er zijn onderlinge verschillen per kerkelijke gezindte. Zo is de verhouding bij hervormden 1,033; katholieken 1,056 en lutheranen 1,157. Er worden dus meer mannen geboren, maar de kindersterfte bij hen is hoger.

¹⁰⁰⁵ Terughoudendheid is noodzakelijk bij het vergelijken met percentages gepromoveerden. Zie daarvoor Frijhoff, *Société*, 292. Frijhoff, *Société*, 211 en Frijhoff, *Gelders*, 120.

aantallen promovendi. Op het laagste niveau bevinden zich de steden met een overheersende fabrieks- of handwerksfunctie, evenals de visserssteden. Leiden behoort tot het tweede niveau, vanwege de aanwezigheid van een universiteit. Op dit middenniveau bevinden zich verder met name handelssteden zoals Dordrecht. Ook de administratieve centra van de gewesten horen hierbij. Een deel van van laatstgenoemde groep was zelfs in te delen op het hoogste niveau¹⁰⁰⁶. Anders dan het demografisch verloop zou doen verwachten, handhaafde of versterkte zich het intellectuele productieniveau. In steden die economisch wegwijnden, vluchtten vooral de elites als het ware in een “ivoren toren” van doctoren. Dit economische reactiepatroon wijst op vaste en duurzame, lokaal en familiaal gewortelde studietradities¹⁰⁰⁷. Ook bij het tegendeel blijkt dit, dus bij een stad met een forse bevolkingstoename, zoals bijvoorbeeld Den Haag, kwamen er niet meer promoties¹⁰⁰⁸.

Deze ontwikkeling is volgens Van Lieburg echter niet zichtbaar bij de gereformeerde predikanten. Bij steden die in de achttiende eeuw economisch en demografisch in verval raakten, daalden de aantallen predikanten die zij leverden¹⁰⁰⁹.

Na de gepromoveerden en predikanten wordt Frijhoffs theorie over de relatie tussen economische situatie en promotieaantallen getest op de studenten in Leiden. De percentages van 36 steden die op blz. 231 ook al aan bod kwamen, zijn op een rijtje gezet in tabel 73.

Het totale aantal studenten uit een plaats tussen 1575 en 1812 is op 100% gesteld, zodat de fluctuering per periode vergeleken kan worden. De tijdsperiode is in 10 tijdvakken verdeeld, dus het gemiddelde per periode zou idealiter 10% zijn¹⁰¹⁰. Percentages zijn handiger bij het vergelijken, omdat absolute studentenaantallen per stad zo enorm verschillen in grootte.

Uit tabel 73 worden enkele steden in achteruitgang nader bekeken, zoals in Westfriesland bijvoorbeeld Hoorn¹⁰¹¹ en Enkhuizen, die in de achttiende eeuw sterk economisch en demografisch verval kenden¹⁰¹². In Zeeland waren dit Middelburg, Vlissingen, Goes en Zierikzee¹⁰¹³. In Holland stagneerde de Amsterdamse groei na 1670/1680¹⁰¹⁴, net als rond diezelfde tijd in Leiden, Delft en Haarlem¹⁰¹⁵. In Gelderland was er Harderwijk waar tussen 1650 en 1750 ook sprake

¹⁰⁰⁶ Frijhoff, *Société*, 216-217.

¹⁰⁰⁷ Frijhoff, *Société*, 214-218 en Lieburg, *Profeten*, 166.

¹⁰⁰⁸ Lieburg, *Profeten*, 166.

¹⁰⁰⁹ Lieburg, *Profeten*, 166-167. Lieburg geeft voorbeelden van Hoorn, Enkhuizen, Zeeuwse steden met duidelijk minder predikanten. Leiden, Delft en Haarlem hadden na circa 1675 hun Gouden Eeuw wel gehad. Lieburg ziet niet zo duidelijk een verband. Rotterdam voer een eigen koers en steeg qua predikanten.

¹⁰¹⁰ Weliswaar is de laatste restperiode bijna de helft korter dan de overige perioden van 25 jaar.

¹⁰¹¹ Woude, *Demografische ontwikkeling*, 129-139. Bij de stad Hoorn was er in de achttiende eeuw sprake van een sterk economisch en demografisch verval.

¹⁰¹² Ibidem. Voor West-Friesland is de daling tussen 1650 en 1750 het meest intensief, zie bijvoorbeeld Enkhuizen.

¹⁰¹³ Lieburg, *Profeten*, 166-167.

¹⁰¹⁴ Woude, *Demografische ontwikkeling*, 129.

¹⁰¹⁵ Woude, *Demografische ontwikkeling*, 129-130. Leiden, Haarlem en Rotterdam hebben na 1670 te maken met een sterke bevolkingsdaling. Die hield zeker tot 1750 aan, waarna een langzamere verdere daling volgde, met uitzondering van de stad Rotterdam.

Tabel 73. Studentenaantallen van 36 plaatsen in percentages per 25 jaar

Gew	Plaats	Totaal	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	1675- 1699	1700- 1724	1725- 1749	1750- 1774	1775- 1799	1800- 1812
Fr	Franeke	60	8,33	28,33	18,33	6,67	3,33	6,67	5,00	8,33	8,33	6,67
Fr	Leeuwarden	263	4,56	12,55	19,01	23,19	8,75	9,13	12,55	3,80	3,80	2,66
Fr	Sneek	31	6,45	9,68	35,48	22,58	3,23	12,90	0	3,23	6,45	0
Gen	Bergen o.Z.	129	0,78	6,98	17,83	34,11	9,30	5,43	5,43	5,43	9,30	5,43
Gen	Breda	307	8,79	5,21	5,21	15,31	14,98	11,73	12,38	9,45	11,40	5,54
Gen	Den Bosch	401	2,24	0,75	3,24	19,70	13,47	14,71	17,71	9,73	11,72	6,73
Gld	Arnhem	330	2,73	10,91	13,64	20,61	16,06	11,82	6,67	7,58	6,36	3,64
Gld	Harderwijk	111	4,50	19,82	24,32	25,23	8,11	5,41	4,50	1,80	5,41	0,90
Gld	Nijmegen	366	5,74	9,02	10,93	24,59	11,48	11,75	8,20	7,92	7,38	3,01
Gld	Tiel	125	2,40	12,00	19,20	16,80	15,20	2,40	8,00	12,00	8,80	3,20
Gld	Zutphen	286	0,35	6,64	14,69	15,73	16,08	16,43	11,89	9,79	5,24	3,15
Gr	Groningen	384	0,52	10,16	20,05	16,67	16,41	18,75	9,11	4,17	3,13	1,04
Ho	Alkmaar	447	8,05	12,75	17,23	19,24	18,12	11,19	5,82	4,03	2,46	1,12
Ho	Amsterdam	3480	3,48	8,71	15,89	20,20	12,76	9,97	9,77	7,10	7,84	4,28
Ho	Delft	1200	8,08	10,75	17,75	15,92	13,75	8,83	9,75	6,42	5,83	2,92
Ho	Den Haag	2366	3,68	8,62	13,99	17,50	12,26	12,13	11,50	10,10	6,59	3,63
Ho	Dordrecht	886	8,13	11,96	16,70	13,88	14,56	11,51	10,05	4,06	4,40	4,74
Ho	Enkhuizen	311	6,11	7,72	16,40	21,54	14,15	11,90	5,47	9,32	4,82	2,57
Ho	Gorinchem	284	3,52	7,75	20,07	22,18	16,90	11,27	5,63	4,93	4,93	2,82
Ho	Gouda	388	4,90	9,54	13,40	13,92	14,18	12,11	12,89	9,54	6,19	3,35
Ho	Haarlem	751	6,79	11,19	16,25	17,44	17,18	8,92	7,46	6,66	4,66	3,46
Ho	Hoorn	493	6,49	11,56	19,88	18,66	13,79	12,78	7,91	5,07	2,43	1,42
Ho	Leiden	2190	7,99	17,26	13,65	13,29	11,87	9,41	10,09	5,94	5,25	5,25
Ho	Rotterdam	1172	2,99	5,63	10,32	13,57	18,43	12,63	14,16	9,13	8,62	4,52
Ho	Schiedam	177	7,34	14,12	7,34	9,04	5,08	8,47	12,99	12,99	16,95	5,65
Ov	Deventer	389	4,37	10,28	11,57	22,11	11,31	10,03	9,25	7,71	11,83	1,54
Ov	Kampen	162	3,09	8,02	22,84	25,93	12,35	6,79	6,17	4,32	8,02	2,47
Ov	Oldenzaal	29	0	3,45	3,45	13,79	27,59	24,14	6,90	10,34	3,45	6,90
Ov	Zwolle	340	1,18	4,71	10,29	23,24	20,00	15,00	7,35	8,24	7,94	2,06
Ut	Amersfoort	138	10,87	15,94	28,26	15,94	7,97	5,80	2,17	2,90	4,35	5,80
Ut	Utrecht	738	10,70	26,69	16,26	18,02	11,65	6,50	3,39	1,90	3,12	1,76
Zld	Goes	172	8,72	23,26	18,60	12,79	10,47	9,88	6,98	4,65	1,74	2,91
Zld	Middelburg	895	3,58	13,85	14,53	19,22	9,83	11,51	10,39	7,71	5,59	3,80
Zld	Veere	96	14,58	16,67	17,71	18,75	8,33	8,33	11,46	1,04	2,08	1,04
Zld	Vlissingen	235	5,11	15,74	12,34	19,57	11,49	8,94	5,96	9,79	6,81	4,26
Zld	Zierikzee	312	9,29	16,35	15,71	18,91	8,65	8,33	4,49	7,69	6,73	3,85

was van stagnatie of terugloop¹⁰¹⁶. Daarnaast komen de in de achttiende eeuw groeiende steden Den Haag en Rotterdam aan bod¹⁰¹⁷.

De teruggang in studentenaantallen was in de Zeeuwse steden Zierikzee en Middelburg en in het Gelderse Harderwijk het vroegst zichtbaar. In Zeeland begint de daling rond 1675 en 1699, waarbij Middelburg een apart patroon laat zien. Deze havenstad kwam tussen 1700 en 1750 weer wel boven een studentenaandeel van 10% uit. Hierbij speelt een rol dat Middelburg een eigen V.O.C. kamer had, hetgeen in de achttiende eeuw, toen de stad veel andere economische activiteiten was kwijtgeraakt, nog zorgde voor stabiliteit¹⁰¹⁸. Deze invloed maakte nieuwsgierig naar de ontwikkelingen in de andere steden met een V.O.C. kamer, namelijk Amsterdam, Enkhuizen, Delft, Hoorn en Rotterdam. Ook Rotterdam profiteerde mogelijk van de V.O.C., want voor deze plaats daalde het studentenaandeel pas in 1750 en 1774 onder de 10%. In Enkhuizen en Hoorn gebeurde dit tussen 1725 en 1749, waarbij Enkhuizen weliswaar tussen 1750 en 1774 ook een opleving in studenten had en weer bijna op de 10% kwam. Voor Amsterdam en Delft begon de daling al tussen 1700 en 1724, maar bleef hun percentage wel net onder de 10% schommelen, om pas in de tweede helft van de achttiende eeuw echt te dalen. De aanwezigheid van een V.O.C. kamer lijkt dus één van de factoren te zijn die een positieve invloed kan hebben op studentenaantallen in de achttiende eeuw.

Ook in het Gelderse Harderwijk begon de daling in studentenaantallen te Leiden rond 1675 en 1699. Vanaf de periode 1700-1724 is dit zichtbaar in de Hollandse steden, waar de economische achteruitgang voornamelijk tussen 1670 en 1750 plaatsvond. Weer een kwarteeuw later begint de terugloop in het merendeel van de steden uit het noorden van Holland. De groeiende steden Rotterdam en Den Haag blijven tot 1750 en tot 1775 boven de 10% met hun studentenaantallen¹⁰¹⁹. Voor Rotterdam kwam al de invloed van de V.O.C. naar voren. Bij Den Haag zal het hebben meegespeeld dat het een nabijgelegen ambtenarenstad was.

Wat opvalt in Holland is de volstrekt eigen koers van Schiedam, met een late top in de studentenaantallen. Dat kan een gevolg zijn van de demografische groei. Schiedam had in 1795 meer inwoners dan in 1622¹⁰²⁰. Verder bloeide eind achttiende eeuw de destilleerderij in deze stad. De industriëlen namen de levenswijze van patriciërs over, inclusief het behalen van een academische graad¹⁰²¹. Uit voorgaande voorbeelden blijkt wel hoe plaatselijk bepaald afwijkingen in studentenaantallen kunnen zijn¹⁰²².

¹⁰¹⁶ Woude, *Demografische ontwikkeling*, 132.

¹⁰¹⁷ Woude, *Demografische ontwikkeling*, 129-130.

¹⁰¹⁸ Vries, *Nederland 1500-1815*, 536, 598.

¹⁰¹⁹ Vries, *Nederland 1500-1815*, 599. Hun groei ging wel ten koste van buurstad Delft. Delft werd langzamerhand min of meer gemengd door Den Haag en Rotterdam.

¹⁰²⁰ Vries, *Nederland 1500-1815*, 88. Dit kwam in Holland maar voor bij 4 steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Schiedam. Zij hadden in 1795 meer inwoners dan in 1622.

¹⁰²¹ Frijhoff, *Société*, 176.

¹⁰²² De 36 plaatsen zijn per gewest bekeken op afwijkingen van de gewestelijke curve. Daar kwam eigenlijk niets uit. Er was geen duidelijke lijn te ontdekken. Er waren allemaal kleine afwijkingjes van de algemene gewestelijke lijn, die niet glashelder verklaard kunnen worden.

De “ivoren-toren-theorie” van Frijhoff betreffende gepromoveerden gaat, gezien mijn tellingen, niet op voor studenten. Net als Van Lieburg beweer ik het tegenovergestelde. De studentenaantallen lopen gelijk met de bevolkingsaantallen en wanneer de bevolkingsaantallen stijgen (bij een goede economie), stijgen ook de studentenaantallen. Frijhoffs theorie gaat op voor gepromoveerden, maar niet voor predikanten (die niet zo vaak promoveren) en studenten.

Wanneer niet naar de gewesten op zich, maar naar de toppen gekeken wordt, dan blijken studenten uit drie steden er opvallend vroeg bij te zijn in Leiden. De eerste vijftientig jaar van het bestaan van deze universiteit zaten de percentages studenten uit Utrecht, Amersfoort en Veere als enige van de voorgaande tabel al boven de 10%. Het ging hierbij om respectievelijk 79, 15 en 14 studenten.

Tabel 74. Steden met hoogste piekpercentages studenten in het *album studiosorum*

Plaats	Percentage	Universiteitsstad	Tijdvak
Sneek	35,48%	Nee	1625-1649
Bergen op Zoom	34,11%	Nee	1650-1674
Franeke	28,33%	Ja	1600-1624
Amersfoort	28,26%	Nee	1625-1649
Oldenzaal	27,59%	Nee	1675-1699
Utrecht	26,69%	Ja	1600-1624
Kampen	25,93%	Nee	1650-1674
Harderwijk	25,23%	Ja	1650-1674

In bovenstaande tabel zijn de steden met percentages van boven de 25% verzameld. Van Friesland en Gelderland hadden de universiteitssteden Franeke en Harderwijk als eerste een lager percentage in vergelijking met andere steden in hun gewest. Dit is waarschijnlijk de invloed van de eigen universiteit. Net als eerder zichtbaar was bij de Illustre scholen, is er na de opening van een eigen universiteit in de regio eerst een toename van die studenten in Leiden, waarna het bezoek aan Leiden afneemt, zeer waarschijnlijk ten gunste van het onderwijs in de eigen regio.

5. Universiteit van internationale allure

Leiden was de belangrijkste universiteit van de Republiek. Niet alleen waren de studentenaantallen het hoogste van het land, daarnaast bezat de universiteit ook een grote internationale aantrekkingskracht. Een behoorlijk aantal buitenlanders, afkomstig uit alle windstreken, studeerde in Leiden. In de periode tussen 1615 en 1744 was dit op haar maximum en schommelde het rond of boven de 40% van alle studenten. Het was zelfs zo dat tussen 1635-1644 het percentage buitenlandse studenten hoger was dan dat van studenten uit de Republiek¹⁰²³.

De redenen om in Leiden te gaan studeren waren divers. Studenten kwamen naar Leiden vanwege de aantrekkelijkheid van Leiden zelf en haar universiteit aan de ene kant en aan de andere kant vanwege “push-factoren” vanuit hun eigen land. Er zijn vele, soms samenvallende, verklaringen voor de aantrekkingskracht van Leiden. Ten eerste was er het onderwijs, in diverse vakken gegeven door beroemde professoren. Ook de mogelijkheid tot het beoefenen van zaken die bij een “goede opvoeding” hoorden, zoals schermen, paardrijden, dans- en taalonderwijs vergrootte het Leidse prestige¹⁰²⁴. De universiteit Leiden was in trek bij aanzienlijke studenten, hetgeen de aantrekkingskracht nog meer versterkte, omdat het mogelijk was in Leiden de internationale elite te ontmoeten¹⁰²⁵.

De stad Leiden had haar eigen voordelen. De universiteit profiteerde van de gunstige geografische ligging van Leiden, dat bovendien door een goede wegen- en waterinfrastructuur goed bereikbaar was. Daarnaast lag Leiden nabij Den Haag en Amsterdam, steden die niet alleen bestuurscentra maar ook toeristentrekkers waren. Verder lag Leiden in het hart van het gewest Holland, welk gewest de overheersende positie in de Republiek innam¹⁰²⁶. De fascinatie voor de Republiek als geheel vanuit het buitenland bevorderde eveneens Leiden's positie. Ook was Leiden als verblijfplaats interessant voor studenten, omdat het een mooie stad was¹⁰²⁷. Velen waren lyrisch over het Rapenburg¹⁰²⁸. Verder was Leiden in de Noordelijke Nederlanden een belangrijk centrum van uitgevers en boekhande-

¹⁰²³ Sluijter, *Ciraet*, 132. Niet alleen het aantal studenten, maar ook het aantal buitenlanders onder hen, was bepalend voor de tevredenheid van bestuurders over hun universiteit.

¹⁰²⁴ Frank-van Westrienen, *Tour*, 232.

¹⁰²⁵ Zie bijvoorbeeld Rieu, *Deensche studenten*, 69 en Strien-Chardonneau, *Metropool der muzen*, 178.

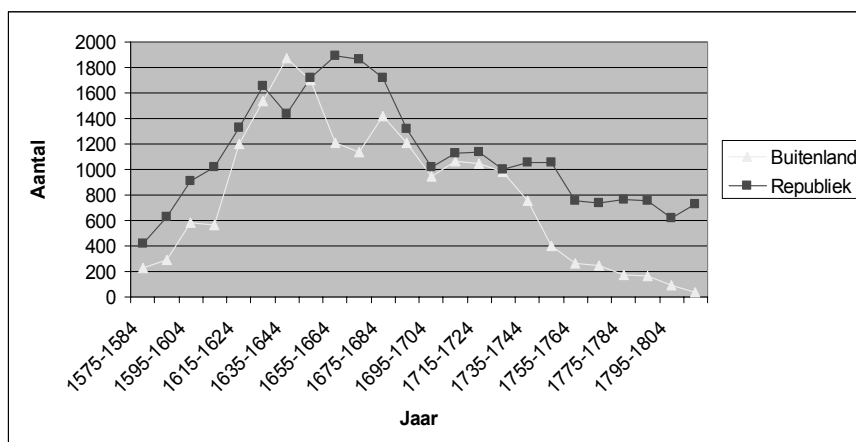
¹⁰²⁶ P. Dibon, “L'université de Leyde et la République des lettres au 17e siècle”, in : *Quaerendo*, 5 (1975) 8.

¹⁰²⁷ Brinck, *Leiden*, 18 in 1606: “Leyden. Is een grote schone plaisante ende volcrijcke statt”.

¹⁰²⁸ Zie bijvoorbeeld Lunsingh Scheurleer, *Rapenburg I*, 32.

laars, zoals Plantijn en Elzevier met hun Europese handelscontacten¹⁰²⁹. Daarnaast waren er voor buitenlanders eigen voorzieningen, zoals kerken of predikanten voor Engelsen, Fransen en Duitsers, maar ook wel landgenoten waar zij kamers konden huren.

Figuur 63. Herkomst studenten Republiek en buitenland

Uit figuur 63 blijkt dat na 1605-1614 het aantal buitenlandse studenten in Leiden enorm toenam en zelfs verdubbelde. Deze stijging ging door tot 1635-1644, de enige periode waarin zich in Leiden zelfs meer studenten uit het buitenland dan uit de Republiek inschrijven. Na 1645-1654 was het aandeel van nieuwe studenten uit de Republiek groter. Vanaf 1675-1684 kwamen de lijnen weer bij elkaar, om na 1725-1734 voorgoed uiteen te gaan. Het aantal buitenlandse studenten nam vanaf die periode sterker af dan het eveneens dalende aantal studenten uit de Republiek. Tussen 1795 en 1804 bedroeg het percentage buitenlandse studenten 12,83%, hetgeen in het daarop volgende tijdvak 1805-1812 kelderde naar 5,06%. Dit zou zich later herstellen tot ongeveer 10% in de eerste kwart van de negentiende eeuw, maar in de loop van deze eeuw verminderde het tot 2 à 3%¹⁰³⁰. De redenen waarom buitenlandse studenten eerst in grote getale, en later in afnemende mate naar Leiden kwamen, komen nu vanuit hun eigen achtergrond gezien, aan bod.

¹⁰²⁹ Dibon, *Université*, 19. Deze positie was te danken aan de verzwakking van de buitenlandse concurrentie, onder andere door de Dertigjarige oorlog, maar ook aan de goede kwaliteiten van Plantijn en Elsevier. Plantijn was academiedrukker te Leiden 1583-1586 en werd opgevolgd door zijn schoonzoon Raphelengius tot 1619. De Elseviers vertrokken rond 1655 naar Amsterdam.

¹⁰³⁰ Otterspeer, *Wiekslag*, 410.

‘Grand Tour-isten’

De *peregrinatio academica* was een eerste reden om naar buitenlandse universiteiten te reizen. Deze educatiereis voor jongeren kwam grotendeels onder invloed van het humanisme in zwang¹⁰³¹. Het reizen begon aan het einde van de vijftiende eeuw in Italië en verspreidde zich later over andere delen van Europa¹⁰³². Jongens uit de elite rondden hun opvoeding af met een reis, meestal langs meerdere universiteiten, ter voorbereiding op de latere openbare functie die zij zouden gaan bekleden¹⁰³³. Een belangrijke factor bij de bepaling van de reisdoelen was de religieuze signatuur van de universiteit¹⁰³⁴. In veel gevallen stond ook een buitenlandse promotie op het programma¹⁰³⁵.

Aan het einde van de zestiende eeuw kwam een andere academische reistype op: de *Grand Tour*. Deze reis stond vond plaats na het behalen van een graad¹⁰³⁶. Jongeren uit de hoogste sociale kringen trokken door Europa om hun opleiding af te ronden. Doel was het bestuderen van de maatschappelijke structuur, wetenschap en taal en cultuur van andere landen, vooral die waar op dat moment interessante ontwikkelingen gaande waren¹⁰³⁷. Daarnaast was het oefenen in de sociale omgang en netwerken belangrijk¹⁰³⁸. De Republiek was één van de meest populaire bestemmingen voor de *Grand Tour* samen met Frankrijk, Italië en Engeland¹⁰³⁹.

In het algemene Europese patroon is er een piek in mobiliteit in de tweede helft van de zestiende eeuw en de eerste helft zeventiende eeuw¹⁰⁴⁰. De *peregrinatio academica* verdween door de geleidelijke vermindering van haar sociaal-culturele

¹⁰³¹ H. de Ridder-Symoens, ‘Wetenschappers trekken de wereld in. Geleerde reizigers en verzamelers’, in: G. Vanpaemel en T. Padmos (red.), *Wereldwijd. Wetenschappers rond keizer Karel* (Leuven 2000), 53.

¹⁰³² In haar proefschrift over de Groot Tour onderscheidt Frank-van Westrienen twee typen reizen (jonge man, Bildungsreis en *peregrinatio academica*, universiteitsbezoek) en twee typen reizigers (universiteitsstudent en “toerist”). Met name over die laatste twee typen zijn Frijhoff en Bots het niet eens. H. Bots en W. Frijhoff, ‘Academiëreis of educatiereis? Noordbrabantse studenten in het buitenland 1550-1750’, *Batavia academia* 1 (1983), 13-30 en Frijhoff, *Circulation*, 248-254. Ridder-Symoens over de discussie daarover onder historici in H. de Ridder-Symoens, ‘Peregrinatio Academica door heen Europa (13e-18e eeuw) in vogelvlucht’, *Batavia academia* 1 (1983) 7 en haar ‘Die Kavalierstour im 16. und 17. Jahrhundert’, in: P. J. Brenner, *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, (Frankfurt 1989) 197-223.

¹⁰³³ Frank-van Westrienen, *Tour*, 9 en 29.

¹⁰³⁴ H. de Ridder-Symoens, ‘Living together: Catholics, Protestants and Jews at early-modern universities’, in *Université, Eglise, Culture. L'Université Catholique à l'Époque Moderne de la Réforme à la Révolution XVIème-XVIIIème siècles. Actes du Troisième Symposium Universidad Iberoamericana Mexico, 30 avril – 3 mai 2003* (Paris 2005) 285 en Ridder-Symoens, *Bildungslandschaften*, 25.

¹⁰³⁵ Frijhoff, *Circulation*, 248-254.

¹⁰³⁶ Ibidem.

¹⁰³⁷ Frank-van Westrienen, *Tour*, 31.

¹⁰³⁸ Ridder-Symoens, *Changing face*, 129.

¹⁰³⁹ Ridder-Symoens, *Kavalierstour*, 201. Zie ook N. Mout, *Bohemen en de Nederlanden in de 16e eeuw* (Leiden 1975) 37-38.

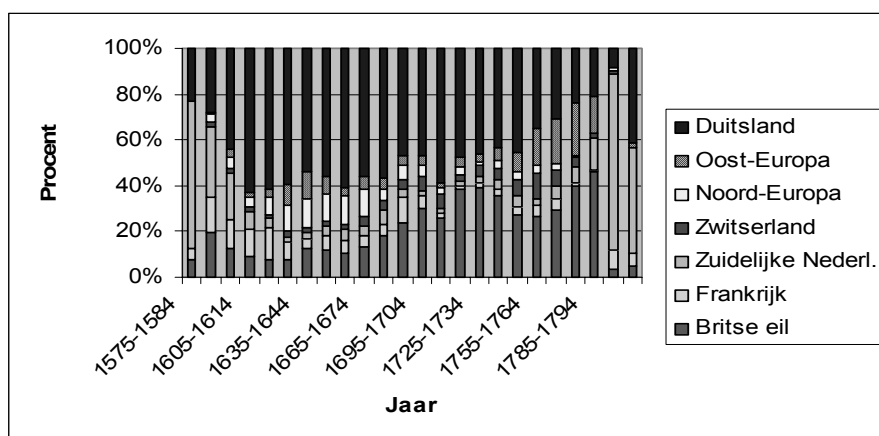
¹⁰⁴⁰ H. de Ridder-Symoens, ‘Mobility’ in: H. de Ridder-Symoens (red.), *A history of the university in Europe, II. Universities in early modern Europe (1500-1800)* (Cambridge 1996) 417.

betekenis in het laatste kwart van de zeventiende eeuw¹⁰⁴¹. Vanaf de achttiende eeuw kwam er meer structuur in de universitaire opleiding, hetgeen een einde maakte aan het door studenten losjes samengestelde lessenprogramma. Daarmee verdween een grote bestaansreden voor de reis¹⁰⁴².

Uiteindelijk daalde het aantal buitenlandse studenten aan een universiteit naar 5 à 10%¹⁰⁴³; het ging hierbij om een kleine aristocratische elite of enkele loslopende hippies avant la lettre¹⁰⁴⁴. De studentenpopulatie veranderde van internationaal, naar nationaal en werd uiteindelijk regionaal¹⁰⁴⁵. Dat is in Leiden ook goed zichtbaar.

De peregrinatio academica was dus aanvankelijk een reden voor de komst naar de universiteit en met het verdwijnen van de academiereis bleven de buitenlandse studenten weg. Dit was niet specifiek Leids, maar gebruikelijk in Europa¹⁰⁴⁶. De overige redenen om naar Leiden te komen verschillen per land van herkomst. Daarvoor wordt de herkomsttabel in bijlage 2 met de onderverdeling naar land gebruikt, hetgeen verhelderd wordt met de volgende figuur.

Figuur 64. Herkomstlanden van studenten uit het buitenland

De eerste jaren na de stichting van de Leidse universiteit kwamen de meeste buitenlanders uit de Zuidelijke-Nederlanden. Vanaf 1605-1614 namen de studenten uit het Duitse kustgebied de koppositie over. Hun aantal steeg hoog boven de andere regio's en landen uit, tot in de achttiende eeuw het aandeel van studenten van de Britse eilanden het grootste werd. Vervolgens was aan het einde van de onderzochte periode het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden opnieuw het grootst.

¹⁰⁴¹ Bots Frijhoff, *Academiereis*, 26.

¹⁰⁴² Frijhoff, *Circulation*, 243.

¹⁰⁴³ Ridder-Symoens, *Universiteitsgeschiedenis*, 94.

¹⁰⁴⁴ Ibidem.

¹⁰⁴⁵ Müller, *Student education*, 328.

¹⁰⁴⁶ Bots Frijhoff, *Academiereis*, 25.

Oorlog en vrede

In de eerste kwarteeuw van het bestaan van de Leidse universiteit maakten de Zuidelijke Nederlanders 11,68% van alle studenten uit¹⁰⁴⁷. Twee factoren speelden een rol bij deze eerste grote toevloed van Zuidelijke-Nederlanders: de komst van professoren uit de eigen streken naar Leiden en de onrustige politieke situatie vanwege de Nederlandse Opstand. De invloed van professoren uit eigen land in Leiden is zeker aanwezig, zo blijkt bijvoorbeeld bij de komst in 1578 van een in Europa vermaard professor uit de Zuidelijke-Nederlanden, Justus Lipsius, waarna het aantal studenten uit de Zuidelijke-Nederlanden fors toenam¹⁰⁴⁸. Tijdens de piekperiode van de Zuidelijke-Nederlanders in Leiden werden in de eerste kwarteeuw van het bestaan van de Leidse universiteit maar liefst zestien leerstoelen bezet door landgenoten. Dit was gelijk het hoogste percentage Zuid-Nederlandse professoren in Leiden.

De tweede factor is de onrust vanwege de Nederlandse Opstand. Voor studenten was het vanwege een oorlogssituatie moeilijker te reizen naar universiteiten in eigen land, bovendien sloten sommige universiteiten tijdelijk. Dit was voor veel studenten een reden om naar rustiger streken en dito universiteiten te vertrekken.

Tabel 75. Studenten uit de Zuidelijke-Nederlanden 1576-1590

	1576	1577	1578	1579	1580	1581	1582	1583	1584	1585	1586	1587	1588	1589	1590
Aantal	1	2	8	22	16	24	14	33	25	6	21	9	6	7	11

Van de opstandige gewesten onderwierpen Henegouwen en Artesië (Artois) zich in 1579 weer aan koning Filips II en de katholieke kerk. Vanaf dat jaar kwamen de grote aantallen studenten, voor 87% afkomstig uit Brabant en Vlaanderen, uit de Zuidelijke Nederlanden naar Leiden. Het plakkaat van Filips II van 26 maart 1582 verbood een studie aan de Leidse universiteit¹⁰⁴⁹. Hiervan is niet echt een effect zichtbaar in de studentenaantallen. Van 1581 (24) naar 1582 daalde hun aantal wel naar 14, om in 1583 het hoogtepunt te bereiken van 33 studenten (en 1584 25 studenten)¹⁰⁵⁰.

¹⁰⁴⁷ Terwijl hun totale aandeel over de hele periode 2,28% van alle studenten bedroeg.

¹⁰⁴⁸ Zie bijlage 2 voor de studenten uit de Zuidelijke Nederlanden in Leiden per 10 jaar.

¹⁰⁴⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 100-102.

¹⁰⁵⁰ Ook bij andere onderzoeken, zoals bijvoorbeeld van nieuwe Leidse poorters uit de Zuidelijke Nederlanden was 1583 het absolute topjaar in aantallen. Desreumaux, *Poorters*, 15 en N.W. Posthumus, *Bronnen tot de Leidsche textielnijverheid* (Den Haag 1912) deel II, 44. Een goede verklaring ervoor is moeilijk te vinden. Misschien speelt de verwoesting van Hondschote in 1582 een rol, maar de groep saaiwerkers daar vandaan kwam al in de tweede helft van 1582 naar Leiden. Posthumus, *Bronnen* II, 41. Topjaren in poorteraantallen waren verder (naast 1583) 1586 en 1615. Posthumus hield de aantallen in dit deel bij tot 1620 en dan zijn de aantallen nog steeds behoorlijk. De cijfers van het jaar 1583 zijn nooit meer gehaald, maar de stroom nieuwelingen was regelmatig en relatief hoger. D. J., Noordam, "Nieuwkomers in Leiden 1574-1795", in: J. Moes (red.) e.a., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 42: Na de val van Hondschote in 1582 en vooral na de verovering van Antwerpen in 1585 steeg het aantal migranten dat naar Leiden trok.

Het aantal studenten dat naar Leiden kwam begon af te nemen, toen de Spaanse troepen Vlaanderen en Brabant terugveroverden. De komst van grote aantallen studenten uit Antwerpen, de meest vermelde plaats van herkomst uit de Zuidelijke Nederlanden (223 studenten), viel samen met het tijdvak waarin de “val van Antwerpen” plaatsvond met als gevolg de eerste *refuge* in de geschiedenis van de Waalse kerk¹⁰⁵¹. In 1585 veroverde de Spaanse hertog van Parma deze stad. Tussen 1575 en 1604 kwamen er per decennium zo’n 40 tot 50 Antwerpenaren naar de Leidse universiteit, om vervolgens te dalen naar een handjevol¹⁰⁵². Andere steden die veel studenten leverden in de eerste 25 jaar van het bestaan van de Leidse universiteit waren Brussel, Gent, Brugge, Mechelen en Ieper. De ordonnaties die studeren in het buitenland verboden, wierpen vooral vanaf de regering van Albrecht en Isabella (1598-1633) hun vruchten af¹⁰⁵³. De echte afname begint na 1600, zo blijkt uit een systematisch onderzoek naar inschrijvingen en promoties van Zuid-Nederlanders aan buitenlandse universiteiten¹⁰⁵⁴.

Het Zuid-Nederlandse aandeel in Leiden is waarschijnlijk groter dan direct uit het *album studiosorum* blijkt. Wanneer studenten die in feite afkomstig waren uit immigrantengemeenschappen van gevluchte Zuidelijke Nederlanders zich niet inschreven met hun geboorteplaats, maar met hun woonplaats Leiden, dan blijft hun achtergrond als vluchteling verborgen. Dit gaat op voor degenen die naar de Noordelijke Nederlanden vluchtten, maar ook voor hen die naar Duitsland vertrokken¹⁰⁵⁵.

Verder bevonden zich diverse vluchtelingengemeenschappen in de Engelse kustplaatsen en Londen¹⁰⁵⁶. Toen de opvang van de vluchtelingenstroom, waaronder zich ook Franse Hugenoten bevonden, moeilijk werd, zijn velen doorgestuurd naar steden als Canterbury, Southampton en Norwich¹⁰⁵⁷.

In mijn databank is inderdaad een verdrievoudiging ten opzichte van de voorgaande 10 jaar zichtbaar na de val van Antwerpen in 1585, namelijk van 16 Engelse studenten naar 49 tussen 1585-1594. Het decennium erna, 1595-1604 kwamen 64 Engelse studenten naar Leiden, waarna hun aantal weer ging dalen. Per plaats bekeken is Londen al vanaf de beginperiode vertegenwoordigd en kwamen bijna alle andere studenten uit Norwich en Sandwich in de eerste vijftig jaar na stichting van Leiden¹⁰⁵⁸.

¹⁰⁵¹ Posthumus Meyjes, *Waals*, 100.

¹⁰⁵² Het is niet zo dat in 1585 de meeste Antwerpenaren naar Leiden kwamen, integendeel. Ter illustratie: studentenaantallen in 1583 (15), 1584 (11), 1585 (1), 1586 (9), 1587 (4) en 1588 (3).

¹⁰⁵³ E. G. R. Ossieur, “Promoti uit de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik aan de Noord-nederlandse universiteiten”, in: *De Vlaamse stam* 22 (1986) 317.

¹⁰⁵⁴ P. Vandermeersch en H. de Ridder-Symoens, “Verbod op studiereizen in de Spaanse Nederlanden”, *Spiegel Historiael. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 31 apr/mei 1996, 178.

¹⁰⁵⁵ Zie voor Zuidelijke Nederlanders in Leiden blz. 193. Schneppen, *Universität*, 24 en 25. Ook in Hamburg woonden veel na de val van Antwerpen gevluchte Nederlanders. Rond 1580 was daar een Nederlands-gereformeerde gemeente.

¹⁰⁵⁶ Grell, *Attraction*, 101-102. Meer dan 50% van de Engelse theologiestudenten in Leiden in de periode 1590-1642 kwam uit Nederlands/Waalse immigrantengemeenschappen in Engeland. De overige percentages waren: 9% van de Engelse medici en 10% van de overige studies.

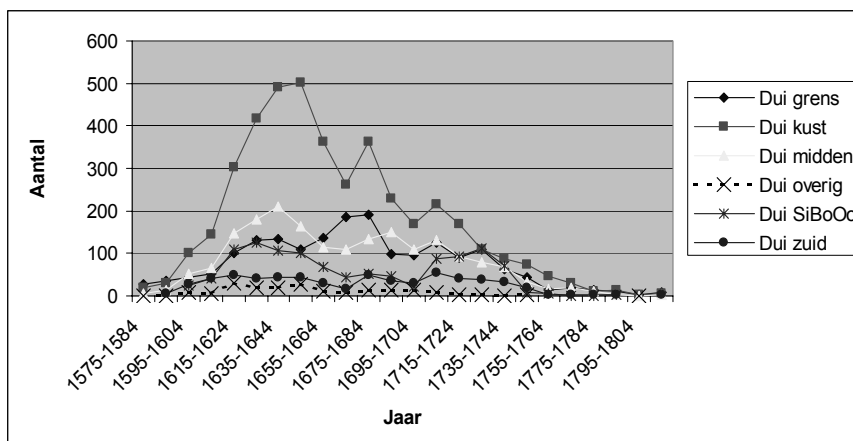
¹⁰⁵⁷ I. en K. Brandenburg, *De Hugenoten* (Amsterdam 1992) 102. Grell, *Attraction*, 102. R.C.J. van Maanen, *Doorgaande beweging* (Leiden 2004) 10-12.

¹⁰⁵⁸ R. Gwynn, *Huguenot heritage. the history and contribution of the Huguenots in Britain* (Brighton

Grell deed onderzoek naar de 'Dutch/Walloon communities in England'. Hij berekende dat tussen 1590-1642 zo'n 16% van de Engelse studenten in Leiden afkomstig was uit deze gemeenschappen. Hun percentage fluctueert echter hevig in dit tijdvak. Van 1590-1600 gaat het om 26,03%, daarna komt de topperiode 1601-1610 met 41,86%; 1611-1620 18,46%; 1621-1630 22,68% en in 1631-1642 daalt het aandeel vluchtelingen onder de Engelse studenten naar 3,29%¹⁰⁵⁹.

Vanaf 1605 kwam de meerderheid van de Leidse buitenlandse studenten uit Duitsland, om precies te zijn het kustgebied van Duitsland. Het totale aantal studenten in Leiden uit de Duitse landen nam toe vanaf 1625-1634 tot 914, bereikte in de tien jaar daarna een piek (1007 inschrijvende studenten), om vervolgens enigszins te gaan dalen tussen 1645-1654 naar 947. In de navolgende figuur is een onderverdeling gemaakt van studenten uit de verschillende streken van Duitsland, waarin de dominantie van het kustgebied duidelijk zichtbaar is.

Figuur 65. Herkomst uit Duitse streken

De eerder geconstateerde piek tussen 1635-1644 in het buitenlandse aandeel komt voornamelijk door de komst van grote groepen studenten uit het Duitse kustgebied, maar ook uit midden-Duitsland; Noord-Europa (Zweden en Denemarken); Oost-Europa (Hongarije en Polen) en de Britse eilanden. Met uitzondering van de Britse eilanden hebben deze landen gemeen dat zij in deze periode te lijden hadden van de Dertigjarige oorlog, die tussen 1618 en 1648 woedde.

Deze Dertigjarige oorlog kende diverse oorzaken. Er waren religieuze tegenstellingen tussen protestanten en katholieken en deze enorme kloof verdiepte zich

2001) 41: Plaatsen met meer dan 100 Hugenoten waren Londen, Canterbury, Colchester, Norwich en Sandwich.

¹⁰⁵⁹ Grell, *Attraction*, 101. Uit tabel 3 van Grell, *Attraction*, 102 blijkt dat meer dan 50% van de Engelse theologiestudenten in Leiden in deze periode kwamen uit Nederlands/Waalse immigrantengemeenschappen in Engeland.

door het streven van de rijksstanden naar grotere macht en hogere soevereine rechten. Daartegenover stond het streven van de Habsburgse keizers naar eenheid in hun rijk op godsdienstig en politiek gebied¹⁰⁶⁰. De Dertigjarige oorlog is in vier fasen (en landen die het strijdtoneel vormden) onder te verdelen, namelijk de Boheemse periode (1618-1623), de Deense periode (1623-1630), de Zweedse periode (1630-1635) en tenslotte de Franse periode (1636-1648).

De oorlog brak uit in Bohemen in 1618 en trof dit gedeelte van het Duitse rijk (demografisch) het meest¹⁰⁶¹. Reeds een jaar later kwam een groot aantal over het algemeen adellijke studenten uit Bohemen naar de Leidse universiteit. Na het verlies bij de Slag op de Witte Berg (8 nov. 1620) vluchtte de protestantse koning van Bohemen, Frederik V van de Palts, met zijn gezin naar Holland. De zonen van deze 'Winterkoning' gingen in Leiden studeren¹⁰⁶². Onder de Habsburgers begon vervolgens de katholieke restauratie van Bohemen. Vele protestanten trokken weg¹⁰⁶³. De grootste groep in Leiden, voornamelijk Bohemers en Sileziërs, kwam per periode van 10 jaar gezien tussen 1625-1634. Hierna nam hun aantal studenten weer af.

De strijd verplaatste zich naar het noorden van Duitsland, waarmee de tweede periode van de Dertigjarige oorlog begon¹⁰⁶⁴. De Dertigjarige oorlog had echter ook invloed op de studentenstromen naar Leiden van degenen die buiten het Duitse Rijk woonden. Het aantal Denen en Zweden verdubbelde bijna in 1625-1634 (ten opzichte van het voorgaande decennium) gedurende de Noordelijke strijd van de Dertigjarige oorlog, namelijk de Deense periode (1623-1630) en de Zweedse periode (1630-1635)¹⁰⁶⁵. In de periode erna van 1635-1644 steeg hun aantal nog meer. De daaropvolgende daling van het aantal studenten uit Noord-Europa had diverse oorzaken¹⁰⁶⁶. De Dertigjarige oorlog was voorbij, waardoor universiteiten nabij gelegen in het Duitse rijk weer bereikbaar waren.

¹⁰⁶⁰ Ploetz, *Jaartallen*, 25. De Dertigjarige oorlog is in twee fases te verdelen: de eerste (1618-1629) was voornamelijk gericht op religieus gebied, de laatste fase (1630-1648) ging het om de strijd om de macht van het huis Habsburg en om de invloed van Zweden en Frankrijk in het rijk. F. H. Littell, *Atlas zur Geschichte des Christentums* (Wuppertal 1980) 92. De Dertigjarige oorlog kan evengoed in vier fasen verdeeld worden: het begon met de Boheemse periode 1618-1623, de Deense periode 1623-1630, de Zweedse periode 1630-1635 en de Franse periode 1636-1648.

¹⁰⁶¹ McEvedy, *World population history*, 84 en 68: Door oorlogsgeweld, economische achteruitgang, honger en ziekten liep de Duitse bevolking terug, misschien wel met twee miljoen.

¹⁰⁶² Kernkamp, *Buitenlandse studenten*, 128.

¹⁰⁶³ K. Ploetz, *Aula wereldgeschiedenis in jaartallen* (Utrecht/Antwerpen 1980) 25-26; W. R. Ward, *Christianity under the Ancien Regime, 1648-1789* (Cambridge 1999) 6, 55, 97. Ward, *Christianity*, 93: Ook in Silezië was er na 1648 sprake van katholisering. Uiteindelijk ontkwamen alleen stad Breslau en hertogdom Oels-Bernstadt aan gedwongen katholisering.

¹⁰⁶⁴ Schneppen, *Universität*, 10 en 26: In 1627 verplaatste de oorlog zich naar het noorden en kwamen de Holsteiners naar Leiden.

¹⁰⁶⁵ Niléhn, *Swedish students*, 116.

¹⁰⁶⁶ Naast de beëindiging van de Dertigjarige oorlog was er in Zweden een verband met de oorlogen waarin het land verwickeld was en een economische crisis in eigen land. Niléhn, *Swedish students*, 103.

Tabel 76. Fragment studentenaantallen Noord-Europa

Periode	Totaal	Denemarken	Finland	IJsland	Noorwegen	Zweden
1585-1594	10	10				
1595-1604	28	27			1	
1605-1614	24	17			7	
1615-1624	95	44	2			49
1625-1634	175	89	1		6	79
1635-1644	235	108	4	1	8	114
1645-1654	196	105		1	11	79
1655-1664	151	54		1	15	81
1665-1674	132	53			11	68
1675-1684	70	31			3	36

Aan de Poolse studentenaantallen is de invloed van de Dertigjarige oorlog waarschijnlijk eveneens merkbaar. De meeste Polen, zelfs bijna de helft van alle Polen, kwamen in het tijdvak 1625-1649 naar Leiden¹⁰⁶⁷. Om precies te zijn lag de top in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw. Het hoogtepunt was 1636 met 22 Poolse studenten.

Tabel 77. Fragment studentenaantallen Polen

Land	1585-94	1595-04	1605-14	1615-24	1625-34	1635-44	1645-54	1655-64	1665-74	1675-84
Polen	1	23	10	24	55	126	58	12	15	11

Ook in Frankrijk vormen de studentenaantallen tussen 1635-1644 een onderbreking, die samenviel met de Franse periode van de Dertigjarige Oorlog (1636-1648). Opvallend is dat het hierbij om een daling van het aantal Franse studenten in Leiden gaat. Terwijl studenten uit Duitsland en Polen juist naar Leiden vluchtten, was dit blijkbaar voor Franse studenten niet mogelijk en blijven zij weg.

Tabel 78. Fragment studentenaantallen Frankrijk

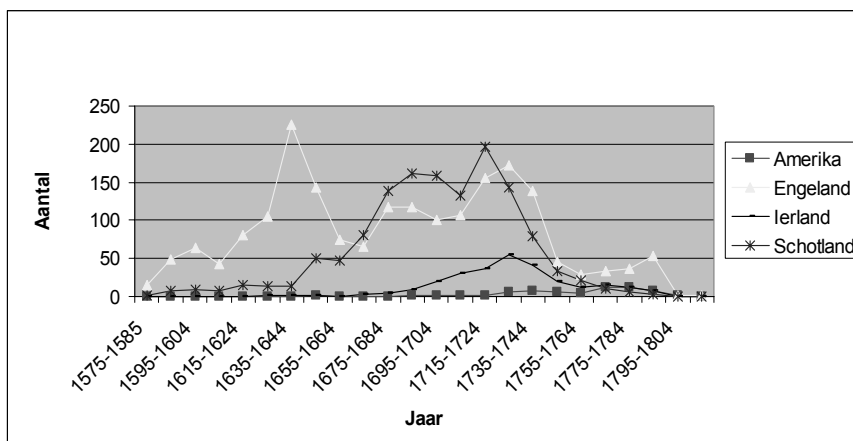
Land	1575-85	1585-94	1595-04	1605-14	1615-24	1625-34	1635-44	1645-54	1655-64	1665-74
Frankrijk	11	46	74	68	167	114	79	114	70	52

In 1648 kwam met de vrede van Westfalen een einde aan de Dertigjarige oorlog. Studenten konden weer aan universiteiten in het Duitse rijk studeren¹⁰⁶⁸.

¹⁰⁶⁷ 46,19% van alle Poolse studenten kwam in dit tijdvak.

¹⁰⁶⁸ Ploetz, *Jaartallen*, 27.

Figuur 66. Britse eilanden

Zoals eerder opgemerkt waren de Britse eilanden niet betrokken bij de Dertigjarige oorlog, maar zorgden zij wel in dezelfde periode ook voor hoge studentenaantallen. De meeste Engelsen kwamen naar Leiden tijdens het bewind van koning Karel I (1625-1649), gedurende een onrustige periode van politieke en religieuze vervolging in eigen land (tussen 1629 en 1640). De Anglicaanse Karel I kwam in conflict met de Presbyteriaanse Schotten. Uiteindelijk stonden de laatstgenoemden tegenover de “Independents”, die van mening waren dat iederen vrij was in de keuze van godsdienst. De onrust op de Britse eilanden mondde zelfs uit in een burgeroorlog, waarin koning en de hoge adel vochten tegen parlement en lage adel (1642 tot 1649). De invloed van de burgeroorlog op het aantal inschrijvingen van Engelse studenten in Leiden is duidelijk zichtbaar. Hun aantal is in die jaren beduidend hoger¹⁰⁶⁹. Onder hen bevonden zich waarschijnlijk ook doorgevluchte Fransen, want de druk op godsdienstvluchtelingen was zo groot dat honderden Franse families naar Holland uitweken en een nog groter deel naar Amerika¹⁰⁷⁰.

De Deen Holger Jacobaeus schreef in zijn collegeschrift, onder het dictaat van De le Boë Sylvius: ‘Propter exortum belli incendium inter Gallos et Belgas, collegium hoc interruptum est’ (Wegens het uitbreken van de oorlog tussen de Fran-

¹⁰⁶⁹ Deze conclusie aan de hand van het aantal inschrijvingen van studenten per jaar. Dibon, *Universiteit*, 35 komt ook tot die conclusie: “Door de binnenlandse onrust in Engeland tussen 1640-1650 steeg het aantal inschrijvingen van Engelsen in Leiden.” Per tiental jaren gezien tussen 1635-1644 226 Engelsen, globaal een verdubbeling ten opzichte van de voorgaande, en nakomende 10 jaar (resp. 105 voor en 144 na).

¹⁰⁷⁰ Brandenburg, *Hugenoten*, 105. Dit doorvluchten vond plaats onder het bewind van Karel I (1625-1649). In 1649 verbeterde onder Cromwell voor de hugenoten in Engeland de situatie. Geen invloed op de studentenaantallen in Leiden was zichtbaar bij de Franse opstand van de Fronde (Fronde=opstandige adel) en burgeroorlog tussen 1648-1653. Er was een Engelse kerk, met samenkomsten in bestaande godshuizen. Bachrach, *Huygens*, 14.

sen en de Hollanders is dit college onderbroken)¹⁰⁷¹. Hij was niet de enige buitenlander, die in het rampjaar 1672 vluchtte.

Vanaf 1685-1694 kwamen de meeste buitenlandse studenten van de Britse eilanden. Naast degenen uit Engeland was er een groot aantal Schotten en tevens een stijgend aantal Ieren dat naar Leiden vertrok.

De toename van Britse studenten was wederom voorafgegaan door een periode waarin veel Hugenoten zich in Engeland vestigden, namelijk van 1670 tot 1680¹⁰⁷². Maar wat van grotere invloed geweest zal zijn op de studentenaantallen, was de "Glorious Revolution" van 1688. Toen Jacobus II (1685-1688), de broer van Karel II toch zijn eigen katholieke weg wilde gaan, riepen de Engelsen de hulp in van Willem III van Oranje. Jacobus vluchtte en Willem en zijn vrouw Maria Stuart werden gekroond. De "Glorious Revolution" bracht grotere verdraagzaamheid en gewetensvrijheid¹⁰⁷³. De band met de noorderlijke Nederlanden zorgde voor een toename in het aantal Britse studenten in Leiden. Het is weliswaar niet zo dat 1688 een duidelijk overgangsjaar was in de studentenaantallen, maar in de periode erna nam hun aantal flink toe. Hun aantallen groeiden gestaag, met als top 1725-1734. Dit waren vooral medicijnenstudenten. Een verklaring voor deze toename is niet echt in hun land van herkomst te vinden, maar kan liggen in het feit dat in Leiden toen (weliswaar al sinds 1702) de befaamde professor Boerhaave doceerde.

In 1707 werd Schotland samengevoegd met Engeland tot het koninkrijk Groot Brittannië¹⁰⁷⁴. De meeste Schotten kwamen naar Leiden in het decennium 1715-1724, na de eerste Jacobietenopstand (1715) met als doel weer een katholieke Stuart op de troon te krijgen¹⁰⁷⁵. Na deze piek ging het Schotse aandeel in Leiden flink dalen. Naast onrust in de eigen contreien waren er andere redenen voor Schotse studenten om naar Leiden te gaan. De Republiek was voor een deel van hen bekend terrein, doordat Schotland al van oudsher handelscontacten met de Republiek had. Het ging dan met name om steden als Middelburg, Veere, Dordrecht, Rotterdam en Bergen-op-Zoom. Eén van de Leidse studenten gaf dan ook als plaats van herkomst de combinatie *Scoto-Bergopzomanus* op¹⁰⁷⁶. Verder wa-

¹⁰⁷¹ J. I. H. Mendels, "Holger Jacobaeus' reizen in Holland", *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 82 (1938) 4337.

¹⁰⁷² Er is gebruik gemaakt van de in 1988 verschenen, herziene versie Scouloudi, I. (ed.), *Huguenots in Britain and their French background 1550-1800. Contribution to the historical conference of the Huguenot Society of London, September 1985* (Londen 1987). Gwynn, *Huguenot heritage*, 33. In Engeland waren er drie periodes waarin veel Hugenoten naar dit land kwamen, namelijk 1560/1570; de jaren 1620; en 1670 tot 1680. In de derde periode vestigden zij zich vooral in Londen en Canterbury. Gwynn, *Huguenot heritage*, 44. Er is dan geen piek te zien in Leidse studentenaantallen uit Londen.

¹⁰⁷³ R. C. van Caenegem, *Geschiedenis van Engeland. Van Stonehenge tot het tijdperk der vakbonden* (Den Haag/Antwerpen 1982) 146.

¹⁰⁷⁴ Caenegem, *Geschiedenis Engeland*, 147.

¹⁰⁷⁵ In 1746 vond de laatste grote veldslag plaats tussen de Engelsen en de Schotten bij Culloden. De Schotten verloren. De laatste Jacobietenpoging een Stuart op de troon te krijgen zorgde voor een golf van anti-katholieke gevoelens. Dit alles had geen duidelijk gevolg voor de studentenaantallen in Leiden.

¹⁰⁷⁶ ASL 17 sept. 1668: Henricus Arcibaldus Stuart, *Scoto-Bergopzomanus*, 23 M.

ren er ook diverse Schotse regimenten in de Republiek gevestigd, die door de Staten-Generaal van Groot-Brittannië waren gehuurd.

Over het algemeen lijken de meeste studenten te komen uit de streken van waaruit Holland gemakkelijk bereikbaar was via de havens aan de oostkust. Daarnaast kwamen zij uit de grote steden en intellectuele centra¹⁰⁷⁷. Een zeer klein gedeelte van de Engelse studenten gaf een nadere herkomstbepaling en noemde een stad of streek. Londen staat met 237 vermeldingen op eenzame hoogte, gevolgd door York(shire) met een dertigtal, Oxford (19), Norwich en Sandwich, Cambridge (9) en Kent met een tiental.

Duitsers, die het grootste aandeel buitenlanders in Leiden vormden, blijven duidelijk weg na 1750. Hiervoor zijn diverse redenen te geven. Zo was er sprake van uitreisbeperkingen naar buitenlandse universiteiten door landsvorsten¹⁰⁷⁸. De neergang van Duitse studenten naar Leiden versterkte, doordat in het Duitse Rijk een periode van grotere rust aanbrak. Ook degenen van de Britse eilanden komen niet meer naar Leiden na 1750. Tussen 1780 en 1784 waren de noordelijke Nederlanden in oorlog met de Britten, maar het aantal studenten in Leiden nam vooral af vanaf 1795, toen Frankrijk de Republiek bezette.

Vanaf 1795-1804 bestond het grootste deel van de buitenlandse studenten in Leiden weer uit Zuidelijke Nederlanders. Hun land van herkomst viel onder de Oostenrijkse tak van de Habsburgers¹⁰⁷⁹, tot de verovering in 1794 en annexatie in 1795 door de Fransen¹⁰⁸⁰.

De opleving aan het einde van onze periode van Leuvense studenten hangt samen met de sluiting in de jaren 1797-1816 van de katholieke universiteit van Leuven¹⁰⁸¹. Frijhoff wijst op een hoge instroom van medici na 1797 onder het aantal buitenlandse gepromoveerden¹⁰⁸². Inderdaad is het aantal medicijnenstudenten onder de Zuidelijke Nederlanders dominant. Na 1795 kozen 5 studenten voor de rechtenstudie, 1 voor de *artes* en de andere 83 voor medicijnen. Mede bepalend voor hun komst naar Leiden was dat de medische opleiding in de zuidelijke Nederlanden weinig modern was¹⁰⁸³. Het lage aantal rechtenstudenten heeft als reden dat een verblijf in Leiden nauwelijks nut voor juristen had. Zij moesten studeren aan

¹⁰⁷⁷ Ashworth, *English speaking*, 812.

¹⁰⁷⁸ Schneppen, *Universität*, 26: In Holstein werd in 1665 de universiteit van Kiel gesticht en twee jaar later vaardigden de Gottorper hertogen beperkingen uit voor een buitenlandse studie. Geen effect zichtbaar in databank Leidse studenten. Schneppen, *Universität*, 20: Vanaf 1744 stond Oostfriesland onder het gezag van de koning van Pruisen. Hij bepaalde in 1748 dat Oostfrieze jongens niet meer mochten studeren aan buitenlandse universiteiten.

¹⁰⁷⁹ J. A. Kossmann-Putto en E. H. Kossmann, *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden* (Rekkem 1988). 34-35.

¹⁰⁸⁰ Kossmann, *Lage landen*, 39.

¹⁰⁸¹ G. Cardon, *La fondation de l'université de Douai* (Parijs) 519: De universiteit van Leuven sloot en het aantal promoties in Leiden steeg. Leuven had een universiteit vanaf 1425 en Dowaai vanaf 1562, welke laatste werd veroverd in 1667 door Lodewijk XIV en opgeheven in 1793, met uitzondering van de faculteit geneeskunde, die nog enige jaren bleef bestaan.

¹⁰⁸² Frijhoff, *Société*, 100.

¹⁰⁸³ Ridder-Symoens, *Buitenlandse studenten Franeker*, 83.

een door de koning goedgekeurde universiteit, omdat zij anders niet tot de juridische beroepen werden toegelaten¹⁰⁸⁴.

Een andere reden voor de toename van studenten uit de Zuidelijke Nederlanden is dat de Noordelijke Nederlanden uiteindelijk eveneens onder Frans beheer kwamen, vanaf 1806 als koninkrijk onder Lodewijk Napoleon en in 1810 volgde annexatie van het land door Frankrijk¹⁰⁸⁵.

Deze volgorde van dominerende herkomst in de loop der tijd van buitenlandse studenten in Leiden, dus Zuidelijke Nederlanden, Duitse kuststreek, Britse eilanden en wederom Zuidelijke Nederlanden, komt ook deels overeen met de gepromoveerden van Frijhoff¹⁰⁸⁶.

Aan de hand van de figuur met daarin de landen buiten de Republiek waaruit de meeste studenten kwamen, is reeds een aantal redenen naar voren gekomen, waarom studenten naar Leiden kwamen. Zo had een oorlogssituatie (in de vorm van de Nederlandse Opstand, maar ook de belangrijke Dertigjarige oorlog en diverse burgeroorlogen) een gunstig effect op de Leidse studentenaantallen. Als laatste kwam het ontbreken van opleidingsmogelijkheden in het buitenland in beeld als een factor om naar Leiden te komen. Hierop wordt in de volgende paragraaf dieper ingegaan.

Onderwijs

Buitenlands onderwijs

Voor diverse groepen studenten was het volgen van onderwijs in eigen land geen optie. Bijvoorbeeld omdat dit onderwijs er simpelweg niet gegeven werd. Sileziërs, die meestal in groepen naar Leiden kwamen, moesten op reis¹⁰⁸⁷. In eigen land konden zij geen hoger onderwijs volgen, omdat Silezië in de zeventiende eeuw het enige Duitse land zonder universiteit was¹⁰⁸⁸.

Een waarschuwing met betrekking tot het gebruik van de traditionele terminologie om een universiteit te definiëren is hier nodig. In 1755 werd de eerste Rus-

¹⁰⁸⁴ Ossieur, *Promoti*, 317.

¹⁰⁸⁵ Kossmann, *Lage landen*, 39.

¹⁰⁸⁶ De meeste buitenlandse gegradueerden aan de Nederlandse universiteiten kwamen uit Duitsland, op afstand gevolgd door de Britse eilanden. Vervolgens de zuidelijke Nederlanden, waarvan de hoge score (4.97%) werd veroorzaakt door een instroom van medicijnen-studenten na de onderdrukking in 1797 aan de universiteit van Leuven. De vierde plaats gaat naar Frankrijk (3%), ook weer met name in tijden van repressie anti-protestanten. Frijhoff, *Société*, 100.

¹⁰⁸⁷ Zichtbaar in database en Mout, *Bohemen*.

¹⁰⁸⁸ Bialek, *Die Bildungsreisen der Schlesier*, 202. Ook Baltische studenten moesten in de achttiende eeuw op reis. Zie W. Frijhoff, "Baltic students in the early modern period" [review essay van: Arvo Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561-1798* (Tartu, 2008)], in: *History of Universities*, XXIII:2 (2008) 181.

sische universiteit in Moskou gesticht¹⁰⁸⁹. Maar vóór die tijd functioneerde de Academie van Wetenschappen in St. Petersburg al op een met universiteiten vergelijkbaar niveau¹⁰⁹⁰. Promoveren in Rusland bleef in de tweede helft van de achttiende eeuw praktisch onmogelijk. De universiteit van Moskou verkreeg pas in 1792 het recht academische graden te verlenen¹⁰⁹¹.

Bij de studie in het buitenland speelde de Russische overheid een belangrijke rol, omdat er door de groei van de Russische staat en de vorming van eigen opleidingsinstituten meer vraag kwam naar hoger opgeleiden. Van de Russische studenten in Leiden was een groot deel door de overheid gestuurd. Deze staatsstudenten waren wettelijk verplicht na hun studie in overheidsdienst of in het leger te gaan¹⁰⁹². Na het bezoek van tsaar Peter I de Grote aan Leiden kwamen diverse studenten op keizerlijke kosten hier studeren¹⁰⁹³. Zijn dood in 1725 maakte tijdelijk een eind aan de politiek om studenten van overheidswege naar Leiden te sturen¹⁰⁹⁴.

De periode 1755-1784 vormde het hoogtepunt wat betreft de studentenaantallen uit Rusland in Leiden. Dit was een gevolg van het in 1761 hervatten van de overheidspolitiek om studenten naar Leiden te sturen. Het merendeel van dit twintigtal Russen trad dan ook na de studie in overheidsdienst¹⁰⁹⁵. De komst van een universiteit in eigen land lijkt ook een stimulans tot een vervolgstudie in het buitenland. Bij terugkeer was het verder mogelijk aan de eigen universiteit als docent te gaan werken.

Daarnaast was het mogelijk dat er wel hoger onderwijs werd gegeven in een land, maar dat dit niet een universiteit van de eigen godsdienstige signatuur was. In de zestiende eeuw was er geen protestantse universiteit in Hongarije. Wel was het mogelijk theologie-onderwijs te volgen in de hoogste klassen van enkele Latijnse scholen¹⁰⁹⁶. Diverse Latijnse scholen breidden zich in de zeventiende eeuw uit tot colleges, die onderwijs op verschillende niveaus boden. Dit laatste bestond uit een afzonderlijke filosofische, theologische en meestal ook juridische opleiding¹⁰⁹⁷. De onderwijskwaliteit van de colleges was echter lager dan die van universiteiten en bovendien bezaten zij niet het promotierecht¹⁰⁹⁸. In Zevenburgen

¹⁰⁸⁹ Ploetz, *Jaartallen*, deel III, 52.

¹⁰⁹⁰ Frijhoff, *Patterns*, 48.

¹⁰⁹¹ Bekasova, *Making of Russian statesmen*, 7. Weliswaar had het medische college het monopolie-recht de doctorsgraad te vergeven vanaf 1764, maar hiervan maakte slechts een handjevol artsen gebruik, omdat de procedure te ingewikkeld was.

¹⁰⁹² Hans, *Russian students*, 553. Zie ook Otterspeer, *Russische studenten*, 143.

¹⁰⁹³ M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool, van hare oprigting in den jare 1575, tot het jaar 1825* (Leiden 1829-1832) 287 en Otterspeer, *Russische studenten*, 143: In 1719 zond Peter de Grote (die zelf Leiden bezocht had) vier studenten naar Leiden om er wiskunde te studeren.

¹⁰⁹⁴ Otterspeer, *Russische studenten*, 144.

¹⁰⁹⁵ Otterspeer, *Russische studenten*, 144.

¹⁰⁹⁶ M. Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn, 1521-1978. Ungarns Reformkirchen in Geschichte und Gegenwart* (Graz 1977) I, 161. Frijhoff, *Gelovig*, 25.

¹⁰⁹⁷ Bucsay, *Protestantismus I*, 217.

¹⁰⁹⁸ Frijhoff, *Gelovig*, 29.

was er halverwege de zestiende eeuw in Hermannstadt¹⁰⁹⁹ een tot het lutheranisme overgegaan *collegium*¹¹⁰⁰.

Tabel 79. Oost-Europa en Silezië studentenaantal onderverdeeld naar land

Periode	Hongarije	Polen	Rusland	Silezië
1585-1594		1		
1595-1604		23		19
1605-1614		10	1	26
1615-1624	12	24	1	73
1625-1634	80	55	1	69
1635-1644	93	126	4	72
1645-1654	73	58	1	67
1655-1664	28	12		52
1665-1674	49	15		37
1675-1684	57	11		47
1685-1694	32	17	2	43
1695-1704	26	10		20
1705-1714	5	10	3	28
1715-1724	21	9	8	27
1725-1734	14	9	8	12
1735-1744	22	14	7	13
1745-1754	18	10	5	1
1755-1764	15	8	16	1
1765-1774	13	12	22	
1775-1784	16	5	17	
1785-1794	13	6	6	
1805-1812		1		
Totaal	587	446	102	607

Vanaf 1635 was het studeren van filosofie, theologie en rechten bovendien mogelijk aan de alleen voor katholieken toegankelijke universiteit in Nagyszombat (Tyrnae, Trnava)¹¹⁰¹. De eerste Hongaarse medische faculteit in dit tijdvak kreeg een plaats aan deze universiteit, weliswaar pas in 1769¹¹⁰². Tussen 1777 en 1784 werd deze overgebracht naar Boedapest, terwijl de filosofische- en juridische faculteit van Nagyszombat in 1784 naar Pozsony (Bratislava, Preßburg) verhuis-

¹⁰⁹⁹ Bucsay, *Protestantismus* I, 219.

¹¹⁰⁰ J. K. Hoensch, *Ungarn-Handbuch* (Hannover 1991) 46 noemt het een universiteit. Dit college komt echter niet voor in de lijst van universiteiten uit *A History of the University in Europe*.

¹¹⁰¹ J. Antall, "Niederländisch-ungarische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert aus medizinhistorischer Sicht", in A. Völker, *Dixhuitième: Zur Geschichte von Medizin und Naturwissenschaften im 18. Jahrhundert* (Halle-Wittenberg 1988) 145.

¹¹⁰² Antall, *Beziehungen*, 147.

de¹¹⁰³. Katholieke studenten konden verder terecht in Kassa (Kaschau, Košice in het tegenwoordige Slowakije) vanaf 1657, waar de Jezuïten een universiteit hadden gesticht. Dit was echter geen complete universiteit met vier faculteiten¹¹⁰⁴.

De Lutherse universiteit die sinds 1665 in Eperjes (Eperies, Prešov) bestond, veranderde in de jaren daarna nogal eens van religieuze signatuur. Daarbij komt dat het niet een volledige universiteit was met vier faculteiten¹¹⁰⁵. Koning Gabriël Bethlen verhiel in 1623 het Zevenburger collegium in Gyulafehérvár (*Alba Julia* of Weißenburg) tot universiteit¹¹⁰⁶. Het collegium werd in 1658 verwoest¹¹⁰⁷. De unitariërs, christenen die de leer van de Triniteit of Drieenheid verwerpen, hadden hun Latijnse school in Kolozsvár¹¹⁰⁸ (Cluj of Klausenburg). Deze werd in 1659 tot hogeschool verheven¹¹⁰⁹.

Studeren in het buitenland kwam ook binnen het bereik van Hongaren vanwege een groot aantal beschikbare beurzen en vrije tafels¹¹¹⁰. Wittenberg was het populairst¹¹¹¹, en bleef dat in de zeventiende eeuw voor de lutheranen. Gereformeerden gingen verder naar Heidelberg en Marburg en vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw naar de Noordelijke Nederlanden¹¹¹². Niet alleen calvinisten, maar ook unitariërs studeerden in Nederland¹¹¹³.

Studeren in het buitenland was met name door de oprukkende contrareformatie erg belangrijk geworden voor Hongaren. De mogelijkheden tot een vooropleiding namen af door het verdwijnen van diverse protestantse Latijnse scholen in Hongarije¹¹¹⁴. De protestantse colleges boden samen met de vele buitenlandse beurzen onbemiddelden, zelfs zonen van herendienst doende boeren, echter de kans verder te studeren¹¹¹⁵. Juist jongens uit de boerenstand werden later protestants voorganger¹¹¹⁶. De contrareformatie kreeg pas in de zeventiende eeuw meer succes, toen de tot het katholicisme teruggekeerde adel ook hun boeren tot terugkeer in de

¹¹⁰³ Frijhoff, *Patterns*, 84 en Frijhoff, *Gelovig*, 29.

¹¹⁰⁴ Frijhoff, *Patterns*, 88.

¹¹⁰⁵ Ibidem en Bucsay, *Protestantismus* I, 217: Universiteit Eperjes in 1667 geopend, vier jaar later door Jezuïten genomen, in 1682 weer evangelisch, in 1687 katholiek, sinds 1705 evangelisch en van 1711 tot 1785 rooms-katholiek.

¹¹⁰⁶ Bucsay, *Protestantismus* I, 218 en II, 222.

¹¹⁰⁷ Bucsay, *Protestantismus* I, 219.

¹¹⁰⁸ Ibidem, 162.

¹¹⁰⁹ Ibidem, 219.

¹¹¹⁰ Een overzicht wordt gegeven in G. Banhofer, *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850* (Berlijn 1854) 656-658. Reka Bozzay, lezing 29 oktober 2004 UVA: Hongaren konden niet alleen profiteren van beurzen in het buitenland, maar ook van de "eigen" Hongaarse colleges en de maecenassen van die opleidingsinstituten.

¹¹¹¹ Bucsay, *Protestantismus* I, 163.

¹¹¹² Ibidem, 221. Datering van Reka Bozzay, lezing 29 oktober 2004 UVA. Ook in Frijhoff, *Gelovig*, 27 en 29.

¹¹¹³ Antall, *Beziehungen*, 147. Het unitarisme is een christelijke stroming die de leer van de goddelijke drie-eenheid of triniteit verwerpt. Christus wordt niet als (mede) goddelijk beschouwd.

¹¹¹⁴ Bucsay, *Protestantismus* II, 44.

¹¹¹⁵ Bucsay, *Protestantismus* I, 222.

¹¹¹⁶ Bucsay, *Protestantismus* II, 48.

schoot van de moederkerk dwong¹¹¹⁷. Het ging hierbij om de hoge- en middenadel, de lage adel bleef voornamelijk protestants¹¹¹⁸.

Studeren in het buitenland was moeilijker geworden, maar in de achttiende eeuw nog noodzakelijker voor protestanten. Slechts 150 Hongaren waren echter terug te vinden in het Leidse *album studiosorum* in dit tijdvak. Lutheranen bleven Wittenberg en andere Duitse universiteiten trouw. Bij de gereformeerden waren de Hollandse universiteiten nog steeds favoriet¹¹¹⁹. De Habsburgers probeerden in 1725 tevergeefs met het invoeren van een verplichte pas de *peregrinatio* in te dammen¹¹²⁰. De contrareformatiepolitiek van Maria Theresia bestond onder meer uit het verbod op studeren in het buitenland. In 1751 bepaalde zij dat alleen de adel passen voor het buitenland kreeg. Hiermee trof zij de Hongaarse protestanten, want hun voorgangers kwamen immers vooral uit de lagere sociale klassen. Van 1756 tot 1759 en van 1763 tot 1766 was een buitenlandse studie verboden¹¹²¹.

De steden die het meest genoemd werden als plaats van herkomst waren Kolozsvár (Klausenburg, Cluj) in Zevenburgen (negen maal) en Debrecen, het protestantse centrum van Hongarije. Deze plaats kwam twaalf keer voor in het Leidse *album studiosorum*, waarvan achtmaal in de periode van 1679 tot 1690. In veel gevallen ging het hierbij om studenten die aan het collegium in deze twee plaatsen hadden gestudeerd en niet om hun geboorteplaats¹¹²².

Volgens Nilehn hadden de Polen nauwelijks de mogelijkheid in eigen land te studeren. De universiteit van Krakau verwierp de ideeën van de Reformatie en verloor haar academische aantrekkingskracht¹¹²³. Zowel katholieken als protestanten uit het overwegend katholieke Polen vertrokken voor een hogere opleiding naar het buitenland¹¹²⁴. Katholieken bleven in de buurt van hun vaderland, maar protestanten reisden verder naar de Westeuropese universiteiten¹¹²⁵. Aanvankelijk studeerden deze Polen in het lutherse Wittenberg, maar toen Polen overging naar het calvinisme werd Leiden de meest bezochte universiteit¹¹²⁶.

Reeds in 1586 schreef de eerste Pool zich in in het Leidse album en al gauw kwamen er meer. De grootste groep studeerde tussen 1635-1644. Vanaf het begin

¹¹¹⁷ Hoensch, *Ungarn*, 44.

¹¹¹⁸ Ibidem, 51.

¹¹¹⁹ Bucsay, *Protestantismus* II, 47.

¹¹²⁰ Réka Bozzay, lezing 29 oktober 2004 UVA.

¹¹²¹ Bucsay, *Protestantismus* II, 48.

¹¹²² Mededeling Réka Bozzay. Zie ook: R. Bozzay, *Magyarországi diákok Holland egyetemeken: 1595 - 1918 Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten* (Budapest 2007).

¹¹²³ Website universiteit Krakau, "history": "In the seventeenth century the Krakau Academy - involved in a violent conflict with the Jesuits who, supported by King Sigismund III, attempted to control it - increasingly conservative and scholastic, lost international academic status."

¹¹²⁴ Onder Sigismund III (vanaf 1587) uit het Zweedse huis Wasa kwam in Polen de overwinning van de Contrareformatie.

¹¹²⁵ Nilehn, L. 'Sweden and Swedish students abroad: the 17th century and its background' in G. Rystad ed., *Europe and Scandinavia: Aspects of the process of integration in the 17th century* (Lund 1983) 114.

¹¹²⁶ Nilehn, *Swedish students*, 115.

van de Pools-Zweedse oorlog¹¹²⁷ (in Polen en Litouwen) in 1655 neemt hun aantal in Leiden enorm af¹¹²⁸.

De studenten kwamen uit alle streken en steden van het Poolse land, maar voornamelijk uit het protestantse westen van Polen¹¹²⁹. Veruit de meeste Polen die ook een nadere aanduiding van hun herkomst gaven, kwamen uit Lissa (nu Leszno)¹¹³⁰. Het gaat om zeker 34 en mogelijk 36 studenten in totaal. Deze stad huisvestte onder andere de Boheemse Broeders, met onder hen de filosoof, theoloog en pedagoog Johann Amos Comenius, die een school openden, en een groep uit Silesië gevluchte Lutherse handwerkers¹¹³¹.

Het Poolse voorbeeld stipt een ander punt aan: het kon zijn dat het onderwijs aan de universiteit in eigen land minder van kwaliteit was dan in Leiden. De Zweedse elite wilde hun zonen een modernere educatie geven dan die van de universiteit van Uppsala en stuurde hun kinderen in de eerste helft van de zeventiende eeuw op reis¹¹³².

Onder Karel XI nam het nationalisme toe en kwam er in Zweden een nieuwe onderwijspolitiek¹¹³³. Degenen die wilden studeren, werden geacht dit in Zweden te doen aan de universiteiten van Åbo (Turku in Finland, opgericht 1640), Lund (1666/1668) en Dorpat (Tartu in Estland, 1632) hervormd. Greifswald lag toen enige tijd binnen Zweedse grenzen¹¹³⁴. Inderdaad was het zo dat ten tijde van Åbo, maar zeker na de stichting van Lund het gemiddelde aantal Zweden in Leiden daalde¹¹³⁵. Bovendien werd de universiteit van Uppsala aantrekkelijker voor Zweden door reorganisatie¹¹³⁶.

Uit voorgaande, voornamelijk Oost- en Noord-Europese voorbeelden blijkt dus dat het ontbreken van universitaire studiemogelijkheden in eigen land een reden was om naar (onder andere) Leiden te komen. Er was geen universiteit, of deze was van een andere signatuur, of het onderwijs op de universiteit in het land van herkomst was van een minder niveau.

¹¹²⁷ Frijhoff, 1650, 123.

¹¹²⁸ Na 1650 kwam het aantal Polen nooit meer boven de 10 per jaar. De resultaten van mijn onderzoek komen overeen met de beweringen van Niléhn, *Swedish students*, 115. Na 1660 is het wel gedaan met de grotere aantallen studenten en wordt het bezoek incidenteler.

¹¹²⁹ Kiedron, *Poolse studenten*, 191.

¹¹³⁰ www.leszno.pl/history.

¹¹³¹ Hans, *Russian students*, 551: Volgens Hans kwamen de afgestudeerden van de academie van Comenius uit Leszno naar Leiden.

¹¹³² Vrieze, *Relations*, 345: Daarnaast was één van de consequenties van Zweden's Europese opkomst door militaire successen in de eerste helft van de zeventiende eeuw, dat haar leiders hun zonen een modernere educatie wilden geven dan die van de universiteit van Uppsala en ze op reis stuurden.

¹¹³³ Wrangel, *Zweden*.

¹¹³⁴ Wrangel, *Zweden*, 47 en 274.

¹¹³⁵ Natuurlijk moet deze afname niet alleen aan de stichting van universiteiten in eigen land worden opgehangen. De afnemende populariteit van de peregrinatio academica, de toenemende onrust in de Republiek en de rust na het einde van de Dertigjarige oorlog zijn ook factoren die meespelen. Overigens steeg na de stichting van Dorpat toch het aantal Zweedse studenten in Leiden.

¹¹³⁶ P. Eliasson, "Travelling students during 600 years", in: *Lychnos Lardomshist Samf Arsb. (Annual of the Swedish History of Science Society 1992*, 36. Het is alleen niet helemaal duidelijk wanneer de universiteit van Uppsala weer aantrekkelijker werd voor Zweden door reorganisatie, mogelijk wordt de heroprichting van 1595 bedoeld. Ook de website van de universiteit Uppsala is niet helder, wat betreft de eigen geschiedenis.

Toen in eigen land de onderwijsmogelijkheden verbeterden, kwamen er bijna geen buitenlandse studenten meer naar Leiden. Een mooi voorbeeld daarvan is Duitsland: de grotere aantrekkingskracht van moderne universiteiten in eigen land, zoals Jena, Halle en Leipzig, speelde zeker een rol bij het wegblijven van Duitse studenten in Leiden na 1750¹¹³⁷.

Maar er speelden meer factoren een rol. Zo doceerden in Leiden professoren nog steeds in het latijn, terwijl hun collega's in het Duitse rijk daarvan al rond 1740-1750 afstapten ten gunste van de landstaal, of nog vroeger, zoals bij nieuw-gestigste universiteiten als Halle (1694) en Göttingen (1737) waar gelijk werd gedoceerd in het Duits¹¹³⁸. Wat ook meespeelde was de dalende populariteit in Duitsland van een universitaire studie, onder andere door de opkomst van alternatieve opleidingsmogelijkheden zoals *Ritterakademien*¹¹³⁹.

Studievoorkeuren aan de Leidse universiteit per land van herkomst

De aantrekkingskracht van bepaalde faculteiten kan afgeleid worden uit de studie voorkeuren die studenten opgaven bij de inschrijving in het *album studiosorum*. Door het maken van onderscheid naar herkomst komen verschillen in studierichtingen van buitenlandse en binnenlandse studenten naar voren. In bijlage 4 zijn de studievoorkeuren per land van herkomst uitgesplitst.

In de figuren 67 tot en met 70 zijn de curves voor de verschillende studierichtingen bij elkaar gezet van alle studenten, die uit de Republiek en degenen uit het buitenland. Zij zullen per faculteit besproken worden, beginnend met de artes. Ook de val van de artes komt hier ter sprake.

De voorbereidende artes was aanvankelijk de meest gekozen studierichting. In de beginjaren van de Leidse universiteit begon zo'n beetje de helft van de studenten in deze faculteit, maar hun aantallen kenden vervolgens een dalende lijn.

De populariteit van de voorbereidende artesfaculteit, die de vakken Grieks, Latijn, Hebreeuws, geschiedenis, filosofie, wiskunde en natuurkunde bevatte, nam sterk af. Dit gold niet alleen voor Leiden en de Republiek, maar ook de rest van Europa. In 1500 domineerde de *artes* nog, 75% van de studenten aan de Europese universiteiten koos dit vakgebied¹¹⁴⁰. Dat dit percentage flink zou afnemen, had verschillende oorzaken.

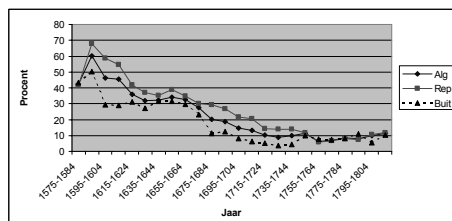
¹¹³⁷ Schneppen, *Universität*, 13; Smit, *Dubbelportret*, 27: In het klimaat van de vroege Duitse Verlichting werd een aantal moderne universiteiten opgericht. Waar de universiteiten in de Republiek waren geschoeid op oude humanistische leest, werd aan de nieuwe universiteiten in Duitsland meer ruimte gegeven aan experimentele natuurwetenschappen. Vanuit internationaal perspectief voldeden de Nederlandse universiteiten in afnemende mate aan de gestelde normen.

¹¹³⁸ Bientjes, *Holland*, 61 en McClelland, *State*, 58-59: 'In contrast to the earlier German university tradition, Göttingen and Halle taught in the vernacular and deemphasized the rote grammatical study of ancient languages.'

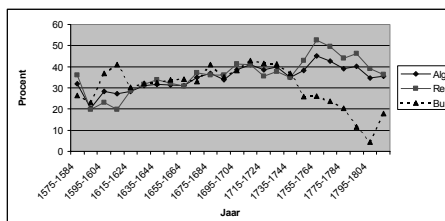
¹¹³⁹ McClelland, *State*, 67-68. In Duitsland neemt het aantal studenten aan universiteiten af. Degenen die nog komen zijn vaker van adel. De armeren richtten zich meer op alternatieve opleidingsmogelijkheden in de achttiende eeuw. McClelland, *State*, 64. In de achttiende eeuw waren de vijf grootste universiteiten Halle, Leipzig, Göttingen en Keulen en Jena.

¹¹⁴⁰ Ridder-Symoens, *Italian*, 34. Het gaat hier om Noord-Europa. Ter vergelijking: de medische faculteit trok toen hooguit 5%.

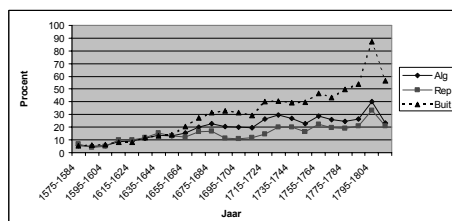
Figuur 67. Herkomst artsesstudenten

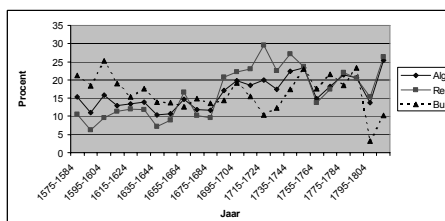
Figuur 68. Herkomst rechtenstudenten

Figuur 69. Herkomst medicijnenstudenten

Figuur 70. Herkomst theologiestudenten

Tabel 80. Ranglijst faculteit per regio

Regio	% art	Regio	%J	Regio	%M	Regio	%T
Noord-Europa	48,98	Dui zuid	58,56	Britse eilanden	45,77	Oost-Europa	50,04
Frankrijk	35,35	Dui kust	53,06	Overig buitenl.	30,82	Zwitserland	37,54
Z-NL	28,47	Dui SiBoOo	52,23	Z-NL	30,63	Frankrijk	26,43
Republiek	28,16	Dui overig	45,36	Dui grens	25,38	Dui grens	21,68
Totaal	24,61	Dui midden	42,57	Dui midden	24,82	Z-NL	18,02
onbekend	22,56	Republiek	35,43	Zwitserland	21,22	Republiek	16,01
Dui overig	21,65	Totaal	34,22	Dui zuid	19,58	Totaal	15,38
Overig buitenl.	21,38	Dui grens	34,18	Dui kust	19,03	Noord-Europa	12,81
Oost-Europa	21,06	Zwitserland	26,56	Totaal	18,23	Overig buitenl.	11,95
Britse eilanden	16,86	Britse eilanden	26,52	Frankrijk	15,74	Dui midden	11,47
Dui grens	15,87	Overig buitenl.	25,16	Dui overig	15,46	Dui kust	10,23
Dui midden	15,34	Onbekend	19,99	Republiek	14,80	Britse eilanden	8,68
Dui SiBoOo	14,82	Noord-Eur.	19,87	Dui SiBoOo	13,39	onbekend	8,62
Zwitserland	13,80	Z-NL	17,93	Noord-Europa	11,21	Dui overig	6,19
Dui kust	13,35	Frankrijk	15,15	Oost-Europa	9,25	Dui SiBoOo	4,02
Dui zuid	13,05	Oost-Europa	11,01	onbekend	8,79	Dui zuid	3,75

In de vijftiende en zestiende eeuw veranderde geleidelijk de functie en daarmee ook de feitelijke structuur van de Europese universiteiten. Van kerkelijke instellingen waar voornamelijk een basisvorming in de artes werd gegeven veranderden zij in burgerlijke dienstverleners aan de bestuurlijke overheid, om ambtenaren, medici en predikanten op te leiden. Daarbij kwam de concurrentie van stads-

scholen, de voorgangers van de latere Latijnse scholen, die het artes-onderwijs geleidelijk aan de universiteit onttrokken¹¹⁴¹.

Samengevat bleek uit mijn onderzoek dat gedurende de eerste veertig jaar ongeveer 45% van alle Leidse studenten in de voorbereidende artesfaculteit begon¹¹⁴². Dat is al 30% minder dan de hiervoor genoemde gebruikelijke 75% op de universiteiten in Europa in 1500¹¹⁴³. Direct na de stichting van Leiden wordt de val van de artes zichtbaar, welke pas in 1755-1764 eindigde met een percentage van 6,38.

Terwijl in Leiden de daling dus al inzet in 1585, wordt in het in 1648 “verheven” Harderwijk volgens Frijhoff de neergang van de artes pas zo’n vijftig jaar later zichtbaar rond het eind van de zeventiende eeuw en eerste kwart van de achttiende eeuw. Hij geeft verder aan dat het onderzoek van Bots naar inschrijvingen van Brabanders in Leiden dat beeld bevestigde, al begint het verval van de artes bij hem vanaf 1650 met een daling van ongeveer 40% in het tweede deel van de zeventiende eeuw en ten minste 10% nog een eeuw later¹¹⁴⁴. Uit mijn onderzoek blijkt dus dat er in Leiden sprake was van een veel eerdere daling van de artes dan uit eerdere Noord-Nederlandse onderzoeken. De lijn van verval, beginnend in de vijftiende eeuw is door te trekken.

Terugkerend naar de figuur gebaseerd op het Leidse *album studiosorum* blijkt dat de artescurve ongeveer dezelfde lijn voor de verschillende herkomsten geeft. De buitenlandse curve blijft wat langer vlak tijdens de daling, namelijk tussen 1604 en 1664. Daarna volgt een flinke daling en in de achttiende eeuw zal het percentage voornamelijk onder de 10% blijven¹¹⁴⁵. Deze daling onder de 10% kwam voor de Republiek pas een halve eeuw later.

Het percentage buitenlandse artesstudenten was lager dan dat van de Republiek tot 1754. Waarschijnlijk hadden zij al in eigen land deze voorbereidende faculteit bezocht. In de tweede helft van de achttiende eeuw was het buitenlandse percentage artesstudenten echter in diverse decennia hoger dan het Nederlandse. Dit had mogelijk te maken met het feit dat in het buitenland onderwijs steeds vaker in de eigen taal werd gegeven, waardoor studenten die naar de Republiek kwamen zich eerst moesten bekwamen in het Latijn¹¹⁴⁶. Vanaf 1795 was het percentage artesstudenten uit de Republiek weer hoger.

Wanneer gekeken wordt naar het land van herkomst, dan blijken degenen uit Noord-Europa, Frankrijk en de Zuidelijke-Nederlanden als voornaamste keus de artesfaculteit te hebben. Hun aantallen zijn weergegeven in tabel 81. Ook in Frankrijk gaven studenten uit de drie Scandinavische landen de voorkeur aan de

¹¹⁴¹ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 93-96.

¹¹⁴² De jaren 1585-1594 vormen in deze periode de uitschieter naar boven, met 60,22%. Het tijdvak hiervoor was het aandeel van de artes 42,22%; het tijdvak erna 46,29% en tussen 1605-1614 bedroeg het 45,64%.

¹¹⁴³ Ridder-Symoens, *Italian*, 34.

¹¹⁴⁴ Frijhoff, *Société*, 41.

¹¹⁴⁵ Met uitzondering van het decennium 1785-1794, waarin er opeens een piek is van 11,04%. Dit is het tijdvak met de meeste Zuid-Nederlandse studenten en hangt waarschijnlijk samen met de sluiting van de universiteit van Leuven aldaar.

¹¹⁴⁶ Zie bijvoorbeeld blz. 270 voor de Duitse universiteiten.

artesstudie¹¹⁴⁷. Op zich is dat opvallend. Want bijvoorbeeld driekwart van de Zweden die naar buitenlandse universiteiten reisden, had al een vooropleiding gevolgd in eigen land¹¹⁴⁸. Maar het algemene beeld is dat Scandinaviërs vaker in buiten- dan in binnenland studeerden, in ieder geval tot in de late zeventiende eeuw. Dan ligt een artesstudie voor de hand, wanneer studenten niet in eigen land lessen in deze voorbereidende faculteit wilden volgen¹¹⁴⁹.

Tabel 81. Herkomst meeste artesstudenten

Periode	Denemarken	Zweden	Noorwegen	Finland	Z-NL	Frankrijk
1575-1584					66	6
1585-1594	8				54	25
1595-1604	10		1		50	18
1605-1614	7		4		10	16
1615-1624	21	28		2	12	62
1625-1634	50	37	3		10	51
1635-1644	75	53	6	3	14	41
1645-1654	74	47	7		19	49
1655-1664	32	58	10		23	23
1665-1674	22	44	5		18	16
1675-1684	11	12	3		12	18
1685-1694	10	3	2		8	43
1695-1704	3	1		2	3	21
1705-1714		2			4	4
1715-1724	1	5	1		2	8
1725-1734	1	1			1	2
1735-1744		1			3	5
1745-1754	1	2			1	2
1755-1764	1		2			3
1765-1774			1		1	2
1785-1794					4	1
1795-1804					1	3
1805-1812						1

De *artes* was een “neutrale” studie, net als medicijnen voor bij terugkeer in eigen land. Als katholiek theologie studeren aan een protestantse universiteit, of rechten terwijl bijvoorbeeld alleen afgestudeerden aan bepaalde universiteiten tot de juridische beroepen werden toegelaten, was niet praktisch.

¹¹⁴⁷ Ridder-Symoens, *Buitenlandse studenten*, 80 en S. Bagge, “Nordic Students at Foreign Universities until 1660”, *Scandinavian Journal of History* 9 (1984) 24.

¹¹⁴⁸ Niléhn, *Swedish students*, 109.

¹¹⁴⁹ Ridder-Symoens, *Bildungslandschaften*, 21.

De herkomstlijnen in de figuur voor rechten van studenten uit de Republiek en degenen uit het buitenland lopen lange tijd gelijk, met uitzondering van twee perioden. In de eerste periode, tussen 1595 en 1634, studeren meer buitenlandse studenten rechten dan degenen uit de Republiek. Dit waren voornamelijk studenten uit het Duitse rijk, waarbij de Dertigjarige oorlog dan ook een rol zal spelen. Maar de lijnen lopen pas echt flink uiteen vanaf 1745. Het aantal buitenlandse rechtenstudenten daalt enorm, zelfs zodanig dat hun aandeel lager wordt dan dat van buitenlandse medicijnenstudenten.

Een verklaring voor het populariteitsverlies van rechten kan liggen in het feit dat het gebruikte rechtssysteem in het land van herkomst van studenten niet aansloot bij hetgeen in Leiden werd gedoceerd. Toen in de achttiende eeuw het in Leiden gedoctrineerde Romeins recht werd vervangen door het nationale recht en het natuurrecht, had een juridische opleiding in de Republiek voor buitenlanders weinig nut meer¹¹⁵⁰. Voor studenten uit delen van Duitsland, zoals Oost-Friesland (1744), die onder het Pruisische koninkrijk kwamen en waar het Pruisische recht was ingevoerd, had het weinig zin om nog in de Republiek rechten te gaan studeren¹¹⁵¹.

Daarnaast speelde een verbod op een rechtenstudie in Leiden door de eigen regering een rol¹¹⁵². Er werden geen ambten vergeven aan degenen met een rechtenstudie aan de “verkeerde” universiteit, waardoor daar studeren niet praktisch was. Toch was zo’n *Berufsverbot* wel te omzeilen, door elders te studeren, maar in eigen land te promoveren. Ook het aanvragen van dispensatie was een mogelijkheid¹¹⁵³. Een oorzaak kan liggen in de bevolkingsgroepen van bepaalde nationaliteiten die naar Leiden komen. Blijft bijvoorbeeld de adel, die altijd rechten studeerde, weg?

De landen, waarvan het grootste gedeelte van de studenten voor rechten koos, waren Duitsland (op volgorde van aantal de streken Zuid, kust, Silezië Bohemen en Oostenrijk, overig en midden Duitsland) en de Republiek.

Er zijn twee pieken zichtbaar in tabel 82. De meeste Duitsers uit het kustgebied kwamen in Leiden rechten studeren tussen 1635-1654 en rond 1725-1734 waren er veel studenten uit de regio Silezië, Bohemen en Oostenrijk. Deze laatstgenoemde toename van studenten hangt samen met de al eerder genoemde speciale colleges Duits recht die in Leiden te volgen waren¹¹⁵⁴.

¹¹⁵⁰ J. Kingma, W. R. H. Koops, F. R. H. Smit (red.), *Universitair leven in Groningen 1614-1989* (Groningen 1989) 19.

¹¹⁵¹ Smit, *Buitenlandse studenten*, 275.

¹¹⁵² Molhuysen, *Bronnen* IV, 7 dec. 1723, 166*-167* geeft de reactie weer van de universiteit Leiden op de ordonnantie van de koning /keizer van Pruisen van 16 sep. 1723, dat juristen niet in Leiden, maar elders moeten studeren. De senaat bericht de burgemeesters dat dit inderdaad nadelig is, maar er kwamen al weinig rechtenstudenten uit Pruisen naar hier. Bovendien is er niets nieuws onder de zon, al vaker zijn er dit soort belemmeringen door vorsten uit Duitse rijk, Spanje, Spaanse Nederlanden, Denemarken opgeworpen. Berusten, in de verwachting dat die ordonnantie wel weer zal vervallen, is nu het beste.

¹¹⁵³ Ridder-Symoens, *Juste Lipse*, 51-53.

¹¹⁵⁴ Zie blz. 151 voor een uitgebreide toelichting over deze colleges.

Tabel 82. Herkomst meeste rechtenstudenten

Periode	Dui grens	Dui kust	Dui midden	Dui overig	Dui SiBoOo	Dui zuid	Republiek
1575-1584	5	8	3				151
1585-1594	8	19	9	1		4	124
1595-1604	14	75	28	6	19	23	209
1605-1614	7	80	44	5	26	33	202
1615-1624	27	150	68	8	26	29	380
1625-1634	40	228	82	10	40	28	527
1635-1644	54	272	87	5	48	31	486
1645-1654	44	272	70	9	47	25	552
1655-1664	57	180	46	6	31	13	584
1665-1674	60	130	44	5	21	4	694
1675-1684	84	229	57	7	28	27	620
1685-1694	40	116	63	4	26	18	472
1695-1704	34	100	34	11	7	13	419
1705-1714	52	123	53	7	46	35	461
1715-1724	31	91	37	2	69	26	405
1725-1734	39	51	42	2	90	26	376
1735-1744	15	32	24		50	16	370
1745-1754	12	20	9		5	6	451
1755-1764	1	14	4		5		398
1765-1774	3	7	3		1	1	364
1775-1784		4	4			1	337
1785-1794	1	2	2				348
1795-1804							243
1805-1812	1	2					264

De medicijnenstudie is aanvankelijk even populair bij studenten uit de Republiek als daarbuiten. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw gaan de lijnen uiteen. De stijging van het buitenlandse percentage medicijnenstudenten is spectaculair en bereikt uiteindelijk tussen 1795-1804 een top van 87,10%!

De Britse eilanden, de Zuidelijke Nederlanden en de restgroep “overig buitenland” bestaande uit Zuid-Europa en het Osmaanse rijk hebben de hoogste percentages medicijnenstudenten in Leiden.

Een bijdrage aan de toenemende aantallen buitenlandse studenten medicijnen is zeker geleverd door de faam van Herman Boerhaave. Tijdens zijn docentschap tussen 1701-1738 was de stijging weer iets scherper, al is hij hier niet de enige oorzaak van. Voor en na zijn tijd bleef de stijging immers doorgaan.

Ook voor Franeker signaleerden Bots en Frijhoff een, weliswaar relatief geringe, absolute toename van het aantal medicijnenstudenten aldaar aan het einde van

de achttiende eeuw. Dit was volgens hen mogelijk toe te schrijven aan het professionaliseringsproces van de medische beroepsgroep¹¹⁵⁵.

Tabel 83. Herkomst meeste medicijnenstudenten

Periode	Britse eilanden	Zuidelijke Nederlanden	Zuid-Europa	Osmaanse rijk
1575-1584	3	8		
1585-1594	1	10		
1595-1604	14	6		
1605-1614	8	7	1	
1615-1624	14	9		
1625-1634	29	5		
1635-1644	70	7		
1645-1654	68	24	2	
1655-1664	43	16	5	
1665-1674	65	21	1	
1675-1684	127	46	2	
1685-1694	145	31	1	
1695-1704	112	10	2	
1705-1714	125	4	2	
1715-1724	218	6	3	5
1725-1734	210	9		3
1735-1744	159	8		
1745-1754	58	5	3	1
1755-1764	36	2	2	6
1765-1774	52	5	2	
1775-1784	50	9		1
1785-1794	58	9	6	
1795-1804	2	68	1	
1805-1812		15		

Degenen van de Britse eilanden kwamen hoofdzakelijk vanaf de Glorious Revolution, met een flinke piek in het Boerhaave tijdperk. De grootste groep medicijnenstudenten uit de Zuidelijke Nederlanden kwam toen de studie in eigen land vanwege de sluiting van de universiteit aldaar niet mogelijk was. Zoals al eerder opgemerkt was medicijnen, anders dan theologie en rechten een vrij “neutrale” studie, die ook aanvaardbaar was voor katholieken uit het buitenland om aan een protestantse universiteit te gaan studeren.

De theologiecurve voor de drie groepen loopt wel het meest uiteen van alle faculteiten. Ten tijde van de stichting van de Leidse universiteit waren de vooraanstaande protestantse universiteiten in Noord Europa in verval (onder andere Wit-

¹¹⁵⁵ Bots Frijhoff, *Franeke*, 64.

tenberg, Heidelberg en Geneve), dus theologiestudenten, die de mogelijkheid hadden naar het buitenland te reizen, zochten een alternatief¹⁵⁶. Een deel van hen koos voor Leiden, waar het percentage buitenlandse studenten gelijk na de stichting hoger was dan dat uit de Republiek. Vervolgens was het Noord-Nederlandse percentage hoger, waarna de lijnen nog enkele malen wisselden.

In tabel 84 staan de landen vermeld van waaruit studenten aan de Leidse universiteit het meest voor theologie kozen. Van alle Oost-Europeanen ging de helft theologie studeren, gevolgd door lagere percentages uit Zwitserland en Frankrijk. Hoe “protestantser” de streek van herkomst, hoe groter het theologiepercentage. Deze bewering geldt zeker voor de Duitse grensstreek en lijkt ook op te gaan voor Frankrijk.

Tabel 84. Herkomst meeste theologiestudenten

Periode	Frankrijk	Hongarije	Polen	Rusland	Zwitserland
1575-1584	2				
1585-1594	12				2
1595-1604	38		1		9
1605-1614	24				11
1615-1624	41	8	1		9
1625-1634	19	70	4		14
1635-1644	11	85	13		16
1645-1654	25	61	2	1	24
1655-1664	18	20			14
1665-1674	18	43			18
1675-1684	20	47	1		28
1685-1694	35	22	2		23
1695-1704	17	15	4		30
1705-1714	8		10		23
1715-1724	4	11	7		2
1725-1734	7	9	7		9
1735-1744	5	17	9		10
1745-1754	7	15	8		2
1755-1764		12	6		3
1765-1774	3	12	5	4	3
1775-1784		14	4		2
1785-1794		13	4		1
1805-1812			1		

¹⁵⁶ Grell, *Attraction*, 85.

Bij de hoge aantallen theologiestudenten uit Frankrijk en Zwitserland speelde de hugenotenvervolging een rol. Naar Zwitserland gevluchtte Fransen reisden door naar Leiden. Hongaarse en Poolse studenten konden in eigen land nauwelijks terecht voor een theologiestudie en hadden later de mogelijkheid met een beurs in het Statencollege te studeren.

De trends die in Leiden zichtbaar zijn, buitenlandse rechtenstudenten komen minder vanwege het opkomende nationale recht, terwijl medicijnenstudenten veel langer blijven reizen, wijken niet af van het algemene Europese beeld¹¹⁵⁷.

Populariteit professoren

Hiervoor is al enige malen zijdelings genoemd dat sommige professoren een grote aantrekkingskracht uitoefenden op studenten uit diverse landen¹¹⁵⁸. Zo kenden de Franse studentenaantallen in Leiden drie duidelijke pieken gedurende het onderzoek, waarvan twee zijn te herleiden naar de komst van nieuwe Franse professoren. De derde piek was rond de herroeping van het Edict van Nantes. Frankrijk was overigens het enige land met drie enorme uitschieters in de studentenaantallen. De curven van andere landen bleven veel gelijkmatiger.

In 1593, het jaar van de komst van Scaliger kwamen er 29 Franse studenten, waarvan er 17 zich inschreven op zijn vakgebied, de letteren. De theoloog Rivet die vanaf 1620 in Leiden doceerde zorgde in de jaren daar direct op volgend ook voor een toename in studentenaantallen, niet alleen op zijn eigen vakgebied, maar ook in de artesfaculteit¹¹⁵⁹. Andere Leidse professoren van Franse herkomst zijn onderzocht op studentenaantallen bij hun komst, maar dit leverde geen enorme effecten op¹¹⁶⁰. Vreemd genoeg was er geen top, maar een gemiddeld resultaat bij de aankomst van Salmasius (Saumaise) in 1632. Volgens Dibon kwamen Fransen echter wel voor Saumaise¹¹⁶¹. Er is in mijn databank geen top te zien in 1632. Wel moet nog Danaeus vermeld worden. Deze theoloog kwam op 13 mrt 1581, samen met vijf Franse studenten, twee voor een dubbelstudie in de letteren en rechten en drie voor letteren. Maar de meest genoemde studententrekker is de medicus Boerhaave, die zo beroemd was dat het verhaal gaat dat zelfs een brief uit China met de minimale adressering “Boerhaave, Europa” hem gewoon bereikte¹¹⁶².

¹¹⁵⁷ Ridder-Symoens, *Training and professionalization*, 161.

¹¹⁵⁸ Bijvoorbeeld Lipsius.

¹¹⁵⁹ Scaliger gaf overigens alleen les aan een selecte groep eigen leerlingen en hoefde geen colleges te geven. In 1620 schreven 20 Fransen zich in (4-, 3 Art, 5 J, 2 M en 6T). In 1621 steeg hun totaal naar 39 (1-, 19 Art, 2 J, 2 M en 15 T). In 1622 daalde dit iets naar 33 (2-, 15 Art, 6 J, 3 M en 7 T), om naar het oude niveau van 20 Fransen terug te keren in 1623 (7-, 5 Art, 2 J, 2 M en 4 T).

¹¹⁶⁰ Cohen, *Ecrivains*, 352.

¹¹⁶¹ Dibon, *Université*, 35.

¹¹⁶² Voor een nuancering van Boerhaave's faam zie Frijhoff, *Société*, 103-107. Meer over de anecdote van de brief uit China zie O. M. Marx, “M. Boerhaave en Europe: The Origins of an Anecdote Explained.”, *Journal of the History of Medicine*, (1968), 23.

Beroemde geleerden vergrootten de naamsbekendheid van een universiteit in Europa en lokten studenten¹¹⁶³. In het universitaire lesrooster, de *series lectiones*, was te lezen wie welke lessen gaf. Er ging ook een exemplaar van de Leidse *series* naar Frankfurt een maand voor de “Buchmesse”, die tweemaal per jaar gehouden werd, zodat daar bekend was welke boeken de Leidse handelaren zouden inkopen, maar vooral omdat andere universiteiten hun *series* ook stuurden en deze door vele belangstellenden gelezen konden worden¹¹⁶⁴. De *series* hadden dus niet alleen de functie van lesrooster, maar ook die van informatie- en reclamemateriaal.

Het onderzoeken van de specifieke aantrekkingskracht van professoren is lastig en er moeten hierbij vele valkuilen vermeden worden. Aan de hand van Leidse voorbeelden volgen hier enkele. Zo is het doceren door beroemdheden meestal niet de enige, maar één van de vele verklaringen voor een toename in studenten-aantallen. Een piek in het benoemingsjaar van een professor beschouwen als zijn verdienste is kortzichtig, omdat gekeken moet worden naar zijn gehele zittingsperiode. Zo was er in het jaar van aankomst van Scaliger (1593) een stijging van de artesstudenten. De beroemde filoloog is ingeschreven in het *album studiosorum* op 2 september 1593 met een hele meereizende groep Fransen. Maar het jaar daarna halveerde bijna het aantal artesstudenten, terwijl juist een toename te verwachten was vanwege de lokroep van deze professor, die weliswaar alleen aanwezig hoefde te zijn en geen openbare colleges gaf. Bij benoemingen van meerdere professoren in één jaar is hun invloed op de studentenaantallen niet te scheiden. De waarde van een professor zal geschat moeten worden (Was hij populair, of kwam niemand naar zijn colleges? Was hij vooraanstaand in de wetenschap?). Verder is voorzichtigheid geboden, omdat er bovendien externe factoren een rol kunnen spelen. Een voorbeeld hiervan is het floreren van de theologiefaculteit na de stichting van het Statencollege, hetgeen verward kan worden met de komst van bijvoorbeeld Junius (1592) of Gomarus (1594).

Daarnaast moet de aantrekkingskracht van professoren genuanceerd worden. De universiteitshistoricus Frijhoff deed dit in zijn proefschrift met Boerhaave¹¹⁶⁵. Maar ook tijdgenoten, zoals de rector van de universiteit van Wittenberg, de theoloog Michael Weber, was in zijn artikel uit 1787 bijzonder sceptisch over het vaakgebruikte argument dat gerenommeerde docenten meer studenten trekken. Volgens hem is eerder de hoeveelheid en diversiteit van professoren doorslaggevend¹¹⁶⁶.

Beginnend met zijn laatste argument: de diversiteit was nu juist een sterk punt van het Leidse benoemingsbeleid. Dit was gestoeld op evenwicht tussen reputatie en belofte en daarnaast op dogmatisch evenwicht. Wanneer in faculteiten diverse denkrichtingen waren, trokken de curatoren professoren aan van beide partijen¹¹⁶⁷.

¹¹⁶³ Sluijter, *Ciraet*, 130.

¹¹⁶⁴ Zie bijvoorbeeld Molhuysen, *Bronnen* I, 10 febr. 1601, 132 en 8/10 aug. 1605, 159.

¹¹⁶⁵ Frijhoff, *Société*, 103-107.

¹¹⁶⁶ Frijhoff, *Surplus*, 182 en 183.

¹¹⁶⁷ Otterspeer, *Bolwerk* (2008) 45 en 58.

Ook de universiteitshistorici Smit en Jensma leggen een verband tussen studentenaantallen en de omvang van het docentencorps. In Franeker was door de uitbreiding van het aantal professoren een positief effect op de studentenaantallen zichtbaar tussen 1685 en 1710¹¹⁶⁸. Dit is echter geen automatisme, de aanstelling van meer professoren betekent niet altijd dat er meer studenten komen. Sluijter ziet voor Leiden geen relatie tussen studentenaantallen en het aantal *ordinaris* professoren, met uitzondering bij de start van de universiteit voor het laatste kwart van de zestiende eeuw, toen de toename in studenten en professoren gelijk opging¹¹⁶⁹.

Andersom bestaat er wel een relatie: door de voortschrijdende specialisatie in de wetenschap waren er meer professoren nodig¹¹⁷⁰. Vermindering van het aantal professoren en dus van het aantal vakken zou kunnen leiden tot een afname van de studentenaantallen¹¹⁷¹.

Dit laatste blijkt ook uit de praktijk. Soms werd er jarenlang geen les in een bepaald vak gegeven door het ontbreken van een docent¹¹⁷². Dat was voor studenten vaak de reden voor vertrek naar een andere universiteit, bijvoorbeeld na het overlijden van professoren. Zo wilden curatoren en burgemeesters de vacante plaatsen van Vorstius en Van der Linden in 1664 snel gevuld zien: ‘Gemerckt door het overlijden der twee Professoren in Medicina niet alleen de facultas Medica seer is verswacht, ende alreede verscheyde studenten in dese faculteyt van dese Univ. sijn vertrocken’¹¹⁷³. Anderzijds kon de dood van een professor elders weer tot de komst van nieuwe studenten leiden. Simon Blom schreef hierover: ‘Ik begin dan met Uw HoogEerw: te herinneren dat ik, met nog andere [Harderwijkse] Theologische Studenten na ‘t overlijden van Prof: G: ten Cate, naar Leijden ben vertrokken om mijne Studie voort te setten en te voltoojen’¹¹⁷⁴.

Invloed van (oude) banden tussen de Republiek en het buitenland

Tenslotte is er nog een factor van invloed op de komst van buitenlandse studenten naar de Leidse universiteit. Dat waren namelijk de banden tussen de Republiek en

¹¹⁶⁸ Smit, *Dubbelportret*, 24 en 28: Voor een groot deel is de (bescheiden) toename in Franeker van studenten tussen 1685 en 1710 te verklaren door het adequate beleid van curatoren op het gebied van benoemingen van nieuwe hoogleraren, die bovendien een hoger salaris ontvingen.

¹¹⁶⁹ Sluijter, *Ciraet*, 128. Sluijter gebruikte hiervoor mijn database van het Leidse *album studiosorum*. Hij bestudeerde de aantrekkingskracht van een aantal professoren als volgt: het gemiddelde aantal landgenoten per jaar gedurende het hele verblijf van de professor in Leiden wordt vergeleken met een even lange voorafgaande periode en de tien jaar na vertrek.

¹¹⁷⁰ Sluijter, *Ciraet*, 129.

¹¹⁷¹ Sluijter, *Ciraet*, 129.

¹¹⁷² Bijvoorbeeld Molhuysen, *Bronnen* IV, 1695, 34.

¹¹⁷³ Molhuysen, *Bronnen* III, 8 aug. 1664, 196-197. Maar ook in M. E. Pronk-Bosch, Bertrand Théophile de Banos en zijn stipendium, onuitgegeven doctoraalscriptie (Leiden 1974) 59 een brief van 28 dec. 1602 over het overlijden van twee (theologie) professoren.

¹¹⁷⁴ Regionaal Archief Alkmaar, collectie aanwinsten, inv. nr. 982, autobiografie Simon Blom (1723-1809).

de diverse landen daarbuiten, die soms al zeer oud konden zijn. Banden via professoren zijn zojuist hiervoor behandeld. Die banden waren aanwezig op diverse gebieden: economisch, kerkelijk en op overheidsniveau.

Een mooi voorbeeld ervan is zichtbaar wanneer de plaats van herkomst van degenen uit de Duitse kuststreken wordt gevolgd. De meesten (366) kwamen uit het verre Danzig, op de voet gevolgd door het nabijere Hamburg (347) en Bremen (342). Beduidend minder studenten kwamen uit Emden en Königsberg (173 en 172) en Lubeck is de laatste stad die boven de 100 studenten blijft (114).

Ten eerste heeft het veel voorkomen van deze steden (en ook de rest van de regio) een economische oorzaak. Al deze genoemde plaatsen waren havensteden en, met uitzondering van Emden, ook hanzesteden¹¹⁷⁵. Schwinges heeft in zijn onderzoek naar studenten aan de Keulse universiteit in de veertiende- en vijftiende eeuw al op de invloed van de hanzebanden gewezen¹¹⁷⁶. Enkele eeuwen later gold dit dus nog steeds. Handelssteden leverden volgens Schwinges meer studenten dan nijverheidssteden en stadjes die leven van de landbouw. De hanzesteden hadden in zijn onderzoeksperiode tweemaal zoveel universiteitsstudenten als niet-hanzesteden¹¹⁷⁷. Wat verder opvalt is dat er gedurende langere tijd grote aantallen studenten uit de hanzesteden naar Leiden kwamen. Er was geen sprake van een scherpe piek. De verdubbeling, of soms wel verviervoudiging (Königsberg) tussen 1600-24 en 1625-49 tot circa 1700 was de topperiode (waarin het overigens aan het eind wel langzaam daalde). Danzig vormt daarbij een beetje een uitzondering. Al gelijk na de oprichting van Leiden kwam een aanzienlijk aantal en deze stroom ging langer door dan de andere tot circa 1750. Er waren dus al van oudsher (handels)banden. Bovendien waren op verschillende buitenlandse handelsplaatsen Nederlandse kooplieden gaan wonen, die hun nageslacht toch naar de Republiek stuurden voor hun opleiding¹¹⁷⁸.

De havenstad Emden was geen hanzestad, maar wel op diverse andere manieren verbonden met de Republiek¹¹⁷⁹. Tijdens de Nederlandse opstand hadden veel Noord-Nederlandse gereformeerden er hun toevlucht gezocht¹¹⁸⁰. Daarmee komt een tweede reden naar voren: religieuze banden. Ook in Hamburg woonden veel na de val van Antwerpen gevluchte Nederlanders en rond 1580 was daar een Nederlands-gereformeerde gemeente¹¹⁸¹. Verder waren in Bremen en omgeving

¹¹⁷⁵ Ook Schneppen benadrukt de oude hanzebanden. Schneppen, *Universität*, 132. Voor Hamburg was de handel op Holland was de economische ruggegraat van de stad. Schneppen, *Universität*, 24 en 25.

¹¹⁷⁶ Ridder-Symoens, *Stad en kennis*, 147.

¹¹⁷⁷ Ridder-Symoens, *Stad en kennis*, 147.

¹¹⁷⁸ Zo woonden in Danzig enkele Van der Linden's. De namen van Danziger studenten zijn nader bekeken, en een enkeling kan Nederlands zijn. Lieburg, *Profeten*, 205.

¹¹⁷⁹ Volgens Schneppen kwamen de Emders naar Leiden, ondanks de nabijheid van de universiteiten van Groningen en Franeker. Schneppen, *Universität*, 20. Ze kwamen, dat is waar, maar waarschijnlijk gingen ze toch in veel grotere getale naar de noordelijke universiteitssteden dan naar Leiden. In mijn databank blijft de enkele Emders die per jaar naar Leiden kwam weg vanaf 1585, ook tussen 1606 en 1616 kwam er niemand. Echte invloed is niet goed aan te geven van de stichtingen in 1585 en 1614. Wel zichtbaar is de toenemende trek van Emders vanaf 1617. Ook volgens Van Lieburg gingen de studenten uit Emden naar Groningen. Lieburg, *Profeten*, 200 en Frijhoff, *Société*, 101.

¹¹⁸⁰ Er was zelfs een eigen kerkelijke gemeente, net zoals bijvoorbeeld in Bremen.

¹¹⁸¹ Schneppen, *Universität*, 24 en 25.

in de zestiende eeuw vooral Zuid-Nederlanders met een calvinistische achtergrond terecht gekomen¹¹⁸².

Naast economische en religieuze banden met de Republiek waren er ook politiek gezien nauwe banden. Zo was het vorstendom Emden afhankelijk van de stationering van Nederlandse troepen en bovendien was er sprake van invloed van Den Haag op de binnenlandse politiek¹¹⁸³. Verder waren er banden tussen de machtshebbers over en weer, zoals het huis Hannover en de Oranjes, waardoor wij uit Hannover eind zeventiende eeuw veel studenten zien en tussen 1700-1724 zelfs een top, waar alle andere streken dalen¹¹⁸⁴. Ook door de reizen van Welfische hertogen naar Holland kwamen er meer studenten¹¹⁸⁵.

De diverse banden met de Republiek gelden niet alleen Duitsland. Kerkelijke banden met andere landen, met name uit Oost-Europa, uitten zich in de opname van bursalen in het Statencollege¹¹⁸⁶. Verder ontstond een band op overheidsniveau met de Britse eilanden na de Glorious Revolution, met de gezamenlijke koning Willem III van Oranje. Daarnaast waren er handelscontacten tussen de Republiek en Schotland. De economische band van de hanzesteden betrof ook Noord-Europa. Bergen in Noorwegen, tegen het einde van de dertiende eeuw een van de belangrijkste hanzesteden¹¹⁸⁷, werd 11 maal genoemd als stad van herkomst, echter op de voet gevolgd door Trondheim met 10 studenten. In deze havenstad hadden zich ook kooplieden uit de Republiek gevestigd¹¹⁸⁸.

Dit fenomeen is ook bij andere landen zichtbaar. Naast degenen die zonder direct aanwijsbare band naar Leiden kwamen, waren er studenten waarvan de stamboom leidde naar de Republiek en anderen die als "inlanders" met de inwoners van de Republiek in het buitenland in contact kwamen.

Diverse studenten die een Russische herkomst opgaven in het Leidse *album studiosorum* hadden gezien hun achternaam wortels in de Republiek¹¹⁸⁹. Tussen 1732 en 1742 is er zelfs sprake van een concentratie van Russische Nederlanders. Nicolaas van Amstel, die zich op 11 november 1756 inschreef, was wat deze groep betreft de laatste¹¹⁹⁰. Handelaars uit de Republiek, waaronder Amsterdam, hadden zich in Rusland gevestigd en zonden hun zonen naar Leiden om te studeren. Naast de Russische Nederlanders waren er ook andere Russische buitenlan-

¹¹⁸² Lieburg, *Profeten*, 202.

¹¹⁸³ Schneppen, *Universität*, 19.

¹¹⁸⁴ Schneppen, *Universität*, 23: Volgens Schneppen is er door de band met Oranje een top in studentenaantallen te zien bij Lüneburg-Hannover (Dui 4) in laatste dertig jaar van de zeventiende eeuw, terwijl de aantallen uit andere streken afnemen.

¹¹⁸⁵ Schneppen, *Universität*, 23.

¹¹⁸⁶ Zie blz. 312.

¹¹⁸⁷ Wikipedia Bergen.

¹¹⁸⁸ Internetsite gemeente Trondheim: "Financial development in the 1700s was led by rich merchants, many of whom were immigrants from Denmark, the Netherlands and Germany. Often trading in exports and imports using their own ships, they generally lived along Kjøpmanngaten, with their wharves facing the river."

¹¹⁸⁹ Hans, *Russian students*, 555-562 geeft achtergrondinformatie over de ingeschrevenen. Zie ook J. W. Veluwenkamp, *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland 1550-1785* (z.p. 2000) waarin namen voorkomen als Lups en Van Jever.

¹¹⁹⁰ Hans, *Russian students* en eigen bestudering *album studiosorum*.

ders, bijvoorbeeld van Duitse of Zweedse afkomst. In later periode kwamen de “ware” Russen.

Het ging niet alleen om handelsfamilies afkomstig uit de Republiek, ook overheidspersoneel in den vreemde stuurde hun zonen naar het vaderland voor een universitaire opleiding. Onder degenen die zich als Portugees inschreven, bevindt zich ook een student van Nederlandse afkomst, namelijk Salomon van Til¹¹⁹¹. Hij was op 8 februari 1734 geboren in Lissabon, toen zijn vader Mr. Jan Rochus van Til namens de Republiek resident in Portugal was. Na zijn promotie in Leiden op 30 augustus 1754 vertrok Salomon van Til naar zijn geboorteland en werkte er als secretaris¹¹⁹².

Ook de Oosterse studenten uit tabel 85, die allen in de achttiende eeuw naar Leiden kwamen, geven een goed voorbeeld van de verscheidenheid van hun achtergronden. Een deel van hen had zijn wortels in de Verenigde Nederlanden en maakte deel uit van handelsfamilies, al dan niet in dienst van de V.O.C.. Een ander deel was overheidspersoneel, zoals buitenlandse vertegenwoordigers maar ook predikanten. Daarnaast was een deel van de Oosterse studenten “inheems”, maar hierbij ging het wel om personen die voornamelijk door hun werk in contact waren gekomen met de Republiek en haar vertegenwoordigers in het buitenland.

Handelaren uit de Republiek waren waarschijnlijk sinds de zestiende, maar in ieder geval vanaf de zeventiende eeuw actief in de Levant, het gebied rond de Middellandse Zee. Hiervoor hadden zij toestemming van de Turkse sultan, aan wiens hof de Staten-Generaal een vertegenwoordiger hadden¹¹⁹³. Negen studenten in Leiden kwamen uit deze hofstad Constantinopel, het huidige Istanbul¹¹⁹⁴.

Ook in de Osmaanse havenstad Smyrna (het huidige Turkse Izmir) vestigden zich kooplieden uit de Republiek. Naast twee studenten uit Smyrna met niet-westerse namen kwamen er drie studenten met banden van de Republiek voor. Henricus Daniel van der Horst was de in Smyrna geboren zoon van een predikant. Zijn vader Hermannus van der Horst vertrok in 1727 vanuit Smyrna, waar al sinds 1660 Nederlandstalige diensten waren gehouden, naar Jutphaas¹¹⁹⁵. Elbert de Hohepied was een telg uit de grafelijke familie die twee eeuwen lang de Hollandse belangen in Turkije vertegenwoordigde¹¹⁹⁶. Abraham van der Sanden was de zoon van Philip van der Sanden, koopman en vice-consul in Smyrna in 1695 en vice-thesaurier aldaar van 1704 tot 1705¹¹⁹⁷. Ook de familie van Eustratius Argenti kwam oorspronkelijk waarschijnlijk uit Smyrna. Zij woonden in de acht-

¹¹⁹¹ ASL 20 juli 1751, Salomon van Til, Ulissipona-Lusitanus, Ann. ac. J.

¹¹⁹² O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810* (Den Haag 1976) 184-185.

¹¹⁹³ S. Heylen, “Nederlandse diplomaten en ondernemers in de Levant. De families De Hohepied en Van Lennep in Smyrna”, *Genealogie. Tijdschrift voor familiegeschiedenis*, jaargang 14, nr. 2, juni 2008, 54. Lieburg, *Profeten*, 256.

¹¹⁹⁴ Eén van hen, Justinus Jacobus Rombouts, was misschien de vader van Rumoldus Rombouts, dragoman en kanselier van ambassadeur Cornelis Calkoen. Zie Schutte, *Repertorium*, 319. Dit repertorium is helemaal doorgenomen voor degenen uit deze tabel.

¹¹⁹⁵ Lieburg, *Profeten*, 256 en Schutte, *Repertorium*, 339.

¹¹⁹⁶ Brandenburg, *Hugenoten*, 160 en Schutte, *Repertorium*.

¹¹⁹⁷ Schutte, *Repertorium*, 334. Voor meer over deze familie zie ook K. Heeringa en J. G. Nanninga, *Bronnen tot de geschiedenis van de Levantschen handel 1590-1826* (RGP, grote serie).

tiende eeuw in Amsterdam¹¹⁹⁸. Wilhelmus van den Berg schreef zich in Leiden in op 30 april 1755 als twintigjarige rechtenstudent met als herkomst Mekka. Mogelijk was hij de gelijknamige zoon van Willem van den Berg, die in al-Mukhā (Mocha, Mekka) resideerde in het V.O.C. kantoor in de jaren dertig van de achttiende eeuw¹¹⁹⁹.

Tabel 85. Studenten uit het Osmaanse rijk

Datum	Voornaam	Achternaam	Plaats	Lft	Gratis	Fac.	Aanv
19 2 1707	Justinus	Jacobus	Rombouts	Constantinopolitanus	20	J	
6 7 1715	Carolus	Caratza	Constantinopolitanus	23		M	
6 7 1715	Jacobus	Caratza	Constantinopolitanus	22		M	
6 7 1715	Zacharias	Caratza	Constantinopolitanus	20		M	
13 1 1719	Antonius	Duc, le	Constantinopolitanus	20		M	
9 1 1720	Aloysius	Kazianer, de	Stira-Graecensis	21		J	Comes
16 9 1720	Eustratius	Argenti	Graecus ex insul[...]	Scio	27	-	
15 9 1722	Elbert	Hochepped, de	Smyrnensis	20		J	
20 9 1723	Johannes	Josephus	Mangolt	Styrus Graecensis	20	M	Nobilis
25 10 1726	Abrahamus, Philippi f	Sanden, van der	Smirnensis	25		J	
2 9 1727	Panajota	Condoidi	Corcyrensis	21		M	
5 10 1729	Adamus	Josephus	Catharin	Styrus Graecensis	20	M	
11 12 1733	Georg	Johan, de	Constantinopolitanus	20		M	
17 10 1736	Ignatius	Atthembs, ab	Styrus Graecensis	22		J	Comes
12 2 1738	Joannes	Adrianus	Corver Oets	Persa	20	J	
8 3 1740	Aved	Jacob Ghaldar, di	Armenius	25		Art	
26 8 1740	Jacobus	Decerroni	Styrus Crecensis	22		J	
18 9 1742	Henricus	Daniel	Horst, van der	Smyrna-Batavus	20	T	
7 7 1746	Joannes	Mane	Constantinopolitanus	30		Art	
18 9 1753	Cristedulos	Elefteni, di	Smirna-Graecus	22		M	
30 4 1755	Wilhelmus	Berg, van den	Mocha Arabiae felicis, ex	20		J	
14 4 1760	Joannes	Lucas	Constantinopolitanus	20		M	
14 4 1760	Emanuel	Argyropulus	Thessalonicensis	18		M	
25 8 1760	Nicolaus	Pierius	Corcyrensis	25		M	
19 8 1762	Harutiun	Serabion	Constantinopolitanus	Ann.		M	
9 5 1763	Joannes	Jasigi Oglou	Smyrnaeus	15		M	
24 11 1763	Michael	Schiadan	Cephalennia, ex insula	25	*	M	-
18 5 1780	Stephanus	Comuto	Zacinthy, ex insula	25		M	

¹¹⁹⁸ Mededeling M.H. van den Boogert. 1763 Joannes Jasigi Oglou Smyrnaeus, correcte spelling: Yusuf Yazıcı.

¹¹⁹⁹ C. G. Brouwer, *Dutch-Yemeni encounters. Activities of the United East India Company (VOC) in South Arabian waters since 1614* (Amsterdam 1999). Zie personenindex.

De inheemsen die naar Leiden kwamen, hadden ook banden met de Republiek. Zo stond de inschrijving in 1715 van Carolus Caratza uit Constantinopel voor Skarlato Karaca. Hij studeerde bij Boerhaave en werd tolk-vertaler ('dragoman') van Cornelis Calkoen, de ambassadeur in Constantinopel tussen 1726-1744, en later van de sultan. Hij kwam waarschijnlijk met zijn broers Jacobus en Zacharias Caratza, die zich eveneens in de medische faculteit inschreven.

Van de vier studenten uit Afrika (met uitzondering van Zuid-Afrika, dat is behandeld als onderdeel van de Republiek) zijn er twee inheems met een band met de Republiek. Hun inschrijvingen in het Leidse *album studiosorum* zijn weergegeven in tabel 86.

Tabel 86. Studenten uit Afrika

Datum	Voornaam	Achternaam	Plaats	Lft	Gratis	Fac
23 12 1633	Mohammeth	Haly, filius	Mauritanus, e regione sus			-
26 6 1648	Johannes	Maurus	Afer.	24	*	Art
22 6 1737	Jacobus Eliza Johannes	Capitein	Africanus	20		T
18 11 1737	Gysbertus Philippus	Noodt	Afer.	20	Hon e	J

De Ghanees met de Hollandse naam, Jacobus Capitein, verdient vanwege zijn bijzondere levensloop meer aandacht. Als jongen werd hij als slaaf verkocht via fort Elmina in Ghana aan een Zeeuwse kapitein. Op elfjarige leeftijd kwam hij in 1728 naar de Republiek, als cadeau voor een WICkoopman. Daar kreeg hij niet alleen zijn vrijheid, maar gaf zijn pleegvader hem ook de gelegenheid in Leiden theologie te gaan studeren. Zijn dissertatie was, nogal apart, een verdediging van de slavernij. Als predikant-zending keerde hij terug naar Elmina, echter zonder succes. Hij hoorde nergens (meer) bij, bij blanken niet vanwege zijn huidskleur en bij zijn landgenoten niet omdat hij te westers was. Capitein overleed op dertigjarige leeftijd onder onopgehelderde omstandigheden¹²⁰⁰.

De genoemde Maurus zou gelijk kunnen zijn aan de bekeerde Turk Johannes Maurus Arabs, voor wie de stad Haarlem enkele jaren de opleiding tot predikant betaalde¹²⁰¹. Over de overige twee is verder niets gevonden¹²⁰².

Het aandeel van de Leidse universiteit in Europa

Leiden was de universiteit met de hoogste studentenaantallen van de Republiek. We passeren de grens met het buitenland om de cijfers van Leidse universiteit te

¹²⁰⁰ Voor meer over hem, zie: H. van der Zee, *'s Heeren Slaaf, het dramatische leven van Jacobus Capitein* (Amsterdam 2000).

¹²⁰¹ G. F. van der Ree-Scholtens, (eindred.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 226 op basis van GAH, Stadsarchief, rood 224, Burgemeestersresoluties 23 februari 1653, fol. 52-52v. "Is aangenomen tot alumnus van de stad: johannes Maurus Arabus (sijnde een Turck)". Maurus komt niet in Van Lieburgs predikantenrepertorium voor.

¹²⁰² Deze laatste is geen kind van jur. prof. Gerard Noodt, en waarschijnlijk ook geen kleinkind.

vergelijken met die van universiteiten in de rest van Europa. Uit mijn onderzoek blijkt dat het gemiddelde aantal nieuwe studenten per jaar in Leiden varieerde tussen de 74 en de 365 per jaar. In de zestiende eeuw, die voor de Leidse studentenaantallen weliswaar alleen het tijdvak 1575-1599 besloeg, was het gemiddelde 102 studenten, in de zeventiende eeuw 297, in de achttiende eeuw 153 en tenslotte begin negentiende eeuw 93 studenten per jaar. Vergelijken is lastig, omdat er van vele buitenlandse universiteiten geen cijfermateriaal voorhanden is. Di Simone heeft wat er bekend is aan gemiddelde studentenaantallen in diverse Europese landen per jaar op een rijtje gezet in haar artikel in *A History*¹²⁰³. Vooral de Franse- en Italiaanse cijfers zijn fragmentarisch.

Leiden blijkt eigenlijk het “Kleinduimpje” van Europa te zijn. Praktisch alle Europese universiteiten waarvan genoeg gegevens zijn, hadden meer studenten per jaar dan Leiden, soms zelfs enorm veel meer (het dubbele of driedubbele). Het nabije Leuven had gedurende de zeventiende- en achttiende eeuw tussen de 400 en in piekperiodes 500 studenten per jaar die zich inschreven¹²⁰⁴. Leiden bleef in de zestiende- en zeventiende eeuw over het algemeen onder het niveau van Oxford en Cambridge, al was het gemiddelde van Leiden (334 inschrijvingen) tussen 1680-1689 hoger dan in Oxford (321) en Cambridge (293). Het verschil nam in de achttiende eeuw wel af, maar de Engelse universiteiten hielden toch hogere studentenaantallen¹²⁰⁵.

De Weense universiteit kende in de zeventiende eeuw al meer studenten, dan de krap 50.000 die tussen 1575-1812 Leiden zouden bevolken, namelijk 63.000 studenten. In de achttiende eeuw zouden daar nog eens 150.000 studenten bijkomen¹²⁰⁶. Wanneer gekeken wordt naar universiteiten in Duitsland in het algemeen, dan was het gemiddelde vóór de Dertigjarige oorlog uitbrak 400 studenten per jaar. Begin achttiende eeuw was dit gedaald naar 290 per jaar¹²⁰⁷. Op het Iberisch schiereiland liepen de jaarlijkse nieuwe aanmeldingen in de duizendtallen¹²⁰⁸!

Alleen met name tijdens de topjaren weet Leiden de universiteit van Krakau enigszins bij te houden en te overtreffen. Nu had Krakau in deze periode haar aantrekkingskracht reeds verloren¹²⁰⁹. Daarnaast is er de universiteit van Bazel, die alleen eind zestiende eeuw ongeveer gelijke tred hield met Leiden en vervolgens overtroffen werd in aantallen¹²¹⁰.

¹²⁰³ Simone, *Admission*, 302-311.

¹²⁰⁴ Lamberts, *Leuven*, 52-53. De voor mijn onderzoek relevante gegevens over inschrijvingen zijn bewaard voor de periode 1616 tot 1797.

¹²⁰⁵ Simone, *Admission*, 302.

¹²⁰⁶ Ibidem, 304-305.

¹²⁰⁷ Ibidem, 304.

¹²⁰⁸ Ibidem, 306.

¹²⁰⁹ Ibidem. Zie blz. 268.

¹²¹⁰ De studentenaantallen in Basel zijn: 1591/1600 1209 (in tien jaar) dus gemiddeld 120,9 per jaar. In 1601/1610 120; 1631/1641 63,4; 1651/61 77,2; 1691/1701 48,4; 1741/1751 30,2 en 1811/1820 13,0. Maar deze cijfers zijn gebaseerd op Eulenburgs *Frequenz*, waarover Frijhoff diverse opmerkingen had in zijn artikel ‘Surplus ou déficit? Hypothèses sur le nombre réel des étudiants en Allemagne à l’époque moderne (1576-1815)’. Uit A. Stachelin, *Geschichte der Universität Basel 1632-1818* (Basel 1957).

Ook de universiteiten van Ferrara, Siena (in de zeventiende- en achttiende eeuw) en Pisa (in de achttiende eeuw) in Italië hebben minder ingeschrevenen dan Leiden¹²¹¹. Het gaat hier niet om nabijgelegen, dus concurrerende universiteiten, en wat Italië betreft om katholieke universiteiten.

Niet alleen de omvang van de studentenpopulatie is interessant om te vergelijken, maar ook de mate waarin een universiteit aantrekkelijk was voor buitenlandse studenten. Nu is buitenland een rekbaar begrip. De kleine Zuidelijke Nederlanden hebben “meer” buitenland rondom zich, dan bijvoorbeeld het enorme Duitse rijk. Daarnaast was lastig de geografische rekrutering te achterhalen. Het was slechts mogelijk enkele universiteiten met Leiden te vergelijken.

De rekrutering van de katholieke Leuvense universiteit is voor de achttiende eeuw nog niet onderzocht, maar in de zeventiende eeuw was 90% van hen afkomstig uit de eigen Zuidelijke Nederlanden. Uit de Noordelijke Nederlanden kwamen tussen 1616 en 1700 nog 6%, dus zo’n 4% waren “echte” buitenlanders¹²¹².

De Engelse universiteiten waren vooral op het eigen eiland gericht. Eén van de redenen voor de afwezigheid van buitenlanders was dat de statuten van de *colleges* van beide universiteiten hen uitsloot van beurzen¹²¹³. Van de groep studenten in Oxford van overzee, dus zowel degenen uit Europa als Noord Amerika en de rest van het Britse Rijk, schommelde het percentage in de zeventiende eeuw tussen de 0 en 1%, in de eerste helft van de achttiende eeuw steeg dit naar 2%. Tenslotte verdubbelde hun percentage naar 4% in de tweede helft van de achttiende eeuw¹²¹⁴.

De katholieke universiteit van Keulen trok steeds meer studenten uit de eigen streek, de Nederrijn. Rond 1600 kwamen uit de regio’s die verder weg lagen, de Noorderlijke Nederlanden 11%, de Zuidelijke Nederlanden 10% en Westfalen 20% en het gebied rond Trier en Luxemburg 6% van de studenten. Negen procent kwam van nog verder weg kwam, namelijk uit Zuid-Duitsland 5%, Noord en Midden-Duitsland samen 3,7%, Lotharingen en Bovenrijn 3% en uit overig Zuid-Duitsland nog 1,8%¹²¹⁵. Een halve eeuw later kwam al 58% van de Keulse studenten uit het Nederrijngebied¹²¹⁶. Uit de Noordelijke Nederlanden kwam 8%, uit de Zuidelijke Nederlanden 12,5%, Westfalen 5% en Luxemburg-Trier ruim 11%. Minder dan 1% van alle inschrijvingen was van studenten uit Noord- en Midden Duitsland en 0,6% Zuid Duitsland en Oostenrijk. Daarnaast studeerden er nog

¹²¹¹ Ibidem, 308.

¹²¹² Lamberts, *Leuven*, 54-56. Uit de Noordelijke Nederlanden kwam tussen 1616 en 1700 nog 6,13% van de studenten. De rest, 3,89% kwam uit het Heilige roomse rijk (787), waarvan 592 Duitstalig en 111 Franssprekend. Verder kwamen er 74 Oostenrijkers, 10 Zwitsers, 94 Fransen, 31 van het Iberisch Schiereiland, 26 Italianen, 56 Polen, 2 uit Lijfland, 2 uit Griekenland, 48 Engelsen, 409 Ieren en 4 Schotten.

¹²¹³ Stone, *Oxford and Cambridge*, 36.

¹²¹⁴ L. Stone, “The size and composition of the Oxford student body” in: L. Stone, *The university in society. I Oxford and Cambridge from the 14th to the early 19th century*, (Princeton 1974) 101.

¹²¹⁵ E. Meuthen, *Kölner universitätsgeschichte Band I. Die alte Universität (Köln Wien 1988) Hfst VIII. Die katholische universität vom 16. Bis zum 18. Jahrhundert*, 334-338 Die Herkunft der Kölner Studenten, 335.

¹²¹⁶ Meuthen, *Kölner*, 335.

enkele Spanjaarden en Fransen¹²¹⁷. Rond 1700 kwam omstreeks een kwart van alle studenten in Keulen van buiten het Nederrijngebied. De Noordelijke Nederlanden waren verantwoordelijk voor 2,5% van de Keulse studenten. Uit het Oost-belgisch gebied kwam 10% en Luxemburg-Trier 12%. Het percentage van verder komenden zit begin achttiende eeuw rond de 1%¹²¹⁸. Rond 1754-1758 zijn er geen grote verschuivingen meer in de herkomst¹²¹⁹. Het aandeel in het midden van de achttiende eeuw van de Nederlanden, Luxemburg, Zuidrijnland, Westfalen en verdere herkomst komende studenten was met 3% zelfs weer wat hoger dan rond 1700¹²²⁰.

Hiermee vergeleken had Leiden een hoog percentage buitenlandse studenten. Dit was het hoogst in de periode tussen 1615 en 1744 en schommelde toen rond of boven de 40%. Zo bezien is het wel te begrijpen dat Schneppen Leiden een geliefde “mode-universiteit” noemt, welke term hij heeft overgenomen van Eulenburg¹²²¹.

Bij de vergelijking van de grootte van de Leidse universiteit ten opzichte van universiteiten in omringende landen, moet wel rekening gehouden worden met de functie en situering van de universiteit in het desbetreffende land. In de Republiek waren veel Latijnse scholen, die samen met de Illustre scholen een voorbereiding op de universiteit konden geven. De universiteiten in de Republiek waren daardoor kleiner in omvang dan die in het buitenland, omdat de jongere studenten elders dan aan de artesfaculteit studeerden en waardoor er dus ook geen colleges nodig waren om de jongeren op te vangen. In het buitenland zaten deze jongeren wel op de universiteit.

Leiden zat verder dus niet alleen in een dicht netwerk van alternatieve schoolmogelijkheden, maar ook de diverse andere universiteiten in het land waren niet zo ver weg.

In de zestiende eeuw was er sprake van hoge studentenaantallen aan Noord-Europese universiteiten, gevolgd door een eeuw waarin dit flink afnam. Voor de achttiende eeuw is er geen eenduidig beeld meer te schetsen¹²²². De Leidse curve volgt eenzelfde patroon van een eeuw van bloei en een van verval, zij het honderd jaar later. Na de stichting van deze universiteit eind zestiende eeuw was er in de zeventiende eeuw een bloeiperiode en was er in de achttiende eeuw sprake van verval. De piek in studentenaantallen vond plaats rond 1650, waarna een daling

¹²¹⁷ Ibidem, 336.

¹²¹⁸ Ibidem.

¹²¹⁹ Ibidem, 337.

¹²²⁰ Ibidem, 338.

¹²²¹ Eulenburg, *Frequenz*, 126 en die lijkt het weer te hebben uit *Abhandlungen der phil-hist. Klasse der Kgl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften* 24, 2 (1904).

¹²²² Simone, *Admission*, 298-301. Redenen waren dat in de zestiende eeuw “bureaucraten” nodig waren door centralisering en absolutisme. In de zeventiende eeuw was sprake van achteruitgang door de Dertigjarige oorlog, de Engelse Revolutie, de Fronde en de strijd tussen protestanten en katholieken. Ook was er minder kans op ambtenarenbanen door facties of erfelijkheid ervan. Vanaf blz. 302 schetst Di Simone een beeld per land. Frijhoff, *1650*, 257. Dit gold overigens niet alleen voor universiteiten in de Republiek, maar was een algemeen beeld dat ook voor het buitenland opging.

inzette van ruim anderhalve eeuw¹²²³. Begin negentiende eeuw lijken de Leidse studentenaantallen weer iets toe te nemen. Het onderzoek van Otterspeer voor de negentiende eeuw geeft aan dat dit herstel zich inderdaad voortzette¹²²⁴.

¹²²³ Het hoogste aantal inschrijvingen per jaar was in 1639, per 10 jaar periode tussen 1645-1654 en per kwarteeuw tussen 1625-1649.

¹²²⁴ Otterspeer, *Bolwerk 2008*, 293.

6. Studenten in de stad

De Leidse universiteit trok de meeste studenten in de Republiek. Ondanks hun grote aantallen was hun aandeel op de Leidse bevolking gering. Toch had hun aanwezigheid merkbare gevolgen voor de stad Leiden en haar inwoners. Dat blijkt uit talrijke bronnen, waaronder hoofdzakelijk de acta van de academische vierschaar, egodocumenten en geschriften van moralisten, zoals de achttiende-eeuwse spectators. Waar de eerste twee een feitelijke weergave bieden, zal de laatste een voornamelijk normatieve werkelijkheid geven. Idealiter versterken meerdere bronnen van diverse invalshoeken een bepaald gegeven. In het volgende hoofdstuk zal dit helaas lang niet altijd het geval zijn. Soms zijn er alleen sprokkels informatie van uiteenlopende jaren op basis waarvan dit verhaal is geconstrueerd. Hoewel zeventiende eeuwse bronnen schaarser zijn dan die uit de achttiende eeuw, valt er toch een aardig beeld te schetsen van de studenten in de stad. Het gaat hierbij om aspecten als huisvesting, omgang met andere inwoners en het studentenleven. Toekomstig onderzoek, aan de hand van via internet steeds meer beschikbare bronnen, bijvoorbeeld uit familiearchieven uit heel het land, zal het door mij geschetste beeld kunnen aanscherpen.

Het aandeel van studenten in de totale Leidse bevolking

De inwoners van de universiteitsstad kregen te maken met een studentenpopulatie die zich eveneens vestigde in Leiden. In deze paragraaf wordt de omvang van beide bevolkingsgroepen onderzocht, om te zien of er sprake was van een getalsmatige dominantie van één van beiden.

Het *album studiosorum* was niet goed bruikbaar als bron, omdat dit alleen de nieuwe studenten weergeeft, terwijl voor de vergelijking de totale studentenpopulatie op een bepaald moment nodig is. Daarom zijn recensieregisters gebruikt. De recensiegegevens uit het stadsarchief waren onderverdeeld in huishoudenden en kostgangers. Tellingen in bepaalde jaren van het aantal kostganger-studenten leverden de volgende tabel op.

Tabel 87. Tellingen studenten in peiljaren in stadsrecensie RAL

Jaar	1668	1694	1705	1715	1725	1735	1745
Totaal aantal studenten recensie	516	509	545	512	701	693	621

De recensieregisters in het archief van Senaat en Faculteiten registreerden de huishoudenden en kostgangers soms wel en soms niet apart. Doordat de beschikbare informatie niet altijd homogeen was, is een vergelijking moeilijk. Ook de bevolkingscijfers zijn in enkele gevallen momentopnamen van een bepaald jaar. Voor de zestiende eeuw is er de volkstelling van 1581. Het belastingkohier van

het hoofdgeld van 1622 geeft informatie voor het begin van de zeventiende eeuw, met een speciaal onderdeel studentenhuizen. Vanaf 1650 is gebruik gemaakt van Noordam's tellingen, die door Van Maanen gecorrigeerd zijn¹²²⁵.

Mijn uitkomsten zullen dus voornamelijk de uitersten, dus de minimale- en maximale studentenpercentages bevatten afgezet tegen het aantal inwoners.

Volgens de volkstelling van 1581 telt Leiden circa 12.000 inwoners¹²²⁶. Afgezet tegen 254 studenten, komt hun aandeel van de stadsbevolking op 2%¹²²⁷. In 1622 wonen er 44.745 mensen in Leiden¹²²⁸. Dat jaar staan er 1070 kostgangers geregistreerd, hetgeen wederom op 2% komt¹²²⁹. In 1675, met 55.000/56.250 inwoners¹²³⁰, zijn er geteld over drie jaren vanaf (en met 1675) gemiddeld 1022 studenten, dus weer 2%¹²³¹. Dit zakte naar 1%. In 1700 zijn er op zo'n 53.000 inwoners op gemiddeld 720 studenten¹²³². Vijfentwintig jaar later geeft de stadsrecensie aan dat er 701 studenten zijn op 47.000 inwoners, wederom 1%¹²³³. De cijfers van Tjalsma voor halverwege de achttiende eeuw zijn vrij hoog en doen vermoeden dat hij alle namen op de recensielijst heeft geteld en niet uitsluitend degenen met een recensiedatum. De 981¹²³⁴ gerecenseerden staan in contrast met degenen die een jaar eerder in de vakantieperiode werden geteld voor het kohier, namelijk 504¹²³⁵. Afgezet tegen een bevolking van ongeveer 37.000 personen komt het percentage studenten op 3% of 1%. In 1775 staat achterin het recensieregister vermeld dat er 657 leden waren, dus een aandeel van 2% op 34.000 inwoners.

Begin negentiende eeuw blijft het percentage op 1%. In 1808 had Leiden volgens de volkstelling 28.582 inwoners¹²³⁶. Latour telde voor dat jaar 315 echte

¹²²⁵ D.J. Noordam, "Demografische ontwikkelingen", in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen eds., Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, 2. 1574-1795 (Leiden 2003) 42-53. R. C. J. van Maanen, "De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17e eeuw. Enkele kanttekeningen" *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 41-70.

¹²²⁶ Noordam, *Nieuwkomers*, 42: schatting en zie Van Maanen, *Leidse bevolkingsaantallen*. Hij komt op een aantal van 12.077.

¹²²⁷ Clotz, *Hochschule*, 164. Let op want Daelemans, 1581 telt leerlingen en studenten bij elkaar op. Dit cijfer is inclusief huishoudenden, waarschijnlijk 25.

¹²²⁸ Noordam, *Nieuwkomers*, 42: volkstelling.

¹²²⁹ Eigen telling recensie 1622: universiteitspersoneel 16 (niet meegeteld), huishoudende lidmaten 73 en kostgangers 997. Clotz kwam op 1769 gerecenseerden, hetgeen het percentage op 4% zou brengen. De verklaring voor het verschil van bijna 700 personen tussen de telling van Clotz en mij ligt in het feit dat ik alleen gerecenseerden, aangeduid met een *, geteld heb. Clotz telde alle namen in het register, ongeacht markering of niet.

¹²³⁰ Noordam, *Demografische ontwikkelingen*, 42-53. Van Maanen's cijfers in het Leids Jaarboekje 101 (2009) zijn echter iets hoger dan die van Noordam, maar weer lager dan die van Posthumus (die in 1671 een te hoge top van 72.000 berekende), namelijk: 56.250 [Noordam in 1675 55.000].

¹²³¹ Eigen telling recensie UBL, 1675 928 gerecenseerden met datum; 1676 991 en 1677 1147 gerecenseerden. Er is geen onderscheid tussen kostgangers en huishoudenden.

¹²³² Eigen telling recensie UBL, 1700 673 gerecenseerden met datum; 1701 756 en 1702 731 gerecenseerden. Er is geen onderscheid tussen kostgangers en huishoudenden.

¹²³³ Eigen telling recensie RAL, zie voorgaande tabel op blz. 290.

¹²³⁴ Tjalsma, *Karakterisering*, 38.

¹²³⁵ Ibidem. De telling voor het kohier van 1749 is gedaan in de zomer van 1748.

¹²³⁶ Latour, Leiden, 10: volkstelling.

studenten¹²³⁷. De schatting van het aantal inwoners in 1811 (ca. 28500¹²³⁸) stond tegenover 400 studenten¹²³⁹.

Studenten vormden dus een zeer klein gedeelte (ca. 1 tot hooguit 3%) van de Leidse bevolking¹²⁴⁰. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw was zo'n 2% van de inwoners van Leiden student. De opgaande lijn in zowel bevolkingsaantallen als studentenaantallen hield geen gelijke tred. In de achttiende eeuw daalde het studentenaandeel tot 1% voor de rest van de periode, met als uitzondering net voor 1750 toen er een studenten-percentages van 3% van de Leidse bevolking was. Dit tijdelijke hogere aandeel kan samenhangen met de gebruikte telmethode en is verder moeilijk te verklaren. Een afschaffing van de studentenprivileges op onder andere wijn en bier, zoals in 1748 plaatsvond, was meestal goed voor een daling in het aantal ingeschreven studenten. Weliswaar volgde een jaar later de herinvoering van de voorrechten. Het aantal nieuwe studenten in het *album studiosorum* daalde al sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw, dus mogelijk was het hoge studentenaandeel een gevolg van een langere studieduur. In de recensietellingen uit het stadsarchief is er in de jaren 1725, 1735 en in mindere mate 1745 ook een toename in de studentenpopulatie. Hierbij kan ook een langere studieduur in die jaren een rol spelen. Uit mijn selectie blijkt inderdaad voor 1725 dat de studieduur van gerecenseerden langer was, dan in voor- en nagaande peiljaren¹²⁴¹. Daarentegen waren gepromoveerden veel korter bezig met hun studie in Leiden dan voor en na die tijd. Een eenduidige conclusie hierover trekken blijft lastig, hopelijk levert verder onderzoek een scherper antwoord op.

Praktisch hield dit in dat er enkele honderden tot maximaal ongeveer een duizendtal studenten in Leiden rondliepen. Dit blijkt ook uit schattingen van tijdgenoten die studeerden. Zij gaven soms ook een opgave van de omvang van de studentenbevolking. De Harderwijkse burgemeester Ernst Brinck, die in 1605 en 1606 in Leiden verbleef, schat het aantal studenten op ongeveer 700¹²⁴². De Ier Thomas Molyneux zegt dat er in 1683 700-800 studenten waren¹²⁴³. In 1688 waren er zo'n duizend studenten volgens de reisgids van William Carr¹²⁴⁴. De Engelsman William Mountague gaf aan dat rond de eeuwwisseling (1695) voortdurend ongeveer 2.000 studenten in Leiden rondliepen¹²⁴⁵. Deze schatting lijkt erg hoog, gezien voorgaande tellingen. De Zweed Björnsthål trof op zijn tweede

¹²³⁷ Latour, Leiden, 30: echte studenten recensie 315; recensie inclusief randfiguren 463.

¹²³⁸ Schatting en afronding door mij op basis van volkstelling 1808: 28.582 uit Latour, Leiden, 10 en 30 en volkstelling 1815: 28500 Noordam, *Nieuwkomers*, 43. Zie ook de figuur bij H.D. Tjalsma, "De bevolking", in: Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 3. 1795-1896 (Leiden 2004) 42), die laat zien dat het bevolkingscijfer in 1811 iets hoger lag, dan het door mij gebruikte getal 28.500 dat uit 1815 komt.

¹²³⁹ Frijhoff, *Gelders*, 120: momentopname, totaal aantal studenten. In 1811 Leiden 400 studenten (uit Cuvier en Noël).

¹²⁴⁰ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 87: Frijhoff komt voor het hoogtepunt van de bloei in de zeventiende eeuw op een percentage studenten van 3 tot maximaal 5% in Leiden.

¹²⁴¹ De selectie betreft alleen de peiljaren 1700, 1725 en 1750 en geen gegevens van de jaren daartussen. Zie voor de uitkomsten de tabellen in het hoofdstuk studieduur.

¹²⁴² M. van Wijhe, "Leiden in het begin der 17e eeuw", *Leids Jaarboekje* 20 (1925-1926) 22.

¹²⁴³ Strien, *Talman*, 37.

¹²⁴⁴ Ibidem.

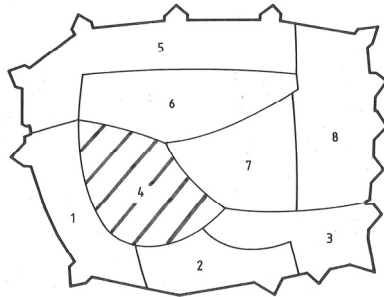
¹²⁴⁵ Mountague, *Delight*, 96.

reis waarschijnlijk rond 1783 zo'n 500 studenten uit alle oorden van Europa, doch niet uit zijn eigen land¹²⁴⁶. De Zweed Lidén sprak van ongeveer 400 studenten in 1769¹²⁴⁷. De Duitse luitenant in dienst van het Staatse leger Grabner schreef in één van zijn brieven dat er op zijn hoogst 400 studenten in Leiden waren in 1792¹²⁴⁸.

Vervolgens wordt onderzocht hoe deze kleine bevolkingsgroep zich verspreidde over de stad. Het maakt immers uit of studenten zich concentreerden in bepaalde gebieden of zich verspreidden over de hele stad, hetgeen hun invloed op de stad kleiner maakte.

Bij dit onderzoek naar eventuele concentraties studenten in Leiden is gebruik gemaakt van de indeling in circa acht wijken uit begin negentiende eeuw uit *Armoede en sociale spanning* om de gegevens te kunnen verwerken¹²⁴⁹.

Figuur 71. De wijken van Leiden¹²⁵⁰

In plaats van in wijken was de stad destijds onderverdeeld in “bonnen”. Daarnaast waren er de gebuurten, vrijwillige verenigingen van buurtbewoners, die meestal enkele straten en stegen groot waren¹²⁵¹. Deze gebuurten waren een andere vorm van opdeling van de stad. Hun grenzen behoefden niet samen te vallen met de

¹²⁴⁶ Björnsthål, *Reize*, 390.

¹²⁴⁷ E. Hulshoff Pol, “Een Zweed te Leiden in 1769. Uit het reisdagboek van J. H. Lidén”, *Leids Jaarboekje* 50 (1958) 143.

¹²⁴⁸ J. Grabner, *Brieven over de Vereenigde Nederlanden* (Haarlem 1792) 446.

¹²⁴⁹ Tjalsma, *Karakterisering*, 18.

¹²⁵⁰ Met toestemming van H. D. Tjalsma overgenomen uit *Armoede en sociale spanning*. Let wel, dit is op basis van 1748.

¹²⁵¹ Ik bedank A. van Meeteren voor zijn literatuurverwijzingen en informatie. Zijn dissertatie: A. P. B. van Meeteren, *Op hoop van akkoord: instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006). Meer over dit onderwerp is te vinden in: G. Th. C. Pieck, “Jan van Hout en de Leidse buurten”, in: D. E. H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 35-51. E. van der Vlist, “In goeder vreden ende borgerlycke eenicheyt”. Leidse buurten in de zestiende eeuw”, in *Jaarboek Dirck van Eck-Stichting* (1989) 38-60. M. Wijsman, “‘Prince van Letterrijk’. De Leidse gebuurten in de 17de eeuw”, *Leids Jaarboekje* 95 (2003) 91-118. K. Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14^e-19^e eeuw)* (Leiden 2005).

grenzen van een bon. Leiden kende in 1641 143 buurten, in 1739 zelfs 200, maar in het laatste decennium van de achttiende eeuw was het aantal gebuurten teruggelopen naar 96¹²⁵². Ter illustratie: het gebied rond het Rapenburg bestond uit de bonnen Noord-Rapenburg en Zuid-Rapenburg. In het bon Noord-Rapenburg lag bijvoorbeeld de gebuurte 't Nieuwe Rijk van Pallas'.

Er is informatie verzameld uit de eerder beschreven studies over de volkstellingen van 1581 en 1808 en de belastingkohieren van 1622 en 1749. Naast deze momentopnamen is er een onderzoek over een langere periode beschikbaar. Voor een telling had ik de beschikking over het bestand Leidse medische studenten die zich inschreven in het album tussen 1630 en 1699 en een duidelijk omschreven woonplaats in de stad Leiden hadden¹²⁵³. Na een vergelijking van de populariteit per wijk wordt "ingezoomd" op de bonnen, om te eindigen op microniveau met het Rapenburg.

Wijk 4 was door de eeuwen heen dé studentenwijk. Het gebied tussen Rapenburg en Breestraat was de nummer één in alle voornoemde tellingen. In 1622 woonde 76%¹²⁵⁴, in 1749 62%¹²⁵⁵ en in 1808 68%¹²⁵⁶ van de studenten in wijk 4. Wijk 1, tussen Rapenburg en Witte Singel volgde als tweede populaire wijk¹²⁵⁷. Wijk 4 was tevens de meest welvarende wijk. Dat in 1581 wijk 7 met de bonnen Burgstreng, Kerkvierendeel, Gansoorde Tuinen en Nicolaasgragt, die relatief ver van de Academie lag vóór wijk 1 ging, komt door de 22 jongens die bij de kanunnik mr. Willem van Assendelft woonden en bij hem op de katholieke school aan de Hooigracht zaten. Zeven van hen stonden later aan de universiteit ingeschreven¹²⁵⁸. Dit is echter de uitzondering die de regel bevestigt. De derde plaats is minder unaniem, in 1581 was dit wijk 1, in 1622 wijk 7 en in 1630-1699 en 1749 wijk 6, bestaande uit Maredorp en Overmare.

Van twee jaren was informatie over de populariteit van bepaalde bonnen bij studenten beschikbaar. Zowel in 1581 als 1622 woonden zij het liefst in Over 't Hof, gevolgd door Zevenhuizen, beiden in wijk 4¹²⁵⁹. In 1581 ging de derde plaats naar het bon Rapenburg, dat in 1622 werd overtroefd door het Gasthuisvierendeel¹²⁶⁰.

Aangezien studenten niet verspreid woonden door de hele stad, maar zich concentreerden tussen Breestraat en Rapenburg is het interessant te onderzoeken hoe

¹²⁵² H. Roodenburg, "Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: De "gebuurten" in Leiden en Den Haag", in: P. te Boekhorst (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel 1992) 224.

¹²⁵³ Met dank aan M.J. van Lieburg die zijn bestand medische studenten in het Leidse *album studiosorum* beschikbaar stelde. Met duidelijk omschreven woonplaats wordt een straatnotitie bedoeld, niet met alleen vermelding van de naam van de hospes.

¹²⁵⁴ Eigen telling hoofdgeld 1622: 221 van de 291 studenten woonden in wijk 4.

¹²⁵⁵ Tjalsma, *Karakterisering*, 38.

¹²⁵⁶ Latour, Leiden, 30-31.

¹²⁵⁷ In 1622, 1630-1699 en 1749. Deze wijk bestond uit de bonnen Noord- en Zuid-Rapenburg.

¹²⁵⁸ Clotz, *Hochschule*, 164. B. Roberts en W. Otterspeer, "Onderwijs en wetenschap", in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen eds., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, 2. 1574-1795* (Leiden 2003) 194.

¹²⁵⁹ Over 't Hof: 63 in 1581 en 94 in 1622; Zevenhuizen 42 in 1581 en 66 in 1622.

¹²⁶⁰ Noord- en Zuid Rapenburg 30 in 1581; Gasthuisvierendeel 32 in 1622.

de verhouding burgers en studenten daar lag¹²⁶¹. In 1581 vormden studenten ongeveer 4,78% van de inwoners van het oude stadscentrum¹²⁶². Het aantal studenten in deze wijk steeg in de loop der eeuwen met 2%. In de zomer van 1748 ging het om zo'n 285 studenten op een totaal van 4204 inwoners, dus 6,78%¹²⁶³. Tenslotte woonden 730 personen van de steekproef in 1808 in deze studentenwijk waarvan 26 student was, dus 3,56%¹²⁶⁴. Door concentratie komt het percentage studenten in deze wijk hoger dan de algemene 1-3% voor de hele stad en kan het oplopen tot bijna 7%.

Tabel 88. Aandeel studenten in huishoudens aan het Rapenburg gebaseerd op Noordam¹²⁶⁵

Jaar	1581		1622		1749	
Rapenburg	Oostzijde (stad)	Westzijde (academie)	Oostzijde (stad)	Westzijde (academie)	Oostzijde (stad)	Westzijde (academie)
Student	0,13	0,21	0,53	0,62	0,14	0,30

Er kan nog een niveau dieper worden gegaan, dankzij Noordam's onderzoek naar de omvang en samenstelling van huishoudens aan het Rapenburg. Het aandeel van studenten in die huishoudens is uitgesplitst naar de oostzijde van het Rapenburg (dus stadszijde richting Breestraat) en de westzijde van het Rapenburg (de zijde van het Academiegebouw). Hoewel het cijfer van bijvoorbeeld 0,13 student per huishouden in 1581 ietwat vreemd klinkt, komt uit dit onderzoek naar voren dat het aandeel van studenten in 1622 het grootst was. In ieder geval is de westkant, met het Academiegebouw, in alle drie de periodes het populairst onder studenten.

Huisvesting

Veel studenten regelden hun onderdak bij particulieren. In deze paragraaf komen de zakelijke regelingen van de huur aan bod en de diverse overwegingen die bij de keuze van onderdak een rol spelen, zoals grootte van de kamer, huurprijs en nationaliteit van de hospes en eventuele medehuursdiers. Vervolgens wordt het Statencollege besproken. Tenslotte wordt uitgebreid ingegaan op de verzorging, bestaande uit maaltijden en "bewassing" van kleding etc. hetgeen gedaan kon

¹²⁶¹ Eigen telling: 239 Hollandse studenten. Maar omdat er geen telling beschikbaar is van de totale bevolking van wijk 4, is er geen percentage te berekenen.

¹²⁶² Daelemans, *1581* kent een wijkindeling met onder andere het "oude stadscentrum", dit is echter groter dan Clotz en mijn wijk 4. 27,8% van de bevolking van 11.899, dus 3308 personen woonden in het oude centrum. De telling studenten uit Clotz, *Hochschule*, 164, aangevuld met de Hogewoerd, dus op gelijke grootte als Daelemans komt op 158 studenten.

¹²⁶³ 61,5 % van alle 463 studenten. Tjalsma, *Karakterisering*, 21: wijk 4 totaal 4204 personen.

¹²⁶⁴ 14,8% van 176 volwassen mannen steekproef in wijk 4. De steekproef bevatte in totaal 38 studenten, hiervan woonden dus 26 in wijk 4. Latour, Leiden, 14: totaal steekproef wijk 4 3.650 personen, deel nog door 5 = 730 grootte steekproef wijk 4.

¹²⁶⁵ Lunsingh Scheurleer, *Rapenburg* IIIa, 66.

worden door de hospes of hospita, zoals het bij de colleges en in pensions was inbegrepen bij de huur, of elders bij andere personen uitbesteed kon worden. Studenten aten in dat geval bij een zogenaamde ‘ordinaris houder’, die in zijn eigen huis voor een klein groepje studenten de maaltijden verzorgde, en brachten hun linnengoed bij een wasvrouw.

Onderdak vinden

Onderdak kon op diverse manieren geregeld worden. Eind zeventiende eeuw kwam John Clerk na de overtocht in Rotterdam aan, waarna hij zijn opwachting maakte bij twee Schotse kooplieden. Zijn landgenoten gaven hem gedetailleerd advies over de reis naar Leiden en onderdak aldaar, zodat hij niet, zoals zijn oom had geschreven, in de schuit van Rotterdam naar Leiden aan een willekeurige Schot of Engelsman behoefde te vragen naar een vertrouwd adres¹²⁶⁶. Boudewijn Donker Curtius ‘kwam in die mij onbekende stad met de Bossche boot en mijne koffers aan, en een der schippersknechten vergezelde mij om een kamer te zoeken, die ik het liefst dicht bij de professoren wilde hebben. Hij bracht mij bij een eenigzins bejaarde vrouw die hem bekend was’. Zij worden het eens wat betreft de huur en zo kon Donker Curtius in 1762 zijn Leidse kamer betrekken¹²⁶⁷. Daarnaast was het in de zeventiende eeuw ook een optie om een reisgids mee te nemen¹²⁶⁸. Wie onderweg geen tipgevers tegenkwam, kon daarin adressen van Leidse logementen vinden¹²⁶⁹.

Uit de volgende achttiende-eeuwse gegevens blijkt dat het mogelijk was van tevoren te reserveren. Gouverneur Allamand was al bekend in Leiden en regelde het onderkomen schriftelijk vanuit Friesland¹²⁷⁰. De Schot Carlyle had het erg naar zijn zin bij de weduwe Van der Tas op de Langebrug, bij wie hij via een kennis van tevoren gereserveerd had¹²⁷¹. De Haagse oom van de in het Duitse Hanau geboren Jacob Frederik Serrurier ‘bragt mij vervolgens naar Leiden, waar hij reeds twee goede kamers voor mij gehuurd had’¹²⁷². Relaties, zoals professoren, waren handig bij de zoektocht naar woonruimte. Professoren van buitenlandse universiteiten konden soms adviseren bij het zoeken naar een kamer. Hospes Hendrik Ulhoorn schreef zijn oud-kamerbewoner en inmiddels professor in zijn thuisland Schotland Charles Mackie ook met het verzoek om aanbeveling van de kamers¹²⁷³. De Utrechter M. Tydeman beval de student Mom aan, die in Leiden kwam studeren. Hij schreef aan Kluit: ‘Deze heer verzoekt u, door mij, voor hem

¹²⁶⁶ Strien, *Schotse studenten* I, 136.

¹²⁶⁷ Autobiografie Donker Curtius, pagina 15.

¹²⁶⁸ Strien, *Berry*, 176-177.

¹²⁶⁹ Bijvoorbeeld het Reys-boek. Dit was de in 1679 verschenen allereerste Nederlandstalige reisgids: *het Naeuw-keurig Reys-boek, speciaal geschreven voor Kooplieden, en Reysende Persoonen*. Ook de dienstregelingen van de trekschuiten stonden hierin vermeld.

¹²⁷⁰ Sluis, *Gouverneur*, 87.

¹²⁷¹ Strien, *Schotse studenten* I, 140.

¹²⁷² Zo schreef hij in zijn autobiografie. M. L. Hansen (ed.), ‘Levensbericht’ *De autobiografie van J.F. Serrurier 1771-1844*, (Epe 2004) 15.

¹²⁷³ Strien, *Schotse studenten*, 140.

een goede kamer te huren en een goed kosthuis te bespreken¹²⁷⁴. Professor Pestel regelde in 1775 het onderdak voor de broer van zijn kennis [en eerdere gast] Koerakin¹²⁷⁵. Ook voor andere Russen was hij behulpzaam met het vinden van onderdak. Alexander Koerakin had blijkbaar in een vorige brief geïnformeerd naar de hospes Balthazar. Gouverneur de Moissy schreef over hem: « Quant à M. Balthazar, je sais qu'on est fort mécontent à sa pension; j'ai bien peur que la dépense qu'on fait pour lui ne soit que de l'argent perdu »¹²⁷⁶. Ook stadgenoten hielpen elkaar. Wanneer een Hoornse student was afgestudeerd, deed hij zijn onderdak in Leiden vaak over aan een andere student van de elite uit Hoorn, die zich pas had ingeschreven¹²⁷⁷.

Tot in de twintigste eeuw gaf een verhuurder aan door middel van een bordje met de tekst *cubacula locanda* dat er kamers in het desbetreffende pand vrij waren. Wanneer deze gewoonte is ontstaan is niet bekend, de vroegste aangetroffen vermelding in Leiden dateerde van rond 1680¹²⁷⁸.

Gewoon vragen of iemand een kamer wilde verhuren kon ook. Lidmaat Gockinga had zijn oog laten vallen op een bovenkamer aan de Breestraat op de hoek van de Maarsmansteeg. In de grote vakantie van 1765 vroeg hij Jurriaan Landsbergen dringend of hij deze ruimte wilde verhuren. Gockinga haalde Landsbergen en zijn huisvrouw uiteindelijk over, hoewel 'die niet zeer genegen waren en ook bevorens nooit hadden kunnen resolveren hun kamers aan een student te verhuren'. Maar blij zullen zij niet ermee geweest zijn, want het kwam uiteindelijk tot een rechtszaak over de verhuur¹²⁷⁹.

Ouders regelden woonruimte voor hun studerende kroost, zo blijkt uit gegevens vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw, maar dit was waarschijnlijk ook al eerder gebruikelijk. Jacob Jan de Blocq van Kuffeler kocht op 29 december 1768 een huis aan de oostzijde van de Nieuwsteeg te Leiden, om daar zijn vier studerende zoons in onder te brengen¹²⁸⁰. De vader van Coenraad Droste zorgde voor het onderdak van zijn zoon in 1660¹²⁸¹. In 1675 ging de Amsterdammer Joan Huydecoper naar Leiden om een kosthuis te regelen voor zijn oudste zoon, die ging studeren¹²⁸². Ook volgens de *Hollandsche spectator* was het gebruikelijk de kamers voor studenten te huren¹²⁸³.

¹²⁷⁴ U.B. Leiden, L.T.K. 1000, 22 okt. 1780.

¹²⁷⁵ Kourakin, *Souvenirs*, 362.

¹²⁷⁶ Kourakin, *Souvenirs*, 163.

¹²⁷⁷ Kooijmans, *Hoorn*, 192.

¹²⁷⁸ Lunsingh Scheurleer, *Rapenburg* IVa, 156: Sinds 1675 huurde Christiaan de Melder, hoogleraar wiskunde, Rapenburg 12 en verhuurde één of meer kamers aan studenten. Rond 1680 hing hij aan het huis "een teecken Cubicula Locanda", waar de buurt niet blij mee was. Ook een vermelding bij: S. J. Pratt, *Gleanings through Wales, Holland and Westphalia* (5th edition), volume II (Londen 1800) 313. K. van Strien, *De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795* (Utrecht 2001) 82: Overal hingen bordjes "cubacula locanda". Die term komt ook voor in de autobiografie van Donker Curtius, pagina 18, uit de jaren zestig van de achttiende eeuw.

¹²⁷⁹ AAV 28, 3 feb. 1766, fol. 9v.

¹²⁸⁰ F.C. van der Meer van Kuffeler, *Stamboek van het Geslacht van Kuffeler* (z.p. 1952) 17.

¹²⁸¹ Droste, *Overblyfsels*, 10.

¹²⁸² L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997) 154.

¹²⁸³ Effen, *Hollandsche spectator*, dl. 6, nr. 170, 12 juni 1733, 157.

Figuur 72. Student in zijn kamer¹²⁸⁴

Meestal sloten de ouders, met name de vader, de huurovereenkomst. In ieder geval moesten ouders instemmen met de kamerhuur¹²⁸⁵. Vader van Suchtelen had in 1787 een mondelinge overeenkomst met de verhuurder van de kamer¹²⁸⁶, net als Van Citters senior¹²⁸⁷. Professor Marchant zette in 1660 de afspraken met de student Nicolaes Spiljeurs op papier in een huurcontract¹²⁸⁸. Het ging hierbij om minderjarige studenten.

Bij problemen moest een hospes de vader erbij betrekken. Professor Adriaan Beeckerts van Thienen daagde in 1657 vader en zoon Claas Cloppert senior en junior wegens het niet betalen van *f* 332 kostgeld¹²⁸⁹. Jacob Pauw liet in 1742 Anthonius Slicher, student en lidmaat voor rector en rechters komen, omdat hij

¹²⁸⁴ Ontleend aan: G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Haarlem 1875).

¹²⁸⁵ AAV 28, 3 feb. 1766, fol. 9v.

¹²⁸⁶ Dagboek rector-magnificus Schultens, 7 juni 1787, fol. 69.

¹²⁸⁷ Ibidem.

¹²⁸⁸ Lunsingh Scheurleer, *Rapenburg* IIIb, 697. Kontrakt: RAL, Weeskamerarchief, 3822, 17 apr. 1660.

¹²⁸⁹ AAV 24, 7/21 mrt. 1657, fol. 94.

zijn huur, kostgeld en dergelijke niet betaalde. De gedaagde meende dat dit zijn vader aanging, waarmee het contract aangegaan was. De huisbaas moest zich dus tot pa wenden om geld¹²⁹⁰. Buitenlandse studenten losten zelf hun problemen op. In 1648 deed Petrus Wierts Erasmus Bartolinus een proces aan. Voor rector en rechters vroeg hij een schadevergoeding, omdat de Deen Bartolinus en zijn broers hun gehuurde kamers niet genomen hadden. Het verweer van de student was niet aan de huur gehouden te zijn, “vermits slecht huishouden”. Na enig overleg was de uitkomst dat de gedaagde twee rijksdaalders zou betalen¹²⁹¹.

Ook in 1753 werd “de weg geopend tot justitie” voor een hospes die iemand wilde dwingen een gehuurde kamer te aanvaarden, of in ieder geval te betalen. Dit was de standaardterm waarmee toestemming werd gegeven aan iemand om een zaak voor te leggen aan de academische vierschaar, nadat bemiddeling door rector en professoren mislukt was. Tot een proces kwam het echter niet¹²⁹².

De huurperiodes genoemd in de rechtspraak van rector en assessoren gedurende de hele vroegmoderne tijd variëren van 1 jaar, ½ jaar, ¼ jaar, tot regelmatig 6 weken. In 1764 zegt een lidmaat per week gehuurd te hebben¹²⁹³.

De meeste huren liepen af op 1 mei en 1 november. In de resoluties van curatoren van 1602 bleek dat er al diverse onenigheden tussen studenten en hun ‘huysheren’ waren ontstaan, zowel over kamerhuur als kostgeld, wanneer de studenten tussentijds vertrokken en de huisbazen toch het volledige bedrag wilden ontvangen. Een vaste regel zou op een volgende vergadering ontworpen worden¹²⁹⁴. Zo’n reglement is een onderwerp dat bij een redelijk nieuwe universiteit past. Of het zover kwam is onduidelijk. Twee jaar later verzochten rector en assessoren opnieuw de curatoren om een regeling voor kamerverhuur en kostgangers te ontwerpen, maar zij hielden dit ‘in naerder bedencken’¹²⁹⁵. In Molhuysen’s Bronnen is er verder niets meer te vinden over een huurreglement.

Toch kwamen er regels betreffende het eindigen van de huur, zo bleek voornamelijk uit diverse uitspraken van de academische vierschaar. In 1629 vroeg een verhuurster *f* 61,4,- voor kamerhuur en verteringen en *f* 10 kamerhuur van een erfgenaam van een voormalig lidmaat¹²⁹⁶. Dit laatste bedrag is de eerst gevonden aanwijzing voor het bestaan van een (ongeschreven?) regel over het beëindigen van de kamerhuur voor het aflopen van een huurcontract of afspraak. Nadat een student had aangekondigd te zullen vertrekken of na het overlijden van de huurder, moest nog een bepaalde periode kamerhuur voldaan worden. De Schotse Kerrs vluchtten in augustus 1652 voor een vorm van de pest, kwamen terug en waren volgens de stad- en academiewetten verplicht de huisbaas twee maanden extra huur te betalen¹²⁹⁷. Ook in Utrecht bleek het stadsbestuur zich met de huur-

¹²⁹⁰ AAV 4, 6 okt. 1742, fol. 64v en Dagboek rector-magnificus Schultens, 25 juni 1787, fol. 78.

¹²⁹¹ AAV 3, 19 sept. 1648, fol. 54v.

¹²⁹² AAV 4, 14 dec. 1753, fol. 95v.

¹²⁹³ AAV 4, 2 juli 1764, fol. 132.

¹²⁹⁴ Molhuysen, *Bronnen* I, 7/8 nov. 1605, 160. Verder was er niets te vinden in Molhuysen over die volgende vergadering.

¹²⁹⁵ Molhuysen, *Bronnen* I, 13 nov. 1607, 175.

¹²⁹⁶ AAV 11, 21 dec. 1629/19 feb. 1630, fol. 169.

¹²⁹⁷ Thomson, *Virtuous*, 14. Er is verder geen toelichting in dit boek over de exacte regelgeving en/of in Molhuysen’s *Bronnen* aangetroffen.

regelingen bezig te houden. Het was in de Domstad gewoonte te huren voor een vol jaar. In 1668 verzocht de rector-magnificus, daar na een klacht van een student, de vroedschap deze regeling te veranderen, zodat de huur altijd met zes weken opzegbaar zou zijn¹²⁹⁸. Het was, mede door het ontbreken van een index op de vroedschapsregisters niet mogelijk na te gaan of het Leidse stadsbestuur zich bezighield met huurregelingen¹²⁹⁹.

Net als in Utrecht was in Leiden de opzegtermijn zes weken. In 1688 vroeg Isaac Strangh aan lidmaat Jacobus Ruijsch onder andere *f* 3,12,- voor 6 weken extra huur, waarover in de acta van de academische vierschaar geen nadere toelichting stond¹³⁰⁰. De Leidse weesmeesters sloten in 1731 een contract voor een student uit Batavia met daarin de vermelding van de opzegtermijn van zes weken voor beide partijen¹³⁰¹. De zes weken moeten zelfs doorberekend worden na het overlijden van de huurder. Zo woonde de lidmaat Godefridus Stelling tot zijn dood op 7 oktober 1727 bij Eleonora Chevailler. Bij de afhandeling van zijn boedel verzocht zij onder andere nog om zes weken kamerhuur, te rekenen na zijn dood, *f* 10,-¹³⁰². Ook een eeuw eerder betaalden erfgenamen ditzelfde bedrag aan kamerhuur na het overlijden¹³⁰³. Of dit toeval is valt niet na te gaan.

Een heldere aanduiding van de verplichte (opzeg)termijn stamt uit 1761. Een hospita klaagde voor rector en rechters dat de kamer was opgezegd door een student die aanstonds wilde vertrekken. Maar omdat het de gewoonte was 6 weken van tevoren te waarschuwen, wilde zij voldoening. Uiteindelijk moest de student de helft van 6 weken huur betalen¹³⁰⁴. Impliciet komt de zesweken termijn ook in 1757 naar voren. Een student had zijn kamers opgezegd en was terstond vertrokken, weigerend de 6 weken huur te betalen¹³⁰⁵. In beide gevallen wilden de studenten weg wegens slechte behandeling. Een zaak uit 1791 geeft meer informatie over deze opzegtermijn. Hieruit bleek dat het gebruikelijk was, dat bij opzegging de universitaire lidmaten nog wel zes weken huur betaalden, maar dan ook die zes weken nog op de kamer mochten verblijven. Onenigheid kwam er toen de lidmaat op de dag van zijn verhuizing zorgde voor een nieuwe huurder en dacht de zes weken niet te hoeven betalen¹³⁰⁶. In het huurcontract kon een bepaling staan met een andere opzegtermijn dan zes weken¹³⁰⁷.

De grootte van een studentenkamer hing net als tegenwoordig van de financiën af. Rijke studenten konden een grotere kamer of zelfs meerdere kamers nemen. Zij huurden ook wel een huis af, om hun gehele gevolg te kunnen huisvesten. De Russische prins Koerakin woonde met Karl Saldern en graaf Chermetev in de

¹²⁹⁸ Vredenburg, *Utrechtsche studentenleven*, 14.

¹²⁹⁹ Er is (nog) geen index op de vroedschapsregisters. Wel is tevergeefs gezocht in de indexen van gerechtsdagboeken, burgemeestersdagboeken, Leidse keuren en die van het notarieel archief, voor zover dit tot op heden was ingevoerd.

¹³⁰⁰ AAV 25, 26 jan./7 mei 1688, fol. 23.

¹³⁰¹ Dongelmans, *Willem, Jacob en Constantijn Cras*, 227 uit RAL, Weeskamerarchief, inv. nr. 2389k.

¹³⁰² AAV 25, 21 juli 1728, fol. 206.

¹³⁰³ Zie hierboven.

¹³⁰⁴ AAV 4, 12 okt. 1761, fol. 122.

¹³⁰⁵ AAV 4, 7 okt. 1757, fol. 118-118v.

¹³⁰⁶ AAV 5, 19 nov. 1791, fol. 103.

¹³⁰⁷ Dagboek rector magnificus Schultens, 4 feb. 1788, fol. 185v.

herberg Het Hof van Holland in de Breestraat. Zij huurden twee huizen, die onderling verbonden waren. De eerste twee bewoonden samen een huis met vier grote kamers en drie bediendenruimten. Zij bedongen bij de waard Nagelswoorth dat zij de enige gasten zouden zijn¹³⁰⁸. Arme studenten namen genoeg met een klein en goedkoop zolderkamertje. Nog goedkoper was het om samen een kamer te delen, zoals de Schotten Adam Murray en David Crawford deden, maar dat was niet erg gebruikelijk in Leiden¹³⁰⁹.

Het interieur

Het interieur van een studentenkamer varieerde natuurlijk. In de *Spectator der studenten* van 1773-1774 beschreef één student dit: 'Mijn kamer is netjes, door de hospita zijn de muren pas gewit, er liggen nieuwe matten en alles staat netjes op zijn plaats'. Pas later, tegen het einde van de achttiende eeuw kwam behang in zwang. De student uit Iets voor studenten had twee bovenkamers aan de Breestraat gehuurd, gemeubileerd en met papier behangen¹³¹⁰. Bij de student Merens lag ook een mat op de vloer. Toen zijn hospita klaagde dat deze schroeiplekken vertoonde, antwoordde hij dat de mat oud was en door haar schuld te dicht bij de haard lag. Hij had gewaarschuwd dat ze liever een stuk lood of iets dergelijks daar had moeten leggen¹³¹¹.

Het meubilair van de gemiddelde studentenkamer bestond uit een bed en een boekenkast of koffer met daarin alle bezittingen: kleding, Bijbel, boeken en papieren¹³¹². Dit werd eventueel aangevuld met een paar stoelen¹³¹³. Volgens kluchten bezaten studenten meestal een lege kamer, omdat alles beleend was¹³¹⁴. De in 1644 overleden student Leonard van Sorgen had een interessante boedel met muziekinstrumenten en muziekboeken, verrekijkers, een perspectiefdoosje, prenten, tekeningen, alsmede een redelijke bibliotheek met daarin diverse werken van de remonstrantse theoloog Jacobus Arminius¹³¹⁵. Abraham van Nispen, overleden

¹³⁰⁸ Kourakin, *Souvenirs*, 241-242.

¹³⁰⁹ Strien, *Schotse studenten* I, 139.

¹³¹⁰ *Iets voor studenten*, 182-184.

¹³¹¹ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 26 apr. 1787, fol. 40.

¹³¹² Bijvoorbeeld van de Schot John Clerk is er "An inventory of the clothes and books I took to Holland with me the 14 of september 1694. A catalogue of my books: my bible, my logics, my translogics, my own compend of logics, my metaphysics, my ethics, Westminster's Greek grammar [Institutio Graecae Grammaticae compendiarum in usum regiae scholae Westmonasteriensis, W. Camden], a Greek New Testament, Justinian's Institutiones, Boeckelmannus Compendium, Guthrie's Trial of, Gray's Warfare etc." Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 317 noot 25.

¹³¹³ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 26 apr. 1787, fol. 40.

¹³¹⁴ Zie S. Ziel, Satire op de "Meest bekende juffers uyt Leiden" (1755)" (doctoraalscriptie Universiteit Leiden o.l.v. K. Bostoën) 12 en D. van Arkel, "Leids studentenleven in de 16e, 17e en 18e eeuw", in: *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps ter gelegenheid van het 375-jarig bestaan van de universiteit te Leiden 1575-1950* (Leiden 1950) 26.

¹³¹⁵ RAL, ONA 785, nr. 103, 23 sept. 1644, zie nrs. 98-99 voor zijn testament. Uit P. Hoftijzer, *Pieter van der Aa* (Hilversum 1999) 17.

Momenteel wordt een index gemaakt op het Leidse notarieel archief. Het is mogelijk te zoeken op student, maar helaas is er geen aanduiding welke soort akte (boedelbeschrijving, attestatie, testament e.d.) het betreft. Wanneer deze indicering in de toekomst is afgerond, is het absoluut de moeite waard om alle vermeldingen van studenten in het notarieel archief door te nemen, om zo de studentenpopula-

in 1668, had blijkens zijn boedelinventaris ‘7 prentgens’ om de muren mee op te fleuren¹³¹⁶. Net als de Russische prins Nicolaj Joesoepov, die een aantal schilderijen kocht voor zijn kamer¹³¹⁷. Verder bestond Van Nispens meubilair uit 1 koffer, 2 pultrummen (een schrijftafel met drie laden en een schuin bovenvlak¹³¹⁸), 2 schragen, 1 vioolkist en een boekenkast met inhoud¹³¹⁹.

Figuur 73. Student in zijn kamer¹³²⁰

De inrichting van Cornelis Mina's kamer was sober. Deze student overleed tijdens een veldtocht in 1672 en zijn boedelinventaris geeft ons de kans een kijkje te nemen in zijn kamer. Twee jaar voor zijn overlijden had hij van zijn ouders diverse luxe voorwerpen geërfd, maar daarvan was geen spoor meer te bekennen. Aan meubilair stond er niet meer dan een bed, een boekenkast en een 'pultrum met

tie nog helderder in beeld te krijgen.

¹³¹⁶ RAL, ONA 462, not. C. Outerman, nr. 25 (1668) Boedel van Abraham van Nispen.

¹³¹⁷ Kourakin, *Souvenirs*, 337.

¹³¹⁸ WNT, afgeleid van pulpitum.

¹³¹⁹ RAL, ONA 462, not. C. Outerman, nr. 25 (1668) Boedel van Abraham van Nispen.

¹³²⁰ Ontleend aan: G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Haarlem 1875).

een oudt lessenaar'. Stoelen ontbraken en aan de muur hingen wat prenten¹³²¹. De in 1724 overleden Hiëronimus van den Dijke had op zijn kamer een kabinet, een staande lessenaar met laden en twee koffers¹³²².

Figuur 73 is een gravure uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het toont 'een student in syn kamer'. De inrichting met een volle boekenkast en twee globes (van hemel en aarde) duidt erop dat het hier om een welgestelde student gaat. De rommel op de vloer, de wijn en rookwaren op tafel zijn bekende 'sfeerelementen' van een studentenkamer.

In 1807 blijkt de theologiestudent J. Hanssen Sijffers de volgende spullen te hebben meegenomen naar zijn kamer bij Pieter Springer op de Papegracht: een sluitmandje met een slot eraan, een koffer, een partij losse planken voor een boekenkast, een partijje oude boeken, een paar laarzen, een hemd, twee borstrokken, vijf paar schoenen, een inktkoker, een Duitse pijp en een theeblaadje met zes kopjes, bakjes, etc¹³²³. De lijst met opsomming van schade geleden door studenten bij de ramp met het kruitschip in 1807 in het regionale archief is zeer algemeen en leverde weinig informatie op over studenteninterieurs. Zo'n twintig studenten meldden schade aan boeken, meubelen, kleding en claimden verhuiskosten. Bijzonderheden waren van twee medische studenten enige anatomische instrumenten (à f 30) en een 'electriseermachine en lugtpomp' (à f 140). De laagste schadepost op de lijst was f 18, geclaimd door de filosofiestudent Thomas van Schuilenburg, die op de Breestraat woonde. De hoogste schade bedroeg f 385: de filosofiestudent C. W. Pape van de Langebrug was bijna alles kwijt¹³²⁴.

De kamers van het Statencollege waren gelegen rond de binnenplaats en keken via een raam hierop uit¹³²⁵. In principe had waarschijnlijk elke bursaal een eigen kamer, al kwam het in drukke tijden voor dat twee bursalen een kamer deelden en ook in de woonvertrekken van de (sub)regent waren enkele bedsteden voor bursalen¹³²⁶.

's Morgens voor het ontbijt moesten de bursalen hun bed opmaken, de kamer opruimen en vegen en de rommel wegbrengen naar de daarvoor bestemde plaats¹³²⁷. De regent zou de kamers enkele malen per week controleren¹³²⁸.

In hun kamer konden bursalen hun meegenomen bezittingen kwijt: een bed, dagelijks wol en linnen en een 'Duytschen' bijbel met een psalmboek¹³²⁹. In 1631

¹³²¹ RAL, Weeskamerarchief, 2841 d, fol. 5v. -6. en F. van Deijk, "“Op het ontijdig sneuvelen van den kloekmoedigen en welbewetenschappen iongeling Cornelis Mina”. Een begrafenispenning uit 1672 nader belicht.”, *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 100.

¹³²² Molhuysen, *Bronnen* IV, 22 feb. 1724, 170*, bijl. 1007.

¹³²³ AAV 5, 2 okt. 1807, fol. 145v. Verslag pedel van arrest op goederen gedaan.

¹³²⁴ RAL, Archief De Ramp 1807, inv. nr. 94, 1 omslag, uit Senaatsacta 2 mei 1807.

¹³²⁵ Witkam, *Dagelijkse zaken* X, 23 okt. 1594, 64 en lees bij kamerarrest.

¹³²⁶ AC 680, 13 feb. 1605, nw. 419: Het was een eigen bed, want toen Theodorus van Oort vertrok, kwam zijn vader onder andere zijn bed halen. Bedsteden: Witkam, *Dagelijkse Zaken* IX, 12 nov. 1593, 183.

¹³²⁷ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, 229*, bijl. 198 en 356*, 11 juli 1595, 344*, bijl. 300 en Molhuysen, *Bronnen* II, 282*.

¹³²⁸ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, 229*, bijl. 198; Molhuysen, *Bronnen* I, 11 juli 1595, 354*, bijl. 300; Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 280*, bijl. 597.

¹³²⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 11 juli 1595, 223* en 352*, bijl. 300.

werden servetten om bij de maaltijd te gebruiken aan de eigen bezittingen toegevoegd¹³³⁰. In de kamers stond een tafel, uit een rekening van 1593 bleek deze ‘lanck ses voeten een halff, van droge deelen onder mit wageschotten voeten ende die op de camers vast gemaect om aen te studeren’ met een ‘sijt schabel’ en een ‘bouckecas lanc ses voet’¹³³¹. De boeken die in deze kasten kwamen, stonden na 1595 onder censuur van de regent. Bij intreding in het Statencollege moesten de bursalen een lijst afgeven met hun meegebrachte boeken. Zij mochten geen nieuwe boeken kopen, lenen of ontvangen zonder toestemming van de regent. Die nieuwe boeken moest de regent bijhouden op een lijst¹³³². Bursalen namen niet alleen bed¹³³³ en bijbel mee naar Leiden, maar ook boekenkasten, tafels, stoelen en overig meubilair¹³³⁴.

De kamers waren aanvankelijk zonder verwarming. Omdat dit toch wel erg koud kon zijn, namen bursalen uit de kachel wat vuur mee voor in een stoof of iets dergelijks. Dit werd in 1686 verboden, op straffe van een boete van een ducaton bij ontdekking¹³³⁵. Pas een eeuw later, in 1782 kregen de bursalen de mogelijkheid hun kamers te verwarmen. Na toestemming van de regent mochten zij op eigen kosten een kachel onder opzicht van rooymeesteren van de stad Leiden in hun kamer zetten en daarin voorzichtig vuur stoken¹³³⁶.

Ook licht op de kamers was eerst verboden, dus moesten degenen die vroeg op wilden staan om te studeren naar de vergaderzaal, waar op een lessenaar diverse studieboeken aan de ketting lagen¹³³⁷. Na 1595 werd het na toestemming van de regent wel mogelijk de kamer met een kandelaar te verlichten. De gebruikte kandelaars moesten wel van metaal of ijzer zijn en op een brandveilige plaats gezet worden. Studeren in bed werd verboden¹³³⁸.

Met de voorgaande interieurbeschrijving van bursalenkamers zijn we bij het voornaamste college in Leiden, het Statencollege, aanbeland.

Het Statencollege en andere instellingen voor theologiestudenten

In het octrooi tot oprichting van de universiteit van 6 januari 1575 was sprake van toestemming voor de ‘stichtinge van eenige der doctoren ofte studenten woonplacetzen ofte collegien’. Het eerste initiatief voor een Leids college was het in 1578 opgerichte *Paedagogicum*. Dit college, gevestigd in het Cellebroedersklooster, gelegen aan de huidige Kaiserstraat kende als eerste regent Petrus Hackius. Volcker Westerwolt volgde hem in 1579 op. Het college kwam niet echt van de grond,

¹³³⁰ Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 278*, bijl. 597.

¹³³¹ Witkam, *Dagelijkse zaken* VI, 12 nov. 1593, 107.

¹³³² Molhuysen, *Bronnen* I, 352*. Zo moesten bursalen de boeken voor Paasvakantie catalogum inleveren bij de regent. AC 680, 20 mrt. 1603, 305.

¹³³³ AC 680, 7 aug. 1601, nw. 252.

¹³³⁴ Molhuysen, *Bronnen* V, 24 en 31 mei 1729, 76.

¹³³⁵ Molhuysen, *Bronnen* IV, 8 nov. 1686, 47.

¹³³⁶ Molhuysen, *Bronnen* VI, 8 nov. 1782, 249.

¹³³⁷ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, 226*, bijl. 198.

¹³³⁸ Molhuysen, *Bronnen* I, 11 juli 1595, 353*. AC 680, 7 nov. 1597, nw. 165: In de winter van 1596 was voor verlichting olie toegestaan, maar dit was vuil en ongezond, dus werden er liever kaarsen gebruikt.

het bouwvallige onderkomen en de financiële risico's die de beursverstrekken de Hollandse steden liepen, waren daar de oorzaak van. Er waren ook nog geen statuten als richtlijn, wel was er een soort voorlopig reglement¹³³⁹. In 1589 besloten curatoren en burgemeesters Westerwolt te ontslaan¹³⁴⁰. Gedurende de elf jaren dat het *Paedagogicum* bestond, heeft het onderdak geboden aan iets meer dan 25 personen¹³⁴¹.

Qua locatie en onderdaksmogelijkheid was het *Paedagogicum* een voorloper van het Statencollege. Dit college, op initiatief van universiteit en Staten van Holland - vandaar de naam - werd op 6 oktober 1592 officieel geopend. Het feit dat het Statencollege, ook wel *Collegium Theologicum* of *Collegium Ordinum* genoemd, wel goed van de grond kwam, heeft volgens Sluijter te maken een betere financiële basis maar ook met de concurrentie met de in 1585 opgerichte Franeker universiteit. Daar was een 'burse' ingesteld, om arme theologiestudenten kost en inwoning te verlenen¹³⁴². Het Leidse Statencollege was eveneens gehuisvest in het Cellebroedersklooster, dat inmiddels opgeknapt was. Via een toegangspoort¹³⁴³ kwamen de bursalen op de binnenplaats. Deze was omringd door de huizen van de regent, die de leiding had, de subregent, in functie sinds 1593, die de regent steunde, en de schaftmeester (ook wel *oeconomus* of *dispensier* genoemd) die zorgde voor de huishoudelijke voorzieningen, hierbij geholpen door een famulus. Voorts bestond het complex uit bursalenkamers, ziekenboeg, bibliotheek en auditoria. Aanvankelijk konden er zo'n 31 bursalen terecht. Hun aantal nam toe tot 40, maar later halveerde het aantal beurzen. Niet alleen de vervallen staat van het complex, maar ook de politieke veranderingen na 1795 zorgden ervoor dat het Statencollege sloot in de zomer van 1801¹³⁴⁴.

Was het Statencollege dus een universitaire overheidsinstelling, de overige Leidse colleges waren kerkelijke seminaries¹³⁴⁵. Het Waalse college en het Seminarium Indicum kenden een aanmerkelijk kortere levensduur en kleinere capaciteit dan het Statencollege.

Op 31 mei 1606 vond de officiële opening plaats van het Waalse college of *Collegium Gallo-Belgicum*. Dit kerkelijk seminarie aan de Groenhazengracht was

¹³³⁹ P. A. M. Geurts, *De voorgeschiedenis van het Statencollege te Leiden 1575-1593* (Leiden 1984)

11.

¹³⁴⁰ Geurts, *Voorgeschiedenis*, 17-22.

¹³⁴¹ Geurts, *Voorgeschiedenis*, 6-7. Hackius had enkele studenten in huis. In mei 1579, toen Westerwolt pas *de facto* als regent fungeerde, woonden er drie studenten bij hem 'int nieuwe collegie'; in de maand juni trokken er nogmaals drie in het 'nieuwe Paedagogie'; in juli gevolgd door een ander tweetal. In augustus 1579 woonden er zeven studenten bij Westerwolt; in november tien; net als in februari 1580. In mei van dat jaar is het getal opgelopen tot dertien; daarbij bleef het gedurende 1580. In het begin van 1581 woonden er bij Westerwolt twaalf studenten, welk aantal in mei was opgelopen tot zeventien. Nummer achttien kwam, terwijl er ook nog twee Engelsen voor korte tijd in het Cellebroedersklooster verbleven. Aan het eind van het jaar waren er zestien inwoners.

¹³⁴² Sluijter, *Ciraet*, 95.

¹³⁴³ Sluijter, *Ciraet*, 107-109 voor een beschrijving van de huisvesting.

¹³⁴⁴ Molhuysen, *Bronnen* VII, 1 feb. 1799, 106 en 1 juni 1801, 180 en Sluijter, *Ciraet*, 109.

¹³⁴⁵ Daarnaast hield gedurende de periode 1579-1591 de Haarlemse kanunnik Mr. Willem van Assendelft, die zelf ingeschreven was aan de Leidse universiteit een kostschool voor katholieke studenten aan de Hooigracht. Voor meer daarover zie P. A. M. Geurts, *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse universiteit* (Utrecht-Antwerpen 1964).

bedoeld om predikanten op te leiden voor de Waalse kerken in de Noordelijke Nederlanden, maar het huisvestte ook bursalen van de fondsen Hallet en Rombouts. De capaciteit was gesteld op acht bursalen¹³⁴⁶. Door de beschikbaarheid van Waalse predikanten die naar de Noordelijke Nederlanden waren gevlucht verdween de noodzaak van een eigen opleiding, waarna in september 1669 de synode de Waalse bursalen uit het college terugtrok¹³⁴⁷. Het Waals college leefde nog enige decennia kwijnend voort en bleef gedurende die jaren zijn naam behouden, tot de opheffing in 1699¹³⁴⁸.

Het Seminarium Indicum ontstond op initiatief van de kerk en werd gefinancierd door de Verenigde Oostindische Compagnie. Toen de Staten-Generaal in 1602 de V.O.C. oprichtten, gaven zij de compagnie ook een 'geestelijke' taak mee. Aanvankelijk kregen enkele studenten een beurs. De Kamers, de vestigingen van de Compagnie in verschillende steden, moesten onderhandelen met de classes in hun regio over predikanten voor Indië. In 1605 werd besloten met dit doel vier studenten te onderhouden. De eerste alumnus was Henricus Slatius. De kerk kwam in 1616 met het plan een speciaal seminarium op te richten, 'een huys onder 't opzicht van een regent ofte inspecteur', om Indiërs een opleiding te geven om het christelijk geloof in eigen land te gaan verspreiden. De aanvaarding van dit plan door de Heren Zeventien vond pas op 1 april 1622 plaats¹³⁴⁹. De studenten van het seminarium kwamen bij de Leidse theologiehoogleraar Antonius Walaeus die aan het Rapenburg woonde in huis¹³⁵⁰. Met name de Walcherse afgevaardigden van de classis zagen toe op de ontwikkeling van het seminarium. Zij wezen steeds studenten aan om de continuïteit te waarborgen¹³⁵¹. Iedere vijf jaar verlengden de Heren Zeventien op verzoek van Walaeus hun steun, tot ze zijn aanvraag van 1 juli 1633 in september van dat jaar afwezen¹³⁵². Het stopzetten van de financiële steun van de compagnie betekende het einde van het Seminarium Indicum¹³⁵³.

Eind zeventiende eeuw wonen Leidse studenten dus voornamelijk bij particulieren en is het Statencollege als enige college overgebleven. William Carr's reisgids die rond die tijd verscheen had een verklaring voor het ontbreken van het collegesysteem in Leiden: 'Ik vroeg een curator waarom het rijke Holland geen colleges bouwde en onderhield met 'endowments' op dezelfde manier als in Oxford en Cambridge. Hij antwoordde, dat er hier niet genoeg 'able and publick spirited men' waren als in Engeland. Als hier zulke colleges waren, dan zouden deze bevolkt worden met luie burgemeesters- en magistratenzoontjes. De curator vond het beter dat studenten in een pension bij burgers zouden blijven wonen en hun professoren zouden ze wel aan het werk houden'¹³⁵⁴.

¹³⁴⁶ Posthumus Meyjes, *Waals*, 2.

¹³⁴⁷ Posthumus Meyjes, *Waals*, 98.

¹³⁴⁸ Posthumus Meyjes, *Waals*, 147.

¹³⁴⁹ Joosse, *Scoone dingen*, 482.

¹³⁵⁰ Joosse, *Scoone dingen*, 488.

¹³⁵¹ Joosse, *Scoone dingen*, 587.

¹³⁵² Joosse, *Scoone dingen*, 493.

¹³⁵³ Joosse, *Scoone dingen*, 493 en 587.

¹³⁵⁴ W. Carr, *Remarks of the government of severall parts of Germanie, Denmark, Sweedland, Hamburg, Lubeck, and Hansiactique townes, but more particularly of the United Provinces, with some few*

Het blijft lange tijd stil rond dit onderwerp, tot er in 1775 een voorstel komt om een *Collegium Propaedeuticum* op te richten, zoals naar het voorbeeld van Oxford, waar jonge studenten kost en inwoning genoten en onder toezicht stonden van professoren, die met hen de propaedeutica oefenden. Curatoren en burgemeesters 'seponeerden' echter dit plan¹³⁵⁵. Een kwart eeuw later sloot het Staten-college, waarmee het collegesysteem in Leiden definitief verdween.

De drie colleges in Leiden waren allen gericht op theologiestudenten, hoewel dit bij de stichting van de Leidse universiteit niet nadrukkelijk de bedoeling was. Het octrooi van 6 januari 1575 duidde niet specifiek op huisvesting voor studenten uit een bepaalde faculteit¹³⁵⁶. Ook bij het in 1578 opgerichte *Paedagogicum* was dit niet de bedoeling. Over de enkele studenten die de eerste regent Hackius hield, is weinig bekend. Daarna woonden er van 1579 tot 1589 gedurende het bewind van Westerwolt in totaal 25 personen¹³⁵⁷. Zij kwamen uit diverse windstreken¹³⁵⁸. Van de bewoners van het *Paedagogicum* waren er zeven voor theologie, zeven voor letteren, een voor theologie én letteren, vijf voor rechten en twee voor letteren én rechten ingeschreven. Drie van de 25 studenten van Westerwolt kwamen in het *album studiosorum* niet voor¹³⁵⁹. Uit deze cijfers blijkt dat er niet uitsluitend theologiestudenten in het college waren gehuisvest. Het college onder Westerwolt had noch het karakter van een instelling die uitsluitend voor bursalen was bestemd noch van een theologisch seminarium. Hij schreef zelf 'dat ick een open college voor allerleye studenten, cleyn, groot, jonck ende oudt, rijck ende arm hebbe gehouden'.

De gangbare verklaring voor het feit dat het in 1592 tot stand gekomen Staten-college bestemd was voor theologen, is dat de Leidse universiteit aanvankelijk slechts weinig studenten trok, met name wat betreft de theologische faculteit¹³⁶⁰. Dit terwijl één van de redenen tot oprichting van de academie was voldoende dominees van de eigen religie op te leiden. Vanwege het lage aanzien van het predikantenambt en de slechte betaling ervan stuurden slechts weinig ouders uit de hogere sociale klassen hun zoon naar de universiteit voor een theologiestudie.

directions how to travel in the States Dominions (Amsterdam 1688) 16-17. Zie ook bijvoorbeeld Strien, *Touring*, 227, 233-234 voor Engelse reizigers die zich uitspreken over (het ontbreken van) Leidse colleges.

¹³⁵⁵ Molhuysen, *Bronnen* VI, 29 juli 1775, 27*-29*, bijl. 1135: Verzoek om college, voorstel geseponeerd.

¹³⁵⁶ Molhuysen, *Bronnen* I, 6 jan. 1575, 9*, bijl. 7.

¹³⁵⁷ Geurts, *Voorgeschiedenis*, 6-7. In mei 1579, toen Westerwolt pas *de facto* als regent fungeerde, woonden er drie studenten bij hem 'int nieuwe collegie'; in de maand juni trokken er nogmaals drie in het 'nieuwe Paedagogie'; in juli gevolgd door een ander tweetal. In augustus 1579 woonden er zeven studenten bij Westerwolt; in november tien; net als in februari 1580. In mei van dat jaar is het getal opgelopen tot dertien; daarbij bleef het gedurende 1580. In het begin van 1581 woonden er bij Westerwolt twaalf studenten, welk aantal in mei was opgelopen tot zeventien. Nummer achttien kwam, terwijl er ook nog twee Engelsen voor korte tijd in het Cellebroedersklooster verbleven. Aan het eind van het jaar waren er zestien inwoners.

¹³⁵⁸ Zes uit Delft, drie uit Breda en uit Brussel, twee uit Groningen, één uit Aalst, Amsterdam, Bremen, Emden en Haarlem; twee kwamen er uit Frankrijk en twee uit Engeland. De laatste vier waren door burgemeesters en curatoren op tijdelijke basis bij Westerwolt ondergebracht.

¹³⁵⁹ Geurts, *Voorgeschiedenis*, 68.

¹³⁶⁰ Geurts, *Voorgeschiedenis*, 27 en Lamping, *Statencollege*, 1.

Daarom werd het Statencollege opgericht, waar jongens van minder gefortuneerde ouders terecht konden, die anders niet hadden kunnen studeren. In de volgende tabel wordt getoetst aan de hand van het *album studiosorum* van Leiden of deze verklaring juist is.

Tabel 89. Populariteit faculteiten vóór de komst van het Statencollege

Jaar	Totaal	-	Art	J	M	T
1575	2	2				
1576	12	6	3	1		2
1577	25	1	5	8		11
1578	61	2	20	18	2	19
1579	93	8	25	30	12	18
1580	122	3	47	50	10	12
1581	145	2	72	46	7	18
1582	66		34	25	1	6
1583	124	9	55	39	6	15
1584	89	4	51	18	4	12
1585	62		39	11	4	8
1586	107	2	67	26	6	6
1587	78		46	21		11
1588	74	1	51	12	6	4
1589	88	5	59	12	2	10
1590	103	3	83	7	9	1
1591	105	7	57	28	3	10
1592	149	4	92	27	8	18
Totaal	1505	59	806	379	80	181

Duidelijk blijkt uit tabel 89 dat het in de periode voor de stichting van het Statencollege met de impopulariteit van de theologiestudie meeviel, al was het niet de meestgekozen studierichting. De inschrijvingen bleven achter bij die van de artes- en juridische faculteit, maar de laagste studentenaantallen zijn te vinden bij medicijnen.

Er waren verschillende bewonersgroepen die het Statencollege bevolkten, namelijk de ordinarii, de extra-ordinarii, buitenlandse studenten en particulieren.

Ordinarii - De Staten van Holland betaalden de beurzen van het Statencollege. De leden van de Staten mochten volgens een bepaalde verdeelsleutel een aantal bursalen nomineren, die zes jaar mochten studeren. Het aantal ordinariis beurzen varieert per periode en per geschiedschrijver. Aanvankelijk waren er tussen de 30 tot 32 beurzen te vergeven. De verdeelsleutel was als volgt: vijf voor de Edelen of ridderschap, één voor de heer van Warmond, veertien totaal voor Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda en Rotterdam ieder twee beurzen, tien totaal voor Gorinchem, Schiedam, Schoonhoven, Alkmaar, Hoorn, Enkhuisen, Edam, Monnickendam, Medemblik en Purmerend ieder één beurs. De variatie tussen 30 of 32 beurzen ligt in het al dan niet toevoegen van Brielle en Heus-

den in de laatste categorie¹³⁶¹. Het aantal van 31 ‘Statenzonen’ is echter het meest gebruikelijk, uit de voorgaande opsomming is dan Heusden weggelaten¹³⁶². Dit getal is ook terug te vinden in de originele stichtingsakte¹³⁶³.

Deze verdeling is in de loop der tijd diverse malen gewijzigd. Heusden (1593¹³⁶⁴), de sociëteit van Den Haag (1595¹³⁶⁵), Woerden (mogelijk voor 1596¹³⁶⁶), Geertruidenberg (1600¹³⁶⁷), Oudewater (1600¹³⁶⁸) en Naarden (in 1612 kwam de eerste bursaal¹³⁶⁹) kregen ook een beurs te vergeven¹³⁷⁰. Wanneer Gorinchem een tweede bursaal kreeg is onbekend.

De Staten van Holland bespraken in een vergadering in 1655 de mogelijkheid het aantal beurzen te beperken of het Statencollege op te heffen¹³⁷¹. De directe aanleiding was dat de schaftmeester nauwelijks kon rondkomen met de vergoeding per bursaal voor mondkosten. Het aantal beurzen was toegenomen tot 40, of zelfs 41 wanneer de beurs van de Leidse burgemeesters meegeteld werd. De dotatie was echter gelijkgebleven in de voorziening voor 33 bursalen. Bovendien waren er nu voldoende hervormde predikanten, er was zelfs een overschot aan proponenten. Dit leidde in 1662 tot halvering van het getal van 40 beurzen¹³⁷². In dat jaar veranderde de verdeelsleutel als volgt: de ridderschap drie; Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam en Gorinchem ieder één, net als de heer van Warmond; Schiedam en Schoonhoven, Brielle en Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen, Edam en Monnickendam, Medemblik en Purmerend, Naarden en Geertruidenberg, Woerden en Oudewater en Heusden en Den Haag deelden ieder één beurs¹³⁷³. Deze toerbeurten konden verwarring opleveren bij ziekte of overlijden van een bursaal. Nadat bijvoorbeeld de bursaal van Brielle uit het college was vertrokken, moest deze stad acht jaar wachten voordat zij de volgende student mochten nomineren¹³⁷⁴. In 1750 blijkt Den Haag met Gorinchem af te wisselen, terwijl deze stad officieel op de lijst staat met Heusden¹³⁷⁵. Het aantal

¹³⁶¹ Clotz, *Hochschule*, 96 uit Resolutie Staten van Holland van 30 dec. 1591/24 jan. 1592, 14 heeft 30 beurzen in totaal: 6 ridderschap, 14 grote steden ieder twee, 10 voor de kleine steden (dus zonder Brielle en Heusden).

Molhuysen geeft voor januari 1593 de volgende verdeling van 32 beurzen: 5 edelen, 14 Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda en Rotterdam ieder 2 beurzen. 12 Gorinchem, Schiedam, Schoonhoven, Brielle, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnickendam, Medemblik, Purmerend en Heusden ieder 1 beurs. 1 Heer van Warmond. Schotel geeft aan dat er 30 beurzen waren, maar noemt er slechts 29 in Schotel, *Academie*, 24.

¹³⁶² Lamping, *Statencollege*, 35 en Orlers, *Beschrijvinge*, 235.

¹³⁶³ Molhuysen, *Bronnen I*, 222* noot 1 en Molhuysen, *Bronnen V*, 19 jan. 1739, 67*, bijl. 1062.

¹³⁶⁴ Witkam, *Dagelijkse Zaken VI*, 187.

¹³⁶⁵ Molhuysen, *Bronnen V*, 19 jan. 1739, 68*, bijl. 1062.

¹³⁶⁶ Ibidem.

¹³⁶⁷ Ibidem.

¹³⁶⁸ Ibidem.

¹³⁶⁹ Ibidem: stichting onbekend. Lamping, *Statencollege*, bijlage 13, nr. 216.

¹³⁷⁰ Lamping, *Statencollege*, noot 34 van hoofdstuk I.

¹³⁷¹ Molhuysen, *Bronnen V*, 19 jan. 1739, 70*, bijl. 1062.

¹³⁷² Schotel, *Academie*, 40. AC 681, Resolutie Staten van Holland, 13 juli 1662, 3-5. Molhuysen, *Bronnen V*, 24 en 31 mei 1729, 73.

¹³⁷³ AC 680, 13 juli 1662, nw 528.

¹³⁷⁴ AC 681, 9: extract Resolutie Staten van Holland 25 juni 1666.

¹³⁷⁵ AC 681, juni 1750.

bursalen van het Statencollege liep terug aan het eind van de zeventiende eeuw. In 1682 maakten curatoren een concept voor opheffing van het Statencollege. Er waren nog maar 17 bursalen¹³⁷⁶. Het enthousiasme van de steden voor het college liep terug, zo moest in 1701 de regent aan de stadsbesturen van Amsterdam, Den Haag, Heusden, Haarlem, Dordrecht en Enkhuizen het verzoek sturen hun lege plaatsen te vullen¹³⁷⁷.

Extra-ordinarii - Niet alleen bursalen bewoonden het Statencollege. In 1595 werd de bestaande situatie geformaliseerd dat ook theologiestudenten zonder beurs van de Staten van Holland voor 100 gulden in het Cellebroedersklooster mochten verblijven. In 1603 waren er zoveel inwoners dat gesuggereerd werd deze extra-ordinarii uit het college te zetten¹³⁷⁸. In 1629 deed regent Festus Hommius het voorstel hun aantal te beperken¹³⁷⁹. De reden was dat er [zo bleek in 1632] weinig predikantsplaatsen vacant waren, hetgeen de doorstroming belemmerde. Vele bursalen bleven in het Statencollege wonen, omdat zij ‘geene middelen hebben om buyten ‘t Collegie te verwachten tot dat se ergens mogen beroepen werden¹³⁸⁰. Voorwaarde voor opname van extra-ordinarii was dat er voldoende plaats was. De extra-ordinarii moesten zich aan dezelfde huisregels houden en zouden dezelfde behandeling krijgen als de ordinarii.

De extra-ordinare beurzen kwamen voor rekening van particulieren, zoals bijvoorbeeld ouders, in afwachting van een ordinarisbeurs voor hun zoon¹³⁸¹, maar ook de fondsen van de Leidse burgemeester Broekhoven, de heer van Warmond en die van Rhoon. Daarnaast stelden instanties als het Delftse Fraterhuis en de V.O.C. beurzen in, net als de steden Leiden, Amsterdam, Dordrecht en verder ook buitenlandse kerken.

Vanaf 13 november 1592 bestonden twee beurzen van Woude en Warmond te vergeven door de heer (of vrouwe) van (Woude en) Warmond¹³⁸². Zij zouden een eeuw het college bevolken tot de vrouwe van Warmond besloot hen erbuiten te laten wonen¹³⁸³. Jonkheer Pieter van Rhoon was 5 juni 1599 de stichter van twee beurzen¹³⁸⁴. Ook na de reductie van 1666 hadden de burgemeesters van Leiden extra-ordinaire beurzen te vergeven. Zij beslisten na 1666 ook over twee “Broeckhoven” beurzen¹³⁸⁵, gesticht door een voormalig Leids burgemeester op 12 april 1631. Deze beurzen golden voor een periode van 8 jaar¹³⁸⁶. Er waren verder

¹³⁷⁶ Molhuysen, *Bronnen* II, 27 jan. 1682, 274*-276*, bijl. 875 en Molhuysen, *Bronnen* III, 370.

¹³⁷⁷ AC 680, 29 april 1701, 615.

¹³⁷⁸ AC 680, nw. 335.

¹³⁷⁹ P. J. Wijminga, *Festus Hommius* (Leiden 1899) 394-396. Sluijter, *Ciraet*, 104.

¹³⁸⁰ Molhuysen, *Bronnen* II, 6 mrt. 1632, 175-176 en Molhuysen, *Bronnen* II, 2 apr. 1632, 294*, bijl. 606.

¹³⁸¹ AC 680, 2 okt. 1596, nw. 127 en 26 okt. 1600, nw. 230.

¹³⁸² AC 680, 13 nov. 1592, 130.

¹³⁸³ AC 681, resolutie curatoren 1 juni 1695, 73. Op 1 juni 1695 besloten de curatoren dat het voorbeeld van de vrouwe van Warmond niet gevolgd mocht worden om bursalen buiten het Statencollege te plaatsen. Dit zou de ondergang van het college betekenen.

¹³⁸⁴ AC 681, 5 juni 1599, 21 en AC 680, 6 juli 1601, nw. 247.

¹³⁸⁵ AC 680, 1673, 540.

¹³⁸⁶ AC 681, 12 apr. 1631, 31-38.

enkele bursalen die op kosten van de Oost-Indische Compagnie studeerden. Na de sluiting van het Seminarium Indicum (zie blz. 306) in 1633 is het incidenteel nog voorgekomen dat studenten uit Indië naar Nederland vertrokken om een opleiding in de theologie te gaan volgen. De eerste van hen die in het Statencollege kwam, was Louis de Mey¹³⁸⁷, de zoon van een luitenant van de Mardijkers te Batavia¹³⁸⁸. De kamer Amsterdam regelde zijn verblijf en op 18 september 1685 werd hij geëxamineerd. In de periode tussen 1744 en 1754 kwamen vijf bursalen uit Ceylon naar het Statencollege¹³⁸⁹. De 'Ceyloneesch' Johannes Jacobus Meijer kwam als Compagniebursaal op 14 september 1750 in het college om 'ten dienste van de Indische kerken, zijn studie alhier voort te zetten'. Andere vermeldingen van Compagniebursalen door de regent waren op 7 oktober 1752 Petrus Cornelissen¹³⁹⁰ en op 23 september 1754 Antonij Moyaard¹³⁹¹. Ook waren er steden met extra, eigen beurzen. Zo had Leiden op 25 april 1591 drie beurzen ingesteld met de namen Abraham, Izaäk en Jacob, te vergeven door de burgemeesters¹³⁹². In 1597 kwam hier een vierde beurs bij, Ruben genaamd, waarvan de bursalen in het college zouden gaan wonen¹³⁹³. De Leidse bursalen moesten aan de volgende eisen voldoen: zij moesten ongehuwd zijn, minstens 12 jaar oud en geboren uit eerlijke ouders die te arm waren om een studie te betalen. Burgers die binnen Leiden woonden of er geboren waren kwamen als eerste in aanmerking, vervolgens poorters en daarna inwoners van de stad en tenslotte bewoners van het platteland van Rijnland. De armsten gingen voor, bij twijfel kozen de burgemeesters voor degene die het beste in het Latijn was. Door middel van aanplakbiljetten bij de Latijnse school en de universiteit en het omroepen bij het stadhuis werden de beurzen in Leiden aangekondigd. De bursalen zouden zes jaar lang een bedrag van f 100 per jaar ontvangen¹³⁹⁴. In 1666 lijkt er alleen nog sprake te zijn van de beurs Ruben¹³⁹⁵. De stad Amsterdam had vijf kamertjes laten bouwen aan de westzijde van de regentenwoning, voor evenzoveel studenten¹³⁹⁶. Het concept voorzag in de bouw van zes kamertjes, waarvan de ramen en deuren versierd waren met het stadswapen. Op 28 augustus 1600 werd de eerste steen gelegd voor vijf kamertjes¹³⁹⁷. Bij de vergeving van de beurzen hadden Amsterdammers voorrang. Zij moesten tussen de 17 en 20 jaar oud zijn. Binnen drie jaar moesten de

¹³⁸⁷ Indo-Batavus. Hij werd gezonden met een missive van de Ed. Heere van Beuningen, op de kosten van de Oost-Indische Compagnie, kamer Amsterdam van dato 1 aug. 1685 AC 680, 581.

¹³⁸⁸ H.A. Poeze, *In het land van de overheerser. Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht 1986) 7. 'Mardijker' was een verzamelnaam voor alle vrijgelaten, hoofdzakelijk christelijke slaven en hun afstammeligen. Oorspronkelijk sloeg de term Mardijker op krijgsgevangenen inlandse soldaten van de Spanjaarden en Portugezen. Deze christelijke soldaten kregen hun vrijheid terug nadat ze enkele jaren in dienst van de V.O.C. waren geweest.

¹³⁸⁹ Te weten ASL 21 sep. 1754 Mooijaart; 5 okt. 1752 Cornelisse; 8 sep. 1750 Meijer; 22 sep. 1744 Colombo-Indus 2x Sigisbertus Abrahamse en Johannes Joachimus Feibrands.

¹³⁹⁰ AC 681, 7 okt. 1752.

¹³⁹¹ AC 681, 23 sept. 1754.

¹³⁹² Zie ook de index op de burgemeestersdagboeken hierover voor meer informatie.

¹³⁹³ Lamping, *Statencollege*: AC I, 683.

¹³⁹⁴ AC 680, 25 apr. 1591, 108v.-123.

¹³⁹⁵ AC 680, 1673, 540.

¹³⁹⁶ Schotel, *Academie*, 35.

¹³⁹⁷ AC 680, 28 aug. 1600, nw. 226.

bursalen de titel artium magister halen, waarna zij aan de theologiestudie mochten beginnen¹³⁹⁸. Dordrecht kreeg tegen betaling twee extra plaatsen in 1604¹³⁹⁹. Haarlem besloot in 1599 tot het vergeven van een beurs¹⁴⁰⁰.

Buitenlandse studenten - Ook studenten van buiten de Republiek maakten kans op een betaald verblijf in het college. Aanvankelijk bleef het bij een handjevol zuidelijke-Nederlanders, een Engelsman en wat incidentele Duitsers die naar Leiden kwamen. De kerk van Antwerpen onderhield in 1594 Jacobus Florianus¹⁴⁰¹. In 1621 mochten Georgius Candidus en Rudolphus Crusius uit de Palts op kosten van de Staten van Holland in het Leidse College verder studeren, toen dit wegens sluiting van hun vorige opleidingsplaats, het *Collegio Sapientiae* in Heidelberg niet meer mogelijk was. Dit kreeg geen vervolg, het bleef bij deze twee studenten¹⁴⁰².

Vanaf 1681 zou het Statencollege structureel buitenlandse gaststudenten, met name Oost-Europeanen gaan huisvesten. In dat jaar werd positief gereageerd op een verzoek van de superintendent van de gereformeerde kerk in Litouwen. Het jaar daarop kwamen de eerste twee Litouwse bursalen aan in Leiden om de theologie opleiding te volgen¹⁴⁰³. Zij kregen na 14 mei 1700 gezelschap van twee studenten uit Groot-Polen of Pruisen, die een beurs ontvingen op verzoek van de keurvorst van Brandenburg en de ouderlingen van de Verenigde Evangelische kerken van Groot-Polen en Pruisen¹⁴⁰⁴. Vervolgens kwamen 15 jaar later twee studenten van de gereformeerde kerken in Zevenburgen (Transsylvanië) erbij¹⁴⁰⁵. De particuliere beurs voor de student Hensiday van de universiteit van Julia Alba of Weissenburg (Zevenburgen) in 1703 kreeg geen vervolg. Vanaf 1734 kwamen er twee bursalen van het *Collegium Claudiopolitanum* uit Clausenburg in Zevenburgen¹⁴⁰⁶. In totaal waren er nu acht Oost-Europese bursalen in het Statencollege. Zij mochten allen drie jaar in Leiden studeren. Er kwamen nog meer Oost-Europese verzoeken om beurzen binnen¹⁴⁰⁷.

Buitenlandse bursalen gingen weleens over de schreef¹⁴⁰⁸. De regent Schultens schreef in 1736 aan de buitenlandse kerken dat zij alleen brave bursalen moesten sturen. Bij nieuwe moeilijkheden met bursalen zou hij de Staten van Holland inlichten 'omme het dusdanig onnut bestede beneficium te doen cesserer'¹⁴⁰⁹. In een resolutie van 9 mei 1735 benadrukten de Staten van Holland dat buitenlandse

¹³⁹⁸ AC 680, 16 okt. 1598, nw. 202-203.

¹³⁹⁹ Clotz, *Hochschule*, 97 uit de Resolutie van de Staten van Holland 17-23 dec. 1604, fol. 307.

¹⁴⁰⁰ Lamping, *Statencollege*, 66.

¹⁴⁰¹ AC 680, 21 nov. 1594, 153.

¹⁴⁰² Molhuysen, *Bronnen* V, 19 jan. 1739, 71*, bijl. 1062.

¹⁴⁰³ Molhuysen, *Bronnen* V, 19 jan. 1739, 72*, bijl. 1062.

¹⁴⁰⁴ Molhuysen, *Bronnen* V, 19 jan. 1739, 73*, bijl. 1062.

¹⁴⁰⁵ Molhuysen, *Bronnen* V, 19 jan. 1739, 73*, bijl. 1062.

¹⁴⁰⁶ Molhuysen, *Bronnen* V, 19 jan. 1739, 74*, bijl. 1062.

¹⁴⁰⁷ Namelijk van het *Collegium Sarospataquinum*, *Debrecinum* en *Vasarheliense*. Molhuysen, *Bronnen* V, 8 nov. 1738, 186 en 19 jan. 1739, 187 en 74*, bijl. 1062.

¹⁴⁰⁸ Latijnse brief van de Litouwse Synode over het gedrag van sommige van hun zendelingen. (AC 681, 1 11 1729, 123.)

¹⁴⁰⁹ Molhuysen, *Bronnen* V, 1 feb. 1736, 155 en bijl. 1049, 6 feb. 1736.

bursalen na het aflopen van hun termijn zonder omwegen naar huis moesten vertrekken, zo kreeg Stephanus Gordon in dat jaar geen permissie om vanwege de ‘troubles’ in Litouwen nog de winter in Leiden te blijven¹⁴¹⁰. De termijn van drie jaar was te omzeilen: in 1778 rees het vermoeden dat een Litouwse bursaal fraudeerde. Deze Paulus Recijnski zou dezelfde persoon zijn als Josephus Recijnski die in september 1774 in het college kwam en op 17 juli 1777 vertrok. In de tussentijd was de regent van het Statencollege Schultens overleden. Hij kon dus niet meer bevestigen dat het om dezelfde persoon ging en de Litouwer werd toch toegelaten¹⁴¹¹.

Beckmann meldde na zijn reis in 1762 dat het merendeel van de bewoners uit Polen en Hongarije kwam¹⁴¹². Volgens Knapton's *A description of Holland* uit 1743 was het Statencollege geheel Oosteuropes: ‘Zij [de studenten] wonen allemaal bij particulieren op kamers, behalve 30-40 Polen en Hongaren, die een college hebben, waar zij op kosten van de staat worden onderhouden’¹⁴¹³. Dit is toch wel overdreven, zo bleek op blz. 170. In de loop van de jaren kwamen er diverse Polen, Hongaren, Zevenburgers en Litouwers naar Leiden, maar zij vormden nooit de meerderheid in het Statencollege. De helft bleef toch Nederlands.

De famulus van het college was ook een extra-ordinaris bursaal. Een eerste vermelding van zijn bestaan was in 1594 bij het Statenoproer¹⁴¹⁴. Daarnaast waren er buiten-bursalen. Eén van hen was de latere professor Herman Boerhaave¹⁴¹⁵.

In het Waals college was plaats voor acht bursalen¹⁴¹⁶. Aanvankelijk gold dat zij in vier jaar klaar moesten zijn met hun studie, maar in 1614 werd dit verhoogd naar vijf jaar, ingaande na het half jaar proeftijd¹⁴¹⁷.

Daarnaast kwamen ook bursalen in dit college op een beurs ingesteld in de testamenten van van oorsprong Zuid-Nederlandse kooplui: het Halletfonds was een instelling van Antonie Hallet¹⁴¹⁸ en het fonds Rombouts van Hans Rombouts¹⁴¹⁹. Ook particulieren stelden beurzen beschikbaar. Zo woonde ‘Jacques Chion, etudiant en philosophie’ op kosten van de heer van Obdam, omstreeks 1690-‘93 in het Waalse college¹⁴²⁰.

Het Indisch seminarium was zeer kleinschalig. Een handjevol studenten verbleef over het algemeen twee jaar bij Walaëus in huis¹⁴²¹.

¹⁴¹⁰ AC 681, 10 mei 1735 en Molhuysen, *Bronnen V*, 13 juli 1735, 154 en 13 juli 1735, 47*, bijl. 1047.

¹⁴¹¹ AC 681, 8 dec. 1778.

¹⁴¹² Kernkamp, *Beckmann*, 385.

¹⁴¹³ *A description of Holland: or, the present state of the United Provinces. Wherein is contained, a particular account of the Hague, ... To which are added, directions for making the tour of the provinces* (London 1743): printed for J. and P. Knapton, 337.

¹⁴¹⁴ Zie voor meer achtergrondinformatie Sluijter, *Ciraet*, 111.

¹⁴¹⁵ Molhuysen, *Bronnen IV*, 1687, 54.

¹⁴¹⁶ Posthumus Meyjes, *Waals*, 2. Zo hadden de stichters dat bepaald.

¹⁴¹⁷ Posthumus Meyjes, *Waals*, 37.

¹⁴¹⁸ Posthumus Meyjes, *Waals*, 42, 58, 60-63, 110.

¹⁴¹⁹ Posthumus Meyjes, *Waals*, 64-65, 117, 146.

¹⁴²⁰ Posthumus Meyjes, *Waals*, 146.

¹⁴²¹ Joosse, *Scoone dingen*, 488.

Het traject voor toelating tot het Statencollege begon met een voordracht, denominatie genoemd, door een beursverstrekken stad. Toekomstige bursalen moesten aan diverse eisen voldoen. De statuten van 1592 stelden dat de minimumleeftijd veertien jaar was. Na de problemen in 1594 met oudere, ongezeglijke bursalen veranderde dit naar een leeftijd van tussen de dertien en achttien jaar. De grens lag in 1631 op zeventien jaar en ouder. Maar in 1729 mocht de regent hierover zelf oordelen¹⁴²². Vanaf 1595 werd de aanvullende eis gesteld dat de genomineerde 'nyet merckelyck mismaeckt van gesicht, spraeck off leden' was. Dit geeft te denken over de bursalen in de voorgaande jaren. Bovendien werd besloten dat de beurzen met name bestemd waren voor degenen die in Holland en West-Friesland geboren waren. Verder moesten de aankomende bursalen voldoende Latijn beheersen om de universitaire lessen te kunnen volgen. Zij moesten dit bewijzen met een getuigschrift, bijvoorbeeld van de rector van hun Latijnse school.

Vervolgens legden toekomstige bursalen een toelatingsexamen af bij enkele professoren, vanaf 1595 in bijzijn van regent en subregent. De curatoren stonden in 1669 toe, dat de regent en subregent ook particulier nieuwe bursalen mochten examineren¹⁴²³. Een examen was niet overbodig, want verschillende malen werden aangemelde bursalen nog enige tijd teruggestuurd naar hun Latijnse school, of toevertrouwd aan de rector van de Latijnse school in Leiden¹⁴²⁴. De regent van het Statencollege stuurde bijvoorbeeld Johannes Gaal, genomineerd door Oudewater, 'overmits zijne kintsheijt en de onwetendheijt wederom ter Scholen'¹⁴²⁵. Dit terugsturen duurde hoogstens anderhalf jaar¹⁴²⁶. Soms streek de regent de hand over het hart: Jan Gerritsz. van Gelen was in Latijn weinig onderwezen en Grieks, logica en retorica beheerste hij in het geheel niet. Maar omdat hij de eerste kandidaat was uit Oudewater liet de regent hem toch toe, ook omdat hij beloofde 'hem bij yemant van d'andere Bursalen beter te doen onderwijzen op zijne kosten'¹⁴²⁷. Het kwam regelmatig voor dat regenten kandidaten na examinatie afwezen¹⁴²⁸. Een van de redenen om zwakke kandidaten te weigeren was om verspilling van de beurs te voorkomen. Zo sloeg de regent het denominatie voorstel van de Leidse burgemeesters af, omdat Fredericus Philippi volgens hem 'zeer dom van natueren, cleijn van begrip, ende verstande was'¹⁴²⁹. De door de stad Hoorn gestuurde bursaal Abraham Eppens de Vries woonde slechts enkele dagen in het Statencollege. De regent Cuchlinius weigerde hem in oktober 1605 toe te laten tot de eedaflegging, omdat hij vond dat de jongen 'zwack van sinnen was'¹⁴³⁰.

¹⁴²² Molhuysen, *Bronnen* V, 24 en 31 mei 1729, 75.

¹⁴²³ AC 680, 8 mei 1669, 530.

¹⁴²⁴ Lamping, *Statencollege*, 74.

¹⁴²⁵ AC 680, 13 okt. 1601, nw. 257.

¹⁴²⁶ AC 680, 22 nov. 1595, nw. 44.

¹⁴²⁷ AC 680, 26 mrt. 1600, nw 210.

¹⁴²⁸ Zie bijvoorbeeld Witkam, *Dagelijkse zaken* VI, 16 feb. 1593, 79.

¹⁴²⁹ AC 680, 17 apr. 1603, nw. 309.

¹⁴³⁰ Lamping, *Statencollege*, 68.

Degenen die slaagden voor het toelatingsexamen kregen een getuigenschrift van de universiteit. Vanaf 1631 vroeg de *rector magnificus* potentiële bursalen nadrukkelijk of zij werkelijk theologie wilden studeren. Bij omtrekkende antwoorden weigerde hij hun een testimonium, alleen na een bevredigend, dus bevestigend, antwoord kreeg de kandidaat een akte mee¹⁴³¹. Hiermee konden geslaagden bij de Staten van Holland solliciteren naar een beurs. De Staten gaven een akte van donatie voor zes jaar af¹⁴³². Daarna volgde de officiële toelating van de bursaal in het Statencollege¹⁴³³.

Dan ging het richting *rector magnificus* voor de inschrijving in het *album studiosorum*. De bursaal moest naast de gebruikelijke studenteneed beloven dat hij 'man geworden ende tot bequamen ouderdom gecomen zijnde hem voor alles t sy in kerckelicke zaicken off de scholen ende de regieringe van dyen zal laten gebruycken ten dienste van de landen van Hollandt ende West-vrieslandt ende hem zulcx tot geen en tijden aen yemants dienst te verbinden dan mit zodanigen conditie ende voorbespec, dairvan ooc acte gemaict, den voorn. regent vertoont ende by de zelven als voren geregistreert zal werden'¹⁴³⁴.

Inschrijven in het album was niet gratis. De rector had erover gedacht de bursalen evenals de arme studenten de immatriculatiekosten kwijt te schelden en ze als pauper in te schrijven, 'doch zij meenden terecht dat dit tot oneer van het college zou strekken'. Degenen die geen geld voor inschrijving hadden, konden een voorschot aan de subregent vragen¹⁴³⁵. In 1597 waren er problemen met niet-betaalde immatriculaties. De *rector magnificus* tuurde de rekening ervan rechtstreeks naar de regent van het college¹⁴³⁶. De regent bepaalde dat bursalen voortaan bij de eedafliegging direct de 15 stuivers aan de rector moest betalen¹⁴³⁷. Na 1700, en dan vooral na omstreeks 1755 werden de meeste Statenbursalen gratis in het *album studiosorum* ingeschreven.

Het Statenrumoer in 1594 zorgde voor aanpassingen in het toelatingsbeleid. Ter aanvulling van bovenstaande beloften kwam een eed van gehoorzaamheid aan de regent en subregent. Bursalen waren voortaan verplicht misstanden binnen het college te melden aan de leiding. Wanneer een student definitief wilde vertrekken, moest hij dit doorgeven aan de stad die zijn beurs verstrekke. Bovendien was verandering van studierichting verboden¹⁴³⁸. In 1730 bleek de procedure voor nieuwe bursalen anders te zijn. Toen op 6 november 1730 een Litouwer bij de regent kwam, stuurde deze hem door naar de *rector magnificus* om te immatriculeren en om een examendatum af te spreken. De student werd volgens de vernieuwde reglementen niet in het college opgenomen, dat wil zeggen vóór het vertonen van zijn admissiebrief¹⁴³⁹.

¹⁴³¹ AC 680 en Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 276*, bijl. 597, punt III van het tweede deel.

¹⁴³² In 1595, AC 680, 184, 313-314.

¹⁴³³ Molhuysen, *Bronnen* V, 24 en 31 mei 1729, 76. In de weken tussen (de)nominatie en examen mocht de kandidaat niet tussentijds in het college wonen.

¹⁴³⁴ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, 223*, bijl. 198.

¹⁴³⁵ AC 680, 27 dec. 1595, nw 66.

¹⁴³⁶ Lamping, *Statencollege*, 65.

¹⁴³⁷ AC 680, 13 feb. 1597, nw 140.

¹⁴³⁸ Molhuysen, *Bronnen* I, 11 juli 1595, 350*-351*, bijl. 300.

¹⁴³⁹ AC 681, 6 en 7 nov. 1730, 165.

Een akte in drievoud, voor het land, voor de bursaal en voor de oeconomus¹⁴⁴⁰ getekend door bursaal, rector, professoren, curatoren, regent en subregent bezegelde de toelating van een nieuwe bursaal in het Statencollege. Deze akte kwam uiteindelijk in het curatorenarchief¹⁴⁴¹. In 1593 werd voorgesteld de bursalen reeds gemaakte kosten te laten vergoeden, in geval zij hun studie theologie niet afmaakten of door hun gedrag de kerk of school niet van nut zouden zijn. De gemaakte onderhoudskosten zouden dan van de borg afgehaald worden¹⁴⁴². De statuten van 1595 gaven hierover geen extra informatie. In 1609 voerden de Staten in dat de bursalen die het zich konden veroorloven een borg moesten betalen. Hun familie moest voor de eventuele terugbetaling van de beurs een notariële akte laten opmaken¹⁴⁴³. In 1631 stond de borgstelling in het reglement¹⁴⁴⁴.

Wat betreft het Waals College staat in de *Reigles* geen enkele bepaling over de aanneming en toelating van bursalen, de duur van de beurs of het studieprogramma¹⁴⁴⁵. De synode bepaalde dit in de jaren daarna. Toekomstige bursalen hadden toestemming van de synode nodig en kenden een proeftijd van een half jaar¹⁴⁴⁶.

Voor het Seminarium gold dat de theologische faculteit als toelatingseis stelde dat de toekomstige leerlingen een getuigenis van hun kerkelijke gemeente of classis moesten overleveren. Verder wilden de theologen een proeftijd¹⁴⁴⁷.

Overige huisvestingsmogelijkheden

Er waren andere huisvestingsmogelijkheden dan bij particulieren thuis of in de colleges. Een optie voor lidmaten van de universiteit was het huren van een kamer op het Faliede of Grote Begijnhof. De meer dan veertig huizen hiervan waren in bezit van de stad Leiden gekomen, door de stad 'gedestineert [...] ten dienst ende tot vordernisse van de universiteyt [...], als voorgenomen hebbende in tijden ende wijlen de zelve plaetse ende getimmerten te gebruycken tot een collegie'¹⁴⁴⁸. Huizen die vrijkwamen door het overlijden van begijnen of het aflopen van huurcontracten van andere bewoners werden vanaf 1586 verhuurd aan universiteitslidmaten of anderen met speciale toestemming van het gerecht¹⁴⁴⁹. *Leiden's Welvaeren* legde deze keur uit als 'dat het Falide Bagijnhof tot seer geringen prijse, door studenten, en door niemand anders', tenzij met speciale toelating mocht worden bewoond¹⁴⁵⁰. Studenten die hier een kamer huurden moesten wel rekening houden met een vrijheidsbeperking: op 17 november 1594 besloot het gerecht ter vermijding van onrust de poort om 22 uur te sluiten, waarna de poort-

¹⁴⁴⁰ AC 680, zomer 1596, nw. 112.

¹⁴⁴¹ Molhuysen, *Bronnen* I, 11 juli 1595, 350*-351*, bijl. 300.

¹⁴⁴² Een voorbeeld betreffende gedrag: AC 680, 8 feb. 1593, 98v.

¹⁴⁴³ Clotz, *Hochschule*, 72; uit de Resoluties van de Staten van Holland en Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 277*, bijl. 597.

¹⁴⁴⁴ Molhuysen, *Bronnen* II, 1 Okt. 1631, 277*.

¹⁴⁴⁵ Posthumus Meyjes, *Waals*, 35.

¹⁴⁴⁶ Posthumus Meyjes, *Waals*, 36.

¹⁴⁴⁷ J. A. Grothe, *Das Seminar des Walaeus* (Z.pl. 188X, negentiende eeuw).

¹⁴⁴⁸ Molhuysen, *Bronnen* I, 29 dec. 1586, 137*, bijl. 118.

¹⁴⁴⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 29 dec. 1586, 137*-138*, bijl. 118.

¹⁴⁵⁰ *Welvaeren*, cap. 56, blz. 128.

wachters alleen nog hoofdbewoners mochten binnenlaten¹⁴⁵¹, maar dit was mogelijk een tijdelijke maatregel in verband met de oproer in het Statencollege. Met de vroedschapsresolutie van 20 augustus 1761 werd het Begijnhof opgeheven en zijn de huisjes verkocht¹⁴⁵².

Diverse studenten die Leiden als tussenstop hadden gekozen, waar ze slechts korte tijd, een week of een maand, zouden verblijven, zochten geen kamer maar namen hun intrek in een herberg. Volgens Cohen woonden Fransen veel liever in een herberg, dan bij burgers¹⁴⁵³. Wellicht dat de Nederlandse keuken hierbij ook een rol speelde? Er waren diverse logementen in Leiden. Reizigers noemden het meest de herberg bij de Burcht. Wie daar logeerde, mocht gratis de heuvel beklimmen en kon vervolgens dwalen in het daarboven aangelegde doolhof in de Burcht.

Studenten met een hoogadellijke achtergrond verbleven in het voormalige Barbara klooster aan het Rapenburg. Nadat dit gebouw twee jaar de beginnende universiteit had gehuisvest, ging het als Prinsenhof dienst doen¹⁴⁵⁴. Hier hebben vele Oranjes hun studietijd doorgebracht. De eerste was de zoon van Willem de Zwijger, Maurits, die er in 1582 met zijn neef Philips van Nassau zijn intrek nam. De gevluchte 'Winterkoning' van Bohemen, Frederik V van de Palts kreeg van het Leidse stadsbestuur toestemming zijn dertien kinderen in het Prinsenhof te laten wonen. Zijn oudste zonen studeerden aan de universiteit en bleven er tot 1641. De laatste Oranje die zijn studietijd in het hof doorbracht was de latere koningstadhouder Willem III. In 1662 verliet hij Leiden. Enige jaren later vond het stadsbestuur het onnodig het omvangrijke en kostbare Prinsenhof te handhaven. Door de groeiende welvaart was bovendien grote behoefte ontstaan aan nieuwe woonhuizen en in 1667 werd tot afbraak besloten¹⁴⁵⁵.

Huisvestingsvoorkeuren van studenten

Nu bekend is wat de huisvestingsmogelijkheden voor studenten waren, wordt onderzocht welke vorm van onderdak hun voorkeur genoot: bij houders van een groot studentenhuus, bij particulieren, in colleges, bij hun ouders of anderen.

In katholieke gebieden was gemeenschappelijke huisvesting van studenten gebruikelijker. Toch is van Leuven in de zestiende eeuw bekend dat in 1526 nog geen derde van de studenten in colleges woonde, terwijl iets meer dan de helft op kamers woonde¹⁴⁵⁶. Studenten huurden in Leiden, net als in de rest van de continentale protestantse gebieden, over het algemeen kamers bij particulieren. Het bijeenbrengen van studenten in kosthuizen werd geassocieerd met het kloosterle-

¹⁴⁵¹ RAL, SA II, Gerechtsdagboeken 47.

¹⁴⁵² Maanen, *Inventaris*, XXIII; H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden eeuw* (Leiden 1975) 415.

¹⁴⁵³ Cohen, *Ecrivains*, 235.

¹⁴⁵⁴ Zie blz. 32 voor meer informatie over academische gebouwen.

¹⁴⁵⁵ Lunsingh Scheurleer, *Rapenburg*, I, 27 en voor een uitgebreide bewoningsgeschiedenis *Rapenburg* II, 173 e.v.

¹⁴⁵⁶ Tervoort, *Studeren ver van huis*, 34.

ven¹⁴⁵⁷. Alleen een deel van de theologiestudenten vond onderdak in een dergelijke woonvorm, zoals bijvoorbeeld het Leidse Statencollege.

Soms was er geen keuzemogelijkheid. Het kwam regelmatig voor, dat ouders meeverhuisden met hun studerende kroost¹⁴⁵⁸. De Schotse William Burnet (20 jaar, theologie), zijn jongere broers Gilbert (17, theologie) en Thomas (14, rechten) arriveerden in Leiden in gezelschap van hun stiefmoeder, die persoonlijk een kosthuis voor hen uitzocht¹⁴⁵⁹. Anthoine l'Empereur, vader van de latere professor Hebreuws en theologie, Constantijn, had in Utrecht steeds in gehuurde huizen gewoond, omdat hij naar Leiden wilde verhuizen wanneer zijn zoons daar gingen studeren¹⁴⁶⁰. 'Mijn vader, in aanmerking zijner aangroeyende jaren, besloot in het jaar 1745 zijn florissant etablissement over te doen en zig [hier] ter woon te begeben, om zijne zoonen onder zijn toesigt te laten studeeren [...]', zo schreef Elias Luzac in een rekest aan de senaat¹⁴⁶¹. Ook in Leiden wonende familieleden zorgden voor de opvang van en toezicht op aankomende studenten. Zo nam Diderik van Leijden van Leeuwen zijn in Dordrecht geboren neef Coenraad Ruijsch op, toen die in 1666 in Leiden ging studeren¹⁴⁶².

Om de voorkeuren op woongebied te onderzoeken staan studies over de bevolking van Leiden betreffende de jaren 1581, 1622, 1748 en 1808 ter beschikking. Daelemans gebruikte de volkstelling van 1581 om een beeld te schetsen van de diverse Leidse bevolkingsgroepen¹⁴⁶³. Clotz, die zijn gegevens wilde gebruiken voor haar studie over de verhouding tussen stad en universiteit kwam onder andere met de kritiek dat Daelemans scholieren en studenten door elkaar haalde¹⁴⁶⁴. Zij gebruikte een eigen telling in haar boek, waarin ze zich ook specifiek richt op de huisvesting van professoren en studenten. De lijst studenten die voorkomen in het hoofdgeld van 1622 heb ik zelf geturfd. Dit kohier is waarschijnlijk opgesteld in oktober en november 1622. Het is niet volledig, van 9 bonnen, ongeveer de helft van de stad, zijn de lijsten bewaard gebleven. De *rector magnificus* werd gevraagd bij het begin van het nieuwe academisch jaar op 8 februari 1623 te corrigeren als studenten elders thuishoorden of buitenlanders waren. Misschien gaf hij al snel de moed op, want in totaal staan er slechts vijf notities van de rector

¹⁴⁵⁷ Sluijter, *Ciraet*, 19.

¹⁴⁵⁸ Zie ook Molhuysen, *Voorrechten*, 9 en 24; Dagboek rector-magnificus Schultens, 11 juni 1787, fol. 71; ASL, 27 mrt. 1650 Petrus Doornick en Otterspeer, *Bolwerk*, 261; Gerechtsdagboeken 51, 9 juli 1611, fol. 220.

¹⁴⁵⁹ Strien, *Schotse studenten* I, 134.

¹⁴⁶⁰ Kooijmans, *Vriendschap*, 346 noot 49: Andries van der Meulen aan Antoine Lempereur, Bremen 11 mrt. 1604, Thysius 186.

G. Jongbloet-van Houtte, *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584-1600*, deel I aug. 1584-sep. 1585, RGP 196 (Den Haag 1986) xcix. P.T. van Rooden, *Constantijn l'Empereur (1591-1648), professor Hebreuws en theologie te Leiden. Theologie, bijbelwetenschap en rabbijnse studiën in de zeventiende eeuw* (Leiden 1985) noot op blz. 27.

¹⁴⁶¹ Molhuysen, *Bronnen* V, maart 1750, bijl. 1092.

¹⁴⁶² Noordam, *Nieuwkomers*, 69. Maar er zijn meer voorbeelden, bijvoorbeeld in Witkam, *Immatriculatie*, 17: lijst van suppoosten vander universiteyt 1577, "Adrianus Merenburgus Dordracenus wonende met Henryc van Merenburch zijn oom"

¹⁴⁶³ F. Daelemans, "Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek" in: A.A.G. Bijdragen no. 19. Wageningen, Afd. agrarische geschiedenis Landbouwhogeschool 1975.

¹⁴⁶⁴ Clotz, *Hochschule*.

op de lijst¹⁴⁶⁵. Tjalsma richtte zich op het kohier van 1748 en heeft met name aandacht voor de verspreiding van de verschillende beroepen en functies van de stadsbewoners. Hij onderzocht woon- en werksferen en ook de universitaire sfeer¹⁴⁶⁶. Latour gebruikte de volkstelling van 1808 en heeft met behulp van een steekproef de sociale structuur van Leiden bestudeerd¹⁴⁶⁷.

Van de jaren 1668, 1694, 1696-1746 zijn recensielijsten voor belastingdoeleinden bewaard gebleven in het Regionaal Archief Leiden, die gerangschikt zijn op de naam van de hoofdbewoner/hospes van het huis. Van deze recensie is een selectie gemaakt met peiljaren om de 10 jaar¹⁴⁶⁸.

Met behulp van bovenstaande bronnen is af te leiden hoe groot de huishoudens waren, waarin studenten verbleven. De bronnen zijn echter onderling zo verschillend, dat het moeilijk is ze met elkaar te vergelijken. Ter aanvulling, want alleen uit 1581 kwamen gegevens over de voorloper van het Statencollege, is verder onderzoek gedaan naar de bezettingsgraad van de colleges.

De term huisgenoten betreft hier uitsluitend medebewoners die ook studeerden, *contubernalen* genaamd en geen anderen, zoals soldaten. Studenten trokken in de zeventiende eeuw ook wel op met soldaten, bijvoorbeeld omdat zij in hetzelfde logement verbleven¹⁴⁶⁹. Dit is op te maken uit de Getuigenisboeken, waarin regelmatig studenten voor soldaten een getuigenis aflegden, bijvoorbeeld wanneer soldaten in Leiden verbleven hadden¹⁴⁷⁰ of redenen waarom zij niet op tijd op de monstering konden zijn¹⁴⁷¹.

Hoewel er maar twee jaren vergelijkbaar waren, de volkstelling van 1581 en het kohier van 1749, lijkt het dat door de eeuwen heen de huisvestingsvoorkeur van studenten gelijkbleef¹⁴⁷². Zo'n driekwart van hen woonde zelfstandig op kamers, hetzij alleen bij een particulier, hetzij in een (groot) studentenhuus.

Uit de volkstelling van 1581 kwam naar voren dat er in Leiden enkele grote studentenhuizen waren: mr. Zylardus Augustijn van Langeweer huisvestte 13 studenten, de schoolmeester van de Latijnse School Nicolas Stochius herbergde naast 31 leerlingen ook 20 studenten en bij professor Rudolf Snellius woonden 21

¹⁴⁶⁵ De achtergrondinformatie over het hoofdgeld 1622 komt uit de inleiding bij deze (gekopieerde) bron die op de studiezaal van het RAL staat. In totaal staan er ca. 19.000 namen in. Dit betreft ongeveer de helft van de stad. De andere helft is verloren gegaan. De aantallen per wijk zijn nog niet geteld. Zie ook J.G. van Dillen, "Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling, 167-189", in: *Economisch Historisch Jaarboek* (1940), 21^e jaarboek voor meer achtergronden. Dillen, 1622, 171: van Leiden zijn de gegevens van negen bonnen nog aanwezig. Na een korte toelichting, over het protest van het Leidse stadsbestuur tegen deze belasting, volgt een opsomming van plaatsen en bevolkingsaantallen. Dillen, 1622, 175: Leyden 44.745.

¹⁴⁶⁶ Tjalsma, *Karakterisering*.

¹⁴⁶⁷ Latour, Leiden.

¹⁴⁶⁸ RAL, Archiefnr./toegang 501A SA II, inv. nr. 7343 en verder. Register van op kamers wonende studenten op adres (naam hospes of hospita) waarbij aantekeningen i.v.m. de accijnsvrijdom, 1668-1746. Er is hierbij gebruik gemaakt van het register met studenten, de (oudere) huishoudenden staan in een ander register. Er is geen onderscheid gemaakt of studenten bij een hospes of ouders/familie wonen.

¹⁴⁶⁹ RAL, R.A., Getuigenisboek K, 20 juli 1609, fol. 39.

¹⁴⁷⁰ RAL, R.A., Getuigenisboek W, 28 feb. 1646, fol. 408; X fol. 42; I, 21 nov. 1608, fol. 327v.; T, 7 mei 1638, fol. 273.

¹⁴⁷¹ RAL, R.A., Getuigenisboek K, 20 juli 1609, fol. 39.

¹⁴⁷² Clotz, *Hochschule*, 230 en Tjalsma, *Karakterisering*, 37.

studenten in huis. Met inbegrip van 16 studenten bij Volckerus Westerwolt ging het om in totaal 92 studenten, dus 36% van alle 254 studenten woonde in een groot studentenhuus. Wanneer de 108 Studenten (43%) die kamers bij particulieren huurden hierbij worden geteld, blijkt dat in 1581 73 % van alle studenten zelfstandig woonde. Ruim anderhalve eeuw later is dat percentage praktisch gelijk, namelijk 75%.

Bij de voornoemde Westerwolt woonden dus 16 studenten in de voorloper van het Statencollege (6%) en in 1749 in het Statencollege zelf een vergelijkbaar percentage van 8%. In 1581 woonde 11% van de studenten nog bij de ouders thuis, tegen 13% in 1749. Het aantal huishoudenden verschilde wel, in 1581 bedroeg hun percentage 10%, terwijl in 1749 maar 19 studenten (4%) aan het hoofd van een huishouden stonden.

Het voorgaande is slechts gebaseerd op twee jaartallen. De telling voor het hoofdgeld uit 1622 was niet bruikbaar om mee te nemen in voorgaande vergelijking. Of studenten behoorden tot de groepen thuiswonende kinderen die studeerden of bursalen van het Statencollege is niet opgetekend door de tellers.

Wel lijkt de grootte van studentenhuizen af te nemen. Woonden in 1581 nog een aantal van 21 studenten bij een professor, in 1622 was het hoogste aantal studenten in een huis zeven. Dit kwam in het hoofdgeld eenmaal voor. Van de zeven huishoudens waarin meer dan vier studenten tegelijkertijd op kamers woonden, waren er drie van een professor. 76% van de studenten woonde in een studentenhuus met twee of meer studenten, 24% alleen bij particulieren.¹⁴⁷³

Uit bewaardgebleven recensielijsten uit het stadsarchief is een langere reeks gelijke cijfers beschikbaar. Ook in deze tellingen is geen rekening gehouden met thuiswonende studenten en worden bursalen niet genoemd. Daarom zijn ook zij niet in de voorgaande analyse van de huisvestingskeuzen van studenten gebruikt. Met behulp van de recensielijsten is de bevolking van de studentenhuizen bestudeerd, beginnend met het gemiddelde aantal studenten dat een hospes in huis had.

Tabel 90. Recensie 1668-1745 gemiddeld aantal studenten per hospes

Jaar	1668	1694	1705	1715	1725	1735	1745
Gem. aantal studenten per hospes	6,14	3,46	3,49	3,94	3,89	3,45	3,38
Totaal aantal studenten recensie	516	509	545	512	701	693	621

In 1668 is het gemiddelde aantal studenten per hospes opvallend veel hoger dan de daarop volgende jaren. Het zou erop kunnen duiden dat studenten afzagen van huisvesting in de grote pensions en meer in kleinschaliger woonvormen gingen wonen. Dit zou dan een voortzetting zijn van de hiervoor gesignaleerde ontwikkeling van 1581 naar 1622, waarbij de grootte van de studentenhuizen afnam. De verschuiving van massale studentenhuusvesting naar het in huis wonen met kleinere aantallen kan de groepsvorming hebben bevorderd, net als het regionaler

¹⁴⁷³ Eigen telling hoofdgeld 1622. Bij deze telling zijn de enkele buitenlanders die hierin voorkwamen wel meegeteld, om zo tot een goed totaal aantal studenten in een huis te komen. Het totaal was 295 studenten, waarvan 70 alleen en 225 in een huis met meer dan twee studenten woonden.

worden van de studentenpopulatie. Studenten leerden elkaar daardoor beter kennen en hadden meer contact.

Tabel 91. Studentenhuisen en hun grootte

Jaar	1668	1694	1705	1715	1725	1735	1745
Huis met 1 student	1	26	28	21	16	22	22
Huis met 2 tm 5 studenten	47	110	56	81	135	160	141
Huis met 6 tm 9 studenten	13	16	12	24	19	12	15
Huis 10 en meer studenten	13	4	5	4	10	7	6
Totaal	74	156	101	130	180	201	184
1 student %	1,35	16,67	27,72	16,15	8,89	10,95	11,96
2 tm 5 studenten %	63,51	70,51	55,45	62,31	75,00	79,60	76,63
6 tm 9 studenten %	17,57	10,26	11,88	18,46	10,56	5,97	8,15
10 en meer studenten %	17,57	2,56	4,95	3,08	5,56	3,48	3,26
Totaal %	100	100	100	100	100	100	100

Duidelijk is dat 1668 afwijkt van de latere jaren, met wel 13 grote studentenhuisen waarin 10 of meer studenten gehuisvest waren en maar één student die als enige in een huis op kamers woonde. Deze echt grote studentenhuisen verdwenen eind zeventiende en eerste helft achttiende eeuw. De meeste studenten woonden in een huis met 2 tot en met 5 huisgenoten. Het valt op in deze reeks dat het aantal studentenhuisen flink schommelde tussen de 74 en 201, pensions kwamen en gingen...

De nationaliteit van de verhuurder speelde ook een rol bij de keuze van een kamer. Studenten konden ervoor kiezen te gaan wonen bij een land- of zelfs stadgenoot. Samuel Bacher's vader was blij dat zijn zoon kamers huurde in de Breestraat bij de eveneens ex-Antwerpenaar Jan van Penen¹⁴⁷⁴. Of studenten maakten de keuze juist niet hun landgenoten op te zoeken. John Clerk koos voor een Frans gastgezin: 'I have been two months at the French and other two months will make me a professor of it'. Clerk zat dus niet zoals de meeste studenten in een pension¹⁴⁷⁵. Hiermee volgde hij het advies van zijn vader, en eigenlijk van alle studentenvaders uit elk land: ga niet met landgenoten op een kluitje zitten. Anders wordt het veel te gezellig en komt er weinig van studeren. Het merendeel van de buitenlandse studenten sloeg deze raad echter in de wind en trok intensief met elkaar op¹⁴⁷⁶. Er waren grote Engelse kosthuizen, vanaf ca. 1639 verbleven Engelsen en Schotten in 'Het Wapen van Yarmouth' van Peter Powell (of Pieter Pauls) aan de Papegracht. Van 1645-1652 waren er jaarlijks meer dan 10 gasten.

¹⁴⁷⁴ A. Scholte, "De studietijd van Samuel Bacher en zijn reisbrieven aan zijn ouders, geschreven in de jaren 1608-1611", *Leids Jaarboekje* 34 (1942) 72.

¹⁴⁷⁵ Strien, *Schotse studenten* I, 137.

¹⁴⁷⁶ In het RAL bevinden zich ook recensielijsten van op kamers wonende studenten, op naam van hospes of hospita genoteerd. Zo kunnen studentenhuisen worden opgespoord. Dit betreft de periode 1668-1746, met hiaten: RAL, SA II, inv. nr. 7343-7392, blz. 472 van inventaris.

In februari 1650 had hij 14 inwoners¹⁴⁷⁷. Ook bij Johan Rambonnet in de Kloksteeg, Daniel Rambonnet in de Breestraat en John Richman (Johan Rijckman) op het Rapenburg op de hoek van de Doelensteeg zaten rond 1700 elk jaar wel tien Britten¹⁴⁷⁸. Op sommige adressen zaten in diezelfde periode vrijwel altijd Schotten, bij Christophe de la Rue in de Nieuwsteeg, Pierre Patin in 'De Koning van Pruissen' op het Rapenburg, later op de Papengracht en in de Breestraat, Jan Poilblanc in het oude Waalse College op de Groenhazengracht en bij Jan Oblet in 'Het Kasteel van Antwerpen', ook op het Rapenburg¹⁴⁷⁹. Een Frans pension uit de eerste helft van de zeventiende eeuw was huize Lokhorst van Petronella van Ostrum, in de gelijknamige straat¹⁴⁸⁰. Ook de Russen zochten hun woonruimte dicht bij elkaar. 'Het Hof van Holland' in de Breestraat was hun centrale punt. Toen de graven Roemjantsov deze herberg gehuurd hadden, betrok Alexej Koe-rakin een huis er tegenover dat hij huurde van de barones van Boetselaar uit Den Haag¹⁴⁸¹. Verder kon de religieuze achtergrond van studenten van invloed zijn op hun keuze van onderdak. Zo zochten Joodse studenten uiteraard een koosjere hospes¹⁴⁸².

Tenslotte verdient ook de universitaire achtergrond van de hospes aandacht en dan hier in de dubbelfunctie hospes-professor. De taak van professoren als huisvesters van studenten verdween. Aanvankelijk was dat heel gebruikelijk: bijvoorbeeld Gomarus en Bronchorstius zorgden voor de combinatie van onderdak en onderwijs tegelijk. In 1581 is er één professor onder de houders van grote studentenhuizen, namelijk Snellius (professor wiskunde) met 21 studenten. Professoren waren in 1622 degenen met de studentenhuizen met de meeste inwoners, al ging het nu om hoogstens 7 studenten. Ook in 1656 en 1660 waren er nog professoren die studenten huisvestten, zoals zal blijken bij de tekst over verblijfskosten¹⁴⁸³. Van Miert geeft aan dat in Amsterdam het commensalschap, het inwonen bij professoren, gedurende de gehele zeventiende eeuw gebruikelijk bleef¹⁴⁸⁴. De laatste door mij aangetroffen vermelding van een Leidse professor die een student huisvestte stamt uit 1660¹⁴⁸⁵. Geen van de hospessen in de onderzochte recensielijsten tussen 1668-1745 had de titel van professor. Dat professoren op een andere lijst werden vermeld, lijkt niet logisch. Ook doctores, die eveneens belastingvoordelen genoten, stonden op deze lijst. Wanneer Boerhaave spreekt over het vinden van onderdak door vreemdelingen, dan heeft hij het over verblijf bij de rector. Het lijkt er sterk op dat hij hier de rector van de Latijnse school bedoelt en niet de rector-magnificus. Er zijn meer vermeldingen, bijvoorbeeld in 1658 en 1678 van studenten die onderdak vonden bij de rector van de Latijnse school¹⁴⁸⁶.

¹⁴⁷⁷ Strien, *Berry*, 188-189.

¹⁴⁷⁸ Strien, *Talman*, 39.

¹⁴⁷⁹ Strien, *Schotse studenten I*, 139.

¹⁴⁸⁰ Cohen, *Ecrivains*, 236.

¹⁴⁸¹ Kourakin, *Souvenirs*, 359-360.

¹⁴⁸² Richarz, *Der Eintritt*, 27.

¹⁴⁸³ Zie blz. 338.

¹⁴⁸⁴ Miert, *Amsterdamse Athenaeum*, 102.

¹⁴⁸⁵ Lunsingh Scheurleer, *Rapenburg IIIb*, 697.

¹⁴⁸⁶ Zie de tabel met pensionkosten, op blz. 338.

De Latijnse school had dus ook een functie als huisvesting van scholieren en studenten.

Het lijkt erop dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw een einde komt aan de dubbelfunctie professor-hospes. Eén van de factoren die hierop van invloed was, was het stijgen van de professorensalarissen. Daardoor vormden de verhuurinkomsten een steeds kleiner deel van het totale inkomen van hoogleraren. Leidse professoren verdienden kort na de stichting van de universiteit circa *f* 400. In de zeventiende eeuw liep dit bedrag op van gemiddeld *f* 810 in de eerste helft, naar *f* 1310 in de tweede helft. De daarop volgende eeuw bleef het salaris vrij constant op *f* 1730¹⁴⁸⁷. Vergeleken met mijn samenvatting van pensioengelden (zie blz. 338) verminderden de huurinkomsten van een half jaarsalaris naar ¼ deel in de achttiende eeuw. Professoren hoefden uiteindelijk geen kamers meer te verhuren uit financiële noodzaak¹⁴⁸⁸. Daarnaast past het in de ontwikkeling dat de verhouding tussen professoren en studenten een afstandelijker en zakelijker karakter kreeg¹⁴⁸⁹. Wel bleef in de achttiende eeuw de gewoonte intact dat studenten een bepaalde professor kozen als studieadviseur en vertrouwensman, die ook hun ouders over hun progressie informeerde¹⁴⁹⁰. Zo ging Pieter Pous in 1795 na aankomst in Leiden met zijn vader op visite bij professor van de Keesel, bij welke hij later eens in de zoveel weken ook soupeerde¹⁴⁹¹. Gevolg hiervan was dat er minder professoraal toezicht kwam, hetgeen wel weer gecompenseerd werd door het kleiner en eenvormiger van herkomst worden van de studentenpopulatie.

Naast studenten die bij particulieren woonden, waren er degenen met een beurs die in de colleges gehuisvest waren. Om na te gaan hoe groot hun aantal was, is de bezettingsgraad van belang. Hier komt met name het Statencollege aan bod, omdat over de andere colleges te weinig bekend is wat betreft de bezettingsgraad en omdat zij zo klein waren.

Een goede bron voor de capaciteit van de colleges zouden de jaarlijkse recensielijsten moeten zijn. Volgens Posthumus Meyjes zijn deze echter niet altijd volledig met betrekking tot bursalen van het Statencollege. Zo staan in de lijst van 1678 slechts twee studenten genoemd als zijnde woonachtig 'in 't duytsse Collegie', terwijl vaststaat dat hier toentertijd tegen de twintig bursalen waren gehuisvest¹⁴⁹².

¹⁴⁸⁷ Sluijter, *Ciraet*, 121-126.

¹⁴⁸⁸ Ook De Wreede komt tot eenzelfde conclusie. Snellius heeft mogelijk zijn kamerverhuuractiviteiten gestopt toen de financiën dit toelieten, 38. L. de Wreede, *Willebrord Snellius (1580-1626), a Humanist Reshaping the Mathematical Sciences* (zp 2007) proefschrift Utrecht. De Ridder-Symoens geeft aan dat het herbergen van studenten een welkome aanvulling was op het over het algemeen magere (en soms onregelmatig uitbetaalde) professorensalaris. Ridder-Symoens, *Justus Lipse*, 63.

¹⁴⁸⁹ Zo stamden de twee satires die professoren over studenten schreven uit 1612 en 1631. Na die tijd zijn er geen meer bekend.

¹⁴⁹⁰ Otterspeer, *Mediating*, 183 is gebaseerd op Molhuysen, *Bronnen IV*, 51*-53*.

¹⁴⁹¹ Pieter Pous, 14 sep. 1795. Hij bezocht verder de professor in week 6 van zijn verblijf in Leiden, net als in de weken 11, 13, 22 (in het dagboek volgt een hiaat van week 25 tot en met 54), 61, 88, 90, 94.

¹⁴⁹² Posthumus Meyjes, *Waals*, 136.

Tabel 92. Totale populatie bursalen van het Statencollege

Periode	Ordin.	Extra-ordinaris	Onbekend	Totaal Zoeteman	Totaal Sluijter, Ciraet, 103.	Bron
1592			6	6		Lamping, Statencollege, 32.
5 jan. 1593			21	21		Betaling mondkost Witkam, Dagelijkse Zaken VI, 188.
Begin 1593			22	22		Lamping, Statencollege, 32.
1594	30	3 + 5 part.		38	38	Sluijter, Ciraet, 103 ¹⁴⁹³ .
18 mei 1596			15	15		Rekening AC 680
9 aug. 1596	21	2 (Asd+Stat)		23		Opgave regent AC 680
16 feb. 1598	27			27		Rekening AC 680
16 sept. 1602	28			28		Rekening AC 680
6 okt. 1603		Moeten eruit wegens drukte				AC 680, nw. 335
8 mei 1605	35			35		Rekening AC 680
8 aug. 1605	39			39		Rekening AC 680
8 nov. 1605	38					Rekening AC 680
Wrsch. 1613			37	37	37	Lijst namen AC 695
1615	26	8			34	AC 695
1615			37			Afscheid regent, Clotz, Hochschule, 97 noot 20.
1619					35	Sluijter, Ciraet, 103.
Ca. 1619- 1621			Stijging van 30 naar 60	60	60	Famulus rekest AC 85, I 51.
1629/1632	40	16 + enkele part.				Verslag regent. Bronnen II, 293*.
1656			32			Recensie 1656 A.S.F. 32.
1661	Min. 18	Min. 2				AC 695
12 nov. 1668	20	6				AC 680
1682			17	17	17	Bronnen 3,370
1699					24	Sluijter, Ciraet, 103.
1729			24	24	24	Telling nieuwe regent. AC 681
1749			35	35	35?	Volkstelling. Tjalsma 38.
1751			24	24	24	Telling nieuwe regent. AC 681
1776			28			Buitenlandse reiziger ¹⁴⁹⁴
1778			32	32	32	Telling nieuwe regent. AC 681
1799			21			Lijst namen AC 695

Tabel 92 betreffende de bezettingsgraad is grotendeels gebaseerd op de aantallen genoemd in de acta van het Statencollege en bevat ook enkele aanvullingen op een soortgelijke tabel in het proefschrift van Sluijter¹⁴⁹⁵.

¹⁴⁹³ Dit is gebaseerd op een telling van de persoonsgegevens uit Lamping, *Statencollege*.

¹⁴⁹⁴ Samuel-François l'Honoré, *La Hollande au dix-huitième siècle* (Den Haag 1779) 144.

¹⁴⁹⁵ Sluijter, *Ciraet*, 103: tabel 3.2 en 104.

In theorie zouden van 1592 tot 1682 zo'n 465 bursalen in het Statencollege kunnen verblijven, namelijk gedurende deze periode van 90 jaar waren er 31 beurzen beschikbaar voor 6 jaar studie¹⁴⁹⁶. Gesteld dat een aantal afhaakt of overlijdt en enigszins rekening houdend met de uitbreiding van het aantal beurzen van 31 naar 40 rond ik (tamelijk willekeurig) af op zo'n 500 bursalen. Na de inperking van het aantal beurzen tot 20 komt voor de periode van 1683 tot de opheffing van het Statencollege in 1801 het afgeronde aantal op 400¹⁴⁹⁷. Opgeteld lijkt het aantal bursalen van ruim twee eeuwen toch richting de duizend te gaan, hetgeen aardig overeenkomt met de telling uit het *album studiosorum*, die op 1009 uitkwam, waarvan 959 volgens mijn criteria ware studenten waren¹⁴⁹⁸.

Het Waals college (1606-1699), dat bijna een eeuw bestond, maar waar na 1669 geen Walen meer gehuisvest waren, leidde ruim 50 bursalen op tussen 1606 en 1669¹⁴⁹⁹. Het aantal Halléciens dat vervolgens tussen 1670 en 1682 onder regent Gaillard geheel of gedeeltelijk de opleiding volgde bedroeg elf¹⁵⁰⁰. In totaal zullen er minder dan 100 studenten in het Waals college hebben verbleven. Gedurende de 11 jaar dat het Seminarium Indicum bestond (1622-1633), studeerden er in totaal zeker 16 en mogelijk 17 personen¹⁵⁰¹.

¹⁴⁹⁶ In een periode van 90 jaar, gedeeld door 6 jaar lang een beurs, zouden achtereenvolgens 15 bursalen studeren. $15 \times 31 \text{ beurzen} = 465$.

¹⁴⁹⁷ Zie over de opheffing: Molhuysen, *Bronnen* VII, 27 juni 1801, 28*, bijl. 1161. Een periode van 118 jaar, gedeeld door 6 jaar een beurs, is 20 afgerond x 20 beurzen.

¹⁴⁹⁸ Om te zien hoeveel bursalen daadwerkelijk predikant werden, dus wat het rendement van het Statencollege was, wordt hier even een zijstapje gemaakt. Aanvankelijk werd besloten voor de gehele bestaansperiode studenten met de geboorteplaatsen Dordrecht, Den Haag en Leiden te selecteren. Met behulp van mijn databank werden zij uit het *album studiosorum* gehaald. Al snel bleek echter dat diverse alumni niet ingeschreven waren, waardoor de selectie niet compleet was. Een poging via het archief van het Statencollege tot een reconstructie te komen mislukte grotendeels. Vaak ontbrak in de stukken de geboorteplaats van de bursaal en een student die bijvoorbeeld een beurs kreeg van de stad Den Haag, hoefde daar niet geboren te zijn. Daarom werd besloten een ander uitgangspunt te kiezen, namelijk de beurzen van de stad Dordrecht. Eerst had deze stad twee beurzen, vervolgens vier, voor 1662 had deze stad twee plaatsen in het College te vergeven, daarna één plaats." Dordtse bursalen met een andere geboorteplaats dan Dordrecht zouden toch snel te achterhalen zijn dankzij het predikanten-repertorium van Van Lieburg. Een vluchtig onderzoek naar vijftig bursalen leverde op dat minimaal 56% predikant werd. Lamping onderzocht het rendement van het Statencollege voor de beginjaren. Van 6 oktober 1592 tot 31 december 1610 werden 200 studenten ingeschreven.

Daarvan maakten 43 hun studie niet af: 27 weggestuurd en niet elders studie voltooid; 5 weggestuurd en andere studierichting gekozen; 2 met toestemming naar andere studie; 7 overleden; 1 studie gestopt wegens geldgebrek; 1 weggelopen; 9 studie voltooid maar geen predikant geworden, meestal naar het onderwijs gegaan; 46 predikant geworden, maar in 1619 als remonstrant afgezet; 52 predikant geworden; 50 wel met attestatie vertrokken, maar bestemming onbekend.

Dit beeld is enigszins vertekend door het feit, dat van de 38 bursalen, die in 1594 na het oproer werden weggezonden, er - voor zover bekend - 17 niet elders hun studie hebben voortgezet¹⁴⁹⁸. Uit zijn onderzoek bleek dus dat maar ongeveer de helft (49 %) van de alumni van het college de preekstoel beklom.

¹⁴⁹⁹ Bots, *Vlucht*, 90.

¹⁵⁰⁰ Posthumus Meyjes, *Waals*, 136.

¹⁵⁰¹ Joosse, *Scoone dingen*, 487-. In het Leidse kohier van het hoofdgeld uit 1622 stonden vijf studenten, die bij Walaëus inwoonden op Rapenburg 48. J. D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaëus* (Leiden 1891) en Grothe, die over het Seminarium Indicum schreven, kwamen tot een totaal van 12 studenten gedurende de bestaansperiode. Joosse vulde dit aan met gegevens uit classicale acta van Walcheren en de resoluties van de Zeeuwse kamer van de V.O.C.. Dit leverde nog vier seminaristen

Hoe groot het aandeel van bursalen onder de Leidse studentenpopulatie was, komt naar voren in de volgende tabel.

Tabel 93. Aandeel bursalen onder Leidse studenten

Periode	Bursalen	Studenten	Totaal	% bursaal
1575-1599	39	2513	2552	1,53
1600-1624	142	5246	5388	2,64
1625-1649	111	8865	8976	1,24
1650-1674	101	7938	8039	1,26
1675-1699	51	7219	7270	0,70
1700-1724	99	5590	5689	1,74
1725-1749	120	4593	4713	2,55
1750-1774	147	2552	2699	5,45
1775-1799	147	2075	2222	6,62
1800-1812	2	1155	1157	0,17
Totaal	959	47746	48705	1,97

Voor de inkrimping woonde 1,47% van alle studenten in het Statencollege, na 1682 steeg het percentage naar 2,62%¹⁵⁰². De laatste halve eeuw van haar bestaan kende het Statencollege tegelijk haar grootste aandeel in de studentenpopulatie met zo'n 5,5 à 6,5%. Slechts een klein deel van de Leidse studenten woonde dus in een college. Dit bevestigt het beeld van protestantse continentale universiteiten, waar studenten meestal bij particulieren woonden in plaats van in colleges, zoals hierboven reeds beschreven.

Verzorging

Nadat de verschillende vormen van onderdak voor studenten zijn behandeld, komen de verzorging binnenshuis en de diensten die een hospes kon verlenen in beeld. De taken van de hospes konden bestaan uit het leveren van maaltijden, drank en genotsmiddelen, het doen van de was, verpleging in geval van ziekte en soms ook het meehelpen met het afhandelen van de begrafenis van een huurder. Deze verzorging van studenten op kamers zal worden afgezet tegen de zorg in de colleges.

Maaltijden - Een student begon zijn dag met het ontbijt. Op welk matineus tijdstip dit plaatsvond hing natuurlijk af van de tijd dat zijn eerste college begon - dat kon op zijn vroegst zeven of acht uur zijn - en de ervaringen van de nacht ervoor¹⁵⁰³. Een openbaar college duurde een uur en vond plaats op maandag, dins-

plus één mogelijke student op. Een namenlijst is opgenomen in bijlage 7.

¹⁵⁰² Tussen 1575 en 1681 waren er 405 bursalen op 27121 studenten. Na de inkrimping waren er tussen 1682 en 1812 554 bursalen en 20625 studenten.

¹⁵⁰³ De openbare colleges begonnen in de zeventiende eeuw om zeven of acht uur, in de achttiende eeuw was zeven uur de eerste les. Aangezien in de achttiende eeuw de openbare colleges vervangen

dag, donderdag en vrijdag¹⁵⁰⁴. Aanvankelijk was er in 1587 tussen 11 en 13 uur een middagpauze, vanaf 1589 tussen 12 en 13 uur, hetgeen pas in de tweede helft van de achttiende eeuw een uur verschoof. Vanaf toen begon na het college van twaalf tot één een middagpauze tot 14 uur¹⁵⁰⁵. Tussen de middag gebruikten studenten meestal een warme maaltijd. Het laatste middagcollege begon uiterlijk om 17 uur¹⁵⁰⁶. 's Avonds was er een souper.

Wanneer in het Statencollege de bel klonk, was het etenstijd. Het ontbijt was om half 8¹⁵⁰⁷. In 1631 werd gesteld dat het middagmaal om 11 uur stipt begon¹⁵⁰⁸. De lunch werd in 1780 verzet naar 13 uur en duurde één uur, zodat colleges van 12 tot 13 uur gevolgd konden worden¹⁵⁰⁹. Het avondeten was in 1780 van 20 tot 21 uur, om de 'letteroeffeningen met minder interruptie voort te zetten en te bevorderen'¹⁵¹⁰. Bursalen die te laat kwamen voor het eten kregen een aparte maaltijd, totdat curatoren hier in 1639 een eind aan maakten¹⁵¹¹. Wie niet bij het gebed was, kreeg geen eten¹⁵¹². Tijdens het eten werd er 's middags en 's avonds (na 1595) voorgelezen uit de *Proverbia Salomonis*, Jezus Sirach, Ecclesiasticus of iets anders uit de Bijbelse historie¹⁵¹³.

waren door privecolleges, is dit eigenlijk een "papierbewering" op basis van de *series lectiones*. De vroegste en enige les om zeven uur vond plaats in de hortus en betrof botanie (1694 nog om 8 uur, 1710 om 7 uur, net als 1745 en 1793).

¹⁵⁰⁴ Otterspeer, *Bolwerk*, 228.

¹⁵⁰⁵ In 1592 verzocht Merula, die les gaf tussen 11-12 uur, volgens hem het tijdstip dat alle studenten hun tweede ontbijt namen, om een ander leesuur. Hij wilde Lipsius' uur (10-11 uur), maar dat is hem geweigerd, omdat dit geen uur voor een professor extraordinaris was. Nu de studenten aandrongen op een ander leesuur, verzocht hij dit obstakel weg te nemen door hem professor ordinarius te maken. Waarschijnlijk kwam dit hem ook best uit... Curatoren en burgemeesters verleggen met advies van de *rector magnificus* zijn leesuur op 7 uur 's ochtends in de zomer en 's winters op 2 uur of een ander uur, dat hij zonder schade van concurrerende professoren kan krijgen. Witkam, *Dagelijkse zaken*, deel 9 (dagboek Jan van Hout), 8 aug. 1592, 112. In 1745 begon de laatste les voor de pauze om 11 uur. Molhuysen, *Bronnen* V, 159*-160*. In 1793 begon echter om twaalf uur nog een college, waarna de middagcolleges om twee uur verder gingen. Molhuysen, *Bronnen* VI, 62*-63*.

¹⁵⁰⁶ Otterspeer, *Bolwerk*, 229; Ahsmann, *Collegia*, 579-587, in 1587 en 1592 colleges tot en met 4 uur; Molhuysen, *Bronnen* I, 1 okt. 1587, 157*, bijl. 135. Molhuysen, *Bronnen* I, 1 mrt. 1592, 191*, bijl. 178. Vanaf 1 mrt. 1599 colleges om 5 uur beginnend vermeld, Molhuysen, *Bronnen* I, 1 mrt. 1599, 384*, bijl. 330; (1601) Molhuysen, *Bronnen* I, 8 feb. 1601, 400*, bijl. 343; (1624) in Ahsmann, *Collegia*, 582-584, bijl. XI; 1631 in Ahsmann, *Collegia*, 585-587, bijl. XII. Molhuysen, *Bronnen* IV, feb. 1694, 45*-46* en feb. 1710, 122*-123*, Molhuysen, *Bronnen* V, sept. 1745, 159*-160* en Molhuysen, *Bronnen* VI, feb. 1793, 62*-63*. Zie verder ASF 288-314 voor reeksen *series lectionum*.

¹⁵⁰⁷ Witkam, *Dagelijkse zaken* X, 23 okt. 1594.

¹⁵⁰⁸ Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 279*, bijl. 597.

¹⁵⁰⁹ Molhuysen, *Bronnen* VI, 10 apr. 1780, 225.

¹⁵¹⁰ Ibidem.

¹⁵¹¹ Molhuysen, *Bronnen* II, 9 feb. 1639, 234.

¹⁵¹² AC 680, resolutie curatoren 23 aug. 1644, nw. 526. Het duurde nog wel even voor dit ingeburgerd werd. De curatoren herhaalden deze resolutie enkele keren.

¹⁵¹³ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, 225*, bijl. 198 en 11 juli 1595, 353*, bijl. 300; *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 279*, bijl. 597. Na deze maaltijden was er weer een presentiecontrole. Vervolgens werden enige hoofdstukken uit de 'Duitse' bijbel gelezen, die een korte uitleg van de regent kregen. Deze lezingen waren zo gepland, dat de gehele bijbel éénmaal per jaar werd doorgewerkt, het nieuwe testament vier keer per jaar en de tekst van de psalmen eens per maand.

Wat er op het menu stond, liep natuurlijk uiteen¹⁵¹⁴. Van wat studenten aten, zijn fragmentarisch meldingen gevonden. Wat opvalt is dat velen in de achttiende eeuw (en waarschijnlijk ook daarvoor, maar daarvan zijn geen bronnen gevonden) wat mondkost van thuis meekregen of opgestuurd kregen. Schotten kwamen met een vat 'oatmeal' naar Leiden, of lieten hun tonnetje haverhout opsturen door vader¹⁵¹⁵. Volgens Alexander Carlyle kwam ongeveer de helft van de Schotse studenten drie maal per week bij elkaar om samen het avondeten te gebruiken dat bestond uit bokkingen, eieren met sla en rode wijn. Daarna dronk men koffie, rookte een pijpje en discussieerde over de politiek¹⁵¹⁶. Vanuit Groningen ontvingen de gebroeders Tjassens regelmatig een mandje proviand, met roggebrood, vlees (ham) en boter. De boter gaat altijd hard: 'Omdat wij doorgaans groente eten en geen versch vlees gebruiken komt het allermeeft op de booter an'¹⁵¹⁷, en 'also wij 's avonds gemeenlijk een boteramtje met kaas eten, en men van boter hier wat prodigaler in 't stuk is als tot Groningen'¹⁵¹⁸. De gebroeders Tjassens schreven hun moeder verder over de voorbereiding van een feestmaal na de promotie: 'Wij hebben 17 pond rundvlees tot een runderbra laten kopen [...] waarbij wij de ham sullen laten opsetten met selderij, amandels, rosijnen, garnalen etc.'¹⁵¹⁹. Allamand en pupillen leverden rond 1740 zelf de ingrediënten voor de maaltijden die de familie stuurde vanuit Friesland: boter, gezouten vlees, erwten en koolrapen¹⁵²⁰. Hessel Vegilin van Claerbergen ontving ook wild en kievitseieren¹⁵²¹. De student uit de *Hollandsche spectator* tracteerde zijn visite 's morgens op een 'soopje', 's middags op "een schoteltje eten", in de namiddag in de zomer op "een kreeftje" en 's avonds "een collationnetje", waarbij zijn bezoekers zoveel wijn mochten drinken als zij wilden¹⁵²². 'Mijn Heeren, 'k heb voor een soupé, nu geen colation, of andren omslag ree; A la Studenticoos, een boterham, wat worst en kaas en brood', zo schrijft Le Francq van Berkhey in zijn studieherinneringen van halverwege de achttiende eeuw¹⁵²³. Het souper van de zes Russen bevatte geen vlees, maar wel vis, eieren, groenten en enkele desserts¹⁵²⁴. Tenslotte is het ontgroeningsmaal van de Zeeuw Pieter Pous bekend dankzij zijn journaal. Dit begon om 22 uur op 4 oktober 1795 'bestaande het soupé in twee eendvogels, een schijf, een podding, sla, aardappelen, endivie, en appelmoes, en hierna wat desert, het welk mij samengenomen vrij wat geld koste'¹⁵²⁵.

¹⁵¹⁴ Zie voor algemene informatie over voeding: B. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (Utrecht 1987) 94. Zie ook L. Burema, *De voeding in Nederland van de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw* (Assen 1953).

¹⁵¹⁵ Strien, *Schotse studenten* I, 137 en Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 317, n. 25.

¹⁵¹⁶ Strien, *Schotse studenten* I, 139.

¹⁵¹⁷ Tjassens, 14 okt. 1721.

¹⁵¹⁸ Tjassens, 20 nov. 1721.

¹⁵¹⁹ Theissen, *Groningers*, 66, 20 nov. 1721.

¹⁵²⁰ Sluis, *Gouverneur*, 90.

¹⁵²¹ Sluis, *Gouverneur*, 88.

¹⁵²² Effen, *Hollandsche spectator*, dl. 4, nr. 109, 10 nov. 1732, 159.

¹⁵²³ J. Le Francq van Berkhey, *Jock en Ernstige Akademische Vertellingen myner jeugd* (Leiden 1798).

¹⁵²⁴ Kourakin, *Souvenirs*, 362.

¹⁵²⁵ Dagboek Pieter Pous, 4 okt. 1795.

Van het eten in het Statencollege is meer bekend, omdat de menu's uitgebreid zijn opgenomen in de reglementen¹⁵²⁶. De maaltijden vallen samen te vatten met: heel veel hutspot, brood met boter, met (niet dagelijks) wat vlees.

Er waren diverse plaatsen waar studenten die op kamers zaten konden eten. Volgens het kohier van 1749 konden studenten in de kost, op halve kost of buiten kost bij een huishouding horen.

Wanneer studenten in de kost waren, voorzag hun hospes of hospita ze van alle maaltijden. Degenen die op halve kost verbleven, genoten maar een deel ervan. De Russische prins Koerakin had in 1772 met de hospes afgesproken dat er gewoonlijk voor 6 personen diner en voor 4 personen souper gemaakt zou worden¹⁵²⁷. In 1775 gebruikten de Russen in Leiden hun maaltijden met de "overburen". Het zestal (graven Roemjantsov, prins Joesoepov, prins Alexej Koerakin, Stepan Apraksin en gouverneur de Moissy) dineerde en soupeerde samen. Het diner vond plaats bij de graven en prins, het souper bij de anderen, om de kosten enigszins in evenwicht te houden¹⁵²⁸. Ook de gebroeders Tjassens aten bij hun hospita¹⁵²⁹. John Clerk at alleen op zijn kamer zijn ontbijt en avondmaal¹⁵³⁰. De Schotse gebroeders Kerr aten op hun kamer, gedwongen door de Nederlandse culinaire hoogstandjes. Hun *tutor* Young schreef hierover naar huis: 'The humideness and other inconvenience of the Dutch way of diet, did enforce us to retire to be at our own provision in a chamber'¹⁵³¹.

Verder was er de mogelijkheid te eten bij een zogenaamde *ordinaris houder* die warme maaltijden verzorgde voor een groepje niet-inwonende studenten. Pieter Pous ging eind achttiende eeuw naar een tafel, waar naast hem vijf studenten aten¹⁵³². Boudewijn Donker Curtius kreeg van de pedel enkele adressen van mede-Bosschenaren door, die na hun ontmoeting hem voorstelden bij hun aan tafel te eten, hetgeen hij ook aannam¹⁵³³. Over zijn tweede studiejaar vertelde hij: 'Om twee uur gingen we dan in een burgerhuis eten, waarin wij een afzonderlijke tafel voor acht hadden opgericht'¹⁵³⁴. Bij de hospes van John Clerk, die tevens *ordinaris houder* was, kwamen rond 1700 gewoonlijk tien tot twaalf eters¹⁵³⁵. John Clerk schreef zijn vader over *chamber garnie*: 'There is nothing like chamber garnie amongst any of the college, for that fashion is worn away, and all of them instead of that does dine in ordinaries and breakfasts and sups in their chambers,

¹⁵²⁶ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, 220*-221*, bijl. 198; Molhuysen, *Bronnen* I, 11 okt. 1593, 285*; Molhuysen, *Bronnen* I, 11 juli 1595, 347*-348*, bijl. 300; AC 680, 9 mei 1596, nw. 101; Molhuysen, *Bronnen* II, 1631, 272*; Molhuysen, *Bronnen* V, 1729, 75 en 15*; Molhuysen, *Bronnen* VI, 29 aug. 1768, 38.

¹⁵²⁷ Kourakin, *Souvenirs*, 242.

¹⁵²⁸ Kourakin, *Souvenirs*, 362.

¹⁵²⁹ Tjassens, 30 sept. 1721 en Theissen, *Groningers*, 52.

¹⁵³⁰ Strien, *Schotse studenten* I, 137.

¹⁵³¹ Thomson, *Virtuous*, 9.

¹⁵³² Dagboek Pieter Pous, 21 okt. 1795.

¹⁵³³ Over zijn eerste dag in Leiden verhaalde Boudewijn Donker Curtius dat hij "het meisje [van zijn hospita] gelast had dien middag mijn eten uit een ordinarius te halen". Autobiografie Donker Curtius, pagina 15 en 16.

¹⁵³⁴ Autobiografie Donker Curtius, pagina 20.

¹⁵³⁵ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 30 nov. 1694, 318.

which indeed is little different from chamber garnie¹⁵³⁶. Het begrip *ordinaris* houder komt in Leidse context reeds voor in de zestiende eeuw, binnen twee decennia na oprichting van de universiteit¹⁵³⁷. Uit John Clerk's opmerking volgt dat het gaan naar een tafel lang niet populair was, omdat studenten bij de hospes aten, maar dat dit rond 1700 niet meer gebruikelijk was, omdat iedereen 's ochtends en 's avonds thuis at en 's middags bij een *ordinaris*. John schreef dit echter aan zijn vader, die niet blij was met de keuze voor een hospes en *ordinaris* houder, omdat hij het beter vond dat zijn zoon regelmatig alleen zou eten... Zijn vader was boos, want John had nu geen keuze en moest wel met iedereen mee eten, terwijl hij anders had kunnen kiezen om alleen te eten of naar de *ordinaris* te gaan¹⁵³⁸.

In het Statencollege verzorgde de schaftmeester of *oeconomus*, die ook verantwoordelijk was voor het onderhoud van de gebouwen, de maaltijden. Na de reellen in het college in 1594 werd van hem geëist dat hij een vroom man was: "wesende een man van goeden, vromen ende godzaligen leven, staende tot eerlycke ende lofflycke naeme ende fame, een litmaet der gereformeerde kercke"¹⁵³⁹. De regent was aanwezig bij alle maaltijden, om het gedrag van de bursalen in de gaten te houden en om toezicht te houden op de *oeconomus* en de kwaliteit van diens maaltijden.

De alcoholische belastingvrijdom voor universitaire lidmaten was centraal voor het college geregeld. Het meenemen van eten of drinken van buiten het college, was sinds 1595 verboden. Alleen bij ziekte of straf mochten bursalen met meeweten van de regent en na levering door de schaftmeester op de kamer eten en drinken¹⁵⁴⁰. In 1631 kwam hierbij nog de bepaling dat bursalen niet in herbergen mochten genieten van bier, wijn of tabak¹⁵⁴¹. Bursalen ontdoken het verbod thuis te drinken: de schaftmeester was hier mede schuldig aan, omdat hij de bursalen wijn op de kamer schonk, hetgeen tot overlast leidde. Maar het kwam ook voor dat bursalen de drank zelf uit de *oeconomie* haalden¹⁵⁴².

Het was begrijpelijk dat de bursalen hun eigen 'catering' gingen verzorgen, want er waren nogal wat klachten over de kwaliteit van het eten. Dit probleem werd in de hand gewerkt doordat alles wat de *oeconomus* extra aan voedsel uitgaf van zijn eigen salaris afging¹⁵⁴³. Bursalen klaagden door de jaren heen regelmatig bij de curatoren over het eten: de schaftmeester volgde de ordonnantie op de maaltijden niet¹⁵⁴⁴ en hij verzorgde na half juli geen eten meer, terwijl hij dit tot

¹⁵³⁶ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 318. Chamber garnie is letterlijk een gestoffeerde-, gemeubileerde kamer, maar het lijkt hier te gaan over kamers met kost.

¹⁵³⁷ Molhuysen, *Bronnen* I, 11 okt. 1593, bijl. 255 gaat over het feit dat een *ordinaris* houder het vuur pas aan deed als de studenten er aten, niet van tevoren.

¹⁵³⁸ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 5.

¹⁵³⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, 220*, bijl. 198 en 11 juli 1595, 347*, bijl. 300.

¹⁵⁴⁰ Molhuysen, *Bronnen* I, 11 juli 1595, 356*, bijl. 300.

¹⁵⁴¹ Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 282*, bijl. 597.

¹⁵⁴² Molhuysen, *Bronnen* II, 9 feb. 1639, 234 en 15 juni 1639, 237-238.

¹⁵⁴³ Sluijter, *Ciraet*, 110.

¹⁵⁴⁴ Molhuysen, *Bronnen* II, 9 feb. 1639, 233 en 234. Ook in 1643 moest hij wat betreft het voedsel vermaand worden. AC 680, resolutie curatoren 29 mei 1643, nw. 488.

de eerste dag van de grote vakantie hoorde te doen¹⁵⁴⁵. Verder was het voedsel schandalig slecht¹⁵⁴⁶, niet alleen de kwaliteit, maar ook de kwantiteit was niet in orde¹⁵⁴⁷. De schaftmeester klaagde op zijn beurt weer over het gedrag van bursalen: zij beledigden, vernielden het bestek, stelden hoge eisen aan het eten en bedreigden keukenmeiden¹⁵⁴⁸.

De verrekening met de schaftmeester verliep centraal per kwartaal, zodat bursalen niet hoefden te betalen¹⁵⁴⁹. Extra bestellingen kwamen wel voor eigen rekening¹⁵⁵⁰.

Overige verzorging - De hospes regelde verder de verwarming en verlichting van de kamer en zorgde wel voor drank en tabak. Studenten konden hun "bewassing" op diverse manieren regelen, zo bleek uit achttiende-eeuwse bronnen. De gebroeders Tjassens wilden de was naar huis sturen, maar lieten uiteindelijk hun hospita hun wasgoed iedere maand (!) wassen¹⁵⁵¹. Het uitbesteden van de was bleek niet zonder "risico". De vrouw van Jan Hart uit de Witte Bal op de Langebrug die voor de student Bouvin waste, raakte op de bleek een overhemd met strop en een paar linnen sokken van hem kwijt, zo weten wij, omdat hij via de rector-magnificus restitutie eiste¹⁵⁵².

Een hospes of hospita verpleegde tijdens een ziekte de studenten¹⁵⁵³. Er waren niet alleen lichamelijke klachten, maar ook wel problemen met de geestelijke gezondheid. «Je ne change point l'humeur triste, ou au moins peu gaie, que m'a donnée la Hollande»¹⁵⁵⁴. Het Hollandse klimaat, de mensen, het ver van huis zijn; het waren allemaal redenen die konden zorgen voor een verslechtering van de geestelijke gezondheid. Soms ging het erg mis.

Ook in het Statencollege kwamen problemen met de geestelijke gezondheid voor. De door de regent als een jongeling van zeer grote bekwaamheid omschreven Georg Datzke werd 'van den hemel besocht met een acces van delirium'. Plaatsing bij een burger in huis zorgde voor genezing van de Pool en onder begeleiding van een landgenoot keerde hij naar huis terug¹⁵⁵⁵.

¹⁵⁴⁵ AC 681, resolutie curatoren 17 juli 1691, 58.

¹⁵⁴⁶ Molhuysen, *Bronnen* II, 9 feb. 1705, 218 en 17 juni 1705, 220.

¹⁵⁴⁷ Molhuysen, *Bronnen* VI, 7 mei 1768, 32-36 en Sluijter AC 694, na 16 mei 1768.

¹⁵⁴⁸ Er spelen onderhuids nog meer dingen, zoals de frictie tussen regent en subregent.

¹⁵⁴⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, 221*, bijl. 198, 11 juli 1595, 348*, bijl. 300 en Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 272*, bijl. 597.

¹⁵⁵⁰ AAV 23, 9 feb. 1649, fol. 129v: In 1649 liet Aaltge, de weduwe van de subregent Daniel Dammius de proponent Cornelius van Geesdorp arresteren, wegens schulden. Het ging om f 377 van een obligatie, f 47,8,- verschoten (=geleend) geld en f 34,2,8 aan wijn. AAV 10, 30 sept. 1609, fol. 114: Zo staat in de boedel van de gewezen student Joannes Haeckesteijn, die elders een kamer huurde, nog een schuld aan 'Franck van Dobben, geweest zijnde schachtmr. in het college van theologanten, f 16,4 als f 10,10 verschoten penningen en f 5,14 gedronken wijnen'.

¹⁵⁵¹ Theissen, *Groningers*, 51: 11 mrt. 1722. Wasgoed van thuis krijgen kwam ook voor blijkens *Copie van een brief*, 21: in een p.s. stond: "Je moeder vraagt of je voor de vorst het mandje met linnen hebt gekregen".

¹⁵⁵² Dagboek *rector magnificus* Schultens, 11 juli 1787, fol. 88v.

¹⁵⁵³ AAV 25, 26 jan. 1688 en AAV 7, rr.

¹⁵⁵⁴ Kourakin, *Souvenirs*, mei 1775, 399.

¹⁵⁵⁵ AC 681, 1 sept. 1739.

Diverse lidmaten moesten worden opgesloten wegens krankzinnigheid. In het archief van de academische vierschaar zijn 22 opsluitingen wegens krankzinnigheid te vinden. De helft hiervan betrof studenten¹⁵⁵⁶. In acht gevallen moesten rector en assessoren een regeling treffen voor een geesteszieke buitenlandse lidmaat. Een tragisch geval was de zaak van de Duitser Carolus Fredericus Ritter¹⁵⁵⁷. Deze rechtenstudent was door de 'melancolie gansch sinneeloos' geworden, zo bleek uit een vierschaarvergadering op de dag voor Kerstmis 1727. Ritter was uit het raam van zijn bovenkamer gesprongen, maar had dit overleefd¹⁵⁵⁸.

De meesten met geestelijke problemen waren thuis niet meer te handhaven, waarop de hospes de academische vierschaar verzocht om hulp. De opsluiting gebeurde meestal in de 'studentenkamer' of het Ceciliagasthuis, al lijkt het erop dat de Engelse student Nicholson die zijn verstand kwijt was en bewaakt moest worden op zijn kamer bleef. Over betaling van de bewaking schreef hospes Jacob Vodion naar waarschijnlijk diens contactpersoon koopman Bernard van der Grift te Amsterdam¹⁵⁵⁹. De 'studentenkamer' bevond zich in de kerker van het Deymanshuis en later het stadhuis¹⁵⁶⁰. Het Ceciliagasthuis aan de Vrouwenkamp, de huidige Ceciliastraat was multifunctioneel: er verbleven niet alleen opgesloten, maar ook zieken en proveniers, mensen die zich voor hun oude dag hadden ingekocht¹⁵⁶¹. De academische vierschaar plaatste alleen alcoholici en krankzinnigen in het Ceciliagasthuis.

Enkelen van de geestesziek geworden studenten overleden in Leiden, anderen konden na genezing onder begeleiding van landgenoten terugreizen naar hun vaderland.

Een hospes kon te maken krijgen met het overlijden van een huurder. De studentenmortaliteit bleek volgens Frijhoff hoger dan gedacht. Zijn bestudering van de registers van de Overijsselse natio in Leiden en studenten van het Leeuwarder college aan de Franeker universiteit leverde een percentage op van 6 tot 8 procent de studenten¹⁵⁶². Dit percentage betreft echter een periode waarin er veel pestepidemieën waren. Vandaar dat het vrij hoog is, vergeleken met mijn steekproef van 281 personen, waarvan er negen tijdens hun studietijd overleden, dus 3,20 %¹⁵⁶³. Het sterftepercentage uitgesplitst naar de plaats van herkomst leverde de volgende uitkomst op: Dordrecht 3,03 %, Den Haag 1,04 % en Leiden 4,61 %. Mijn percentage ontloopt de 3,92% overleden Brabanders en de 2,91% uit het bisdom Utrecht uit de Germaanse natie te Orléans (1444-1546) niet veel¹⁵⁶⁴.

¹⁵⁵⁶ De overigen waren 7 volwassen mannen en 4 vrouwen.

¹⁵⁵⁷ ASL 10 okt. 1726.

¹⁵⁵⁸ AAV 25, 24 dec. 1727, fol. 195v.

¹⁵⁵⁹ AAV 25, 24 mei 1727, fol. 191v.

¹⁵⁶⁰ Zie voor een uitvoeriger beschrijving van de "studentenkamer" blz. 404.

¹⁵⁶¹ Een aantal verzoeken om opsluiting in het Ceciliagasthuis is te vinden in het RAL, Gasthuisarchief, inv. nr. 288 (twee ongeordende dossiers).

¹⁵⁶² Frijhoff, *Graduation*, 407.

¹⁵⁶³ De mortaliteit onder Baltische studenten lag op 2%, zo blijkt uit Frijhoff, *Baltic students*, 176.

¹⁵⁶⁴ H. de Ridder-Symoens, "Brabanders aan de rechtsuniversiteit van Orleans (1444-1546). Een socio-professionele studie", *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 61 (1978), afl. 3-4, 216. Er stierven 12 van de 306 Brabanders. Ridder-Symoens, *Studenten uit het bisdom Utrecht*, 77. Er stierven 11 van de 378 studenten uit het bisdom Utrecht.

Ook de gegevens tabel 94, gebaseerd op Van Zegveld, die de Leidse registers van de impost op begraven (1695-1805) onder andere bewerkte wat betreft studenten, lijken niet te wijzen op een hoge studentenmortaliteit¹⁵⁶⁵. Tussen 8 maart 1696 en 14 februari 1801 telde hij 198 overledenen aangeduid als studenten en 11 kinderen van studenten. Die kinderen waren waarschijnlijk kinderen van al wat oudere lidmaten van de universiteit. Dit register geeft alle studenten overleden in Leiden weer¹⁵⁶⁶. Uiteraard ontbreken hierin wel degenen die in vakanties thuis zijn overleden. Ervan uitgaande dat er enkele honderden studenten tegelijk studeerden (zie de momentopnamen op blz. 292), is het aantal overledenen per jaar procentueel dus erg laag.

Tabel 94. Overleden studenten in impost op begraven Leiden

Jaar	Totaal	Gem. per jaar
1695-1699	10	2
1700-1709	17	2
1710-1719	18	2
1720-1729	21	2
1730-1739	31	3
1740-1749	26	3
1750-1759	15	1
1760-1769	24	2
1770-1779	16	2
1780-1789	8	1
1790-1799	11	1
1800-1805	1	0
Totaal	198	

Studenten die ver van huis overleden, zoals bijvoorbeeld de Moscoviet Godefridus Stelling en de Koningsbergse Andreas Hedion, kregen hun laatste rustplaats in Leiden¹⁵⁶⁷. Overigens probeerde Severijn Testeijn, de ordinaris houder van de laatstgenoemde via de academische vierschaar de begrafenis eerst nog tegen te houden, tot de vader van de student zijn schuld van *f* 300 wegens kost en inwo-

¹⁵⁶⁵ Zegveld, *Curiosa*. Het was niet goed mogelijk het aantal overleden studenten af te zetten tegen het totale aantal overledenen, want dat is niet geteld. In vergelijking met het aantal begrafenissen, geteld door Noordam in *Leiden II*, 47 tussen 1700 en 1805, volgen de studenten grotendeels de algemene lijn, al is hun curve iets grilliger.

¹⁵⁶⁶ Dit register is representatief voor alle overleden studenten. Het is niet zo dat studenten van elders, die in hun vorige woonplaats werden begraven, niet in dit register voorkwamen. Bij gaarderregisters was het zo dat bij overbrenging van de overledene naar een andere plaats (een ander ambacht) om daar te worden begraven, het bedrag verdubbeld werd.

¹⁵⁶⁷ AAV 25, 21 juli 1728, fol. 206: Eleonora Chevailler verscheen voor de academische vierschaar. Enkele jaren terug woonde de lidmaat Godefridus Stelling in haar huis. Hij overleed 7 okt. 1727. Hij stond ingeschreven: ASL 13 okt. 1719, Gotfriedus Stellig, Moscovita, 24 M. Strien, *Schotse studenten II*, 141: Begravenissen van studenten in de Engelse kerk kwamen tussen 1727 en 1739 minstens 5 en misschien wel 11 maal voor.

ning betaald had. De vierschaar ging hier niet in mee¹⁵⁶⁸. Buitenlandse studenten hielden de mogelijkheid van overlijden in hun achterhoofd: John Clerk hield een journaal bij, ‘so that if it be God’s will that I never come home again’ zijn vader toch kon lezen wat zijn zoon in Leiden had meegemaakt¹⁵⁶⁹.

Onder de overledenen waren er slachtoffers van duels en verdrinking (‘het lijk van Goltman, in een regenbak versmoort’¹⁵⁷⁰), maar waarmee een hospes voornamelijk te maken kreeg, waren door ziekte overleden huurders. Niet alleen de pest, maar ook ziekten als bijvoorbeeld de mazelen maakten slachtoffers. Zo verhaalt Willem IJsbrand van Hamelsveld, die begin 1790 via een inwonend neefje besmet werd. ‘Het was toen juist dat deze epidemie te Leiden zeer geweldig heerschte, en ook eenige studenten in het graf sleepte’¹⁵⁷¹. Daarnaast kwam, weliswaar zeer zeldzaam, zelfmoord voor.

Na het overlijden van een student moesten de begrafenis en de boedelafhandeling geregeld worden. In eerste instantie was dit een taak voor de nabestaanden. Zij kregen schriftelijk bericht van de vierschaar¹⁵⁷². Wanneer de familie verwachtte dat de schulden hoger waren dan de waarde van de boedel, kwam het voor dat zij de erfenis weigerden. De vierschaar zorgde in dat geval voor de verdere afhandeling: zo maakte de pedel een lijst van de goederen van Arnoldus de Jaager. Zijn nabestaanden te Amsterdam wilden de boedel niet aanvaarden en lieten de crediteuren het recht zichzelf te redden. De pedel (of de secretaris) moest de boedel verkopen en hiervan verantwoording afleggen¹⁵⁷³. Wanneer er geen nabestaanden waren, regelde de vierschaar de begrafenis en boedel. Er was hierover sinds 1725 een accoord met de weeskamer¹⁵⁷⁴. Dit kwam tot stand na een conflict dat ontstond na het overlijden van de lidmaat Hironimus van Dijke op 7 februari 1724, toen vierschaar en weeskamer het niet eens konden worden over de vraag wie voor de afhandeling moest zorgen¹⁵⁷⁵. In het vervolg zou de academische vierschaar in voorkomende gevallen alles regelen en familie of voogden in kennis stellen. Wanneer deze niet reageerden, gaf de vierschaar de verzegelde goederen over aan de weeskamer¹⁵⁷⁶. De weeskamer accepteerde niet altijd een boedel. Toen in 1762 de broer van Johan Frederik Gleimmius van de erfenis afzag, vroeg de vierschaar zich af of zij de boedel in gevolge van het accoord moesten aangeven bij de Leidse weeskamer.¹⁵⁷⁷ De weeskamer aanvaardde de nalatenschap echter niet, omdat de kamerhuur de waarde ervan ver oversteeg.

¹⁵⁶⁸ AAV 25, 16 sept. 1701, fol. 86.

¹⁵⁶⁹ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 329.

¹⁵⁷⁰ AAV 24, juli 1667, fol. 169v.

¹⁵⁷¹ GA Amsterdam, bibl. 15030, inv. nr. 94336, handgeschreven autobiografie, 3.

¹⁵⁷² Zie bijvoorbeeld AAV 25, 28 juni 1726, fol. 189v.

¹⁵⁷³ Zie verderop bij de financiële relatie met hospes op blz. 337.

¹⁵⁷⁴ Hiervoor viel, bijvoorbeeld in 1660, een boedel van een minderjarige aan de weeskamer. Zie Lunsingh Scheurleer, *Rapenburg Vla*, 65.

¹⁵⁷⁵ Molhuysen, *Bronnen IV*, 22 feb. 1724, 169*-181*, bijl. 1007. ASL 19 sep. 1720, Hieronymus van den Dijke, Brabantus, 40 M.

¹⁵⁷⁶ Molhuysen, *Bronnen IV*, 9 jan. 1725, 189*-190*, bijl. 1012. Zo geschiedde in 1737: AAV 26, 27 jan. 1737, fol. 91.

¹⁵⁷⁷ AAV 27, 4 jan 1762, fol. 170. AAV, 18 jan. 1762, fol. 172v.

Zij lieten de boedel dus aan de vierschaar. Die besloot dat hospita Cornelia van Aagten de boedel mocht verkopen op een weckerhuis alhier¹⁵⁷⁸.

Een mooi voorbeeld van de gang van zaken bij een begrafenis uit 1724 betreft de overleden lidmaat Van den Dijke. Zijn hospes had al een kist besteld en wilde de dood bekendmaken. De pedel verzegelde de goederen en regelde de rest van de begrafenis in overleg met de *rector magnificus* en assessoren. Door twee bidders liet hij de bid- en oproepcedullen opstellen. Volgens oud gebruik waren rector, senaat en de academische leden uitgenodigd in het sterfhuis en liepen zij mee in de lijkstoet, die gevolgd werd door de studenten¹⁵⁷⁹. Er werd in Leiden begraven in de kerk of op de bolwerken. Hier verzorgde de academische vierschaar de begrafenis, hetgeen normaliter een taak voor de nabestaanden of landgenoten was. Het kwam ook voor dat de studentenverenigingen, de *collegia nationalia*, die vanaf blz. 395 uitgebreid aan bod komen, de begrafeningen van hun leden regelden. De studenten van de Friese natie hadden een eigen graf in de Pieterskerk. 'Dat tweede graft behoort toe Willem Thonisz. Dit graf hebben gecoft het Collegium vande studenten van Vrieslant opten 17en februarii 1583'¹⁵⁸⁰.

De begrafenis-kosten gingen van de boedelverkoop af, in één geval werden zij door 'liefdegaven' betaald¹⁵⁸¹. Toen Thomas Murray (of Woodend) in 1693 overleed, kreeg zijn hospita een vergoeding van f 54 voor de ziekenverzorging en gederfde inkomsten, omdat ze haar winkel enkele dagen gesloten had gehouden. Het totaalbedrag van begrafenis-kosten van f 338,10,- ging hoofdzakelijk op aan de ontvangst van gasten en de huur van rouwkleiding en zestien flambouwen¹⁵⁸².

De procedure bij lidmaten die overleden na zelfmoord was anders dan in geval van een natuurlijke dood. Het onderzoek ernaar kwam in handen van de promotor, omdat dit een strafbaar feit betrof. Vervolgens mocht het lichaam niet begraven worden, maar moest het naar het galgenveld. De goederen van de zelfmoordenaar werden geconfiscieerd. In de praktijk bleek de academische vierschaar echter coulant. De weduwe van Sempronius Sibrandi kreeg zijn in beslag genomen goederen terug, toen bleek dat hij gehandeld had door een koorts die vreemde fantasieën veroorzaakte¹⁵⁸³. De promotor wilde dat het lijk van de zelfmoordenaar Abraham Moll 'op een horde gesleept t werden tot op t' gallgevelt buijten d' voors. ..te ende aldaer ten spiegell van andere aen den nuck opgehangen te werden, met confiscatie van alle sijne goedderen, indien hij eenige hadde'. Na het rapport van doctor Florentius, waaruit bleek dat de overledene 'met een dolle koorts was bezet geweest, is de eis den officier zig ter discretie van rector en rechters stellende, ontzegd'¹⁵⁸⁴. Ook het lijk van de Poolse edelman Sigismondus Ramoult Wachzeweskij stond de galg te wachten. Hij had zichzelf op zaterdag 26 april 1642 op zijn afgegrensdde kamer van het leven beroofd, door zich, liggend op zijn bed door zijn buik te schieten. De promotor wilde het lijk naar het Galge-

¹⁵⁷⁸ AAV 27, 17 juli 1762, fol. 175.

¹⁵⁷⁹ Molhuysen, *Bronnen* IV, 22 feb. 1724, 169*-181*, bijl. 1007.

¹⁵⁸⁰ Witkam, *Dagelijkse zaken* V, 107, uit eerste grafboek Pieterskerk, fol. 27v, 7^e streek.

¹⁵⁸¹ AAV 31, 6 feb. 1792, fol. 128v. Zie de "sententies van praefereentie en concurrentie".

¹⁵⁸² Strien, *Schotse studenten* II, 141.

¹⁵⁸³ Witkam, *Dagelijkse zaken* V, 4 juni 1584, 79. Hij was op 15 mei overleden.

¹⁵⁸⁴ AAV 11, 3 nov. 1629, fol. 218v.

veld laten slepen ‘op een honde geleijt met een paert’. Ook deze eis werd afgewerkt. Op verzoek van Prins Janusius Isidorus van Oesterock werd het lichaam in stilte, ‘zonder pompe’ na 22 uur begraven¹⁵⁸⁵.

Verblijfskosten

Een verblijf in Leiden was duur. Het was zelfs de duurste universiteitsstad van de Republiek, zo blijkt van verschillende kanten¹⁵⁸⁶. Natuurlijk klaagden in de eerste plaats studenten hierover: bijvoorbeeld de Engelse rechtenstudent Thomas Coppin (1627) schreef dat Leiden ‘extraordinary chargeable’ was¹⁵⁸⁷ en zo’n vijftwintig jaar later vroeg de Zweed Johan Markvard Stiernhielm zijn vader steeds om geld, met als reden dat studeren in Nederland duur was¹⁵⁸⁸. Studenten klaagden hierover ook bij hogere instanties. In 1623 bespraken de Leidse curatoren van de universiteit naar aanleiding van die klachten de mogelijkheid tot het oprichten van een mensa, maar de zorg was blijkbaar overkomelijk want deze kwam er nooit¹⁵⁸⁹. Bijkomend probleem voor buitenlandse studenten was dat de wisselkoers nadelig kon uitpakken. Zo was bijvoorbeeld voor Schotse studenten een verblijf in Holland in de jaren negentig van de zeventiende eeuw vrij prijzig, omdat de gulden een sterke munteenheid was in vergelijking met die van Engeland en Schotland¹⁵⁹⁰. *Het welvaren van Leiden* uit 1659 vat de klachten van alle uitheemse studenten samen: Leiden was te duur, de imposten waren te hoog, net als de kamerhuur en de studiekosten¹⁵⁹¹.

Professoren deelden de klachten van hun studenten. Volgens Boerhaave was het voor een vreemdeling moeilijk om logies bij gewone mensen te krijgen en het verblijf bij de rector was duur¹⁵⁹². De senaat klaagde in 1802 over het verdwijnen van de belastingvoordelen van studenten. Niet alleen voor vreemdelingen, maar ook voor burgers uit andere departementen, die minder dan Holland met imposten bezwaard waren, werd het daardoor aanmerkelijk duurder om in Leiden te studeren. De senaat was bang voor een verder verloop van de universiteit hierdoor¹⁵⁹³.

Over het bestedingsvermogen van de gemiddelde student in de vroegmoderne periode is weinig bekend. De Vrankrijker en het gedenkboek over de Franeker universiteit geven wat aanwijzingen over hun levensstandaard¹⁵⁹⁴. In deze para-

¹⁵⁸⁵ AAV 12, 27 apr. 1642, fol. 96v.-98.

¹⁵⁸⁶ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 90: Leiden was (in 1776/77) veruit de duurste universiteitsstad. Sluijter, *Ciraet*, 126 uit het rapport van Cuvier en Noel: De prijzen van levensonderhoud in Leiden waren beduidend hoger dan elders. Ook Niléhn, *Swedish students*, 108 gaf het aan: Leiden was duur. Koninklijk Huisarchief Den Haag, archief W. Bentinck, inv. nr. 65 IIb: brief 58, Franeker, 20 mrt. 1765. In 1765 bleek de huur in Leiden van een huis bijna twee keer zo hoog als in Franeker.

¹⁵⁸⁷ Strien, *Berry*, 185.

¹⁵⁸⁸ Vrieze, *Relations*, 350.

¹⁵⁸⁹ Molhuysen, *Bronnen* II, 8 mei 1623, 112 en 8 nov. 1623, 113.

¹⁵⁹⁰ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 275.

¹⁵⁹¹ *Welvaren*, cap. 14, 37.

¹⁵⁹² Lindeboom, *Analecta* V, 249 en 265.

¹⁵⁹³ Molhuysen, *Bronnen* VII, 7 jan. 1802, 169-175.

¹⁵⁹⁴ Vrankrijker, *Studentenleven* 86-98 (over kamerstudenten) en 99-116 (over beursstudenten); Kalma en Van der Meulen in Jensma, *Universiteit te Franeker*, 147-160 en 177-190.

graaf zullen de verblijfskosten in Leiden onderzocht worden. Veel van de hierop volgende gegevens zijn ontleend aan het archief van de academische vierschaar, maar ook het dagboek van rector-magnificus Schultens was een goede bron. De gegevens zijn echter fragmentarisch. Bepalend voor de huurprijs waren locatie, grootte en staat van de kamer, hetgeen net als de oppervlakte van de kamer in alle gevallen onbekend bleef. Een bijkomend probleem bij het bepalen van een gemiddelde huurprijs was dat niet altijd aangegeven werd of deze per academisch jaar van negen maanden of per kalenderjaar gold¹⁵⁹⁵. Verder is niet altijd duidelijk of het bedrag de kale huurprijs behelsde of dat er nog meer diensten voor dit geld geleverd werden.

In het civiele gedeelte van het archief van de Leidse academische vierschaar kwamen vele schulden bij de hospes voor, die bovendien aardig konden oplopen. De hoogste schuld bij een hospes, opgebouwd tussen 3 november 1612 en 1 november 1614, bedroeg *f* 3039,8,6¹⁵⁹⁶. Ook in het *Leidsch Studentenleven* is er sprake van een flinke schuld, namelijk van *f* 700 en *f* 1800 aan een hospes¹⁵⁹⁷. De Duitser Haller vertelde over het geduld van zijn hospes op financieel gebied: 'Mein Haußwirth und die Leute, mit denen ich zu thun hatte, waren so höflich und versorgten mich mit allem, ungeachtet ich in etlichen Monaten kein Geld von Hause gesehen, und muß es denen vor karg gehaltenen Holländern nachrühmen, daß an keinem Orte ich so viel Zutrauen würde gefunden haben als eben bey ihnen'¹⁵⁹⁸. Prins Koerakin had een goede verstandhouding met zijn hospes en schreef dat hij dit zo hield door precies op tijd elke maand de rekeningen te voldoen¹⁵⁹⁹.

De schulden aan een hospes konden betrekking hebben op verschillende aspecten, zoals huur, maar ook maaltijden etc. Een goed voorbeeld geeft de opsomming door de ontevreden hospes van Jan Zorglaet uit de *Spectator der Studenten*. Deze vroeg zich af wanneer hij zijn geld zou zien en somde de posten op: 'kamerhuur, turf, hout, kostgeld, die wekelijkse- of liever maandelijke rekeningen,

¹⁵⁹⁵ Bij gegevens met bedragen die eens per week werden betaald, is vermenigvuldigd met de factor 36 om het totaal per academisch jaar te weten te komen. Een zeswekelijkse betaling werd vermenigvuldigd met zes. Wanneer de secretaris van de senaat Vulcanius in februari 1595 alle vakanties in het Leidse universitaire jaar op een rij zet, komt hij op 144 collegedagen tegen 221 vrije dagen. Dit is een ietwat vertekende uitkomst, door het meetellen van de collegevrije dagen woensdag, zaterdag en uiteraard zondag. Wanneer alleen de vakanties worden opgeteld (rond Dies 8 dagen, carnaval 8, Pasen 14, Pinksteren 14, de Hondsdagen (19 juli tot 18 augustus) tot 1 september, Valkenburger markt 4 of 5 dagen, 3 oktober 8 dagen en Kerstmis 14 dagen) gaat het om zo'n 104 vrije dagen en komt een collegejaar op circa 37 weken. Bron: Ahsmann, *Collegia*, 233. Van Miert geeft een soortgelijke uitkomst voor Leiden, namelijk een studiejaar van ongeveer 35,5 weken. Ook het collegejaar in Utrecht duurde zo'n 35 weken. Het Athenaeum van Amsterdam had zo'n 32,5 lesweken. Bron voor Leiden, Utrecht en Amsterdam: Van Miert, *Amsterdamse Athenaeum*, 134-135. Evers, M., "Studeren in Harderwijk: de Gelderse Academie in de patriottentijd", in: Mulder, L en Frijhoff, W., Een onderschatte universiteit: 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk (Harderwijk 1998) 121 rekent trouwens met een academisch jaar van 40 weken. Vooral na 1700 vermelden de acta van het civiele gedeelte van de Leidse academische vierschaar vaak dat de bedragen een termijn van negen maanden of 36 weken vertegenwoordigen.

¹⁵⁹⁶ AAV 10, 10 mrt./8 juli 1615, fol. 145v.

¹⁵⁹⁷ Mauricius, *Studentenleven*, 9-12.

¹⁵⁹⁸ Lindeboom, *Haller*, 46.

¹⁵⁹⁹ Kourakin, *Souvenirs*, 242.

dat geleend geld, dat aparte briefje voor je jenever'. Hier zullen eerst de kosten van huisvesting met volledige verzorging worden onderzocht en daarna de 'losse componenten', zoals kamerhuren, kosten van maaltijden, bewassing etc.

Bij volledige verzorging konden kamer, bed en beddegoed, spijs en drank, bewassen en benaaien en zelfs colleges inbegrepen zijn. Vooral in de zestiende en zeventiende eeuw zijn er veel gegevens over professoren of de rector van de Latijnse school die een totaalpakket aanboden.

Tabel 95. Kosten volledige verzorging

Periode	Verzorging houdt in:	Per jaar	Bron
1583	Voor een jaar in de kost bij Christiaan, kanunnik van Sint Pancras aan de Hogewoerd.	f 125	Pollmann, <i>Buchelius</i> , 53.
1589	Eten en slapen	f 200	Brief student Franeker. Evers, <i>Studeren in Harderwijk</i> , 121.
1593	Bij professor Bronchorst 1 jaar kost? en inw. 28 Vl. ponden ¹⁶⁰⁰ , excl. bewassing	28 x f 6 = f 168	Bronchorst, <i>Diarium</i> , 51.
Na 1593	Later bedong Bronchorst f 200, per kwartaal vooruit te betalen.	f 200	Sepp, <i>Godgeleerd onderwijs</i> , 66 (wrs. uit <i>Diarium</i> 223)
1596	In de kost bij Gomar was duur: 28 ponden, plus 1 pond voor wassen; de rest (van de kostgangers?) 13 of 14 ponden Vlaams.	28 x f 6 = f 168 plus f 6 = f 174	R.G.P. vd Meulen LXXXI: GAL, coll. DvdM, brief Andries uit Bremen 25-3-1596 o.s. en 14-7-1596 o.s.
1656	Professor van Thienen vroeg f 125 voor ¼ jaar mondkost.	f 500 (of f 375)	A.A.V. 24, 6/20 dec. 1656, fol. 87.
1658	Bij rector Lat. S. f 75 voor ¼ jaar kostgeld	f 225 of 300	A.A.V. 24, 13 nov. 1658, fol. 112.
1660	Bij een predikant voor f 400 per jaar	f 400	Droste, <i>Overblyfsels</i> , 10.
1660	Bij professor f 600 (incl. kamer, spijs, drank, bewassing, colleges m.u.v. vakantie meeëten voor f 600 per jaar	f 600	Lunsingh Scheurleer, <i>Rapenburg IIIb</i> , 697.
ca. 1670	Kost, inwoning, bewassing etc. ca. f 60 per kwartaal	f 180/240	Endhoven, <i>Opsporing</i> , Leids Jaarboekje 2003, 129.
1678	Rector Lat. S., kostgeld en verschoot ½ jaar: f 182, 10,- en f 167,11,- en f 194,6,-.	Gokje: f 150 per ½ jaar kostgeld: f 225/300	Knappert, Caesar, 66.
1684	Kost en inwoning? f 125 per kwartaal	f 425/600	Knappert, Caesar, 72.
1695	John Clerk f 314 voor kost en inwoning in Frans pension.	f 314	Strien Ahsmann, <i>Scottish law students</i> , 276.
Rond 1700?	Boerhaave: vreemdeling bij rector [Lat. S???] f 500 pj (logies incl. eten)	f 500	Brechka, Swieten, 59. Uit G.A. Lindeboom, <i>Analecta Boerhaaviana V</i> 249 en 265. Lindeboom, Boerhaave <i>The man and his work</i> , 39 noot 2 uit Boerhaave's <i>Corr.</i> vol. II, no. 251.
Ca. 1721	Jacob van Foreest in de kost	f 500	Kooijmans, Hoorn, 266.
1725	Willem (en broers) Cras uit Batavia, 1 kalenderjaar 'inwooning, kostgeld, bewassen en benaaien'. Later verhoogd.	f 400	Dongelmans, Willem, Jacob en Constantijn Cras, 227
1731	Ongemeubileerde kamer, wel bed en	f 500	Dongelmans, Willem, Jacob en

¹⁶⁰⁰ Een pond of groot vlaams = f 6.

	lakens en spijs, drank, bewassen en benaaien, en zorg muv wijn, turf, hout, thee of koffie op de kamer.	kalenderjaar	Constantijn Cras, 227.
1732	Kost en inwoning volgens contract f 225 voor 6 mnd.	f 450 kalenderjaar	Dongelmans, Willem, Jacob en Constantijn Cras, 231.
1740	Pension f 400 per jaar: 2 kamers met cabinetten, eten, was, vuur, licht en bediening.	f 400	Sluis, Gouverneur, 86.
1742	Kamer, bed en beddegoed, spijs en drank mitsgaders turf en hout, thee en koffie, bewassen en benaaien maar geen wijn f 450 per echt jaar plus 1 ducaton voor kermis en 1 voor nieuwjaar voor de dienstmeid	f 312/450 pj	Weeskamer Leiden toegang 518, inv. nr. 2254 ^e , 23 april 1742

Samenvattend ging het in de zestiende eeuw om bedragen van tussen de 170 à 200 gulden per jaar, met een gemiddelde van f185,50. De eeuw daarop schommelde de bedragen van boven de f 200 tot f 500 per jaar (gem. f 360/417 academisch jaar/kalenderjaar) voor pensions, meestal waren verwarming (turf) en licht (kaarsen) niet bij deze prijs inbegrepen¹⁶⁰¹, met uitschieters naar f 600. In de achttiende eeuw bedroegen de gemiddelde kosten van volledige verzorging f 450.

Deze Leidse bedragen zijn verder te vergelijken met de kosten van studenten in andere universiteitssteden en met bursalen van onder andere het Statencollege in Leiden. In 1589, zo schreef een student uit Franeker, was het mogelijk bij de mensa te eten voor 20 daalders per jaar en had je al een goede slaap/studeerkamer voor 10 gulden, dus kwamen de totale kosten hiervoor op f 40¹⁶⁰². Een commonsaal bij professoren aan het Amsterdamse athenaeum betaalde gedurende de zeventiende eeuw jaarlijks drie- tot vierhonderd gulden¹⁶⁰³. Een soortgelijk bedrag werd een eeuw later in Harderwijk betaald. Daar bedroegen de verblijfskosten (kamer bij een hospes, eten, bewassing etc.) in de jaren tachtig van de achttiende eeuw circa 300 gulden per jaar¹⁶⁰⁴. Verblijf in Leiden is dus duidelijk duurder, grof geschat scheelt het zeker f 100 per jaar.

De bedragen voor onderhoud van bursalen kunnen gezien worden als ondergrens van kosten om in Leiden te studeren. In de zeventiende eeuw kostte het onderbrengen van een bursaal f 200. Dit bedrag was voor de verzorging, inwoning was vrij, en gold voor zowel Statenbursalen, als degenen van het Seminarium Indicum, en inwoners van het Waalse college (hier degenen van het Halletfonds)¹⁶⁰⁵. Toen er in 1682 sprake was van sluiting van het Statencollege meende

¹⁶⁰¹ Strien, *Schotse studenten* I, 138.

¹⁶⁰² E. H. Waterbolk, "Vormende krachten bij de oprichting der hogeschool te Franeker", in: Jensma, G.Th., Smit, F.R.H. en Westra, F., *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 46.

¹⁶⁰³ Miert, *Amsterdamse Athenaeum*, 113: een deel van dit geld ging op aan kost en inwoning, maar een student was meestal drie of vier maanden bij zijn ouders. Les was hierbij inbegrepen.

¹⁶⁰⁴ Evers, *Studeren in Harderwijk*, 121.

¹⁶⁰⁵ Grothe, *Seminar*. Was en licht waren niet inbegrepen. Posthumus Meyjes, *Waals*, 65: Aanvankelijk bedroegen de pensioengelden voor het fonds Hallet f 180 per bursaal, per 1 juli 1629 ging dit omhoog naar f 180. Bursalen kregen bijvoorbeeld meer dan de armen in Graft. Zie A. Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994) 214: De kosten van het levensonderhoud in de zeventiende eeuw voor een volwassen persoon in Graft per jaar zal waarschijnlijk

de secretaris dat een bursaal jaarlijks toekon met *f* 250 à *f* 270 per jaar, waarbij dus *f* 50 tot *f* 70 naar het logement ging¹⁶⁰⁶. Ook de beurs voor onvermogenende theologiestudenten die Samuel de Zee in zijn testament uit 1724 instelde bedroeg 200 gulden per jaar¹⁶⁰⁷.

Na de opheffing van het Statencollege in 1801 stelde het Vertegenwoordigend Ligchaam des Bataafschen Volks beurzen van *f* 300 per persoon per jaar beschikbaar¹⁶⁰⁸. Het bedrag waarmee Leidse bursalen moesten rondkomen lag ongeveer zo'n *f* 100 lager dan het bovengenoemde laagste bedrag per eeuw voor studenten.

Sommige studenten hadden de beschikking over meerdere kamers tegen betaling van enkele honderden guldens (zonder kost)¹⁶⁰⁹. Een huis huren was ook een optie voor rijke studenten. Volgens Koerakin, die voor twee huizen *f* 1200 per jaar betaalde inclusief service, exclusief maaltijden waren er ook huizen te huur, waarbij je zelf je eigen huishouding moest voeren voor *f* 600 - *f* 800 per jaar¹⁶¹⁰. Het huis van Alexej Koerakin, zijn oom Stepan Apraksin en hun gouverneur de Moissy was voor *f* 1000 gehuurd (excl. maaltijden)¹⁶¹¹.

Ook in Amsterdam waren soortgelijke prijzen gebruikelijk. In 1643 verbleef baron Erik Oxenstierna, zoon van de Zweedse rijkskanselier Axel Oxenstierna in een aanzienlijk logement. Hij betaalde voor vijf personen 22 rijksdaalders per week, dus *f* 1980¹⁶¹². Dit was waarschijnlijk inclusief alles. De meeste studenten huurden echter één kamer. Waarschijnlijk betreffen de bedragen in de volgende tabel steeds de kale huur, maar het kan dat er tevens enige vorm van verzorging in zit. Ook zaken zoals kermisgeld voor de hospes zijn waar mogelijk buiten de berekeningen gehouden.

lijk tussen de *f* 90 en *f* 100 hebben gelegen, op het minale niveau van de armenzorg.

¹⁶⁰⁶ Molhuysen, *Bronnen* III, 27 jan. 1682, 275*-276*, bijl. 875.

¹⁶⁰⁷ Mieris, *Beschryving der stad Leyden*, 358-359. Notaris Johannes van Swanenburg, Leiden 10 feb. 1724: Samuel de Zee, wonende Leiden laat in zijn testament 200 gulden per jaar na aan onvermogenende theologiestudenten. Dit betreft één student per keer. Wanneer zijn obligatiën het toelaten, en de opbrengst stijgt naar 400 gulden, dan kunnen er twee studenten mee begiftigd worden. Professoren theologie worden hiervan de executeurs.

¹⁶⁰⁸ Molhuysen, *Bronnen* VII, 27 juni 1801, 28*, bijl. 1161.

¹⁶⁰⁹ De Schot Grant had kamers van *f* 300 per jaar. Andrew Wauchope betaalde eenzelfde bedrag, samen met de kost kwam zijn rekening op meer dan *f* 1000 per jaar. Strien Ahsmann, *Schottish law students*, 275. Hofmeester Nicolaus Maecoskij betaalde *f* 22 over vijf weken huur voor drie kamers. AAV 24, 8 mei/14 mei 1653, fol. 48. Hoeveel kamers Johannes Baptista le Prevost (ASL 13 okt. 1731) huurde blijft onduidelijk: er is sprake van drie kamers en kostgeld voor *f* 1000 per jaar of vier kamers die hij in possessie heeft gehad tegen *f* 280 per jaar buiten de kost. Hij wilde niet betalen. AAV 26, 14 juli 1732, fol. 23v.

¹⁶¹⁰ Kourakin, *Souvenirs*, 241. Het bleek ook goedkoper te kunnen. RAL, ONA 672, not. N. Paets, nr. 33 (14 juni 1653) Boedel van Johannes Coninck. Hij was een rijke (waarschijnlijk huishoudende) student. Voor een half jaar huishuur betaalde hij 125 gulden aan doctor Johannes Organus, dus het huis kostte 250 gulden per kalenderjaar.

¹⁶¹¹ Kourakin, *Souvenirs*, 372.

¹⁶¹² Miert, *Amsterdamse Athenaeum*, 101: *f* 2,50 x 22 per week x 36 weken in ac jaar = *f* 1980.

Tabel 96. Kosten van kamerhuur

Periode	Omschrijving	Huur 6 weken	Huur 1 jaar	Bron
1629	Mogelijk <i>f</i> 10 voor 6 wkn termijn na overlijden	<i>f</i> 10	<i>f</i> 60 ac. jaar	A.A.V. 11, 21 dec. 1629/19 feb. 1630, fol. 169.
1630	2 jaar <i>f</i> 108		<i>f</i> 54	A.A.V. 11, 22 mei 1630, fol. 186.
1686	1 ½ jaar <i>f</i> 120 regeling boedel lidmaat		<i>f</i> 80	A.A.V. 24, 15 mei 1686, fol. 159v.
1688	½ jaar <i>f</i> 15 schuld eis geld		<i>f</i> 30	A.A.V. 25, 26 jan. 1688, fol. 23
1688	Lidmaat Jacobus Ruijsch <i>f</i> 3,12,- over 6 weken huur extra	<i>f</i> 3,12,-	<i>f</i> 18 + <i>f</i> 3,60 = <i>f</i> 21,60 ac. jr. of <i>f</i> 31 kalenderjaar	A.A.V. 25, 26 jan. 17 mei 1688, fol. 23.
1694	Schot adviseerde: kamers waren <i>f</i> 60 per jaar		<i>f</i> 60	Strien Ahsmann, Scottish law students, 273.
1694- 1695	John Clerk kamer voor <i>f</i> 50 per jaar		<i>f</i> 50	Strien Ahsmann, Scottish law students, 274.
Rond 1695	James Boswell eerste kamer <i>f</i> 40		<i>f</i> 40	Strien Ahsmann, Scottish law students, 274.
Rond 1695	James Boswell tweede kamer <i>f</i> 32		<i>f</i> 32	Strien Ahsmann, Scottish law students, 274.
Rond 1700?	Boerhaave: gewone student <i>f</i> 60 logies per jaar.		<i>f</i> 60	Brechka, Swieten, 59. Uit G.A. Lindeboom, Analecta Boerhaaviana V 249 en 265. A.A.V. , 21 juli 1728, fol. 206.
1728	Lidmaat Godefridus Stelling, 6 weken kamerhuur <i>f</i> 10	<i>F</i> 10	<i>f</i> 60	
1737- 1738	William Sinclair kamer voor <i>f</i> 75		<i>f</i> 75	Strien Ahsmann, Scottish law students, 274.
1755	Lidmaat George Richard, ¼ jaar <i>f</i> 13,10,-		<i>f</i> 54	A.A.V. 4, 24 dec. 1755, fol. 111v.
1757	Student Hendericus Arnoldus Welmers kamers (2?) 6 weken <i>f</i> 15	<i>f</i> 15	<i>f</i> 90	A.A.V. 4, 7 okt. 1757, fol. 118- 118v.
1761	Lidmaat Ludovicus Roep, 6 weken <i>f</i> 10,12,-	<i>f</i> 10,12,-	<i>f</i> 63,60	A.A.V. 4, 12 okt. 1761, fol. 122.
1764	Lidmaat La Fargue Nieuwland, 6 weken <i>f</i> 12	<i>f</i> 12	<i>f</i> 72	A.A.V. 4, 2 juli 1764, fol. 132.
1778	10 maanden <i>f</i> 120, reg. Boedel lidmaat		<i>f</i> 108	A.A.V. 29, 25 mei 1778, fol. 85.
1787	Proponent Noothoven <i>f</i> 102,- ,10 per academisch jaar		<i>f</i> 102,-,10	Dagboek rector-magnificus Schultens, 28 juni 1787, fol. 81.
1787	Student Lippert 2 maanden <i>f</i> 21		<i>f</i> 94,50	Dagboek rector-magnificus Schultens, 8 okt. 1787, fol. 121v.
1787	Student Coenders 6 weken <i>f</i> 9	<i>f</i> 9	<i>f</i> 54	Dagboek rector-magnificus Schultens, 8 nov. 1787, bijl. 65.
1787	Student Teule, 1 jaar <i>f</i> 80 (+ kachel <i>f</i> 10)		<i>f</i> 80	Dagboek rector-magnificus Schultens, 21 nov. 1787, bijl. 148 of fol. 148?
1787	Hospes verhuurt voor <i>f</i> 200 per jaar buiten nieuwjaar en kermisgeld		<i>f</i> 200, maar huur werd <i>f</i> 180 en <i>f</i> 21 kermis en nwjaar	Dagboek rector-magnificus Schultens, 22 en 23 febr. 1787, fol. 9 en 9v.
1787	3 weken (van 6) voor student <i>f</i> 13,-,16		Ca. <i>f</i> 156	Dagboek rector magnificus Schultens, 27 apr. 1787, fol. 40.
1787	Student 2 kamers voor <i>f</i> 109,- ,10; na komst tweede student zouden zij samen <i>f</i> 150 betalen		<i>f</i> 75	Dagboek rector magnificus Schultens, 10 mei 1787, fol. 50.

1790	Student Philippus Andreas van Blenzen, 9 maanden <i>f</i> 60	<i>f</i> 60	A.A.V. 31, 12 juli 1790, fol. 42.
1791	Pruikmaker 2 kamers, 6 weken <i>f</i> 12,10,- <i>f</i> 12,10,-	<i>f</i> 12,10,- <i>f</i> 75	A.A.V. 5, 19 nov. 1791, fol. 103.
1793	2 maanden <i>f</i> 20, regeling boedel lidmaat	<i>f</i> 90	A.A.V. 31, 25 nov. 1793, fol. 202v.
1795	Lidmaat Christiaan Weening, ½ jaar <i>f</i> 70	<i>f</i> 140	A.A.V. 5, 2 mei 1795, fol. 121v.
1806	Pierre Joseph Spanoghe de Clijhem, 6 weken <i>f</i> 24	<i>f</i> 144	A.A.V. 32, 13 okt. 1806, fol. 228v e.v.

De huurprijs van een vrije kamer overschreed volgens Sepp zelden de som van *f* 50¹⁶¹³. Hij doelde waarschijnlijk op de kamerprijs zonder inbegrip van verzorging voor de periode rond 1600. Dit bedrag komt aardig overeen met de gegevens uit 1629 (*f* 60 per academisch jaar) en 1630 (*f* 54 per jaar, onbekend of het academisch jaar of kalenderjaar betreft)¹⁶¹⁴. Naast deze twee bedragen zijn nog acht huren van later uit de zeventiende eeuw bekend, met een gemiddelde van rond de vijftig gulden, waarbij de goedkoopste kamer op *f* 21,60 kwam en de duurste op *f* 80¹⁶¹⁵. In het plan tot opheffing van het Statencollege berekende de secretaris dat buiten de collegemuren kamerhuur zo'n *f* 50- *f* 70 bedroeg¹⁶¹⁶.

Uit Schotse bronnen blijkt dat een goede kamer rond 1700 zo'n *f* 60-75 per jaar kostte¹⁶¹⁷. Eenzelfde bedrag kregen zonen van predikanten zonder beurs voor het Statencollege. Ongeacht de studierichting van hun kind ontvingen zij een toelage van *f* 60 voor kamerhuur 'van 't Land'¹⁶¹⁸. Kleine, goedkopere kamers deden in die tijd *f* 30-40 per jaar¹⁶¹⁹.

Voor de achttiende eeuw zijn meer gegevens beschikbaar (18), waaronder 7 huurprijzen uit 1787 die naar voren kwamen dankzij het dagboek van rector-magnificus Schultens. De gemiddelde kamerhuur blijkt in deze eeuw gestegen te zijn naar zo'n *f* 90 per academisch jaar. De goedkoopste gevonden kamer kostte *f* 54, voor de duurste betaalde studenten *f* 180. In 1787 was het gemiddelde ongeveer *f* 106.

Deze Leidse bedragen kunnen vergeleken worden met enkele gegevens van andere universiteitssteden, namelijk Franeker en Utrecht. Een goede slaap/studeerkamer was in Franeker in 1589 te krijgen voor 10 gulden¹⁶²⁰.

In het midden van de zeventiende eeuw (1657) betaalde een student in Utrecht ca. *f* 50 tot *f* 60 per jaar. Een dakkamer was goedkoper¹⁶²¹. In 1683 bedroeg de

¹⁶¹³ C. Sepp, *Het Godgeleerd Onderwijs in Nederland in de 16de en 17de eeuw* (Leiden 1873-1874) 66.

¹⁶¹⁴ Zie de voorgaande tabel met kamerhuren.

¹⁶¹⁵ De hiervoor gemelde bedragen uit 1629 en 1630 zijn meegerekend, plus die van rond 1700.

¹⁶¹⁶ Molhuysen, *Bronnen* III, 27 jan. 1682, bijl. 875, 275*-276*.

¹⁶¹⁷ Strien, *Schotse studenten* I, 137.

¹⁶¹⁸ Kernkamp, *Acta vroedschapsresoluties* II, 213-216. Dit betreft senaatsacta Utrecht van rond 1707/1708.

¹⁶¹⁹ Strien, *Schotse studenten* I, 137.

¹⁶²⁰ Waterbolck, *Vormende krachten*, 46: Brief Saeckma, nr. 193, student Franeker, 25 mei 1589.

¹⁶²¹ Vredenburg, *Utrechtsche studentenleven*, 14.

huursom voor een kamer, inclusief bewassing tussen de *f* 40 en *f* 50, afhankelijk van de grootte en ligging van de kamer in Franeker¹⁶²².

De Hongaar Johann Miskoczy Szijgyártó betaalde tussen 1714-1716 dertig gulden voor een jaar logies en voor kost met twee andere Hongaarse studenten samen zeven gulden per maand¹⁶²³. Een ongeveer gelijk bedrag betaalde hij later in Franeker, namelijk 28 gulden¹⁶²⁴. Aan het eind van de achttiende eeuw was de meest gebruikelijke kamerhuur in Utrecht zo'n *f* 70 per jaar¹⁶²⁵. Franeker was veel goedkoper: in de jaren tachtig van de achttiende eeuw kostte een kamer *f* 45 per jaar¹⁶²⁶. Uit deze fragmentarische cijfers blijkt dat Leiden de duurste universiteitsstad was op het gebied van kamerhuur, gevolgd door Utrecht, met Franeker als de goedkoopste stad van deze drie. Mogelijk nam het verschil tussen Leiden en de andere steden in de achttiende eeuw nog meer toe.

Kost en inwoning - De gevonden bedragen voor kost en inwoning lagen rond de drie gulden per week, dus zo'n *f* 108 per academisch jaar¹⁶²⁷. Dit gold voor de zeventiende en achttiende eeuw, waarbij uitzonderingen waren in 1633-1634 de jonge Hongaarse baron Gábor Haller die tussen de 5 en 7 florijn in Leiden kwijt was per week¹⁶²⁸ en in 1780 waar kamerhuur en kostgeld zeven gulden per week bedroegen¹⁶²⁹.

De prijs van een maaltijd bedroeg enkele stuivers. Artikel 31 van de ordonnantie van het Statencollege uit 1595 bepaalde dat een beperkt aantal gasten van bursalen in het Statencollege mee mochten eten voor 5 stuivers per maaltijd¹⁶³⁰. Een eeuw later was eten bij een ordinaris houder flink duurder, rond 1700 varieerden de prijzen van negen tot twaalf stuivers per maaltijd (*f* 3,15 tot *f* 4,20 bij 7 dagen). Sinclair en Bogle betaalden bij De la Rue in de Nieuwsteeg dertig jaar

¹⁶²² Lankhorst, O. S., "Wonen en koken in Franeker. Een brief van Gerardt Noodt uit 1683", in: *Nieuwsbrief universiteitsgeschiedenis* 1998/2, 15.

¹⁶²³ Antal, *Hongaarsch student*, 95.

¹⁶²⁴ Ibidem.

¹⁶²⁵ Vredenburg, *Utrechtsche studentenleven*, 34. De student Arnold Gelderman betaalde in 1769 *f* 45 kamerhuur en *f* 110 kostgeld. Streng, *Stemme*, 231. De student Heydanus betaalde in 1776/1777 *f* 64. Struik, *Studiekosten*, 572.

¹⁶²⁶ Evers, *Studeren in Harderwijk*, 121.

¹⁶²⁷ 1641/1644 Het Wapen van Yarmouth kostte *f* 3,50 per week (excl. bier, wijn, tabak en vuur)/ *f* 2,5,- per week/ *f* 2,10,- per week uit: Strien, *Berry*, 188; 1672 ca. *f* 95 per jaar (van 36 weken dus *f* 2,64 en van 52 weken *f* 1,83 per week) uit: RAL, Weeskamerarchief 2841d, 5v.-6 uit Van Deijk, *Mina*, 100; 1728 *f* 3 kostgeld per week bij hospita uit: AAV 25, 8 apr. 1728, fol. 200v.

¹⁶²⁸ Haller Gábor, "Napló (1630 - 1635)", in: Válogatta: Kovács Sándor Iván Szöveggyűjtés és jegyzetek: Monok István, Magyar utazási irodalom 15-18. Század (Budapest 2000) 16: 5 feb. 1633: Van nu af geef ik mijn hospita zes florijn voor een week; blz. 21. 3 feb. 1634: Ik ben van mijn vorig onderdak naar een ander gegaan, waar wij met z'n drieën voor een week 15 florijn zonder wassen geven; blz. 24. 14 okt. 1634: Ik ging bij meneer Franciscus de la Rue wonen, waar ik voor een week 7 florijn geef zonder wassen.

¹⁶²⁹ Kamerhuur en kostgeld bedragen *f* 7 per week (x 36= *f* 252 per acad. jaar) uit: AAV 29, 2 mei 1780, fol. 133v.

¹⁶³⁰ Dit is niet gevonden in de statuten van het Statencollege van 1592 (met twee bijvoegsels) en 1631, dus de mogelijkheid tot meeën is er waarschijnlijk hooguit tussen 1595-1631 geweest. Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, bijl. 198 en 356*: Er waren wel beperkingen hieraan. De regent moest consent geven wanneer iemand van de bursalen een ander meenam voor het eten. Dit mocht hooguit voor drie maaltijden en mits hij de schaftmeester 5 stuivers per maaltijd betaalde.

later ook dit soort prijzen, namelijk per week *f* 3. Het kon goedkoper. James Boswell gebruikte zijn warme maaltijden in Het Witte Hert, waar hij gemiddeld maar 4 stuivers en 6 penningen per keer betaalde, dus per week ca. *f* 1,50 grofweg¹⁶³¹. In 1745 rekende Judith Bouvat 16 stuivers voor het diner, 6 stuivers voor het ontbijt en avondeten en 2 stuivers voor de koffie, samen 34 stuivers dus *f* 1,14,-, per dag¹⁶³².

Tabel 97. Kosten van maaltijden

Jaar	Omschrijving	per week	per jaar	Bron
1642/1644	Pension Het Wapen van Yarmout <i>f</i> 2,5,- voor 1 week 'diat'.	<i>f</i> 2,5,-	<i>f</i> 81 ac. jaar (of <i>f</i> 117)	Strien, Berry, 188.
1694	Schot vertelde dat maaltijden mogelijk waren voor 10 st. dinner en 7 st. souper.	17 st. x 7 = <i>f</i> 5,95	<i>f</i> 214,20 ac. jaar	Strien Ahsmann, Scottish law students, 273.
Rond 1700?	Boerhaave: gewone student <i>f</i> 5 ½ of <i>f</i> 6 per week eten. [naast 60 gulden aan logies]	<i>f</i> 5 ½ of <i>f</i> 6	<i>f</i> 198- <i>f</i> 216	Brechka, Swieten, 59. Uit G.A. Lindeboom, Analecta Boerhaaviana V 249 en 265.
Rond 1700	Schotten	<i>f</i> 2 p.w.	<i>f</i> 72	Strien, "Schotse studenten", 137.
1722	Tjassens, gewone uitgaven ca. <i>f</i> 5 per week. (niet specifiek over eten).			Tjassens, 30 sept. 1721.
1727	Van 11 juli 1725 tot 8 aug. 1726 at lidmaat Jean Hook bij ordinaris houder voor <i>f</i> 304,15,-	<i>f</i> 8,33 p.w. ac. jr.	Ca. <i>f</i> 300	A.A.V. 25, 5 feb. 1727, fol. 191v.
1732	bij Severijn Tistijn, hospes Prins van Brandenburg, middagmaaltijden <i>f</i> 5 per week (en 4 wkn kamer en licht <i>f</i> 8,08,0; dus zo'n <i>f</i> 2 per week)	<i>f</i> 5		Dongelmans, Willem, Jacob en Constantijn Cras, 230
1737	Sinclair <i>f</i> 3 per week	<i>f</i> 3	<i>f</i> 108	Strien, Schotse studenten, 137. N.b. Diners p.j. <i>f</i> 156,-. Ontbijt etc. p.j. <i>f</i> 104,-
1741	Souper en diner per week voor 1 ducaat = <i>f</i> 5,50	<i>f</i> 5,50	<i>f</i> 198	Sluis, Gouverneur, 89.
1772	Koerakin p.p.d. bij de hospes <i>f</i> 1 ½ diner en <i>f</i> 1 souper, excl. Wijn	<i>f</i> 17,50		Koerakin B, 362.
1775	Alexej Koerakin <i>f</i> 5 eten per dag bij hospes.	<i>f</i> 35	<i>f</i> 1800 (=360 dagen)	Koerakin B, 378.
1787	Bij hospita een middag- en een avondeten 18 stuivers.	<i>f</i> 0,90 x 7 = <i>f</i> 6,30		Dagboek <i>rector magnificus</i> Schultens, 8 nov. 1787, bijl. 65.

Samenvattend kostten de maaltijden (meestal diner en souper) in de achttiende eeuw gemiddeld zo'n vijf à zes gulden per week. Per academisch jaar komt dit op *f* 180 tot *f* 216. Dit kon goedkoper, de Schotten in Leiden kwamen rond met *f* 2 à *f* 3 per week (*f* 72 tot *f* 108 per academisch jaar). Het scheelde natuurlijk dat

¹⁶³¹ Strien, *Schotse studenten* I, 137. James Boswell, ASL 14 sep 1695, 21 jur.

¹⁶³² Strien, *Schotse studenten* I, 148 noot 18.

zij een vat 'oatmeal' meenamen als rantsoen, of de havermout door hun vader lieten opsturen¹⁶³³.

Deze bedragen kunnen weer vergeleken worden met hetgeen bij het Statencollege aan mondkost werd uitgegeven. Er was tot 1595 keuze tussen twee tafels: de eerste à *f* 120 per jaar en de tweede à *f* 100 (waarbij de overige *f* 20 voor boeken en andere nuttige zaken bestemd waren). De eerste tafel had een beter menu met meer keuzemogelijkheden, bovendien aten professoren soms mee aan deze tafel. Een poging tot oprichting van een derde tafel voor arme studenten van *f* 84 mislukte¹⁶³⁴. Het financiële verschil tussen de eerste en tweede tafel werd opgeheven in 1595, waarna ieder voor *f* 100 te eten kreeg en *f* 20 zakgeld¹⁶³⁵. Voortaan ging het tafelonderscheid naar anciënniteit en studievordering¹⁶³⁶. In 1613 steeg de post mondkost van *f* 100 naar *f* 120 per bursaal van het Statencollege¹⁶³⁷. In 1662 werd het schaftgeld verhoogd van *f* 120 naar *f* 150¹⁶³⁸. De laatste verhoging naar *f* 170 volgde in 1780¹⁶³⁹. Bij het Statencollege was ook het ontbijt inbegrepen in het schaftgeld, terwijl dat meestal niet is meegerekend bij bovenstaande bedragen van studenten. In de achttiende eeuw was het bedrag voor mondkost voor bursalen ca *f* 150/170, dus echt de ondergrens, want studenten gaven zo'n *f* 180/216 uit. De zuinige Schotten konden toe met *f* 72/108.

Deze gegevens zijn te vergelijken met die uit Franeker in 1683. De meeste studenten bleken bij een ordinaris te eten, 'daar sij voor de kost en dranck des weecks geven vier en op sommige plaetsen vijf guldens. Sommige doen onder haer vier of vijffën haer eigen kost, en geven voor het bekoken des weecks ieder 10 stuivers, wordende de gedane verteringe insgelijke des weecks afgereeckent, ende geeijst door de hospita'. Een ongeveer gelijk bedrag werd betaald rond het einde van de achttiende eeuw in Harderwijk. Daar kwamen drie maaltijden per dag op gemiddeld vijf à vijfenhalf gulden per week, dus *f* 180-*f*198 per academisch jaar¹⁶⁴⁰. Bursalen leefden altijd op een soberder budget. Na opheffing van de Franeker Burse in 1774 kwamen er als vervanging kostpensioenen van *f* 100¹⁶⁴¹. Concluderend blijkt dus dat de Leidse prijzen voor maaltijden niet veel verschillen van die van andere universiteitssteden.

Vuur en licht - De kosten van verwarming lagen in de gehele onderzochte periode tussen de tien en vijftien gulden. In pension Het Wapen van Yarmouth (tussen 1642 en 1644) kostte vuur 6 stuivers per week (*f* 10,80 voor 9 mnd, want je

¹⁶³³ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 317. Strien, *Schotse studenten* I, 137.

¹⁶³⁴ AC 680, tweede bijvoegsel, 8 feb. 1593, 97.

¹⁶³⁵ Sluijter, *Ciraet*, 100.

¹⁶³⁶ Molhuysen, *Bronnen* I, 11 juli 1595, 353*, bijl. 300.

¹⁶³⁷ Sluijter, *Ciraet*, 100.

¹⁶³⁸ AC 680, 13 juli 1662, nw.529. Molhuysen, *Bronnen* III, 27 jan. 1682, 275*-276*, bijl. 875:

Bovenop dit bedrag kwam *f* 5 om beter bier voor te kunnen zetten, volgens het concept tot opheffing van het Statencollege in 1682.

¹⁶³⁹ Sluijter, *Ciraet*, 100.

¹⁶⁴⁰ Evers, *Studeren in Harderwijk*, 121. Een fles wijn kostte toen gemiddeld 12 stuivers per fles

¹⁶⁴¹ Sluis, *Tolerantie*, 159. Dit was voor 25 studenten uit Friesland en 10 Hongaren. Zij kregen elk 100 gulden.

stookt niet het hele jaar)¹⁶⁴². John Clerk had moeite met opstaan vanwege de kou: ‘It is not very comfortable to rise in this country at six, it is so cold. But when it was somewhat hotter I accustomed myself to rise at six, so that now, although I lie in my bed till six, yet I can lie no longer, notwithstanding that I am half-frozen before I get on my clothes. It has cost me 15 guilders for peats at 10 stivers the load, but the load is not so much as it is in Scotland’¹⁶⁴³. John Clerk was dus 15 gulden kwijt. De Schot Boswell kocht turf voor *f* 13,6,- en Sinclair betaalde *f* 16,19 voor een stookseizoen¹⁶⁴⁴. Een hospita kwam in 1787 met haar huurder in conflict, vanwege de *f* 10 die zij rekende, hetgeen waarschijnlijk voor een jaar-verbruik van 1000 turven gold¹⁶⁴⁵. Hetzelfde bedrag vermeldde de secretaris ongeveer een eeuw eerder voor bursalen, welk budget meestal de financiële ondergrens aangaf. In 1682 schatte hij in zijn concept tot opheffing van het Staten-college 1 jaar vuur en licht voor een ex-bursaal op circa *f* 14¹⁶⁴⁶. Aangezien twintig jaar eerder voor kaarsen ongeveer *f* 4 werd begroot¹⁶⁴⁷, bleef dus voor vuur een tientje over. In de jaren dertig van de achttiende eeuw bedroeg de post kaarsen overigens *f* 3¹⁶⁴⁸.

De hoeveelheid turf die nodig was om een kamer te verwarmen ligt waarschijnlijk rond de 20/30 ton. De Schot Boswell kocht rond 1700 eind oktober 20 tonnen turf en de maatstaf voor een kamerbewoner buiten kost bij het provisioneel middel van 1748 was 30 ton turf¹⁶⁴⁹.

Ook andere middelen voor vuur waren voorhanden. De student die ontkende 1000 turven te hebben verbruikt, voerde aan dat hij kolen gebruikte, die hij aanstak met zeer weinig turfvuur en wat hout¹⁶⁵⁰.

John Clerk was voor het gebruik van kaarsen gedurende vier wintermaanden 3 gulden en 17 stuivers kwijt¹⁶⁵¹. Andere prijzen voor verlichting zijn niet bekend.

Het wassen van kleding - Het dagboek van rector-magnificus Schultens is ook op het punt van de zogenaamde “bewassing” weer informatief. De hospita Del Forge rekende in 1787 *f* 20 voor vier maanden wasloon, dus *f* 5 per maand. Haar huurder, de student Merens kwam daartegen in opstand, omdat er nooit een contract hiervan opgemaakt was. Hij stuurde zijn was altijd naar Hoorn, behalve toen het vroom en de was dus niet via de schuit naar zijn ouderlijk huis kon. Merens meen-

¹⁶⁴² Strien, *Berry*, 188.

¹⁶⁴³ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 326: 28 feb. 1695. “For 30 loads of peats I paid 15 guilders”.

¹⁶⁴⁴ Strien, *Schotse studenten I*, 148 noot 24.

¹⁶⁴⁵ Dagboek rector-magnificus Schultens, 26 apr. 1787, fol. 40. De student ontkende dit hoge verbruik gebruik van turf, omdat hij kolen gebruikte. Die stak hij aan met zeer weinig turfvuur en wat hout.

¹⁶⁴⁶ Molhuysen, *Bronnen III*, 27 jan. 1682, 275*, bijl. 875.

¹⁶⁴⁷ AC 680, 13 juli 1662, nw. 529 en Molhuysen, *Bronnen V*, 19 jan. 1739, 70*, bijl. 1062.

¹⁶⁴⁸ Molhuysen, *Bronnen V*, 19 jan. 1739, 74*-75*, bijl. 1062.

¹⁶⁴⁹ Strien, *Schotse studenten I*, 148 noot 24. Mooren, *Heffing*, 42 en 53. Rekenen we met de 20 tonnen van Boswell voor *f* 13,6,- dan komen we op *f* 6,65 per 10 ton. De kosten van 30 ton komen dan op *f* 19,95.

¹⁶⁵⁰ Dagboek rector-magnificus Schultens, 26 apr. 1787, fol. 40.

¹⁶⁵¹ Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 326.: 28 feb. 1695. Dit komt allemaal in de opsomming van tot nu toe gedane uitgaven in zijn zesde brief.

de dat zijn hospita hooguit negen hemden had gewassen¹⁶⁵². Studenten konden de was door hun hospita laten doen, of dit uitbesteden of de was naar huis sturen.

De wasvrouw van het Statencollege vroeg aanvankelijk *f* 8 per bursaal per jaar, maar na onderhandelingen werd het contract gesloten voor *f* 6¹⁶⁵³. Twee jaar later verzocht de wasvrouw om verhoging ervan wegens de dure tijden. In het vervolg zou zij 12 stuivers per bursaal extra per jaar krijgen¹⁶⁵⁴. De waskosten bleven stijgen tot het bedrag van *f* 11 per bursaal in 1613¹⁶⁵⁵. Dit bedrag bleef gelijk tot het einde van de achttiende eeuw¹⁶⁵⁶.

Tabel 98. Kosten van wassen kleding

Periode	Omschrijving	Per jaar	Bron
1596	In kost bij Gomarus, met 1 pond voor wassen	<i>f</i> 6	R.G.P. vd Meulen LXXXI: GAL, coll. DvdM, brief Andries uit Bremen 25-3-1596 o.s. en 14-7-1596 o.s.
1634	Baron: met z'n drieën onderdak. Voor het wassen geven wij 25 florijnen voor een jaar.	<i>f</i> 8,33.	Dagboek Gábor Haller, blz. 21. 3 feb. 1634. Eigen kopie.
1647	Wasster baron, <i>f</i> 15 voor 6 maanden	<i>f</i> 30 (of <i>f</i> 22,50)	A.A.V. 23, 16 mrt. 1647, fol. 107.
Rond 1700	John Clerk	<i>f</i> 16	Strien Ahsmann, Scottish law students, 30 nov. 1694, 318.
1735	Bleker Daniel van Kilsdonk, 12 weken wasloon <i>f</i> 3,12,- dus 6 stuivers per week	<i>f</i> 10,16,-	A.A.V. 26, 22 juli 1735, fol. 62v.
1787	Vrouw van Jan Hart uit de Witte Bal op de Langebrug wast voor <i>f</i> 21 per jaar	<i>f</i> 21	Dagboek rector-magnificus Schultens, 11 juli 1787, fol. 88v.
1787	Hospita <i>f</i> 20 voor 4 maanden	<i>f</i> 45	Dagboek rector-magnificus Schultens, 26 apr. 1787, fol. 40

Deze waskosten zijn te vergelijken met het inkomen van een wasvrouw uit het Noordhollandse Graft. Zij kreeg in de zeventiende eeuw van de armenvoogden per persoon per week 5 of 6 stuivers. Dit jaarlijkse bedrag van *f* 13/*f* 15,60 was waarschijnlijk niet slecht betaald volgens Van Deursen, hetgeen inderdaad klopt vergeleken met de voornoemde Leidse bedragen¹⁶⁵⁷.

Hoewel er weinig en nogal uiteenlopende prijzen bekend zijn, kan gesteld worden dat de kosten van het wassen in de beginperiode van de universiteit zo'n *f* 6 bedroegen en waarschijnlijk stegen naar een bedrag tussen de tien en twintig gulden.

“Het kasboek”

De diverse kostenposten waar studenten mee te maken kregen, zijn hier bijeen gezet in een soort “kasboek”. Studenten konden in pensions voor volledige ver-

¹⁶⁵² Dagboek rector-magnificus Schultens, 26 apr. 1787, fol. 40. Maar ook in bijvoorbeeld AAV 25, 21 juli 1728, fol. 206 werd de was door de hospita gedaan.

¹⁶⁵³ Witkam, *Dagelijkse zaken* IX, 23/25 jan. 1593, 130.

¹⁶⁵⁴ Witkam, *Dagelijkse zaken* VI, 10 okt. 1594, 128.

¹⁶⁵⁵ Sluijter, *Ciraet*, 101 en Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 275*, bijl. 597.

¹⁶⁵⁶ Molhuysen, *Bronnen* V, 19 jan. 1739, 70*, bijl. 1062; Molhuysen, *Bronnen* V, 19 jan. 1739, 74*-75*, bijl. 1062 en Sluijter, *Ciraet*, 101.

¹⁶⁵⁷ Deursen, *Graft*, 122.

zorging terecht in de zestiende eeuw voor *f* 170-200. In de zeventiende eeuw steeg dit bedrag naar tussen de *f* 200-500, om in de achttiende eeuw te komen op gemiddeld *f* 450. Het bedrag waarmee bursalen moesten rondkomen lag uiteraard lager. Meestal was hun budget steeds zo'n *f* 100 lager dan bovengenoemde bedragen. De bedragen die voor bursalen gereserveerd waren aan kost en inwoning vormden de ondergrens qua prijzen.

Niet alle studenten huurden inclusief volledige verzorging. De kale kamerhuur varieerde van *f* 50 in de zeventiende eeuw, daarvoor was de huurprijs mogelijk lager. In de achttiende eeuw steeg de huur tot zo'n *f* 90. Daarbij kwamen dan de uitgaven voor maaltijden. Die bedroegen in de achttiende eeuw zo'n *f* 5 à *f* 6 per week, dus *f* 180 tot 216 per academisch jaar. Maar dit kon kennelijk goedkoper, gezien de Schotse uitgaven. Zij konden toe met *f* 2 tot *f* 3 per week voor eten, dus *f* 72 tot 108 per academisch jaar. Bovendien is er voor de zeventiende- en achttiende eeuw een gemiddelde gevonden voor kost én inwoning van *f* 3. De bedragen voor mondkost van bursalen van het Statencollege, die als een minimum gezien kunnen worden, maar waarbij ook bedacht moet worden dat er door groot inkopen voordelig gegeten kon worden, stegen van *f* 100 (begin zeventiende eeuw) naar *f* 170 (eind achttiende eeuw) per jaar. Naast kost en inwoning waren er de waskosten, die stegen van *f* 6 tot een à twee tientjes. De verwarming en verlichting van de kamer kostte zo'n *f* 15-20 per jaar. In totaal kwam alles opgeteld in de zeventiende eeuw op zo'n 175 gulden, hetgeen in de achttiende eeuw lijkt te stijgen richting de 300 gulden per jaar.

Dit hoofdstuk behandelt alleen de kosten voor huisvesting en levensonderhoud. Hierbij kwamen ook nog de jaarlijkse studiekosten (volgens Streng aan het begin van de zeventiende eeuw minimaal 150 gulden, aan het eind van de achttiende eeuw 225 gulden¹⁶⁵⁸), zakgeld voor vermaak en tenslotte eventueel enkele honderden guldens aan promotiekosten. Een studie kostte veel geld, zeker in vergelijking met het gemiddelde inkomen van handwerkers in Holland, waar al op blz. 54 naar verwezen werd¹⁶⁵⁹. Zij verdienden begin zeventiende eeuw rond de *f* 100 per jaar¹⁶⁶⁰. Hoewel het niet goed mogelijk is om de hoogte van het inkomen per hoofd enigszins nauwkeurig te bepalen, lag dit vermoedelijk in de achttiende eeuw (1742, 1808) ergens tussen de *f* 175 en *f* 250¹⁶⁶¹. Van zo'n bedrag gingen de studiekosten af, maar ook de rest van het gezin moest ervan onderhouden worden. Voor predikanten en professoren was de aanslag van een studerende zoon op het gezinsbudget kleiner, omdat zij meer verdienden. Bij de predikants-salarissen was er verschil tussen degenen die in een dorp of in een stad op de kansel stonden. Dorpsdominees verdienden over het algemeen minder. In 1574

¹⁶⁵⁸ Streng, *Stemme*, 230. Hij geeft geen bronvermelding.

¹⁶⁵⁹ Frijhoff, *Stedelijke naijver*, 90: Promoveren was voor velen te duur. Totaalbedragen van de studies van enkele jongens zijn te vinden op blz. 133.

¹⁶⁶⁰ Frijhoff, *Société*, 61. Zie A. Th. Van Deursen, I, "Het dagelijks brood", in: *Mensen van klein vermogen: het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991) 12-15. Handwerkers in Holland hadden het beter dan in de andere provincies en het buitenland. Vries, *Nederland 1500-1815*, 651 geeft voor de lange periode 1500-1815 een gemiddeld huishoudinkomen van 80% van de inwoners in de Hollandse steden van bijna *f* 363. Verder bleek dat 20% van de inwoners van de steden in Holland erg rijk was en in ieder geval een gemiddeld huishoudinkomen van boven de *f* 600 per jaar had.

¹⁶⁶¹ Zanden, *Economie van Holland*, 608.

stelden de Staten een salaris van *f* 200 voor predikanten op het platteland vast, hetgeen in de eerste helft van de zeventiende eeuw steeg naar circa *f* 500. In de zeventiende eeuw bedroegen de stadstractementen tussen de *f* 600 en *f* 900, in de grote steden waren de salarissen nog hoger. De hoogste tractementen werden in Holland uitbetaald. Deze salarissen konden aangevuld worden met extra emolumenten¹⁶⁶². Leidse professoren verdienden kort na de stichting van de universiteit circa *f* 400. In de zeventiende eeuw liep dit bedrag op van gemiddeld *f* 810 in de eerste helft, naar *f* 1310 in de tweede helft. De daarop volgende eeuw bleef het salaris vrij constant op *f* 1730¹⁶⁶³.

‘Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van den Haag woonende’

De studentenpopulatie was dus in vergelijking met de totale Leidse bevolking klein, hoewel de algemene 1-3% van hun aandeel kon oplopen door woonconcentratie in de omgeving van het Academiegebouw tot 7%. Daarnaast verbleven zij maar kort in de stad, zo’n drie à vier jaar¹⁶⁶⁴. Maar het ging wel om een groep die anders was en daardoor toch een stempel drukte op de stad.

Uiterlijk van studenten

Eén van de opzichten waarin studenten zich gingen onderscheiden van de inwoners van Leiden was hun kledinggedrag. Over het algemeen droeg in het buitenland de zestiende-eeuwse student die niet in colleges woonde een toga. Deze universitaire kleding varieerde in model en kleur per universiteit. In sommige landen moesten studenten binnen de universitaire zone toga’s dragen, in Engeland en Schotland was het verplicht in deze dracht over straat te gaan¹⁶⁶⁵. In de zeventiende- en achttiende eeuw gingen studenten over op de dracht van de aanzienlijke burgers en edellieden¹⁶⁶⁶.

In Leiden was aanvankelijk uiterlijk weinig van het academieleven zichtbaar qua kleding. Sir William Brereton bezocht Holland in 1634 en merkte op dat alleen theologiestudenten de lerarengewoonte volgden, wat moet betekenen dat zij zwarte mantels droegen. De andere studenten kleeften zich hoe zij wilden¹⁶⁶⁷.

¹⁶⁶² Groenhuis, *Predikanten*, 134-150. Deze (verschillende) emolumenten moeten bij het salaris worden opgeteld, voordat een goede vergelijking met het inkomen per hoofd van de bevolking mogelijk is.

¹⁶⁶³ Sluijter, *Ciraet*, 123-125.

¹⁶⁶⁴ Zie het hfst. over studieduur, blz. 68.

¹⁶⁶⁵ Strien, *Schotse studenten* II, 128.

¹⁶⁶⁶ Muller, *Student education*, 348 en zie voor meer buitenlandse klederdracht: W.N. Hargreaves-Mawdsley, *A history of academical dress in Europe, until the end of the eighteenth century* (Oxford 1963).

¹⁶⁶⁷ Hargreaves, *Academical dress*, 178. W. Brereton, *Travels in Holland. The United Provinces, England, Scotland and Ireland 1634-1635* (1844) 39-40: “Here be only two colleges [...] these only go in the habit of scholars: so as here is no face nor presence of an university. The schollars apparelled

Uit de boedelbeschrijving uit ongeveer dezelfde tijd van de arme theologiestudent Johannes de la Greve blijkt dat zijn kleding zwart of “grauw” van kleur was, net als die van de letterenstudent Dionysus Christianus¹⁶⁶⁸. Al bezat de laatste ook een scharlaken rode rok¹⁶⁶⁹.

Wat betreft de kleding van de bursalen gold het credo ‘geen aanstoot geven’¹⁶⁷⁰. In 1602 kwamen gedeputeerden van de Synode bij de regent klagen, ‘daer eenige bursalen te kostelyck ende uytwendich in klederen waren’¹⁶⁷¹. Vanaf 1615 mochten de beginnende bursalen, die nog onder de subregent studeerden, geen mantels meer dragen. Zij moesten zich kleden in tabbaarden, die zij als gevorderden (en dus theologiestudenten) in de universiteit en de kerk zouden dragen. Wel kregen zij toestemming hun mantels te gebruiken wanneer zij ergens naartoe reisden¹⁶⁷².

Ook later vonden Engelse reizigers dat er van een ‘universitaire klederdracht’ weinig te merken was. Leidse studenten droegen geen toga’s, maar mantels en op hun hoofd stond een hoed¹⁶⁷³. Toch kwam deze dracht in Leiden incidenteel voor. Op 3 december 1681 nam de senaat maatregelen tegen het dragen van toga’s door studenten bij publieke disputaties en andere academische plechtigheden. Professoren moesten studenten tijdens hun privé-colleges vriendelijk verzoeken dit niet meer te doen¹⁶⁷⁴.

Aan het einde van de zeventiende en gedurende de achttiende eeuw¹⁶⁷⁵ verdween de “onzichtbaarheid” en waren studenten wel duidelijk te herkennen aan hun kleding. Mogelijk is hun dracht geëvolueerd uit de eerder genoemde mantels: studenten droegen een kamerjas, ook wel ‘Japone rok’ genaamd. Dit kledingstuk raakte internationaal in de mode in de jaren zestig van de zeventiende eeuw¹⁶⁷⁶. De eerste Leidse vermeldingen van ‘een studeerRock’ en ‘een gestripte Japoense rock’ stammen uit één decennium later¹⁶⁷⁷. Burgers gingen de kamerjas overnemen¹⁶⁷⁸.

some as gallants, some like soldiers, some like citizens, some like serving-men; all in colours for most part.”

¹⁶⁶⁸ RAL, ONA 296, not. J. Angillis, nr. 149 (1 dec. 1627).

¹⁶⁶⁹ RAL, ONA 112c, not. J. J. Verweij, nr. 32 (1640).

¹⁶⁷⁰ Molhuysen, *Bronnen* I, 7 sept. 1592, 229*, bijl. 198, 11 juli 1595, 356*, bijl. 300 en Molhuysen, *Bronnen* II, 1 okt. 1631, 282*, bijl. 597. Otterspeer, *Bolwerk*, 155: over een broek van een Haarlemse bursaal die niet volgens de orde van het Statencollege was, met teveel knopen.

¹⁶⁷¹ AC 680, 15 nov. 1602, nw 288.

¹⁶⁷² Molhuysen, *Bronnen* II, 8 mei 1615, bijl. 469.

¹⁶⁷³ Ray, *Travels*, 31 (tussen 1663-1666) en ook Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 318: “no gowns [...] but only cloth cloaks” (30 nov. 1694).

¹⁶⁷⁴ Molhuysen, *Bronnen* III, 3 dec. 1681, 362-363.

¹⁶⁷⁵ AAV 8. In 1793 voor rector en rechters als iemand studenten identificeert aan de hand van hun dracht.

¹⁶⁷⁶ I. Groeneweg, vakgroep kunstgeschiedenis Leiden, in een brief. Ik bedank haar voor de informatie en literatuurverwijzingen. H. L. Benthem, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat* (Frankfurt/Leipzig 1698) 55 komt met een voorbeeld uit 1698.

¹⁶⁷⁷ RAL, Weeskamerarchief 1200 p. Uit kladadministratie voogden: theologiestudent Johannes du Forest kocht begin 1676 voor 15,5 gulden een Japanse rok. RAL, ONA 1105B, not. P. van Scharpenbrant, nr. 92 (8 nov. 1679) Boedel J. A. Uthermarck.

¹⁶⁷⁸ Zie Vrankrijker, *Studentenleven*, 95.

Figuur 74. Studenten en hun kleding¹⁶⁷⁹

Het dragen van een kamerjas beviel de studenten zo goed, dat zij erin uit te tekenen waren. De ‘Japone rok’ was geen specifiek studentenkledingstuk, maar wel kenmerkend voor de Leidse studenten was dat zij dit kledingstuk ook buitenshuis, op straat droegen¹⁶⁸⁰. Vermoedelijk hebben studenten de trend gezet met het dragen van de ‘Japone rok’, waarna de rest van de elite volgde¹⁶⁸¹. Volgens een Duitse beschrijving in 1698 droegen zij de kamerjas zowel in collegezaal als kerk¹⁶⁸² en trokken sommigen enkele jaren geen gewone kleren aan¹⁶⁸³, ‘many do not dress once a week, and some not once a month’¹⁶⁸⁴. Niet iedereen ging met deze dracht accoord: professor Johannes Jacobus Vitriarius (juridisch professor 1719-1745) duldde niet, dat de studenten in een kamerjapon zijn colleges bezochten, zoals zij ook bij andere professoren deden¹⁶⁸⁵. Volgens De Weereldt was de hoofdreden om een kamerjas te dragen het gemak, hetgeen studenten als echte filosofen boven de mode verkozen. Hun tabbaarden waren net ‘als de mantels der oude wijzen: makkelijk en voor alle jaargetijden’. ’s Nachts dienden ze als bed-

¹⁶⁷⁹ Ontleend aan: G. D. J. Schotel, *De academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Haarlem 1875).

¹⁶⁸⁰ Volgens mededeling van I. Groeneweg.

¹⁶⁸¹ Wijsenbeek, *Ernst*, 43.

¹⁶⁸² H. Doedijns, *Haegse Mercurius, behelsende vermakelijke, satyrique, galante, stigtelijke, politique, academische, emblematique en andere reflexien; / gemaakt op de voorvallen van desen tijd* (’s Gravenhage 1698-1699) 57.

¹⁶⁸³ Benthem, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*, 53.

¹⁶⁸⁴ Knapton, *Description of Holland*, 338.

¹⁶⁸⁵ C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1865) 141. J. P. Willebrandt, *Historische berichten und praktische Anmerkungen auf Reisen etc.* (Frankfurt 1761) 93; vertaald: Bijzonder aan Leiden is, dat de meeste studenten in Japone rok de lessen bezoeken.

densprei, overdag als kleet, bij slecht weer als overrok, bij warm weer openhangend, bij kou dicht op het lijf en ‘Moet men glazen inslaan of de wacht aflossen, dan bindt men ze op¹⁶⁸⁶.’ ‘De eenen droegen ze los en open, latende de zelve ter aarde sleepen; en de anderen hadden ze omgort met een leedere riem, die te gelijk tot het draagen van een deegen kon dienen¹⁶⁸⁷.’ Onder hun kamerjas droegen zij wel pantoffels¹⁶⁸⁸. In de boedel van Abraham van Nispen, overleden in 1668, komen muilen voor¹⁶⁸⁹. Ook Johann Adolph Uthermarck had in 1679 een paar gele leren muilen¹⁶⁹⁰. De letterenstudent Dionysus Christianus had een voorraadje ‘schoenrozen’ om deze mee te decoreren¹⁶⁹¹.

Studenten vielen op door hun dracht. ‘In those loose Gowns, with Swords on, Pukes, Hats, brown Slippers, and a book or two often under their Arms, they make an odd grotesque Figure enough in the Eyes of Strangers...’¹⁶⁹². Buitenstaanders leverden diverse commentaren: was dit een vreemde volksplanting¹⁶⁹³? ‘Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van den Haag woonende¹⁶⁹⁴?’ Ging het om zieken, om een epidemie¹⁶⁹⁵? Een ander zag een overeenkomst met christelijke Fransen, die terugkwamen uit Constantinopel of Smyrna¹⁶⁹⁶.

De ‘Japone rokken’ waren er in allerlei dessins en stoffen: de Schot Charles Mackie had er een met Schotse ruiten¹⁶⁹⁷. De Weereldt spreekt over ‘Satyne of geschilderde Katoene Tabbaarden¹⁶⁹⁸.’ Anderen waren gemaakt van stoffen uit Indië, gestreept en geblokte, van satijn en damast¹⁶⁹⁹.

De kleur van de kleding kon iets vertellen over de studierichting van een student. De theologen voerden zwart, de juristen rood, de medici groen en de filosofen wit¹⁷⁰⁰. De meerderheid van de studenten van de rechtenprofessor Gerard Noodt bleek de voorkeur aan de faculteitskleur te geven: ‘De draght van mantels is hier onder de studenten seer gemeen, ik geloof selfs dat onder de 30 studenten op ‘t collegie van de Hr. Noodt ten minste 20 sijn die of roode overrokken of roode mantels hebben’¹⁷⁰¹. De Tjassens hadden Japone rokken in diverse kleuren. Cornelis beschrijft op 29 mei 1722 zijn garderobe: een promotierok; een blauwe rok met daarop zwarte knopen en dito lusjes gezet (van een oude witte

¹⁶⁸⁶ *De Weereldt*, 72.

¹⁶⁸⁷ *De Weereldt*, 69.

¹⁶⁸⁸ Barre, *Hollandois*, 197. De pantoffels zijn gemaakt van geel leer.

¹⁶⁸⁹ RAL, ONA 462, not. C. Outerma, nr. 25 (1668) Boedel van Abraham van Nispen.

¹⁶⁹⁰ RAL, ONA 1105B, not. P. van Scharpenbrant, nr. 92 (8 nov. 1679) Boedel J. A. Uthermarck.

¹⁶⁹¹ RAL, ONA 112c, not. J. J. Verweij, nr. 32 (1640) Boedel van Dionysus Christianus.

¹⁶⁹² Knapton, *Description of Holland*, 338.

¹⁶⁹³ *De Weereldt*, 69.

¹⁶⁹⁴ *De Weereldt in haar verscheidenheid; of Het mannelyk morgen ontbyt, en 't jufferlyk thee gerecht : onder de Zin-Spreuk Tot Nut en Voordeel* (Amsterdam 1736) 67.

¹⁶⁹⁵ Ch. L. de Pöllnitz, *Lettres et memoires du baron de Pöllnitz, contenant les observations qu'il a faites dans ses voyages et le caractere des personnes que composent les principales cours de l'Europe* (3e editie, 2 delen) (Amsterdam 1737) 257.

¹⁶⁹⁶ Barre, *Hollandois*, 197.

¹⁶⁹⁷ Strien, *Schotse studenten* II, 128.

¹⁶⁹⁸ *De Weereldt* (1736) 69.

¹⁶⁹⁹ Barre, *Hollandois*, 196.

¹⁷⁰⁰ Arkel, *Studentenleven*, 35.

¹⁷⁰¹ Tjassens, 3 feb. 1722.

overrok van zijn broer); een gele rok, waarvan het opnieuw verven 16 stuivers kostte; en zijn beste rok (die volgens een brief van 4 juli 1722 groen blijkt te zijn). Verder neemt hij een velours strik aan zijn degen en op zijn hoed en wil hij een rode mantel¹⁷⁰². Naast (over)rokken en mantels droegen zij een kamisool[...], broek en strak gespannen, geweven kousen in lage schoenen, en sierlijk bewerkte knopen, met de degen en de rotting aan de zij¹⁷⁰³.

Een degen hoorde bij de studentenoutfit. De arme theologiestudent Johannes de la Greve, overleden in 1627, had een degen met een leren hengel, net als Dionysus Christianus, overleden in 1640, een waarschijnlijk uit Duitsland afkomstige lettenstudent¹⁷⁰⁴. De rechtenstudent Johann Adolph Uthermarck uit Holstein, die overleed op 23-jarige leeftijd in 1679 had zelfs twee degens, één met een zilveren- en één met een zwart 'gevest'¹⁷⁰⁵.

Om de hals droegen studenten een das of bef, met of zonder kant (1640 en 1679)¹⁷⁰⁶.

De zuinigheid van de Tjassens' uitte zich in het verven en 'wenden' of 'omkeren' van de diverse kledingstukken: 'Het verwen van broers rok koopt hem bysonder wel te stude also hier alle actien in 't swart geschieden en hij 'er anders een rok sou moeten hebben gehuurt'¹⁷⁰⁷. Een andere vorm van zuinigheid, of was het armoede, beschreef de Haegse Mercurius op ironische wijze: drie studenten deelden samen een kleed. Daarmee kon er een naar college gaan, de andere twee moesten wel thuis blijven en studeerden dus hard¹⁷⁰⁸.

Op hun hoofd droegen de studenten hoeden. Zwarte hoeden, zo bleek uit boedels uit 1627 en 1679¹⁷⁰⁹. De Tjassens hadden in 1722 een stijve hoed die echter scheurde, omdat er teveel gom in was¹⁷¹⁰. In De Weereldt droegen de studenten 'een hoedt met een breede goude of zilvere boort; in plaats dat andere niet dan Mutsen droegen, die my toescheenen beeter overeenkomst te hebben met hunne sleepende Tabbaarden'. Op de hoed en aan de degen droegen studenten in 1775 grote strikken in faculteitskleuren, waardoor zij zich onderling per faculteit, maar ook van de burgers onderscheidden¹⁷¹¹. In 1787 overlegde de promotor met de rector-magnificus om 'het dragen van litsen aan de hoeden, in de gedaante van een W' te verbieden, net als dit vier jaar geleden lukte met de witte cocardes. De rector was van mening dat dit niet zou lukken en wilde vooral rust¹⁷¹². Dit was

¹⁷⁰² Tjassens, 29 mei 1722 en 4 juli 1722.

¹⁷⁰³ Theissen, *Groningers*, 53 en Tjassens, 29 mei 1722.

¹⁷⁰⁴ RAL, ONA 296, not. J. Angillis, nr. 149 (1 dec. 1627). Boedel van Greve. RAL, ONA 112c, not. J. J. Verweij, nr. 32 (1640) Boedel van Dionysus Christianus.

¹⁷⁰⁵ RAL, ONA 1105B, not. P. van Scharpenbrant, nr. 92 (8 nov. 1679) Boedel J. A. Uthermarck.

¹⁷⁰⁶ RAL, ONA 112c, not. J. J. Verweij, nr. 32 (1640) Boedel van Dionysus Christianus. Hij had in totaal er 19 stuks van. RAL, ONA 1105B, not. P. van Scharpenbrant, nr. 92 (8 nov. 1679) Boedel J. A. Uthermarck. Ook hij had meerdere exemplaren.

¹⁷⁰⁷ Theissen, *Groningers*, 53 en Tjassens, 20 nov. 1721.

¹⁷⁰⁸ Doudijns, *Haegse Mercurius*, 29 aug. 1699.

¹⁷⁰⁹ RAL, ONA 296, not. J. Angillis, nr. 149 (1 dec. 1627). Boedel van Greve. RAL, ONA 1105B, not. P. van Scharpenbrant, nr. 92 (8 nov. 1679) Boedel J. A. Uthermarck.

¹⁷¹⁰ Theissen, *Groningers*, 53.

¹⁷¹¹ Arkel, *Studentenleven*, 35.

¹⁷¹² Dagboek rector-magnificus Schultens, 19 februari 1787, fol. 8.

ook de reden dat hij overleg tussen de Oranje- en patriotse studenten aanmoedigde over het dragen van cocardes in de faculteitskleuren¹⁷¹³. In de vroege negentiende eeuw volgden de studenten in de Republiek het Duitse voorbeeld door 'peaked caps' oftewel een steek op te zetten. Hier was het gebruikelijk hem in faculteitskleuren te dragen¹⁷¹⁴.

Wanneer pruiken bij studenten in de mode raakten, is mij onbekend. In ieder geval droegen zij dit haarstuk vanaf eind zeventiende eeuw¹⁷¹⁵. Op 26 september 1695 schreef John Clerk dat hij nog geen pruik had gekocht. Het was wel de gewoonte die in Leiden te dragen: 'For I see all persons wearing wigs except those who have a head of hair 10 times better than mine' of tenzij ze te arm waren om er een te kopen. Indachtig het verhaal van zijn vader dat je een beetje mee moet gaan met de stroom, had John Clerk in het voorjaar van 1696 toch een pruik opgezet. De jurist Tjassens wilde graag een pruik, toen zijn promotie in zicht kwam, 'also die graag nog voor 't candideren woude opsetten; met allongen is hier veel de mode voor de studenten in de regten'¹⁷¹⁶. In 1736 droegen de studenten in De Weereldt een abbé pruikje¹⁷¹⁷, net als in 1758 in de Philantropie: 'met twee regels digte stijve krullen'¹⁷¹⁸. Iedere zaterdagavond besteedde de Rus Koerakin aan zijn haar. Dan zette de barbier annex pruikmaker papillotten. De volgende dag werd zijn haar in orde gemaakt voor de hele week. De rest van de week verzorgde Koerakin zelf zijn haar¹⁷¹⁹.

Tenslotte hoorde bij de basisgarderobe van een student een zakdoek. Bergen neusdoeken, met en zonder kant kwamen er naar voren uit de diverse studentenboedels. Zelfs arme studenten hadden er zeker een stuk of tien¹⁷²⁰.

Niet alleen kleding van studenten was anders. Zij kwamen over het algemeen uit een andere sociale laag dan de gemiddelde Leidenaar¹⁷²¹. Dit sociale verschil had ook invloed op de manier van omgaan met elkaar.

De scheiding met de inwoners van Leiden op sociaal gebied werd bovendien vergroot doordat in de zeventiende eeuw, met name tussen 1625-1649, veel studenten uit het buitenland kwamen. Zoals eerder bleek, bestond het grootste gedeelte daarvan uit West-Europeanen, waarvan de meesten uit Duitsland kwamen (20,19%), gevolgd door de Britse eilanden (7,48%) en Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden (elk zo'n 2%). Sommigen van hen konden zich enigszins in het Nederlands redden. Zo bezocht John Clerk de Hollandse kerk¹⁷²² en spraken de

¹⁷¹³ Dagboek rector-magnificus Schultens, 20 september 1787, fol. 108v.

¹⁷¹⁴ Hargreaves, *Academical dress*, 178. Gebaseerd op T. Baty, *Academic Colours* (1934) 75-76.

¹⁷¹⁵ RAL, ONA 1105B, not. P. van Scharpenbrant, nr. 92 (8 nov. 1679) Boedel J. A. Uthermarck.

¹⁷¹⁶ Theissen, *Groningers*, 53 en Tjassens, 18 apr. 1722.

¹⁷¹⁷ *De Weereldt*, 69.

¹⁷¹⁸ *Philantropie* dl. II, 179 e.v.

¹⁷¹⁹ Koerakin, *Souvenirs*, 245.

¹⁷²⁰ RAL, ONA 296, not. J. Angillis, nr. 149 (1 dec. 1627). Boedel van Greve. RAL, ONA 112c, not. J. J. Verweij, nr. 32 (1640) Boedel van Dionysus Christianus. RAL, ONA 1105B, not. P. van Scharpenbrant, nr. 92 (8 nov. 1679) Boedel J. A. Uthermarck.

¹⁷²¹ Zie blz. 181.

¹⁷²² Strien Ahsmann, *Scottish law students*, 24 oktober 1695, 29.

Schotse Kerrs ook wat Nederlands¹⁷²³. Toch zal er regelmatig sprake zijn geweest van een taalbarrière tussen buitenlandse studenten en de Leidse burgers.

Daarnaast was er nog een obstakel: veel buitenlandse volken hadden bij Leiden een slechte naam. De inwoners van de stad vermeden uit angst zoveel mogelijk contact met studenten uit bepaalde landen, die als vechtersbazen bekend stonden. Het ging hierbij om Walen, Fransen, Polen en Bohemers, die snel hun wapens trokken¹⁷²⁴. Dat blijkt uit het feit dat Leidenaren zulke studenten niet in huis wilden nemen. Dit gold overigens ook voor Ieren en Engelsen. De Ier Thomas Molyneux had horen zeggen dat sommige van zijn landgenoten moeite hadden gehad een onderkomen te vinden vanwege hun nationaliteit¹⁷²⁵. Fynes Moryson¹⁷²⁶ werd in Leiden bij zes herbergen de deur gewezen¹⁷²⁷.

Het kwam voor dat de burgerij studenten op straat uitjouwde. Leidenaren scholden Walen, Fransen, Polen en Bohemers uit voor luizevolken of luizebossen¹⁷²⁸. Duitsers, en mogelijk ook Scandinaviërs werden voor ‘mof’ uitgemeakt¹⁷²⁹. Vrienden van Friedrich Lucä probeerden eens de deugniet die ‘Muf, Muf, Hasenkopf’ riep te grijpen. Die poging liep nogal uit de hand, omdat het gepeupel het ventje vervolgens hielp en beschermde¹⁷³⁰. Het kwam echter ook voor dat Leidenaren meevochten, in dit geval in 1624 samen met studenten uit de Republiek. Gezamenlijk zaten zij Duitse studenten achterna. Het ‘gepeupelt van wagenluyden, walen wolveners ende straatjongens’ was gepaaid met de ‘belofte dat sij daer naer een lustigen dronck soudon doen’ en had zich gewapend met stenen¹⁷³¹. In 1722 werd er zelfs geschoten op vier Engelsen. Twee studenten en twee kooplieden, die in Rotterdam woonden, zagen een groepje Hollanders op hen schieten. Een van hen was afgelopen donderdagavond, ‘leggende uijt zijn vengster in de Keetelboetersteegh, met schietgeweer [...] gequest geworden boven zijn ooghe, tot soo verre dat een stuckje loot door den chirurgijn uijt de quetsuur is gehaalt’. Twee kogels vlogen door het kozijn of venster¹⁷³².

Omgang met anderen

Hoe Leidse studenten met burgers behoorden om te gaan is lastig te achterhalen, omdat de universitaire statuten zwijgen over een gedragscode¹⁷³³. Die van andere

¹⁷²³ Thomson, *Virtuous*, 9.

¹⁷²⁴ W. J. J. C. Bijleveld, “De prins van Polen”, *Leids jaarboekje*, 36 (1944) 148.

¹⁷²⁵ Strien, *Talman*, 37.

¹⁷²⁶ ASL 7 jan. 1593, Fynis Maryson, *Anglus Londinensis*, L.

¹⁷²⁷ Deursen, *Dagelijks brood*, 60.

¹⁷²⁸ Bijleveld, *Polen*, 148.

¹⁷²⁹ Ibidem. De varianten waren: “Muf, Muf, Hasenkopf” Lucä, *Universtität*, 77; rond 1600 “mofmaff, mofmaff” Arkel, *Studentenleven*, 15. In 1631 daagde jonkheer Dirk Quitsau de Leidse wijnkoper Arent Dirkse voor de academische vierschaar, vanwege het uitschelden voor “mof” en “rekel” in een herberg te Voorschoten, AAV 23, 18 juli 1631, fol. 3v. tot 12 dec. 1631.

¹⁷³⁰ Lucä, *Universtität*, 77.

¹⁷³¹ AAV 11, 22 juli 1624, fol. 64.

¹⁷³² AAV 25, 3 dec. 1722 fol. 182.

¹⁷³³ Niet aangetroffen in de Statuten van 1575 en 1631 en ASF 2-5. Dat betreft Statuten met handgeschreven aanvullingen over resoluties van de Staten van Holland.

universiteiten, “academische wetten” genaamd, zoals bijvoorbeeld Franeker¹⁷³⁴ en Groningen¹⁷³⁵, gaven wel leefregels voor studenten, niet alleen voor op college, in de kerk en op straat maar ook voor binnenshuis. Met behulp van het civiele gedeelte van de academische vierschaar, egodocumenten en spectators is het toch mogelijk de sociale omgang tussen studenten en hospes, buurt en overige Leidenaars te bestuderen. Er wordt thuis begonnen.

Wie zelf studenten in huis had, kreeg logischerwijs direct te maken met studenten. Financiën drukten een grote stempel op de omgang. Een student in huis betekende voor de hospes of pensionhouder een interessante bron van (neven)inkomsten. Dit hoofdstuk begint met een beschrijving van de achtergronden van een hospes. Dan komt de financiële kant van de relatie hospes-student aan bod.

Hospessen waren er in soorten en maten. Er waren hospessen uit de universitaire wereld en “gewone” hospessen van een lage sociale klasse. Diverse professoren zochten neveninkomsten in de verhuur van kamers aan studenten, vanwege hun lage wedden en de onregelmatige uitbetaling ervan. Vooral vlak na de stichting van de Leidse universiteit woonden vele studenten bij hoogleraren en andere docenten in huis¹⁷³⁶. Later kwam het slechts incidenteel voor dat professoren student-huurders hadden, en ging het zeker niet meer om grote aantallen.

Voor studenten was er een studievoordeel aan verbonden bij professoren te huren. Volckert Teding van Berkhout woonde bij professor Vossius in huis, over wie hij later in zijn brieven uitvoerig de loftrompet stak¹⁷³⁷. Molyneux schreef aan zijn broer over zijn verblijf bij de privaatschoolschemer dr. Markgrave: ‘Here I shall have not only the advantages of his conversation and free [re]course to him when any doubt shall arise in my private study, but also the use of his glasses and furnaces, whenever I shall have a mind to do anything in chemistry myself’¹⁷³⁸.

¹⁷³⁴ Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 435-445. De artikelen 29 t/m 45 van de fundamentele wetten van 1586 betroffen studenten. S. D. van Veen (red.), *Uit onzen bloeitijd. Schetsen van het leven onzer vaders in de XVII eeuw* (Baarn z.j.) 34-35 geeft een Nederlandse samenvatting van de Franeker wetten: “Zij moesten getrouw de kerk bezoeken en zich daar eerbiedig gedragen, de begrafenissen der hoogleraren bijwonen, beleefd en eerbiedig zijn jegens hunne meerderen en jegens elkander, en zich fatsoenlijk kleden en zich in hun kleeding van de militairen onderscheiden. Zij moesten zorgen, dat zij zich niet schuldig maakten aan dronkenschap, niet op straat rondsletterden, geen burengerucht maakten noch opschudding, en zich wachtten voor vechtpartijen. Wapenen mochten zij niet dragen, noch openlijk noch in ’t verborgen, behalve bij vertrek of terugkomst. Als zij ’s nachts om geoorloofde redenen op straat waren, waren zij verplicht een lantaarn te dragen. Den jongeren studenten, die nog onder toezicht stonden van de professoren of aan een hunner waren aanbevolen door ouders of voogden, was het verboden zonder vergunning hunner beschermers geld van of aan iemand te leenen of tegen rente op te nemen. Aan de andere studenten, die niet onder bijzonder toezicht stonden, mochten burgers, herbergiers en winkeliers geen onnodige dingen op credit verkoopen zonder weten van ouders, voogden of den Rector.”

¹⁷³⁵ Jonckbloet, *Gedenkboek*, 214-218. Zie voor studenten artikel 47 t/m 68.

¹⁷³⁶ Lunsingh Scheurleer, *Rapenburg* I, 24 gebruikte het *album studiosorum* als bron. Geurts, *Voorgeschiedenis*, bijlage I, 68. Zie blz. 322 voor meer informatie over de dubbelrol professor-hospes.

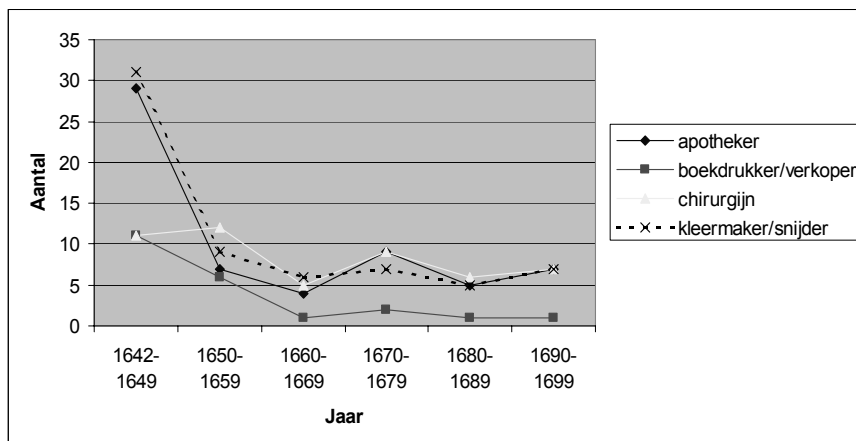
¹⁷³⁷ Fam. Archief Teding van Berkhout, Loenen aan de Vecht, inv. nr. 87 en 1806, maar staat niet in het *album studiosorum*. Uit: C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950; een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).

¹⁷³⁸ Strien, *British travellers*, 146.

Jacob Cats las Grieks met zijn hospes¹⁷³⁹. Lipsius was van mening dat het geven van onderwijs en gastvrijheid vrijwel samenviel in het Romeinse begrip ‘contubernium’, letterlijk het delen van dezelfde tent in een militaire campagne. Kennisoverdracht en moreel voorbeeld kwamen samen in een intensieve omgang, die het samen eten - vandaar zijn ijveren voor een gezamenlijke tafel voor studenten - en het samen wonen en een blijvende belangstelling voor de rest van hun leven en loopbaan veronderstelde¹⁷⁴⁰. Voor de studenten die Lipsius bij zich op kamers had, ontwierp hij een gedetailleerd dagrooster van studie en lectuur. Zijn begeleiding lag meer op gebied van moraal dan van kennis¹⁷⁴¹.

Over het algemeen waren er meer “gewone” verhuurders of verhuursters, die naast hun beroep ook studenten huisvestten..

Figuur 75. Beroep hospes medische studenten

De medische studenten van Van Lieburg woonden in huis bij mensen onder andere werkzaam als wever, advocaat, bakker, barbier, bontwerker, begrafenisondernemer, bokser, doctor, goudsmid, notaris, schoenmaker, vroedvrouw en kousenverkoper. Maar de meest voorkomende beroepen (tussen 1642 en 1699 geturfd) waren de medische beroepen apotheker en chirurgijn, en verder boekdrukker en/of verkoper en kleermaker/snijder

De hospes kon fungeren als toezichthouder en raadsman voor de student. Zo zag het Leidse stadsbestuur het in 1600. De onrust in dat jaar was volgens hen grotendeels te wijten aan: ‘de slappe toeversichte van de gene daer mede zodanige personen inne woonen, de welcke beter ende naerstigher opsichte behooren te nemen op der goeder luyden kinderen hen vertrouwt, ende zonderlinghe behooren

¹⁷³⁹ Ten Berge, *Jacob Cats*, 19: in 1593 stonden helaas de woonadressen (en/of de namen van de hospessen) nog niet vermeld in het *album studiosorum*.

¹⁷⁴⁰ Otterspeer, *Bolwerk*, 316.

¹⁷⁴¹ Ibidem.

toe te zien ende te verzorgen dat zy, volgende de goede wille ende meeninghe van hare ouders, snachts by huys ende op haer ruste blyven, zonder eenige onbehoorlichkeiten, dertelheden of moetwillen te bedrijven'. Degenen die studenten die in de fout gingen onderdak verschaffen, zouden eveneens gestraft gaan worden¹⁷⁴². Ook ouders vroegen de hospes een oogje in het zeil te houden, zoals blijkt uit de *Spectator der Studenten* en de praktijk. De Groen Blijhart zegt in 1717:

'Toen mijn Papa mij hier op de Akademie bragt,
Heeft hij aan mijn hospes aanbevolen;
Mijn zoon is jong, zei hij, ik geef je volle magt,
Bestraf hem, en pas op dat hij niet raakt aan 't dolen'¹⁷⁴³.

Bacher senior gaf in 1608 zijn zoon het advies in alles de gulden middenweg te volgen. 'Wees zo verstandig steeds [hospes] Van Penen te raadplegen over je voeding en je kleren'.

Studenten moesten echter niet te familiair met de hospes omgaan, hij was ook weer niet volledig een substituut-vader. 'Men kan met zynen Hospes goed en vriendelyk leven, zonder pypjes met hem te rooken, of op de kaart te spelen; men kan vrede houden met het gantsche huishouden zonder het op Oesters te tracteren; men is in staat om by eene Hospita wel te staan, zonder met haar te gaan zitten kallen; en eindelijk men kan den naam hebben van een goed heer, zonder met zynen hospes, hospita's, of de Dochters uit het huis uit ryden te gaan'¹⁷⁴⁴.

De hospes was meestal van een andere sociale klasse en daarbij kwam zijn financiële afhankelijkheid van de student, hetgeen de student mede een uitgangspositie gaf om de hospes te commanderen. De volgende voorbeelden van contact met de verhuurder kwamen allen uit de *Spectator der studenten* uit 1774. Zo vertelde een nieuw-aangekomen student, die nog niet ontgroend was: 'ik plagt eerst, als myn hospes by geval zelf eens boven kwam, de hoed af te nemen, en als ik iets eischte 'er by te voegen, als het u belieft. Doch myn contubernaal riep my eens apart, en zei my: foei! je moet nooit den hoed afnemen tegen den hospes, nooit iets verzoeken, of als het u belieft zeggen; zoo doende maak je je te gemeen met dat volk [...] je moet ordonneren, en, al wou je slechts een pyp uit de kas hebben, moet je ze boven schellen, of de gantsche kamer in den brand stondt'¹⁷⁴⁵. Al waren de Leidse studenten niet heel erg jong, hun gemiddelde leeftijd lag gedurende de hele onderzochte periode boven de 18,5 jaar, het was wel een feit dat ze net onder hun ouders vleugels vandaan waren gekomen en nu zelf een huishouding konden voeren. 'In deze staat begint een, die kort te voren met stok en plak gedwongen, en geregeerd werdt, anderen te regeren. Hij neemt een barse stem, en een meesteragtig gelaat aan, en daar hij voor eenige weinige weken nog op een dreigend gezigt van zynen vader beefde, deelt hij nu, als heer, zijne bevelen uit aan hospes en hospita, die dezelve met den hoed in de hand, of nijgende,

¹⁷⁴² Molhuysen, *Bronnen* I, 8 dec. 1600, bijl. 342, 400*.

¹⁷⁴³ Mauricius, *Studentenleven*, 14.

¹⁷⁴⁴ *Spectator studenten*, nr. 22, 173.

¹⁷⁴⁵ *Spectator studenten*, nr. 27, 214.

onder het uitspreken van een onderdanig, wat belieft mijn heer? afwagten¹⁷⁴⁶. De macht van een student over zijn huisbaas is ook een van de redenen waarom sommige studenten een hekel hebben aan vakantie. ‘Op de academie zijnde, is men meester op zijne kamer, men heerscht over de lieden, bij welken men inwoont, en op den minsten wenk vliegt alles den studenten van de hand’. Zo zaten in een klucht studenten op een zolderkamer. Zij klopten en schreeuwden om tabak, pijpen, vuur en kaarsen, die de hospes moest brengen¹⁷⁴⁷. Uit deze spectator komt wel een heel volgbaar beeld van de achttiende-eeuwse verhuurders naar voren. Mogelijk is dit om de kritiek die de auteur heeft op het ‘in het diepe gooien’ van studenten scherper te laten uitkomen.

Naast het bevelen van de hospes, wanneer een student iets beliefde, is er sprake van onderdanigheid bij het wachten wanneer een student eindelijk ‘s nacht thuiskwam. Wanneer de hospes de huurder vertrouwde, kreeg deze een eigen huissleutel. De slimme hospita Johanna uit de *Spectator der studenten* ging nooit zo ver. Zij was voorzichtig, ‘willende nimmer haren huissleutel uit de handen geven’¹⁷⁴⁸. Dit hield in dat zij moest opblijven om de deur te openen. In een ander hospitium is het zo dat ‘niemand vraagt hem bij zijn uitgang, waar hij gaat, en niet, dan met schroom, vraagt men hem, wanneer hij t’huis komt; men wagt hem met geduld af; de sleutel van de huisdeur is aan den heer toevertrouwd, of anders, indien men dit niet heeft durven doen, moet hospes of hospita, met slaperige oogen van mijn heers goedheid afwachten, wanneer het hem zal believen, hen, door zijne t’huiskomst, naar bed te laten gaan...’¹⁷⁴⁹. De hospita Dieuwertje uit de klucht *het Leidsch Studentenleven* uit 1717 klaagde over de nachtelijke thuiskomst: ‘Dat redementen, dat akermetsche wachten. Tot twee drie uren waren alle nachten’¹⁷⁵⁰.

Drank speelde ook een rol in de onderlinge verhoudingen. Dronken huurders konden knap lastig zijn. Zo kwam de medicijnenstudent Samuel Neijts op 2 april 1601 dronken thuis. Hij liep gelijk door naar de keuken, waar de hospes met zijn vrouw, broer, knecht en dienstbode juist aan tafel zaten. Hij maakte ruzie met de broer van de huiseigenaar en sloeg vervolgens de meid die zich ermee bemoeide, waarna zij met haar hoofd tegen de bedstee aanviel. De reactie van de vrouw des huizes ontlokte hem het dreigement haar de strot af te snijden. De student ging uiteindelijk naar bed en kreeg de volgende dag te horen dat hem de huur werd opgezegd. Na een enorme ruzie ging de hospes zijn burens erbij halen. De student sloot daarop de deur en ging goed zichtbaar daar met een hamer achter staan, dreigende ‘dat hij deerste die inde camer quam daer mee opte huyl zoude slaen. Ende zijn mitsdien den voors. zijn waert ende waerdinne genootsaecht geweest haer huys te verlaten’¹⁷⁵¹. Het studentenfeestje van Abraham de Matter liep in

¹⁷⁴⁶ *Spectator studenten*, 14.

¹⁷⁴⁷ Mauricius, *Studentenleven*, 22-23.

¹⁷⁴⁸ *Spectator studenten*, 230.

¹⁷⁴⁹ *Spectator studenten*, 71.

¹⁷⁵⁰ Mauricius, *Studentenleven*, 5. Redementen komt van regementen = opschudding. Akermetsch = sacramentsch.

¹⁷⁵¹ AAV 10, 7 apr. 1601, fol. 33 en 33v.

1674 zodanig uit de hand, dat zijn hospes en hospita gedwongen hun eigen huis moesten ontvluchten. Hier was heel wat ellende aan vooraf gegaan. De verhuurders waren eerst uitgescholden en bekogeld met pijpenkoppen, de hospita dreigde aangerand te worden en tenslotte pakten de studenten hun degenen¹⁷⁵². Toen Johannes Gort mede aangeklaagd werd, bleek dat het nog veel verder was gegaan. De hospita en de dienstbode hadden met het mes op de keel gestaan en de dienstbode was bijna opgehangen door de studenten. Het touw lag al om haar hals...¹⁷⁵³. Blijhart uit het toneelstuk *het Leidsch studentenleven* bleef in vergelijking hierbij nog zeer netjes. Blijhart voelde al aankomen, dat hij bij zijn ontgroening veel moest drinken en daarom moeilijk thuis zou kunnen komen. Hij vroeg de hospes van zijn ontgroeners daarom een oogje in het zeil te houden. Inderdaad werd Blijhart later ladderzat afgevoerd: de hospes bond hem op een ladder en droeg hem met een knecht naar huis¹⁷⁵⁴. Eenmaal op handen en voeten thuisgekomen was je er nog niet...

‘k Beken (selfs tot myn schand) dat ik eens was soo droncken,
Dat ik in myn vertrek myn bed niet vinden kon,
(De kaers synde uytgedaen) hoe seer ik my verson.¹⁷⁵⁵

Een hospes kon problemen met huurders op diverse manieren proberen te verhelpen. Wanneer zelf ingrijpen mislukte, kon hij de ouders van een student inlichten of het bij de *rector magnificus* en professoren of zelfs de academische vierschaar laten behandelen.

Omgaan met lastige studenten was voor de weduwe Johanna uit de *Spectator der studenten* niet zo'n probleem. 'Het al te laat t'huis komen, het bespoegen van hare matten, en het breken of bederven van haar huisraad, al geschiedde dit bij ongeluk, was meermalen oorzaak, dat zij de kamerhuur aan hare heeren opzei'. Zij was voorzichtig en gaf de huissleutel nooit uit handen. Verder was zij tamelijk weetgierig, 'en na de gewoonte der hospita's eene groote liefhebster van praten'. 's Ochtends brengt hospita Johanna de courant naar boven. 'Als zij verder iets boven bragt, hadt zij altijd iets te verhalen, en haar heer was gelukkig, indien hij dan, met een half uur pratens, van haar ontslagen raakte: een overheerlijk middel om te beletten, dat zij niet buiten noodzakelijkheid boven geroepen werdt'. Een slimme hospes of hospita zorgde ervoor het adres van de ouders van de student te hebben. Bij eventuele problemen konden zij dan suggereren de ouders een briefje te sturen. Uit angst dat de hospes zijn vader schreef, ging Blijhart hem nog even zeggen dat hij 's avonds niet langer op hem hoefde te wachten dan 22 uur. Als Blijhart dan nog niet thuis was, zou hij de hele nacht wegblijven¹⁷⁵⁶. Grote schulden waren uiteraard een goede reden om de familie te schrijven, zoals de hospes

¹⁷⁵² AAV 13, 1 mrt. 1674, fol. 105v-106.

¹⁷⁵³ AAV 13, 1 mrt. 1674, fol. 106v-107.

¹⁷⁵⁴ Mauricius, *Studentenleven*, 24 en 39.

¹⁷⁵⁵ Droste, *Overblyfsels*, 17. Ca 1665.

¹⁷⁵⁶ Mauricius, *Studentenleven*, 14.

van Richard Froreick uit Pommeren deed¹⁷⁵⁷, net als de hospes in *het Leidsche Studentenleven*, die een huurder had met *f* 700 schuld¹⁷⁵⁸.

Het kwam voor dat bemiddeling van buiten nodig was. De student de Rooij had ruzie met zijn hospita gekregen. Vrouw Broeks was boos, omdat hij met een groep studenten 's nachts naar zijn kamer op de Papegracht gevlucht was, toen de wacht hen achtervolgde¹⁷⁵⁹. Aan *rector magnificus* Schultens de schone taak de partijen te verzoenen. Uit het volgende voorbeeld, eveneens uit Schultens' journaal, blijkt duidelijk dat de verhuurders soms echt bang waren voor hun student-huurders. De dochter van de pruikmaker Oliphant kwam bij *rector magnificus* Schultens klagen over de last die de student van Citters en zijn logé, de student Merens, veroorzaakten. Zij vroeg advies hoe ze het beste van hen af kon komen, 'zonder gevaar te lopen van groote insultes'. Een formulering die aangeeft hoe voorzichtig de omgang met studenten kon zijn. Schultens raadde aan Van Citters de huur op te zeggen en wanneer hij in die tussentijd van zes weken moeilijkheden maakte, moest Oliphant met een specifieke klacht naar de *rector magnificus* komen¹⁷⁶⁰. Eind juni, als Van Citters aan het verhuizen is, komt de verhuurster nogmaals bij de *rector magnificus*, met de vraag of ze schade door Van Citters aan verscheidene meubels gedaan in rekening zal brengen of niet. Schultens antwoordde dat ze met redelijkheid te werk moest gaan en 'zich door geene vrees moet laten afschrikken'¹⁷⁶¹. Nu was Merens niet een makkelijk mens: uit zijn vorige onderkomen was hij met ruzie vertrokken, zoals verderop te lezen valt. Daarnaast raakte hij samen met Van Citters dat jaar betrokken bij een dreigend duel, vanwege het niet-groeten van andere studenten¹⁷⁶².

Soms was de relatie tussen huurder en verhuurder zo slecht, dat het tot een rechtszaak kwam¹⁷⁶³. De verhouding tussen huisbaas Jan Staal en lidmaat Johannes Werdenier (ook bekend als Wardenier) zal niet echt prettig zijn geweest. Aanwijzing hiervoor is dat rector en rechters Staals eis toestonden, dat de gedaagde binnen 24 uur uit het huis moest vertrekken wegens geleden overlast en ontslagen werd van huur¹⁷⁶⁴. Ook al was je huurder rustig, toch kon het hebben van studenten problemen opleveren. Zo viel op 14 februari 1601 Henricus Swaartswalt met een vriend het huis binnen van de weduwe van dokter Johan Spalte. Ze waren op zoek naar een zeker licentiaat in de rechten. Ze mishandelden de hospita en sloegen de huisraad in stukken¹⁷⁶⁵. Johannes de Vries en Johannes

¹⁷⁵⁷ AAV 10, 10 mrt.-8 juli 1615, fol. 145v.

¹⁷⁵⁸ Mauricius, *Studentenleven*, 8-9. Dit was de schuld aan de hospes.

¹⁷⁵⁹ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 4 feb. 1788, fol. 185v. Deze student komen we ook nog tegen bij zijn ontgroening op blz. 397.

¹⁷⁶⁰ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 29 mei 1787, fol. 65v.

¹⁷⁶¹ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 26 juni 1787, fol. 79.

¹⁷⁶² Dagboek *rector-magnificus* Schultens, 14 feb. 1787, fol. 4-4v. en bijlagen 5, 6 en 7 en 18 nov. 1787, fol. 146v.-147v., bijl. 69.

¹⁷⁶³ Zie ook bijvoorbeeld AAV 3, 3 april 1635 fol. 36v. Waarom twee Poolse edellieden in 1635 over hun ex-hospita klaagden bij rector en rechters blijft onduidelijk, omdat deze zaak niet verder voor de vierschaar kwam. De acta van de vierschaar geven geen verdere informatie.

¹⁷⁶⁴ AAV 4, 16 mrt. 1751, fol. 90.

¹⁷⁶⁵ AAV 10, 21 mrt. 1601 fol. 32v.

Wulle werden opgepakt, omdat zij in de nacht van woensdag op donderdag 18/19 december 1630 op het Rapenburg ruiten insloegen en kabaal maakten. Zij riepen ‘hontsvotten, kompter uyt, compter uyt, hontsvotten’ bij het huis van mr. Claas Houck en chirurgijn Calwier, waar Hoogduitse studenten verbleven¹⁷⁶⁶.

In voorgaande gevallen misgedroegen de student-huurders zich, maar het kwam natuurlijk ook voor dat de verhuurder degene was die slecht behandelde. Deze negatieve verhalen stammen allen uit de achttiende eeuw. De student Merens kreeg ruzie met zijn hospita en verhuisde terstond met slaande deuren. Vóór de *rector magnificus* vochten zij hun meningsverschil over de financiële afwikkeling van de huur uit. Merens wilde zich niet soepel opstellen, wegens de slechte behandeling en de *chicanes* van de juffrouw Del Forge¹⁷⁶⁷. Ook in 1761 wilde een student van zijn kamer vertrekken wegens ‘het al te hoog reekenen van eenige kleynigheeden, dagelijks gebruykelijk en behoorlijke dienstweijgering’.

Het kon voorkomen dat een verhuurder de studenten in zijn huis bestal. De hospita van de Tjassens was wel te vertrouwen. Toen de broers in 1721 al enige maanden in Leiden verbleven, schreven zij hun moeder: ‘Wij hebben de minste reden niet om onze hospita van ontrouw in eenig ding te verdenken, en hebben daarom de boter haar geheelijk overgegeven; desgelijks de turf, die op een geheel andere solder leit’¹⁷⁶⁸. Gouverneur de Boissy en pupil waren vijfentwintig jaar later slechter uit. Dat er gestolen werd was hen bekend, maar hun hospita maakte het wel erg bont: ‘On ne peut être à Leyde sans être volé par ses hôtes. Et si notre hôtesse se fût contentée de prendre honnêtement le dixième de notre bois, de nos tourbes (turf), de notre vin et autres denrées (levensmiddelen), nous n’aurions eu garde de le trouver mauvais, et nous nous serions à la loi commune. Mais elle y allait avec tant de zèle et si peu de modération qu’ elle faisait sa part beaucoup plus grande que la nôtre. Elle nous pillait (besteelt) en vrai pandour (plunderaar). Notre linge et nos livres n’étaient pas même en sûreté’¹⁷⁶⁹. Naast klachten over slechte dienstverlening en diefstal kwamen diverse klachten van studenten over hospessen wegens beledigingen voor¹⁷⁷⁰.

Een probleem in de omgang tussen hospes en huurders is dat de hospes in veel gevallen financieel afhankelijk was van inwonende studenten. Dat maakte een hospes toegeeflijker ten opzichte van wangedrag. Vanwege het gebruikelijke geven van krediet, dus achteraf betalen, moest een hospes ook maar zien dat hij zijn geld kreeg. Daarbij komt dat de inkomsten van verhuur hoog waren. De huur alleen al bedroeg gemiddeld *f* 50 per jaar in de zeventiende en steeg naar *f* 90 in de achttiende eeuw. De bijkomende leveringen en de daaruit vloeiende extra inkomsten zijn dan nog niet eens meegerekend. Vergeleken met de gemiddelde

¹⁷⁶⁶ AAV 12, 23 dec. 1630, fol. 119v.

¹⁷⁶⁷ Dagboek *rector magnificus* Schultens, 25 apr. 1787 – 27 apr. 1787, f. 39 – 41.

¹⁷⁶⁸ Theissen, *Groningers*, 51.

¹⁷⁶⁹ Engel, *Boissy*, 6 feb. 1747, 55.

¹⁷⁷⁰ Drie zaken kwamen voor rector en assessoren in het tweede kwart van de zeventiende eeuw. AAV 3., 16 okt. 1623, fol. 12 en 2 mei 1624, fol. 4v en 2 mei 1631, fol. 29v-30. In de eerste twee zaken nam de hospes zijn beledigingen terug, in de derde zaak, waarbij ook gevochten was, werd de weg tot justitie geopend.

inkomens van handwerkers in Holland bedroegen de huurinkomsten een (klein) half jaarsalaris¹⁷⁷¹.

Degenen die naast een studentenhuus woonden, konden er door burenhulp bij betrokken raken, zoals in geval van de Zevenburger Stephanus Töcke, die problemen had met zijn geestelijke gezondheid. Het ging soms iets beter met hem, maar op een gegeven moment moest de academische vierschaar een regeling treffen om zijn hospita gerust te stellen en om de burenen van verdere moeilijkheid te bevrijden¹⁷⁷².

Burenhulp was verder officieel gereguleerd via de "gebuurten". Dit waren buurtorganisaties onder leiding van een buurtheer, die onder andere tot doel hadden de rust en orde in de buurt te bewaren, hulp te bieden bij overlijden en de onderlinge band te verstevigen, bijvoorbeeld door gezamenlijke maaltijden¹⁷⁷³. Huiseigenaren en -huurders, maar ook inwonende kamerbewoners, moesten een financiële bijdrage doen bij hun komst in de buurt, bij een huwelijk of overlijden en bij ruziebeslechting in de vorm van een boete.

In hoeverre studenten deelnamen aan het buurtleven is niet duidelijk. In de Generale Ordonnantie op de Gebuurten van 1593 en die van 1657 komt de aanduiding "studenten" niet in de bepalingen voor. Wel staat in 1593 in artikel vijf de bepaling dat ook kamerhuurders bij de heer der gebuurte moeten worden aangegeven¹⁷⁷⁴. In 1602 bepaalde het Gerecht na een weigering van enige professoren om gebuurschap te houden, dat de universitaire voorrechten hen daarvan niet vrijstelden¹⁷⁷⁵. Een verbod op het onttrekken met een beroep op voorrechten of vrijstelling verving in 1657 het oude artikel vijf. Ruim een eeuw later was er wel sprake van een uitzondering. In 1748 bleek dat 'nopens het employ van de gebuuren tot het dragen van een lijk alhier gevallen geen betrekking heeft op de ledematen van dese universiteyt'¹⁷⁷⁶. Diverse regelingen van het gebuurschap lijken conflicterend met de *mores* van de universiteit. De burenen speelden een grote rol bij het regelen van begrafenissen. Maar voor de universiteit was het gebruikelijk dat bij overlijden van studenten de academische vierschaar de (elders wonende) familie inseinde, zodat zij de begrafenis (meestal in hun eigen woonplaats) konden regelen¹⁷⁷⁷. Dit gold ook voor de bemiddeling bij conflicten door de heer van de gebuurte, lidmaten van de universiteit vielen immers wat dat betreft onder de academische vierschaar. De twee latere buurtordonnanties uit 1796

¹⁷⁷¹ Frijhoff, *Société*, 61. Deursen, *Dagelijks brood*, 12-15. Vries, *Nederland 1500-1815*, 651. Zanden, *Economie van Holland*, 608.

¹⁷⁷² AAV 27, 18 april 1762, fol. 173.

¹⁷⁷³ Roodenburg, *Etnografie*, 233 en 235. De buurtheer werd bijgestaan door tresoriers (penningmeesters) en een knecht of bode.

¹⁷⁷⁴ Walle, *Gebuurtten*, 47.

¹⁷⁷⁵ Walle, *Gebuurtten*, 68. Latere professoren kwamen voor als buurtheer. Zie bijvoorbeeld Walle, *Gebuurtten*, 103 en 165.

¹⁷⁷⁶ Walle, *Gebuurtten*, 136. Noot 350 en 351: SA II inv. nr. 205, Notulen Burgemeesterskamer O, bijlagen f. 17 dec. 1748 en Bos en Stamhuis, "Begrafenis- en weduwenfondsen", 178-179.

¹⁷⁷⁷ Mededeling R. van Maanen: Te Leiden overleden studenten, die elders begraven werden, komen sinds 1663 voor in de registers van de buitenbegravenen. Tegen een geldelijke vergoeding gaf het stadsbestuur daarvoor toestemming.

en 1804 stellen het wel helder: studenten waren niet verplicht gebuurschap te houden¹⁷⁷⁸.

Bij de begrafenis van een Statenbursaal in 1719 bleek dat er een scheidslijn liep tussen de buurt en de universitaire wereld. Studenten en professoren genoten het brood en wijn na afloop in de collegekamer van de subregent, terwijl de buurt dit in het auditorium voorgezet kreeg¹⁷⁷⁹. Naast het feit dat zij waarschijnlijk geen deel uitmaakten van het buurtleven, droeg het regelmatig verhuizen van studenten niet bij tot een hechte band met de woonomgeving.

Voor zover inwoners van Leiden niet zelf hospes waren of op een andere manier nabij studenten gehuisvest waren, bleken zij voornamelijk met studenten in contact te komen als schuldeiser. Het grootste gedeelte van de 1218 zaken in het civiele gedeelte van de academische vierschaar betrof schulden van lidmaten (41%)¹⁷⁸⁰. De lijn van het aantal schuldzaken in figuur 76 volgt aardig de lijn van de studentenaantallen. In de zeventiende eeuw, wanneer het aantal studenten in Leiden het hoogst is, worden ook de meeste processen vanwege schulden gevoerd.

De inwoners van Leiden kwamen dus vooral op een zakelijke manier met studenten in contact. Vaak ontstonden er problemen over betalingen¹⁷⁸¹. Sommige schuldeisers waren een dagelijkse kwelling voor studenten¹⁷⁸². In zo'n geval was het voor een student mogelijk de vierschaar te vragen een curator aan te stellen om de schulden te regelen¹⁷⁸³. Meestal namen crediteuren het initiatief om studenten tot betaling te dwingen. Het kwam regelmatig voor dat een hospes zelf zorgde voor een onderpand in de vorm van boeken, kleding of andere huisraad¹⁷⁸⁴. Via rector en assessoren kwam het dan tot een schuldregeling.

¹⁷⁷⁸ Walle, *Geburten*, 269-, 1796 artikel 13 "... uitgezonderd alleen Studerende en andere Personen, welke slechts voor een zekeren tijd, ter volbrenging van hunne Studiën of andere zaken, zich alhier bevinden, alsmede de bewoners van Gasthuizen en andere pieuse Gestichten" en 1804 artikel 9.

¹⁷⁷⁹ AC 680, 1719, 662.

¹⁷⁸⁰ De zaken van de academische vierschaar zoals hiernavolgend gebruikt betreffen academische lidmaten, waaronder dus studenten vallen, maar ook de meestal wat oudere, volwassen lidmaten.

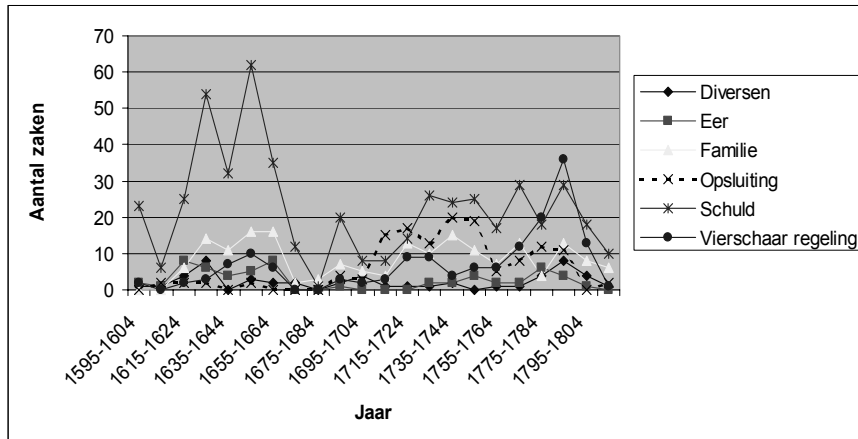
¹⁷⁸¹ Molhuysen, *Bronnen* I, 13 nov. 1607, 175: Rector en assessoren vragen curatoren of er een statuut gemaakt worden, "dat nyemant den studenten hoger soudén mogen borgen dan tot seeckere sommen". Dit wordt in nader bedenken gehouden.

¹⁷⁸² AAV 27, 9 juni 1751 fol. 97v.: Johannes Werdenier, student in de rechten alhier, had zich enige tijd geleden tot de vierschaar gewend, om zijn voogden zijn schulden te laten betalen. Dit werd niet toegestaan. Intussen hebben de voogden nog steeds niet betaald en wordt hij 'daagelijks overvallen van sijne crediteuren'. Hij verzoekt om een curator ad lites, het liefst Mr. Christoffel Christiaan Brender à Brandis, om zijn voogden tot betalen te bewegen. Ook in de *Spectator der Studenten* (nr. 9, 72) kwamen lastige crediteuren dagelijks langs.

¹⁷⁸³ Zie bijvoorbeeld AAV 26, 26 jan. 1735, fol. 56v of andere zaken gemarkeerd als "Regeling boedel lidmaat" in mijn databank van het civiele gedeelte van het archief van de academische vierschaar.

¹⁷⁸⁴ AAV 3.

Figuur 76. Zaken (N>50) voorkomend in civiele gedeelte Academische vierschaar

Schuldeisers¹⁷⁸⁵, maar ook soms de vierschaarsecretaris schreven regelmatig aan familie van studenten over schulden¹⁷⁸⁶. Ook vertrokken studenten konden brieven van hun crediteuren verwachten¹⁷⁸⁷. Hun vaders moesten de schulden voldoen anders verkocht de vierschaar de overgebleven goederen om met de opbrengst de crediteuren tevreden te stellen. De vader van Georg van Miltenberg uit Breslau wilde het totale bedrag dat zijn zoon had geleend, f 1176,7,- betalen, maar de speelschulden hield hij voor 'nul en generlei waarde'¹⁷⁸⁸. Mr. Nicolaas Slabbing erkende de schuld van zijn zoon aan Victor van Berghwaldt à f 38,10,- wegens instructie in de geometrie en fortificatie en geleend geld. Hij zal betalen van het geld, dat zijn zoon zal ontvangen bij de W.I.C., waar hij dienst had genomen¹⁷⁸⁹. De heer De Win kwam niet over de brug, toen zijn zoon schulden bleek te hebben. Volgens pa was de zoon al vier jaar mondig en kon hij zichzelf goed bedruipen. De vader was niet van plan zich ergens mee te bemoeien. De vierschaar liet vervolgens de oudste pedel de boedel afhandelen¹⁷⁹⁰. Toen er geen reactie kwam van de moeder van Godefridus Stelling, die in St. Petersburg woonde op brieven van hospita Eleonora Chevailler om zijn schuld van f 503 te betalen, gingen eveneens de overgebleven goederen in de verkoop¹⁷⁹¹.

Het was mogelijk schulden te verhalen op eventuele borgen van studenten¹⁷⁹². Als deze niet betaalden, kon een schuldeiser een arrest op persoon en/of goederen

¹⁷⁸⁵ Zie bijvoorbeeld AAV 5, 29 aug. 1777, fol. 16v.: Jean Baptiste Fenté, koffiehuisshouder, stuurde de rekening van de verteringen naar de vader van Didericus Spoors, omdat de student ondanks diverse aanmaningen niet betaald had.

¹⁷⁸⁶ AAV 4, 19/25 nov. 1737, fol. 47-48v.

¹⁷⁸⁷ AAV 25, 1690, fol. 38.

¹⁷⁸⁸ AAV 25, 4 aug. 1691, ingevoegde brief tussen fol. 47 en 48.

¹⁷⁸⁹ AAV 3, 6 dec. 1636, fol. 39. ASL 11 feb. 1630, Nicolaus Slabbinck, Leidensis, 50, Art. Mag. ASL 12 aug. 1631, Jacobus Slabbing, Leidensis, 15, L.

¹⁷⁹⁰ AAV 27, 5 mrt. 1764, fol. 179.

¹⁷⁹¹ AAV 25, 21 juli 1728, fol. 206.

¹⁷⁹² Borg staan voor vrienden of familieleden hield wel enig risico in. De kans bestond gearresteerd te

laten doen. De gearresteerde persoon werd naar de studentenkamer overgebracht, tot overeenstemming met de crediteuren werd bereikt. De kosten van opsluiting waren voor de gearresteerde¹⁷⁹³. De gearresteerde kon protesteren en bij de vierschaar verzoeken het arrest schadeloos af te doen (meeste in eerste helft zeventiende eeuw), soms met daarbij de eis tot schadevergoeding wegens injurie.

In het vierschaararchiefdeel 1623-1651 zijn diverse overeenkomsten te vinden, gesloten voor rector en assessoren van studenten die beloven ‘onder handtasting’ niet te zullen vertrekken voor zij hun schulden hebben voldaan¹⁷⁹⁴. Maar het kwam regelmatig voor dat studenten stiekem vertrokken, met achterlating van wat spullen. Zo blijkt uit de volgende voorbeelden, die voornamelijk uit de achttiende eeuw stammen. De student van Belensen woonde enkele weken bij een hospita en toen is hij ‘eenige zijner boeken van dezelve kamers hebbende doen vervoeren, uit deeze stad is vertrokken, voorgeevende dat hij zig na Haarlem moest begeeven door dien aldaar een zuster van hem ziek was leggende, en dat hij binnen wijnige dagen zoude terug komen’. Maar hij kwam niet terug. De hospita had onlangs haar huis verkocht en wilde zich voor haar oude dag ergens inkopen. Van de student had zij niets meer vernomen, daarom verzocht zij om verkoop van zijn achtergebleven goederen¹⁷⁹⁵. Niet alleen armlastige studenten, maar ook adellijke studenten vertrokken zonder hun schulden te betalen¹⁷⁹⁶.

Het lukte niet altijd om stiekem te vertrekken. De crediteuren van Nicolaas Cammert¹⁷⁹⁷ meldden de vierschaar dat zij geïnformeerd waren, dat Cammert op Texel was, om met het schip Sloote als passagier naar Oostindië te varen. De vierschaar stond hun verzoek om arrestatie en transport naar Leiden toe, op voorwaarde dat de pedel dit regelde¹⁷⁹⁸. Zo kwam de rechtenstudent in de studentenkamer terecht¹⁷⁹⁹.

Zelfs wanneer studenten vertrokken waren zonder hun crediteuren te betalen, nam de vierschaar hen nog enigszins in bescherming: de student Christophorus de Hohen Assenberg, ook genaamd Wigant, was al een jaar vertrokken. Hij had

worden. Bijvoorbeeld AAV 11, 26 apr. 1624, fol. 60v: arrest vrienden van overleden student wegens schuld en AAV 24, 1666, fol. 140v-144v. AAV 3, 10 jan. 1628 borg voor de overleden student. Een akte van borgtocht kon voor de vierschaar worden opgemaakt, maar dit kwam niet zo vaak voor. Zie databank vierschaar: borgstelling.

¹⁷⁹³ AAV 23, 28 mei 1633, fol. 16v.

¹⁷⁹⁴ AAV 3.

¹⁷⁹⁵ AAV 31, 25 jan. 1790 fol. 22.

¹⁷⁹⁶ AAV 25, zonder datum 1690 fol. 38: Johannes des Bordes, boekverkoper te Leiden, verschijnt voor de vierschaar. Domastassoski, een Pools edelman en lidmaat, is bij zijn vertrek, nu omtrent 15 maanden geleden hem schuldig gebleven aan kostgeld en kamerhuur f 215,8,-. De edelman had als “pand der minne” bij hem wat boeken gelaten. Des Bordes heeft vier of vijf brieven aan hem verzonden, maar hij heeft nog niet betaald. Daarom verzoekt hij de boeken te mogen verkopen.

AAV 25, 30 juni 1701 fol. 84: Melchior Burger heeft geld tegoed wegens kamerhuur van David Kennedij. Deze Schotse edelman, was twee jaar geleden “studiosus op de academie alhier”. Over de rekening ontstond een debat, voor de *rector magnificus* is toen een accoord getroffen. Kennedy kwam dit niet na. Het verzoek de achtergelaten boeken te mogen verkopen werd toegestaan.

¹⁷⁹⁷ ASL 29 aug. 1742, Nicolaus Kammert, Hornanus, 20 J.

¹⁷⁹⁸ AAV 27, 9 dec. 1747 fol. 58.

¹⁷⁹⁹ AAV 27, 10 jan. 1748 fol. 60v.

enige goederen achtergelaten bij zijn voornaamste crediteur, zijn hospita de weduwe Mulhovius. De vierschaar stemde niet direkt in met haar verzoek om zijn spullen te mogen verkopen. Rector en rechters besloten voordat een curator aangesteld werd, de goederen te laten verzegelen en eerst bericht naar Wigant te sturen, om hem te informeren over het gedane verzoek van de weduwe Mulhovius¹⁸⁰⁰. Er kwam geen antwoord van de student. De weduwe Mulhovius was bang voor waardeverlies van de spullen, maar pas een half jaar na haar eerste verzoek kwam er schot in de zaak en stelde de academische vierschaar de oudste pedel als curator aan¹⁸⁰¹. Chirurgijn Charles Gervais had meer geduld. Hij liet de verzegelde goederen van James Hamilton zeven à acht jaar in zijn huis staan, voordat hij de vierschaar vroeg ze te mogen verkopen om zijn geld te krijgen¹⁸⁰².

De procedure voor “schuldsanering” verliep dus als volgt: eerst werd bij de vierschaar een verzoek tot arrest op de goederen ingediend. Dan arresteerde de pedel de goederen. Vervolgens verklaarde de academische vierschaar meestal het arrest op de goederen executabel¹⁸⁰³. De gedaagde kreeg drie citaties de kans zijn zaak te verdedigen, maar kwam vaak niet opdagen (non-comparitie).

Nadat een verzoek tot verkoop was goedgekeurd, maakte de pedel als curator een inventaris van de goederen. Ook in geval van overleden lidmaten, waarvan de boedel geregeld moest worden, trad de pedel (en soms de secretaris van de vierschaar¹⁸⁰⁴) op als curator¹⁸⁰⁵. Rechthebbenden konden zich melden. Bij de betaling van schulden via de vierschaar moest de eiser zijn rekening met een eed bevestigen¹⁸⁰⁶.

Nu hadden anderen nog de kans hun uitgeleende goederen die in de verkoop zouden komen te claimen, zoals boeken, maar ook een kakstoel¹⁸⁰⁷. Vervolgens maakte de curator een lijst met alle eisen van crediteuren.

De openbare verkoop, versterfhuys of erfhuys genaamd, vond wekelijks plaats bij de Burcht, in het Heeren Logement¹⁸⁰⁸. Hierna volgde de sententie van praefe-

¹⁸⁰⁰ AAV 27, 17 jan. 1755, fol. 132.

¹⁸⁰¹ AAV 30 juni 1755 fol. 132v.

¹⁸⁰² AAV 26, 9 juli 1735/31 jan. 1738, fol. 60v.

¹⁸⁰³ Zo bleek uit de praktijk. Zie ook de instructie van de vierschaar onder andere inzake arresten.

AAV 11, 8 sept. 1623, fol. 40.

¹⁸⁰⁴ Bijvoorbeeld AAV 25, 15 sept. 1722, fol. 178v.

¹⁸⁰⁵ Molhuysen, *Bronnen* III, 168* over het aanstellen van een curator bij overleden of failliete lidmaten.

¹⁸⁰⁶ AAV 25, 28 juni 1726 fol. 189v.: Johannes Vaillant moest van weduwe Samuel Wagsman de schulden van haar overleden zoon Samuel Wagsman, lidmaat, betalen. Het verzoek of de twee extra-ordinair hoge rekeningen, van Pierre de la Tour, de Franse taalmeester en de hospes Joris van Santen, onder eed gezworen kunnen worden, wordt toegestaan. Die eed is vervolgens gelijk afgelegd. AAV 27, 9 jan. 1755 fol. 129: Vergadering commissarissen. Zij kregen een missive van Pieter Poorterman, schepen van Brielle, 2 jan. 1755, ter verificatie van de schuld uit het boek van Cornelis Krijger, geextraheerd door notaris Van Oosten, voor mejuf. Magdalena Gravius, de weduwe van Cornelis Krijger. Besloten werd het verzoek tot het krijgen van geld uit de boedel toe te staan. Van Corn. Viglius stonden twee posten van tesamen f 13 open. Hij wil dit desnoods “onder ede adfirmeren”. Na het afleggen van zijn eed wordt de vordering “geadmitteert”. Pieter de Hooge had een pretensie over geleverde snuijftabak van 1744 tot 1747 van f 26,-, maar is niet verschenen om dit te bevestigen. Zijn pretensie werd geweigerd.

¹⁸⁰⁷ AAV 29, 19 juni 1775, fol. 28.

¹⁸⁰⁸ AAV 27, 17 juli 1762, fol. 175; AAV 29, fol. 34; AAV 32, fol. 251.

rentie en concurrentie. Deze begon stevast met de standaardformulering, waarmee onbekende crediteuren die zich niet gemeld hadden een ‘eeuwig stilzwijgen’ werd opgelegd¹⁸⁰⁹. Vervolgens werd de opbrengst van de verkoop vermeld. Een flink percentage hiervan ging met name naar de secretaris voor zijn uitgaven en diensten. Zo leverde bijvoorbeeld in 1770 de verkoop van goederen van mr. Lieve van Bergen *f* 936,2,12 op. De kosten bedroegen *f* 65,11,- voor ‘het stellen van advertentien in drie couranten, vacatie van commissarissen, het recht en vacatie van de secretaris, het aantekenen der crediteuren en het extendeeren en registreren van deze sententie en het distribueren van de toegeschatte penningen’¹⁸¹⁰. Relatief gezien bleef er bij een kleine opbrengst minder over door de kosten van verkoop.

Na aftrek van de gemaakte kosten bleef een gedeelte over voor de ‘gepraefereerde’ personen. Zij kregen het volle bedrag van hun vordering terug. Na deze gelukkige enkelingen volgden de overige crediteuren. Zij waren elkaars ‘concurrenten’ en kregen niet de volledige schuld terug. Zij moesten de overgebleven penningen delen.

In het archief van de academische vierschaar kwamen 33 studenten voor waarvan een overzicht is gemaakt van al hun schulden¹⁸¹¹. Het gaat hierbij voornamelijk om sententies van praeferentie en concurrentie¹⁸¹². Bij enkele studenten liep de totale schuld in de duizenden guldens. Het merendeel had echter een schuld van enige honderden guldens.

In de zeventiende eeuw stonden er vijf studenten op deze schuldenlijst, met tweemaal zo’n 6.000 gulden. Het aantal schuldenaars nam weliswaar toe tot 27 in de achttiende eeuw, maar de hoogte van de schuld nam af, met als hoogste bedrag tweemaal in de tweede helft van deze eeuw zo’n 3.000 gulden. In deze eeuw stelde de juridische faculteit zelfs een conceptplakkaat op, betreffende het opnemen van geld en het opstellen van frauduleuze contracten door minderjarige lidmaten van de universiteit¹⁸¹³. Verder dan een concept is dit echter niet gekomen. Uit de negentiende eeuw stond maar één student op de schuldenlijst die nog zo’n 750 gulden moest betalen.

Onder deze 33 personen bevinden zich in ieder geval één student die met de titel *nobilis* (“edele”) in het album voorkwam en twee bursalen van het Statencollege. Van degenen waarvan de achtergronden bekend zijn, bleek het merendeel

¹⁸⁰⁹ Toch kwam het een keer, in 1623 tot een herschikking na een praeferentie van sententie. Maritge Jans had nog een obligatie van *f* 100, “haere achtbaerheden gebleecken ende uijt onwetenheijt off simpelheijt hadde naergelaten haer voors. achterwesens te doen aenteecken.” AAV 11, 11 okt. 1623.

¹⁸¹⁰ AAV 28, 1770.

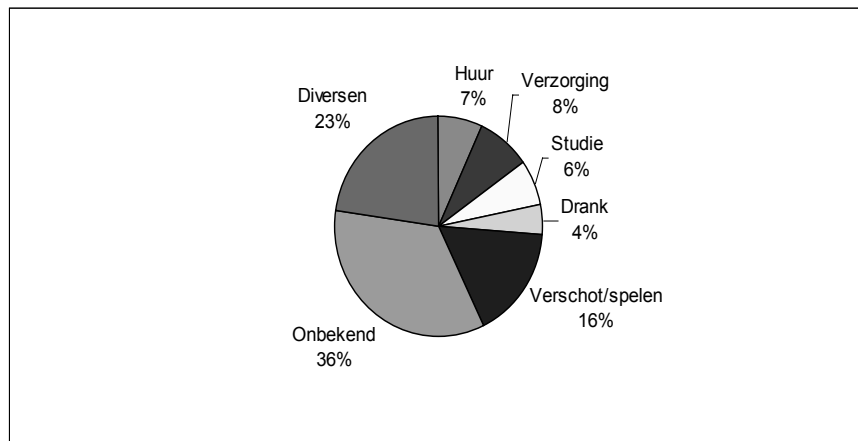
¹⁸¹¹ Meer hierover in bijlage 10. Criterium was of de lidmaat onder de dertig jaar was, gerekend op het moment vijf jaar vóór de datum van de sententie. Dit omdat een verzoek om verkoop achtergebleven spullen meestal pas enkele jaren na het vertrek van de lidmaat werd gedaan. Bij huishuur gaat het meestal niet om studenten, maar volwassen lidmaten. Gepromoveerden zijn hierbuiten gelaten.

¹⁸¹² Met uitzondering van de studenten Coretskij, Miltenbergh, Gregori, Werdenier en Heijliger, waarvan een schuldenlijst is gebruikt.

¹⁸¹³ RAL, SA II, 3335 conceptplakkaat, opgesteld door de juridische faculteit, betreffende het opnemen van geld en betreffende frauduleuze contracten door minderjarige lidmaten van de universiteit (18^e eeuw) 1 stuk. Zeer moeilijk leesbaar handschrift.

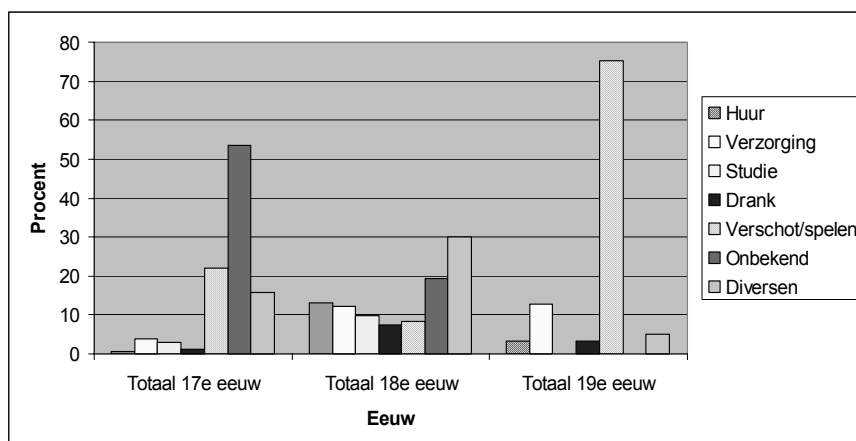
uit diverse streken uit het buitenland te komen en ongeveer 1/5 deel uit de Republiek. Van hun gezamenlijke schulden is een overzicht gemaakt.

Figuur 77. Schulden in archief Academische vierschaar van 33 personen (cirkeldiagram)

De posten huur, studie, drank en verschot/spelen spreken voor zich. Verzorging bevat de uitgaven voor persoonlijke verzorging, bijvoorbeeld bij de chirurgijn, maar ook bij kleermaker en schoenmaker gedaan. Onder diversen zijn de schulden geplaatst die wel zijn gespecificeerd, zoals bijvoorbeeld 'huur, kost en verschot' maar niet uitsplitsbaar waren. De post onbekend bevat alleen bedragen, zonder aanduiding waaraan de schuldenaar het gependeed had.

Figuur 78. Schulden in archief Academische vierschaar van 33 personen per eeuw

In figuur 78 zijn de uitgaven per eeuw gerangschikt. Conclusies trekken over de toename of afname van bepaalde schuldenposten was niet mogelijk, vanwege de verschillende data en het grote aantal diverse of onbekende schulden. Daarbij

komt dat de gegevens van de zeventiende eeuw zijn gebaseerd op 5 en die van de negentiende eeuw op slechts 1 persoon van de 33 schuldenaren...

Omgang met vrouwen

De omgang tussen vrouwen en studenten vormt een hoofdstuk apart. Na schuld-kwesties waren familiezaken het meest voorkomend in het civiele gedeelte van de academische vierschaar betreffende rechtszaken van lidmaten, namelijk 15%¹⁸¹⁴. Het grootste deel van de familiezaken betrof huwelijkskwesties van volwassen lidmaten, maar laten we bij het begin beginnen: het eerste contact.

Vaders poogden hun dochters af te schermen van studenten. Hospes Ernst uit de klucht Student-Stalknecht, uitgegeven in 1700, waarschuwde zijn dochter:

‘Hij scherpt zyn Dochter in, dat zy nooit nemen moet
Een gestudeerd Persoon, die achten geene Vrouwen’¹⁸¹⁵.

Er waren meer vaders die mening toegedaan, ook uit de hogere burgerij, zo bleek uit een door De Vrankrijker genoemde studentengrap: ‘het vol-teeren van een voorgevel en speciaal de woningen van magistraten, die hun dochters tegen studentenliefde wenschten te beschermen, oefenden een onweerstaanbare bekoring uit’. Die bescherming kon bijvoorbeeld bestaan uit het vergezellen van dochters naar feesten¹⁸¹⁶. Haller (tussen 1725-1727 op reis) schreef: ‘...man findet keine Gesellschaft als von gleichem Stande, dann die Holländer sind kalt und ihr Frauenzimmer vor denen sog. *Studiosis* verschloßen, welcher Umstand alleine einem Menschen des Jahrs viel Geld und manche Stunde erspahrt. Einer frischt den andern mit seinem Beyspiel an, und wer nicht arbeiten will, muß lange Weile und verdrüßlichen Müßiggang erwarten’¹⁸¹⁷. De Russische prins Alexej Koerakin werd ook door vrouwen aan de studie gezet, maar op een andere manier. Hij schreef zijn oudere broer: ‘Quelle honte ne sent-on pas lorsque, en se promenant avec une femme dans une galerie de tableaux, elle demande l’explication de tableaux qui représentent ou Persée qui délivre Andromède, ou la chute de Phaéton etc.! et quelle honte n’a-t-on point de répondre: Je ne sais pas. Tel est l’emploi de mes moments de loisir’¹⁸¹⁸.

Overigens was het zo dat in de colleges zo min mogelijk vrouwen werkten, zodat bursalen daar nauwelijks contact met vrouwen hadden. Bovendien mochten de studenten van zowel het Statencollege, Waals College als Walaeus Seminari-

¹⁸¹⁴ Zie bijlage 9 voor de onderverdeling van rechtszaken van het civiele gedeelte van de academische vierschaar. Tussen schuldzaken en familiezaken in zat een tweede groep, namelijk regelingen van de vierschaar zelf (bijvoorbeeld de aanstelling van een nieuwe secretaris ervan).

¹⁸¹⁵ Ziel, *Satire*, 12.

¹⁸¹⁶ Kourakin, *Souvenirs*, 24 mrt. (4 apr.) 1776, 192 en Pestel hierover in Kourakin, *Souvenirs*, 27 mei (7 juni) 1776, 209.

¹⁸¹⁷ Lindeboom, *Haller*, 22.

¹⁸¹⁸ Kourakin, *Souvenirs*, 13 (24) feb. 1776, 182.

um Indicum geen verkering hebben, 'wat hun hart maar van de studie zou afleiden'¹⁸¹⁹.

De Leidse vrouwen waar studenten mee te maken kregen, zijn in twee categorieën te verdelen. In de eerste plaats waren er de moeilijk bereikbare juffers, zoals dochters van professoren en vrouwen uit de hogere burgerij. Daarnaast was er het makkelijk te veroveren lustobject uit een lagere sociale klasse, zoals het dienstmeisje, de hospita en een prostituee. Prostituees vormen een hoofdstuk apart, eerst gaat de aandacht uit naar de contacten met Leidse juffers en de "derde sector"-stand, bestaande uit hospita's en dienstmeisjes. Deze dames kon je als student tegenkomen in huis, op straat, in winkels, in de kerk en bij het uitgaan naar de komedie, concerten, dansles, feesten en de salon.

De zogenaamde "huisliefdes" zijn van alle tijden: de relaties met ongehuwde of weduw-hospita's, de dochters des huizes of dienstmeisjes. Zo kon Henricus Geesteranus het goed vinden met zijn nog jonge hospita. Hij had haar trouwbeloften gedaan, maar kwam deze niet na. Dit betekende het einde van zijn huisvesting daar. Toen hij vervolgens onderdak had gevonden in het college van Westerwolt, verliet hij dit af en toe onder valse voorwendselen om zijn vroegere hospita, voor wie hij blijkbaar toch nog wat voelde, te bezoeken¹⁸²⁰. Jan Hendrik Siberg, de zoon van oud-gouverneur-generaal van Nederlands-Indië Johannes Siberg woonde als student bij professor Meinard Simon du Pui te Leiden en trouwde in 1803 diens dochter¹⁸²¹. De Leidse hoogleraar Jacobus Perizonius schreef aan het einde van de zeventiende eeuw een brief aan een vriend, waarin de relatie van zijn zus Alida, die voor Perizonius de huishouding deed, met de inwonende student Bleck ter sprake kwam. De relatie was door hem ontdekt, doordat de student zo onvoorzichtig was een briefje van Alida op de kamer van de hoogleraar te laten slingeren. Hierin schreef zij over haar bezorgdheid om een eventuele zwangerschap. Ook Perizonius maakte zich hier ongerust over. Hij vroeg zich af hoe zijn zuster zo ondoordacht kon handelen, omdat er geen enkel uitzicht op een huwelijk was¹⁸²².

In het Leidsche Studentenleven bleef het dienstmeisje steeds lang boven, wanneer ze naar de student Ligthart gestuurd was. Een medestudent suggereerde dat zij 's nachts als Ligthart thuiskwam de deur opendeed en hem nog veel meer diensten verleende. Dit scheen ook wel te kloppen¹⁸²³. Jacob Cats had eveneens prettige ervaringen met dienstmeisjes¹⁸²⁴. Moeders van studenten waren echter op hun hoede en wisten dat hun zonen aantrekkelijke (huwelijks)partners waren voor

¹⁸¹⁹ Grothe, *Seminar*, 13.

¹⁸²⁰ Zie Geurts, *Voorgeschiedenis*, 11.

¹⁸²¹ AAV 32, 29 mei 1809.

¹⁸²² M. Wingens, *Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid. Het seksueel gedrag en de seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek*, doctoraalscriptie geschiedenis 1 juli 1988, 63. Later samengevat in: M. F. M. Wingens, "Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid. Seksueel gedrag en seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek", in: G. Hekma e.a., *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Grensgeschieden in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam/Atlanta 1990).

¹⁸²³ Mauricius, *Studentenleven*, 6, 16-18.

¹⁸²⁴ Berge, *Jacob Cats*, 18-20.

meisjes van lagere komaf¹⁸²⁵. ‘t Is derhalve niet zonder grond, dat de moeders, als zy voor haren zoon een kamer huren, zoo bezorgd zyn om te vernemen, of de dochters of meiden ‘er wel uitzien; zy kennen het vermogen van hare eigen sex, en de onbezonnenheid der mannen, die zeer ligt gereed zyn, om zich op den eersten aanval van een listig meisje overtegeven, ja zelfs om gelegenheid te geven van in de knip te raken. Evenwel is het niet om de auctoriteit van haaren zoon staande te houden, dat een moeder zoo verlegen is op dit punt: de vrees dat het haar geld zal kosten, of dat haar zoon zyne familie onteeren zal, is meestentyds de reden van hare bekommerdheid¹⁸²⁶. Andere liefdes dicht bij huis golden buur-meisjes¹⁸²⁷ of dames in herbergen waar studenten verbleven¹⁸²⁸.

Wanneer de liefde niet in huiselijke kring werd gevonden, bood het openbare leven diverse mogelijkheden.

‘Had Denkwel bij geval, bij ‘t ligten van den hoed,
En met een heuschen groet,
Zoo als een Hupsch student, voor brave Juffers doet,
Zijn [jeugdliefde] Vlugje op ‘s Heeren straat ontmoet’¹⁸²⁹.

Mannen begroetten de juffers op straat met het afnemen van de hoed. Hoe meer achting, hoe dieper de hoed afgang. In de *Spectator der studenten* staat het relaas van de lelijke Leonora. Bedroefd vertelde zij dat wanneer zij met haar knappere zus uitging, heren hun hoed wel drie knopen lager afnamen, dan wanneer ze haar alleen tegenkwamen¹⁸³⁰. Studenten wilden op hun beurt ook graag door de juffers begroet worden, zo bleek uit een schimpdicht dat omstreeks 1755 verscheen. De satire op de *Meest bekende juffers uyt Leiden* viel hun stuursheid en onhoffelijkheid aan¹⁸³¹. De ontmoetingen op straat vielen voor dienstmeisjes overigens niet altijd prettig uit ‘s avonds. Ze liepen de kans aangerand te worden¹⁸³², of studenten beroofden hen van de etenswaren die zij meedroegen.

Winkelmeisjes waren ook interessant. Van universiteitswege werd het pedel Pieter Bailly verboden in zijn winkel op het Academieplein een vrouw te laten werken als verkoopster¹⁸³³. Alexej Koerakin vatte een hopeloze liefde op voor een meisje dat achter een kraampje op de Leidse jaarmarkt stond. Hij kocht een paar handschoenen bij haar. De volgende dag liep hij weer langs haar kraam en startte de conversatie met (“originele”) opmerkingen over de regen en het mooie weer. Pas de derde dag durfde hij zijn gevoelens te tonen en haar hand te pakken. Dit alles moest voorzichtig gebeuren, want de Kenau-achtige moeder van het

¹⁸²⁵ J. G. Kampman, “De Groningse student vóór 1815”, in: J. Kingma, W. R. H. Koops, F. R. H. Smit (red.), *Universitair leven in Groningen 1614-1989* (Groningen 1989) 50.

¹⁸²⁶ *Spectator studenten*, nr. 174 en iets ervoor.

¹⁸²⁷ Th. S. J. G. Bögels, *Governt Basson. Printer, bookseller, publisher Leiden 1612-1630* (zp 1992) 25.

¹⁸²⁸ AAV 14, 23 juli 1700, fol. 32-38v.

¹⁸²⁹ Francq, *Jock*, 15.

¹⁸³⁰ *Spectator studenten*, nr. 17, 133.

¹⁸³¹ Ziel, *Satire*, 26 en 33.

¹⁸³² *Roekeloze student*, 86. Zie verder blz. 382 over aanranding.

¹⁸³³ Molhuysen, *Bronnen* I, 24 mei 1595, 93.

meisje was alom tegenwoordig. De romance eindigde tegelijkertijd met de jaarmarkt en het vertrek van het meisje¹⁸³⁴. Zijn gouverneur de Moissy deed dit alles af met ‘quelques paroles jetées au vent à quelques marchandes de chiffons et quelques soupirs mal entendus de jeune homme sans expérience’¹⁸³⁵.

Eén van de belangrijkste ontmoetingsplaatsen, in ieder geval in de achttiende eeuw maar waarschijnlijk ook daarvoor, was de kerk. Als de *Spectator der studenten* de waarheid weergeeft, namen de jongelui niet veel mee van de preek, want alle aandacht ging uit naar elkaar.

Het was gebruikelijk dat studenten de kerk doorkruisten om overal de dames te bekijken¹⁸³⁶. In het dagverhaal van een student is ook sprake van kerkbezoek om deze reden: ‘Wy hebben alle de kerken bezogt, de roomsche niet uitgezonderd; evenwel niet om ‘er onze aandagt te verrichten. Dat was onze minste gedagte. Gebrek aan tydverdryf en de meisjes trokken ‘er ons heen. Wy deden ook geen vergeefsche reis; daar waren lieve meiden te kerk. Ik geloof, dat dat goed ook liever met een braaf student onder vier oogen zou willen zyn, dan zoo stil naar de preek te zitten luisteren. Zy gluren zoo gretig van achter hun waaijers, als ‘er maar een student aan haar bank komt staan.’¹⁸³⁷

Daarnaast waren er diverse uitgaansmogelijkheden om vrouwen te ontmoeten, zoals bijvoorbeeld het toneel. Echter de manier waarop Christophorus Lubowski op 17 mei 1638 contact probeerde te maken met een juffrouw werd door haar absoluut niet gewaardeerd: ‘snamiddags komende op het toneel van de Engelsche comedianten op de doelse achtergraft met sijn rugge te seer importuijn leunende in de schoot van seeckere jonge juffrouwe die daer door haere plaetse veranderde en een jongeman deser stadt Leijden wesende mede een lidmaet der voors. universiteijt verwillighde in haere plaetse te sitten, vorder de voors. jonge joffrouwe verseen sijnde wederom seer importuijn op het lijff te vallen, soo dat sij benodight was met de voors. jongeman ende noch twee andere op te staen ende te sitten aende oversijde van tvoors. toneel ende wijders de comédie geeindight sijnde den voors. jonghman in tuijtgae voor de doore waer te nemen ende denselven ten aensien van een groot getal van persoonen in de comédie geweest sijnde met sijn vuijst te geven verscheijden ignomineuse slaegen, hem raeckende eerst van achteren in de neck ende daer nae in taengesicht’¹⁸³⁸. Ook vader Edelhart ging akkoord met een bezoek aan de komedie, maar waarschuwde tegen inschrijving bij een liefhebberijkomedie, vanwege het gevaar verliefd te worden op de tegenspeelster¹⁸³⁹. Vader Edelhart raadde verder zijn zoon aan lid te worden van één publiek concert per week, dat ook door dames bezocht werd. Het was

¹⁸³⁴ Kourakin, *Souvenirs*, 25 mei (5 juni) 1775, 409-411.

¹⁸³⁵ Kourakin, *Souvenirs*, 26 mei (6 juni) 1775, 412.

¹⁸³⁶ *Spectator studenten*, nr. 20, 159.

¹⁸³⁷ *Spectator studenten*, nr. 35, 280.

¹⁸³⁸ AAV 12, 29 mei 1638, fol. 48v-49v. Als straf werden na bekentenis zijn universitaire privileges vervallen verklaard. Zijn naam werd doorgehaald in het *album studiosorum* en hij werd voor drie jaar verbannen.

¹⁸³⁹ *Iets voor studenten*, 59-60.

immers nuttig om met vrouwen van fatsoen omgang te hebben¹⁸⁴⁰. Ook de Russen bezochten de concerten¹⁸⁴¹. Dansen mocht Willem Edelhart alleen met nette lieden, dus niet op boerenkermissen of in herbergen, maar wel bij een bal¹⁸⁴². Daarvan werden er diversen georganiseerd in Leiden. “De dwaalende student” ontmoette een koopmansdochter op een bal, dat tweemaal per week in het huis van een dansmeester werd gehouden. Hij bracht haar daarna steeds naar huis en ze wandelden ook dikwijls in het doolhof van de Burcht¹⁸⁴³. Prins Alexej Koerakin gaf een bal met zijn oom aan de stad, waarbij al hun kennissen en alle jongedames die zij kenden waren uitgenodigd. De Russische prins verloor weer zijn hart op die bals: ‘C’est à ces bals que les grâces d’ une jeune demoiselle, la perfection de sa danse, la beauté de sa figure, la vivacité de ses yeux ont su toucher mon coeur et m’en ont rendu amoureux¹⁸⁴⁴’.

Verder waren er de academiefesten, waar regenten en geleerden met hun gezinnen kwamen¹⁸⁴⁵. Ook op promotiepartijen waren Leidse juffers aanwezig, net zoals bij feestelijkheden thuis¹⁸⁴⁶. Zo nodigden de student-huurders van professor Bronchorst de dochters van Jan van Hout en anderen uit op hun feest¹⁸⁴⁷. Bij soupers waren natuurlijk ook vrouwen des huizes aanwezig: ‘J’ ai soupé chez Mmes. Changuion, de Leyde et même chez M. La Pierre, dont les filles sont jolies’, volgens Stepan Apraksin¹⁸⁴⁸. Al eerder had hij opgemerkt tegen Alexander Koerakin dat Mme. van Leyde hen veel had verteld over ‘son cher prince Koerakin’. ‘Elle nous entretint de ce cher prince d’ une façon à nous faire soupçonner ce que je n’ose dire¹⁸⁴⁹’. De prins scheen ook de harten van de ‘Mmes. de L. C. et Mlles. La P.’ te hebben veroverd¹⁸⁵⁰.

In de zeventiende eeuw waren de mogelijkheden voor de student uit de betere milieus beperkt om vrouwen van de eigen stand te ontmoeten. In de achttiende eeuw kwam een vrijere omgang tussen de jongelui uit de hogere standen dankzij de introductie van de salon, waar zij konden converseren en kaarten¹⁸⁵¹. Hiervoor zijn ook al de schouwburg, in Leiden in 1705 gesticht, en het concertpodium geïntroduceerd. Daarbij kwam dat in deze eeuw universiteiten fungeerden als

¹⁸⁴⁰ *Iets voor studenten*, 56-57.

¹⁸⁴¹ Kourakin, *Souvenirs*, 29 mrt. (9 apr.) 1775, 384.

¹⁸⁴² *Iets voor studenten*, 57. Ook al eerder.

¹⁸⁴³ *Dwaalende student*, 24-25.

¹⁸⁴⁴ Kourakin, *Souvenirs*, 29 mrt. (9 apr.) 1775, 384.

¹⁸⁴⁵ Ziel, *Satire*, 36.

¹⁸⁴⁶ *Roekeloze student*, 33.

¹⁸⁴⁷ Sepp, *Godgeleerd onderwijs*, 66.

¹⁸⁴⁸ Kourakin, *Souvenirs*, 4 (15) apr. 1775, 392.

¹⁸⁴⁹ Kourakin, *Souvenirs*, 17 (28) mrt. 1775, 382.

¹⁸⁵⁰ Kourakin, *Souvenirs*, 4 (15) mei 1775, 400. Werd hier geduid op de dames de la Court en la Pierre?

¹⁸⁵¹ Wingens, *Seksueel gedrag*, 60-61. Mogelijk baseert Wingens zich meer op de Franse situatie. Waar in Frankrijk de salon het centrum was van sociabiliteit, was dat in Nederland het genootschap. In veel Franse salons stond de vrouw in het middelpunt, in het Nederlandse genootschap speelden vrouwen geen rol en bestond het debat niet uit een lichtvoetige gedachtenwisseling, maar een serieuze voordracht met de mogelijkheid daarna vragen te stellen. J. Kloek en W. Mijnhart, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 260. Meer over de rol van de vrouw in de genootschappen is te vinden in C. Baar-de Weerd, *Uw sekse en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in de ons omringende landen (1750-ca.1810)* (Amsterdam 2009).

verzamelpunten van de regionale elite, waardoor de families van de meisjes en studenten elkaar kenden¹⁸⁵². Tegelijkertijd is er in de achttiende eeuw sprake van een verpreutsing van de samenleving¹⁸⁵³.

Er waren dus wel mogelijkheden voor studenten in contact te komen met vrouwen, maar dit hoefde niet diepgaand te zijn. Nicolaj Joesoepov schreef Alexander Koerakin dat hij geen vrouw had aangeraakt sinds hij uit Rusland was vertrokken. Maar zo'n grote verdienste was dat niet geweest. De enige dames met wie hij in contact kwam in Leiden waren mevrouw van Leyde en mevrouw Pestel. Zij riepen echter geen gevoelens van begeerte meer op¹⁸⁵⁴. Ook Stepan Apraksin klaagde over de koudheid en norsheid van de Hollandse vrouwen, die bij hem geen enkele geestdrift opwekten¹⁸⁵⁵.

Hoe een student met vrouwen omging was afhankelijk van de sociale klasse van het meisje. De sociale controle bij de omgang met meisjes uit eigen kring was groot¹⁸⁵⁶. Met meisjes van lagere afkomst konden studenten gewoon hun gang gaan, net als hun vaders destijds hadden gedaan¹⁸⁵⁷.

De achttiende-eeuwse vader Edelhart waarschuwde zijn zoon uitvoerig over de omgang met vrouwen. Die moest oppassen voor een te grote intimiteit met goede vriendinnen. Dat kon beider goede naam kosten, ook als er niets aan de hand was. Bovendien is het niet verstandig, want als je je huwelijkspartner met je goede vriendin gaat vergelijken, dan zal je huwelijk er niet beter op worden. Willem Edelhart mocht nooit een te verfijnde vriendschap te beginnen, met een meisje waarmee hij niet zou kunnen trouwen. Zijn vader verbood de omgang met vrouwen echter niet. 'Er is niets geschikter om de zeden van Jonge Lieden te beschaven, dan een voorzichtige verkering met dit beminnelijke gedeelte van het mensdom'. Edelhart raadde aan vriendelijk te zijn, maar niet te ver te gaan: vermijd dames van onvoorzichtig gedrag, dat is beter voor je naam en zo voorkom je dat je in verleiding wordt gebracht¹⁸⁵⁸. Liefde tijdens de studietijd liep volgens vader Edelhart bijna altijd mis. Hij raadde aan verder te kijken dan een mooi uiterlijk¹⁸⁵⁹. Het was belangrijk een huwelijkspartner te vinden, die overeenkwam in leeftijd, sociale status en godsdienst. Daarna kwam pas de "liefde" aan bod, opgevat als de liefde voor God die geuit werd in de liefde voor de ander.¹⁸⁶⁰ In de achttiende eeuw "seculariseerde" de liefde. Huwelijksgeluk werd een doel op

¹⁸⁵² Wingens, *Seksueel gedrag*, 166.

¹⁸⁵³ Zo kunnen bijvoorbeeld schilderijen met blote figuren niet meer in "het openbare leven". Deze worden overgeschilderd. De rol van de vrouw als moeder en opvoedster krijgt meer nadruk. Zie voor meer over het puritaniseringsproces in Mijnhardt, 1800, 256-257.

¹⁸⁵⁴ Kourakin, *Souvenirs*, 29 juni (10 juli) 1775, 427.

¹⁸⁵⁵ Kourakin, *Souvenirs*, 20 (31) juli 1775, 109.

¹⁸⁵⁶ Wingens, *Seksueel gedrag*, 37.

¹⁸⁵⁷ Wingens, *Seksueel gedrag*, 62.

¹⁸⁵⁸ *Iets voor studenten*, 83-101.

¹⁸⁵⁹ *Iets voor studenten*, 103.

¹⁸⁶⁰ D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de en 18de eeuwse gezinsleven* (Utrecht 1985) 106-108.

zich, hetgeen naast de overeenkomsten ging meespelen bij het kiezen van een partner¹⁸⁶¹.

Het kon voorkomen dat na een periode van verliefdheid, met daarbij horende elementen als het langs het huis van de beminde lopen of het brengen van een nachtelijke serenade, de verstandhouding serieuzer werd¹⁸⁶². In dat geval vroeg een student vervolgens toestemming aan de ouders van het meisje tot verkering of *acces*. Soms was een verzoek van de jongeman alleen niet genoeg: Abraham van der Spek had zich aan het eind van het jaar 1746 vervoegd bij het huis van Jan Verwijk, met het verzoek om *acces*, om met diens dochter Caatie te mogen verkeren. Aanvankelijk wees Verwijk de student medicijnen af, maar na aandringen gaf hij toch toe, op voorwaarde dat diens moeder voor hem om *acces* moest verzoeken. Inderdaad kwam mevrouw van der Spek en zij vroeg aan beide ouders van Caatie *acces*¹⁸⁶³. Dit paar komt verderop nog terug bij problemen met trouwbeloften.

Na een periode van verkering kwam een huwelijk in zicht, al hoewel het niet gebruikelijk was tijdens de studie al te trouwen. Een huwelijk met een zuster van een medestudent ná de studie kwam wel regelmatig voor¹⁸⁶⁴. Slechts weinig studenten sloten hun huwelijk voor de Leidse schepensbank tussen 1592 en 1795¹⁸⁶⁵. Er vonden 21 studentenhuwelijken plaats op een totaal van 18045 stellen die (onder)trouwden voor de schepenen. Ondertrouw voor de kerk door studenten kwam van 1574 tot 1720 31 keer voor¹⁸⁶⁶.

Veel huwelijken zullen in goede harmonie verlopen zijn, waardoor daarover niets in de diverse bronnen te vinden was. Hier komen vooral de strubbelingen aan bod. De Politieke Ordonnantie van 1580 van de Staten van Holland en plaatselijke keuren regelden het huwelijksrecht¹⁸⁶⁷. Stellen die wilden trouwen moesten zich melden bij het stadsbestuur of de predikant(en) van de woonplaats. Na drie afkondigingen van dit voornemen, van de pui van het stadhuis of de kansel, mocht het huwelijk plaatsvinden indien er geen bezwaren waren gerezen. Versnelde afkondigingen waren mogelijk, bijvoorbeeld bij de naderende geboorte van een kind. Van het voorgenomen huwelijk tussen de student Leonardus van Cruysselbergen en Catharina Ledeboer werden met toestemming van het gerecht op 22 april 1752 twee huwelijksproclamaties gedaan, ‘omme zoo ras doenlijk sijnde door een Predicant alhier voor het bedde van de Bruid te werden getrouwt’¹⁸⁶⁸. Al op 5 mei 1752 werd de dochter van dit echtpaar gedoopt¹⁸⁶⁹.

¹⁸⁶¹ Wingens, *Seksueel gedrag*, 7.

¹⁸⁶² *Spectator studenten*, 29 en Veldman, *Passe*, 352.

¹⁸⁶³ AAV 27, 4 juli 1748, fol. 63.

¹⁸⁶⁴ Ridder-Symoens, *Brabanders*, 242.

¹⁸⁶⁵ Met specifiek de aanduiding “student”.

¹⁸⁶⁶ Met dank aan Emiel van der Hoeven, Voorhout. Dit bestand is nu beschikbaar in de studiezaal van het RAL.

¹⁸⁶⁷ Zie *Groot Placcaatboek* III, 502-504.

¹⁸⁶⁸ RAL, Trouwboek NHkerk Leiden.

¹⁸⁶⁹ Volgens een aantekening in marge bij de ondertrouw te Leiden op 13 apr. 1752. Hun dochter Margareta Petronella werd op 5 mei 1752 in de Pieterskerk gedoopt.

Een regelmatig terugkerend probleem bij huwelijkszaken was de minderjarigheid. Mannen onder de 25 jaar vielen onder de ouderlijke macht¹⁸⁷⁰. Tot die leeftijd moesten zij toestemming hebben van de ouders voor hun huwelijk. De Politieke Ordonnantie beperkte zich tot ouderlijke toestemming. De Leidse keur van 1658 bepaalde verder dat bij minderjarigen zonder ouders toestemming van voogden nodig was. Door een huwelijk werd ook de meerderjarigheid bereikt.

Er waren twee manieren voor een student om met het huwelijksbootje in aanvaring te komen. Problemen konden ontstaan tussen de twee geliefden onderling over de trouwbelofte en door invloeden van buitenaf, wanneer ouders of voogden geen toestemming verleenden om te trouwen.

In het eerste geval werd een student aan zijn trouwbelofte herinnerd door zijn meisje. In de zeventiende eeuw kwam dit zes keer voor, in de daaropvolgende eeuw tweemaal¹⁸⁷¹. Deze processen vingen met name in de eerste helft van de zeventiende eeuw aan met de eis van de man een rechtszaak te beginnen of eeuwig te zwijgen¹⁸⁷². Vervolgens vroeg meestal één van de partijen om toewijzing van een procureur pro deo om een rechtszaak te starten.

Een trouwbelofte was bindend, tenzij deze bij minderjarigheid¹⁸⁷³ of in dronkenschap was gedaan¹⁸⁷⁴. Het was gewoonte dat verliefden bij het beloven van eeuwige trouw aan elkaar iets gaven. Voorbeelden hiervan zijn een 'silvere tromp', een 'courale beurs'¹⁸⁷⁵ of een geschreven trouwbelofte¹⁸⁷⁶. Zo had Dirk Haak een trouwbelofte met zijn eigen bloed ondertekend¹⁸⁷⁷.

Een meisje stond niet sterker met zo'n schriftelijk liefdesbewijs. De Leidse academische vierschaar nam Adrianus van Schoonhoven in bescherming en verklaarde het epistel, geschreven aan Margaretha Pieterse van den Bosch 'van geen waarde'. 'Eer deze sententie gewezen wierd, is de gedaagde wegens deze ligtvaardige trouwbelofte, en het misbruik van Gods naam daarin, door den assessor Theologus ernstelijk bestraft; en heeft daar in tegenwoordigheid van den eijsscher, hare advocaten en procureurs verklaart, zulks hem leed te weezen'¹⁸⁷⁸.

Abraham van der Spek, die samen met zijn moeder access had gevraagd aan de ouders van Caatie Verwijk, verbond een eis aan zijn trouwbelofte. Alleen op voorwaarde dat Caatie zich door professor Albinus zou laten onderzoeken of zij nog maagd was, wilde Van der Spek met haar trouwen. Dit deed zij, buiten weten van haar ouders. Vervolgens weigerden Abraham en zijn moeder Jacomijntie van Meijeren een huwelijk. De Verwijks verzochten en kregen een pro deo procureur

¹⁸⁷⁰ Zie voor vrouwen: Haks, *Huwelijk*, 122 en noot 90 op blz. 267. Dit varieerde tussen de 20 en 25 jaar.

¹⁸⁷¹ AAV, 6 juli 1616, 7 sept. 1616; AAV 18 nov. 1622; AAV 5 jan. 1633; AAV 31 okt. 1644, 21 nov. 1644; AAV 21 sept. 1648; AAV 21 okt. 1659; AAV 20 nov. 1726 en AAV 4 juli 1748.

¹⁸⁷² In 1616, 1622, 1633 en 1644.

¹⁸⁷³ AAV 10, 7 sept. 1616 tot 15 jan. 1618, fol. 153v.

¹⁸⁷⁴ A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen: het kopersgeld van de Gouden Eeuw, II Volkskultuur* (Amsterdam 1978) 39.

¹⁸⁷⁵ AAV 24, 24 sept. 1648, fol. 1.

¹⁸⁷⁶ Haks, *Huwelijk*, 111.

¹⁸⁷⁷ AAV 26, 18 jan. 1735, fol. 55v. Zijn casus is ingedeeld bij de clandestiene huwelijken.

¹⁸⁷⁸ AAV 24, 24 sept. 1648, fol. 1.

toegewezen. De partijen moesten voor de commissarissen verschijnen om te proberen de zaak in der minne te schikken¹⁸⁷⁹.

Het aantal verbroken trouwbeloften in Leiden was in vergelijking met andere universiteitsrechtbanken bijzonder hoog¹⁸⁸⁰. In totaal ging het om acht zaken, waarvan vijf in de zeventiende eeuw en de overigen in de achttiende eeuw. In geen geval liet de universitaire rechtbank het komen tot een gedwongen huwelijk na een trouwbelofteproces. Dit was ook het geval in Groningen bij soortgelijke processen¹⁸⁸¹. In een Leids proces in 1616 werd de eis tot trouwen ontzegd vanwege de minderjarigheid van de student, net als in 1648. Een vergelijkbare rechtszaak uit 1644 is waarschijnlijk niet vervolgd. Het kwam in ieder geval niet tot een uitspraak. Via commissarissen probeerde de vierschaar de partijen tot een accord te laten komen. Deze opzet slaagde waarschijnlijk ook in 1622 en 1659, want over deze zaken is daarna is er niets meer in het archief te vinden. Verder royeerde de *rector magnificus* een proces¹⁸⁸² en kreeg een andere zaak geen vervolg omdat de persoon in kwestie geen lidmaat meer was¹⁸⁸³. De zaak uit 1726 betrof slechts een getuigenverklaring. Pedel Pieter Schage zweerde voor de vierschaar dat hij nooit een trouwbelofte had gedaan aan Lena van Hardevelt¹⁸⁸⁴.

In het tweede geval waarbij een huwelijksbootje niet vlot van de helling liep, wilde een (minderjarige) student graag trouwen, maar kreeg hij geen toestemming van zijn ouders of voogden. Hij moest toestemming ontberen, hetzij door afstand, hetzij door onwil. De meeste problemen deden zich voor in de achttiende eeuw (acht maal), tegen een maal in de zestiende- en een maal in de zeventiende eeuw en tweemaal begin negentiende eeuw¹⁸⁸⁵.

Het huwelijk van Jasper Egbertsz van Wou, afkomstig uit Bergen in Noorwegen, en Annetge Geyts uit Leiden stuitte op het probleem van toestemming. Hij had geen toestemming van zijn ouders, waarna de senaat het stadsbestuur vroeg de derde afkondiging van 19 december 1599 op te schorten, tot hij wel een dergelijk testimonium zou bezitten¹⁸⁸⁶. Ook uit Ceylon kwam geen bericht van de ouders van de trouwlustige Gustavus Adrianus Diderich von Söhsten¹⁸⁸⁷.

¹⁸⁷⁹ AAV 27, 4 juli 1748, fol. 63.

¹⁸⁸⁰ Wingens, *Vermeidung*, 87.

¹⁸⁸¹ Kampman, *Groningse student*, 50.

¹⁸⁸² AAV 23, 5 jan. 1633, fol. 12v. tot 2 apr. 1633.

¹⁸⁸³ AAV 27, 4 juli 1748, fol. 63 tot 18 dec. 1748.

¹⁸⁸⁴ AAV 25, 20 nov. 1726, fol. 189v.

¹⁸⁸⁵ Molhuysen, *Bronnen* I, 19 dec. 1599, 118; AAV 24, 19 okt. 1686; AAV 25, 31 mrt. 1710 en 15 feb. 1717 en 24 aug. 1722; AAV 26, 23 aug. 1735 en 30 apr. 1736 en 7 apr. 1739; AAV 27, 23 nov. 1753; AAV 31, 28 mrt. 1791 en 2 mei 1791; AAV 32, 14 juli 1806 en 20 november 1807/23 november 1807, fol. 241.

¹⁸⁸⁶ ASL 28 okt. 1598, Gasparus a Wou, Bergensis, 23 M. Het dorp Wou bij Bergen op Zoom en het bestaan van de Nederlandse familienaam van Wou(w) doet een herkomst uit de Republiek vermoeden. In de ondertrouwinschrijving staat echter heel duidelijk dat de bruidegom, daar Jasper genaamd, afkomstig uit Noorwegen is. RAL Schepenondertrouw 17 december 1599; Molhuysen, *Bronnen* I, 19 dec. 1599, 118.

¹⁸⁸⁷ AAV 32, 20 november 1807/23 november 1807, fol. 241. ASL 17 sept. 1804, Gustavus Adrianus Diderich von Söhsten, Columbo-Indus, 17 M.

Onwil was de reden dat de voogdes van Jan Pieter Vermeulen, zijn stiefmoeder Maria Catharina Fabre, niet instemde met diens voorgenomen huwelijk. De weduwe van Jan Vermeulen schreef dat hij 'van de Latijnsche Schoolen [was] weg-geloopt'. Jan Pieter was 'nu slechts twee en twintig jaaren oud, volstrekt [...] buiten alle kostwinning en buiten alle mogelijkheid, om binnen korten tijd, die te verkrijgen, dat hij aan een losse levenstrant gewoon, en nimmer zijne zinnen op iets bestendigs gevestigd hebbende, zich alzo tot de gewichtige plichten van huisvader geenzins kan hebben voorbereid, dat mitsdien armoede en daar door te veroorzakene rampen op hem en de zijne wagten'. Hij wilde trouwen met een 'meisje, dat hem niets kan aanbrengen, als - mogelijk - een adellijke naam, doch volstrekt niets van 't geen tot het onderhoud van 't leven nodig is'. De voogden van Meijnardus de Goijer meenden dat door 'de vlejende tong van eenen Anna van der Kaaij bij dewelke hij is woonende in sooverre zelfs dat hij eer daar door dan door haar uijterlijke schoonheid betoverd was'¹⁸⁸⁸. Een ander onwilgeval betrof Theodorus Brouwer¹⁸⁸⁹. Hij had zich met trouwbeloften geëngageerd aan Maria van Leeuwen, dochter van Mr. Jan, advocaat en secretaris van Zoeterwoude. Zijn vader Cornelis Brouwer, die te Enkhuizen woonde, wilde geen toestemming geven voor dit huwelijk. De vierschaar besloot de vader aan te schrijven, met het verzoek binnen 14 dagen te antwoorden¹⁸⁹⁰. Cornelis Brouwer reageerde niet binnen de gestelde tijd. De postmeester leverde een certificaat waaruit bleek dat de brief aan Brouwer wel was afgeleverd. Vervolgens ging een nieuwe brief naar vader Brouwer met de mededeling, dat de aantekening van de geboden verzocht was. De pedel moest de brief naar Enkhuizen brengen, zodat er bewijs was of Brouwer de brief geaccepteerd had of niet¹⁸⁹¹. De pedel bracht verslag uit: hij had de brief gegeven, maar geen satisfactorisch antwoord gekregen. Vader Brouwer reageerde weer niet binnen 14 dagen, waarna de vierschaar Theodorus Brouwer toestemming gaf om zijn huwelijksgeboden te laten aantekenen¹⁸⁹².

Er waren vaker problemen met voogden dan met ouders¹⁸⁹³. De vierschaar was op de hand van de studenten. Zij mochten in de meeste gevallen trouwen¹⁸⁹⁴, waarbij in de achttiende eeuw de voorwaarde werd gesteld, dat zij dit op huwelijksvoorwaarden deden.

Naast het weigeren van toestemming konden ouders en voogden een ongewenste verbintenis voorkomen door de student weg te halen uit Leiden. Vooral dreigende huwelijken met komediantes waren berucht. Johan Pieter Recxstoot werd door zijn vader Dionys Recxstoot 'als student te Leiden wegens loszinnig leven naar huis gehaald, vooral om een huwelijk te verhinderen met een beruchte komedian-

¹⁸⁸⁸ AAV 26, 30 apr. 1739, fol. 120-123v.

¹⁸⁸⁹ Er werd een extract uit het doopboek van Enkhuizen overgelegd, om zijn meerderjarigheid te bewijzen.

¹⁸⁹⁰ AAV 25, 31 maart 1710, fol. 121.

¹⁸⁹¹ AAV 25, 17 april 1710, fol. 122.

¹⁸⁹² AAV 25, 6 mei 1710, fol. 122v.

¹⁸⁹³ In acht van de twaalf zaken lagen studenten met hun voogden overhoop.

¹⁸⁹⁴ In 1686, 1710, 1722, 1735, 1736 en 1739. In 1753 werd door de commissie bereikt dat er getrouwd werd. In 1807 werd een gunstig advies doorgegeven aan het Hoog Nationaal Gerechtshof. De zaak van 1806 bleef "in advis". De uitspraken van 1599, 1717 en 1791 bleven onbekend.

te Jaantje Rijndorp'. De voogden Adriaan van der Goes heer van Naters en Hendrick Vockestaart, bloed- en aanbehuwd oom van Philip Andries van der Goes wilden het huwelijk van hun pupil voorkomen. De nagelaten zoon van Philip van der Goes, in zijn leven vice-admiraal van Holland en Westfriesland had volgens hen van zijn jonge jeugd af niet gedeugd. Het begon al met verscheidene klachten van de *praeceptor* van de Latijnse school, bij wie hij in de kost en tot directie van zijn studie was besteed. In Leiden maakte hij schulden. De meeste uitgaven deed hij in gezelschap van 'ligtvaardige vrouwluijden, commedianten en commediennes'. Philip Andries overwoog met een van de commediennes van de Leidse schouwburg te trouwen. Hij was onlangs in Den Haag en logeerde bij de pachter Frishart, op speciaal verzoek van diens dochter. Van der Goes wilde met haar trouwen. De voogden verzochten om opsluiting in een betelhuis buiten acces van alle suspecte personen, tot hij zijn leven beterde¹⁸⁹⁵. Ook Paulus Cornelis van Beeresteijn viel voor de charmes van een 'operatrice' en eindigde in de studentenkamer¹⁸⁹⁶.

Wanneer ondanks het ontbreken van toestemming in het geheim getrouwd was, kon dit clandestiene huwelijksbootje tot zinken worden gebracht. Wanneer er in het geheim in het buitenland getrouwd was, of als er gefraudeerd was met de regels van de Politieke Ordonnantie, dan konden de ouders die er te laat achter waren gekomen dat hun kind al getrouwd was, procederen tegen een clandestien huwelijk. Zij deden dan pogingen tot nietigverklaring, want het huwelijk was zonder hun goedkeuring gesloten.

De rechters van de academische vierschaar verklaarden alle drie de clandestiene huwelijken die voorkwamen nietig. Een deel ervan was in het buitenland gesloten. Zo was Johannes van der Camer in Engeland gehuwd met Johanna Gron-tijs¹⁸⁹⁷. De minderjarigen hadden geen huwelijksproclamaties te Leiden gedaan. Dirk Haak had dit laatste wel gedaan. Na drie geboden was hij op clandestiene wijze op 27 december 1734 in de echt verbonden met Jannetje Davoine. Direct na de nietigverklaring van het huwelijk liet vader Haak zijn minderjarige zoon opsluiten in een verbeterhuis. Vervolgens zette hij hem op de boot naar Oost-Indie¹⁸⁹⁸. Ook Maria Letsen verzocht de academische vierschaar het huwelijk van haar minderjarige zoon nietig te verklaren. Cornelis Walburgius Vrolikhart was op 1 november 1744 in Duitsland zonder haar toestemming met Sophia Helena Harbergen getrouwd¹⁸⁹⁹.

¹⁸⁹⁵ AAV 25, 15 febr. 1717, fol. 133.

¹⁸⁹⁶ AAV 27, 28 dec. 1752, fol. 114.

¹⁸⁹⁷ AAV 25, 1717, fol. 143-149; AAV 24, 25 juni 1680, fol. 148v en sententie 26 okt. 1680.

¹⁸⁹⁸ AAV 26, 28 dec. 1734, fol. 53, 18 jan. 1735, fol. 55v, 21 en 25 feb. 1735, fol. 58 en 10 maart 1735, fol. 58v.

¹⁸⁹⁹ AAV 27, 6 mei 1745, fol. 7v. Rekest van Maria Letsen, weduwe Matthias Vrolikhart als moeder en voogdesse van haar minderjarige zoon, lidmaat van de universiteit. Haar zoon werd op 24 dec. 1744 opgepakt en hij zat nu in een verbeterhuis te Delft. Tot haar schrik bleek hij intussen getrouwd te zijn. Met een verwijzing naar de Politieke Ordonnantie verzocht zij om een nietigverklaring van dit huwelijk, 'dat het er nooit geweest is'.

Seks was in principe alleen toegestaan binnen het huwelijk. Aangezien een huwelijk meestal pas na de studententijd plaatsvond, waren studenten dus al enkele jaren geslachtsrijp, voordat ze daar iets mee mochten doen. In de praktijk waren toch velen seksueel actief¹⁹⁰⁰. In diverse spectators kwam een vader onaangekondigd langs in Leiden, waarna hij zijn zoon niet thuis trof, omdat die de nacht elders bij een meisje had doorgebracht¹⁹⁰¹. In de *Spectator der studenten* verhaalde een student over de regelmaat hiervan, zo was 'het huis van het een of ander aartig en inschikkelyk Meisje des nagts myn gewoon verblyf'¹⁹⁰².

Het soort meisjes waar het in dit soort gevallen om ging, waren meestal dienstmeisjes of hospita's of hun dochters¹⁹⁰³. Exclusiviteit was niet een kenmerk van deze relaties. De schoonmaakster van de kleermaker Hollebeek gaf toe 'vleeselijk beken't te zijn door de studenten in huis¹⁹⁰⁴. Naast seksuele relaties met huisgenotes was er ook buitenechtelijke seks mogelijk met 'Blonde Mietje' en haar collega's¹⁹⁰⁵. Al hoefde je volgens Haller niet bang te zijn door een prostitutie in verleiding te worden gebracht, 'weil ihre Aufführung viel zu viehisch und die Geltbegierde zu grob ist'¹⁹⁰⁶.

De samenleving keurde prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw af, maar justitie gedoogde het¹⁹⁰⁷. Veel studenten maakten gebruik van de diensten van prostituees. Bijna in elk verhoor van opgepakte Leidse prostituees tijdens de vervolgingen in de jaren 1720 en '30 kwam naar voren dat studenten tot de klan-tenkring behoorden. Studenten gingen meestal gezamenlijk en in min of meer benevelde toestand op stap naar de hoeren¹⁹⁰⁸. Het ging hierbij niet om individuele lustbevrediging¹⁹⁰⁹. Wingens wijst erop dat dit collectieve hoerenlopen door studenten gedurende de hele vroegmoderne tijd¹⁹¹⁰ een groepsrite lijkt te zijn: een groeps- en leeftijdsbepaalde noodzaak tot demonstratie van ieders mannelijkheid. Het kwam voor dat tijdens de activiteit zelf meerdere studenten aanwezig waren: ze deden mee of keken toe¹⁹¹¹. Ook de dames naakt rond laten dansen was een geliefd tijdverdrijf bij Leidse studenten¹⁹¹².

Het was niet moeilijk in contact te komen met dames van lichte zeden. De hospes kon wat bijverdienen door dames te regelen¹⁹¹³. Studenten konden verder hun

¹⁹⁰⁰ Jong, *Gouda*, 153.

¹⁹⁰¹ Bijvoorbeeld Ziel, *Satire*, 12 uit *De Opmerker*, 383-384.

¹⁹⁰² *Spectator studenten*, nr. 19, 152.

¹⁹⁰³ Zie Wingens, *Losbandig*, 21.

¹⁹⁰⁴ RAL, O.R.A. 10, X, 2 mrt. 1741, fol. 56v.

¹⁹⁰⁵ Mauricius, *Studentenleven*, 10.

¹⁹⁰⁶ Lindeboom, *Haller*, 32.

¹⁹⁰⁷ Haks, *Huwelijk*, 74.

¹⁹⁰⁸ O.a. Noordam, *Verleiding*, 107-108 Studenten die werden opgepakt hadden meer op hun kerfstok dan alleen omgang met een prostitutie. AAV 14, 1726, fol. 160v. [de zaak betreffende Johanna Lipsius]

¹⁹⁰⁹ Wingens, *Seksueel gedrag*, 86.

¹⁹¹⁰ Ibidem, 97.

¹⁹¹¹ Ibidem, 86.

¹⁹¹² D. J. Noordam, "Lust, last en plezier: vier eeuwen seksualiteit in Nederland", in: Dupuis, H. M. e.a., *Een kind onder het hart. Volkskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam 1987) 145.

¹⁹¹³ RAL, O.R.A. 10, X, 2 mrt. 1741, fol. 56v.

vertier zoeken in herbergen, waar ook wel de gelegenheid was zich in een kamer-tje terug te trekken met een (dienst)meisje. Koppelaars(ers) brachten vraag en aanbod bijeen. Gerrit van Alteren wierf zowel mondeling als schriftelijk bij de huizen en kamers van studenten voor het bordeel van zijn schoonmoeder, zeggende: 'Daar zijn trant van hoertjes aan ons huis, gij kunt plaisier hebben'¹⁹¹⁴. Pedel Pieter Bailly raakte zijn baan kwijt, toen de senaat erachter kwam, dat hij 'de studenten verleyden en brogte in oneerlyke huysen, daer sy niet alleen haer geld, twelck hen de ouders tot onderhoud van hunne studien toesonden, maer ook haere gezondheid verloor'¹⁹¹⁵. In Leiden bestond in de achttiende eeuw waar-schijnlijk geen groot bordeel met verschillende vaste meisjes¹⁹¹⁶. In de huizen waar de hoeren hun beroep uitoefenden, woonden zelden meer dan twee meisjes. De organisatie was kleinschalig en meestal in handen van vrouwen. Van een zakelijk, hard bedrijf met pooiers en min of meer vaste prijzen was in de achttiende eeuw geen sprake¹⁹¹⁷.

De rosse buurten bevonden zich in het Leiden van de achttiende eeuw bij de verschillende knooppunten van land- en waterwegen buiten het eigenlijke stads-centrum, namelijk bij de stadspoorten en de markten¹⁹¹⁸. De belangrijkste buurten waren achter de Witte Poort, de Beestenmarkt, de Turfmarkt en de Haven¹⁹¹⁹.

Buiten de bordelen konden studenten ook aan hun trekken komen op straat. Leiden was met Den Haag en Amsterdam één van de weinige steden waar in de achttiende eeuw straatprostitutie voorkwam¹⁹²⁰. Met name op de Haarlemmerstraat, maar ook op de Breestraat werd getippeld¹⁹²¹. Daarnaast was het mogelijk in de trekschuit contacten te leggen¹⁹²². Sommige dames gebruikten de kerk niet alleen als wervingsplaats, maar ook als afwerkplek. Tegen de pilaren in de Pieterskerk¹⁹²³ of tegen de buitenmuur vond seksueel contact plaats tussen prostitutees en studenten¹⁹²⁴. Ook evenementen als de Valkenburgse paardenmarkt en kermissen werden drukbezocht door dames van lichte zeden¹⁹²⁵.

Naast de hiervoor beschreven seksuele contacten, die met instemming van beide partijen plaatsvonden, waren er onvrijwillige ontmoetingen. Over verkrachting en aanranding, overigens een hedendaags onderscheid, informeert ons het criminele gedeelte van het archief van de Leidse academische vierschaar.

¹⁹¹⁴ D. J. Noordam, "Prostitutie in Leiden in de 18de eeuw" in: D. E. H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 74. Wingens, *Seksueel gedrag*, 83 noemt hem Gerrit van Altena.

¹⁹¹⁵ Molhuysen, *Bronnen* I, 10 nov. 1598, 108.

¹⁹¹⁶ Noordam, *Verleiding*, 109.

¹⁹¹⁷ Noordam, *Lust*, 141.

¹⁹¹⁸ Noordam, *Prostitutie facetten*, 71.

¹⁹¹⁹ Ibidem, 72. Hierin op blz. 101-102 een lijst met 42 prostitutees uit 1725. Blz. 72: Het huis op de Markt bij de Kruisstraat was een trefpunt voor met name Engelse studenten. Blz. 73: Ook kwamen veel studenten naar herberg "de Swan" aan de Haarlemmertrekvaart/Korte Mare.

¹⁹²⁰ Haks, *Huwelijk*, 73.

¹⁹²¹ Noordam, *Prostitutie facetten*, 74.

¹⁹²² Roekeloze student, 85.

¹⁹²³ Haks, *Huwelijk*, 73. N.B. Het gaat hier om een bewering tijdens een belediging.

¹⁹²⁴ RAL, O.R.A. 10, V, fol. 90v.-91.

¹⁹²⁵ Deursen, *Volkskultuur*, 36.

Opvallend aan de verkrachtingen hierin gevonden, was dat diverse zaken zich in het openbaar afspeelden. Op 30 mei 1686 werd een (onbekend gebleven) meisje, dat met haar vader rond 22.30 uur aan het wandelen was, bij hem weggerukt. Studenten sloegen de vader in elkaar en verkrachtten het meisje tweemaal op een stoep in de Houtstraat voordat de wacht kon ingrijpen¹⁹²⁶. De tweede zaak betrof Hanna Lipsius, die in 1726 na een avondje stappen de volgende dag door vier studenten bij haar moeders huis opgehaald werd. Zij mishandelden en verkrachtten haar in de Raamsteeg (in een rosse buurt¹⁹²⁷), terwijl omwonenden en voorbijgangers niets konden doen, omdat de studenten alle vier een degen hadden en zo een overmacht bezaten. 'Eenige buuren, die over haar onderdeur lagen' werden door de studenten gedwongen 'sig in huys te begeeven', anderen werden bij het venster vandaan gevloekt en wandelaars die door de steeg wilden, werden gedwongen terug te keren¹⁹²⁸. Uiteindelijk brachten ze Hanna Lipsius thuis. Een week later waren drie van de vier studenten betrokken bij een mishandeling en verkrachttingszaak in herberg 'de Romein' aan de Haagse Schouw, terwijl nummer vier elders aan zijn gerief probeerde te komen¹⁹²⁹.

De groepsgeest (het niet voor elkaar onder willen doen) en de hoeveelheid genuttigde drank speelden bij deze misdrijven ook een rol¹⁹³⁰. Naast deze groeps-misdrijven was er in Leiden ook in een geval sprake van een individu dat zich misdroeg. In 1692 brak de student Borman in bij een bejaarde vrouw en probeerde haar te verkrachten¹⁹³¹. Toen hij zijn 'brutale en boose lusten' niet kon bevredigen sloeg hij de inboedel kort en klein¹⁹³².

In dit geval is de uitspraak van de rechter onbekend¹⁹³³. In 1686 bij de zaak met het wandelende meisje moest een boete van f 400 betaald worden. De vier verdachten in de zaak Lipsius waren gevlucht. De vierschaar veroordeelde hen bij verstek tot een boete van f 100 per persoon, verklaarde hun academische voorrechten voor vervallen en liet hun namen uit het *album studiosorum* schrappen¹⁹³⁴. Hun gezamenlijk misdragen in de herberg werd aangevoerd tijdens de zaak Lipsius. Hierdoor kwam het niet tot een aparte veroordeling.

In deze processen werd nooit alleen de verkrachting bestraft. Het speelde een ondergeschikte rol tussen de bijkomende zaken, zoals mishandeling van de vader in 1686, inbraak en vernieling in 1692 en verstoring van de openbare orde in 1726. Wingens concludeerde uit de vonnissen dat de rechters zich meer aantrokken van de schending van de openbare orde, met name van de openbare zedelijk-

¹⁹²⁶ Wingens, *Deviant*, 12-13 en 15.

¹⁹²⁷ Wingens, *Seksueel gedrag*, 82.

¹⁹²⁸ Wingens, *Deviant*, 13-15.

¹⁹²⁹ Ibidem, 16-17.

¹⁹³⁰ Ibidem, 17.

¹⁹³¹ Ibidem, 18.

¹⁹³² Wingens, *Seksueel gedrag*, 108.

¹⁹³³ Dat geldt ook voor een zaak uit 1756. Kandidaat predikant Willem Verhagen werd door Wilhelmina Maria Renier ervan beschuldigd dat hij haar op 21 augustus 1756 had willen verkrachten. Rector en assessoren verwezen hen door naar de promotor voor een onderzoek. AAV 8, 18 sept. 1756.

¹⁹³⁴ Wingens, *Deviant*, 19-20.

heid dan van de delicten. Verkrachtingen kwamen voornamelijk ter sprake in verband met andere vergrijpen¹⁹³⁵.

‘Dat hij gedetineerde deselve dienstmaecht neffens de voorsz. Nicolaes Brouwers forcelijck tegen de stoep ofte het heck heeft aengeset, ende haer onder de kleeren gevat, ende seer oneerlick aengetast, sodanich dat de voorsz. deesser seer heftich heeft beginnen te schreeuwen’¹⁹³⁶. Een vrouw op haar kwetsbaarst: op een donkere winteravond, alleen over (de stille) straat, gedwongen door de verplichtingen die haar werk met zich meebracht. Gelukkig was de binnenwacht in de buurt. Zij kwamen op haar gegil af¹⁹³⁷.

In tegenstelling tot de zeventiende eeuw bepaalde in de achttiende eeuw bij aanrandingen niet het misdrijf, maar de staat (dronkenschap) van de dader de strafmaat¹⁹³⁸.

Opvallend was dat de student Brouwers in 1669 voor het aanranden een zwaardere straf kreeg dan de verkrachters¹⁹³⁹ uit 1686 en 1727. Zijn privileges werden vervallen verklaard en zijn naam uit het *album studiosorum* geschrapt. Brouwers kreeg ook een geldboete van f 200 en werd twee jaar uit Leiden verbannen. Het lijkt erop dat de promotor een afschrikwekkend voorbeeld wilde stellen, mogelijk was er in deze tijd een verhoogde frequentie van straatgeweld¹⁹⁴⁰. De student Lemker, die in 1731 onder andere twee meisjes tegen hun zin wilde zoenen, zat twee weken in voorarrest en kreeg een boete van f 100¹⁹⁴¹. Het derde geval van aanranding vond plaats in 1791. Door het schrijven van een smeekschrift kwamen de studenten Bikker en Van Suchtelen er redelijk vanaf. De vierschaar behandelde de zaak niet crimineel, maar ‘civiel en composibel’¹⁹⁴².

Waarschijnlijk kwamen aanranding en verkrachting veel vaker voor dan de voornoemde gevallen. Ten opzichte van vrouwen, die door hun lage sociale afkomst en hun risicovolle beroepen als dienstmeid of prostituee zeer kwetsbaar waren, toonden studenten in seksueel opzicht een geringe mate van zelfbeheersing. De wetenschap dat deze vrouwen zich niet zo snel tot de academische vierschaar zouden wenden, versterkte hun onbeheerste gedrag. Wanneer zedendelicten dan toch in de rechtszaal naar voren kwamen, was dit meestal in combinatie met een door de Promotor aangegeven verstoring van de openbare orde¹⁹⁴³.

Niet alleen uit de paragraaf over verkrachting blijkt dat sommige studenten vrouwen als inferieure wezens zagen, op wie je je mocht uitleven. Ook in de studentenlectuur waren voorbeelden te vinden van studenten die meenden dat een vrouw “nee” zegt, wanneer zij “ja” bedoelt. De studenten kregen een beeld voorgeschoteld van vrouwelijke onverzadigbaarheid¹⁹⁴⁴. De schelmenroman *De Leyd-*

¹⁹³⁵ Wingens, *Seksueel gedrag*, 111-112.

¹⁹³⁶ AAV 13, jan. 1669, fol. 76.

¹⁹³⁷ Wingens, *Seksueel gedrag*, 115.

¹⁹³⁸ Ibidem, 119.

¹⁹³⁹ Het verschil tussen verkrachting en aanranding is door Wingens aangebracht en niet uit de bronnen gehaald.

¹⁹⁴⁰ Wingens, *Seksueel gedrag*, 120.

¹⁹⁴¹ Ibidem, 122.

¹⁹⁴² Ibidem.

¹⁹⁴³ Ibidem, 165.

¹⁹⁴⁴ Ibidem, 60.

sche straatschender, ofte roekeloze student van rond 1700 gaat in woord en beeld behoorlijk ver. De hoofdpersoon stak een meisje, dat wilde vluchten na door hem te zijn aangerand, met een degen in haar zij¹⁹⁴⁵. Daarnaast voelde hij ook wel wat voor een huisgenote, die bij hem ‘een ongemeene aanvechting van den grooten Turk’ opwekte. Hij zocht contact met haar, nam haar op schoot en kustte en streelde haar, ‘dat het zoete diertje het water in de mond begon te kommen’. De student gooide haar op bed ‘en deed er zijn dingen mee, hoewel ze propter eerbaritatem en welstantiam’ verzet bood. In de *Spectator der studenten* belandde een student met een winkelmeisje achter de toonbank in een achterkamer. Het meisje weigerde hem niets. ‘’t Is waar, zij hadt er wel wat tegen; maar dit was slechts welstaanshalve. Zij deedt, zoo als alle meisjes in diergelijke omstandigheden doen’¹⁹⁴⁶.

Seksuele contacten bleven niet altijd zonder gevolgen, al waren condooms waarschijnlijk in Leiden bekend¹⁹⁴⁷. Studenten liepen het gevaar een geslachtsziekte op te lopen en konden ongewenst vader worden. In geval van zwangerschap probeerden zij in eerste instantie samen met de families voor een oplossing te zorgen, praktisch en financieel. Het meisje ging wel elders uit logeren om daar te bevalen¹⁹⁴⁸. Over de financiële kant ervan werd onderhandeld. Zo lieten Susanna Pret en haar vader Bartholomeus de student A. van Nieupoort en zijn ouders weten, dat zij zwanger was en een vergoeding voor de kraamkosten en de verdere opvoeding wilde¹⁹⁴⁹. Wanneer de families er samen niet uitkwamen, legden zij de zaak voor aan rector en rechters, waar diverse zaken financieel werden geregeld. In de zeventiende eeuw wikkelde de academische vierschaar twaalf ongewenste zwangerschappen af, tegen achttien in de achttiende eeuw.

Vaderschapsakties waren rechtszaken, meestal op initiatief van de ongehuwde (aanstaande) moeder gestart. Het doel was door de rechter de vader, die zich aan zijn verantwoordelijkheid tegenover moeder en kind wilde onttrekken, aangewezen te krijgen. Een belangrijke reden een proces aan te spannen was het financiële aspect. Voor de geboorte en het opgroeien van het kind moesten immers kosten gemaakt worden waar de moeder de vader graag in zag bijdragen¹⁹⁵⁰. Een tweede motief was eerherstel. Voor de vierschaar eiste de vrouw dat het tot een huwelijk zou komen, of dat zij anders een bedrag kreeg voor haar ‘defloratie’ (ontmaagding). Niet elke vrouw wilde trouwen, waarschijnlijk werd deze eis ook gesteld ter versterking van haar positie bij het proces. De eis tot trouwen suggereert dat de seksuele relatie was voortgekomen uit een vaste verhouding en vooruitliep op het huwelijk¹⁹⁵¹. Diverse rechtszaken werden alsnog in onderling overleg geregeld.

¹⁹⁴⁵ Ibidem, 125.

¹⁹⁴⁶ Wingens, *Deviant*, 25.

¹⁹⁴⁷ Noordam, *Verleiding*, 108.

¹⁹⁴⁸ AAV 26, 24 aug. 1734.

¹⁹⁴⁹ AAV 8, ca. 1796.

¹⁹⁵⁰ Haks, *Huwelijk*, 75.

¹⁹⁵¹ Haks, *Huwelijk*, 88.

Meestal was een vrouw overgehaald met een trouwbelofte, lieve woordjes, of drank. Susanna Gerom was ‘naer vele liefkosereije ende minnelijcke versoecken’ zwanger geraakt¹⁹⁵². Bij enkele zwangerschappen was drank in het spel, zoals bij deze: ‘In den gepasseerde jaare 1793 ter geleegendheid der Leijdse kermis, de suppliant heeft overgehaald, om met hem in eene broedertjeskraam te gaan, alwaar hij haar op broedertjes heeft getracteerd en met haar twee flessen wijn gedronken. Dat de suppliant door den wijn bevangen zijnde geraakt, op de instantie van gemelde Knok, met hem is mede gegaan naar eene herberg aan de Galgpoort binnen deze stad. Dat, gemelde Knok met haar suppliant in een aparte kamer zijnde, en haar hebbende aangezet om weder wijn met hem te drinken, haar eindlijk zo verre heeft verleid, dat hij vleeschlijk met haar heeft geconverseerd¹⁹⁵³. Rachel Jeanville, ongeveer 23 jaar oud, was na ‘vele en verscheijde belofte [...] eijndelijck door het ingeeven van sterke dranck’ in mei 1721 met Mechiel Theodoor Milo, meerderjarig lidmaat, naar bed geweest¹⁹⁵⁴.

Een vrijpartij van de student van Suchtelen in 1787 had voor hem een nachtmerrie-achtige afloop¹⁹⁵⁵. Hij had een bijzonder vasthoudend meisje zwanger gemaakt, waarna zij alles in het werk stelde om hem te laten betalen. Aanvanke-lijk leek de zaak op andere vaderschapsakties. Antje van de Vijver, werkzaam als meid, kwam klagen bij de *rector magnificus* over de student van Suchtelen. Zij was zwanger van hem, maar hij had slechts f 25 van de door hem toegezegde f 250 betaald. Van Suchtelen beloofde te betalen, maar wilde dat het meisje na ontvangst van het geld van alle aanspraak op hem afzag¹⁹⁵⁶. Maar was Antje van de Vijver wel zwanger? Dokter Terne kwam langs bij de *rector magnificus* om hem te waarschuwen tegen bedrog, ‘hoedanig door zulke meisjes meermalen geschied’. Met de vroedvrouw was Antje naar de dokter gekomen. Deze twijfelde of ze zwanger was. Als het wel waar was, dan was ze niet langer dan twee maanden in verwachting¹⁹⁵⁷. Een week later twijfelde ook vroedmeester Soek aan haar zwangerschap, die hij, indien bewaarheid, op ruim vier maanden schatte¹⁹⁵⁸. Twee weken later kwam Antje van de Vijver weer bij *rector magnificus* Schultens. Zij gaf te kennen dat ze niet (meer) zwanger was en wist dat ze Van Suchtelen’s geld niet zou krijgen. Ze zei de stad uit te willen gaan en kreeg van de *rector magnificus* f 18,-, 15 reisgeld, van het geld dat hij voor de student had bewaard in deze zaak¹⁹⁵⁹. ‘Is dit een manier van doen, een “meisie” die een kwakraam [mis-kraam] bij u gehad heeft zo te laten zitten?’, beet ze vervolgens de student toe per brief¹⁹⁶⁰. De *rector magnificus* liet zij schriftelijk weten: ‘dat er geen plaas zal

¹⁹⁵² AAV 25, 13 okt. 1718, fol. 150.

¹⁹⁵³ AAV 31, 24 febr. 1794, fol. 206v.

¹⁹⁵⁴ AAV 25, 11 april 1722, fol. 175.

¹⁹⁵⁵ Twee opties in ASL 15 sep. 1784 Abraham Johan van Zuchtelen, Davenportensis, 20 J (geb. 1764) of eventueel, bij later inschrijven dan de rechtszaak: ASL 22 okt. 1787 Henricus van Suchtelen, Davenport-Transisalanus, 20 J (geb. 1767). De familie van Suchtelen staat in het *Nederlands Adelsboek* 1952 en 1979.

¹⁹⁵⁶ Dagboek rector-magnificus Schultens, 22 mei 1787, fol. 60.

¹⁹⁵⁷ Dagboek rector-magnificus Schultens, 27 juni 1787, fol. 79v.

¹⁹⁵⁸ Dagboek rector-magnificus Schultens, 3 juli 1787, fol. 83.

¹⁹⁵⁹ Dagboek rector-magnificus Schultens, 18 juli 1787, fol. 95.

¹⁹⁶⁰ Dagboek rector-magnificus Schultens, 30 juli 1787, bijl. 47.

weze of ik zal mijn heer van Zugtelen na volge en hem nergens met rustlaten al zou ik er mijn jong leven voor laten'¹⁹⁶¹. Waar reisde Antje vervolgens naartoe? Juist, Deventer, de plaats van herkomst van Van Suchtelen! Daar stond ze op de stoep bij vader Abraham Henricus van Suchtelen, met wie zij tot een financiële regeling kwam¹⁹⁶².

Ook Charles Field kreeg een strijdlustige vrouw tegenover zich bij de academische vierschaar¹⁹⁶³. Hij had al eerder met dit bijltje gehakt. Het jaar daarvoor had hij door toedoen van een andere vrouw, Jacoba Broekhuijsen, ook daar gestaan voor een vaderschapsactie. Maria Prenger vroeg rector en rechters om een procureur pro deo, om tegen Field die haar 'geinpregneerd' had, te kunnen procederen. Haar verzoek werd afgeslagen, om redenen van voorgaand kwaad gedrag¹⁹⁶⁴. Zij liet zich niet uit het veld slaan en kwam een maand later opnieuw met een request. Door het afslaan van haar verzoek was zij volgens eigen zeggen bijna verstoken van haar goed recht hem te vervolgen. Nu had ze een akte van non-vermogen bij schout en schepenen gehaald, waarna haar een pro deo procureur werd toegestaan¹⁹⁶⁵.

Zo begonnen veel vaderschapsakties, met een verzoek van de vrouw om een pro deo procureur¹⁹⁶⁶. In twee gevallen, net als bij de problemen met de trouwbeloften, namen mannen het initiatief¹⁹⁶⁷. Zij wilden van het geroddel af en daagden de vrouw haar aktie te beginnen of 'eeuwig te zwijgen'. Dit initiatief kon ingegeven zijn door de angst. Jacob Cats had slapeloze nachten, want hij vreesde 'dat mij 't onwettig kind stond thuis te zijn gebracht'¹⁹⁶⁸. Hij had zich immers prima vermaakt met Louisa, het knappe dienstmeisje van zijn hospita. Zij hadden onder andere gezongen en van haar taak de bedden van de huurders op te maken, kwam niet veel. De hospita kwam erachter dat het er iets te gezellig aan toe ging en Louisa kon gaan. Haar opvolgster Griet, met 'een bakkes van Medusa' was alles behalve aantrekkelijk. De studenten maakten voortaan hun bed zelf op, ruimden hun kamers op en trokken een stuurs gezicht als zij haar werk kwam doen. *Medusa* nam wraak door te beweren dat Louisa zwanger was van één van de huurders. Dit zorgde voor ruzie en onrust. Cats nam rechtsgeleerden in de arm om aan een voortijdig en ongewenst huwelijk te ontkomen. Uiteindelijk bleek dat Griet gelogen had¹⁹⁶⁹.

¹⁹⁶¹ Dagboek rector-magnificus Schultens, 3 aug. 1787, fol. 99, bijl. 50.

¹⁹⁶² Dagboek rector-magnificus Schultens, 11 sept. 1787, bijl. 51-55.

¹⁹⁶³ AAV 4, 9 nov. 1764-16 nov. 1764, fol. 136-137v.

¹⁹⁶⁴ AAV 27, 15 apr. 1765, fol. 195v.

¹⁹⁶⁵ AAV 27, 13 mei 1765, fol. 196.

¹⁹⁶⁶ Bijvoorbeeld: AAV 25, 25 juni 1689 – 8 juli 1689, fol. 33. Ibidem 2 okt. 1697 – 2 mrt. 1699, fol.

70. Ibidem, 13 okt. 1718, fol. 150. Ibidem, 11 apr. 1722, fol. 175. Ibidem, 17 nov. 1727, fol. 194.

AAV 26, 19 jan. 1733 – 14 apr. 1733, fol. 29v. Ibidem, 24 aug. 1734, fol. 42. Ibidem, 4 dec. 1738 –

27 mei 1739, fol. 111. AAV 27, 28 jan. 1760 – 18 feb. 1760, fol. 156v. Ibidem, 15 apr. 1765, fol.

195v. AAV 28, 16 sept. 1765 – 24 okt. 1765, fol. 3.

¹⁹⁶⁷ AAV 25, 20 mrt. 1696 en ibidem, 16 nov. 1706 – 2 feb. 1707, fol. 108v.

¹⁹⁶⁸ Zie ook Haks, *Huwelijk*, 87.

¹⁹⁶⁹ Berge, *Jacob Cats*, 18-20.

In diverse gevallen bleken de vrouw en de student in één huis te hebben gewoond: zij was de dochter van de hospes of de dienstmeid¹⁹⁷⁰. Soms had de jongen zelfs toestemming tot verkering ('acces') gevraagd aan de ouders van het meisje. Die ouders voelden zich dan ook bedrogen. Zij zagen de student als toekomstige huwelijkspartner van hun dochter, maar hij liet haar zitten toen ze zwanger bleek te zijn. De ouders, en meestal de vader, stonden het meisje bij in de rechtszaak.

Onder de lidmaten die bij een vaderschapsaktie betrokken waren was als enige aanzienlijke persoon ene Simon Naw (Nau) uit Orléans uit het gevolg van de prins van Bohemen betrokken¹⁹⁷¹. Van twintig betrokkenen is de inschrijving in het *album studiosorum* teruggevonden. Vijf van hen studeerden rechten, vier theologie, drie medicijnen, twee filosofie, twee wiskunde en één was leraar Engels.

Hun leeftijd geeft een indicatie of het bij deze zaken om jonge studenten gaat, die net onder de vleugels van hun ouders vandaan in moeilijkheden kwamen in de grote stad of om (afgestudeerde) lidmaten. Zoals al eerder opgemerkt, zijn de leeftijden uit het *album studiosorum* een grove indicatie. De leeftijd ten tijde van de vaderschapsaktie varieerde van circa 20 tot 47 jaar. De meeste mannen vielen in de categorie twintigers, met een gemiddelde leeftijd van ongeveer 25 jaar.

Meer nog dan de leeftijd kan de duur van het verblijf in Leiden tot het proces iets zeggen. Acht van de twintig studenten kwamen tussen 0 en 2 jaar na hun aankomst in de problemen, waarbij twee duidelijk om deze zaak zijn gevlucht onder de hoede van de veilige jurisdictie van de academische vierschaar. De gemiddelde leeftijd van deze acht is 24,25 jaar. De andere twaalf waren al zo'n vier tot negentien jaar geleden ingeschreven en hun gemiddelde leeftijd is 30,25 jaar! De mannen die betrokken raakten bij vaderschapsakties waren dus niet echt jonge studenten, maar de wat oudere lidmaten van de universiteit.

Het aantal vaderschapsakties was in Leiden in vergelijking met andere universiteitsrechtbanken bijzonder hoog¹⁹⁷². In totaal ging het om 33 zaken, waarvan 14 in de zeventiende eeuw, gevolgd door een lichte stijging van 19 in de achttiende eeuw.

In geen enkele zaak die voor de academische vierschaar kwam, werd de eis tot trouwen ingewilligd¹⁹⁷³. Wel moest de man diverse keren betalen, maar meestal minder dan het geeiste bedrag voor defloratie, kraamkostenvergoeding en alimentatie voor het kind. De bedragen, geëist voor defloratie, varieerden enorm. Het laagste bedrag was *f* 200¹⁹⁷⁴, het hoogste 1000 gouden ridders, dus *f* 14.000¹⁹⁷⁵.

¹⁹⁷⁰ AAV 26, 24 aug. 1734, AAV 26, 19 jan. 1733, AAV 24, 29 april 1651 fol. 33 en AAV 25, 25 juni 1689 fol. 33.

¹⁹⁷¹ AAV 11, 17 febr. 1629, fol. 139v. en 28 nov. 1629, fol. 166.

¹⁹⁷² Wingens, *Vermeidung* 87.

¹⁹⁷³ Zie over het trouwen in geval van zwangerschap ook Kooijmans, *Hoorn*, 144 en Jong, *Gouda*, 154.

¹⁹⁷⁴ AAV 24, 8 mei 1652 en AAV 27, 17 juni 1747.

¹⁹⁷⁵ AAV 31, 31 mrt. 1792. In 1749 was de waarde van een gouden rijder 14 gulden.

De vergoeding van de kraamkosten schommelde tussen de *f* 40¹⁹⁷⁶ en *f* 100¹⁹⁷⁷ (met een gemiddelde van *f* 70) en aan alimentatie voor het kind werd van *f* 1,33¹⁹⁷⁸ tot *f* 4¹⁹⁷⁹ per week gevraagd. De vader moest alimentatie opbrengen tot het kind een bepaalde leeftijd had bereikt of tot het zelf werk had. Meestal veroordeelde de academische vierschaar de vader in een keer een bepaald bedrag van enkele honderden guldens te betalen. De vergoeding van de kraamkosten bedroeg ongeveer *f* 50¹⁹⁸⁰ en de alimentatie kwam op circa 30 stuivers per week¹⁹⁸¹.

Niet alle vaderschapsacties eindigden met een zak geld voor de moeder. Enkele zaken verzandden en verdwenen zo uit ons blikveld. In de achttiende eeuw bleek het mogelijk voor mannen met een eed hun onschuld te bewijzen¹⁹⁸². Zo ontzegden de rechters van de vierschaar in 1705 de eiseres haar eis 'mits gedaagde eed aflegt, dat hij binnen de tijd van veertien maanden voor haar verlossing geen vleselijke conversatie heeft gehad en dus geen vader is'¹⁹⁸³. Na het zweren van een dergelijk eed werd de naam van de vader door de predikant uit het doopboek geschrapt¹⁹⁸⁴.

Het kind groeide op bij de moeder of elders, zo had jonkheer Seger van Almeringen zijn kind ondergebracht bij de Leidse kleermaker Cornelis Willemsz¹⁹⁸⁵. Le Francq van Berkhey verhaalde van een originele manier om een kind ergens te laten opvoeden en financieel onderhouden. In *De braadpan, op sint nicolaas candidaats vaatje* volgt de historie van de nette student Denkwel. Zijn wrekkige oom en voogd heeft de ijverige Denkwel wat sober bedeed, maar hij heeft genoeg om van te leven¹⁹⁸⁶. In Leiden werd hij verliefd op de domineesdochter Vlugje, die hij nog kende uit zijn jeugd in Zeeland¹⁹⁸⁷.

Zij is in behoeftige omstandigheden geraakt, na het overlijden van haar vader. Denkwel spreekt rijke kennissen aan en er zijn studenten die een gift geven voor de weduwe en haar dochter. Het gelukkige paar gaat in ondertrouw en Vlugje raakte zwanger. Denkwel's goede hospita blijkt de dochter van een vroedvrouw te zijn en zij zorgde voor kleertjes en dergelijke. Twee dagen voor Sint Nicolaas beviel Vlugje van een zoon. De hospita weet een manier om aan geld voor het kind te komen en zegt Denkwel: nodig studenten uit (geen klaplopers) en schenk wijn. Zeg dan bij de bon santé: 'Mijn Heeren, 'k heb voor een soupé, nu geen colation, of andren omslag ree; A la Studenticoos, een boterham, wat worst en kaas en brood'. Er komt vast een student met het initiatief op avontuur te gaan

¹⁹⁷⁶ AAV 25, 13 okt. 1718.

¹⁹⁷⁷ AAV 24, 29 apr. 1651. Ibidem, 8 mei 1652. AAV 25, 2 okt. 1697. Ibidem, 11 mei 1705.

¹⁹⁷⁸ AAV 24, 10 apr. 1625 – 17 apr. 1625, f. 77.

¹⁹⁷⁹ AAV 24, 4 mrt. 1682 en AAV 25, 11 mei 1705.

¹⁹⁸⁰ AAV 24, 8 mei 1652 en 4 mrt. 1682.

¹⁹⁸¹ AAV 11, 10 apr. 1625. AAV 24, 8 mei 1652 en 13 mrt. 1658 en 4 mrt. 1682. Haks vond soortgelijke bedragen in uitspraken: ca. *f* 50 kraamkosten en tussen de 20 en 30 stuivers alimentatie per week. Haks, *Huwelijk*, 95.

¹⁹⁸² Zie voor het gebruik van een eed ook Haks, *Huwelijk*, 90-93.

¹⁹⁸³ AAV 25, 23 okt. 1705, fol. 105.

¹⁹⁸⁴ AAV 25, 11 mei 1705 – 13 okt. 1705. Ibidem 16 nov. 1706 – 2 feb. 1707. AAV 26, 4 dec. 1738 – 27 mei 1739.

¹⁹⁸⁵ AAV 10, 14 aug 1601, fol. 38v. tot 16 aug. 1601. Niet in ASL

¹⁹⁸⁶ Francq, *Jock*, 7.

¹⁹⁸⁷ Francq, *Jock*, 15.

om wat te halen. Ik zal zeggen dat ik weet dat om half 10 er een koksmeid met een braadpan langskomt. Als de heren enigszins aangeschoten op weg gaan, verkleedt de hospita zich als dienstmeid. Ze haalde het kind van Vlugje op en deed het in een braadpan. Alles gaat volgens plan, de studenten pikken de braadpan in en komen dus thuis met een kind. De hospita plaagt hen ermee: dit kind heeft dertien vaders. Zij weet wel een min voor het kind en de studenten moeten iedere week iets ervoor betalen. Er wordt een contract opgesteld. Een jaar later overlijdt Denkwel's oom. De student promoveert en trouwt met Vlugje. Op het bruiloftsmaal kregen alle gulle studenten hun geld met rente terug plus een zilveren bestek cadeau. Volgens le Francq van Berkhey is dit een waar gebeurd verhaal. Hij heeft de vroedvrouw goed gekend en ook andere geloofwaardige personen hebben het gebeure bevestigd. Er is wel wat bijgevoegd omwille het verhaal.

Er was voor studenten nog een optie bij naderend vaderschap: vluchten. Alexander Preston had Magtelt Koole, de dochter van de eigenaar van een kaatsbaan, zwanger gemaakt. Volgens andere Schotten was ze een sloerie. Nu moest hij kiezen tussen haar trouwen (wat natuurlijk niet kon) of haar *f* 5000 betalen, wat hij niet had. Drie maanden later schreef John Clerk dat Preston zijn ondertrouw in de kerk had laten afkondigen, 'wat volgens de Hollandse wetten gelijk staat met een huwelijk'. Zij was van katholiek protestants geworden om van een Leidse dominee een attestatie te krijgen voor de kerk in Schotland. Tot een huwelijk is het nooit gekomen: 'Alsoo den bruydegom uyt de stadt was vertrocken ende de bruyt heeft verlaten sonder weder te komen, is bij burgemeesteren geordonneert dat deze [ondertrouwafkondigingen] sullen werden geroyeert. Actum desen 22 april 1697'¹⁹⁸⁸.

De familie kon ook ingrijpen. Mr. Justus Gijs daagde Gouda Margareta en haar vader Willem Heerman voor de academische vierschaar, omdat zij beweerden dat hij de vader van haar kind was. De uitspraak luidde dat zij 3 april 1696 haar woord moest doen, of anders eeuwig zwijgen¹⁹⁸⁹. In november van ditzelfde jaar greep de familie in. Zij meenden dat Justus enige jaren een ongebonden leven geleid had en zijn zinnen niet meer machtig was. Hun verzoek tot opsluiting in een verbeterhuis in Delft en het aanstellen van een curator over zijn goederen werd door de academische vierschaar toegestaan¹⁹⁹⁰.

Met de opsluiting op verzoek komt de derde en laatste groep van enige omvang (11%) uit het civiele gedeelte van het academische vierschaararchief in beeld¹⁹⁹¹. Onder het begrip 'opsluiting op verzoek' wordt verstaan het verzoek aan een rechtbank om onhandelbare familieleden of echtgenoten op te mogen sluiten in een verbeterhuis of een andere plaats¹⁹⁹². Door middel van deze zaken is op te

¹⁹⁸⁸ Strien, *Schotse studenten* II, 139.

¹⁹⁸⁹ AAV 25, 20 mrt. 1696, fol. 63v.

¹⁹⁹⁰ AAV 25, 19 nov. 1696 fol. 67v.

¹⁹⁹¹ Zie bijlage 9 over de indeling van rechtszaken in het civiele gedeelte van de Leidse academische vierschaar. Zie mijn artikel over opsluiting op verzoek in het *Leids Jaarboekje* 90 (1998).

¹⁹⁹² Het opsluiten van lidmaten om schulden te kunnen verhalen of het detineren na crimineel gedrag komt hier dus niet aan de orde.

maken welke vormen van ongewenst gedrag studenten vertoonden, onder andere ten opzichte van Leidse burgers.

Opsluiting op verzoek was voornamelijk gebruikelijk in de achttiende eeuw. Er blijken drie hoofdoorzaken te zijn voor de onhandelbaarheid van een familielid of echtgeno(o)t(e). Drankmisbruik als hoofdreden kwam het minst vaak voor. Daarnaast was er in ongeveer eenderde van de gevallen sprake van krankzinnigheid¹⁹⁹³. Slecht gedrag staat bovenaan en werd in meer dan de helft van de rechtszaken als reden genoemd. Het onderscheid tussen deze oorzaken is niet altijd even makkelijk aan te brengen. Ook combinaties van factoren, zoals slecht gedrag door drankmisbruik, kwamen voor.

De meeste zaken speelden dus vanwege slecht gedrag. Dit is een verzamelbegrip voor een combinatie van verkwisting, onzedelijk gedrag met “verkeerde” vrouwen, drankmisbruik, ongehoorzaamheid tegenover ouders, omgang met ‘verkeerde’ vrienden, verwaarlozing van studie etcetera.

Een voorbeeld hiervan was het gedrag van Jonas van den Heuvel, ruim 22 jaar, student medicijnen. Zijn moeder vertelde dat hij al twee jaar studeerde, maar dat hij was losgeslagen. Zij had gehoord dat hij de studie verwaarloosde, dit hele jaar (1746) had hij nauwelijks college gelopen. Hij verspilde geld en deed slechte dingen om aan geld te komen. Zijn schulden, merendeels van dit jaar, bedroegen rond de f 1200,-. Zij had bovendien al sinds januari voor hem f 800,- betaald¹⁹⁹⁴. Ook Petrus van der Vorm werd opgesloten wegens slecht gedrag. Volgens zijn grootmoeder lag de fout niet bij hem, maar bij zijn vrienden. Haar twintigjarige kleinzoon was naar Leiden gestuurd om zijn studie in de rechten voort te zetten. Hij woonde bij ‘een fatsoenlijk mens’, maar kwam in fout gezelschap. Zijn schulden bedroegen al ruim f 1200,- en er waren er bij, op plaatsen gemaakt, ‘daar geen ordentlijk jongman behoort te koomen’.

Het studentenleven

Naast een andere wijze van kleding en een andere sociale afkomst verschilden studenten ook van burgers door hun andere levensritme en eigen gewoonten, hetgeen botsingen kon veroorzaken.

Vader Edelhart schetste zijn zoon een beeld voor van de ideale student. Hij gaf het advies vooral ‘s zomers vroeg op te staan, om de eerste uren te studeren. De avonduren moesten eveneens doorgebracht worden in de studeerkamer. Eén of twee avonden per week mocht zoon Edelhart vrijhouden, om na uitnodiging, in gezelschap van fatsoenlijke lieden door te brengen¹⁹⁹⁵.

Ook de volgende twee dagprogramma’s van studenten staan bol van de goede bedoelingen. De Russische edelman Alexander Koerakin kwam in juli 1770 naar Leiden en hij beschreef zijn schema: ‘Ik stond in de zomer op om 6 uur en ‘s winters om half 7. In een half uur was ik aangekleed. Tot 8 uur bereidde ik mijn lessen voor. Om 8 uur kwam mijn mathematikmeester Fass; om 9 uur ging ik

¹⁹⁹³ Zie blz. 332 over krankzinnigheid.

¹⁹⁹⁴ AAV 27, 7 okt. 1746, fol. 44v.

¹⁹⁹⁵ *Iets voor studenten*, 50.

naar professor Pestell voor natuurrecht; om 10 uur, 3 keer per week naar de schermzaal en op de andere dagen het collegediktaat natuurrecht bijwerken; van 11 tot 12 uur was het tijd voor Latijn; om 12 uur ging ik naar professor Allamand voor filosofie-college; van 1 tot 3 was er thuis de maaltijd; om 3 uur ging ik terug naar professor Pestell voor politieke geschiedenis; van 4 tot 5 schreef ik mijn opmerkingen; om 5 uur kwam mijn Franse taalmeester; van 6 tot 7 ging ik verder mijn zaken uitwerken; van 7 tot 8 gingen we wandelen, als het slecht weer was, bleven we op onze kamers; om 8 uur kwam het souper op tafel. Om half 9 zette ik mij weer achter mijn bureau om te werken. Wanneer de klok buiten 10 sloeg, was dit voor ons het signaal te gaan slapen. Op woensdag en zaterdag had ik geen colleges bij Pestell en Allamand, dan was het tijd voor rijles, dansles en Italiaanse- en Duitse les'. Ook reperteerde hij de lessen van die week¹⁹⁹⁶. Hiermee vulde de Rus één jaar en op 23 augustus 1771 was hij definitief klaar met zijn studie in Leiden¹⁹⁹⁷.

Het tweede voorbeeld betreft de dagbesteding van een Zeeuwse student. Deze Pieter Pous schreef in zijn dagboek in 1795: 'Dinsdag den 15 dito, begon ik een geheel ongewoon leven, dewijl mijne dagelijksche bezigheeden meest op het zelfde uitkwamen, zal ik maar, zoals te voren, zetten naar gewoonte, waardoor men dan moet verstaan, dat ik s'morgens ten 9 uure op een collegie over de Historia Universale bij Proff: Runkenius ging, ten 10 uren bij Proff: van de Keesel over de instituten en bij denzelven ten 12 uren op het Jus hodiernum, dat ik daarna ten ½ 2 uren ging eeten, en dan eens wandelde, of een tourtje te paard deed en daarna op mijn kamer mijne collegien ging bestudeeren, gaande ik gemeende ten ½ 11 naar bed'¹⁹⁹⁸.

Dit zijn echter brave verhalen, allen uit de achttiende eeuw, waarin de nachtelijke praktijken van veel studenten niet ter sprake kwamen. Studenten hielden er over het algemeen een ander dag- en nachtritme op na dan de inwoners van Leiden. In de voornacht 'Dan is 't, dat die ellendige duysterlingen, met opzet, en nuchtere raed [...] naer de drinckhuysen henen schoyen: de herbergen maecken zy haer leerplaetze en academie: en daer zy nauweliks eens des maends de lesse hooren, en zullen zy hier qualick een reyze verzuymen', zo klaagde De Brune in zijn *Emblemata* uit 1624¹⁹⁹⁹. Ook de belevenissen van de student *Hermophilus* uit Bodecher Bennings *Satyricon* zijn een aaneenschakeling van bezoeken aan herbergen van slechte reputaties, veel drank, tabak en vrouwen²⁰⁰⁰.

Regelmatig nodigden studenten hun vrienden uit voor een gezellige avond op de kamer. Zij aten wat, dronken een glas, rookten een pijp of legden een kaartje. De *Satyricon* uit 1631 beschreef het eigentijdse fenomeen van het roken. Het pijproken was aan het begin van de zeventiende eeuw in de Nederlandse studentencultuur geïntroduceerd door Engelse studenten. Hoewel sommigen een medicinale werking ervan verwachten, was er ook veel weerstand. De gewoonte werd neer-

¹⁹⁹⁶ Kourakin, *Souvenirs*, 244 en 334.

¹⁹⁹⁷ Kourakin, *Souvenirs*, 344.

¹⁹⁹⁸ Dagboek Pieter Pous, 15 sept. 1795.

¹⁹⁹⁹ Brune, *Emblemata*, 250.

²⁰⁰⁰ De Smet, *Town gown*, 498.

gezet als nieuwerwets en leeg²⁰⁰¹. Studenten waren overigens niet zuinig op hun pijpen. Het kwam voor dat zij hun kracht wilden bewijzen door hun pijp enkel met behulp van de voorste twee vingers, in zoveel mogelijk stukjes te breken²⁰⁰². Ook was het gewoonte om pijpen te breken, om met de stelen de stroop in hun jeneverglazen te roeren²⁰⁰³.

‘Een der gevaarlijkste klippen voor een jong mensch²⁰⁰⁴’, zo noemde vader Edelhart het kaartspelen. Hij waarschuwde er nadrukkelijk voor: gokken is verslavend, het kan schulden opleveren en was tijdverspilling²⁰⁰⁵. Maar tegelijkertijd hoorde beheersing van het spel bij een goede opvoeding. Dus moest zoon Edelhart zich toch erin oefenen, om niet de naam te krijgen eigenzinnig te zijn en zich zo af te sluiten van belangrijke vriendschappen²⁰⁰⁶. Ook Le Francq van Berkhey noemde ‘wat kaarten met goede vrienden’ als braaf vermaak²⁰⁰⁷.

Het ging er niet altijd vriendschappelijk aan toe binnen de studentenwereld. Onderlinge conflicten, veelal ook ontstaan vanwege een andere nationaliteit, konden leiden tot een duel. Reeds op 8 februari 1594 vaardigde de senaat een verbod uit op het uitdagen hiertoe. De drie Franse studenten die hiertoe aanleiding hadden gegeven, moesten voor de vierschaar terechtstaan²⁰⁰⁸. In de jaren daarna trad de senaat herhaaldelijk hier tegen op²⁰⁰⁹. In 1640 vond onder de heerlijkheid van Oegstgeest een duel plaats, waarbij één student het leven liet²⁰¹⁰. Bij Molhuysen is er sprake van een duel in de Maliebaan in augustus van datzelfde jaar, waarbij Johann Christoph von Schönborn de Deen Dionisius Christianus uit Kopenhagen doodde. Dit was de aanleiding voor curatoren om de hulp van de Staten van Holland in te roepen²⁰¹¹. De dader werd voor eeuwig verbannen op straffe van de dood als hij terug zou komen. De getuige van het duel Johann Friedrich Nimptsch kreeg vijf jaar verbanning als straf²⁰¹².

²⁰⁰¹ S. Schama, *The embarrassment of riches: an interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (London 1988) 196-197.

²⁰⁰² *Spectator studenten*, nr. 28, 221. Dit was bij een promotiemaal.

²⁰⁰³ *Spectator studenten*, nr. 28, 222. Boeren kenden dit gebruik ook.

²⁰⁰⁴ *Iets voor studenten*, 63.

²⁰⁰⁵ *Iets voor studenten*, 64-65.

²⁰⁰⁶ *Iets voor studenten*, 67.

²⁰⁰⁷ Francq, *Jock*, 7.

²⁰⁰⁸ Arkel, *Studentenleven*, 9: Het edict bepaalde dat niemand overdag of 's nachts op straat “enig wapen, of werptuig” bij zich mag hebben, dat niemand een ander tot een duel mag uitdagen en tenslotte dat niemand zich meer in de toekomst gemaskerd of verkleed naar een maaltijd of drinkgelag zal begeven.

²⁰⁰⁹ Veen, *Bloeitijd*, 39-40. Arkel, *Studentenleven*, 13. Ook in 1600, 1608 en 1633 waren er in Leiden blijkbaar veel duels dat de senaat *amplissimus* (curatoren en professoren samen) de aanzet gaf tot een streng plakkaat tegen het 's avonds dragen van wapens en vechtpartijen. Tevens moest er een einde komen aan het beledigen van de wacht, het insmijten van ramen en ander ongewenst gedrag in het openbaar.

²⁰¹⁰ Veen, *Bloeitijd*, 39-40.

²⁰¹¹ Molhuysen, *Bronnen* II, 14 aug. 1640, 248: “By dese wert oock dienstich geoordeelt dat van hooger handt ordre mocht werden gegeven ten eynde voortaan den studenten alhier de wapenen wierden onthouden om vordere ongelucken te verhoeden”. Noot 1. Er was een student bij een duel in de maliebaan gedood.

²⁰¹² S. Kiedron, “Das treffen in Leiden. Andreas Gryphius und Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau

De Staten vaardigden op 10 mei 1641 een streng verbod tegen duellieren uit. Studenten die met elkaar een conflict hebben, moeten zich tot rector en assessoren wenden om het voor hen te laten bijleggen. Uitdagen tot een duel is verboden, op straffe van verlies van hun voorrechten en opsluiting voor zekere tijd op water en brood. Indien het tot een gevecht kwam, zouden de secondanten op dezelfde manier gestraft worden. Studenten die wisten van een ophanden zijnd duel, maar het niet doorgaven aan de *rector magnificus*, kregen een boete van 25 gulden. Wanneer een lidmaat van de universiteit tengevolge van een duel stierf, zou de begrafenis in stilte, bij avond en zonder gevolg plaatsvinden. Daarop stond een boete van 100 gulden. Bovendien mochten er geen 'blasoenen off wapenen der familien' worden gevoerd. De lidmaat die de tegenpartij doodde, zou volgens het gewone recht worden bestraft²⁰¹³.

Het gebruik van wapens door studenten bleef de universiteit ook na dit plakkaat nog bezighouden²⁰¹⁴. Waarschijnlijk nam het aantal duels af met het verdwijnen van de grote hoeveelheden buitenlandse studenten in Leiden, maar het fenomeen bleef bestaan. Zo blijkt uit het journaal van rector-magnificus Schultens dat hij in 1787 van alle kanten waarschuwingen kreeg dat er een duel ophanden was. 'UE als Rector word bekend gemaakt dat morgen den 15 febr. Een duel zal plaats hebben tussen 2 studenten van Citters en Appeltern', zo luidde één van de drie anonieme briefjes die hij kreeg. Schultens greep gelijk in en ontbood beiden.

Ook in de *Spectator der studenten* komt een haast symbolisch duel voor 'Een klein schrapje op de hand van een der partyen zal gelukkig dit groot geschil beslissen.'²⁰¹⁵

Volgens De Vrankrijker viel het dan ook wel mee met duels. De Noord-Nederlandse student vond een formele uitdaging door middel van secondanten te omslachtig en vocht een conflict liever gelijk uit met de vuisten. Hij stelt dat de Nederlander misschien te burgerlijk was voor een dergelijk ceremonieel²⁰¹⁶. Ook Benthem beweerde dat er niet zo vaak sprake was van duels en doodslag als op Duitse universiteiten, omdat Hollanders niet zo om eer geven en niet overgevoelig zijn²⁰¹⁷.

Ontgroening

Een aparte gewoonte van studenten was de ontgroening. Na het ondergaan van dit beproevingsritueel hoorde een nieuw-aangekomene echt tot de groep studenten.

als Studenten in Holland", *Chloe, beihefte zum Daphnis, band 23 Brückenschläge. Eine barocke Festgabe für Ferdinand van Ingen* (Amsterdam 1995) 61-62.

²⁰¹³ Molhuysen, *Bronnen* II, 10 mei 1641, bijl. 636, 326*-329*.

²⁰¹⁴ Volgens Siegenbeek, *Geschiedenis*, 153, 159 en 172 was er in 1643 sprake van een besluit om de Staten van Holland te vragen om plakkaat tegen dragen van pistolen. In 1646 dachten curatoren over maatregelen om doodslag tegen te gaan. In 1653 maakten de curatoren een ontwerpplakkaat voor de Staten van Holland om misbruik van wapens tegen te gaan.

²⁰¹⁵ Otterspeer, *Vestiging*, 220.

²⁰¹⁶ A. C. J. de Vrankrijker, "Academische rechtbanken" in: *Ars Aequi*, XIIe jaargang, nr. 9, juni 1963, 178.

²⁰¹⁷ Benthem, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*, 36.

Aanvankelijk vonden ontgroeningen plaats binnen de *collegia nationalia* of naties. Studenten afkomstig uit hetzelfde land of dezelfde regio sloten zich hierbij aan. Het doel van die collegia was de gezelligheid te bevorderen en saamhorigheid te kweken. Dit had als gevolg dat de leden elkaar in moeilijke omstandigheden hielpen, zoals bij ziekte, maar ook bij aantasting van elkaars goede naam. Dit laatste had vaak vechtpartijen en andere vormen van agressie ten gevolge, waarop de senaat en overheid wel moesten reageren²⁰¹⁸.

Al snel na de oprichting van de Leidse universiteit kwamen de naties in beeld. In November 1581 vroegen studenten toestemming aan de senaat om *collegia singularum nationum* te mogen oprichten, maar deze weigerde uit angst voor ordeverstoringen door die verenigingen²⁰¹⁹. Het jaar daarna bleken er toch illegaal *collegia* te zijn opgericht door Hollandse en Friese studenten. Blijkbaar na een bevel van de rector om hem in te lichten, verzochten zij in een request hun zogenoemde *collegia*, in stand te mogen houden²⁰²⁰.

Bij grote onrust onder de studenten verenigden de naties zich. In 1608 bleek dit voor het eerst. Na de gewelddadige dood van de student Hornhovius na een promotiepartij in de nacht van 15 op 16 december 1607 door de nachtwacht kwam het tot de oprichting van een speciale wacht, binnenwacht genaamd. Studenten waren het daarmee niet eens, waarna een *collegium deputatorum nationum* de daarop volgende rellen organiseerde. Dit collegium bestond uit twee of drie leden per natie. Senaat en stad ontbonden het en verklaarden het ongeoorloofd²⁰²¹.

Ook in 1624 was er sprake van samenwerkende naties. Hierop zond de senaat een afvaardiging naar Den Haag om zo de afschaffing van de *collegia nationalia* te regelen. Pas vijf jaar later kwam het tot een verbod daarvan in het plakkaat 'De collegiis illicitis'²⁰²². Hieruit bleek dat de collegia inmiddels niet alleen per landen en gewesten, maar ook per stad georganiseerd waren²⁰²³.

Toch was dit plakkaat niet afdoende, want twintig jaar later stond de Leidse senaat wederom tegenover de verenigde collegia. In oktober 1659 had een groep studenten de binnenwacht met stenen bekogeld, met als gevolg één zwaar gewonde. Eén student werd gevangen genomen en veroordeeld. Daarna vertrok deze met een groep medestudenten naar het huis van de rector, waar zij dreigende taal uitsloegen. Het bleef onrustig, waarna de senaat zich uiteindelijk tot de Staten van

²⁰¹⁸ Vrankrijker, *Studentenleeven*, 117. Otterspeer, *Bolwerk*, 276-278.

²⁰¹⁹ Vrankrijker, *Studentenleeven*, 117.

²⁰²⁰ In de notulen van de senaat staat slechts de ontvangst van dit request vermeld. Arkel, *Studentenleeven*, 6. Blijkens de notulen van 1 februari 1582 achtte de senaat het onwaarschijnlijk, dat men tot goedkeuring zou overgaan, maar van een verbod blijkt nog niets. Arkel, *Studentenleeven*, 7.

²⁰²¹ Arkel, *Studentenleeven*, 21. P. L. M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613* (Nijmegen-Utrecht 1942) 154 e.v.

²⁰²² Vrankrijker, *Studentenleeven*, 125-126. Vrankrijker, *Studentenleeven*, 123. Hij citeert niet letterlijk uit: Molhuysen, *Bronnen II*, bijl. 596, 1 okt. 1631, 262*. Statuten Leiden 1631, artikel 20: 'sullen mede nyemant maeltijden, symposia, gelt ofte yet anders, directelyck ofte indirectelyck affeysschen ofte doen geven, noch ter oirsaeck van incompste, welkom, adieu ofte vertreck, nocte van promotien, oration, propositien, disputation ofte andere solemnele acten ende execitien, die in de academie geplecht werden, hoedanich die oick souden mogen zijn, veel min die geene, die sulcx weygeren in eenige publycque exercitien uyt te cloppen, ofte in eenige manieren te turberen, oick selfs niemant daerover te dreygen'. Dit alles op straffe van het plakkaat van 27 sep. 1629.

²⁰²³ Arkel, *Studentenleeven*, 22.

Holland wendde met het verzoek om van iedere student bij de inschrijving de eed te mogen eisen, dat hij geen lid van een natio was of ooit zou worden. Dit verzoek werd ingewilligd²⁰²⁴.

Vervolgens blijft het stil op het gebied van de collegia. De Vrankrijker geeft aan dat in 1664 de naties nogmaals in scherpe resolutie te Leiden verboden werden²⁰²⁵. Wel had in dat jaar de *rector magnificus* grote moeite zijn autoriteit te bewaren, na de verstoring van de promotie van Cornelius Uythagen door de bursalen van het Statencollege en andere studenten²⁰²⁶.

De regionaal georiënteerde studentenverenigingen verdwenen aan het einde van de zeventiende eeuw, waarna in ieder geval vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw ontgroenclubs zich over de nieuwelingen “ontfermden”²⁰²⁷. Luitenant Grabner (1792) schreef hierover: van nationes is geen sprake, het enige overblijfsel uit vroeger tijden is de ontgroening, waarbij ieder nieuw aankomend student een drinkpartij geven moet²⁰²⁸. In 1795 werden de Leidse ontgroensenaten officieel ontbonden, maar bleven zij bestaan. Door het veranderen van de naam en het verminderen van de ontgroeningsactiviteiten ontliepen de studenten echter sancties²⁰²⁹.

Rond 1799 waren er in Leiden zelfs tien ontgroensenaten. In datzelfde jaar richtten de drie belangrijkste: *Amicitia*, *Duce Minerva* en *Intro Ubique* het ‘Collegium Academiae Lugduno-Batavae Supremum’ op. Dit Collegium kreeg als taak de groenen onder de senaten te verdelen. De senaat voor theologiestudenten, het in 1801 opgerichte Minervae Sacrum ging een losse verbinding aan met het Collegium. Zij hadden daarin uitsluitend een adviserende stem en kregen van het Collegium alle theologische groenen toegewezen. Een jaar later werd een vijfde senaat erkend, *Vis Unita Fortior*. Deze ontgroende aanvankelijk alleen degenen uit de Generaliteitslanden, maar ontpopte zich later als concurrent voor de andere senaten. Deze partij kreeg het aanbod om in plaats en onder de naam van het inmiddels verdwenen Duce Minerva in het Collegium zitting te nemen, maar weigerde dit. Er was dus geen sprake van grote eenheid onder de ontgroensenaten²⁰³⁰.

²⁰²⁴ Vrankrijker, *Studentenleven*, 134-135. Vrankrijker, *Academische rechtbanken*, 184. In de Statuten van 1575 is in artikel 17 sprake van een eed van gehoorzaamheid. In 1631 behandelde artikel 19 die eed en ging artikel 20 over het verbod op collegien.

²⁰²⁵ Dit is niet na te gaan in de *Bronnen* van Molhuysen, maar dit is slechts een selectie uit de archieven van senaat en curatoren.

²⁰²⁶ Vrankrijker, *Studentenleven*, 135. Een verslag van de gebeurtenissen is te vinden in Molhuysen, *Bronnen* III, dec. 1663, bijl. 791, 178*-187*.

²⁰²⁷ Arkel, *Studentenleven*, 23 geeft aan dat de ontgroening omstreeks 1725 niet of niet meer gebruikelijk was.

²⁰²⁸ Grabner, *Brieven*, 444-445. Hij was een “luitenant in dienst van de Republiek” in het regiment van Saxen-Gotha. Brief 21 over het (hoger) onderwijs.

²⁰²⁹ R. Hagendijk, *Het studentenleven* (Amsterdam 1980) 41.

²⁰³⁰ Vrankrijker, *Studentenleven*, 197. P. L. C. Tideman, “Voorgeschiedenis 1799-1846”, in: *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps ter gelegenheid van het 375-jarig bestaan van de universiteit te Leiden 1575-1950* (Leiden 1950) 41. M. Wansbeek-Zijbrands, *Inventaris van de archieven van het Collegium Civitatis Academiae Lugduno-Batavae Supremum 1839-1972 en zijn voorgangers 1799-1839 en de commissie voor de Sociëteit Minerva 1819-1972* (1982) (Leiden 2005) VII.

In 1803 kwam er een streng verbod uit op ontgroeningen, omdat de overheid vreesde dat het collegium en de senaten een omwenteling in de nieuwe staat planden²⁰³¹. Het jaar daarop gaven de senaten hieraan enigszins gehoor toen de druk toenam en veranderden bovendien hun namen. In 1805, onder Schimmelpenninck, waren de moeilijkheden voorbij en konden de ontgroeningen voortgaan²⁰³².

De ontgroening vond 's nachts plaats op de studentenkamer van de groen. Tijdens die ceremonie had deze niets in te brengen en waren de inhoud van zijn kelder en zijn goederen in de macht van de ontgroeners. Klagen mocht niet, want dit alles was voor het eigen welzijn van de groen bedoeld, aldus de *Spectator der studenten* uit 1774²⁰³³.

De spectator *De Philanthrope* meende dat de groentijd 1 jaar duurde²⁰³⁴. Waarschijnlijk duurde deze periode vol plagerijen veel korter. De Leidse ontgroensenaten hanteerden een groentijd van vier tot acht weken²⁰³⁵. Ook mijn bevindingen wijzen in die richting. De ontgroening van de student de Rooij, die bij hospes Joseph Broeks op de Papengracht woonde, was in de nacht van 27-28 september 1787²⁰³⁶. Hij was op 20 juli van dat jaar ingeschreven²⁰³⁷. De *rector magnificus* schreef de Zeeuw Pieter Pous op 14 september 1795 in en deze onderging al op 4 oktober 1795 zijn ontgroening²⁰³⁸. Diens vriend Van Gote werd 21 oktober 1796 ontgroend²⁰³⁹ en was 25 juni 1796 aangekomen²⁰⁴⁰. Deze nieuwe studenten in Leiden die in de laatste twee decennia van de achttiende eeuw aankwamen, ondergingen dus al na enkele maanden hun ontgroening²⁰⁴¹.

De ontgroensenaten imiteerden de academische structuur, hetgeen in de huidige tijd bij archiefinventarisaties voor verwarring kan zorgen. Zo waren er stukken, omschreven als akte van toelating als student aan de Leidse universiteit, waarbij het gezien het zegel een formulier van een ontgroensenaat betrof²⁰⁴². Een mooi

²⁰³¹ Molhuysen, *Bronnen* VII, 3 aug. 1803, nr. 1165, 39*-41*: *Edictum de collegiis illicitis et initiationibus studiosorum prohibitis*. Ondertekening door D. van Horbag, Vt. Iussu Procerum Hollandiae J. H. Mollerus. Den Haag 3 aug. 1803. Verwijzing naar Staten van Holland 27 sep. 1629, artikel 20 van de statuten van de universiteit.

²⁰³² Tideman, *Voorgeschiedenis*, 41.

²⁰³³ *Spectator studenten*, nr. 20, 158-159.

²⁰³⁴ *De Philanthrope*, dl. 2, nr. 88, 176: "Ik bleef bijna een geheel jaar in den staat van Groen" ook Arkel, *Studentenleven*, 31 gaat hierin mee.

²⁰³⁵ Vrankrijker, *Studentenleven*, 204.

²⁰³⁶ Dagboek rector-magnificus Schultens, 28 september 1787, fol.116.

²⁰³⁷ ASL 20 juli 1787, Johannes de Rooij, Amstelodamo Batavus, ann. 21. Med. Stud. Bij Joseph Broeks, op de Papegraft.

²⁰³⁸ Dagboek Pieter Pous, zie desbetreffende data.

²⁰³⁹ Dagboek Pieter Pous, 21 oktober 1796.

²⁰⁴⁰ ASL 25 juni 1796, Gerhardus Hollar van Gote, Middelburgo-Zelandus, 20 J.

²⁰⁴¹ Ook de theologiestudent Serrurier lijkt al vrij snel ontgroend te zijn: "toen trok ik naar Leiden, werd behoorlijk ontgroend en ging Kollegies houden". Hansen, *Serrurier*, 15. De student Adolph F. L. graaf van Rechteren Limpurg, die in 1814 (dus eigenlijk vallend buiten mijn onderzoeksperiode) zich op 30 november bij de *rector magnificus* inschreef werd zo'n twee weken later, op 17 december ontgroend "pret op swijnerij". M. L. Hansen (ed.), *De gewichtigste gebeurtenissen: het studentendagboek van Adolph F.L. graaf van Rechteren Limpurg, 1814-1817* (Epe 2005) 13.

²⁰⁴² In het Noord-Hollands Archief, Haarlem, bevindt zich volgens de inventaris een diploma waarbij P. Buyskes wordt toegelaten als student aan de academie te Leiden, 1814. Toegangsnr. 142, Archief

voorbeeld hiervan is de akte voor Lodewijk Caspar Luzac uit 1802. Het was een standaardformulier, deels gedrukt en deels handgeschreven ingevuld.

L. S.

Unicuique notum sit: collegium Rectorum Assessorumque Academiae Lugduno Batavae viridissimum Ludovicum Caspar. Luzac inter suos summis clientis, eumque, dein constituendo Die, post debitum examen, a Rectore & Senatu instituendum, si dignus inveniatur, Leidensibus studiosis adscisciturum.

Actum Lugd. Batav. in Collegio nostro ad diem 17 juny 1802²⁰⁴³.

Dit document stamt uit de maand juni, pas in september van het jaar 1802 komt Luzac voor in het *album studiosorum*. De formulering dat hij tot de cliënten behoort, geeft aan dat hij al geclaimd werd door een ontgroensenaat. Het onderzoek zal een eufemisme zijn voor de ontgroening.

Ontgroeningen vonden plaats in de vorm van een schertspromotie²⁰⁴⁴. Hier komt wederom de Middelburgse rechtenstudent Pieter Pous aan het woord. Hij schreef op 4 oktober 1795 in zijn dagboek: ‘... ten ½ 6 naar Leiden te rug, daar ik s’ avonds nog eene voor mij gantsch onaangename partij had, te weeten ik moest ontgroend worden, het geen vrij aardig toeging, en niet onvoeglijk om hier kortelijck te verhalen: ten 8 uren kwamen na voorafgaande verwittiging, 8 mijner Medestudenten op mijn kamer bestaande in den Burgers van Hekeren²⁰⁴⁵, van Meeuwen²⁰⁴⁶, van Twist²⁰⁴⁷, Vrolijk²⁰⁴⁸, Snouck²⁰⁴⁹, Deiman²⁰⁵⁰, Doornick²⁰⁵¹ en

Semeijns de Vries van Doesburgh, nr. 165, 1 stuk. Het gaat hierbij echter om een bul van een ontgroensenaat. GA Rotterdam, Familiearchief van Ravesteijn, nr. 53.01, inv. nr. 13 volgens inventaris diploma van toelating van A. J. H. van Ravesteyn tot de universiteit van Leiden, 1811. Dit blijkt te gaan om Amicitia/Intro Ubique.

²⁰⁴³ Vertaling: Hij hoort onder de clienten, maar is nog niet echt aangenomen. Dit gebeurt pas na onderzoek, waarvoor nog datum geprikt moet worden. RAL Familiearchief Siegenbeek-van Heukelom, inv. nr. 528. Er is geen naam van de ontgroensenaat leesbaar op het zegel, maar het is onmiskenbaar niet het officiële logo van de universiteit. ASL 20 sept. 1802, Ludovicus Casparus Luzac, Lugduno-Batavus, 16 L, Hon c.

²⁰⁴⁴ Zo ook in 1763. Autobiografie Donker Curtius, pag. 16. Tideman, *Voorgeschiedenis*, 40-41. Vrankrijker, *Studentenleeven*, 204.

²⁰⁴⁵ Recensie 1795 twee mogelijkheden: Willem Henr. Car. Alex. Van Hekeren van Kell., Haga Bat. J.U.Stud., ann. 18 bij Fredriks, inschr. 18 sep. 1792 of Janus van Heekeren, Amsterdam, Med. Stud., ann. 18 bij Van der Woerd., inschr. 18 aug. 1792.

²⁰⁴⁶ Recensie 1795 Petrus Andreas van Meeuwen, Sijlvadusensis, Jur. Stud., ann. 21 bij Cast op de Breestr. Inschr. 6 feb. 1793.

²⁰⁴⁷ Recensie 1795 Albertus Jacobus van Twist, Ex pago Putterh.[oek], Jur. Stud., ann. 17, bij Tastrop op de Langebr. Ins. 13 sep. 1792.

²⁰⁴⁸ Recensie 1795 Gerardus Vrolijk, Leidensis, Med. Stud., ann. 16 bij zijn vad.r. inschr. 17 sep. 1791.

²⁰⁴⁹ Recensie 1795 twee mogelijkheden: Jan Snoeck, Leidensis, Med. Stud., ann. 18, bij Baken, ins. 12 sep. 1789 of Vicent Snoeck van Tol, Leidensis, JUDr, ann. 19, op de Breestr. Ins. 9 dec. 1789.

²⁰⁵⁰ Recensie 1795 Albert Joachim Deiman, Amstelodam, Jur. Stud., ann. 21 bij Welters, inschr. 4 mei 1794.

²⁰⁵¹ Recensie 1795 drie mogelijkheden, Jan Doornik, Haga Bat. Jur. U Doctr, ann. 15 (!), bij zijn hr. Vader, ins. 4 sep. 1787 of Jan Adriaan Doornik, Sijlvaducensis, J U D, ann. 26 bij de wed.e. Smagtenberg, ing. 26 nov. 1794 of Jacobus Elisa Doornik, Leidensis, Med. Stud., ann. 14 bij Lantmeter, inschr. 15 apr. 1793.

Delchuis²⁰⁵², waarvan een Rector Magnificentissimus, Fiscus, twee Adsessores, een advocaat van de Groen, een Secretaris, een Ceremoniemeester en een Pedel, dezen alle hadden zwaarden aan, en de Pedel hield het zijne altijd uitgetrokken, zij gingen vervolgens zitten, roken, en een glas wijn drinken, het geen ik hun moest toedienen, zijnde dien avond zoo veel als hun knegt, daarna gingen zij met de kaart spelen, waarvan ik niet mogt mededoen, dog in plaas van dat moest ik de 5de brief van de ais amatona van Ovidius overzetten, ten 10 uren gingen wij eten, bestaande het soupé in twee eendvogels, een schijf, een podding, sla, aard-appelen, endivie, en appelmoes, en hierna wat desert, het welk mij samengenomen vrij wat geld koste, ik moest aan het eind van de kamer zitten, en wanneer er iemand van de gasten waterde, zo hard fluiten als mogelijk was, het geen vrij dikwijls gebeurde, omtrent 12 uren begon men aan mij examen, moettende ik uit Latijn in het Hollandsch, en uit het Hollandsch in het Latijn overzetten, waartoe zij de moeilijkste en mij geheel onbekende auteurs hadden uitgezocht, zo dat zulks vrij gebrekkig ging, hierna moest ik eenige vragen oplossen, en zulks niet kunnende doen, in plaas van wijn, die ik zelden dronk, een glas water drinkende, zeggende Rector Magnificentissime & Senatus amplissime poenitet me peccasse, na dat dit was afgelopen, moest ik met de Pedel weder eens uit de kamer gaan, en weder te rug geroepen, moest ik in het midden van de kamer knielen, waarop mij door den Rector de hand van broederschap werd gegeven en gezegd, dat zij mij thans als hun medestudent aanmerkten, en onder hun getal was aangenomen, na dat ik aan de overige insgelijks de hand van broederschap had gegeven, was ik eindelijk ontgroend, en dronken wij onder een vriendelijk pijptje, en op een geheel andere trant als te voren, te samen nog wat coffy, waarna mijne gasten s'nachts ten ½ 2 uren heen gingen, zijnde ik zeer vergenoegd, dat die dag alzoo was afgelopen²⁰⁵³. Drie dagen later ontving hij zijn bul 'door de namen van mijne ontgroenders onderteekend'²⁰⁵⁴.

De beschreven rituelen kwamen deels overeen met een partij uit 1787. De ontgroening van de student de Rooij vond ook plaats op zijn eigen kamer. De partij was door vier studenten georganiseerd. De student wist van de komst van zijn ontgroeners, maar er kwamen toevallig nog 10 à 12 andere bezoekers langs. In totaal waren er 16 aanwezigen. Het lawaai duurde van 22 uur tot 2 uur 's nachts. Een ontgroeningspartij moest vooraf aan de rector-magnificus ter kennis worden gebracht. In dit geval was dat niet gebeurd, dus kregen de organisatoren een reprimande²⁰⁵⁵.

In Duitsland vond de ontgroening natiegewijs plaats. Of dit in Nederland ook zo ging is onduidelijk²⁰⁵⁶. De ontgroensenaten richtten zich in de begintijd op studenten uit een bepaalde regio, net als destijds de nationes, en later op studenten uit de eigen faculteit²⁰⁵⁷. De oorsprong van die laatste invalshoek hangt waar-

²⁰⁵² Recensie 1795 misschien: Gerald Duclous, Amesforta, Med. Stud., ann. 17, bij de Hr. Duclous, ins. 6 feb. 1795.

²⁰⁵³ Dagboek Pieter Pous, 4 okt. 1795.

²⁰⁵⁴ Dagboek Pieter Pous, 7 okt. 1795.

²⁰⁵⁵ Dagboek rector-magnificus Schultens, 28 sept. 1787, fol. 116.

²⁰⁵⁶ Arkel, *Studentenleven*, 23.

²⁰⁵⁷ Hagendijk, *Studentenleven*, 39.

schijnlijk samen met het opkomen van de private colleges bij professoren thuis. Omdat deze langer dan één studiejaar duurden, bezochten zowel nieuwelingen als ouderejaars hetzelfde college. De ouderejaars vormden onderling groepen die zich met de ontgroening bezighielden²⁰⁵⁸. Het aantal ontgroensenaten in Leiden nam toe en daarmee ook hun onderlinge concurrentie.

Bij de ontgroening van Boudewijn Donker Curtius in 1762 waren het de studenten van een bepaalde faculteit die de ontgroening opeisten²⁰⁵⁹. Dit had nog heel wat voeten in de aarde. Donker Curtius bleef lange tijd besluiteloos welk hoofdvak hij zou kiezen. Studenten uit de theologische faculteit probeerden hem op zijn kamer te komen ontgroenen, hetgeen uitliep in een vechtpartij. 'Ik hoorde dat de hoofden der ontgroenpartijen het onder elkaar niet eens hebbende kunnen worden, de voorvechter in de theologische faculteit eenige zijner onderhebbende manschappen medegenomen en bijna zonder voorkennis van dezelve hen op mijn kamer had gebracht om alzoo den knoop door te hakken om zich met der daad in het bezit van mijne ontgroening te stellen met dat voor mij gelukkig gevolg dat geen der faculteiten zich voortaan enig recht op mijn ontgroening aanmatigden'. Later, nadat zijn keuze op de juridische studie is gevallen, verzocht hij zelf 'den bestuurder om mij met zes studenten waaronder twee Bosschenaren te komen ontgroenen, hetgeen ook geschiedde'²⁰⁶⁰. Donker Curtius kwam zelf ook uit Den Bosch²⁰⁶¹.

Ook bij de ontgroening van De Rooij speelden medestudenten uit dezelfde faculteit een grote rol²⁰⁶². De plechtigheid was georganiseerd door De Jongh²⁰⁶³, Truter²⁰⁶⁴, Schwartz²⁰⁶⁵ en Schul²⁰⁶⁶, waarbij waarschijnlijk drie van hen net als De Rooij medicijnen studeerden en géén van hen net als de groen uit Amsterdam kwam. Interessant is echter dat hier ook de Leidse woonomgeving een rol speelt, want drie van de vier organisatoren woonden waarschijnlijk net als de groen op de Papegracht. Tussen de adressen van de ontgroeners van Pieter Pous lijkt geen verband te bestaan, net als tussen hun herkomsten (absoluut niet Zeeuws) of studierichting (hoewel met een kleine meerderheid juristen, net als de groen, is het

²⁰⁵⁸ Ibidem, 38.

²⁰⁵⁹ Autobiografie Donker Curtius, pagina 17.

²⁰⁶⁰ Autobiografie Donker Curtius, pagina 17.

²⁰⁶¹ ASL 2 sep. 1763, Boudewinus Donker, Helmonda-Brabantus, J. Autobiografie Donker Curtius, pagina 1, geboren Helmond 4 apr. 1746.

²⁰⁶² Dagboek rector-magnificus Schultens, 28 september 1787, fol.116.

²⁰⁶³ Recensie 1787, drie mogelijkheden: Jan de Jongh, rec. 21 nov., Amstelodam, Theol. Stud., ann. 18 bij Jan Hart, inscr. 23 sep. 1783 of Adrianus de Jongh, rec. 21 nov., Waspica Bat., Med. Stud., ann. 22 bij de wed.n. van Loo op de Papegr., inscr. 19 okt. 1785 of onwaarschijnlijk, de niet met datum vermelde Nicolaus de Jongh, Maassluijs, ecl. Cathol. Menister, ann. 24, bij de pastoor Theeben, insr. 11 okt. 1783.

²⁰⁶⁴ ASL 15 sep. 1783, Johannes Andreas Truter, ex Promontor Bonae Spei (=Kaap de Goede Hoop), 19 J en recensie 24 nov. Johannes Andreas Truter, van de Kaap, jur. stud., ann. 19, bij Bertrom, inschr. 15 sep. 1783.

²⁰⁶⁵ ASL 17 sep. 1787, Dirk Swartz, Campensis, 29 M. Recensie 1788, 14 feb. Dirk Swartz, Campensis, Md. Studi., ann. 29, bij Betteram op de Papegr., ins. 17 sep. 1787.

²⁰⁶⁶ Recensie 1787, Pieter Schull, recensie 24 nov., Bommel Gel., Med. Stud., ann. 19, bij van Rees, ins. 23 sep. 1782.

aantal juristen-medici bijna gelijk). Verder onderzoek van andere namenlijsten met ontgroeners en hun achtergrond is zeker gewenst²⁰⁶⁷.

Strijd met nachtelijke ordehandhavers

Studenten zetten het gezellig samenzijn op de kamer eventueel later voort in herberg of bordeel. Op straat veroorzaakten zij 's avonds en 's nachts regelmatig overlast voor de Leidse bevolking, die al lag te slapen om nieuwe energie op te doen voor de volgende werkdag. Met een flinke slok op en opgejut door elkaar gooiden studenten ruiten in, teerden gevels zwart en verstoorde zij de openbare orde. Dit soms in gezelschap van familie. Uit het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek blijkt dat Susanna Boudaens (of Boudaen) een beroemde schoonheid was, maar een niet al te beste reputatie in Den Haag had. Daar was namelijk algemeen bekend dat zij, 'als man verkleed met den blooten degen in de hand in gezelschap van haar broer, toen student te Leiden, met nog andere jongelui, aldaar allerlei straatschenderijen bedreven had'²⁰⁶⁸.

Er was sprake van een voortdurende 'strijd' tussen studenten en nachtelijke ordehandhavers. Het schrappen met degens over de straatstenen tot de vonken er vanaf sloegen was een favoriete manier van studenten om de stedelijke wachters uit te dagen, die stevast op dit krassende geluid afkwamen. In 1600 raakte een dronken Duitse student slaags met de wacht²⁰⁶⁹. De wachters verwondden hem zo zwaar dat de student spoedig daarna overleed. Deze gebeurtenis veroorzaakte veel onrust onder de studenten. Zij vergaderden in hun leslokalen en het meubilairstal aldaar moest het ontgelden²⁰⁷⁰. De verenigde studenten weigerden nog langer overgeleverd te zijn aan wat zij noemden een volstrekt bandeloze stadswacht en berecht te worden op gelijke voet met wat zij omschreven als schandknappen en uitdragers, marketenters en kappersknechts²⁰⁷¹.

Zeven jaar later liep het conflict nog hoger op. Het begon al gelijk op 5 januari 1607. Studenten klaagden in een remonstrantie over een onterechte opsluiting door 'den heerschen Joost', de droogscheerder die kapitein was, 'een haeter van alle studenten'. Drie studenten liepen 's avonds over straat en vreesden beroofd te worden van hun mantels, omdat er 'soldaeten ofte andere capdieven' aankwamen. Op het dreigende op de grond slaan met het wapen van één van de lidmaten kwam de wacht af. De studenten meenden dat zij het rappier, een schermdegen, terecht uit zelfverdediging gebruikt hadden en dus niet tegen de regels van de Staten van Holland hadden gehandeld. In het plakkaat van de Staten van 29 november 1600 was bepaald dat studenten omwille van de 'dertelheyden die by nachte geschieden' niet met getrokken wapen over straat mochten²⁰⁷². Ruim een

²⁰⁶⁷ Die lijsten moeten dan uit de familiearchieven in den lande komen, die nog niet in de egodocumentenlijst staan, want die heb ik doorzocht.

²⁰⁶⁸ Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, deel 8, 329. Haar broer is te vinden in ASL 31 mrt. 1643: Balthasar de Boudan, Hagiensis, 20 J.

²⁰⁶⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 24 okt. 1600, 127.

²⁰⁷⁰ Arkel, *Studentenleven*, 16.

²⁰⁷¹ Molhuysen, *Bronnen* I, 9 feb. 1600, 392*. Een in het Latijn gesteld rekest van studenten aan curatoren met daarin 9 artikelen.

²⁰⁷² Molhuysen, *Bronnen* I, 8 dec. 1600, bijl. 342, 398*-399* en Molhuysen, *Bronnen* I, 21 jan. 1607,

week later was het weer raak. Vier andere studenten klaagden in dezelfde remonstrantie over de agressieve behandeling van de straatwacht na hun vrolijk, onschuldige geschrap²⁰⁷³. Net als in 1600 kwam naar voren dat studenten ook anders dan burgers door het gezag wilden worden behandeld. In hun remonstrantie van 21 januari 1607 beweerden zij dat de wachters hen anders moesten behandelen dan ‘ambachtslyden ende andere dyrgelycke borgers, maer dat men veele zaecke van cleynen verlange haer behoort te laten’. Wachters mochten hen niets doen, wanneer zij vrolijk zonder iemand iets te misdoen over straat gingen. Alleen bij het ingooien van ramen of iets dergelijks vonden studenten ingrijpen gerechtvaardigd²⁰⁷⁴.

Aan het einde van het jaar ontstond na het doodschieten van de student Assuerus Hornhiovius, op 16 december 1607 door de nachtwacht wederom grote onrust onder de studenten²⁰⁷⁵. Want in dit geval was sprake van een jurisdictieconflict: wie moest de dader Claes van den Berge berechten? De senaat vond dat hij zoals een ieder die wat met studenten van doen kreeg voor de academische vierschaar moest verschijnen. Het stadsbestuur meende dat Van den Berge geen lidmaat was van de universiteit, omdat hij onder de stedelijke jurisdictie viel als nachtwacht en een eed afgelegd had aan de burgemeesters²⁰⁷⁶. De Staten van Holland, die om raad gevraagd waren, gaven de stad gelijk en ontbonden in 1608 de nachtwacht en droegen hun taken over aan de staten- of binnenwacht²⁰⁷⁷.

De binnenwacht zou bestaan tot 1797. Toen schafte de Nationale Vergadering de binnenwacht af, waarna de *rector magnificus* gebruik mocht maken van het garnizoen. De ordehandhaving verliep echter moeizaam door het steeds wisselen van het garnizoen en het commando hierover²⁰⁷⁸.

In de instructie van de Binnenwacht stonden de gebruikelijke delicten opgesomd: het dragen van wapens, vernieling en geluidsoverlast; net als de manier waarop de binnenwacht moest optreden hiertegen. Overtreders mochten zij oppakken, waarna zij verslag moesten uitbrengen bij de rector-magnificus en oudste

428*-429*, bijl. 370.

²⁰⁷³ Molhuysen, *Bronnen* I, 21 jan. 1607, 429*, bijl. 370. Remonstrantie van studenten [aan curatoren].

²⁰⁷⁴ Molhuysen, *Bronnen* I, 21 jan. 1607, 430*, bijl. 370.

²⁰⁷⁵ Zie Bronchorst, *Diarium*, 118-119.

²⁰⁷⁶ Molhuysen, *Bronnen* I, bijlage 377, 445*.

²⁰⁷⁷ De precieze organisatiestructuur van de binnenwacht blijft onduidelijk en verdient verder onderzoek. Op zich bestond de binnenwacht al. Binnenwachters waren stadssoldaten die overdag alle bewakingsfuncties uitvoerden. Mogelijk is er in 1608 een reorganisatie geweest. Zie bijvoorbeeld over de binnenwacht vanaf 1583 RAL, SA II, 2632 en 2635-2643 en verder. Pas begin negentiende eeuw werd de binnenwacht opgeheven. De schutterij waakte 's nachts. RAL, SA II, 3319, stukken betr. de binnenwacht i.v.m. de academie ca. 1605-1726, 1 omslag. Daarin bevinden zich diverse documenten, waaronder een aantal klachten van de universiteit over de aanstelling van een nieuwe commandeur van de Binnenwacht, zonder dat zij daar vooraf van in kennis was gesteld.

²⁰⁷⁸ Molhuysen, *Bronnen* VII, 7 jan. 1802, 173. Zie AAV 32, 27 april 1795 tot 6 mei 1801: In 1795 wilde de gemeente wegens financiële problemen de binnenwacht overhevelen naar het gemeenland of de universiteit. Molhuysen, *Bronnen* VII, 1 dec. 1795, 16: Bij decreet van de Provisionele Repraesentanten van 't Volk van Holland van 8 januari 1796 werd bepaald dat het land de kosten van de wacht betaalde.

burgemeester als het om een student ging en bij de (oudste) burgemeester wanneer het om een burger handelde²⁰⁷⁹.

Ook tussen studenten en de binnenwachters, door studenten meestal met de bijnaam 'stoepjes' aangeduid, waren er doorlopend conflicten²⁰⁸⁰. Studenten vielen de wachters aan. Wachters traden op hun beurt agressief en hardhandig op²⁰⁸¹. De premie van f 6 per gevangen student maakte het er niet beter op²⁰⁸². Een conflict met de binnenwacht werd een Enkhuizer student in 1757 fataal²⁰⁸³. Volgens de wacht overleed Cornelis Floris van Loosen twee weken later aan de gevolgen van een val tegen een hek²⁰⁸⁴. De metgezellen van de student beweerden dat Van Loosen dacht door kwaad volk te worden aangevallen. De binnenwacht had zich niet geïdentificeerd. Dit is een vaker gebruikt argument. De Enkhuizer had vervolgens zijn hartsvanger, een dikke sabel, al gepakt, voor hij doorkreeg dat het om de wacht ging. Toen kreeg hij klappen op zijn hoofd²⁰⁸⁵.

Het kwam voor dat bij belaagde studenten de binnenwacht even de andere kant uitkeek²⁰⁸⁶. Zo ondernamen zij in 1787 weinig actie bij een relletje waarbij de ramen van de hospes van de student van Meerten werden ingegooid. De gewaarschuwde rector-magnificus stuurde enkele studenten vooruit om zijn orders aan de binnenwacht door te geven. Als Schultens persoonlijk bij de wacht komt, is er nog niets gedaan onder het voorwendsel van absentie van de officier. Pas na zijn

²⁰⁷⁹ Molhuysen, *Bronnen* I, 29 jan. 1608, 448*-450 *: Instructie van de Binnenwacht. Molhuysen, *Bronnen* V, 5 mrt. 1732, 117. Deze regels raakten in het vergeetboek en werden in 1732 herontdekt. Besloten werd de instructie van 1608 aan te houden. AAV 27, 2? Juni 1764, fol. 185v-186 en 23 april 1750, fol. 78-79. Op 14 okt. 1750 kon wegens afwezigheid van burgemeesters niet over instructie gesproken worden. AAV 27, fol. 86. In 1750 en 1764 bleek dat de instructie van de binnenwacht eenzijdig aangepast was. Commandant Bos werd opgeroepen, "waarop gemelde commandeur zijne eigene instructie aan zijn weledele hadde overgegeven, die bevonden wierd niet conform aan de bovengen. [dat wil zeggen van de vierschaar] en zeer gemutileerd te zijn". Dagboek rector-magnificus Schultens, 23-29 mei 1787, fol. 60 v. en verder. Rector-magnificus Schultens onderzocht een klacht over mishandeling door de binnenwacht en kwam tot de ontdekking dat de binnenwachters zich baseerden op een senaatsresolutie uit de vorige eeuw. De rector-magnificus was ontstemd, omdat de orders tot het arresteren wegens sabeltjes en het patrouilleren van de wacht met geladen geweer onbekend dan wel afgeschaft waren. AAV 30, 5 feb. 1787, fol. 282 en AAV 29, 27 feb. 1787, fol. 217 tot 26 mrt 1787 en 26 okt. 1789, fol. 298 en AAV 31, 9 nov. 1789, fol. 1, tot 23 nov. 1789. In 1787 en 1789 kwam er een nieuw reglement en een aanvulling op de jura en leges van de vierschaar.

²⁰⁸⁰ Parival, *Vermaeckelijckheden*, 56-57 (eerste druk 1651) en *Roekeloze student*, 25 (vijfde druk 1756). De binnenwacht had diverse bijnamen, zoals 'de compagnie der groene Geusen'. De meest gangbare onder studenten was 'stoepjes'.

²⁰⁸¹ In 1600 volgens Grootens, *Baudius*, 158: zie daarover Molhuysen, *Bronnen* I, 396-400. In 1607 Grootens, *Baudius*, 135. Heel verhaal hierover. AAV 11, 13 december 1627, fol. 114v: gooiden met stenen ramen en deuren in van het wachthokje. Molhuysen, *Bronnen* IV, 1682, 12, 13 en bijl. 877: overvielen wacht. AAV 20, 1797: liepen dwars door patrouille heen. AAV 5, 5 december 1778, fol. 22v. Dagboek rector-magnificus Schultens, 23-29 mei 1787, fol. 60 v. en verder.

²⁰⁸² Molhuysen, *Bronnen* V, 14 apr. 1732, 41*, bijl. 1042.

²⁰⁸³ Met dank aan Y. Prins, medewerkster Onderzoek en Inlichtingen van het Centraal Bureau voor Genealogie, voor haar informatie over deze zaak.

²⁰⁸⁴ ASL 24 mrt. 1752, Cornelius Florentius van Loosen, Enchusanus, 14.

²⁰⁸⁵ Beschrijving van deze zaak: AAV crim. 13 dec. 1757 en 24 jan. 1758, 6 feb. 1758; not. J. Cornel, Enkhuizen, inv. nr. 1329, akte 38 d, 39 d en 40 d, 8 en 9 dec. 1757.

²⁰⁸⁶ Dagboek rector-magnificus Schultens, 7 november 1787, fol. 142.

komst gingen er 12 soldaten op pad. De rector liet vervolgens zelfs studenten controleren of de wachters hun werk wel goed deden²⁰⁸⁷.

Van Effen schreef in zijn *Hollandsche spectator* dat er minder baldadigheid in Leiden zou voorkomen, als er geen stoepjes waren. Het ingooien van ramen en het schrappen gebeurde niet uit baldadigheid of wraak, maar om de soldaten uit te lokken. ‘t’ Gantsche lighaam der studenten is bezielt met een algemeene haat, tegens de soldaten, die zij als haar natuurlyke vyanden aanzien, en dien afkeer is geschraagd door de grootste veragting voor derzelver lage en armoedige staat²⁰⁸⁸. De *Nederlandsche Spectator* schreef dat niet alleen de beste en geleerdste mannen van de hogeschool kwamen, maar ook de bekwaamste krijgslieden. De spectator duidde niet op de scherm- en paardrijkunst, of op vestingbouw, maar op de gevechten met de vijand, de wachters met hun ronde stokken²⁰⁸⁹.

Opsluiting

Opgepakte studenten werden aanvankelijk opgesloten in het Gravensteen. De eerste noodzaak hiertoe ontstond in 1594 tijdens het oproer in en buiten het Statencollege²⁰⁹⁰. De Staten van Holland besloten tijdelijk het Gravensteen te gebruiken om opgepakte studenten te detineren, ‘ter tijt ende wijlen toe een ander gevangenisse daertoe sal wesen gemaect’²⁰⁹¹. Het creëren van een gevangenis in het Academieggebouw zou lastig te realiseren en kostbaar zijn, terwijl er noordwaarts van het stadhuis een geschikte mogelijkheid was een gevangenis te situeren in twee kelders, elk met een schoorsteen en zeer geschikt voor opsluiting²⁰⁹². In 1597 verzocht de rector of de burgemeesters met de schepenen wilden overleggen over de mogelijkheid op stadskosten boven de curatorenkamer een studentengevangenis te maken²⁰⁹³. Drie jaar later gaf de academische vierschaar opnieuw aan een eigen opsluitmogelijkheid te willen²⁰⁹⁴. In 1626 overlegde de rector-magnificus met twee assessoren en de curatoren en burgemeesters over de mogelijke restauratie van de studentengevangenis in het stadhuis, die bijzonder smerig was²⁰⁹⁵.

De cipier, die de titel ‘conchierge’ van de universiteit had, was tevens stadhuisbewaarder²⁰⁹⁶. De academische gevangenis werd ‘castelenije’, ‘conchergie’ of ‘studentenkamer’ (een mooi voorbeeld van betekenisverandering van een woord in de loop der tijd) genoemd.

²⁰⁸⁷ Dagboek rector-magnificus Schultens, 13 december 1787, fol. 156v.

²⁰⁸⁸ Effen, *Hollandsche spectator*, dl. 2, nr. 32, 15 feb. 1732, 14-16.

²⁰⁸⁹ *Nederlandsche Spectator*, deel 2, nr. 43, 1 juli 1750, 129-132.

²⁰⁹⁰ Op 2 aug. 1594 werd al gesproken over een opsluitplek. Molhuysen, *Bronnen* I, 2 aug. 1594, 304*, bijl. 276.

²⁰⁹¹ Molhuysen, *Bronnen* I, 27 okt. 1594, 310*, bijl. 284.

²⁰⁹² Witkam, *Dagelijkse Zaken* X, 20 feb. 1595, 30. Volgens Vrankrijker, *Studentenleven*, 158 werd in de studentenkamer echter niet gestookt. Dit had als gevolg dat “geconfinneerden” ’s winters als het erg koud was, werden vrijgelaten.

²⁰⁹³ Molhuysen, *Bronnen* I, 11 aug. 1597, 102.

²⁰⁹⁴ AAV 10, 12 mei 1600, fol. 26v. De stadsbestuurders uit de vierschaar beloofden met hun overige collega's erover te spreken.

²⁰⁹⁵ Bronchorst, *Diarium*, 10 aug. 1626, 43.

²⁰⁹⁶ Gerechtsdagboeken 47, 13 apr. 1595, fol. 154v.

De gevangene zelf of de aanvragers van opsluiting betaalden zelf de kosten hiervan²⁰⁹⁷. Zij moesten met de gevangenisbeheerder, de conchierge hierover onderhandelen. De prijs die deze vroeg, hing samen met de draagkracht van de desbetreffende familie. In het geval van een krankzinnig geworden buitenlandse lidmaat vroeg de academische vierschaar meestal per brief geld aan de vader of zij regelden de verkoop van de boedel van de student. Bij krankzinnigen was weleens extra bewaking nodig door soldaten van de binnenwacht, die ook betaald moesten worden.

Er zijn enkele vermeldingen van de kosten van opsluiting in de studentenkamer. In 1652 besloot de academische vierschaar dat de cipier niet meer dan 30 stuivers per maaltijd mocht rekenen en geen wijn aan de gevangene of zijn bezoekers mocht schenken. Wanneer de cipier een gevangene had, moest hij zich richten tot de vierschaar, en van hen ontving hij orders betreffende het tractement der gevangene²⁰⁹⁸. Andere bekende bedragen stammen uit de achttiende eeuw en varieerden tussen de 10 en 30 stuivers per dag²⁰⁹⁹. Begin negentiende eeuw kostte de opsluiting van Mijndert Andala voor het hele jaar 1804 wat betreft kost en drank f 2,10,- per week, omgerekend tot zo'n 7 stuivers per dag²¹⁰⁰.

Geesteszieken vereisten vaak extra bewaking. De binnenwacht droeg hiervoor zorg. In 1727 werd over de regeling met twee soldaten van de binnenwacht voor bewaking nog onderhandeld. De kapitein van de soldaten wilde f 4 per dag en niet de geboden f 1²¹⁰¹. In 1740 kreeg iedere soldaat die een krankzinnige bewaakte f 1 (dus 20 stuivers) per dag²¹⁰². In 1802 werd voor de bewaking, hetgeen meestal door twee soldaten gebeurde, per dag 10 stuivers betaald²¹⁰³.

Ter vergelijking van kosten wordt ook gekeken naar andere instellingen in Leiden, zoals het Gravensteen, dat overigens geen krankzinnigen opnam. Bovendien was het zo dat wie kon werken, door zijn arbeid de kosten relatief laag kon houden²¹⁰⁴. De in het Gravensteen opgesloten bursalen betaalden in 1594 12 stuivers per dag per persoon²¹⁰⁵. Tussen 1681 en 1684 bedroegen de teerkosten daar steeds

²⁰⁹⁷ Not. J. Cornel, Enkhuizen, inv. nr. 1329/39 d, 8 dec. 1757: Door de binnenwacht opgepakte studenten konden vrijkomen op borgtocht, hetgeen in 1757 f 600 bedroeg.

²⁰⁹⁸ AAV 24, 27 mrt. 1652, fol. 176.

²⁰⁹⁹ AAV 25, 24 dec. 1727, fol. 196: De kosten van 36 stuivers per dag werden teruggebracht naar 30 stuivers; AAV 26, 31 juli 1738, fol. 108: Opsluiting kostte 10 stuivers per dag; AAV 26, 27 aug. 1740, fol. 159: De kastelein verdiende 20 stuivers per dag aan de krankzinnig geworden Johannes Josephus Wilhelmus Gijn; AAV 26, 26 sept. 1741, fol. 172: Hendrik Leenbrugge werd opgesloten voor 10 stuivers per dag; AAV 27, 10 jan. 1748, fol. 60v. Het verzoek tot verlenging van het arrest à 15 stuivers werd toegestaan; AAV 27, 29 dec. 1751, fol. 114v. De vertering van Van Beerestijn werd gesteld op 30 stuivers per dag;

²¹⁰⁰ AAV 21, 4 juli 1805, Kost en drank van Mijndert Andala, die het gehele jaar 1804 opgesloten was, bedroeg 50 stuivers per week.

²¹⁰¹ AAV 25, 24 dec. 1727, fol. 196.

²¹⁰² AAV 26, 27 aug. 1740, fol. 159.

²¹⁰³ AAV 21, 18 mei 1803.

²¹⁰⁴ P. Spierenburg, "Financiën en familie-eer. Opsluiting en opgeslotene op verzoek te Leiden 1680-1805, in: Diederiks, H. A., e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hollandse Studien 17 (Hilversum 1985), 125.

²¹⁰⁵ Witkam, *Dagelijkse zaken* X, 7 nov. 1594, 70. Zie voor meer informatie over opsluitingskosten mijn artikel in het *Leids Jaarboekje*: "'Tot hun groot hartseer en schade'. Opsluiting op verzoek van ouders en andere familieleden", *Leids Jaarboekje* 90 (1998) 34-53.

35 cent per dag. In 1755 kostte een verblijf in het Ceciliagasthuis 1,60 gulden per week²¹⁰⁶.

Opsluiting kon ‘met en zonder acces’, hetgeen betekende of een gevangene al dan niet bezoek mocht ontvangen. Meestal vroeg een familie iemand ‘buiten acces van suspecte personen’ te laten opsluiten, om contact met foute vrienden te voorkomen²¹⁰⁷. De Poolse graaf Koretsky had veel ‘acces’. Zijn crediteuren, die om zijn opsluiting hadden gevraagd, klaagden dat de graaf in de gevangenis zijn gebruikelijke staat kon voortzetten. ‘Dat niet alleen de voors. Gearresteerd in de voors. zijne detentie bij hem houde zijn volle geweer van rapier ende ponjaart maar mede dat alle studenten en andere zijne bekenden in grote getale met hem geweest openlick ter voorgemelder plaetse bij hem gaen en comen, met hem aldaer maeltijden ende banquetten houden, hoogdrincken, speelen ende generalicke al doen dat men in herbergen ende andere vrije plaetsen soude willen ende mogen doen’²¹⁰⁸. Hij zat dus luxueuzer dan degenen die veroordeeld werden tot een maand water en brood²¹⁰⁹.

Universitaire onrust

Naast duels, ontgroeningen en gevechten met de stadswacht kwam een deel van de onrust onder studenten vanuit de universitaire wereld zelf. Zo zorgden in de eerste helft van de zeventiende eeuw satires van de hand van professoren voor ophef. In 1612 schreef Petrus Cunaeus *Sardi Venales*, waarna het een week onrustig bleef op de universiteit²¹¹⁰. Ook Bodecher Bennigs satyricon uit 1631 zorgde voor onrust in de academiezalen. De studenten reageren met pamfletten en satires. Hun grootste grief was dat zij bekritiseerd werden door iemand die nauwelijks naam had gemaakt, zelf jong was en bovendien hypocriet was over drankgebruik. Daarnaast waren zij verbolgen over het gebrek aan kuisheid van de auteur. Op 11 maart 1631 greep de senaat in, hoofdzakelijk vanwege de ontstane onrust²¹¹¹. Overigens was ook het daarop volgende jaar onstuimig, dankzij de aktie die de Poolse prins Radzivill ondernam, na de ter dood veroordeling van één van zijn onderdanen wegens begane manslag. Na de ceremonie van de wisseling van het rectoraat sprong hij op het spreekgestoelte en schold curatoren, senaat en professoren uit en hitste de studenten op om de inbreuk op hun voorrechten niet te dulden²¹¹².

Ook vanuit het Statencollege voor toekomstige predikanten kwam de nodige onrust. Het begon al vrij vroeg, in 1594 met wat de geschiedenis zou ingaan als het Statencollege-oproer. Het begon als een algemeen studentenoproer naar aanleiding van het verbod op het dragen van wapens en sloeg over naar het Statencollege. Bursalen richtten samen met studenten vernielingen aan in de stad en

²¹⁰⁶ Spierenburg, *Opsluiting*, 125. Hierbij gaat het om “gewone”, niet studerende opgesloten.

²¹⁰⁷ AAV 25, 15 feb. 1717, fol. 133.

²¹⁰⁸ AAV 10, 21 mei 1607, fol. 77.

²¹⁰⁹ AAV 1, 1596 en 1601.

²¹¹⁰ Heesakkers, *Menippean satires*, 500-509. Otterspeer, *Bolwerk*, 252.

²¹¹¹ De Smet, *Town gown*, 508. Verwijzingen naar Molhuysen, *Bronnen* II, 152 en 214*. Ingrijpen Molhuysen, *Bronnen* II, 160.

²¹¹² Zie hierover onder andere Bijleveld, *Polen*.

overtraden de regels door 's nachts buiten het college te zijn. Na het bestraffen van een bursaal door de subregent en twee gerechtsdienaren ontstond er een opstand, waarbij bursalen één van de dienaars doodden en de ander zwaar verwonden²¹¹³.

Het einde van het jaar 1663 was onrustig. De rector ontving de waarschuwing dat de bursalen van het Statencollege van plan waren een promotieplechtigheid met een nogal cartesiaanse achtergrond te verstoren. Het ging om de promotie van Cornelis Uythagen op 27 november 1663 tot *doctor* in de theologie. De banken in het auditorium gingen aan de kant en Uythagen kreeg klappen. Toen de *rector magnificus* de dader Isack Swanenburg berispte, kreeg hij vervolgens de tekst toegebeten 'kust myn gat eens'²¹¹⁴. Achteraf bleek de regent van het Statencollege Cabeljauw de bursalen een soort vrijbrief te hebben verleend om rellen te schoppen, met de belofte de daaruit voortvloeiende problemen voor hen op te lossen. De bestraffing van de onruststokers nam nog de nodige tijd in beslag²¹¹⁵.

Siegenbeek geeft in zijn geschiedenis van de Leidse universiteit een chronologisch overzicht van de diverse studentenrellen. Na een zeventiende eeuw vol onrust, meldt hij als laatste een gebeurtenis uit 1686. In dat jaar had een student van de Duitse natie een Nederlandse student gedood, waarna curatoren en senaat voorzorgsmaatregelen tegen wraakacties namen²¹¹⁶. Vervolgens stapt Siegenbeek over het komen en gaan van professoren en het eeuwfeest, om pas aan het einde van de achttiende eeuw weer onrust onder studenten te vermelden²¹¹⁷.

Ook in Molhuysens Bronnen komen nog wel conflicten, maar geen enorme onrust voor. Dit geldt bijvoorbeeld voor de vechtpartijen in 1703²¹¹⁸. Wel kwam het op 1 februari 1717 tot een aanvulling op de Keur van Leiden wat betreft het straatgeweld²¹¹⁹. De omschrijving van dit begrip luidde 'insolentien, geweldenaar-ryen en moetwilligheden, so in 't aggresseren van de goede luiden, 't grieven van deselve, 't inslaan van glazen [N.B.: ramen], 't schenden van deuren en vensters, en wat diergelijke meer is'. Dit alles werd verboden, net als het 's nachts gewapend over straat gaan.

De onrust uit 1765 en 1784 die nog volgde was anders van aard. Hierbij stonden inwoners van Leiden tegenover studenten. In december 1765 dreigde zelfs een gewapend conflict tussen beide partijen. De student Cornelis la Loo van Nispen werd van de universiteit en uit de stad verbannen 'wegens sijne gevaarlijke conduites en slegt gedrag'. Hij was een vriend van de evenmin van onbesproken gedrag zijnde oud-burgemeesterszoon Pieter Teding van Berkhout.

²¹¹³ Schotel, *Studenten-oproer*. Otterspeer, *Bolwerk*, 214-217.

²¹¹⁴ Molhuysen, *Bronnen* III, dec. 1663, 178*, bijl. 791.

²¹¹⁵ Otterspeer, *Bolwerk*, 426.

²¹¹⁶ Siegenbeek, *Geschiedenis*, 236.

²¹¹⁷ Siegenbeek, *Geschiedenis*, 365. Blijkens pagina 443 baseerde Siegenbeek zich op de senaatsacta en het archief van curatoren.

²¹¹⁸ Arkel, *Studentenleven*, 27. Molhuysen, *Bronnen* IV, 20 feb. 1703, 94* bijl. 947. De studenten worden gemaand zich te gedragen zoals het goed opgevoede lieden betaamt.

²¹¹⁹ Molhuysen, *Bronnen* IV, 1 feb. 171, 146*-147*, bijl. 989. Het Gerecht van Leiden, "in conformité van verscheyde resolutien van de Staten van Holland renoveren de 174ste burgerlijke keur van Leiden".

Na Pieters dood in augustus 1765 op 24-jarige leeftijd bleek hij de vader te zijn van een onwettig kind en bovendien had hij buiten medeweten van zijn vader een testament gemaakt, waarin hij flink uitdeelde. Zo zou Cornelis van Nispen een legaat van f 7.000 krijgen. Waarschijnlijk hing dit testament samen met de verwijdering van Van Nispen. Studenten legden onmiddellijk een relatie tussen beide zaken. Zware vernielingen in de nacht van 13 december gepleegd aan de huizen van rector-magnificus Pestel, burgemeester Chastelein en Coenraad Berkhout waren het gevolg. Verder waren in de stad biljetten aangeplakt waarop studenten het herstel eisten van de rechten van hun medestudent. Dit lokte een reactie uit, eveneens via aanplakbiljetten, van burgers. Zij duiden Van Nispen aan als een 'eervergeetene schelm' die de strop verdiende en ook andere studenten werden met naam en toenaam genoemd en bedreigd. Op 14 december besloot het gerecht hard op te treden tegen de studenten en vroegen zij tevergeefs in Den Haag bij Stadhouders en raadpensionaris om militaire bijstand. Die kreeg men niet, maar wel werd het Leids garnizoen in paraatheid gebracht. In januari 1766 was de rust nog niet helemaal weergekeerd²¹²⁰.

De gebeurtenissen in 1784 vonden plaats onder invloed van de politiek. Grote groepen studenten waren felle patriotten²¹²¹. In Leiden vonden van 7 tot 10 juni 1784 orangistische, anti-patriotse, woelingen plaats, waarbij studenten waren gemolesteerd. In reactie hierop richtten Antony Hoynck van Papendrecht en Rutger Jan Schimmelpenninck met anderen het studenten exercitiegenootschap "Pro Pallade et Libertate" op. Dit was een besloten college, waarvoor dus geen toestemming van de senaat nodig was. Deze exercitiegenootschappen of vrijkorpsen werden opgericht op verschillende plaatsen naast de bestaande schutterijen, omdat er weinig vertrouwen was dat zij de aanhangers van de patriotten zouden beschermen²¹²².

Tenslotte zorgde de dood van student Samuel van Schaak in 1794 door majoor Van de Graaff voor onrust en uitzonderlijke eenheid onder studenten²¹²³. Toen op zondag 2 maart 1794 de vrienden Samuel van Schaak, Martinus Adrianus de Kempnaer en Pieter Eikendal samen met de rest van de menigte het plein van de Schuttersdoelen moesten verlaten, gaven de drie medicijnenstudenten hieraan niet direct gehoor. Daarop kwam majoor Van de Graaff 'met geweld aanrennen en gebood hun met een forse toon heen te gaan'. Als Van Schaak twijfelt met welke vriend hij mee zal gaan, naar de uitgang van het plein of naar de herberg, wordt de majoor boos. Van Schaak zei op zijn eigen bekende, lachende manier 'marchons ca ira'. Meteen daarop trok Van de Graaff zijn degen en gaf hem een houw over het gezicht en enige slagen op de rug²¹²⁴. De vraag hoe en door wie Van de Graaff bestraft moest worden, leverde de nodige onrust op, waarbij de studenten

²¹²⁰ Prak, *Leiden*, 213.

²¹²¹ Arkel, *Studentenleven*, 33.

²¹²² W. A. Fasel, "Een studentengenootschap in de patriottentijd", *Leids Jaarboekje* 45 (1953) 126-127.

²¹²³ Zie artikel W. Otterspeer, "De dood van de Leidse student Samuel van Schaak: een antiquarische exercitie inzake de patriottentijd", *Miscellanea Gentiana* (nr. 105) 247-262.

²¹²⁴ Otterspeer, *Schaak*, 247-248.

zich vereenigden²¹²⁵. Op 11 maart zou Van Schaak overlijden, volgens de lijk-schouwing echter niet aan zijn verwondingen²¹²⁶.

Ontwikkelingen

Over het algemeen oordeelden de rechters van de academische vierschaar mild ten opzichte van studenten. Bij collectieve gewelddadigheid, het verstoren van de publieke orde en wanneer er geen duidelijk berouw getoond werd, kon de vierschaar echter streng optreden en zware straffen uitspreken²¹²⁷. Er waren diverse strafmogelijkheden. De academische vierschaar kon boeten opleggen (die meestal ten goede kwamen aan de 'arme studenten'), studenten veroordelen tot een jaar opsluiting in een verbeterhuis of ze verwijderden van de universiteit. Die studenten konden dan wel aan een andere universiteit hun studie vervolgen.

Doordat de Leidse academische vierschaar de hogere jurisdictie bezat, mochten de rechters zelfs de doodstraf eisen. Dit is echter sporadisch voorgekomen. De doodstraf is vier keer in de geschiedenis van de academische vierschaar geëist, maar slechts één keer voltrokken²¹²⁸. Dat was in 1632. Op 9 januari van dat jaar, tussen 1 en 2 uur 's ochtends sloeg een knecht van de al eerder genoemde Poolse prins Radzivil, Laurens Hasenphurter²¹²⁹ een klapwaker dood op de Langebrug tussen Choor- en Wolsteeg. Zonder aanleiding was de lintwerker Malliaert Jansz. Poppingh door hem aangevallen. Terwijl deze stervende was, deelde een ander uit het gevolg van de Pool, Adam Lazarow (Laseruyt) uit Litouwen nog wat klappen uit. De onthoofding van Hasenphurter vond plaats op 15 januari, de Litouwer werd binnen 24 uur verbannen²¹³⁰.

Het lijkt erop dat de studentenwereld vooral in de zeventiende eeuw onrustig was. Uit de literatuur over studenten uit de zeventiende eeuw komt een beeld naar voren met veel vechtpartijen, baldadigheden en slemperijen en diverse vrijages²¹³¹. Maar ook uit de regelgeving door de universiteit en Staten blijkt dat met name in de zeventiende eeuw maatregelen nodig waren tegen straatschenderijen, duels en vooral de collegia nationalia. Professoren gooiden in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog wat olie op het vuur met satires (in 1612 en 1631). Verder was er, naast het oproer uit 1594, grote onrust vanuit het Statencollege in 1663.

De academische rechtbank bestrafte wangedrag, maar universiteiten probeerden ook studenten-overlast te voorkomen door middel van een meer positieve aanpak. Er kwamen diverse sportfaciliteiten voor studenten. Deze fungeerden als attractie om meer studenten te trekken, maar tevens als een manier om de energie van

²¹²⁵ Otterspeer, *Schaak*, 260-261.

²¹²⁶ Otterspeer, *Schaak*, 257.

²¹²⁷ Otterspeer, *Bolwerk*, hfst. 8.

²¹²⁸ AAV 32, 27 feb. 1811, fol. 265. Otterspeer, *Andala*, 109. Schotel, *Academie*, 13: Er werd tweemaal de doodstraf geëist, in 1632 tegen Hasenphurter en in 1811 tegen Andala, maar deze werd niet voltrokken.

²¹²⁹ En varianten.

²¹³⁰ Zie Bijleveld, *Polen*, 147-156.

²¹³¹ Arkel, *Studentenleven*, 24.

studenten in goede banen te leiden²¹³². Er was in Leiden genoeg te doen. Reeds op 26 april 1581 was er in de resoluties van de curatoren sprake van twee sportterreinen voor studenten²¹³³. Zo gaf op 2 juni 1594 de magistraat toestemming voor schermles onder de bibliotheek in de Bagijnhofkerk, onder leiding van de latere docent Duitse wiskunde Ludolf van Ceulen²¹³⁴. In 1618 was er in de resoluties van Curatoren en Burgemeesters voor het eerst sprake van paardrijlessen. De pikeur Adriaen Cools verzocht de universiteit om een jaarlijks traktement²¹³⁵. Zowel in Leiden als in Utrecht kwam in 1704 een rijsschool tot stand²¹³⁶. Toen het paille maille spel in de mode kwam, kocht de universiteit in 1636 voor de maliebaan een stuk land buiten de Witte Poort²¹³⁷.

De universiteitshistoricus Wingens heeft zich beziggehouden met de criminele vonnissen van de academische rechtspraak. Uit zijn onderzoek blijkt dat de academische vierschaar milder vonniste in de achttiende eeuw. Dit kan erop wijzen dat studenten zich rustiger hielden, en dus minder streng gestraft hoefden te worden ter afschrikking. In Leiden nam het aantal gevoerde processen inzake publieke ordeverstoring gaandeweg af²¹³⁸. Daarnaast is uit de achttiende eeuwse literatuur over studenten ook in de studentenwereld een verfijning van zeden zichtbaar²¹³⁹. In het achttiende eeuwse uitgaansleven was het mogelijk meer contact te leggen met vrouwen dan voorheen.

Hoe valt deze toenemende rust te verklaren? In ieder geval was in de achttiende eeuw de studentenpopulatie kleiner en minder internationaal dan in de zeventiende eeuw, hetgeen al minder kans op botsingen bood. Hierdoor, maar ook door de herhaaldelijke verboden en mogelijk door de hiervoor gemelde verfijning van zeden, verdwenen de collegia nationalia, die een grote bron van onrust waren²¹⁴⁰. Familie woonde dus vaker nabij Leiden, waardoor studenten meer binnen hun invloedssfeer bleven²¹⁴¹. Maar het is echter ook mogelijk dat de academische vierschaar milder strafte, om het studentental niet verder te laten dalen door afschrikwekkende vonnissen²¹⁴².

Wanneer we “binnenkijken” op kamers, blijkt dat vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw studenten wat minder in de grote pensions en wat meer in kleinschaliger woonvormen hun onderkomen vonden. De meeste studenten woonden in een huis met 2 tot en met 5 huisgenoten tussen 1668 en 1745. De taak van professoren als huisvesters van studenten verdween. In de tweede helft van de zeventiende eeuw komt een einde aan de dubbelfunctie professor-hospes. Hun stij-

²¹³² Tervoort, *Studeren ver van huis*, 36 en Sluijter, *Ciraet*, 70.

²¹³³ Witkam, *Gillot*, 58.

²¹³⁴ RAL, SA II, Gerechtsdagboeken, nr. 47, fol. 50.

²¹³⁵ Molhuysen, *Bronnen* II, 81.

²¹³⁶ A.H.H.M. Mathijssen, “Een manaige (...) omme te leeren (...) wel te peerde te rijden”. Rijsscholen te Utrecht en Leiden in de 18^e eeuw, benevens de avontuurlijke levensloop van Gaspard Saunier”, in *Argos. Bulletin van het veterinair historisch genootschap*, serie 2, nr. 20 (1999) 419.

²¹³⁷ Dozy, *Omgeving*, 44.

²¹³⁸ Wingens, *Seksueel gedrag*, 146.

²¹³⁹ Arkel, *Studentenleven*, 24.

²¹⁴⁰ Arkel, *Studentenleven*, 24.

²¹⁴¹ Wingens, *Seksueel gedrag*, 146.

²¹⁴² Wingens, *Seksueel gedrag*, 144.

gende salaris zal daarop van invloed zijn geweest. Het professorale toezicht op studenten nam als gevolg hiervan af, hetgeen gecompenseerd werd door een kleinere, eenvormiger studentenpopulatie. Ontgroeningspartijen waren in de achttiende eeuw met huis- en studiegenoten, terwijl dat aanvankelijk herkomstgewijs ging.

De groepsvorming onder studenten veranderde in de achttiende eeuw onder invloed van de Verlichtingsidee van sociabiliteit, de behoefte aan onderling gezelschapsleven en de cultivering van contacten met gelijkgestemden²¹⁴³. Nu werden publieke plaatsen van sociaal verkeer, zoals salon en koffiehuis, loge en genootschap gewaardeerd als ontmoetingspunten, al had niet elke spectator zo'n hoge pet op van het koffiehuisbezoek door studenten²¹⁴⁴. Gelijkgestemden vormden allerlei sociëteiten, leesclubs en dergelijke waar gediscussieerd werd en creëerden zo tevens een groot netwerk²¹⁴⁵. Zo richtten in 1757 enkele Leidse studenten het literaire gezelschap 'linguae Animaque Fides' op²¹⁴⁶. In de vriendenkring kwam de nadruk op de affectieve relatie²¹⁴⁷. Het lijkt erop dat er sprake is van een versterking van de groepsvorming van studenten. De (hernieuwde) ontgroening zou hiervan een logisch gevolg zijn.

²¹⁴³ W. van den Berg, "Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus", in: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen 1984) 151-170.

²¹⁴⁴ Kloek, 1800, 70. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 59.

²¹⁴⁵ R. van Maanen, "Revolutie en rampspoed; Leiden rond 1800", *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 188.

²¹⁴⁶ Arkel, *Studentenleven*, 36.

²¹⁴⁷ Kloek, 1800, 70.

Conclusie en samenvatting

Probleemstelling en bronnen

Deze dissertatie concentreert zich op de vraag hoeveel studenten in Leiden studeerden in de periode tussen 1575 en 1812 en welke achtergrond zij hebben. In het verlengde daarvan ligt het onderzoek naar wat de gevolgen voor de stad waren van de komst van studenten.

De voornaamste bron om antwoord op deze vraag te geven is het *album studiosorum*. Mijn digitale bewerking ervan biedt naast reguliere tellingen van aantallen en achtergronden veel extra mogelijkheden, zoals bijvoorbeeld het leggen van kruisverbanden tussen herkomst, studierichting en leeftijd.

Andere bronnen, waaronder met name de acta van de academische vierschaar, de bestuurlijke bepalingen van de universiteit, moralistische geschriften en vele egodocumenten, vullen deze primaire bron waar nodig aan.

De stad Leiden en haar universiteit

De komst van de universiteit naar Leiden had diverse gevolgen voor de stad en haar inwoners. Zo waren er gebouwen en voorzieningen nodig. De universiteit kreeg onderdak in bestaande gebouwen en concentreerde zich rond het Rapenburg. Daarnaast waren er de juridische gevolgen. Studenten kregen bepaalde privileges, namelijk belastingvoordelen zoals de vrijdom van wijn en bieraccijns, hetgeen later uitgebreid werd met andere waren. Belangrijke jaren waren 1662, waarin het kwam tot een vrijdom van de bestaande gewestelijke belastingen en 1751 met de vrijdom van alle belastingen. Andere privileges waren de vrijdom van tolleren op vervoer van hun huisraad en vrijstelling van stedelijke verplichtingen. Tenslotte kwamen studenten bij overtredingen voor de eigen academische rechtbank, voornamelijk bestaande uit professoren. De stad Leiden moest een bepaald machtsgebied afstaan. Gevolg daarvan was dat studenten bevoorrecht en minder streng gestraft werden.

In de achttiende eeuw kwamen de voorrechten steeds meer onder vuur te liggen. Met name bij de vrijdom van belastingen en de tolleren was er steeds meer kritiek op ingeschreven lidmaten die niet studeerden, maar toch de privileges genoten.

Inschrijvingsbeleid

Het inschrijvingsbeleid van de Leidse universiteit is tot nu toe niet in zijn geheel onderzocht, al komt in het artikel van Molhuysen “Over de voorrechten” de inschrijving wel ter sprake. Voor zover bekend is er geen duidelijke lijst met officiële regels betreffende inschrijving aan de Leidse universiteit; alleen de statuten bevatten enkele bepalingen hierover. Dit past in het Europese beeld, waarbij statuten slechts in beperkte mate de inschrijving van lidmaten behandelen. De regels in Leiden hebben voornamelijk betrekking op de universitaire voorrechten die ingeschrevenen genieten. De Leidse statuten behandelen in de eerste plaats een termijn waarbinnen studenten moesten inschrijven, al werd hier niet streng op gelet. Ten tweede worden de kosten van inschrijving vermeld. Maar een gratis inschrijving was ook mogelijk. Verder komt de eedaflegging aan bod. Aanvankelijk moesten studenten een geloofseid afleggen, die echter in 1578 al weer afgeschaft werd. Gehoorzaamheid aan de rector bleef wel een vereiste voor lidmaten. De volgende punten uit de statuten leverden meer problemen op. Zo was het lidmaten verboden beroepsmatig werkzaam te zijn. De rector lette hier strikt op, vooral het bekleden van een stadsambt gaf problemen. Tenslotte gold er een leeftijdsbeperking. Vanaf 1631 moesten Leidse jongeren onder de 12 jaar toestemming hebben van de curatoren voor inschrijving. Deze regel is duidelijk nageleefd, want na dat jaar is een daling van het aantal kindstudenten zichtbaar.

Naast deze bepalingen zijn er nog de ongeschreven regels, waarbij de beheersing van het Latijn een vereiste was. De verplichting om een getuigenschrift van de Latijnse school te overleggen en een toelatingsexamen te doen is ergens tussen 1681 en 1769 ingesteld.

Wie ingeschreven was door de *rector magnificus* in het *album studiosorum* was lidmaat en mocht de universitaire privileges genieten. Het universitaire inschrijvingsbeleid was bijzonder ruim. Op geschiktheid voor de studie of een eventueel afwijkende geloofsovertuiging werd nauwelijks gelet. De niet erg uitvoerige regelgeving leverde talloze conflicten op. Problemen rond de inschrijving kwamen meestal van buitenaf, wanneer het stadsbestuur (of de Staten/Staatsbewind) zich zorgen maakte over het misbruik van de privileges. Er was nauwelijks controle of studenten wel ingeschreven waren in het *album studiosorum*, tenzij zij voor de academische rechtbank moesten verschijnen.

Lidmaten moesten hun inschrijving jaarlijks in februari verlengen door middel van de “recensie”. Vanaf 1731 zijn tussen recensielijsten testimonia van professoren gevonden als bewijs van het volgen van lessen door bepaalde lidmaten. In de zeventiende eeuw hield de universiteit goed in de gaten of studenten ononderbroken in de stad verbleven, hetgeen door de herhaaldelijke pestepidemieën niet altijd mogelijk was en waarna heringeschreven moest worden. Gehuwden en degenen ouder dan 30 jaar moesten van de stad (eerst bij burgemeesters, in later periode bij het gerecht) toestemming krijgen om zich bij de rector in te laten schrijven en als huishoudend lidmaat de privileges te mogen genieten.

Leidse studentenpopulatie

Totale aantal

Bijna alle studentenaantallen in de verschenen literatuur zijn gebaseerd op de tellingen van Colenbrander uit de jaren twintig van de vorige eeuw. Met behulp van mijn databank van het Leidse *album studiosorum* kunnen zijn gegevens gecontroleerd en bijgesteld worden.

In het Leidse *album studiosorum* staan 61.269 inschrijvingen. Herhaalde inschrijvingen vormden 9% (5612) van het Leidse *album studiosorum*. Wanneer deze dubbele inschrijvingen eruit zijn gehaald, moet vervolgens nog 11% (6952) aan niet-studenten uit het *album studiosorum* worden gefilterd. Deze percentages varieerden in de loop der eeuwen. Kan de zeventiende eeuw de eeuw worden genoemd van de herinschrijvers (dit onder invloed van pestepidemieën en verbeterde academische voorrechten), dan was de achttiende eeuw duidelijk die van de niet-studenten (onder invloed van verbeteringen in privileges, met name alcoholische; en komst van aanzienlijke studenten met hun personeel). Er blijven zodoende 48.687 studenten over. Het blijkt dat Colenbrander weinig dubbele inschrijvingen eruit gefilterd heeft. Hij komt tot zo'n 3,5% en heeft bovendien niet-studenten meegeteld als studenten, waardoor zijn werkelijke studentenaantallen te hoog uitpakten.

De Leidse universiteit was met deze studentenaantallen verreweg de grootste in de Republiek. De helft van alle studenten die aan een universiteit in de Republiek studeerden, kwam naar Leiden. In Europees opzicht speelde Leiden echter een bescheiden rol.

Herkomst in de loop der eeuwen

De studentenaantallen in Leiden laten een curve zien, die overeenkomt met de algemene Europese trend. De curve is onder te verdelen in vier perioden. De beginjaren van de universiteit, waarin de studentenaantallen snel toenamen, liepen van 1575 tot 1614. Hierna volgde een bloeiperiode tussen 1615-1694, die dus bijna de gehele zeventiende eeuw besloeg. Tussen 1645-1654 waren de studentenaantallen op zijn hoogst in de onderzochte periode. De achttiende eeuw was voor de Leidse universiteit qua studentenaantallen een eeuw van achteruitgang. Tussen 1695 en 1804 bleven de aantallen dalen, vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw zakten de cijfers. Het begin van de negentiende eeuw leek de universiteit voorzichtig uit het dal te klimmen.

Er zijn voor de schommelingen in studentenaantallen diverse verklaringen. De beginjaren van de Leidse universiteit waren moeizaam. De nieuwe universiteit moest zich een plaats in de samenleving zien te verwerven. Professoren moesten geworven (en behouden!) worden. Dit alles tegen een achtergrond van een land in opstand.

Grote invloed op de bloeiperiode had de Dertigjarige oorlog in Duitsland. Studeren daar was geen optie meer en veel buitenlanders kwamen daardoor naar

Leiden. Daarnaast zijn er meer landen met binnenlandse onrust, zoals Engeland. Ook is het niveau van het vernieuwende onderwijs, met instellingen als het *collegium medico-practicum* in Leiden een aantrekkende factor.

Studentenaantallen gaan dalen door de opkomst van andere scholingsmogelijkheden (zowel nieuwe/betere universiteiten, als concurrentie van Illustre scholen en Latijnse scholen en het Franstalige onderwijs) in binnen- en buitenland. Ook de student veranderde. Een meer gerichte studie, afgerond met een promotie kwam in de plaats van algemene kennisvergaring. Ook de universiteit veranderde en kreeg een strakker leerplan. Hierdoor werd de universiteit minder aantrekkelijk voor “toeristen”, die op hun reis langs universiteiten her en der enkele colleges volgden. Maar het aantal buitenlandse studenten nam vooral af vanwege de politieke rust. Er waren geen enorme oorlogen meer, dus de universiteiten in eigen land waren voor hen weer bereikbaar. Daarbij kwam dat in het buitenland nieuwe en betere universiteiten ontstonden, waardoor de noodzaak in Leiden te gaan studeren afnam. De Franse tijd bracht in eigen land onrust.

Het herstel zet in na het absolute dieptepunt op het gebied van studentenaantallen tussen 1795-1804. Er is sprake van een voorzichtig stijgende lijn tussen 1805-1812. Dit herstel zette zich voort, zoals blijkt uit Otterspeers cijfers van na de door mij onderzochte periode²¹⁴⁸.

Zichtbaar is de ontwikkeling van Leiden als een internationale universiteit naar een nationale (na 1735-1744) en zelfs regionale (vanaf 1745-1754), hetgeen wederom past in de algemene Europese traditie zoals bekend uit de literatuur.

Bij een karakterisering van de Leidse studentenpopulatie op basis van sociale afkomst zijn er twee tegenstrijdige ontwikkelingen zichtbaar. Enerzijds lijkt het aantal “gewone” studenten toe te nemen (gratis ingeschrevenen en bursalen); dit in tegenstelling tot de bewering (van Frijhoff en Otterspeer) dat de studie duurder en de studenten dus elitairder (hoge adel) werden. Anderzijds zijn er twee pieken, in het midden van de zeventiende en in het midden van de achttiende eeuw, met veel aanzienlijke studenten. Verder nam het aantal niet-gereformeerden toe aan het einde van de achttiende eeuw.

Uit mijn onderzoek naar achternamen in het *album studiosorum* blijkt buiten de Randstad, met name in Gelderland en Overijssel, een familietraditie te bestaan om in Leiden te studeren.

Dé universiteit van de Republiek

Wanneer de herkomst van de studenten uit de Republiek wordt nagegaan, blijkt dat gedurende de hele periode het gewest Holland altijd het grootste aandeel had (eenderde van alle studenten in Leiden). Uiteindelijk, vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw, werd Leiden een Hollandse universiteit (40% en later 60% van alle studenten kwam uit het eigen gewest). Daarnaast is een opkomst van studenten van het platteland (ten opzichte van de stad) zichtbaar.

²¹⁴⁸ Otterspeer, *Bolwerk* 2008, 292.

In dit hoofdstuk is er aandacht voor drie onderdelen. Het eerste is het aandeel van de universiteit Leiden onder studenten in de Republiek, de tweede het onderwijs en het derde punt is welvaart. Wat het eerste onderdeel betreft, Leiden was verreweg de grootste universiteit in de Republiek en had het grootste aandeel studenten. Meer dan de helft van alle studenten die aan een universiteit in de Republiek studeerden, kwam naar Leiden. De afstand tot Leiden speelde mee: nabijheid werkt goed op studentenaantallen, al kwamen er ook opvallend veel uit het verre Middelburg. Wat betreft het aandeel van student-Leidenars zijn mijn tellingen beduidend lager dan die van Frijhoff, die dit berekende om de economische opbrengst van een universiteit voor een stad te bestuderen.

Ten tweede speelde het onderwijs in Leiden een rol, hetgeen in de paragraaf hiervoor aan bod kwam. De maatschappelijke functie van een stad was van invloed op het aantal studenten. Uit steden met bestuursfuncties (met name Den Haag) kwamen veel studenten, want hier waren ambtenaren met een universitaire achtergrond nodig. Daarnaast had de maatschappelijke functie van een stad ook invloed op de studiekeuze van de inwoners. Degenen uit steden met een bestuursfunctie kozen vaker voor rechten.

Tenslotte speelde welvaart een rol. Demografische factoren waren van invloed: hoe groter de bevolking van een stad was, hoe meer studenten er uit die stad naar Leiden kwamen. Economische redenen speelden eveneens een rol. Opvallend is het dat mijn cijfers betreffende studenten niet meegaan met Frijhoffs these, die evenwel op promovendi is gericht. Hij beweert dat inwoners van steden in tijden dat het economisch slecht gaat vaker promoveren, zoals eind zeventiende- en de achttiende eeuw. Het is bij mijn onderzoek niet zo dat inwoners van steden in achteruitgang vaker gaan studeren. Integendeel, economische achteruitgang van een stad betekent juist dat minder studenten daar vandaan naar Leiden komen. Mijn uitkomst komt dus overeen met die van Van Lieburg betreffende gereformeerde predikanten, die ook in aantal afnemen uit steden in achteruitgang. Er is dus blijkbaar onderscheid tussen studeren en promoveren.

Internationale allure

Internationaal zijn achtereenvolgens de studenten uit de Zuidelijke-Nederlanden, de Duitsers uit alle windstreken van het rijk, de Engelsen en ten slotte opnieuw onze zuiderburen dominant. De Duitsers vormden de grootste groep buitenlanders in Leiden. Verder is het zo dat de buitenlanders uit Noord-Europa (Scandinavië) in de zeventiende eeuw kwamen en degenen uit Oost- en Zuid-Europa voornamelijk in de achttiende eeuw.

Buitenlanders die Leiden bezochten zijn in twee groepen te verdelen. In de eerste plaats waren er studenten met wortels in de Republiek (buitenlands gevestigd vanwege diplomatieke en/of handelsbanden). Ten tweede waren er “inheemsen”. Zij kwamen meestal vanwege de vlucht voor oorlog of geloofsvervolging in eigen land.

Studenten in de stad

Met de komst van de universiteit kwam ook een studentenpopulatie naar Leiden, die huisvesting nodig had. In totaal waren er over een periode van bijna 2,5 eeuw

dus 48.705 studenten. Gemiddeld liepen er in rustige jaren enkele honderden en in topperiodes in de zeventiende eeuw zo'n 1.000 studenten tegelijk door Leiden. De studentenpopulatie was echter niet groot in vergelijking met de totale bevolking van Leiden. Zij omvatte hooguit 1 tot 3% van de Leidse bevolking.

Naast een deel van de studenten die nog thuis woonden bij hun ouders, of reeds zelfstandig een huishouding voerden, woonde circa driekwart van de Leidse studenten zelfstandig op kamers, hetzij alleen bij een particulier, hetzij in een (groot) studentenhuus. Meestal was hun onderdak geregeld door vader. Slechts een zeer klein deel van de studentenpopulatie verbleef in een van de drie theologische college-instellingen. Studenten woonden het liefst aan het Rapenburg, in een huis met twee tot vijf huisgenoten. Door deze concentratie lag het percentage studenten in die omgeving hoger dan in de rest van de stad, namelijk tussen de 5% en 7% van de bevolking.

Mijn onderzoek toont aan dat er een ontwikkeling gaande was naar een kleinschaliger vorm van studentenhuusvesting. De grote studentenhuizen met 10 en meer studenten verdwenen eind zeventiende, eerste helft achttiende eeuw. Dit zal de groepsvorming bevorderd hebben, omdat in een klein huis de band met medebewoners hechter kan zijn.

Vervolgens is onderzocht hoe studenten met de rest van de Leidse bevolking omgingen. Die bevolking is min of meer in drie niveaus ingedeeld. Ten eerste was er de hospes of hospita. Die kwam meestal uit een lage sociale groep en was van zijn kostganger financieel afhankelijk: de student commandeert. Dit beeld komt uit Spectators uit de achttiende eeuw, maar is herkenbaar in rechtzaken uit de eeuwen daarvoor.

Over de omgang met de buurt was nog weinig bekend. Studenten lijken niet actief deel te nemen aan het buurtleven. Zij verhuizen ook vaak, hetgeen meedoen met het buurtleven niet bevorderde.

De omgang met de overige stadsbewoners is door mij onderzocht met behulp van het civiele gedeelte van de academische vierschaar. Deze contacten tussen studenten en burgers handelden voornamelijk om schulden. De meeste zaken speelden tussen 1625-1645 en, met een lagere piek, tussen 1725 en circa 1800. Deze twee pieken vallen min of meer samen met de perioden, waarin er veel studenten van edele afkomst in Leiden studeerden.

Daarnaast was er de omgang met het andere geslacht. Er waren de voor studenten moeilijk bereikbare juffers (de door hun familie beschermde meisjes van de eigen sociale klasse) en "makkelijke" meisjes (van lagere sociale klasse). In de zeventiende eeuw waren de mogelijkheden voor de student uit de betere milieus beperkt om vrouwen van de eigen stand te ontmoeten. In de achttiende eeuw kwam een vrijere omgang tussen de jongelui uit de hogere standen dankzij het uitgaansleven, met bezoek van concerten en toneelstukken.

Studenten hadden andere gewoonten en een ander dag- en nachtritme dan de burgers van Leiden. Dit botste regelmatig. Volgens Wingens vonniste de vierschaar in de achttiende eeuw milder en nam het aantal processen betreffende publieke ordeverstoringen af. Is dat een gevolg van het feit dat studenten minder uit de band sprongen, of wilde de vierschaar geen toekomstige studenten af-

schrikken met strenge vonnissen in een tijd van dalende studentenaantallen? In ieder geval werd in deze eeuw de studentenpopulatie kleiner en minder internationaal, dus werd de kans op onderlinge conflicten minder. Studenten uit eigen land hadden nabije familieleden, die een oogje in het zeil konden houden.

Ook verdwijnen de grote studentenhuizen. Studenten wonen met minder in één huis, dus leerden zij elkaar beter kennen. Studenten waren (met name vanaf het einde van de zeventiende eeuw) herkenbaar aan hun kleding, de Japonse rok (kamerjas) die zij ook op straat droegen. De “nieuwe” opkomst van de ontgroening eind achttiende eeuw was ook een onderdeel van de groepsvorming.

Conclusie: de studentenpopulatie wordt homogener, meer een eenheid. Gegeven bovenstaande is mijns inziens de kans groot dat mildere vonnissen gebaseerd waren op het minder voorkomen van ordeverstoringen doordat studenten zich rustiger gedroegen.

Ontwikkelingen

Tenslotte waren er drie opvallende ontwikkelingen in de Leidse studentenwereld, die hier apart zullen worden behandeld. Ten eerste was er sprake van een verandering van de studentenpopulatie. Deze werd kleiner en veranderde ook van samenstelling. Van internationaal ging deze naar nationaal en al snel regionaal. Uiterlijk werden studenten herkenbaarder in het straatbeeld door hun kleding, maar ook “innerlijk” waren er veranderingen. Er kwam een ander type student naar de universiteiten in het algemeen en dus ook naar Leiden. Aanvankelijk verzorgde een universiteit een brede opleiding. De algemene ontwikkeling en daarnaast het socialiseringsaspect waren belangrijk in de zeventiende eeuw. De Franse school nam dit socialiseringsaspect over en de universiteit ging meer in de richting van een beroepsopleiding voor predikanten, artsen en advocaten. De studenten die nog wel naar de universiteit komen, promoveren veel vaker dan vroeger. Uit het *album studiosorum* blijkt ook de komst van een ander type, serieuzer student. Zo kwam het fenomeen van herinschrijven overwegend (zo’n 65%) voor in de zeventiende eeuw en minder in de achttiende eeuw. Herinschrijvingen werden niet alleen vanwege de pest, maar ook na een studieonderbreking bijvoorbeeld door een reis, gedaan. Ook de sociale achtergrond van studenten lijkt te veranderen. Aan het einde van de achttiende eeuw kwamen er meer studenten uit lagere sociale kringen, zoals de middenstand. Die ontwikkeling zet zich voort in de negentiende eeuw.

Ten tweede bleek de student-Leidenaar in veel gevallen een uitzonderlijke positie in te nemen. Hij was jonger dan de rest, waarbij het zo was dat hoe dichter de herkomst van studenten bij Leiden was, hoe jonger ze waren. Een student uit de universiteitsstad koos vaker voor een studie in de *artes*. Daarnaast studeerde hij aanmerkelijk langer. Ook de sociale achtergrond was anders dan van studenten van buiten Leiden. De variëteit aan beroepen van Leidse vaders was veel “breder” dan die uit Den Haag of Dordrecht. Vanaf de stichting van de universiteit waren er ook studenten uit een lager sociaal milieu aanwezig. Hun aantallen namen toe in de loop der eeuwen, terwijl pas aan het einde van de achttiende eeuw een wat grotere hoeveelheid studenten uit Den Haag en Dordrecht met een lagere afkomst

ging studeren. De nabijheid van de academie speelde dus zeker een rol in de toegankelijkheid ervan. Frijhoff kwam met zijn onderzoek uit op hogere percentages Leidenaar-studenten dan ik.

Het verschil in onze tellingen zit waarschijnlijk niet in de Leidenaars die beroepsmatig betrokken waren bij de universiteit (die rekende Frijhoff bij de niet-studenten), maar in de grote aantallen dubbele inschrijvingen van Leidenaars (die ik wel uitsloot en Frijhoff niet, of niet in alle gevallen). Frijhoff zal daardoor het economisch belang van een universiteit voor een plaats, in dit geval Leiden, onderschatten (het percentage studenten uit de eigen plaats was kleiner dan hij dacht, er kwamen er dus meer van buiten hetgeen economisch interessant was, omdat zij niet bij hun ouders woonden) en de rol van een universiteit voor het opleidingsniveau van een plaats overschatten (het percentage Leidenaars studierend in hun eigen stad bleek lager).

Tenslotte veranderde er vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw veel voor de Leidse universiteit. Zo kwamen er veel problemen rond de privileges in de dagelijkse praktijk, zich bijvoorbeeld uitend in conflicten met tolgaarders. Er lijkt meer structuur in de Leidse universitaire opleiding te komen. De overgangsprocedure van de Leidse Latijnse school naar de universiteit werd geformaliseerd, met een standaardformulier voor het behalen van het overgangsexamen. Verder hield op een gegeven moment de vrijblijvendheid van de leeftijdsopgave bij inschrijving in het *album studiosorum* op. Vanaf 1750-1774 is er opeens een duidelijke cesuur. Het aantal achttienjarigen neemt dan toe. Tegelijkertijd gaven vanaf 1775, maar met name in 1800 Leidenaars en Hagenaars uit mijn prosopografische selectie wel betrouwbare leeftijden bij hun inschrijving in het *album studiosorum* op.

In de tweede helft van de achttiende eeuw was een groot deel van de gratis ingeschrevenen statenbursaal. Dit lijkt opnieuw een aanwijzing te zijn dat de bereikbaarheid van de universiteit voor armere studenten toenam. Na de sluiting van het Statencollege, begin negentiende eeuw, daalde het aantal gratis ingeschreven studenten enorm.

Een heel andere ontwikkeling is de toename van het aantal plattelanders. Studeren blijft weliswaar een stedelijke aangelegenheid, maar het platteland is in opkomst. De curve van plattelanders blijft vergelijkbaar met die van studenten uit Leiden, tot in de tweede helft van de achttiende eeuw het aandeel plattelandsstudenten toeneemt.

Temidden van deze uitzonderingen en veranderingen bleef er één constante factor voor studenten: het Academiegebouw. Nieuwbouw ervan ging wegens geldgebrek niet door en zo bleef de voormalige kloosterkapel het universitaire middelpunt aan het Rapenburg.

Ik eindig met een blik op de toekomst. Voor mijn proefschrift heb ik een computerbestand van het *album studiosorum* gemaakt. In de tussentijd zijn de technieken van scannen en digitaliseren enorm verbeterd en zijn de mogelijkheden vergroot. De komende jaren kan mijn computerbestand op allerlei manieren worden aangevuld. Bijvoorbeeld met de namen van personen waarvan bekend is dat zij gestudeerd hebben, maar die niet in het *album studiosorum* staan. Maar ook gedi-

gitaliseerde recensieregisters kunnen aan dit bestand worden gekoppeld. Zo is een nog uitgebreider onderzoek van de studieduur mogelijk. Na toevoeging van het *album promotorum* zal een prachtig bestand ontstaan met daarin de gehele Leidse studentenpopulatie.

Gezien de reislust van vele studenten is het belangrijk over de Leidse stadsgrenzen, maar ook de landsgrenzen heen te kijken. In de toekomst zou een koppeling van mijn Leidse albumbestand met andere historische databanken interessant zijn, bijvoorbeeld met de gedigitaliseerde studentenpopulaties van andere universiteiten. Het Constantijn Huygens Instituut te Den Haag is bezig een project op te zetten dat de studentenaantallen van Nederlandse universiteiten onder de loep zal nemen. Ook is een koppeling mogelijk met andersoortige databanken als bijvoorbeeld Richard Westfall's *Catalog of the Scientific Community in the 16th and 17th Centuries*, met daarin wetenschappers die tussen 1470 en 1680 geboren zijn en vermeld staan in de *Dictionary of Scientific Biography*. Deze databank bevat 631 records²¹⁴⁹. Voor meer over bestaande databanken op het gebied van de universiteitsgeschiedenis verwijs ik naar de website www.gewina.nl/universiteitsgeschiedenis/. Door de krachten van diverse (inter)nationale databanken te bundelen kan ook de studentenmigratie, de *perigrinatio academica* beter worden onderzocht.

Kortom: mede dankzij de voortschrijdende techniek zijn de mogelijkheden tot onderzoek van studentenpopulaties onbeperkt!

²¹⁴⁹ Wiesenfeldt, *Minervas Haus*, 243. Deze databank is ook op internet te vinden.

Summary

This dissertation focuses on the questions of how many students were studying in Leiden in the period between the foundation of the university in 1575 and 1812, and what their background was. What were the consequences of the arrival of students for the urban society? The main source to answer these questions is the *album studiosorum*. I scanned and OCR-ed the printed version of the Leiden *album studiosorum*. Other sources for my thesis were the proceedings of the academic tribunal, administrative regulations of the university, moralistic writings and many personal documents.

The founding of the university in Leiden had different impacts on the city and its inhabitants. There were buildings and facilities required. The university was housed in existing buildings and concentrated around the Rapenburg. There were also legal implications. Students were given certain privileges, tax advantages such as the freedom of wine and beer excise. Important years in this respect were 1662, when it came to an exemption from the existing provincial taxes, and 1751 with freedom of all taxes. Other privileges were exempt from tolls on the transportation of their furniture and exemption from municipal obligations. Students came within the jurisdiction of their own academic court, consisting mainly of professors. The city of Leiden had to cede a certain sphere of influence. In the eighteenth century, the privileges came under increasing criticism.

I found no list with official rules concerning registration at Leiden University. Like other European universities, the Leiden "Statuten" (Academic Statutes) contain only a few provisions, mainly on the privileges. Besides these provisions, there were the unwritten rules. The knowledge of Latin was a requirement. Anyone who was enrolled by the *rector magnificus* in the *album studiosorum* was a member of the university and could enjoy privileges. The university enrollment policy was very spacious. Suitability for the study was not investigated. Being a devotee of a different religion than protestant was hardly a problem. The limited regulatory yielded numerous conflicts. Issues about the registration came mostly from outside, when the city council (or the Staten) was concerned about the abuse of privileges. There was no control if students who followed the lectures, had been enrolled in the *album studiosorum*. University members had to renew their registration annually in February, the so-called "recensie".

Almost all student numbers in the literature are based on counts the historian H. T. Colenbrander did in the twenties of the last century. His countings could be checked and adjusted using my database of the *album studiosorum*. The Leiden *album studiosorum* has 61,269 entries, of which 9% (5612) were repeated registrations. After removal of these repetitions, there were 11% (6952) non-students. These percentages varied over the centuries. In the seventeenth century the most repeated enrollments occurred, due to the influence of plague epidemics and im-

proved academic privileges. In the eighteenth century there were many non-students in Leiden, because of improvements in privileges (especially concerning alcohol) and the arrival of many students with their staff. In the period between 1575 and 1812 there were 48,687 students. Leiden University had by far the largest numbers of students in the Dutch Republic. In European terms, however Leiden played a modest role.

The student curve in Leiden corresponds to the general European trend. The curve can be divided into four periods. The early years of the university, when student numbers grew rapidly, were from 1575-1614. This period was followed by a boom between 1615-1694, especially between 1645-1654 the number of students were very high. The eighteenth century was in terms of student numbers a century of decline for Leiden University. Between 1695 and 1804 the numbers continued to decline. The numbers fell especially in the second half of the eighteenth century. At the beginning of the nineteenth century, student numbers raised again.

There are several explanations for these fluctuations in student numbers. The early years of Leiden University were difficult. The new university had to acquire a place in society. Professors had to be recruited (and kept!). All this in a country in revolt, struggling against the Spanish rule of the Roman Catholic King Philip II.

The Thirty Years War in Germany had great influence on the Golden Age of Leiden University. Studying in Germany was no longer possible and so many foreigners came to Leiden. More countries struggled with civil unrest, such as England. Also, the level of innovative education in Leiden, with institutions like the *collegium medico-practicum*, was a pull factor. Numbers of students dropped because of the emergence of other educational institutions. Not only were there new (and better) universities, but also "Illustre scholen" and francophone schools, both at home and abroad. The student changed: a more focused study, completed a doctorate took the place of general knowledge gathering. The university changed and got a tighter curriculum. This made the university less attractive to "tourist", who on their tour of universities followed some lectures everywhere. But the number of foreign students declined mainly because of political tranquility. There were no major wars anymore, so they could go to the universities in their own country and would not have to flee abroad. The French raid in the Northern Netherlands caused also unrest in Leiden. The lowest student numbers occurred between 1795-1804. There was a slightly rising trend between 1805-1812. W. Otterspeer, who researched Leiden University in the nineteenth century, showed that this recovery in student numbers continued.

Leiden University evolved from an international university into a national university (from 1735 to 1744) and even a regional university (from 1745-1754), which follows again the general European tradition. The students from abroad came during 1575-1812 successively from the Southern-Netherlands, Germany (from every corner of the empire), the British isles and finally again from the Southern-Netherlands. The Germans were the largest group of foreigners in Leiden. Foreign students from northern Europe (Scandinavia) came in the seventeenth century, and those from Eastern and Southern Europe travelled mainly in the eigh-

teenth century to Leiden. There were two groups of foreigners who visited Leiden University. First, there were students with roots in the Republic, like sons of foreign residents who were abroad for diplomatic and/or trading reasons. Secondly, there were the "native people" from abroad. They came mostly because they fled from war or persecution in their homecountry.

The research of the social origins of Leiden students showed two conflicting trends. First, it seems there was a raise of the number of students from a lower social background (those who free enrolled and/or who had a scholarship). Secondly there were two peaks, in the middle of the seventeenth and in the middle of the eighteenth century, when many students from higher social ranks, visited Leiden University. Furthermore, the number of non-Calvinists students raised at the end of the eighteenth century.

The student population was not large (1% to 3%) compared to the total population of Leiden. Almost three quarters of the students hired one or more rooms. The rest still lived at home with their parents, or had already their own household. Only a very small part of the student population lived in one of the three theological colleges. Students preferred living at the Rapenburg, where the percentage of students was between 5% and 7% of the population. The large student houses disappeared.

The interaction of students with the rest of the population of Leiden is researched in three ways: the contact with the landlord or landlady and the neighborhood. How the students interacted with the other inhabitants of the city was researched in the civil part of the academic tribunal archives. This concerned mainly debts. The opposite sex was divided in the inaccessible ladies from the same social class as the students and the "easy" girls from lower social class. In the seventeenth century, the opportunities for students to meet women of their own class were limited. In the eighteenth century there was more freedom. It was possible to go out, visiting concerts and plays. The different habits and nightlife of students caused regular clashes with the citizens of Leiden. According to M. F. M. Wingens the academic tribunal sentenced milder in the eighteenth century and the number of processes for public disorder decreased. This might be a consequence of the fact that students behaved better, or that the tribunal wouldn't deter future students in a time of declining student numbers with severe sentences? In any case, the student population in this century was smaller and less international than before, so there was less potential for conflicts. The raising numbers of students from the Republic and Holland had also more relatives in the neighbourhood who could keep an eye on them. Students were (especially from the late seventeenth century), recognizable by their clothing. They wore their Japanese dressing gown ("Japone rok") as well on the street. The new rise of the haze ("ontgroening") in the late eighteenth century was also a part of the group formation among students. The student population became more homogeneous, more united. So it's possible that the lenient sentences mentioned above were based on the occurrence of fewer disturbances by students.

Finally there were three notable developments. First there was a change in the student population of Leiden University. It became smaller and changed its com-

position from international to national and finally regional. Students were recognizable in the streets by their clothing. A general education and also the sociability were important aspects of universities in the seventeenth century. The French school took the sociability away from the university. The university changed into a professional training for pastors, doctors and lawyers. Almost every student who came to the university took his degree. The *album studiosorum* also shows the upcoming of another type, a more serious student. Re-enrollment predominantly occurred mainly (about 65%) in the seventeenth century and less in the eighteenth century. Re-registration could happen not only because of the plague, but also after a study break, for example for a holidaytrip. The social background of students seem to change. At the end of the eighteenth century there were more students from lower social groups, such as the middle class. This development continued in the nineteenth century. Secondly, the student who originally came from Leiden often had an exceptional position. He was younger, studied longer, and more often in the *artes* faculty and was of a different social class. Finally, there were many changes for Leiden University in the second half of the eighteenth century. Many problems occurred with the university privileges in daily practice. It looked like the university got a more structured organisation. A totally different development is the increase in the number of students from the countryside, though most of the students still had an urban background.

Bijlagen

1. Aantal studenten uit de Republiek per regio
2. Aantal buitenlandse studenten
3. Studenten uit de Republiek en hun studierichting
4. Studenten en hun studierichting per regio
5. Plaatsen uit de Republiek waaruit in totaal 10 of meer studenten kwamen
6. Vergelijking met Duitse studentenaantallen
7. Niet-studenten en herinschrijvers
8. Bursalen van het Seminarium Indicum
9. Academische vierschaar overzicht zaken civiele gedeelte
10. Academische vierschaar schuldenlijsten

Bijlage 1. Aantal studenten uit de Republiek per regio

Periode	Ho	Zld	Gld	Gen	Ov	Ut	Fr	Gr	Kol	Dr	Overig
1575-1584	248	22	17	23	15	39	44	7		1	2
1585-1594	404	68	30	22	9	71	18	4			3
1595-1604	571	101	72	17	20	76	43	6		1	1
1605-1614	618	137	59	8	35	88	60	16			1
1615-1624	754	152	142	21	41	110	59	41			5
1625-1634	963	196	161	25	57	125	75	50		2	5
1635-1644	928	123	104	41	64	71	66	25	2	4	4
1645-1654	1121	136	124	69	95	45	73	43	5	3	3
1655-1664	1184	159	136	106	118	60	63	34	17	6	4
1665-1674	1013	205	189	111	132	85	62	28	12	9	17
1675-1684	1069	141	138	79	120	57	48	42	10	6	10
1685-1694	845	99	102	71	57	35	33	25	9	7	31
1695-1704	631	61	91	55	58	35	25	25	12	3	20
1705-1714	664	88	100	61	70	29	26	49	19	15	2
1715-1724	715	96	90	74	47	23	41	31	15	3	5
1725-1734	620	80	64	75	51	18	26	21	30	4	7
1735-1744	690	66	71	93	33	15	23	9	41	5	9
1745-1754	620	100	96	79	44	15	30	20	41	4	2
1755-1764	461	72	69	47	35	10	14	6	43	1	
1765-1774	471	41	59	62	41	10	14	5	27	2	1
1775-1784	461	41	54	78	62	13	14	9	29	3	2
1785-1794	431	64	61	74	41	21	12	5	42	1	1
1795-1804	376	47	29	82	30	19	13	4	20	1	1
1805-1812	462	59	60	87	12	12	14	2	14		4
Totaal	16320	2354	2118	1460	1287	1082	896	507	388	81	140

Periode	Republiek totaal	Leiden	Rest grote steden	Rest Holland	Holland totaal
1575-1584	418	40	104	104	248
1585-1594	629	78	154	172	404
1595-1604	908	141	198	232	571
1605-1614	1022	140	262	216	618
1615-1624	1325	154	324	276	754
1625-1634	1659	140	441	382	963
1635-1644	1432	104	466	358	928
1645-1654	1717	132	590	399	1121
1655-1664	1887	111	631	442	1184
1665-1674	1863	103	557	353	1013
1675-1684	1720	172	507	390	1069
1685-1694	1314	62	431	352	845
1695-1704	1016	54	370	207	631
1705-1714	1123	96	334	234	664
1715-1724	1140	82	361	272	715
1725-1734	996	69	341	210	620
1735-1744	1055	112	366	212	690
1745-1754	1051	75	351	194	620
1755-1764	758	46	264	151	461
1765-1774	733	49	243	179	471
1775-1784	766	40	252	169	461
1785-1794	753	49	248	134	431
1795-1804	622	67	188	121	376
1805-1812	726	74	235	153	462
Totaal	26633	2190	8218	5912	16320

Bijlage 2. Aantal buitenlandse studenten

West-Europa											
Periode	Dui totaal	Dui grens	Dui kust	Dui mid.	Dui SiBoO	Dui zuid	Dui overig	Britse eil.	Fran.	Z-NL	Zwits.
1575-1584	53	27	20	5			1	18	11	145	
1585-1594	83	35	29	13		5	1	57	46	91	6
1595-1604	256	43	100	51	25	28	9	73	74	118	13
1605-1614	350	51	144	66	42	41	6	50	68	42	13
1615-1624	739	102	303	146	110	49	29	96	167	44	21
1625-1634	914	131	418	180	125	41	19	120	114	38	35
1635-1644	1007	134	492	209	107	45	20	240	79	48	33
1645-1654	947	110	503	163	100	43	28	198	114	68	40
1655-1664	724	136	364	115	67	30	12	122	70	55	32
1665-1674	626	186	262	109	45	17	7	150	52	52	43
1675-1684	804	192	363	135	51	49	14	261	65	87	63
1685-1694	569	97	228	150	46	35	13	289	130	44	52
1695-1704	443	95	170	110	22	31	15	280	55	21	60
1705-1714	621	125	215	131	87	55	8	270	25	21	69
1715-1724	489	89	168	94	93	41	4	390	21	20	26
1725-1734	450	110	108	79	111	38	4	377	22	25	50
1735-1744	323	64	86	68	72	32	1	267	22	29	35
1745-1754	177	43	73	33	7	19	2	105	15	19	27
1755-1764	88	15	47	16	6	4		67	11	8	27
1765-1774	74	19	30	20	1	4		70	12	13	17
1775-1784	40	14	12	11	1	2		66	3	12	7
1785-1794	32	12	13	3	2	2		71	2	21	4
1795-1804	8	3	3	1			1	3	8	71	1
1805-1812	16	7	5	2		2		2	2	18	
Totaal	9833	1840	4156	1910	1120	613	194	3642	1188	1110	674

Periode	Noord-Europa					Oost-Europa			Zuid-Europa			Ov.
	Den.	Zwed.	Noorw.	Finl.	IJsl.	Hon.	Polen	Rusland	Italie	Portugal	Spanje	Buit.
1575-1584									3			
1585-1594	10						1					
1595-1604	27		1				23		1			
1605-1614	17		7				10	1	5		1	
1615-1624	44	49		2		12	24	1	1	1		
1625-1634	89	79	6	1		80	55	1	3			1
1635-1644	108	114	8	4	1	93	126	4	8			
1645-1654	105	79	11		1	73	58	1	2	3	1	1
1655-1664	54	81	15		1	28	12		7	5	2	
1665-1674	53	68	11			49	15		12		1	
1675-1684	31	36	3			57	11		1		2	
1685-1694	44	24	6			32	17	2	3			
1695-1704	22	19	1	2		26	10		3	1	1	
1705-1714	14	12	4			5	10	3	3		2	1
1715-1724	13	18	8			21	9	8	8	3	1	8
1725-1734	6	5	3			14	9	8	4		2	4
1735-1744	15	12				22	14	7	3			7
1745-1754	4	6	2			18	10	5	5	1	4	2
1755-1764	6	2	2			15	8	16	3	1		7
1765-1774	4		2			13	12	22	2	4	1	
1775-1784		1				16	5	17	1		3	1
1785-1794						13	6	6		7	1	
1795-1804	1									1		
1805-1812							1					
Totaal	667	605	90	9	3	587	446	102	78	27	22	32

N.B. Het Osmaanse rijk en Afrika zijn verzameld onder "overig buitenland".

Bijlage 3. Studenten uit de Republiek en hun studierichting

Regio	Fac	Totaal	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	1675- 1699	1700- 1724	1725- 1749	1750- 1774	1775- 1799	1800- 1812
Leiden	-	202	1	6	25	35	68	16	9	13	16	13
Leiden	Art	1341	138	320	198	164	123	131	159	46	27	35
Leiden	J	272	18	21	33	41	35	19	18	35	28	24
Leiden	M	234	12	16	27	33	20	25	21	27	27	26
Leiden	T	141	6	15	16	18	14	15	14	9	17	17
Rest grote steden	-	458	14	44	107	65	64	48	51	33	22	10
Rest grote steden	Art	2123	209	372	442	480	302	136	74	40	47	21
Rest grote steden	J	3303	91	136	411	545	468	448	408	358	297	141
Rest grote steden	M	1221	15	95	179	210	135	90	151	146	122	78
Rest grote steden	T	1113	11	55	79	167	146	166	211	93	112	73
Rest Holland	-	431	20	62	111	53	44	37	37	36	26	5
Rest Holland	Art	1791	198	330	381	410	244	89	40	29	38	32
Rest Holland	J	1662	94	113	209	247	248	232	173	164	122	60
Rest Holland	M	906	20	61	135	157	142	75	110	80	75	51
Rest Holland	T	1122	35	67	88	143	147	197	170	107	99	69
Drenthe	-	1							1			
Drenthe	Art	10			1	4	3		1		1	
Drenthe	J	37			4	12	3	12	3	2		1
Drenthe	M	9			1		4			2	2	
Drenthe	T	24	1	1	1	1	3	9	7		1	
Friesland	-	26	4	4	9	3	1			3	1	1
Friesland	Art	144	24	23	22	35	15	9	8	3		5
Friesland	J	408	38	78	101	87	36	27	8	16	12	5
Friesland	M	171	5	21	32	27	23	22	19	9	9	4
Friesland	T	147	11	16	13	10	18	22	34	7	8	8
Gelderland	-	84	2	13	18	16	8	3	3	8	10	3
Gelderland	Art	422	60	74	86	87	64	25	14	4	4	4
Gelderland	J	892	15	109	154	159	113	91	72	106	49	24
Gelderland	M	275	3	7	28	57	35	31	41	29	26	18
Gelderland	T	445	7	30	44	65	70	81	48	34	44	22

Generaliteitsland.	-	58	2	4	7	12	8	6	5	8	5	1
Generaliteitsland.	Art	278	24	16	27	101	39	29	20	9	7	6
Generaliteitsland.	J	471	11	10	22	80	63	43	58	67	70	47
Generaliteitsland.	M	349	2	6	21	41	37	28	51	29	78	56
Generaliteitsland.	T	304	9	7	7	34	28	59	81	28	33	18
Groningen	-	16		1	3	2	5	2			3	
Groningen	Art	57	2	10	16	11	7	8	1		2	
Groningen	J	240	7	37	56	47	35	30	17	5	2	4
Groningen	M	69		4	8	12	11	8	11	9	6	
Groningen	T	125	6	7	13	12	21	45	13	5	3	
Overijssel	-	39		3	12	9	9	1	2	1	2	
Overijssel	Art	258	16	27	49	90	44	11	12	3	4	2
Overijssel	J	654	13	31	87	143	102	77	43	57	86	15
Overijssel	M	123		8	7	24	22	23	19	12	5	3
Overijssel	T	213	3	19	17	28	26	37	29	26	22	6
Utrecht	-	55	6	10	8	15	5	2	1	5	3	
Utrecht	Art	372	81	102	71	55	31	11	7	3	6	5
Utrecht	J	307	35	78	78	33	28	16	8	8	14	9
Utrecht	M	181	6	19	37	44	23	14	15	7	10	6
Utrecht	T	167	9	38	20	25	27	22	9	5	7	5
Zeeland	-	70	5	11	18	10	8	7	3	4	3	1
Zeeland	Art	595	75	141	108	153	62	34	8	1	4	9
Zeeland	J	935	35	91	126	149	113	100	105	105	73	38
Zeeland	M	360	7	26	45	61	42	35	51	45	32	16
Zeeland	T	394	7	82	76	73	41	43	25	12	20	15
overig Rep.	-	49		1	1	11	7	7	12	5	5	
overig Rep.	Art	109	1	2	4	19	28	23	17	4	10	1
overig Rep.	J	256	2	3	3	16	21	17	60	63	53	18
overig Rep.	M	44				5	6	1	7	9	9	7
overig Rep.	T	70	3		3	7	17	6	15	9	5	5
Republiek totaal	-	1489	54	159	319	231	227	129	124	116	96	34
Republiek totaal	Art	7500	828	1417	1405	1609	962	506	361	142	150	120
Republiek totaal	J	9437	359	707	1284	1559	1265	1112	973	986	806	386
Republiek totaal	M	3942	70	263	520	671	500	352	496	404	401	265
Republiek totaal	T	4265	108	337	377	583	558	702	656	335	371	238

Bijlage 4. Studenten en hun studierichting per regio

Regio	Fac	Totaal	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	1675- 1699	1700- 1724	1725- 1749	1750- 1774	1775- 1799	1800- 1812
Republiek	-	1489	54	159	319	231	227	129	124	116	96	34
Republiek	Art	7500	828	1417	1405	1609	962	506	361	142	150	120
Republiek	J	9437	359	707	1284	1559	1265	1112	973	986	806	386
Republiek	M	3942	70	263	520	671	500	352	496	404	401	265
Republiek	T	4265	108	337	377	583	558	702	656	335	371	238
Dui grens	-	53		7	19	6	8	10		1		2
Dui grens	Art	292	37	63	80	60	29	11	8	2	1	1
Dui grens	J	629	23	38	129	126	140	101	61	9	1	1
Dui grens	M	467	2	15	52	104	98	74	82	25	14	1
Dui grens	T	399	22	51	60	61	52	75	51	12	12	3
Dui kust	-	180	3	44	88	14	19	8	1	2	1	
Dui kust	Art	555	15	102	202	180	29	16	6	4	1	
Dui kust	J	2205	72	260	657	425	399	260	93	31	6	2
Dui kust	M	791	2	50	144	167	178	120	82	39	5	4
Dui kust	T	425	12	36	103	59	61	54	55	31	14	
Dui midden	-	111	1	22	42	8	12	19	4	3		
Dui midden	Art	293	5	52	119	56	31	13	8	6	2	1
Dui midden	J	813	20	132	206	123	137	107	71	11	6	
Dui midden	M	474	2	11	55	71	130	114	63	22	5	1
Dui midden	T	219	6	30	60	36	28	29	18	10	1	1
Dui overig	-	22		9	7		5	1				
Dui overig	Art	42	3	12	13	9	4	1				
Dui overig	J	88	6	14	23	12	16	15	2			
Dui overig	M	30		2	13	2	7	1	4		1	
Dui overig	T	12			6	1	2	2		1		
Dui SiBoOo	-	174		43	63	12	8	27	21			
Dui SiBoOo	Art	166	1	44	53	45	9	9	3	1	1	
Dui SiBoOo	J	585	4	67	121	66	55	121	144	7		
Dui SiBoOo	M	150	3	9	31	21	28	35	19	2	2	
Dui SiBoOo	T	45	1	5	26	6	4	3				
Dui zuid	-	31		7	6	3	6	8	1			
Dui zuid	Art	80	1	19	16	22	9	9	3	1		
Dui zuid	J	359	16	73	72	29	48	71	48	1	1	

Dui zuid	M	120	2	1	11	10	26	25	29	12	3	1
Dui zuid	T	23	1	3	2	5	3	6	1	1		1
Britse eilanden	-	79	4	10	38	3	6	13	4	1		
Britse eilanden	Art	614	58	85	208	88	71	42	30	11	20	1
Britse eilanden	J	966	15	14	66	97	244	260	217	44	8	1
Britse eilanden	M	1667	14	26	145	130	327	400	401	114	110	
Britse eilanden	T	316	30	38	37	18	48	79	54	10	2	
Frankrijk	-	87		25	26	11	17	3		5		
Frankrijk	Art	420	38	89	118	62	72	22	8	6	4	1
Frankrijk	J	180	19	56	19	22	27	18	12	5	1	1
Frankrijk	M	187	3	19	49	31	46	7	17	7	3	5
Frankrijk	T	314	34	83	40	51	63	21	15	7		
Zuidelijke Ned.	-	55	10	10	9	5	7	5	4	5		
Zuidelijke Ned.	Art	316	146	46	33	51	21	8	5	1	4	1
Zuidelijke Ned.	J	199	64	14	31	19	21	16	18	4	7	5
Zuidelijke Ned.	M	340	22	18	27	46	83	14	19	10	30	71
Zuidelijke Ned.	T	200	56	54	24	16	7	11	16	12	4	
Zwitserland	-	6	1		1	2	1		1			
Zwitserland	Art	93	2	11	22	20	12	9	6	10	1	
Zwitserland	J	179		4	18	13	40	45	38	16	4	1
Zwitserland	M	143	1	3	8	13	23	34	37	21	3	
Zwitserland	T	253	5	26	46	40	53	53	19	8	3	
Noord-Europa	-	98	1	14	61	8	6	8				
Noord-Europa	Art	673	14	67	300	226	43	13	5	5		
Noord-Europa	J	273	4	16	80	59	44	42	19	8	1	
Noord-Europa	M	154	1	7	35	37	31	24	13	5	1	
Noord-Europa	T	176	8	25	52	31	35	11	11	3		
Oost-Europa	-	98	1	10	68	5	7	3	3		1	
Oost-Europa	Art	239	14	30	111	48	16	7	7	5	1	
Oost-Europa	J	125	1	5	30	14	14	13	11	20	17	
Oost-Europa	M	105		1	7	13	17	15	19	24	9	
Oost-Europa	T	568		10	213	86	83	36	56	48	35	1
Buitenl. ov.	-	17		1	1	4		6		2	3	
Buitenl. ov.	Art	34		2	11	10	4	1	4	1	1	
Buitenl. ov.	J	40	1	1	2	6		7	13	8	2	
Buitenl. ov.	M	49		1	1	7	4	11	3	14	8	
Buitenl. ov.	T	19	2	4	1	3		4	4	1		

N.B. Het Osmaanse rijk en Afrika zijn verzameld onder "overig buitenland".

Bijlage 5. Plaatsen uit de Republiek waaruit in totaal 10 of meer studenten kwamen

Gew.	Plaats	Totaal	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	1675- 1699	1700- 1724	1725- 1749	1750- 1774	1775- 1799	1800- 1812
Dr	Coevorden	21	1		4	5	6	1	3		1	
Dr	Grollo	10		1	1	4	2	1	1			
Fr	Leeuwarden	263	12	33	50	61	23	24	33	10	10	7
Fr	Harlingen	73	1	11	10	18	7	5	8	5	3	5
Fr	Franeke	60	5	17	11	4	2	4	3	5	5	4
Fr	Sneek	31	2	3	11	7	1	4		1	2	
Fr	Dokkum	26	2	5	5	4	3	2	1	2	2	
Fr	Workum	21	1	3	2	5	3	4	2	1		
Gen	Den Bosch	401	9	3	13	79	54	59	71	39	47	27
Gen	Breda	307	27	16	16	47	46	36	38	29	35	17
Gen	Maastricht	135		2		25	17	18	28	19	20	6
Gen	Bergen op Z.	129	1	9	23	44	12	7	7	7	12	7
Gen	Grave	43	4	2	3	3	4	9	5	9	3	1
Gen	Venlo	29	1	2	1	6		1	8	4	2	4
Gen	Roosendaal	26		1	3	7	2	2	4	1	5	1
Gen	Steenbergen	21		2	6	6	2		2	1	2	
Gen	Oudenbosch	16				6	1	2	1	2	1	3
Gen	Helmond	15					1		3	3	6	2
Gen	Oosterhout	14	1				1	2	3	3	1	3
Gen	Tilburg	11	1					2	3	1	2	2
Gen	Etten	10				1	1		1		3	4
Gen	Megen	10				2	1	1	3		2	1
Gen	Ravenstein	10				3		2	1		3	1
Gen	Willemstad	10		1	4	2	1	1	1			
Gld	Nijmegen	366	21	33	40	90	42	43	30	29	27	11
Gld	Arnhem	330	9	36	45	68	53	39	22	25	21	12
Gld	Zutphen	286	1	19	42	45	46	47	34	28	15	9
Gld	Zaltbommel	152	4	34	27	16	25	10	10	12	7	7
Gld	Tiel	125	3	15	24	21	19	3	10	15	11	4
Gld	Harderwijk	111	5	22	27	28	9	6	5	2	6	1
Gld	Culemborg	51	2	7	11	6	3	8	5	5	2	2
Gld	Doesburg	44		1	2	9	12	3	7	7	2	1

Gld	Elburg	36	2	2	12	5	4	3	5	2	1	
Gld	Wageningen	17		2	4	2	1	1	1	4	1	1
Gld	Doetinchem	13		1	2		4	3			2	1
Gld	Hatter	11	1		3	2	1		2	2		
Gld	Lochem	11		2	1	2	1	1		2	1	1
Gld	Buren	10	2	4	1	1		1	1			
Gr	Groningen	384	2	39	77	64	63	72	35	16	12	4
Gr	Ommeland	43		4	9	7	9	11	3			
Gr	Oldambt	18		1		4	4	5	1	1	2	
Ho	Amsterdam	3480	121	303	553	703	444	347	340	247	273	149
Ho	Den Haag	2366	87	204	331	414	290	287	272	239	156	86
Ho	Leiden	2190	175	378	299	291	260	206	221	130	115	115
Ho	Delft	1200	97	129	213	191	165	106	117	77	70	35
Ho	Rotterdam	1172	35	66	121	159	216	148	166	107	101	53
Ho	Dordrecht	886	72	106	148	123	129	102	89	36	39	42
Ho	Haarlem	751	51	84	122	131	129	67	56	50	35	26
Ho	Hoorn	493	32	57	98	92	68	63	39	25	12	7
Ho	Alkmaar	447	36	57	77	86	81	50	26	18	11	5
Ho	Gouda	388	19	37	52	54	55	47	50	37	24	13
Ho	Enkhuizen	311	19	24	51	67	44	37	17	29	15	8
Ho	Gorinchem	284	10	22	57	63	48	32	16	14	14	8
Ho	Brielle	179	11	23	26	27	32	3	25	15	9	8
Ho	Schiedam	177	13	25	13	16	9	15	23	23	30	10
Ho	Heusden	109	6	19	19	27	12	8	8	5	3	2
Ho	Woerden	91	10	17	14	25	10	4	2	4	4	1
Ho	Edam	75	1	11	17	7	8	15	12	3		1
Ho	Schoonhoven	68	3	14	6	18	13	5	2	1	4	2
Ho	Medemblik	66	5	4	16	13	11	9	5	1	1	1
Ho	Monnickendam	66	4	6	20	12	12	6	4	1	1	
Ho	Geertruidenberg	54	2	4	6	19	3	9	2	3	4	2
Ho	Oudewater	51	8	10	9	11	3	6	1	1	2	
Ho	Vianen	51	2	9	14	13	3	2	1	2	5	
Ho	Naarden	42	9	5	8	3	3	2	1	3	4	4
Ho	Purmerend	42	2	2	3	10	5	4	3	4	5	4
Ho	Weesp	34	1	5	3	17	5	2			1	

Ho	Maassluis	30				2	1	2	9	6	6	4
Ho	Noordwijk	29	3	3	2	8	4	2	5	1	1	
Ho	Schagen	28	1	2	6	7	2	6	4			
Ho	Vlaardingen	24		1	4	6	1	2	3	4	3	
Ho	Katwijk	23			1	2	1	4	5	4	4	2
Ho	Alphen a/d Rijn	21	2	5	2	5	1		4	1	1	
Ho	IJsselstein	20	1		5	4	5	2	1	2		
Ho	Zaandam	19			2	3	3	8	1	1	1	
Ho	Zevenbergen	19	2		1	3	2	2	3	2	3	1
Ho	Rijswijk	17	3	2	2	1		2	1	2	2	2
Ho	Voorburg	17	1	1	3	4		1	1	2		4
Ho	Zoetermeer	17	2	7	3	1		1		1	1	1
Ho	Warmond	16	2	1	3	3	2	1		2	2	
Ho	Delfshaven	15	2	2	1			1	1	4	3	1
Ho	Nieuwkoop	15		1	3	3	1	1	2	1	2	1
Ho	Hazerswoude	14	2	1	4	1	1			5		
Ho	Beverwijk	13	2	1	1	6	2				1	
Ho	Leerdam	13		1	1	6	1	1	3			
Ho	Wormer	13		2	3	4	2	1	1			
Ho	Leiderdorp	12		1	1		2	1	2	2		3
Ho	Rijnsburg	12	2	1	1	2		1	2	2	1	
Ho	Voorschoten	12		7		3			1		1	
Ho	Wassenaar	12		2	2	1	1		1	2	2	1
Ho	Beijerland	11	2	1	3	1	3	1				
Ho	de Rijp	11			2	3	1	1	1	1	1	1
Ho	Bodegraven	10	2		3	2			2	1		

Kol	Batavia	53				6	5	10	13	8	7	4
Kol	Kaap-d-G-Hoop	42				1		1	2	11	15	12
Ov	Deventer	389	17	40	45	86	44	39	36	30	46	6
Ov	Zwolle	340	4	16	35	79	68	51	25	28	27	7
Ov	Kampen	162	5	13	37	42	20	11	10	7	13	4
Ov	Steenwijk	43		5	9	10	6	4	2	5	1	1
Ov	Vollenhoven	34		3	6	10	5	2	2	1	3	2
Ov	Hasselt	31			7	16	4	2	1		1	
Ov	Oldenzaal	29		1	1	4	8	7	2	3	1	2
Ov	Almelo	13				1	1	1	1	1	7	1
Ut	Utrecht	738	79	197	120	133	86	48	25	14	23	13
Ut	Amersfoort	138	15	22	39	22	11	8	3	4	6	8
Ut	Montfoort	23	7	6	4	2	3		1			
Ut	Rhenen	20	1	9	3	2	2		2		1	
Ut	W. b Duurstede	16	2	2	1	4	3	2	2			
Zld	Middelburg	895	32	124	130	172	88	103	93	69	50	34
Zld	Zierikzee	312	29	51	49	59	27	26	14	24	21	12
Zld	Vlissingen	235	12	37	29	46	27	21	14	23	16	10
Zld	Goes	172	15	40	32	22	18	17	12	8	3	5
Zld	Veere	96	14	16	17	18	8	8	11	1	2	1
Zld	Sluis	78	1	2	15	17	14	10	7	5	6	1
Zld	Tholen	72	5	8	12	16	5	4	3	14	3	2
Zld	Hulst	35	2	2	1	2	10	3	4	3	7	1
Zld	Arnhem	15	1	8	5	1						
Zld	Brouwershaven	12	1	2	3	2	1			2	1	

Bijlage 6. Vergelijking met Duitse studentenaantallen

In de volgende tabel worden de aantallen studenten van Duitse herkomst en hun indeling door Schneppen vergeleken met mijn database.

Tabel vergelijking Schneppen - Zoeteman

Regio	Schneppen	Zoeteman
Dui 7 Pruisen, Lijfland, Koerland, Estland en Litouwen	1371	1385
Dui 4 Noordwest Duitsland: Ostfriesland, Bremen	1283	1225
Dui 2 Rijnland	1182	1065
Dui 9 Saksen en Thüringen	956	921
Dui 5 Hamburg, Sleeswijk Holstein	940	898
Dui 3 Westfalen	892	775
Dui 1 Hessen, Palts, Mainz	883	665
Dui 6 Mecklenburg en Pommeren	694	648
Dui 11 Zuidduitsland	725	613
Dui 10 Silezië	693	613
Dui 12 Bohemen, Oostenrijk	655	507
Dui 8 Brandenburg	346	234
Dui 13 Overig Duitsland	184	97
Dui 8 of Dui 3		97
Dui 1 of Dui 8		90
Totaal Duitse rijk	10804	9833

Bijlage 7. Niet-studenten en herinschrijvingen

Deze bijlage gaat in op de herkomst, studierichting, leeftijd en het al dan niet gratis inschrijven van de niet-studenten en herinschrijvingen.

Tabel a. Herkomst niet-studenten en herinschrijvingen

Herkomst	Totaal	Herinschrijvingen	Niet-studenten	Herinschrijvingen %	Niet-studenten %
Buitenland	23322	1318	2889	23,49	41,55
Republiek	33511	3748	3130	66,80	45,02
Onbekend	4436	545	934	9,71	13,43
Totaal	61269	5611	6953	100,00	100

Zoals te verwachten was het aantal herinschrijvingen uit de Republiek hoger (67%) dan het aantal buitenlanders (24%), omdat het voor hen praktischer (dicht-bij) was om zich opnieuw naar Leiden te begeven. Bij niet-studenten is het percentage uit de Republiek iets hoger, maar het ontloopt elkaar niet veel. In de volgende tabel wordt de herkomst nader uitgesplitst per land.

Tabel b. Herkomst niet-studenten en herinschrijvingen uitgesplitst naar land

Herkomst	Herinschrijvingen	Niet-studenten	Herinschrijvingen %	Niet-studenten %
Republiek	3748	3130	66,80	45,02
Duitsland	639	1258	11,39	18,09
Niet ingev.	510	855	9,09	12,30
Britse eilanden	207	331	3,69	4,76
Frankrijk	125	468	2,23	6,73
Z-NL	121	333	2,16	4,79
Denemarken	52	41	0,93	0,59
Zwitserland	46	188	0,82	2,70
Zweden	35	61	0,62	0,88
Niet herkend	35	79	0,62	1,14
Hongarije	30	28	0,53	0,40
Polen	26	48	0,46	0,69
Italië	16	65	0,29	0,93
Noorwegen	6	7	0,11	0,10
Rusland	6	24	0,11	0,35
Osmaanse rijk	4	12	0,07	0,17
Afrika	3	4	0,05	0,06
Portugal	1	5	0,02	0,07
Spanje	1	11	0,02	0,16
Finland		2		0,03
IJsland				
Arabië		2		0,03
Malta		1		0,01
Totaal/procent	5611	6953	100,00	100,00

Tweede deel van de herinschrijvingen was afkomstig uit de Republiek. Duitsers vormden de tweede grote groep (11,39%). De daarna volgende landen Britse eilanden (3,69%), Frankrijk (2,23%) en de Zuidelijke Nederlanden (2,16%) hadden een veel kleiner aandeel in de herinschrijvingen.

Bijna de helft van de niet-studenten kwam uit de Republiek (45,02%). Wederom volgde daarna Duitsland (18,09%), Frankrijk (6,73%), de Zuidelijke Nederlanden (4,79%), de Britse eilanden (4,76%) en Zwitserland (2,70%).

Vervolgens is de studierichting van herinschrijvingen en niet-studenten bestudeerd.

Tabel c. Herinschrijvingen en niet-studenten uit de Republiek per 25 jaar

Periode	Totaal	Herinschrijvingen	Niet-studenten	% Herinschrijvingen	% Niet-studenten
1575-1599	137	106	31	2,82	0,99
1600-1624	619	367	252	9,76	8,05
1625-1649	1011	649	362	17,26	11,57
1650-1674	1334	859	475	22,84	15,18
1675-1699	717	429	288	11,41	9,20
1700-1724	692	298	394	7,92	12,59
1725-1749	644	214	430	5,69	13,74
1750-1774	745	277	468	7,37	14,95
1775-1799	773	422	351	11,22	11,21
1800-1812	219	140	79	3,72	2,52
Totaal	6891	3761	3130	100,00	100,00

Het percentage herinschrijvingen was hoog tussen 1625-1699, met als top de vijftientig jaar tussen 1650-1674. Bijna een kwart van alle herinschrijvers tussen 1575-1812 uit de Republiek kwam gedurende deze piekperiode. Tussen 1775-1799 was er nog een opleving van het aantal herinschrijvingen. Het aantal niet-studenten kende ook een topperiode tussen 1650-1674. Hun percentage bleef constanter dan dat van de herinschrijvingen en had minder uitschieters.

Tabel d. Herinschrijvingen en niet-studenten per gewest

Gewest	Totaal	Herinschrijvingen	Niet-studenten	% Herinschrijvingen	% Niet-studenten
Ho	5438	2830	2608	75,25	83,32
Zld	285	218	67	5,80	2,14
Gld	277	169	108	4,49	3,45
Gen	276	144	132	3,83	4,22
Ut	199	121	78	3,22	2,49
Ov	137	100	37	2,66	1,18
Fr	107	64	43	1,70	1,37
Kol	73	58	15	1,54	0,48
Gr	57	37	20	0,98	0,64
Niet ingedeeld	24	14	10	0,37	0,32
Dr	18	6	12	0,16	0,38
Totaal	6891	3761	3130	100	100

Het gewest Holland was verantwoordelijk voor driekwart van de herinschrijvingen. Uit Zeeland en Gelderland kwamen zo'n 5% herinschrijvingen. Ook de niet-studenten kwamen voornamelijk uit Holland (83%). De Generaliteitslanden en Gelderland volgden met veel lagere percentages, namelijk 4% en 3%.

De verwachting bestond dat veel van de herinschrijvingen en niet-studenten uit Leiden kwamen. Daarom is hun herkomst ook op stedelijk niveau bekeken. In de navolgende tabel staan steden met meer dan 50 herinschrijvingen en niet-studenten samen op een rij.

Tabel e. Herkomst herinschrijvingen en niet-studenten per plaats

Plaats	Totaal	Herinschrijvingen	Niet-studenten	% Herinschrijvingen	% Niet-studenten
Leiden	3044	1121	1923	29,81	61,44
Amsterdam	621	425	196	11,30	6,26
Den Haag	414	279	135	7,42	4,31
Rotterdam	209	130	79	3,46	2,52
Delft	179	131	48	3,48	1,53
Utrecht	151	89	62	2,37	1,98
Dordrecht	135	101	34	2,69	1,09
Haarlem	134	95	39	2,53	1,25
Middelburg	120	91	29	2,42	0,93
Alkmaar	71	52	19	1,38	0,61
Gouda	59	43	16	1,14	0,51
Den Bosch	52	26	26	0,69	0,83
Breda	51	32	19	0,85	0,61
Totaal Republiek		3761	3130	69,54	83,87

Deze steden waren verantwoordelijk voor bijna 70% van alle herinschrijvingen en 84% van alle niet-studenten gedurende de onderzochte periode. Leiden staat zoals verwacht bovenaan de lijst, vooral het percentage niet-studenten is erg hoog. In de navolgende tabel is het aantal herinschrijvingen per plaats gerangschikt.

Tabel f. Plaatsen met meer dan 50 herinschrijvingen

Plaats	Totaal herinschrijvingen	2 x	3 x	4 x	5 x	6 x	7 x
Leiden	1121	892	185	35	6	2	1
Amsterdam	425	375	39	8	1	1	1
Den Haag	279	251	25	3			
Delft	131	118	9	4			
Rotterdam	130	119	10	1			
Dordrecht	101	95	6				
Haarlem	95	80	15				
Middelburg	91	79	9	3			
Utrecht	89	80	8	1			
Alkmaar	52	46	6				

Voor Leidenaars was het gemakkelijker om opnieuw in te schrijven. Zij hoefden niet opnieuw naar de universiteitsstad te verhuizen bij een nieuwe inschrijving. Van de 3761 Nederlandse herinschrijvingen bleek het om 1121 uit Leiden te gaan, dus ruwweg 1/3 deel en 20% van het totale aantal herinschrijvingen.

Tabel g. Studierichting

Studie	-	Art	Dr	J	M	T	-%	Art%	Dr%	J%	M%	T%
Herinschrijvingen	839	974	609	1518	869	802	14,95	17,36	10,85	27,05	15,49	14,29
Niet-studenten	4674	610	493	470	458	248	67,22	8,77	7,09	6,76	6,59	3,57

Een deel van de herinschrijvers (10,85%) en van de niet-studenten (7,09%) had al een universitaire studie afgerond en was in het bezit van de *doctor*stitel. Van de herinschrijvingen studeerde de grootste groep rechten, namelijk meer dan een kwart van hen. Van tweederde van alle niet-studenten die zich inschreven is geen studierichting bekend. De volgende tabel geeft de gemiddelde leeftijd van de onderzochte groepen weer.

Tabel h. Gemiddelde leeftijd in jaren van herinschrijvers en niet-studenten

Periode	Gezamenlijk	Herinschrijvingen	Niet-studenten
1575-1599	23,85	21,67	29,83
1600-1624	24,13	23,80	24,55
1625-1649	26,62	25,60	27,67
1650-1674	25,81	25,39	26,41
1675-1699	27,22	25,68	28,98
1700-1724	29,98	28,87	30,62
1725-1749	30,78	30,90	30,74
1750-1774	27,77	29,51	27,14
1775-1799	30,92	30,49	31,26
1800-1812	34,26	34,70	33,68
Gem.	28,13	27,66	29,09

Het is logisch dat de gemiddelde leeftijden van herinschrijvers en niet-studenten hoger zijn dan die van studenten. Wie zich opnieuw inschreef was meestal ouder dan een beginnend student. Degenen die herinschreven waren jonger dan de niet-studenten. De niet-studenten konden verder worden onderverdeeld in groepen.

Tenslotte toont tabel i. de aantallen gratis inschrijvingen van de herinschrijvers en niet-studenten.

Tabel i. Gratis inschrijvingen bij herinschrijvingen en niet-studenten

Periode	Herinschrijvingen	Niet-studenten
1575-1599	4	5
1600-1624	6	29
1625-1649	61	106
1650-1674	83	117
1675-1699	65	106
1700-1724	77	97
1725-1749	29	69
1750-1774	47	85
1775-1799	99	77

1800-1812	35	23
Totaal	506	714

Het aantal herinschrijvingen waarvoor niet aan de *rector magnificus* betaald hoefde te worden was het hoogst in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Onder niet-studenten was grofweg de zeventiende eeuw het meest vertegenwoordigd.

Gouverneurs

Een speciale groep overige lidmaten zal vervolgens worden uitgelicht: de gouverneurs van studenten.

Tabel j. Leeftijd van gouverneurs

Leeftijd	1575- 1599	1600- 1624	1625- 1649	1650- 1674	1675- 1699	1700- 1724	1725- 1749	1750- 1774	1775- 1799
<25	0	3	8	0	0	1	2	6	3
26-30	0	2	17	6	3	6	17	14	9
31-40	1	1	12	6	0	13	30	12	10
41-50	0	0	2	1	1	5	24	0	5
50 plus	0	0	0	0	0	0	3	2	0
ann. ac.							4	7	4
niet verm		1	13	2	1		3	11	2

Tabel k. Herkomst van gouverneurs per eeuw absoluut en procentueel

Herkomst	16 ^e	17 ^e	18 ^e	16 ^e %	17 ^e %	18 ^e %	Totaal abs.	Totaal %
Duitsland		41	87		51,90	45,08	128	46,89
Zwitserland		1	33		1,27	17,10	34	12,45
Niet ingevuld		16	10		20,25	5,18	26	9,52
Frankrijk		2	20		2,53	10,36	22	8,06
Z-NL		0	14		0,00	7,25	14	5,13
Oost-Eu.		7	5		8,86	2,59	12	4,40
Noord-Eu.		5	6		6,33	3,11	11	4,03
Britse eiland.	1	4	4	100	5,06	2,07	9	3,30
Niet herkend		3	5		3,80	2,59	8	2,93
Republiek		0	8		0,00	4,15	8	2,93
Italië		0	1		0,00	0,52	1	0,37
Totaal	1	79	193	100	100,00	100,00	273	100,00

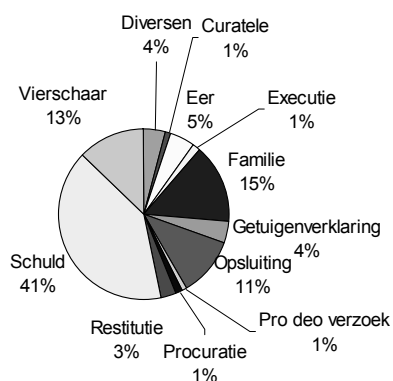
Bijlage 8. Bursalen van het Seminarium Indicum

Naam	Album/achtergrond	Jaar seminarium	Totaal jaren	Bron
Robertus Junius		?		De Lind en Grothe
Georgius Candidus		1622-1624	2	De Lind en Grothe
Joh. Cevalier/Cavelier	Geb. Middelburg 1600, student theologie	1622-1624	2	De Lind en Grothe, Hoofdgeld 1622
Enoch Sterthemius	Middelburg	1623-?1625	2	Joosse
Jacobus	Geb. Bremen/Emden	1623-?1625	2 of 3	De Lind en Grothe, Hoofdgeld 1622
Tolleens/Tolleus/Tolen	1597, student rechten			
Nicolaes Robert du Moulin/van der Meulen	Geb. Leiden 1602, student letteren	1623-1625	2 of 3	De Lind en Grothe, Hoofdgeld 1622
Joh. Levius		1624-1626	2	Joosse
Petrus Stepardus	"land van" Den Briel	1625-?1627	2	Joosse
Michiel Franciscus (Clarenbeek)	Geb. Zutphen 1604, student theologie	1625-1627	2 of 5	De Lind en Grothe, Hoofdgeld 1622
Abraham de Roy(e)	Geb. Leiden	1625-1627	2 of 5	De Lind en Grothe, Hoofdgeld 1622
Willem Holtenus		1626-1628	2	De Lind en Grothe
Jacobus Vertrecht		1629-1631	2	De Lind en Grothe
Antonius van der Hagen		1630-1632	2	De Lind en Grothe
Abraham Rogerius		1630-1632	2	De Lind en Grothe
Joh. Loosvelt	Waarschijnlijk seminarist	1630-1632		Joosse
Conradus Cleve (of Cleef)		?1630-1632	2	Joosse
Samuel Carlier		1631-1633	2	De Lind en Grothe

Bronnen:

Grothe:	J. A. Grothe, <i>Das Seminar des Walaëus</i> (Z.pl. 188X, negentiende eeuw).
Hoofdgeld 1622:	Regionaal Archief Leiden.
Joosse:	L. J. Joosse, <i>'Schoone dingen zijn swaere dingen': een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw</i> (Leiden 1992).
De Lind:	J. D. de Lind van Wijngaarden, <i>Antonius Walaëus</i> (Leiden 1891).

Bijlage 9. Academische vierschaar overzicht zaken civiele gedeelte

Het grootste gedeelte van de 1218 zaken betrof schulden van lidmaten (41%). Daarnaast hield de academische vierschaar zich hoofdzakelijk bezig met familiezaken (15%), zoals bijvoorbeeld scheidingen van tafel en bed. Onder vierschaarregelingen (13%) scharen we onder andere het aanstellen van een nieuwe secretaris, maar ook het bewaken van de eigen jurisdictie door het schrijven van een brief van afschrijving naar andere steden die studenten wilden berechtten. Opsluiting op verzoek van op diverse manieren losbandige lidmaten kwam regelmatig voor (11%) en tenslotte eerzaken (5%).

Tabel familiezaken in de zeventiende en achttiende eeuw²¹⁵⁰

Zaak	Totaal	17 ^e eeuw	18 ^e eeuw
Huwelijk	55	18	37
Erfenis	39	22	17
Vaderschapsaktie	33	14	19
Voogdij	18	6	12
Huizen	16	14	2
Venia aetatis (meerderjarigheidsverklaring)	10		10
Lijkschouwing	7	2	5
Overige familiezaken	3	1	2
Kindermishandeling	1		1

²¹⁵⁰ De enige aangetroffen rechtszaak in het civiele gedeelte van het archief van de academische vierschaar betreffende verkrachting hoorde in het criminele dingboek thuis.

Bijlage 10. Academische vierschaar schuldenlijsten

In het volgende overzicht zijn de totale schulden van 33 studenten uit het archief van de academische vierschaar bij elkaar gezet²¹⁵¹. Bij vijf van hen, namelijk Coretskij, Miltenbergh, Gregori, Werdenier en Heijliger, werd geen sententie van praeferentie en concurrentie maar een schuldenlijst gebruikt.

Nr	Naam	Jaar	Totale schuld	Opbrengst verkoop
1	Samuel Coretskij	1607	Ca. 6570	
2	Joannes Haeckesteijn	1609	355,8,8	217,12,8
3	Bernard Smits	1621	502,10,-	Regeling vader met crediteuren
4	Georgius ab Heeckeren	1623	145,2,-	
5	George Ernst van Miltenbergh	1691	Ca. 6000	
6	Georgius Mackenzie	1728	917,8,12	371,10,-
7	Godefridus Stelling	1729		167,-,-
8	Car. Fredr. Ritter	1729	108,4,- ²¹⁵²	166,16,-
9	Henr. Chiesholm	1729		3,17,-
10	Johan Christoffel Vierthaler	1729	208,11,12	242,14,-
11	Henr. Warren	1729	1236,9,16	334,17,-
12	Brijce Leeson	1729	94,16,4	92,13,12
13	Christianus Augustus van Bente	1731	806,10,-	397,7,-
14	Henricus Fielden	1731	309,16,12	207,9,-
15	Ernestus Ludovicus Evenius	1734	19,18,-	9,16,-
16	Claudius Bruhn	1734		29,4,4
17	Jacobus Hamilton	1738		29,18,-
18	Franciscus de la Riviere	1738	89,1,-	140,17,-
19	Johannes Godofredus Gregori	1738	648,3,-	
20	Erasmus Petrus Tijssen	1741		80,-,12
21	Guilielmus Clajdon	1742	308,19,-	53,11,-
22	Petrus Moore	1743		29,5,4
23	Franciscus Johannes Block	1745	176,1,1 (rechtszaak)	289,2,-
24	Jan Werdenier	1751	Ca. f 2860	
25	Johan Willem John	1762	165,-,6	39,11,-
26	Fredrik Hendrik de Win	1764		103,16,10
27	Sigmunt Carl von Giese	1764		242,-,4
28	Johannes Heijliger	1767	Ca. f 3730	
29	Johannes Ignatius van Daalen	1780	699,14,12	Ca f 100
30	Philippus Andreas van Blenzen	1790	649,5,-	305,8,12
31	Willart	1792		44,10,-
32	Engels student	1793	105	28,16,8
33	Pierre Joseph Spanoghe de Clijhem	1806	751,9,8	123,5,12

²¹⁵¹ Criteria: datum sententie min vijf jaar (meestal verzoek om verkoop achtergebleven spullen na enkele jaren), was lidmaat toen onder de dertig? Bij huishuur gaat het meestal niet om studenten. Niet gepromoveerden erbij.

²¹⁵² En rest f 46,12,- voor soldaten binnenwacht.

Zaak 1. Samuel Coretskij²¹⁵³

21 april 1607 fol. 72

Verzoek van crediteuren om persoon en goederen van Samuel Coretskij, tenzij cautie stelt, in arrest te nemen, toegestaan mits de eerste rechte dag in veertien dagen te beklagen.

fol. 74 en 74v.

Vermelding schulden met namen crediteuren en bedragen, geen toelichting.

<i>f</i> 10466	17	
<i>f</i> 678 6	4	
<i>f</i> 125?		
<i>f</i> 85 4	0	
<i>f</i> 88 10	0	
<i>f</i> 70 13	0	Inden draeck
<i>f</i> 164 0	17?	
<i>f</i> 266 11	0	
<i>f</i> 350 0	0	kleermaker
<i>f</i> 60 19	0	schilder
<i>f</i> 144 19	0	
<i>f</i> 36 15?	0	
<i>f</i> 175 4	0	
<i>f</i> 177 1	2	
<i>f</i> 48 10	8	
<i>f</i> 298		
<i>f</i> 54?		
<i>f</i> 120		brouwer
<i>f</i> 92		
<i>f</i> 5 17	10	
<i>f</i> 197 7	0	
<i>f</i> 223118	0	
<i>f</i> 59 2	0	

De totale schuld, bij 23 crediteuren, bedroeg ca. *f* 6600.

Zaak 2. Joannes Haeckesteijn

A.A.V. 10, 30 sept. 1609 fol. 114

Sententie van praeferentie en concurrentie van de gewezen student Joannes Haeckesteijn. Verkoop boedel *f* 217(xl),12,8

Gepraefereert:

1. Phillips Fournier, *f* 80 mondkost, kamerhuur. Ontzeggen hem zijn verdere eis van mondkost en kamerhuur gedaan.

²¹⁵³ A.S.L. 29 mei 1604, 16 P.

2. Jan Maire, boekverkoper *f* 8, daer vooren zeeckere bouck genaemt Arretius in novum testamentium onder dandere boucken van Haeckesteijn verkocht is, welke boeken H van Jan Maire geleend had.

Resterende *f* 129,12,8 voor concurrenten:

3. Dezelfde Philips Fournier *f* 30 voor enige geleverde waren en anders.

4. Dezelfde Jan Maire *f* 90,6,8 wegens boeken, volgens zijn register.

5. Jan rlaers, boekverkoper *f* 55,16,8 wegens boeken.

6. Andries Clouck, boekverkoper *f* 49,8,- wegens drukken van verscheidene theses.

7. Franck van Dobben, geweest zijnde schachtmr. in het college van theologanten, *f* 16,4 als *f* 10,10 verschoten penningen en *f* 5,14 gedronken wijnen.

8. Hendrick Govertsz, kleermaker *f* 10,16,- wegens arbeidsloon.

9. Adriaen van Botterberck, schoenmaker *f* 5,18,- ter cause van schoen.

10. Joris Dromme, kleermaker *f* 2,10,- wegens arbeidsloon

11. Thomas Basson, boekverkoper *f* 2 wegens boeken.

Totale schuld *f* 267,8,8.

Delen op de gulden van xl(vl?) groten het stuk 9 stuivers, elf penningen. Over blijft dan 2 stuivers en 5 penningen.

Moeten borg stellen voor hun penningen, om ze evt. weer terug te brengen als er later iemand komt die beter daartoe gerechtigd was.

Zaak 3. Bernard Smits²¹⁵⁴

A.A.V. 11, 19 apr. 1621, fol. 11v.

Crediteuren versus Bernard Smits, geboortig van Bremen en zijn vader Dirk Smits.

Akte van accoord met crediteuren geregistreerd door de academische vierschaar.

Zaak 4. Georgius ab Heeckeren²¹⁵⁵

A.A.V. 11, 11 okt. 1623, fol. 41v.

Schulden van Georgius ab Heeckeren, vertrokken student:

1. Jan Diephorst, boekverkoper van geleverde boeken *f* 95,18,-.

2. Mathijs Elsevier, uit gelijke zake *f* 18,6,-.

3. Cornelis Pietersz, chirurgijn van meesterloon *f* 5.

4. Arent Sijmonsz, schoenmaker van schoenen *f* 8,2,-.

5. Adriaen Jacobsz van Thienen, wijnkoper van geleverde wijnen *f* 8,12,-.

6. Sijmon van Swieten, mede wijnkoper mede ter die zake *f* 9,4(of7),0.

Totale schuld *f* 14(5?),2,-.

²¹⁵⁴ Student, geb. Bremen.

²¹⁵⁵ A.S.L. 8 apr. 1621, Zutphen, 20 P. Hij heette "van Hekeren" en was niet afkomstig uit de adelsfamilie, maar zoon van bakker Willem van Hekeren in Zutphen en kleinzoon van Roelof van Hekeren, stadsrentmeester en kerkmeester. Vriendelijke mededeling van W. Frijhoff.

Zaak 5. George Ernst van Miltenbergh²¹⁵⁶

A.A.V. 25, 18 juli 1691, fol. 45.

Lijst van schulden van George Ernst van Miltenbergh:

1. De majoor Bolschouw *f* 1800, gereserveert zijn actie ten laste van Miltenburg.
2. Monsr. Smettau wegens speelen *f* 1000 habeat (hij moge hebben) *f* 500.
3. Juffr. Normans in den Liesveltsen Bijbel (herberg?) *f* 45,16,-. Fiat betaling mits verklaring onder ede en teruggave door haar van Miltenburgs koffertje.
4. Jan Hunnekes wegens het wassen van Linden *f* 1,7,- betaald *f* 1,7,-.
5. Monsr. Glasenap wegens speelen *f* 1000, laat hebben bij accord van gouverneur *f* 500.
6. Monsr. Line *f* 12,10,-. niet gecompareert.
7. De baron De Velsen wegens speelen *f* 70? geaccordeerd te betalen aan monsr. Col, hospes in den Liesveltsen Bijbel.
8. Monsr. Drup *f* 7,10,-. niet gecompareert.
9. Monsr. Frens *f* 60, als voren aan monsr. Col.
10. Monsr. A. Tillier wegens geleend geld *f* 177,10,-. alles betaald.
11. Idem, wegens speelen *f* 175 habeat *f* 63
12. Monsr. Jemer, wegens speelen *f* 150 alles betaald.
13. Monsr. Mekelbourg, geleend geld *f* 37,10 alles betaald.
14. Monsr. Rolincxavaart, geassingneert geld *f* 15 alles betaald.
15. Doctor Fierlingh, geleend geld *f* 15, alles.
16. Idem, wegens leverantie zeker medicament *f* -,10,-, alles.
17. Monsr. Sebottendorp, geleend geld, *f* 62,10,-, alles.
18. Jan Baijen, kleermaker, geleend geld, *f* 40 alles
19. Idem wegens leverantie van saken en arbeidsloon *f* 27,9,-, voor memorie.
20. Monsr. Rambar, franse spraakmeester *f* 2,10,-.
21. Monsr. Rambonet, wegens Franse waren *f* 5,10,-, alles.
22. Laurens haseman wegens koste *f* 11,4,- zal door hofmeester betaald worden.
23. Geldermalsen, knoopmaker wegens twee zilveren kwasten *f* 7, alles.
24. Errera, Italiaanse spraakmeester *f* 5, alles.
25. Hendrik Mastick, geleend geld *f* 5, alles.
26. Pieter, wegens vertering van oosters *f* 14,12,- alles.
27. Monsr. Kotwitz, wegens geleend geld *f* 20, alles.
28. Beaumont, pruikmaker te Amsterdam *f* 17,11,-, alles.
29. Balte, paardenverhuurder, wegens twee dagen huur van 1 paard *f* 5, alles.
30. Johannes Enno wegens paarden en chaise huur *f* 7,13,- alles.
31. Jan Ingeneger, ter oorzaak als voren *f* 13,19,- alles.
32. Pieter Akersdijck als voren wegens paard en chaise huur *f* 9, krijgt *f* 8.
33. Monsr. Kesler, geleend geld nogh wegens een zilveren lepel *f* 20, alles.
34. Jan Brinckman, leverantie zijden stoffen en geleend geld *f* 29, alles.
35. Pieter van Schaar, chirurgijn, wegens een gedane curie *f* 15, alles.
36. Monsr. Lopez, wegens leverantie papier *f* 2,11,-, alles.
37. De weduwe van Imen wegens geleend geld vermogens obligatie *f* 12,10,-, alles.

²¹⁵⁶ A.S.L. 29 sept. 1689, Silesius, 20 P et L, nobilis.

38. Bodje f3, alles.
 39. Munni (lijkt onafgemaakt, verder lege bladzij).

A.A.V. 25, 23 okt. 1691, fol. 49

Verdere regeling crediteuren:

Schuld van Vaillant? *f* 240,10 hieraf comparitiegeld commissarissen en consignatiegeld met de anderen *f* 15,9,- over *f* 225,1,-.

Van der Aa, boekverkoper alhier competeert van Monsr. Tillir *f* 56, habeat *f* 16,10,-.

Barbo *f* 44,13 krijgt *f* 12,14.

Catharina Plantefevé *f* 100 krijgt *f* 29,10.

Pieter van Dorp *f* 70 krijgt *f* 20,13,-.

Gendron *f* 276,10,- krijgt *f* 81,8,-.

Desbordes *f* 104,16,- krijgt *f* 32,3,-.

Drogens *f* 108,4,- krijgt *f* 32,3

Uitmakende met de anderen *f* 765,3,-

Totaal wat men kreeg *f* 225,6,-.

Zaak 6. Georgius Mackenzie²¹⁵⁷

22 april 1728 fol. 202

Sententie van praeferentie en concurrentie Georgius Mackenzie.

Verkoop *f* 371,10,-. Recht secretaris *f* 20.

Gepraefereert Jan Verschooter, mr. kleermaker *f* 295,8,- voor kamerhuur.

Overige crediteuren verdelen *f* 56,2,-.

1. Jan Verschooten, mr. kleermaker, wegens verschot *f* 81,12,-.

2. Joh. Langerack, wegens gekochte boeken *f* 146,2,-.

3. Arnold Pompe, wegens geleverde schoenen *f* 10,10,-.

4. Hendr. Ulhoorn, wegens winkelwaren *f* 25,8,6.

5. C. Wishoff, wegens gekochte boeken *f* 41,7,6.

6. Weduwe Branchu, als erfgen. van haar overleden zoon, wegens collegie geld *f* 152,10,-.

7. Elisab. Deij, wegens geleverde winkelwaren *f* 13,4,-.

8. Pierre Fernandez, wegens Italiaanse les *f* 25,4,-.

9. Matth. Designij, wegens geleverde winkelwaren *f* 56,9,-.

10. Agniet Muller, wegens wasloon *f* 28.

11. Ch. Dubles, mr. kleermaker, wegens fatsoen en leverantie van stoffen *f* 19.

12. J. Bouvat, wegens het spelen op de billard, *f* 22,14,-.

Totale schuld *f* 622,0,12. Ieder krijgt op de gulden van 40 grooten 't stuk 1 stuiver en twaalf penningen.

²¹⁵⁷ Waarschijnlijk A.S.L. 18 aug. 1723, Schot, 22 J.

Zaak 7. Godefridus Stelling²¹⁵⁸

29 maart 1729 fol. 208v

Sententie van praeferentie en concurrentie Godefridus Stelling.

Verkoop *f* 167. Recht *f* 12.

Gepraefereerd:

1. Nic. Stam, wegens geleverde medicamenten tijdens zijn laatste ziekte *f* 11,8,-.
2. Leonora Chevailler, wegens kamerhuur in de overschietende *f* 143,12,-.

Zaak 8. Car. Fredr. Ritter²¹⁵⁹

26 april 1729 fol. 212

Sententie van praeferentie Car. Fredr. Ritter.

Verkoop *f* 166,16,-. Recht secretaris 12.

Gepraefereert:

1. Weduwe Elisabet Hambroek, *f* 15 wegens kamerhuur.
 2. Adriaen Ingeneger, concharge, *f* 93,4,- wegens kostgeld.
- Overschietende *f* 46,12,- voor de soldaten van de binnenwacht voor bewaking.

Zaak 9. Henr. Chiesholm²¹⁶⁰

26 april 1729 fol. 213v.

Sententie van praeferentie Henr. Chiesholm.

Verkoop *f* 3,17,-. Weer niets over recht secretaris.

Gepraefereert:

Jan Verschooten wegens kamerhuur, in mindering van zijn rekening *f* 3,17,-.

Zaak 10. Johan Christoffel Vierthaler²¹⁶¹

29 maart 1729 fol. 207v.

Sententie van praeferentie en concurrentie Johan Christoffen Vierthaler.

Verkoop *f* 242,14,-. Recht secretaris *f* 12.

Concurrerende crediteuren:

1. C. Wishoff, boekverkoper, wegens verkochte boeken *f* 57,11,-.
2. W. van Mechelen, apothecaris, wegens geleverde medicamenten *f* 14,5,-.
3. Jan Smeeman, *f* 30.
4. Hendr. en Pieter Clignet, fabriqueurs in lakenen, wegens geleverd laken *f* 32,16,-.
5. Joris van Santen, *f* 73,19,12.

Ieder krijgt op de gulden van 40 groten 't stuk 12 stuivers en acht penningen.

²¹⁵⁸ A.S.L. 13 okt. 1719 als Gotfriedus Stellig, Moscovita, 24 M.

²¹⁵⁹ A.S.L. 10 okt. 1726, Saksen, 21 J.

²¹⁶⁰ A.S.L. 6 sept. 1726, Schot, 21 M.

²¹⁶¹ A.S.L. 8 aug. 1721, Mark Brandenburg, 20 M.

Zaak 11. Henr. Warren²¹⁶²

26 april 1729 fol. 210v.

Sententie van praeferentie en concurrentie Henr. Warren.

Verkoop *f* 334,17,-. Recht secretaris *f* 20.

Gepraefereert:

1. Elisabet Deij, *f* 43,17,8 de helft van haar rekeningen wegens winkelwaren en verschoten penningen.
2. Jan Oblet, *f* 8,8,- de tweederde parten van zijn rekening wegens kostgeld.
3. Jan Pogson, *f* 262,11,8 wegens kamerhuur, verschot en kostgeld. Zijn pretensie bedroeg *f* 1136,3,-.

Zaak 12. Brijce Leeson²¹⁶³

A.A.V. 25, 21 dec. 1729 fol. 215

Louis Bourdaux, biljardhouder op de Papegracht, had in 1728, toen hij woonde op de Achterste Doelen in huis Brijce Leeson. Die werd op 16 nov. 1728 te Rotterdam doodgestoken. Bourdaux had van Leeson nog *f* 71,13,4 tegoed wegens kamerhuur en andere verschoten penningen. Leeson's goederen berusten nog bij de vierschaar. Verzoek verkoop goederen toegestaan.

30 jan. 1730 fol. 217

Sententie van praeferentie Brijce Leeson.

Verkoop *f* 92,13,12. Recht secretaris *f* 12.

Gepraefereerd:

Louis Bourdaux, biljardhouder, *f* 50 wegens kamerhuur.

De rest wordt gedeeld door:

Louis Bourdaux, wegens verteringen ten zijnen huize gedaan, *f* 21,13,4.

Ab. van den Berg, meester kleermaker, wegens verschot en arbeidsloon *f* 23,3,-.

Ieder op gulden van veertig grooten 't stuk dertien stuivers en elf penningen

Zaak 13. Christianus Augustus van Bnten²¹⁶⁴

A.A.V. 26, 30 jan. 1731 fol. 11v.

Sententie van praeferentie en concurrentie Christianus Augustus van Bnten

Verkoop *f* 397,7. Kosten *f* 17.

Crediteuren delen:

1. Ab. Kallewier, boekverkoper, *f* 138,18.
2. Weduwe Jan van Montfoort, wegens onderhandse obligatie *f* 600, met interest van *f* 67,12.

Schulden *f* 806,10, slechts *f* 380,7 over: delen 9 stuivers en 6 penningen, op de gulden van veertig groten 't stuk.

²¹⁶² A.S.L. 14 feb. 1713, 1er, 23 M.

²¹⁶³ A.S.L. 26 juni 1726, 1er, 20 L.

²¹⁶⁴ A.S.L. 15 mei 1725, Lauwenburgensis, 28 J.

Zaak 14. Henricus Fielden²¹⁶⁵

A.A.V. 26, 30 jan. 1731 fol. 13

Sententie van praeferentie en concurrentie Henricus Fielden

Verkoop *f* 207,9,- kosten *f* 13,6.

Gepraefereert:

1. Jan Oson *f* 75,18,12 wegens kamerhuur en verscot.
 2. Jan Oblet, ordinaris houder, *f* 49,10 wegens kostgeld.
- Crediteuren delen:
3. Jan Oson, mr. schoenmaker *f* 35,10,12 wegens verscot.
 4. Frans Alexander Tijo, *f* 18,18,- wegens 'instructie op de fluijt doux'.
 5. Joh. Arn. Langerak, *f* 44,2 wegens gekochte boeken.
 6. Jan Migevand, pruikmaker *f* 13,8 wegens het poederen van pruiken.
 7. J & H Verbeek, boekverkopers *f* 40,13 wegens gekochte boeken.
 8. Jan Bouvat, biljardhouder *f* 13,5 wegens verscot.
 9. Pieter Fernandez, *f* 18,18 wegens instructie in de Italiaanse spraak.
- Delen op gulden van 40: 7 stuivers en 6 penningen.

Zaak 15. Ernestus Ludovicus Evenius²¹⁶⁶

Verkoop boedel Ernestus Ludovicus Evenius *f* 9,16,-.

Buiten sententie van praeferentie en concurrentie gegeven aan Christiaan Schols, kamerhuur en verscot *f* 19,18,-. Er waren geen andere crediteuren.

Zaak 16. Claudius Bruhn²¹⁶⁷

A.A.V. 26, 29 dec. 1734 fol. 78v.

Geen sententie van praeferentie en concurrentie.

Verkoop boedel Claudius Bruhn *f* 29,4,4. Begrafenis hiervan betalen.

Zaak 17. Jacobus Hamilton

A.A.V. 26 31 jan. 1738 fol. 101

Sententie van praeferentie Jacobus Hamilton. (niet met zekerheid vast te stellen tussen de vele Hamiltons in het Leidse *album studiosorum*)

Verkoop *f* 29,18,-.

Gepraefereerd:

1. Charles Gervais, mr. chirurgijn, krijgt alles, in mindering op zijn rekening wegens kamerhuur.

²¹⁶⁵ Waarschijnlijk A.S.L. 16 mrt. 1728, Anglus, 20 L.

²¹⁶⁶ A.S.L. 20 juni 1732, Berlijn, 30 J.

²¹⁶⁷ A.S.L. 28 mrt. 1734, Goteborg Zweden, 24 M.

Zaak 18. Franciscus de la Riviere²¹⁶⁸

A.A.V. 26, 31 jan. 1738 fol. 102

Sententie van praeferentie en concurrentie Franciscus de la Riviere

Verkoop *f* 140,17,-. Kosten *f* 17,1,-.

1. Barthelemi Beguin *f* 11,9,-.
 2. Adam van der Zee *f* 1,14,-.
 3. Jan de Wijs, mr. schoenmaker *f* 10,11,-.
 4. Joh. Hasebroek, boekverkoper *f* 4.
 5. Elie Courtonne *f* 44,3,-.
- Rest *f* 51,19,- blijft bij secretaris.

Op 31 juli 1738 wordt nog uitbetaald aan

6. Jansoons van de Aa *f* 1,8,-.
7. De weduwe Jan Roeff *f* 8,4,-.
8. Jan Honselaar *f* 7,12,-.

Zaak 19. Johannes Godofredus Gregori

A.A.V. 26, 31 juli 1738 fol. 108

Request van Johannes van Abkoude, Willem Boon, Gerrit Willemse, Jan van Damme, Nicolaas Howel aan vierschaar, om Johannes Godofredus Gregori, lidmaat, te mogen arresteren in de studentenkamer, tot verkrijging van haar achterwezen.

De eerste *f* 199,10 wegens boeken

2. *f* 189,12 voor wijnen
3. *f* 66,7 voor schoenen
4. *f* 145,4 voor linnens
5. *f* 47,10 als kleermaker

Alsmede dat bepaald werde, hoe veel daags te verteren moet hebben.

Toegestaan ter perijkel van de supplianten, en daags te geven *f* 1,10.

Zaak 20. Erasmus Petrus Tijssen²¹⁶⁹

20 juni 1741 fol. 171

Sententie van praeferentie en concurrentie Erasmus Petrus Tijssen

Verkoop *f* 80,-,12. Kosten *f* 14,11,-.

Gepraefereerd:

1. Wegens restant van een jaar huishuur Maria Huvenaar, *f* 65,-.
2. Rest *f* -,9,12 naar Pieter Delsenne, wegens geleverd brood.

²¹⁶⁸ Schielijk vertrokken Statenbursaal, zie A.A.V. 27, 9 nov. 1745.

²¹⁶⁹ A.S.L. 26 sept. 1737, Flensburg, 30 J.

Zaak 21. Guilielmus Claijdon²¹⁷⁰

A.A.V. 26, 17 mei 1742 fol. 186v.

Sententie van praeferentie en concurrentie Guilielmus Claijdon

Verkoop *f* 53,11,-. Kosten *f* 13,9,8.

Gepraefereerd:

1. Ab. Vromans, notaris als curator in de boedel van Francois Fournier, wegens kamerhuur *f* 18,15,-.

Crediteuren delen rest *f* 21,6,8:

2. Ab. Vroman, notaris, als curator in boedel van Francois Fournier, wegens rekening *f* 213,3,2.

3. Daniel Goetval, boekverkoper *f* 4,14,-.

4. Cornelis van Loenen, wijnkoper *f* 37,10,8.

5. Joh. Heijligert, boekverkoper *f* 34,1,6.

Totale schuld *f* 289,9,-.

Delen op gulden van 40 't stuk 1 stuiver en 7 penningen.

Zaak 22. Petrus Moore²¹⁷¹

A.A.V. 26, 10 jan. 1743 fol. 194v.

Sententie van praeferentie en concurrentie Petrus Moore

Verkoop *f* 29,5,4. Kosten *f* 12,8,-.

Gepraefereerd:

1. Pieter Suurland, wegens kamerhuur krijgt overblijvende penningen.

Hij en andere crediteuren houden hun recht.

Zaak 23. Franciscus Johannes Block²¹⁷²

A.A.V. 27, 21 sept. 1745 fol. 15v.

Praeferentie verkochte goederen van Franciscus Johannes Block. Volgens rekening van de pedel, gemachtigd tot verkoop door de gewezen promotor Mr. Jan van Groeneveld, van 27 Xbr. 1742 leverde dit op: *f* 289,2,-.

Leggen onbekende crediteuren hierbij 'een eeuwig stilzwijgen op'. (Standaardzin bij deze zaken).

Van het totaal gaat *f* 79,17,- naar de commissarissen voor vacatien en naar de secretaris voor recht.

Kosten van justitie bedragen *f* 84,10,-

Procureur van der Kerff *f* 11,12,- wegens verschot van zeegels.

Overschot *f* 113,1,- komt in handen van gewezen promotor, om daarmee de advocaat, procureur Jan Cramp wegens bewaren van t' goed ponds ponds gelijk te betalen.

²¹⁷⁰ A.S.L. 29 juni 1737, Anglus, 24 M.

²¹⁷¹ Mogelijk A.S.L. 24 juli 1736, Pierce Moore, Ier, 23 M.

²¹⁷² A.S.L. 30 sept. 1740, Nijmegen, 20 T.

Zaak 24. Jan Werdenier²¹⁷³

A.A.V. 27, 31 aug. 1751 fol. 102v.

Zaak Jan Werdenier, student rechten, verslag commissarissen.

Uitspraak: vierschaar veroordeelt gedaagden om te betalen:

1. Johannes van der Grijp, volgens rekening *f* 24,18,-.
2. Wilhelmus Hoge *f* 100,-,-.
3. Elbert Francois van Rhijn *f* 30,-,-.
4. Gerrit Palthe *f* 25,-,-.
5. Gerrit Willems, boedel in voldoening *f* 10,-,-.
6. Albertus Waagenaar *f* 7,-,-.
7. Hendrik Severin *f* 15
8. Lodewijk Steeling *f* 355
9. Pieter Godefroij *f* 5,5,-.
10. Hendr. Huller *f* 4,18,-.
11. Joh. Heijligert *f* 1,19,-.
12. Lodewijk Sjacleú *f* 7
13. Jan de Kooning *f* 6
14. Steven van Sleen *f* 13
15. Antonij van Staden *f* 25
16. Hr. Professor Oudendorp *f* 75
17. Hr. Professor Musschenbroek *f* 31,10,-.
18. Hr. Professor Heemsruijs *f* 63,-,-.
19. Hr. Lector Labordus *f* 25
20. Cornelis van der Kop *f* 59
21. Hr. secretaris Vitriarius *f* 20,14,-.
22. Pedel Schouten *f* 22,8,-.
23. Weduwe van den Oever *f* 66,14,-.
24. Adriaan van den Enden en soon *f* 17
25. Eliz. Marron *f* 9,10,-.
26. Krijn Visscher *f* 33
27. Jan Staal in mindering van zijn rekening groot *f* 412,12,1 de som van *f* 200.
28. Lucas Arxhoek in mindering van zijn rekening groot *f* 317,11,4 de som van *f* 150.
29. Wed. J. Renaud & Laurens rekening *f* 88,10,- de som van *f* 44.
30. Jan Dara rekening *f* 47,8,12 de som van *f* 23.
31. Jan Mender rekening *f* 42,2,4 de som van *f* 21.
32. Adrianus Bonte rekening 66,8,- de som van *f* 33.
33. Johannes Hazebroek rekening *f* 137,14,12 de som van *f* 70.
34. Johannes Barnart rekening *f* 21,5,- de som van *f* 10.
35. Frans Pel rekening *f* 100,11,8 de som van *f* 50.
36. Maria Kerkhoove rekening *f* 14,3,8 de som van *f* 9,9,-.

²¹⁷³ Student rechten

Degene waarvan slechts een deel van de rekening is betaald, behouden het recht op verdere praetensien, als ook aan de volgende crediteuren, die voorlopig niets krijgen:

- 37. Gijsbert Hansen *f* 144,7,-.
- 38. Pieter Davoine *f* 59,-,-.
- 39. Hendrik Begram *f* 24
- 40. Paulus van Schooten *f* 26,11,8.
- 41. Aalbert van Cleef *f* 30,10,-.
- 42. Wed. T. van Maastricht *f* 270,-,-.

Zij mogen bij zijn meerderjarigheid vorderen, alles met compensatie van kosten in deze gevallen ter tauxatie en moderatie van de vierschaar.

Zaak 25. Johan Willem John²¹⁷⁴

A.A.V. 27, 18 jan. 1762 fol. 171

Sententie van praefentie en concurrentie boedel Johan Willem John.

Verkoop boeken *f* 39,11,-. Recht secretaris *f* 12,14,12.

Over *f* 26,16,4.

Gelijke verdeling over crediteuren:

- 1. G. Potvliet, boekverkoper *f* 67,3,14.
 - 2. A. Honkoop, boekverkoper *f* 41,13,8.
 - 3. H. P. Urlmers, wijnkoper *f* 20,16,-.
 - 4. J. Fortuijn *f* 18,15,-.
 - 5. A. Schouten voor geleverde wijnen *f* 16,12,-.
- Totale schuld *f* 165,-,6. Delen op gulden van veertig grooten 't stuk drie stuivers en vier penningen.

Zaak 26. Fredrik Hendrik de Win²¹⁷⁵

28 mei 1764 fol. 183

Praeferentie Fredrik Hendrik de Win

Verkoop *f* 103,16,10. Recht secretaris *f* 15,11,6. Over *f* 88,5,4.

Gepraefereerd wordt Cornelis Onvlee wegens twee en drie vierendeel kamerhuur.

Zaak 27. Sigmunt Carl von Giese²¹⁷⁶

28 mei 1764 fol. 182

Praeferentie Sigmunt Carl von Giese, overleden.

Verkoop *f* 242,-,4. Recht secretaris *f* 21,6,10. Over *f* 220,13,10

Gepraefereerd wordt Christian Albrecht wegens een jaar en vijf maanden kamerhuur.

²¹⁷⁴ A.S.L. 13 aug. 1757, Danzig, 22 M.

²¹⁷⁵ A.S.L. 31 jan. 1761, Tiel, 21 J.

²¹⁷⁶ A.S.L. 19 okt. 1761, Danzig, 27 J.

Zaak 28. Johannes Heijliger²¹⁷⁷

A.A.V. 28, 16 maart 1767 fol. 43

Schulden Johannes Heijliger: (namen schuldeisers worden ook vermeld.))

1. Gemaakte klederen en leverantie van bijnodigdheden *f* 604,7.
2. Verkochte en geleverde winkelgoederen *f* 540,1,8.
3. Gekochte en geleverde winkelgoederen *f* 318,4,-.
4. Hermanus Coster, wegens instructie op het klavier *f* 53,15.
5. Johannes Voest, vertering in zijn koffiehuis *f* 69,9,8.
6. Gerrit Ketting, vertering in de Maliebaan en geleend geld *f* 283.
7. David van Dijk, wegens instructie in de muziek, het houden van concert, het schrijven van ariaas *f* 89.
8. Jan Wilkens, wegens arbeidsloon van gemaakte kleren en verschotten daaraan *f* 52,10,-.
9. Pieter Snejders, geleverde spijs *f* 85.
10. Karel Vermeulen, wegens concertgeld en verschot *f* 29,5.
11. Anthonij Gerlof, wegens huur van een rijpaard *f* 98.
12. Hendrik Severin, wegens leverantie en schoonmaken van geweer *f* 79,4.
13. Daniel Fredrik Weijsman, wegens een geleverde tour en accomodren *f* 70,12,8.
14. Johanna van der Veer, weduwe Anthonij Murraij, wegens accomoderen *f* 10,10.
15. Johannes Honkoop, wegens geleverd banket *f* 8.
16. De weduwe L. C. Akersloot en zoon, wegens geleverde wijn en bottels *f* 268,10,8.
17. Johannes Bodrij, wegens timmerwerk *f* 43,12,8.
18. Hartoch Simons, wegens het fournissement van 8 kontrakt kwarten in de 48ste Generaliteitsloterij *f* 52,10.
19. Cornelis de Pekker, wegens geleverde boeken *f* 18,6.
20. Jan van Twist, wegens timmerwerk *f* 50, maar al betaald *f* 10,10.
21. Johannes Heijligert, wegens geleverde boeken en binden *f* 43,17.
22. Jacobus Devooijs, wegens geleverde zaken *f* 118,10.
23. Johannes Kleuters, wegens geleverde kaarsen *f* 37.
24. Willemina Brouwer, weduwe Pieter Boonhof, wegens geleverde oesters *f* 22,6.
25. Ruth van Andrega, voor huur van rijtuig *f* 163,9.
26. Jean Guijot, wegens raseerloos *f* 10,10.
27. Christiaan Harrisch, wegens geleverde bontpels *f* 65.
28. Johannes Weijdekelder, wegens geleverde schoenen *f* 86,2.
29. Pierre de Vijme, wegens geleverde wijnen en verteringen in zijn koffiehuis *f* 193,13.
30. Jan van Engelen jr., wegens geleverde kolen *f* 56,16.
31. Cornelis van Gent, wegens huur van een wagen *f* 7,11.
32. Jan Abraham Schouten, wegens geleverde wijnen en leedige bottels *f* 22,18.

²¹⁷⁷ A.S.L. 29 sept. 1763, ann. ac. [uit Amerika, ook bij opsluiting]

33. Fredrik Frij, wegens gemaakte kleding en verschot *f* 14,9.
34. Pieter Gautier, wegens instructie in de muziek *f* 80,5.

Zaak 29. Johannes Ignatius van Daalen²¹⁷⁸

A.A.V. 29, 2 mei 1780 fol. 133v.

Schuld Johannes Ignatius van Daalen:

1. Geleverde boeken en gedane verschotten *f* 539,14,12.
2. Kamerhuur en kostgeld, van 14 okt. 1779 tot 21 jan. 1780 en van 10 febr. 1780 tot 8 april 1780 *f* 157.
- Zijnde tezamen 22 weken en drie dagen, à 7 gulden per week.
3. Betaalde schuitenvracht en vertering op reis naar Den Haag, gedaan door eiser voor gedaagde *f* 3.
- Deel betaald, wegens voor hem verkochte of overgenomen boeken, rest *f* 591,9,12.

Zaak 30. Philippus Andreas van Blenzen²¹⁷⁹

A.A.V. 31, 12 juli 1790 fol. 42

Sententie van praefereentie en concurrentie Philippus Andreas van Blenzen.

Verkoop *f* 305,8,12. Kosten *f* 65,9,-. Over *f* 240,7,12.

Gepraefereerd:

1. Anthonia van der Pol, weduwe Gerrit Termeulen, wegens negen maanden kamerhuur *f* 60.
2. De chirurgijn Jan Fredrik haver, wegens gedane visites en geleverde medicamenten in de jaren 1784 tot 1789 *f* 62.
3. De chirurgijn Isaac Baate, wegens gedane visites en geleverde medicijnen in het jaar 1789 *f* 14,8,-.

Crediteuren delen:

4. Gordijn en Brassanelli wegens geleverde wijnen in 1788 en 1789 *f* 139,19,- krijgen *f* 28,7,14 3/4.
5. H. P. Wilmers, wegens geleverde wijnen in 1784 tm. 1787 *f* 130,14,- krijgt *f* 26,10,15 1/2.
6. J. Voigdt, zadelmaker wegens gedane werk en geleverde waren *f* 61 krijgt *f* 12,7,13.
7. De gebroeders Murraij, wegens geleverde boeken *f* 49,4,- krijgen *f* 9,19,14.
8. J. Heijneman, behanger, wegens geleverde waren en gedaan werk *f* 48,1,- krijgt 9,15,3 1/4.
9. Margaretha Schut, uitdraagster, wegens geleverde waaren *f* 29,13,- krijgt *f* 6,-,8 1/4.

²¹⁷⁸ A.S.L. 12 apr. 1774, Den Haag, 21 M.

²¹⁷⁹ A.S.L. 15 apr. 1779, Haarlem, 16 J.

10. Markelbag en M. Bax, hoedestoffeerders, wegens geleverde waren *f* 21,4,- krijgt *f* 4,6,2.
 11. Theodorus van Wijnen, tafelhouter *f* 17,14,- krijgt *f* 3,11,14 1/2.
 12. Jan van der Meulen, timmerman, wegens gedaan werk *f* 10,18,- krijgt *f* 2,4,4 1/2.
 13. C. Snijders, tafelhouter *f* 4,10,- krijgt *f* -,18,4 1/2.
- Totale schuld was *f* 512,17,- terwijl er maar *f* 104,2,14 1/2 te delen was. Delen op de gulden van xl groten 't stuk vier stuivers en 1 penning.

De pretensie van M. de Haas, wonende 's-Gravenhage, uit hoofde van een wissel getekend door Willem van Blenzen (Pa) *f* 12000 wordt ontzegd. Secretaris moet dit doorgeven aan het Hof Fiscaal in Den Haag ('fraude').

Zaak 31. Willart²¹⁸⁰

A.A.V. 31, 26 maart 1792 fol. 143v.

Sententie van praeferentie en concurrentie Willart.

Verkoop *f* 44,10,-. Kosten *f* 26,12,4. Over *f* 17,17,12.

Gepraefereerd:

1. Hendrik Wolting in mindering van zijn rekening van 8 maanden kamerhuur.

Zaak 32. Engels student

A.A.V. 31, 8 juli 1793 fol. 200

Gepraefereerd in nagelaten goederen Engelse student:

Na verkoop batig saldo van *f* 28,16,8 voor Theodorus van Wijnen met een rekening voor meestal kamerhuur *f* 105. Secretaris geeft hem het geld.

Zaak 33. Pierre Joseph Spanoghe de Clijhem²¹⁸¹

A.A.V. 32, 13 okt. 1806 fol. 228v., maar meer 27 okt. 1806 fol. 230

Sententie van praeferentie en concurrentie boedel wijlen Pierre Joseph Spanoghe de Clijhem (Geen vermelding recht secretaris)

Verkoop *f* 123,5,12. Totale schuld *f* 751,9,8

Gepraefereerd *f* 55,15,-

1. J. G. Beuteler, wegens 6 wkn kamerhuur *f* 24,-,-.
2. Dito, voor betaalde waslonen en verdere uitschotten bij overlijden en begraven van Spanoghe gedaan *f* 30,9,8
3. Isaack Lerwijn, mr broodbakker *f* 1,5,8 voor uitgeschoten pacht van 34 broden a 3/4st per brood

Over voor concurrentie *f* 67,10,12. Dus voor hen 31 penningen.

4. Isaack Lerwijn voor 34 geleverde broden *f* 4,13,8 kreeg *f* -,9,8

²¹⁸⁰ A.S.L. 13 aug. 1790, Fredrik Lodewijk Willert, Pillau Pruisen, 20 J.

²¹⁸¹ A.S.L. 28 mei 1804, Bergen op Zoom, 33 J.

5. J. G. Beuteler voor 6 bottels geleende wijn *f* 4,10,- kreeg *f* -,8,12
6. Petrus J. van der Schriek te Bergen op Zoom, voor een wissel *f* 150,-, kreeg *f* 14,11,-
7. Dito, voor een wissel *f* 150,-, kreeg *f* 14,11,-
8. Dito, voor een wissel *f* 150,-, kreeg *f* 14,11,-
9. Isaack Landa, voor huur van matrassen en ander beddegoed *f* 6,5,- kreeg *f* -,12,4.
10. J. Wautenaar voor geleverd eten *f* 23,10,- kreeg *f* 2,5,12.
11. G. Kroon te Bergen op Zoom voor geleverde Koolen *f* 32 kreeg *f* 3,2,4.
12. Dito, voor schuldbekentenis *f* 16 kreeg *f* 1,11,4.
13. De weduwe J. Verduijn te Bergen op Zoom, voor de helft van het tekortgeblevene op vier lepels en het repareren van een sabel *f* 2,17,- kreeg *f* -,5,10.
14. Nicolaas Malotaux te Bergen op Zoom, voor het gebruik van pons, wijn, koffie en brandewijn *f* 9,17,- kreeg *f* -,19,4.
15. A. Berbiers te Bergen op Zoom voor geleverd bier *f* 10,10,- kreeg *f* 1,1,-.
16. N. Mijs, mr. schoenmaker te Brussel voor geleverde schoenen en muilen *f* 30,2,- kreeg *f* 2,16,10.
17. E. Cohen te Bergen op Zoom, tot saldo van rekening voor geleverd katoen *f* 5,10,- kreeg *f* -,10,12.
18. J. J. de Freijtag, generaal majoor en directeur van de fortificatien te Bergen op Zoom, voor een schuldbekentenis *f* 100, kreeg *f* 9,14,12.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- Aa, A. J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden; onder medew. van eenige vaderlandsche geleerden* (Gorinchem 1851).
- Aerts, R. en Hoogkamp, L., *De Gelderse Pallas. Gymnasium illustre, Gelderse universiteit, rijksatheneum te Harderwijk 1600-1818* (Schaffelaarreeks 19; Barneveld 1986) 53-68.
- Ahsmann, M. en Feenstra, R., *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Leidse universiteit tot 1811* (Amsterdam-Oxford-New York 1984) (deel VII van Geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap).
- Ahsmann, M., *Collegia en colleges. Juridisch onderwijs aan de Leidse universiteit 1575-1630 in het bijzonder het disputeren* (Groningen 1990).
- Alschner, U., "Sampling as a method of analysing matriculation registers. Local and social origins of cives academici at the University of Helmstedt, 1576-1810" in: Denley, P. (ed) *Computing techniques and the history of universities* (Göttingen 1996) Halbgraue Reihe zur historischen Fachinformatik (St. Katharinen 1996) 118-136.
- Antal, G. von, "Het dagboek van een Hongaarsch student, 1714-1716", *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5^e jaargang, deel IX (Den Haag 1922) 88-112.
- Arkel, D. van, "Leids studentenleven in de 16e, 17e en 18e eeuw", *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps ter gelegenheid van het 375-jarig bestaan van de universiteit te Leiden 1575-1950* (Leiden 1950) 1-38.
- Ashworth Underwood, E., "English speaking medical students at Leyden", *Nature. A weekly journal of science*, 22 (jan.-mrt. 1969) 810-814.
- Ashworth Underwood, E., *Boerhaave's men at Leyden & after* (Edinburgh 1977).
- Bachrach, A. G. H., *Sir Constantine Huygens and Britain: 1596-1687. A pattern of cultural exchange, vol. I 1596-1619* (Leiden/Londen 1962).
- Bagge, S., "Nordic Students at Foreign Universities until 1660", *Scandinavian Journal of History* 9 (1984) 1-29.
- Banck, J. E., *De hooge school of een Leidsch student uit de XVIIIde eeuw. Vermakelijke en stichtelijke zedeprent voor de leergierige jeugd, in vier tafereelen, door een oud-student* (Leiden 1875).
- Banhofen, G., *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850* (Berlijn 1854).
- Barre de Beaumarchais, M.[onsieur] A. de la, *Le Hollandois ou lettres sur la Hollande ancienne & moderne* (Frankfurt 1738).
- Bekasova, A. E., *Making of Russian statesmen, Scholars and Doctors: Russian Students in European Universities, Second Half of the XVII-th. c. (A Case Study of Leyden University)* (Nog) niet gepubliceerd.

- Bentham, H. L., *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat* (Frankfurt/Leipzig 1698) deel 1, hfst 3 en deel 2, over Leiden 29-e.v.
- Berg, W. van den, "Sociabiliteit, genootschappelijkheid en de orale cultus", in: M. Spies, *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen 1984) 151-170.
- Berge, D. ten, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats* ('s-Gravenhage 1979).
- Białek, E., Mrozowicz, W., "Die Bildungsreisen der Schlesier in die Niederlande im Spiegel der Stammbucheintragungen", *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr. 942 (Wrocław 1987) 199-217.
- Bientjes, J., *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender 1400-1800* (Groningen 1967).
- Björnsthål, J. J., *Reize door Europa en het oosten. 5e deel bevattende het dagboek der reize door Zwitserland, Duitschland, Holland en Engelland* (Utrecht en Amsterdam 1783).
- Bloemendal, J., *Spiegel van het dagelijks leven? Latijnse school en toneel in de noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw* (Hilversum 2003).
- Blok, P. J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Republiek* ('s-Gravenhage 1916).
- Blok, P. J., *Leiden. Eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd* ('s-Gravenhage 1918).
- Blok, P. J., *Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s-Gravenhage 1913-1938).
- Boeles, W. B. S., *Frieslands Hoogeschool I* (Leeuwarden 1878-1879).
- Bögels, Th. S. J. G., *Govert Basson. Printer, bookseller, publisher Leiden 1612-1630* (zp 1992).
- Booma, J. G. J. van, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland* (Den Haag 1994).
- Bots, H., Matthey, I. en Meyer M., *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg 1979).
- Bots, H. en Frijhoff, W., "Academiëreis of educatiëreis? Noordbrabantse studenten in het buitenland 1550-1750", *Batavia academia I* (1983) 13-30.
- Bots, J. A. H., en Frijhoff, W. Th. M., "De studentenpopulatie aan de Franeker universiteit 1585-1811", in: Jensma, G.Th., Smit, F.R.H. en Westra, F., *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 73-89.
- Bots, H., Posthumus Meyjes, G. H. M. en Wieringa, F., *Vlucht naar de Vrijheid. De Hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam/Dieren 1985).
- Bots, J. A. H. en Evers, M., "De Gelderse Academie in het universitaire landschap van de Republiek in: L. Mulder en W. Frijhoff, *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998) 43-59.
- Brandenburg, I. en K., *De Hugenoten* (Amsterdam 1992).
- Briels, J.G.C.A., *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas 1985).
- Bronchorstius, E., *Diarium* (1898).

- Brouwer, C. G., *Dutch-Yemeni encounters. Activities of the United East India Company (VOC) in South Arabian waters since 1614* (Amsterdam 1999).
- Brune, J. de, *Emblemata of zinne-werck* (Amsterdam z.j.[1624]).
- Buijnsters, P. J., "De gouverneur/gouvernante tussen adel en burgerij. Enkele beschouweingen naar aanleiding van een vertoog van Justus van Effen in 1734", in: Buijnsters, P. J., *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw: veertien verkenningen* (Utrecht 1984) 86-98.
- Buijnsters, P. J., *Spectatoriale geschriften* (Utrecht 1991).
- Buyten, L. van, "De Leuvense universiteitsmatrikels (16de-18de eeuw). Kritische beschouwingen", *Arca Lovaniensis* 3 (1974) 9-35, overdruk in *Historica Lovaniensia*.
- Bijleveld, W. J. J. C., "De prins van Polen", *Leids jaarboekje* 36 (1944) 147-156.
- Caenegem, R. C. van, *Geschiedenis van Engeland. Van Stonehenge tot het tijdperk der vakbonden* (Den Haag/Antwerpen 1982) 143-241.
- Cardon, G., *La fondation de l'université de Douai* (Parijs) 519-523.
- Carr, W., *Remarks of the government of severall parts of Germanie, Denmark, Sweedland, Hamburg, Lubeck, and Hansiactique townes, but more particularly of the United Provinces, with some few directions how to travel in the States Dominions* (Amsterdam 1688).
- Clotz, H. L., *Hochschule für Holland. Die Universität Leiden im Spannungsfeld zwischen Provinz, Stadt und Kirche, 1575-1619* (Stuttgart 1998).
- Coebergh van den Braak, A.M., *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden 1988).
- Cohen, G., *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle* (Den Haag-Parijs 1921).
- Colenbrander, H. T., "De herkomst der Leidsche studenten", *Pallas Leidensis* MCMXXV (Leiden 1925) 275-303.
- Daelemans, F., "Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek", *A.A.G. Bijdragen no. 19*. Wageningen, Afd. agrarische geschiedenis Landbouwhogeschool 1975.
- Davids, A., "Universiteiten, Illustre scholen en de verspreiding van technische kennis in Nederland, eind 16e - begin 19e eeuw" *Batavia Academica* VIII (1990) 5-34.
- Desreumaux, J., *Leidens weg op. De nieuw ingeschreven poorters, getuigen en borgen van Leiden, 1576-1603* (Roeselare 1992).
- Deursen, van, A. Th., *Mensen van klein vermogen: het kopergeld van de Gouden Eeuw, I Het dagelijks brood* (Amsterdam 1978).
- Deursen, van, A. Th., *Mensen van klein vermogen: het kopergeld van de Gouden Eeuw, II Volkskultuur* (Amsterdam 1978).
- Deursen, van, A. Th., *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994).
- Deijk, van, F., "“Op het ontijdig sneuvelen van den kloekmoedigen en welbewetenschappen iongeling Cornelis Mina”. Een begrafenispennen uit 1672 nader belicht.", *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 99-107.

- Dongelmans, B. 'Niet seer sterk van natuur, dog vrij geseglijk'. Willem, Jacob en Constantijn Cras: drie studenten uit Batavia in Leiden, 1724-1733, in: Dongelmans, B., Lalleman, J. en Praamstra, O., *Kerven in een rots. Opstellen over Nederlandse taalkunde, letterkunde en cultuur, aangeboden aan Jan W. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar Dutch Studies aan de Universiteit Leiden* (Leiden, 2001).
- Dozy, Ch. M., *Leiden's omgeving in vroeger dagen* (Leiden 1900).
- Dibon, P., "L'université de Leyde et la République des lettres au 17e siècle", *Quaerendo* 5 (1975) 5-38.
- Diederiks, H. A., "Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw", in: Diederiks, H. A., *Een stad in achteruitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden 1978) 45-67.
- Dillen, J. G. van, "Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling, 167-189", *Economisch Historisch Jaarboek* 21 (1940).
- Doedijns, H., *Haegse Mercurius, behelsende vermakelijke, satyrique, galante, stigtelijke, politique, academische, emblematique en andere reflexien; / gemaakt op de voorvallen van desen tijd* ('s Gravenhage 1698-1699).
- Droste, C., *Overblyfsels van geheugchenis, der bisonderste voorvallen, In het leeven van den Heere Coenraet Droste. Terwyl hy gedient heeft in veld- en zeeslagen, belegeringen en ondernemingen. Als ook mede Syn verdere bejeningen aan en in verscheyde vreemde Hoven en Landen* (Leiden 1879).
- Ebeling, R. A., *Voor- en familienamen in Nederland. Geschiedenis, verspreiding, vorm en gebruik* (Den Haag 1993).
- Effen, J. van, *De Hollandsche Spectator* (Amsterdam 1756).
- Ekkart, R. E. O., *Athenae Batavae. De Leidse universiteit/The university of Leiden 1575-1975* (Leiden 1975).
- Ekkart, R. E. O., "Promoveren in Harderwijk", *Bijdragen en mededelingen Gelre*, deel 71 (1980) 101-109.
- Eliasson, P., "Travelling students during 600 years", *Lychnos Lardomshist Samf Arsb. (Annual of the Swedish History of Science Society)* 1992, 71-102.
- Engel, C., *Jean-François de Boissy (1704-1754). Un réfugié français du XVIIIe siècle d'après sa correspondance* (Neuchatel 1941).
- Evelyn, J., *Memoirs of John Evelyn ESQ FRS. Comprising his diary from 1641 to 1705-6 and a selection of his familiar letters* (Londen 1827).
- Evers, M., "Studeren in Harderwijk : de Gelderse Academie in de patriottentijd", in: Mulder, L en Frijhoff, W., *Een onderschatte universiteit : 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998) 97-135.
- Fasel, W. A., "Een studentengenootschap in de patriottentijd", *Leids jaarboekje* 45 (1953) 126-134.
- Fasel, W. A., "Die Schlesier an der Universität Leiden im 17. Jahrhundert", *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau* (1961) Band VI.

- Fockema Andreae, S. J., *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Verhandelingen der koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, nieuwe reeks, deel lxxviii, no. 3 (Amsterdam 1982) hfst. 2.
- Frank van Westrienen, A., *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de 17e eeuw* (Amsterdam 1983).
- Frijhoff, W. Th. M., *La société Néerlandaise et ses gradués 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels* (Amsterdam-Maarssen 1981).
- Frijhoff, W., "Hoe Gelders was de Gelderse academie?" *Bijdragen en mededelingen Gelre* 72 (1981) 119-135.
- Frijhoff, W., "Comptes rendus", *Annales Économies Sociétés Civilisations*, jg. 36, no. 2 (1981) blz. 243-246.
- Frijhoff, W. Th. M., "De arbeidsmarkt voor academici tijdens de Republiek", *Spiegel Historiael* 17 (1982) 501-510.
- Frijhoff, W., "Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw", in: *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw: verslag van het symposium, Doesburg 1982* (Amsterdam/Maarssen 1983) 3-39.
- Frijhoff, W., "Non satis dignitatis... Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 379-406.
- Frijhoff, W., "Crisis of modernisering. Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18de eeuw" in *Holland 17.1* (1985) 37-56.
- Frijhoff, W. Th. M., "Modèles éducatifs et circulation des hommes: les ambiguïtés dus second Refuge", in: J. A. H. Bots en G. H. M. Posthumus Meyjes, *La Révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies 1685: Actes du Colloque international du tricentaire Leyde, 1-3 avril 1985* (Amsterdam/Maarssen 1986) 51-75.
- Frijhoff, W., "Université et marché de l'emploi dans la République des Provinces-Unies" in: Julia, D., Revel, J. en Chartier, R., *Les universités Européennes du 16e au 18e siècle. Histoire sociale des populations étudiants* (Parijs 1986) 205-243.
- Frijhoff, W. Th. M., "Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver in de vroegmoderne tijd", red. P. B. M. Blaas en J. van Herwaarden, *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* (Den Haag 1986) 82-127.
- Frijhoff, W., "Opleiding en wetenschappelijke belangstelling van het Nederlandse regentenpatriciaat tijdens de Republiek: uitgangspunten, kenmerken, ontwikkelingen" *Bulletin werkgroep elites* 8 (1987) 6-20.
- Frijhoff, W., "Le rôle des études universitaires dans une société locale: la ville de Zutphen en Gueldre du moyen-âge au début du XIX siècle. Premier bilan d'une recherche", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* z 93 (1991) 87-114.
- Frijhoff, W. Th. M., "La circulation des hommes de savoir: pôles, institutions, flux, volumes", in: *Commercium litterarium. La communication dans la République des lettres 1600-1750* (Maarssen 1994) 229-258.

- Frijhoff, W., "La Formation des négociants de la République hollandaise", in: F. Angiolini en D. Roche (red.) *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne (Parijs 1995)* 174-198.
- Frijhoff, W., "Étudiants et gradués dans une société locale: la ville de Zutphen en Gueldre du Moyen Âge au début du XIXe siècle", *Lias. Sources and documents related to the early modern history of ideas*, 22, nr. 2 (1995), 241-275.
- Frijhoff, W., "Patterns", in: Ridder-Symoens, H. de (red.) *A history of the university in Europe*, II. Universities in early modern Europe (1500-1800) (Cambridge 1996) 43-110.
- Frijhoff, W., "Graduation and careers", in: Ridder-Symoens, H. de (red.) *A history of the university in Europe*, II. Universities in early modern Europe (1500-1800) (Cambridge 1996) 355-415.
- Frijhoff, W. Th. M., "Het Amsterdamse Athenaeum in het academisch landschap van de zeventiende eeuw", in: E. O. G. Haitsma Mulier e.a. (red.) *Athenaeum Illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877* (Amsterdam 1997) 37-67.
- Frijhoff, W., *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998) 97-135.
- Frijhoff, W. en Spies, M., *Nederlandse cultuur in Europese context: 1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).
- Frijhoff, W., "De betekenis van de Harderwijkse universiteit in nationaal perspectief", in: J.A.H. Bots (red. e.a.) *Het Gelders Athene: bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse Universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000).
- Frijhoff, W., "Gelovig of geletterd?", *Mikes International. Hungarian Periodical for Art, Literature and Science*, 2001 10-12, I/1, 24-34.
- Frijhoff, W., "Baltic students in the early modern period" [review essay van: Arvo Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561-1798* (Tartu, 2008)], *History of Universities*, XXIII:2 (2008), 174-184.
- Geurts, P. A. M., "Het gewetensconflict van de katholieke studenten aan de Leidse universiteit, circa 1600", *Voor Rogier. Een bundel opstellen van oud-leerlingen de hoogleraar bij zijn afscheid aangeboden* (Hilversum-Antwerpen 1964) 65-79.
- Geurts, P. A. M., *Het eerste grote conflict over de eigen rechtspraak der Leidse universiteit* (Utrecht-Antwerpen 1964).
- Geurts, P. A. M., *De voorgeschiedenis van het Statencollege te Leiden 1575-1593* (Leiden 1984).
- Goudriaan, K., Mandemakers, K., Reitsma, J., Stabel, P. (eds.), *Prosopography and computer, Contributions of Mediaevalists and Modernists on the Use of Computer in Historical Research* (Leuven/Apeldoorn 1995).
- Grabner, J., *Brieven over de Vereenigde Nederlanden* (Haarlem 1792).
- Grell, O. P., "The attraction of Leiden university for English students of medicine and theology, 1590-1642" in: C. C. Barfoot en R. Todd (eds.) *The great emporium. The low countries as a cultural crossroads in the Renaissance and the eighteenth century*. Studies in literature 10 (Amsterdam 1992) 83-104.

- Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen 1977).
- Groenveld, S. red., *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2 1574-1795* (Leiden 2003).
- Grothe, J. A., *Das Seminar des Walaeus* (Z.pl. 188X, negentiende eeuw).
- Grootens, P. L. M., *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613* (Nijmegen-Utrecht 1942).
- Gwynn, R., *Huguenot heritage. the history and contribution of the Huguenots in Britain* (Brighton 2001).
- Hagendijk, R., *Het studentenleven* (Amsterdam 1980) hfst. 2 De vorming der corpora, 34-45.
- Haitsma Mulier, E. O. G., en van der Lem, G. A. C., *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Den Haag 1990).
- Haks, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17e en 18e eeuwse gezinsleven* (Utrecht 1985).
- Haller Gábor, "Napló (1630 - 1635)", in: *Válogatta: Kovács Sándor Iván Szöveg-gondozás és jegyzetek: Monok István, Magyar utazási irodalom 15-18. Szazad* (Budapest 2000) 8-29.
- Hans, N., "Russian students at Leyden in the 18th Century", *The Slavonic and East European Review* 35 (1956-57) 551-562.
- Hardenberg, H., *Het archief van curatoren der Leidsche universiteit. Iste gedeelte: 1574-1815* (Zaltbommel 1935).
- Hardenberg, H., *De archieven van senaat en faculteiten benevens het archief van de academische vierschaar der Leidsche universiteit* (Zaltbommel 1935).
- Hargreaves-Mawdsley, W. M., *A history of academic dress in Europe until the end of the eighteenth century* (Oxford 1963).
- Hartog, J., *De spectatoriale geschriften van 1741-1800. Bijdrage tot de kennis van het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven onder ons volk, in de tweede helft der 18de eeuw* (Utrecht 1872).
- Heesakkers, C. L., 'Two Leiden Neo-latin menippean satires, Justus Lipsius' *Somnium* (1581) and *Petrus Cunaeus Sardi Venales* (1612)", in: *Acta conventus neo-latini Bononiensis, Proceedings of the fourth international congress of neo-latin studies*, ed. R. J. Schoeck (New York 1985) 500-509.
- Hengstmengel-Koopmans, R. M. B., *Inventaris van de archieven van de latijnse school, sedert 1838 het stedelijk gymnasium te Leiden 1739-1982* (1984) (Leiden 1988).
- Hermán, J. M., "De ondertekening van de 'Formulieren van Eenheid' door de Hongaarse theologen bij hun promotie aan de Universiteit te Leiden in de zeventiende eeuw", in: M. Gosker (red.) *Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteits-geschiedenis* (Zoetermeer 1995).
- Heylen, S., "Nederlandse diplomaten en ondernemers in de Levant. De families De Hochepped en Van Lennep in Smyrna", *Genealogie. Tijdschrift voor families-geschiedenis*, jaargang 14, nr. 2, juni 2008, 54-57.

- Hiernard, J., "Iter Gallicum – iter Hollandicum: des échanges universitaires peu connus entre le Poitou et les Provinces-Unies (fin XVIe-XVIIe s.)", in: C. Auliard en L. Bodiou, *Au jardin des Hespérides. Histoire, société et épigraphie des mondes anciens. Mélanges offerts à Alain Tranoy* (Rennes 2004) 25-73.
- Hoensch, J. K., *Ungarn-Handbuch* (Hannover 1991).
- Hoeven, E. van der, *Uittreksel Leidse schepenhuwelijken 1592-1795*. Betreft: studenten.
- Hofmeier, H. K., "Westfälische Studenten der Echte, Medizin und Theologie an der Universität zu Leiden von 1575-1813. Ein Beitrag zu den kulturellen Beziehungen zwischen den Niederlanden und Deutschland", in *Beiträge zur Geschichte Dortmunds und der Grafschaft Mark. Band LVIII, Herausgegeben vom Historischen Verein für Dortmund und die Grafschaft Mark* (Dortmund 1962) 59-90.
- Hof OSB, J., "Een monnik van Egmond aan de Leidse Universiteit. Jacob Blondeel 1537-1591", *Leids Jaarboekje* 67 (1975) 36-50.
- Hoftijzer, P., *Pieter van der Aa* (Hilversum 1999).
- Hoftijzer, P. G., "Leidse studentenbibliotheken in de zeventiende eeuw", in J.M.M. Hermans, G. Jensma, J. van Sluis & L. Wierda (red.) *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw* (Hilversum, 2007) 135-153.
- Honoré, S-F l', *La Hollande au dix-huitième siècle ou Nouvelles Lettres, contenant des remarques et des observations sur les principales Villes, la Religion, le Gouvernement, le Commerce, la Navigation, les Arts, les Sciences, les Coutumes, les Usages et les Moeurs des habitants de cette Province* (La Haye MDCCLXXXIX) brief VIII Leiden.
- Hoorn, ten J., *Reys-Boek Door de Vereenigde Nederlande en Derselver aengrensende Landtschappen en koninckrijcken* (Amsterdam 1700) Leiden v.a. 62.
- Hulshoff Pol, E., "Een Zweed te Leiden in 1769. Uit het reisdagboek van J. H. Lidén", *Leids Jaarboekje* 50 (1958) 127-145.
- Huijbrecht, R., Scheffers, S. en Scheffers-Hofman, J., *Album advocatorum – De advocaten van het Hof van Holland, 1560–1811*. [Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks, 3].
- Huygens, C., *Mijn leven, verteld aan mijn kinderen, in twee boeken*. Ingeleid, bezorgd en van commentaar voorzien door F.R.E. Blom. Dl. I: Inleiding, teksteditie en vertaling. Dl. II: Commentaar en annotatie. (Amsterdam 2003) 82-83.
- Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, O. C. D., *Schotse studenten in de rechten te Leiden* (onuitgegeven lijst uit de jaren 50 bij het AHM).
- Innes Smith, R. W., *English speaking students of medicine at the university of Leyden* (Edinburgh 1932).
- Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, *Verslag van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde*, 1870, 1871 en 1879.
- Jacobsen Jensen, J. N., "Moryson's reis door en zijn karakteristiek van de Nederlanden", *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* 39^e deel (Amsterdam 1918) 214-305.

- Jacobsen Jensen, J. N., *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850* (Amsterdam 1919).
- Joosse, L. J., "Schoone dingen zijn swaere dingen' : een onderzoek naar de motieven en activiteiten in de Nederlanden tot verbreiding van de gereformeerde religie gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw (Leiden 1992).
- Jonckbloet, W. J. A., *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest* (Groningen 1864).
- Jong, J. J. de, *Met goed fatsoen: de elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780* (Amsterdam 1985).
- Jongbloet-van Houtte, G., *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584-1600*, deel I aug. 1584-sep. 1585, RGP 196 (Den Haag 1986).
- Jordan, C. E., *Histoire d'un voyage littéraire, fait en MDCCXXXIII en France en Angleterre et en Hollande, avec un discours préliminaire de Mr. La Croze, touchant le système étonnant et let Athei detecti, du Père Hardouin; et une lettre fort curieuse concernant les prétendus miracles de l'Abbé Paris, et les convulsions risibles du Chevalier Folard, 2e uitg.* (La Haye MDCCXXXVI).
- Jurriaanse, M. W., *De stichting der Leidse universiteit* (Leiden 1965).
- Kampman, J. G. "De Groningse student vóór 1815", in: J. Kingma, W. R. H. Koops, F. R. H. Smit (red.) *Universitair leven in Groningen 1614-1989* (Groningen 1989).
- Kaplan, Y., "De Joden in de Republiek", in: *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 129-176.
- Kernkamp, G. "Bengt Ferner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759", *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, deel XXXI 1910, 314-509.
- Kernkamp, G. W., "Johann Beckmann's dagboek van zijne reis door Nederland in 1762" in *Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap* (Amsterdam 1912) 311-473.
- Kernkamp, G. W., *De Utrechtse academie 1636-1936* (Utrecht 1936) 3 dln.
- Kernkamp, G. W., "Buitenlandse studenten aan de Utrechtse academie in vroegere eeuwen", *Historia, maandschrift voor geschiedenis* II (1936) 128-132.
- Kernkamp, G. W., *Acta et decreta senatus. Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie* (Utrecht 1936).
- Ketner, F., *Album Promotorum, qui inde ab anno MDCXXXVI usque ad annum MDCCCXV in Academia Rheno-Trajectina gradum doctoratus adepti sunt* (Utrecht 1936).
- Kiedron, S., "Noch einmal über die Schlesier an der Universität Leiden im 17. Jahrhundert" *Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr. 1130 (Wrocław 1989).
- Kiedron, S., "Poolse studenten in Leiden in de 16de en 17de eeuw" *Acta universitatis Wratislaviensis Studia Neerlandica et Germanica*, no. 1356 (Wrocław 1992) 189-204.
- Kiedron, S., "Das treffen in Leiden. Andreas Gryphius und Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau als Studenten in Holland" in: *Chloe, beihefte zum Daphnis, band 23 Brückenschläge. Eine barocke Festgabe für Ferdinand van Ingen* (Amsterdam 1995) 55-87.

- Kloek, J. en Mijnhardt, W., 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Knappert, L., "Naamlijst van West-Indische studenten te Leiden, Utrecht, Groningen en Harderwijk (1701-1813)", *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 6e reeks, nr. X, 1930, 291-294.
- Knapton, J. en P., *A Description of Holland: or, the present state of the United Provinces* (Londen 1743).
- Kooijmans, L., *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad, Hoorn 1700-1780* (Utrecht 1985).
- Kooijmans, L., *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997).
- Kossmann-Putto, J. A. en E. H. Kossmann, *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden* (Rekkem 1988).
- Kourakin, A. B., "Souvenirs de voyage en Hollande et en Angleterre par le prince Alexandre Kourakin à la sortie de l'Université de Leyde durant les années 1770-1772", *Archiv Knjazja F. A. Koerakina*, V, Saratov: Petsjatnja S. P. Jakovleva (St. Petersburg 1894) 332-425.
- Kourakin, A. B., "Souvenirs de voyage en Hollande et en Angleterre par le prince Alexandre Kourakin à la sortie de l'Université de Leyde durant les années 1770-1772", *Archiv Knjazja F. A. Koerakina*, VI, Saratov: Petsjatnja S. P. Jakovleva (St. Petersburg 1895).
- Kuiper, Y., *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993).
- Lamberts, E., (e.a.) *De Universiteit te Leuven 1425-1985* (Leuven 1986).
- Lamping, A. J., *Het Staten-college te Leiden* (manuscript, aanwezig in de collectie van het Academisch Historisch Museum Leiden).
- Land, J. P. N., "Schotsche wijsgeeren aan Nederlandsche Hoogeschoolen", *Verlagen en mededeelingen koninklijke academie van wetenschappen*, 2de reeks, 7 (1878) 168-185.
- Lankhorst, O. S., "Wonen en koken in Franeker. Een brief van Gerardt Noodt uit 1683", *Nieuwsbrief universiteitsgeschiedenis* 1998/2.
- Latour, P., *Leiden in 1808. Op zoek naar de sociale structuur van een stad in achteruitgang*, (onuitgegeven doctoraalscriptie Oegstgeest 1978) scriptie in RAL Leidse bibl 248/05 foliodeel.
- Lechner, J. 'Estudiantes de origen hispánico y portugués en la universidad de Leiden, 1575-1875' in *Estudios Romanicos dedicados al Prof. Andres Soria Ortega* deel II (Granada 1985) 584-603.
- Lequin, F., "De prosopografie", *Spiegel Historiael*, 20 (1985).
- Lesger, C., *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550- ca. 1630* (Hilversum 2001).
- Lieburg, F. A. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996).
- Lind van Wijngaarden, J. D. de, *Antonius Walaeus* (Leiden 1891).
- Lindeboom, G. A. (ed.) *Haller in Holland. Het dagboek van Albrecht von Haller van zijn verblijf in Holland (1725-1727)* (Delft 1958).

- Lindeman, R., Scherf, Y. en Dekker, R. M., *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*. (Haarlem 1993).
- Littell, F. H., *Atlas zur Geschichte des Christentums* (Wuppertal 1980).
- Lucä, F., *Der Chronist Friedrich Lucä. Ein Zeit- und Sittenbild aus der zweiten Hälfte des siebzehnten Jahrhunderts*. (Frankfurt a. M. 1854) 70-81: die Universität Leyden.
- Lucassen, J., *Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering*; Centrum voor de Geschiedenis van Migranten. Working Paper 3 (Amsterdam 2002)
- Lunsingh Scheurleer, Th. H., Willemijn Fock, C. en Dissel, A.J. van, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden 1986).
- Luyt, A. J., *Klikspaans studentenscheitsen* (Leiden 1910).
- Maanen, R. C. J. van, 'Hollandse vermogensheffingen in de zeventiende en achttiende eeuw', *Nederlands Archievenblad. Tijdschrift van de Vereniging van Archivarissen in Nederland* 88 (1984) 61-72.
- Maanen, R. C. J. van, *Inventaris van het Stadsarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897)* (Leiden 1986).
- Maanen, R. C. J. van, *Doorgaande beweging* (Leiden 2004).
- Maanen, R. van, "Revolutie en rampspoed; Leiden rond 1800", *Leids Jaarboekje* 100 (2008), 181-215.
- Maanen, R. C. J. van, "De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw. Enkele kanttekeningen", *Leids Jaarboekje* 101 (2009), 41-70.
- MacClelland, C. E., *State, society and university in Germany, 1700-1914* (Cambridge 1980).
- Mathijssen, A. H. H. M., "'Een manaige (...) omme te leeren (...) wel te peerde te rijden". Rijscholen te Utrecht en Leiden in de 18^e eeuw, benevens de avontuurlijke levensloop van Gaspard Saunier", *Argos. Bulletin van het veterinair historisch genootschap*, serie 2, nr. 20 (1999) 419-438.
- McEvedy, C. en R. Jones, *Atlas of world population history* (Londen 1978).
- Mendels, J. I. H., "Holger Jacobaeus' reizen in Holland", *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 82 (1938) 4333-4347.
- Merens, A., *De geschiedenis van een Westfriese regentenfamilie: het geslacht Merens* (Den Haag 1957).
- Mesmer, B. (red. e.a.) *Geschichte der Schweiz und der Schweizer* (Lausanne/Basel 1986).
- Meuthen, E., *Kölner universitätsgeschichte Band I. Die alte Universität* (Köln Wien 1988) Hfst VIII. Die katholische universitat vom 16. Bis zum 18. Jahrhundert, 334-338 Die Herkunft der Kölner Studenten.
- Mieris, F. van, *Beschryving der stad Leyden* (Leiden 1762-1784) 3 dln.
- Miert, D. van, *Voorlopige lijst van studenten aan het Athenaeum Illustre (1632-1799)* eigen uitgave mrt. 1997.
- Miert, D. van, *Illuster Onderwijs. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw 1632-1704* (Amsterdam 2004).
- Molhuysen, P. C., *Inventaris van de archieven der rijksuniversiteit te Leiden* (Leiden 1909).

- Molhuysen, P. C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit* ('s-Gravenhage 1913).
- Molhuysen, P. C., "Over de graden, die oudtijds aan de Leidsche universiteit werden verleend", *Leids Jaarboekje* 13 (1916) 1-31.
- Molhuysen, P. C., *De voorrechten der Leidsche universiteit* (Amsterdam 1924).
- Molhuysen, P. C., Blok, P. J. en Kossmann, Fr.K.H. (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1937).
- Mooren, H. J. H., "De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748", *Jaarboek Dirk van Eckstichting* (1992).
- Mountague, W., *The Delights of Holland: or, A Three Months Travel about that and the other Provinces. With Observations and Reflections on their Trade, Wealth, Strength, Beauty, Policy, &c. Together with a Catalogue of the Rarities in the Anatomical School at Leyden* (Londen 1696).
- Mout, N., *Bohemen en de Nederlanden in de 16e eeuw* (Leiden 1975) (diss. Leiden/Leidse historische reeks 19).
- Müller, R. A., "Aristokratisierung des Studiums? Bemerkungen zur Adelsfrequenz an süddeutschen Universitäten im 17. Jahrhundert". *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, 10 (1984) 31-46.
- Müller, R. A., "Student education, student life" in: H. de Ridder-Symoens, *A history of the university in Europe, II. Universities in early modern Europe (1500-1800)* (Cambridge 1996).
- Murris, R., *La Hollande et les Hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècles, vus par les Français* (Paris 1925).
- Nierop, H. F. K. van, *Van ridders tot regenten: de Hollandse adel in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren 1984).
- Niléhn, L. 'Sweden and Swedish students abroad: the 17th century and its background' in: G. Rystad ed., *Europe and Scandinavia: Aspects of the process of integration in the 17th century* (Lund 1983) 97-117.
- Noordam, D. J., "Prostitutie in Leiden in de 18de eeuw" in: D. E. H. de Boer (red.) *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 65-102.
- Noordam, D.J., "Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden" in: Diederiks, H. A., e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hollandse Studien 17 (Hilversum 1985) 87-104.
- Noordam, D.J., "Uit armoede of door verleiding? De wereld van de Leidse prostitutes in de achttiende eeuw" in: Diederiks H. A., e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hollandse Studien 17 (Hilversum 1985) 105-116.
- Noordam, D.J., "Lust, last en plezier: vier eeuwen seksualiteit in Nederland", in: Dupuis, H. M. e.a., *Een kind onder het hart. Volkskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam 1987) 127-170.
- Noordam, D. J., *Geringde buffels en heren van stand: het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994).
- Noordam, D. J., "Nieuwkomers in Leiden 1574-1795", in: J. Moes (red.) e.a., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 39-85.

- Noordam, D. J., "Demografische ontwikkelingen", in: S. Groenveld en R.C.J. van Maanen eds., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, 2. 1574-1795* (Leiden 2003) 42-53.
- Noordam, D. J., "Leiden als ideale stad (1574-1795)", in: J. Roding, B. Thijs en A. Sneller (red.), *Beelden van Leiden. Zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de Vroegmoderne Tijd, 1550-1800* (Hilversum 2006).
- Noordegraaf, L. en Valk, G., *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988).
- N.N., *Het welvaren van Leiden. Handschrift uit het jaar 1659* (Den Haag 1911).
- N.N., *Keuren der stad Leyden* (Amsterdam 1657).
- N.N., *De weereldt in haar verscheidenheid; of Het mannelyk morgen ontbyt, en 't juffertyk thee gerecht : onder de Zin-Spreuk Tot Nut en Voordeel* (Amsterdam 1736).
- N.N., *Nederlandsche Spectator* (1749-1760)
- N.N., *Philanthrope* (Amsterdam 1752-1762)
- N.N., *De Denker* (Amsterdam 1763-1775)
- N.N., *De Opmerker* (Amsterdam 1772-1778)
- N.N., *Spectator der Studenten* (1773-1774)
- Oerle, H. A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden eeuw* (Leiden 1975).
- Oestreich, G., "Politischer Neustozismus und Niederländische Bewegung in Europa und besonders in Brandenburg-Preussen. Ein Beitrag zur Entwicklung des modernen Staates", *Bijdragen en mededelingen historisch genootschap* 79 (1965) 11-75.
- Orlers, J. J., *Beschrijving der stad Leyden* (Leiden ca 1781) 3^e druk.
- Ossieur, E. G. R., "Promoti uit de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik aan de Noordnederlandse universiteiten", *De Vlaamse stam* 22 (1986) 317-335.
- Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. (Den Haag 1992) Stichting Hollandse Historische Reeks, 1992.
- Otterspeer, W., "De dood van de Leidse student Samuel van Schaak: een antiquarische exercitie inzake de patriottentijd", *Miscellanea Gentiana* (nr. 105) 1993, 247-262.
- Otterspeer, W., "De nieuwe universiteitsgeschiedenis", *Amsterdamse Boekengids*, nr 3, sep. 1995, 16-19.
- Otterspeer, W., "Het deerniswekkende lot van Andala", *Leids Jaarboekje* 91 (1999) 99-117.
- Otterspeer, W., *Groepsportret met dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000).
- Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775* (Amsterdam 2002).
- Otterspeer, W., "The Mediating Role of the University: Leiden University, Its Structure and Function during its First Two Centuries of its Existence", *History of Universities XVIII/2* (2003) 147-196.

- Otterspeer, W., 'Russische studenten aan de Leidse universiteit. De broertjes Koerakin en hoe het hun te Leiden verging', *Leids Jaarboekje* 95 (2003) 140-164.
- Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame III. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit, 1776-1876* (Amsterdam 2005).
- Otterspeer, W., *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit in heden en verleden* (Leiden 2008).
- Overvoorde, J. C., 'Groote sterfte te Leiden in 1669', *Leids Jaarboekje* 8 (1911).
- Overvoorde, J. C., *Uit de Geschiedenis van Het Raadhuis te Leiden* (Leiden 1916).
- Peeperkorn-Van Donselaar, L. A., *Twee eeuwen technisch onderwijs, twee eeuwen bij de tijd. De geschiedenis van msg Leiden 1785-1985* (Leiden 1985).
- Pieck, G. Th. C., 'Jan van Hout en de Leidse buurten', in: D. E. H. de Boer (red.) *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 35-51.
- Plechl, H. en S.-C., *Orbis latinus, Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit* (Braunschweig 1972).
- Ploetz, K., *Aula wereldgeschiedenis in jaartallen* (Utrecht/Antwerpen 1980).
- Poelgeest, L. van, 'Mr. Bavius Voorda (1729-1799) een rechtlijnig Fries jurist aan de Leidse academie', *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 96-123.
- Poeze, H. A., *In het land van de overheerser; I Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht 1986).
- Pol, van de, L. C., *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996).
- Pollmann, J., *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565/1641)* (Amsterdam 2000).
- Pöllnitz, Ch. L. de, *Lettres et memoires du baron de Pöllnitz, contenant les observations qu'il a faites dans ses voyages et le caractere des personnes que composent les principales cours de l'Europe* (3^e editie, 2 delen) (Amsterdam 1737).
- Posthumus Meyjes, G. H. M., *Geschiedenis van het Waalse college te Leiden 1606-1699, tevens een bijdrage tot de vroegste geschiedenis van het fonds Hallet* (Leiden 1975).
- Pott, P. H., 'Uit de geschiedenis van de thans 200-jarige loge La Vertu in Leiden, excerpt uit: Gedenkboek der loge La Vertu', *Leids Jaarboekje* 50 (1958) 148-158.
- Prak, M., *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1800.* (z.p. 1985).
- Pratt, S. J., *Gleanings through Wales, Holland and Westphalia* (5th edition) volume II (Londen 1800). Brief 45-46 over Leiden, 283-314.
- Pronk-Bosch, M. E., *Bertrand Théophile de Banos en zijn stipendium*, (onuitgegeven doctoraalscriptie Leiden 1974).
- Ray, J., *Travels through the Low-Countries, Germany, Italy and France, with curious observations, natural, topographical, moral, physiological etc., also a catalogue of plants, found spontaneously growing in those parts, and their virtues* (Londen 1738) Vol. I, second edition.

- Ree-Scholtens, G. F. van der (eindred.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995).
- Reinsma, R., "Sociale en religieuze achtergronden van studenten aan de Leidse hogeschool", *Jaarboek "Die Haghe"* (1961) 11-58.
- Richarz, M., *Der Eintritt der Juden in die akademischen Berufe : jüdische Studenten und Akademiker in Deutschland 1678-1848* (Tübingen 1974).
- Ridder-Symoens, H. de, "Universiteitsgeschiedenis als bron voor sociale geschiedenis", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 10 (1978) 87-115.
- Ridder-Symoens, H. de, "Brabanders aan de rechtsuniversiteit van Orleans (1444-1546). Een socio-professionele studie", *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 61 (1978), afl. 3-4, 195-347.
- Ridder-Symoens, H. de, "Peregrinatio Academica door heen Europa (13e-18e eeuw) in vogelvlucht", *Batavia academica* I (1983) 3-11.
- Ridder-Symoens, H. de, "Buitenlandse studenten aan de Franeker universiteit 1585-1811", in: Jansma, G.Th., Smit, F.R.H. en Westra, F., *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 73-89.
- Ridder-Symoens, H. de, "Italian and Dutch universities in the sixteenth and seventeenth centuries" in: Maffioli, C. S. en Palm, L. C., *Italian scientists in the low countries* (Amsterdam 1989) 31-64.
- Ridder-Symoens, H. de, "Die Kavalierstour im 16. und 17. Jahrhundert", in: P. J. Brenner, *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, (Frankfurt 1989) 197-223.
- Ridder-Symoens, H. de, "La nouvelle histoire des universités", *Cahiers de Clio*, 100 (1989) 79-87.
- Ridder-Symoens, H. de, "Mobility" in: Ridder-Symoens, H. de (red.) *A history of the university in Europe, II. Universities in early modern Europe (1500-1800)* (Cambridge 1996).
- Ridder-Symoens, H. de, "Studenten uit het bisdom Utrecht aan de rechtenuniversiteit van Orléans. Een overzicht" in: M. Bruggeman, E. Geudeke (e.a. red.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A. Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) 70-97.
- Ridder-Symoens, H. de, "Training and Professionalization", in: W. Reinhard (ed.), *Power Elites and State Building, Volume 4 of The Origins of the Modern State in Europe (13th-18th Century)* (Oxford 1996) 149-172.
- Ridder-Symoens, H. de, "Stad en kennis" in: M. Carlier, A. Greve (e.a. eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij*, (Leuven/Apeldoorn 1997) 131-151.
- Ridder-Symoens, H. de, "Juste Lipse: son contexte historique et thématique", in: M. Laureys (ed.), *Giusto Lipsio e l'intelligentsia del suo tempo. Contributo ad una biografia intellettuale. Acta Roma, 22-24 maggio 1997, spec. nr van Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome - Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome LXVIII* (Brussel 1998) 43-69.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Wetenschappers trekken de wereld in. Geleerde reizigers en verzamelaars', in: G. Vanpaemel en T. Padmos (red.), *Wereldwijd. Wetenschappers rond keizer Karel* (Leuven 2000), 53-62.

- Ridder-Symoens, H. de, "Onderwijs en opleiding" in: W. Prevenier en R. Van Eenoo, *Geschiedenis van Deinze. Deel 1. Deinze en Petegem in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden* (Deinze 2003) 399-426.
- Ridder-Symoens, H. de, "The Changing Face of Centres of Learning 1400-1700", in: A. A. MacDonald en M. W. Twomey (eds.), *Schooling and Society. The Ordering and Reordering of Knowledge in the Western Middle Ages* (Leuven 2004) 115-138.
- Ridder-Symoens, H. de, "Living together: Catholics, Protestants and Jews at early-modern universities", in *Université, Eglise, Culture. L'Université Catholique à l'Époque Moderne de la Réforme à la Révolution XVIème-XVIIIème siècles. Actes du Troisième Symposium Universidad Iberoamericana Mexico, 30 avril – 3 mai 2003* (Parijs 2005) 283-304.
- Ridder-Symoens, H. de, "Het hoger onderwijs. De universiteiten Leuven en Dowaai", in: P. Janssens (ed.), *België in de zeventiende eeuw. De Spaanse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*. Band II (Gent 2006) 84-97.
- Ridder-Symoens, H. de, "Bildungslandschaften des Mittelalters und der frühen Neuzeit im Deutschen Reich und in Europa", in: S. Irrgang (red.), *Die Universität Greifswald in der Bildungslandschaft des Ostseeraums*, Stephanie Irrgang (Berlijn 2007) 13-28.
- Ridder-Symoens, H. de, "Les étudiants marranes aux Pays-Bas (XVIe et XVIIe siècles)", in: P. Ferté en C. Barrera, *Étudiants de l'exil. Migrations internationales et universités refuges (XVIe-XXe S.)* (Toulouse 2009) 21-35.
- Ridder-Symoens, H. de, "The Mobility of Medical Students from the Fifteenth to Eighteenth Centuries: The Institutional Context", in P. Grell, A. Cunningham en J. Arrizabalaga (eds.), *Centres of Medical Excellence? Medical Travel and Education in Europe, 1500-1789*, *The History of Medicine in Context* (Ashgate 2010) 47-89.
- Ridderikhoff, C. M., "Het academische leven in de Republiek. Een breuk met middeleeuwse tradities?", in: *Universitaire folklore en rituelen. Utrechtse Historische Cahiers*, jrg. 18 (Utrecht 1997).
- Rieu, W. N. du, "Deensche studenten aan Nederlandsche universiteiten", *Handelingen maatschappij der Nederlandsche letterkunde* (1874) 66.
- Roberts, B. en Otterspeer, W. *Onderwijs en wetenschap*, in: Groenveld, S. en Maanen, R. C. J. van (eds.) *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 2. 1574-1795 (Leiden 2003) 193-215.
- Roelevink, J., "Utrecht student testimonia in the second half of the eighteenth century", *LLAS VIII* (1981) 1, 87-124.
- Roelevink, J., *Gedictoord verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de Universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam 1986).
- Rooden, van, P. T., *Constantijn l'Empereur (1591-1648) professor Hebreeuws en theologie te Leiden. Theologie, bijbelwetenschap en rabbijnse studiën in de zeventiende eeuw* (Leiden 1985).
- Rooden, van, P., "Recensie Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Octavo, Baarn 1988", *NRC/Handelsblad*, 7 jan. 1989.
- Roodenburg, H., "Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: De "gebuysten" in Leiden en Den Haag", in P. te Boekhorst (red.) *Cultuur en maatschap-*

- pij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Mep-
pel 1992) 219-243.
- Roorda, D. J., "Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?", *Bijdragen en Mededelingen van de Geschiedenis der Nederlanden*, 94 (1979) 212-225.
- Roorda, D. J. en Looyenga, A. J., "Het prosopografisch onderzoek naar de Leidse hoogleraren 1575-1815" in *Bulletin werkgroep "elites"* 5 (1983) 30-32.
- Roorda, D. J. e.a., *Overzicht van de nieuwe geschiedenis. De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870* (Groningen 1983).
- Rozemond, K., *Archimandrite Hierotheos Abbatios 1599-1664* (Leiden 1966).
- Schama, S., *The embarrassment of riches : an interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (London 1988).
- Schiller, S., *Die Ausbildung von Ingenieuren an der Dyuyschen Mathematicque zu Leiden, 1600-1681* (onuitgegeven eindschrijft Leiden 1995).
- Schneppen, H., *Niederländische Universitäten und Deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert* (Münster 1960) 1-67.
- Scholte, A., "De studietijd van Samuel Bacher en zijn reisbrieven aan zijn ouders, geschreven in de jaren 1608-1611", *Leids jaarboekje* 34 (1942) 68-89.
- Schotel, G. D. J., *Een studenten-oproer in 1594. Bijdrage tot de geschiedenis van het staten-collegie te Leiden* (Leiden 1867).
- Schotel, G. D. J., *De academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw* (Haarlem 1875).
- Schutte, O., *De wapenboeken der Gelders-Overijsselse studentenverenigingen* (Zutphen 1975).
- Schutte, O., *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810* (Den Haag 1976).
- Schutte, O., *Het album promotorum van de Academie te Harderwijk* (Arnhem 1980).
- Sepp, C., *Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1865).
- Sepp, C., *Het Godgeleerd Onderwijs in Nederland in de 16de en 17de eeuw* (Leiden 1873-1874).
- Siegenbeek, M., *Geschiedenis der Leidsche hoogeschool, van hare oprigting in den jare 1575, tot het jaar 1825* (Leiden 1829-1832) 2 delen.
- Simone, M. R. di, "Admission", in: Ridder-Symoens, H. de (red.) *A history of the university in Europe, II. Universities in early modern Europe (1500-1800)* (Cambridge 1996) 285-325.
- Slicher van Bath, B. H., "Methodiek en techniek van het onderzoek naar de sociale stratificatie in het verleden", in: Geurts, P. A. M. en Messing, F. A. M. (red.) *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis I* (Den Haag 1979) 139-156.
- Slicher van Bath, B., *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (Utrecht 1987).
- Sluis, J. van, "De student, de gouverneur en de vader. Over de jeugd en jeugdzonden van Hessel Vegilin van Claerbergen (1722-1750)", *De vrije Fries*, vol. 75 (1995) 79-103.

- Sluis, J. van, "Tolerantie en andere pleidooien van Georg Fredrik thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg", 158-162, in: M. Gosker (red.) *Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis* (Zoetermeer 1995).
- Sluijter, R. en Schmidt, A., "Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg", in: S. Groenveld (red.) *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 2 (1574-1795) (Leiden 2003) 115-117.
- Sluijter, R., "*Tot ciraet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt*". *Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1572-1812* (Hilversum, 2004).
- Smet, I. A. R. De, "Town and Gown in the Dutch Golden Age: The Menippean Satires of Jan Bodecher Benningh (1631) and 'Amatus Fornacius' (1633)", in: *Myrica. Essays on neo-latin literature in memory of Jozef IJsewijn*, Supplementa Hunamistica Lovaniensia XVI (Leuven 2000) 491-522.
- Smid, H. J., *Een onbekookte nieuwigheid? Invoering, omvang, inhoud en betekenis van het wiskundeonderwijs op de Franse en Latijnse scholen 1815-1863* (Delft 1997).
- Smit, F. H. R. en Jensma, G. Th., "Universiteiten van Friesland en Groningen 1585-1811: een dubbelportret", in: *Academisch onderwijs te Franeker en Groningen 1585-1843. IJver en wedijver* (Groningen 1985) 13-32.
- Smit, F., "Buitenlandse studenten te Groningen 1614-1815", in: Huussen jr., A. H., *Onderwijs en onderzoek. Studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw* (Hilversum 2003) 261-283.
- Smith, P. J., Wandelen in de Délices de Leide (1712) *De zeventiende eeuw* 22 (2006) 1, 185-208.
- Soltow, L. en Zanden, J. L. van, *Income and wealth inequality 16th-20th century* (Amsterdam 1998).
- Spierenburg, P., "Financiën en familie-eer. Opsluiting en opgeslotene op verzoek te Leiden 1680-1805, in: Diederiks, H. A., e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hollandse Studien 17 (Hilversum 1985) 117-135.
- Stier, H.-E. e.a. (red.), *Westermann Großer Atlas zur Weltgeschichte* (Braunschweig 1985).
- Stone, L., "The size and composition of the Oxford student body", in: L. Stone, *The university in society. I Oxford and Cambridge from the 14th to the early 19th century* (Princeton 1974) 3-110.
- Streng, J. C., "*Stemme in staat*": *de bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1997).
- Strien, C. D. van, "John Talman en andere Britse toeristen in Leiden en omstreken rond 1700" *Leids Jaarboekje* 82 (1990) 31-60.
- Strien, C. D. van, en Meier, H. H., John Berry. A Leiden student as a tourist in the Low Countries, 1649-1650, *LIAS* 18 (1991) 173-220.
- Strien, C. D. van, *British travellers in Holland during the Stuart period* (Leiden 1993).
- Strien, C. D. van, "Schotse studenten in Leiden omstreeks 1700." *Leids Jaarboekje* 86 (1994) 133-148.

- Strien, C. D. van, "William Sinclair. Schots student in de medicijnen te Leiden" *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 1995, 23-12. 139 (51) 2688-2691.
- Strien, C. D. van, "Schotse studenten in Leiden omstreeks 1700. (deel II)' *Leids Jaarboekje* 88 (1996) 127-148.
- Strien, K. van en Ahsmann, M., "Scottish law students in Leiden at the end of the seventeenth century. The correspondence of John Clerk, 1694-1697", *LIAS* 19/2 (1992) 271-330 en *LIAS* 20/1 (1993) 1-65.
- Strien, K. van, *De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795* (Utrecht 2001).
- Strien, van - Chardonneau, M., "Le voyage de Hollande'. *Recits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748-1795* (Groningen 1992).
- Strien, van - Chardonneau, M., "Leiden, metropool der muzen en tuin van Holland. Leiden in Jean Nicolas Parivals Les Délices de la Hollande" *De zeventiende eeuw* 22 (2006) 1, 171-184.
- Strubbe, E. I. en Voet, L., *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen/Amsterdam 1960).
- Struik, D. J., "Studiekosten' (getekend: M.C.N.) *De Navorscher* 44 (1894) 570-572.
- Tervoort, A., "Studeren ver van huis. Strategieën voor de bescherming van studenten (dertiende tot zestiende eeuw) in: Groenendijk, L. F. en B. B. Roberts (red.) *Losbandige jeugd. Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd* (Hilversum 2004) 23-37.
- Theissen, J. S., "Een paar Groningers als studenten te Leiden in 1721-'22", *Tijdschrift voor geschiedenis* 36 (1921) 45-79.
- Thomassen, K., *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* (Maarssen/s-Gravenhage 1990).
- Thomson, D., *A virtuous and noble education* (Edinburgh 1971).
- Tideman, P. L. C., "Voorgeschiedenis 1799-1846", in: *Geschiedboek van het Leidsche Studenten Corps ter gelegenheid van het 375-jarig bestaan van de universiteit te Leiden 1575-1950* (Leiden 1950) 39-41.
- Tielhof, M. van, "Een open economie, in voor- en tegenspoed. De economische ontwikkeling van Holland", in: Nijs, Th. de en Beukers, E. (red.) *Geschiedenis van Holland*, Deel. 2: 1572 tot 1795 (Hilversum 2002) 135-180.
- Tilburg, M. van, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Groningen 1998).
- Tjalsma, H. D., "Een karakterisering van Leiden in 1749' in: Diederiks, H. A., e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 17-44.
- Tijdschrift Holland* (1982), themanummer "Hollands-Brabant: voormalige Hollandse gebieden in Noord-Brabant".
- Uffenbach, Z. C. von, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engeland* (Frankfurt und Leipzig 1753).

- Vandermeersch, P., "Universiteit en maatschappij. Bronnen, methode en resultaten van een onderzoek naar de studie en levensloop van Brugse academici", *De Leiegouw* 28 (1986) 401-410.
- Vandermeersch, P., "Bruggelingen aan de Leuvense universiteit in de 16e eeuw. Sociale universiteitsgeschiedenis op basis van prosopografisch onderzoek", *Handelingen der koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 40 (1986) 159-173.
- Vandermeersch, P. en H. de Ridder-Symoens, "Verbod op studiereizen in de Spaanse Nederlanden", *Spiegel Historiae. Maandblad voor geschiedenis en archeologie* 31 apr/mei 1996, 172-178.
- Veen, S. D. van (red.) *Uit onzen bloeitijd. Schetsen van het leven onzer vaderen in de XVII eeuw* (Baarn z.j.).
- Veldman, I. M., "Studentenleven omstreeks 1612: Chrispijn de Passe's *Academia*" *De Boekenwereld*, 15.5 (1999) 344-353.
- Vermij, R., "Promoveren te Utrecht aan het einde van de zeventiende eeuw" *Maandblad Oud-Utrecht* 64.4 (1991) 33-38.
- Vrankrijker, de, A. C. J., *Vier eeuwen Nederlandsch studentenleven* (Voorburg 1939).
- Vrankrijker, de, A. C. J., "Academische rechtbanken" *Ars Aequi*, XIIe jaargang, nr. 9, juni 1963, 169-184.
- Vredenburg, W.C.A. Baron van, *Schets van eene geschiedenis van het Utrechtsche studentenleven* (Utrecht 1914).
- Vries, J. de, *Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy 1632-1839* (Utrecht 1981).
- Vries, J. de en Woude, A. van der, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Vrieze, F. S. de, "Academic relations between Sweden and Holland", in: Th. H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes, *Leiden university in the seventeenth century. An exchange of learning* (Leiden 1975) 345-365.
- Wagenaar, P., "Delegatie onder toezicht. Financiële relaties tussen gewestelijk en lokaal bestuur tijdens de Republiek: de casus Den Haag" in: Pfeil, T. e.a., *Steden en dorpen in Last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Zeist 1999) 59-74.
- Walle, K., *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14^e-19^e eeuw)* (Leiden 2005).
- Wansbeek-Zijbrands, M., *Inventaris van de archieven van het Collegium Civitatis Academicae Lugduno-Batavae Supremum 1839-1972 en zijn voorgangers 1799-1839 en de commissie voor de societeit Minerva 1819-1972* (1982) (Leiden 2005) Inventarisnummer 555.
- Wansink, H., *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit, 1575-1650* (Utrecht 1981).
- Ward, W. R., *Christianity under the Ancien Regime, 1648-1789* (Cambridge 1999).
- Wassenaer-Wiarda, L. van, "Theodora van Wassenaer en haar album amicorum", *Leids Jaarboekje* 99 (2007) 47-67.

- Waterbolk, E. H., "Vormende krachten bij de oprichting der hogeschool te Franeker", in: Jensma, G.Th., Smit, F.R.H. en Westra, F., *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985).
- Weyde, A. J. van der, "Bijdrage tot de geschiedenis der pest te Utrecht", *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 71 (1927) 3131.
- Wiesenfeldt, G., *Leerer Raum in Minervas Haus: experimentelle Naturlehre an der Universität Leiden, 1675-1715* (Amsterdam 2002).
- Wingens, M., *Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid. Het seksueel gedrag en de seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek* (onuitgegeven doctoraalscriptie geschiedenis 1 juli 1988).
- Wingens, M., "Deviant gedrag van studenten: verkrachters in de 17e en 18e eeuw" *Batavia Academica* 6.1 (1988) 9-26.
- Wingens, M. F. M., "Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid. Seksueel gedrag en seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek", G. Hekma e.a. *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Grensgeschillen in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam/Atlanta 1990) 8-28.
- Wingens, M. F. M., "Zur Vermeidung der Schande: Organisation und strafrechtliche Tätigkeit der Universitätsgerichte in der Republik der Niederlande (1575-1811)", *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie*, Bd 1 (Frankfurt am Main 1992) 79-100.
- Winter, P. J. van, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam 1988).
- Witkam, H. J., "Jean Gillot (Een Leids ingenieur)" 2e deel, *Leids jaarboekje* 61 (1969).
- Witkam, H. J., *De dagelijkse zaken van de Leidse universiteit* (10 dln. Leiden 1970-1974).
- Witkam, H. J., *Immatriculatie en recensie in de Leidse universiteit van 1575 tot 1581* (Leiden 1975).
- Witkam, H. J., *De financiën van de Leidse universiteit in de 16e eeuw* (5 dln. Leiden 1979-1982).
- Woltjer, J. J., *De Leidse universiteit in verleden en heden* (Leiden 1965).
- Worp, J. A., "Caspar van Baerle", *Oud-Holland* (1885) art. 3.
- Woude, A. M. van der, "Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden 1500-1800", *NAGN V*, 103-168.
- Wrangel, E., *De betrekkingen tussen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap voornamelijk gedurende de 17e eeuw* (uit het Zweeds vertaald door mw. Beets-Damsté (Leiden 1901)) Maatschappij Nederlandse Letteren.
- Wreede, L. de, *Willebrord Snellius (1580-1626) a Humanist Reshaping the Mathematical Sciences* (Utrecht 2007).
- Wijhe, M. van, "Leiden in het begin der 17e eeuw", *Leids jaarboekje* 20 (1925-1926) 17-25.
- Wijminga, P. J., *Festus Hommius* (Leiden 1899).

- Wijzenbeek, Th., "Ernst en luim. Koffiehuizen tijdens de Republiek", in: P. Reinders e.a., *Koffie in Nederland: vier eeuwen cultuurgeschiedenis*, 35-54.
- Wijzman, M. "'Prince van Letterrijk". De Leidse gebuurten in de 17de eeuw", *Leids Jaarboekje* 95 (2003) 91-118.
- Zanden, J. L. van, "De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987) 562-609.
- Zanden, J. L. van, en Riel, A. van, *Nederland 1780-1914. Staat, instituten en economische ontwikkeling* (Meppel 2000) 27-69.
- Zegveld, W. F. van, *Curiosa uit de impost op begraven 1695-1805* (niet gedrukt 1985). Studiezaal RAL.
- Ziel, S., *Satire op de "Meest bekende juffers uyt Leiden" (1755)* (onuitgegeven doctoraalscriptie Leiden o.l.v. K. Bostoën).
- Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland- een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996).

Eigentijdse literatuur specifiek betreffende studenten

Brief van een Heer uit Amsterdam, aan zijn' vriend te Leyden; behelzende een onderzoek der omstandigheden van zekere verregaande hostiliteiten, welke zo men zegt, door de studenten en eenige jonge officiers te Leiden zouden zijn gepleegd, 's nachts tussen den 4den en 5den deezer loopende maand december 1773 voorgevallen: benevens een antwoord op denzelve brief.

Copie van een brief door een vader aan zijn zoon, student te Leiden geschreven.

De Dwaalende Student, of de snaakse Dominé; berucht door deszelfs Byzondere Bedryven. Vervattende zyn Vrolyke, ongebondene, dartele, armoedige en klugtige Leevensloop, waar in hy door de gispingen van 't Noodlot by beurtwisselingen op een wonderbare wyze is vervallen, doch eindelyk na een lang omzwerven in verscheide Characters en Bedieningen tot een fatzoenlyke en bestendige staat is gekomen, woonende werkelyk op een Buitenplaats buiten Rotterdam aan de Maas. Doormengd Met de allerwonderlykste Minnaryen, Rencontres en bejeegeningen, waar in een Jongman door Dronkenschap, Dobbelen en het pleegen van Onkuisheid kan gewikkeld worden; met toepasselyke Aanmerkingen over de Geleerdheid, de Vrouwen en andere voorwerpen. (Dordrecht [zonder jaar, ± 1760])

De Leydsche straatschender of de roekeloze student (Amsterdam 1756, 3e druk).

De spectator der studenten (Leiden 1774/herdruk Utrecht 1780) 52 nrs. 1773/74

Francquenius, J., *Vermanende brief van een welmenend en getrouw bevestigd lidmaat van 's Lands universiteit tot Leyden, tevens als gebooren burger dier stad, eendragtlievend, dog vrijmoedig en rondborstig, uit een onbevleete zugt voor het welzijn van stad en hoge schole, en tot handhaaving van de eere, van deszelfs doorlugtigen beschermheer Willem de Vijfde, en deszelfs getrouwe schooljeugd. Geschreven aan den schrijver van een brief, door een vader aan zijn zoon, student te Leyden (Leiden 1787).*

Francq van Berkhey, J. le, *Jock en Ernstige Akademische Vertellingen myner jeugd (Leiden 1798)*

Iets voor studenten (Middelburg 1790).

Mauricius, J. J., *Het Leidsche studentenleven (Amsterdam 1717). kluchtig blyspel*

Bronnen

- Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL)
 - Archief Senaat en Faculteiten (ASF)
 - Codices Bibliothecae Publicae Latina* (BPL)
 - Handschriften der Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (Ltk)
- Nationaal Archief (NA)
 - Archief van de academische vierschaar Leiden (AAV)
 - Collectie van Hogendorp
- Regionaal Archief Leiden (RAL)
 - Stadsarchief van Leiden 1574-1816
 - Notarieel archief
 - Familie-archief van Dorp
 - Bibliotheek Leiden en omgeving
 - Archief vrijmetselaarsloge "La Vertu"
- Gemeente-archief Den Haag
 - Notarieel archief
 - Overige verzameling handschriften 161, Johannes Samuel Cassa journaal.
- Gemeente-archief Dordrecht (DieP)
 - Stadsarchief van Dordrecht 1572-1795
 - Notarieel archief
- Archiefdienst voor Kennemerland
 - Stadsarchief van Haarlem 1573-1812
- Rijksarchief Friesland
 - Familiearchief Van Sminia
- Rijksarchief Groningen
 - Verzameling afschriften en reproducties
- Rijksarchief Zeeland
 - Familiearchief Mathias-Pous-Tak van Poortvliet
- Koninklijk Huis Archief
 - Archief Bentinck
- Regionaal Archief Alkmaar,
 - Collectie aanwinsten
- Gemeente-archief Rotterdam
 - Familiearchief Van Teijlingen
 - Familiearchief van Ravesteijn
- Centraal Bureau voor Genealogie
 - Familiedossiers
- Museum van het Boek/ museum Meermannno-Westreenianum
 - Familiepapieren Meerman
- Privécollectie
 - Maarten van Boven, voormalig hoofd Nationaal Archief: handgeschreven autobiografie van Boudewijn Donker Curtius, uit Helmond, jur. stud. Leiden 1762-1767

Overzicht van tabellen en figuren

Tabel 1. Inschrijvingen van lidmaten onder de 14 jaar in het <i>album studiosorum</i>	61
Tabel 2. Studieduur van gerecenseerden uit selectie.....	74
Tabel 3. Studieduur van gepromoveerden uit selectie.....	74
Tabel 4. Studieduur gerecenseerden Den Haag en Dordrecht gezamenlijk versus Leiden	75
Tabel 5. Studieduur gepromoveerden samenvoeging Den Haag en Dordrecht gezamenlijk versus Leiden	75
Tabel 6. Leidse selectie gerecenseerden studieduur zonder meetelling Latijnse schoolperiode	76
Tabel 7. Leidse selectie studietraject	77
Tabel 8. Aantal inschrijvingen in het <i>album studiosorum</i> van één persoon.....	80
Tabel 9. Dubbele inschrijvingen in het <i>album studiosorum</i> onderverdeeld in categorieën	84
Tabel 10. Niet-studenten in het <i>album studiosorum</i>	86
Tabel 11. Leerlingenaantallen Latijnse school.....	90
Tabel 12. Leeftijds aanduidingen van lidmaten in het <i>album studiosorum</i>	91
Tabel 13. Inschrijving in <i>album studiosorum</i> per groep	96
Tabel 14. Omrekenfactor van inschrijvingstotaal <i>album studiosorum</i> naar werkelijk studentenaantal	102
Tabel 15. Vergelijking studentenaantallen Colenbrander met Zoeteman.....	105
Tabel 16. Herkomst studenten Leiden procentuele verdeling	117
Tabel 17. Studenten uit de Republiek onderverdeeld naar herkomst uit stad of platteland.....	121
Tabel 18. Betrouwbaarheidspercentages van de leeftijden van mijn selectie studenten	122
Tabel 19. Gemiddelde leeftijd bij begin universitaire studie selectie	123
Tabel 20. Leeftijd in jaren van studenten absoluut en procentueel	125
Tabel 21. Gemiddelde leeftijd van studenten aan de universiteit in totaal, uit de Republiek en het buitenland ..	126
Tabel 22. Gemiddelde leeftijd studenten uit de Republiek per eeuw	129
Tabel 23. Gemiddelde leeftijd studenten uit de vijf grote steden	129
Tabel 24. Lidmaten in de impost op begraven Leiden (1695-1805) (naar Van Zegveld).....	134
Tabel 25. Beroep vader van selectie ingedeeld in sociale klasse	138
Tabel 26. Vaders van selectie met of zonder academische opleiding.....	142
Tabel 27. Studenten selectie sociale achtergrond gecombineerd met studierichting	142
Tabel 28. Edelen in het <i>album studiosorum</i>	145
Tabel 29. Edelen in het <i>album studiosorum</i> uit de Republiek en buitenland.....	147
Tabel 30. Onderverdeling elite studenten in hoge- en lage adel	149
Tabel 31. Herkomst studenten van edele afkomst 1575-1812	150
Tabel 32. Status en studierichting gecombineerd uit het <i>album studiosorum</i>	152
Tabel 33. Leeftijdsverschil tussen edele en "gewone" studenten in het <i>album studiosorum</i> (N>10).....	153
Tabel 34. Studentenpersoneel in <i>album studiosorum</i>	155
Tabel 35. Gratis ingeschreven en betalende studenten aantal en percentage	162
Tabel 36. Herkomst gratis ingeschreven en betalende studenten	163
Tabel 37. Gratis ingeschreven studenten per land per kwart eeuw	165
Tabel 38. Bursalen in het <i>album studiosorum</i>	167
Tabel 39. Verhouding aantal studenten en aantal Statencollegebursalen	169
Tabel 40. Herkomst bursalen Statencollege	170
Tabel 41. Leeftijd bursalen vergeleken met leeftijd studenten uit het <i>album studiosorum</i>	171
Tabel 42. Aandeel van bursalen Statencollege onder theologiëstudenten	171
Tabel 43. Joden in het <i>album studiosorum</i>	173
Tabel 44. Religieuze achtergronden van studenten bij Reinsma en mijn prosopografische selectie	175
Tabel 45. Datering aantallen niet-gereformeerden uit prosopografische selectie	176
Tabel 46. Aantallen plaatsen per gewest gerangschikt naar studentenaantallen	177
Tabel 47. Studenten en hun naamsvarianten (onbewerkt) in het <i>album studiosorum</i>	178
Tabel 48. Studenten en hun naamsvarianten (bewerkt) in het <i>album studiosorum</i>	178
Tabel 49. Meest voorkomende achternamen van studenten uit Gelderland per eeuw	180
Tabel 50. Meest voorkomende achternamen van studenten uit Overijssel per eeuw.....	180
Tabel 51. Studierichting Gelderse en Overijsselse studenten met veel voorkomende familienamen	181
Tabel 52. Studentenaantallen universiteiten in de Republiek.....	187

Tabel 53. Percentages gewesten op het totale Leidse studentenaantal.....	190
Tabel 54. Studentenaantallen uit steden Republiek absolute aantallen per eeuw.....	192
Tabel 55. Student-Leidenaars	194
Tabel 56. Aandeel van Leidenaars onder herinschrijvingen, niet-studenten, studenten en alle inschrijvingen...	196
Tabel 57. Studenten uit platteland en stad a.d.h.v. Fockema per gewest 1575-1812	197
Tabel 58. Studenten uit steden en dorpen in nabijheid Leiden.....	199
Tabel 59. Overzicht recruteringsgebied studenten universiteiten Republiek	205
Tabel 60. Studierichtingen universiteiten Republiek	207
Tabel 61. Aantallen Leidse studenten uit plaatsen met Illustre scholen.....	216
Tabel 62. Toename of afname artesstudenten in Leiden uit plaatsen met een Illustre school	226
Tabel 63. Leeftijd van Leidse studenten uit plaatsen met een Illustre school	227
Tabel 64. Percentage studierichting gewest gerangschikt naar vakgebied.....	230
Tabel 65. Studierichtingen van studenten uit 36 steden absoluut en procentueel	231
Tabel 66. Studierichting per streek indeling Fockema	233
Tabel 67. Ontwikkelingen studierichting stad en platteland per eeuw	234
Tabel 68. Inschrijvingen studenten uit de Republiek in Leiden en verschil met voorgaande periode.....	238
Tabel 69. Percentages studenten per gewest vergeleken met bevolkingspercentages	241
Tabel 70. Percentage studenten op inwonertal van steden uit de Republiek in 1809	244
Tabel 71. Percentage studenten in Leiden op bevolkingsaantallen Hollandse steden	245
Tabel 72. Percentage studenten op de totale bevolking van Holland	247
Tabel 73. Studentenaantallen van 36 plaatsen in percentages per 25 jaar	249
Tabel 74. Steden met hoogste piekpercentages studenten in het <i>album studiosorum</i>	251
Tabel 75. Studenten uit de Zuidelijke-Nederlanden 1576-1590	256
Tabel 76. Fragment studentenaantallen Noord-Europa	260
Tabel 77. Fragment studentenaantallen Polen	260
Tabel 78. Fragment studentenaantallen Frankrijk	260
Tabel 79. Oost-Europa en Silezië studentenaantal onderverdeeld naar land	266
Tabel 80. Ranglijst faculteit per regio.....	271
Tabel 81. Herkomst meeste artesstudenten	273
Tabel 82. Herkomst meeste rechtenstudenten	275
Tabel 83. Herkomst meeste medicijnenstudenten	276
Tabel 84. Herkomst meeste theologiesstudenten	277
Tabel 85. Studenten uit het Osmaanse rijk	284
Tabel 86. Studenten uit Afrika	285
Tabel 87. Tellingen studenten in peiljaren in stadsrecensie RAL	290
Tabel 88. Aandeel studenten in huishoudens aan het Rapenburg gebaseerd op Noordam	295
Tabel 89. Populariteit faculteiten vóór de komst van het Statencollege	308
Tabel 90. Recensie 1668-1745 gemiddeld aantal studenten per hospes	320
Tabel 91. Studentenhuizen en hun grootte	321
Tabel 92. Totale populatie bursalen van het Statencollege.....	324
Tabel 93. Aandeel bursalen onder Leidse studenten	326
Tabel 94. Overleden studenten in impost op begraven Leiden	333
Tabel 95. Kosten volledige verzorging	338
Tabel 96. Kosten van kamerhuur	341
Tabel 97. Kosten van maaltijden	344
Tabel 98. Kosten van wassen kleding.....	347
Figuur 1. Huishoudende lidmaten in het stadsarchief Leiden.....	63
Figuur 2. Studieduur van gerecenseerden uit selectie.....	74
Figuur 3. Studieduur van gepromoveerden uit selectie	75
Figuur 4. Studentenpersoneel (gouverneurs en knechten)	87
Figuur 5. Privéleraren in het <i>album studiosorum</i>	87
Figuur 6. Leerlingen Leidse Latijnse school.....	88
Figuur 7. Niet-studenten onderverdeeld.....	91
Figuur 8. Inschrijvingen	96
Figuur 9. Inschrijvingen studenten in <i>album studiosorum</i> Leiden met trendlijn.....	106
Figuur 10. Indeling van het Duitse rijk.....	112
Figuur 11. Gehele studentenpopulatie 1575-1812 cirkeldiagram	117
Figuur 12. Herkomst absoluut	118

Figuur 13. Herkomst procentueel.....	118
Figuur 14. Herkomst trend.....	119
Figuur 15. Albumleeftijd versus werkelijke leeftijd Den Haag en Dordrecht.....	123
Figuur 16. Albumleeftijd versus werkelijke leeftijd Leiden.....	123
Figuur 17. Gemiddelde leeftijd studenten selectie.....	124
Figuur 18. Aantallen per bepaalde leeftijd.....	125
Figuur 19. Gemiddelde leeftijd per decennium.....	127
Figuur 20. Leeftijdsgroepen 12 tot 19 jaar per decennium studenten uit de Republiek.....	128
Figuur 21. Beroep vader selectie Leiden, Den Haag, Dordrecht.....	139
Figuur 22. Beroep vaders.....	139
Figuur 23. Beroep vaders studenten Leiden.....	140
Figuur 24. Beroep vaders studenten Den Haag en Dordrecht.....	140
Figuur 25. Onderverdeling elite studenten in hoge- en lage adel.....	149
Figuur 26. Bursalen.....	166
Figuur 27. Bursalen in het <i>album studiosorum</i>	168
Figuur 28. Bursalen naar herkomst.....	170
Figuur 29. Statuskenmerken <i>album studiosorum</i>	183
Figuur 30. Sociale status studenten <i>album studiosorum</i> Leiden.....	183
Figuur 31. Inschrijvingen universiteiten Leiden, Franeker, Groningen en Utrecht, 1685-1785.....	188
Figuur 32. Leidse studenten uit de Republiek.....	189
Figuur 33. Studenten stad en platteland Leiden.....	199
Figuur 34. Invloed stichting andere universiteiten op studentenaantallen in Leiden.....	201
Figuur 35. Harderwijk verschil inschrijving en recensie.....	203
Figuur 36. Leiden verschil inschrijving en recensie.....	203
Figuur 37. Groningen verschil inschrijving en recensie.....	204
Figuur 38. Artes totaal Leidse studenten uit gewesten met een universiteit.....	208
Figuur 39. Rechten totaal Leidse studenten uit gewesten met een universiteit.....	208
Figuur 40. Medicijnen totaal Leidse studenten uit gewesten met een universiteit.....	209
Figuur 41. Theologie totaal Leidse studenten uit gewesten met een universiteit.....	210
Figuur 42. De Leidse Paille Maillebaan.....	212
Figuur 43. Studierichting absoluut.....	218
Figuur 44. Studierichting procentueel.....	218
Figuur 45. Aantal studenten Leiden incl. en excl. artesstudenten.....	219
Figuur 46. Aantal studenten Leiden incl. en excl. rechtenstudenten.....	219
Figuur 47. Aantal studenten Leiden incl. en excl. medicijnenstudenten.....	219
Figuur 48. Aantal studenten Leiden incl. en excl. theologiestudenten.....	219
Figuur 49. Artes onderverdeeld in vakken.....	222
Figuur 50. Republiek artes onderverdeeld in vakken absolute aantallen.....	223
Figuur 51. Buitenland artes onderverdeeld in vakken absolute aantallen.....	223
Figuur 52. Republiek artes onderverdeeld in vakken in procenten.....	224
Figuur 53. Buitenland artes onderverdeeld in vakken in procenten.....	224
Figuur 54. Inschrijving gerangschikt naar semesters.....	229
Figuur 55. Artesstudenten uit stad en dorp.....	235
Figuur 56. Rechtenstudenten uit stad en dorp.....	235
Figuur 57. Medicijnenstudenten uit stad en dorp.....	235
Figuur 58. Theologiestudenten uit stad en dorp.....	235
Figuur 59. Gewesten groep I.....	241
Figuur 60. Gewesten groep II.....	242
Figuur 61. Gewesten groep III.....	242
Figuur 62. Bevolking en studenten.....	246
Figuur 63. Herkomst studenten Republiek en buitenland.....	253
Figuur 64. Herkomstlanden van studenten uit het buitenland.....	255
Figuur 65. Herkomst uit Duitse streken.....	258
Figuur 66. Britse eilanden.....	261
Figuur 67. Herkomst artesstudenten totale aantal, uit de Republiek en uit het buitenland.....	271
Figuur 68. Herkomst rechtenstudenten totale aantal, uit de Republiek en uit het buitenland.....	271
Figuur 69. Herkomst medicijnenstudenten totale aantal, uit de Republiek en uit het buitenland.....	271
Figuur 70. Herkomst theologiestudenten totale aantal, uit de Republiek en uit het buitenland.....	271
Figuur 71. De wijken van Leiden.....	293

Figuur 72. Student in zijn kamer.....	298
Figuur 73. Student in zijn kamer.....	302
Figuur 74. Studenten en hun kleding	351
Figuur 75. Beroep hospes medische studenten	357
Figuur 76. Zaken (N>50) voorkomend in civiele gedeelte Academische vierschaar	365
Figuur 77. Schulden in archief Academische vierschaar van 33 personen (cirkeldiagram).....	369
Figuur 78. Schulden in archief Academische vierschaar van 33 personen per eeuw.....	369

Index

A

Aa, van de, Jansoons · 454
Aa, van der · 450
Aagten, van, Cornelia · 335
Abbatios, Hierotheos · 174
Abkoude, van, Johannes · 454
Abrahamse, Sigisbertus · 311
Akersdijck, Pieter · 449
Akersloot, L. C., weduwe · 458
Albinus, professor · 377
Albrecht, Christian · 457
Allamand, gouverneur · 159, 296, 328
Allamand, Johannes Nicolaas Sebastiaan, professor · 131, 133, 158, 392
Almeringen, van, Seger · 389
Alphen, van, Johan · 67
Alteren, van, Gerrit · 382
Alting, Daniël · 44
Amstel, van, Nicolaas · 282
Andala, Mijndert · 405
Andrega, van, Ruth · 458
Appeltern, student · 394
Apraksin, Stepan · 77, 329, 340
Argenti, Eustratius · 283, 284
Argyropulus, Emanuel · 284
Arminius · 30
Arminius, Jacobus · 154, 301
Arxhoek, Lucas · 456
Assendelft, van, Willem · 46, 294
Atthembs, ab, Ignatius, comes · 284
Aved, Jacob · 284

B

Baate, Isaac · 459
Bacher, Samuel · 321
Bacher, senior · 358
Baijen, Jan · 449
Bailly, Pieter · 372, 382
Balte, paardenverhuurder · 449
Balthazar, hospes · 297
Banos, de, Bertrand Théophile · 280
Barbo · 450

Bardesius, Willem/Wilhelmus · 154, 156
Barlaeus · 132
Barnart, Johannes · 456
Bartolinus, Erasmus · 299
Basson, Thomas · 448
Bax, M. · 460
Beaumont, pruikmaker Amsterdam · 449
Beckmann, Johan · 41
Beeckerts van Tienen, Adriaan · 298
Beeresteijn, van, Paulus Cornelis · 380
Begram, Hendrik · 457
Beguín, Barthelemy · 454
Belensen, van, student · 366
Benten, van, Christianus Augustus · 446, 452
Bentinck · 179, 180, 485
Bentinck, Hans Willem · 148
Berbiers, A. · 461
Berg, van den, Ab. · 452
Berg, van den, Willem/Wilhelmus · 284
Berge, van den, Claes · 402
Bergen, van, Lieve · 368
Bergh, van den · 148
Berghwaldt, van, Victor · 365
Berkhout, Coenraad · 408
Berlinerblau, Stephania Fanny · 78
Bertius, Petrus, subregent Statencollege · 44
Beukelaar, Josias Constantijn · 68
Beuteler, J. G. · 460, 461
Bije, de, Pieter Jacob · 69
Bijlant, van, Willem · 37
Bikker, student · 384
Björnsthål, Jacob Jonas · 32, 292
Bleck, student · 371
Blenzen, van, Philippus Andreas · 342, 446, 459
Blenzen, van, Willem · 460
Block, Franciscus Johannes · 446, 455
Blocq van Kuffelder, van, Jacob Jan · 297
Blom, Simon · 98, 280
Blondeel, Jacobus · 56
Bockenbergh, Pieter Cornelisz. · 78
Bodecher Bennig, Jan, professor · 21, 22, 392, 406

Bodje · 450
Bodrij, Johannes · 458
Boë Sylvius, de le · 261
Boerhaave, Herman · 69, 71, 209, 262, 275, 276, 278, 279, 285, 313, 322, 336, 338, 341, 344, 462
Boetselaar · 148
Boetselaar, van, barones · 322
Boetzelaar, van · 114
Bogle · 343
Bohemen, van, Eduard · 81
Bohemen, van, Frederik V · 81
Bohemen, van, Maurits · 81
Bohemen, van, Philip · 81
Boijé · 37
Boissy, de, Jean-François, gouverneur · 156, 158, 160, 362
Bolschouw, majoor · 449
Bonte, Adrianus · 456
Boon, Willem · 454
Boonhof, Pieter · 458
Bordeaux · 113
Bordes, des, Johannes · 366
Bordus, La, Willem · 67
Borman, student · 383
Borne, van den, Jos · 9
Bosch, van den, Margaretha Pieterse · 377
Boswell · 346
Boswell, James · 341, 344
Boswell, John · 38, 49
Botterberck, van, Adriaan · 448
Boudaens, Susanna · 401
Bourdaux, Louis · 452
Bouvat, J. · 450
Bouvat, Jan · 453
Bouvat, Judith · 344
Bouvin, student · 331
Branchu, weduwe · 450
Brand · 180
Brandenburg, keurvorst van · 312
Brassanelli · 459
Brederode · 148
Breide, Jacobus · 19
Brender à Brandis, Christoffel Christiaan · 364
Brereton, William · 349
Brinckman, Jan · 449
Broekhoven, van, burgemeester · 310
Broekhuijsen, Jacoba · 387
Broeks, hospita · 361

Broeks, Joseph · 397
 Bronchorst, professor · 106, 322, 338, 374, 402, 404
 Brouwer, Cornelis · 379
 Brouwer, Theodorus · 379
 Brouwer, Willemmina · 458
 Brouwers, Nicolaas · 384
 Bruhn, Claudius · 446, 453
 Burger, Melchior · 366
 Burmannus, Petrus · 133
 Burnet, Gilbert · 318
 Burnet, Thomas · 318
 Burnet, William · 318
 Buys, Paulus · 55

C

Cabeljauw, regent · 407
 Calkoen, Cornelis · 283, 285
 Calwier, chirurgijn · 362
 Camer, van der, Johannes · 380
 Cammert, Nicolaas · 366
 Candidus, Georgius · 312, 444
 Capitein, Jacobus · 285
 Caratza, Carolus · 284, 285
 Caratza, Jacobus · 285
 Caratza, Zacharias · 284, 285
 Carlier, Samuel · 444
 Carlyle · 296
 Carlyle, Alexander · 328
 Carr, William · 292, 306
 Cassa, Johannes Samuel · 37, 38, 53, 54, 64, 65, 131, 485
 Cate, ten, professor G. · 280
 Catharin, Adamus Josephus · 284
 Cats, Jacob · 19, 174, 357, 371, 387
 Ceulen, van, Ludolf · 410
 Cevalier, Johannes · 444
 Changuion, broers · 158, 160
 Changuion, Mme · 374
 Changuion, Paulus · 160
 Changuion, Petrus · 160
 Changuion, Pierre Jean · 23
 Chastelein, burgemeester · 408
 Chermetev, graaf · 300
 Chevailler, Eleonora · 300, 365, 451
 Chiesholm, Henr. · 446, 451
 Chion, Jacques · 313
 Christiaan, kanunnik van Sint Pancras · 338
 Christianus, Dionysus · 352, 353, 393
 Citters, van, student · 298, 361, 394
 Claesdr, Claesgen · 100
 Clajdon, Guilielmus · 446, 455
 Clarenbeek, Michiel Franciscus · 444
 Clarus van der Minne, Arie · 43
 Cleef, van, Aalbert · 457
 Clemens VIII, paus · 174
 Clerk, John · 40, 41, 53, 71, 132, 133, 296, 301, 321, 329, 334, 338, 341, 346, 347, 354, 355, 390, 480
 Cleve, Conradus · 444
 Clignet, Hendr. · 451
 Clignet, Pieter · 451
 Cloppert, Claas · 298
 Clouck, Andries · 448
 Coenders, student · 341
 Coevenhoven, van, gebr. · 68
 Cohen · 157, 173, 317, 322, 464
 Cohen, E. · 461
 Col, monsr. · 449
 Comenius, Johann Amos · 269
 Comuto, Stephanus · 284
 Condoidi, Panajota · 284
 Coninck, Johannes · 340
 Conopios, Nathanael · 174
 Cools, Adriaan · 410
 Coppin, Thomas · 336
 Coretski, Samuel · 446, 447
 Corneliszen, Petrus · 311
 Corver Oets, Joannes Adrianus · 284
 Cosson, Jacob Jan · 77, 84
 Coster, Hermanus · 458
 Court, de la, Pieter · 25
 Courten, Peter · 108
 Courtonne, Elie · 454
 Cramp, Jan · 455
 Cras, Constantijn · 38, 300, 338, 344
 Cras, Jacob · 38, 300, 338, 344
 Cras, lidmaat · 54
 Cras, Willem/Wilhelmus · 38, 300, 338, 344
 Crawford, David · 301
 Cromwell · 261
 Crusius, Rudolphus · 312
 Cruysselbergen, van, Leonardus · 376
 Cuchlinius, regent · 314
 Cuenynck, de, Remigius · 57
 Cunaesus, Petrus, professor · 21, 22, 166, 406

D

Daalen, van, Johannes Ignatius · 446, 459
 Damme, van, Jan · 454
 Dammius, Daniel, subregent · 331

Danaeus, professor · 278
 Dara, Jan · 456
 Dariës, professor · 98
 Datzke, Georg · 331
 Davoine, Jannetje · 380
 Davoine, Pieter · 457
 Decerroni, · 284
 Deij, Elisabeth · 450, 452
 Deiman, student · 398
 Delchuis, student · 399
 Delsenne, Pieter · 454
 Desbordes · 450
 Designij, Matth. · 450
 Devooijs, Jacobus · 458
 Deyman, Jacob · 45
 Diephorst, Jan · 448
 Dühr, a, Joannes Georgius · Zie Duren, van
 Dijk, van, David · 458
 Dijke, van den, Hiëronimus · 303, 334
 Dobben, van, Franck, schaftmeester · 331, 448
 Domastassoski, lidmaat · 366
 Donker Curtius, Boudewijn · 296, 297, 329, 398, 399, 400, 485
 Dönroff, a, Ernestus, comes · 66
 Doornick, Petrus · 318
 Doornick, student · 398
 Dorp, van, Pieter/Petrus · 40, 78, 450
 Driane, Alexandre François · 59
 Drogens · 450
 Dromme, Joris · 448
 Droste, Coenraad · 161, 297
 Drup, Monsr. · 449
 Dubles, Ch. · 450
 Duc · 284

E

Eck, van · 180
 Eikendal, Pieter · 408
 Elefteni, di, Cristeldulos · 284
 Elsevier · 253
 Elsevier, Mathijs · 448
 Empereur, l', Anthoine · 318
 Empereur, l', Constantijn · 318
 Enden, van den, Adriaan · 456
 Engelen · 180
 Engelen, van, Jan jr. · 458
 Enno, Johannes · 449
 Errera, Italiaanse spraakmeester · 449
 Erskine, John · 53
 Essen, van · 180
 Evelyn, John · 17, 54

Evenius, Ernestus Ludovicus · 446, 453

F

Fabre, Maria Catharina · 379
Fargue Nieuwland, la, lidmaat · 341
Feibrandts, Johannes Joachimus · 311
Feith · 180
Fenté, Jean Baptiste · 365
Fernandez, Pierre/Pieter · 450, 453
Ferner, Bengt · 131, 133
Field, Charles · 386
Fielden, Henricus · 446, 452, 453
Fierlingh, Doctor · 449
Filips II · 28, 29
Florentius, doctor · 335
Florianus, Jacobus · 312
Foreest, van, Cornelis · 133
Foreest, van, Jacob · 338
Foreest, zwager · 154
Forest, du, Johannes · 350
Forge, del, hospita · 346, 362
Fortuijn, J. · 457
Fournier, Francois · 455
Fournier, Phillips · 447
Francq van Berkhey, le, Johannes · 25
Freijtag, de, J. J. · 461
Frens, Monsr. · 449
Frij, Fredrik · 459
Frishart, pachter · 380
Froreick, Richard · 361
Fruin, dr. · 16

G

Gaal, Johannes · 314
Gaillard, regent Waals College · 325
Gaubius, Hieronimus David · 67
Gautier, Pieter · 459
Geesdorp, van, Cornelis · 331
Geldermalsen, knooppmaker · 449
Gelderman, Arnold · 343
Gelen, van, Jan Gerritsz. · 314
Gendron · 450
Gennits, Johannes Fridericus · 20, 94
Gent, van, Cornelis · 458
Gerlof, Anthonij · 458
Gerom, Susanna · 386
Gervais, Charles · 367, 453
Geyts, Annetge · 378

Giese, von, Sigmunt Carl · 446, 457
Gietman, Conrad · 9
Gijs, Justus · 390
Girardot du Tilleux, Johannes · 113
Glasenap, Monsr. · 449
Gleimmius, Johan Frederik · 334
Gockinga, lidmaat · 297
Godefroij, Pieter · 456
Goes, van der, Adriaan · 380
Goes, van der, Philip (Andries) · 134, 380
Goetval, Daniel · 455
Goijer, de, Meijnardus · 379
Golius, professor · 49
Goltman, lidmaat · 334
Gomarus, professor · 30, 279, 322, 338, 347
Gordijn · 459
Gordon, Stephanus · 313
Gort, Johannes · 360
Gote, van, student · 397
Govertsz, Hendrick · 448
Graaff, van de, majoor · 408
Grabner · 293
Grant, Schot · 340
Gregori, Godofredus Johannes · 446, 454
Gregori, Johannes Godofredus · 454
Greve, de la, Johannes · 353
Grevinchof, Jodocus · 63
Grift, van der, Bernard · 332
Grijp, van der, Johannes · 456
Groeneveld, van, Jan · 455
Gronovius, J. · 132
Grontijs, Johanna · 380
Grotius, Cornelius · 50
Guijot, Jean · 458
Gunkel, F. L. · 33
Gustaaf Adolf, Prins · 50

H

Haak, Dirk · 377, 380
Haas, de, M. · 460
Hackius, Petrus · 304, 307
Haeckesteijn, Joannes · 331, 447
Haersolte, van · 180
Haes, de, Cornelis Gerrits · 100
Haes, de, Pieter Cornelisz. · 100
Hageman, E. · 41
Hagen, van der, Antonius · 444
Hagius, Andreas · 62
Haller · 32, 337, 370, 381
Haller, Gábor · 343, 347
Hallet, Antonie · 306, 313

Haly, Mohammeth · 285
Hambroek, Elisabet · 451
Hamelsveld, van
Willem IJsbrand · 5, 334
Hamey, Baldwin · 108
Hamilton, Jacobus · 446, 453
Hamilton, James · 367
Hansen, Gijsbert · 457
Hanssen Sijffers, J. · 303
Harbergen, Sophia Helena · 380
Hardevelt, van, Lena · 378
Haro, de, David · 56
Harrisich, Christiaan · 458
Hart, Jan · 331, 347
Hartingh, Martinus Quintinus · 66
Haseman, Laurens · 449
Hasenphurter, Laurens · 409
Hasius, Nicolaus · 154, 156
Haver, Jan Fredrik · 459
Hazebroek, Johannes · 456
Hazeler, Michael · 37
Hedion, Andreas · 333
Heeckeren, ab, Georgius · 446, 448
Heeckeren, van · 180
Heemsruijs, Professor · 133, 456
Heerman, Gouda Margareta · 390
Heerman, Willem · 390
Heijden, van · 148
Heijliger(t), Johannes · 446, 455, 456, 458
Heijneman, J. · 459
Hekeren, van, student · 398
Hendrik VIII · 114
Heuvel, van den, Jonas · 391
Heydanus, student · 343
Hochepped, de, Elbert · 283, 284
Hoeksche Waard · 143, 235
Hoeven, van der, Emiel · 9
Hoge, Wilhelmus · 456
Hogendorp, van, Carel Sirardus Willem · 66, 224
Hohen Assenberg, de, Christophorus · 366
Hollebeek, kleermaker · 381
Holstein · 353
Holt · 180
Holtenu, Willem · 444
Hommius, Festus, regent · 310
Honkoop, A. · 457
Honkoop, Johannes · 458
Honselaar, Jan · 454
Hooft, Pieter Cornelis · 28
Hoogwerff, Pieter · 134
Hook, Jean · 344
Hoop-Nijkamp, de, Irene · 9
Hoom, van den, Robert Jan · 9
Hoppeus, Johannes · 61
Hornhovieus, Assuerus · 44, 402

Horst, van der, Henricus Daniel · 283, 284
 Horst, van der, Hermannus · 283
 Houck, Claas · 362
 Hout, van, Jan · 374
 Houte, van, Jo(h)annes · 67
 Howel, Nicolaas · 454
 Hoyneck van Papendrecht, Antony · 408
 Huijgens · 132
 Huijser, Henricus · 67
 Huller, Hendr. · 456
 Hulsius, Antonius · 18
 Hunnekes, Jan · 449
 Hurk, van, Petrus · 132
 Huvenaer, Maria · 454
 Huydecoper, Joan · 297
 Huygens, Constantijn · 71, 81
 Huygens, Maurits · 71

I

Illio, Daniel · 67
 Imen, de weduwe van · 449
 Ingeneger, Adriaan · 451
 Ingeneger, Jan · 449

J

Jaager, de, Arnoldus · 334
 Jacobaeus, Holger · 261
 Jacobus II · 262
 Jacobusz., Nicolaus · 67
 Jansdr, Trijntgen · 100
 Jasigi Oglou, Joannes · 284
 Jeanville, Rachel · 386
 Jemer, Monsr. · 449
 Jesurum · 174
 Joesoepov, Nicolaj, prins · 9, 302, 329
 Johan, de, Georg · 284
 John, Johan Willem · 446, 457
 Jongh, de, student · 400
 Jordens · 180
 Junius, professor · 279
 Junius, Robertus · 444

K

Kaaij, van der, Anna · 379
 Kallewier, Ab · 452
 Karel I · 261
 Karel II · 262
 Karel XI · 269

Karlick a Nezeletz, Sigismundus · 66
 Kazianer, de, Aloysius, comes · 284
 Keesel, van de(r), professor · 69, 323, 392
 Kempenaer, de, Martinus Adrianus · 408
 Kennedij, David · 366
 Kerff, van der, procureur · 455
 Kerkhoove, Maria · 456
 Kerr, gebr. · 82, 160, 299, 329
 Kesler, Monsr. · 449
 Ketting, Gerrit · 458
 Kiewitsbergen, van, Hermanus · 52
 Kilsdonk, van, Daniel · 347
 Kleuters, Johannes · 458
 Klinkenberg, schipper · 41
 Kluit, professor · 132, 296
 Knibbe, student · 68
 Knok, lidmaat · 386
 Koerakin, Alexander · 133, 297, 391
 Koerakin, Alexej · 322, 329, 340
 Koerakin, prins · 20, 38, 54, 133, 146, 297, 300, 329, 337, 340, 344, 354, 370, 372, 374, 375, 475
 Koole, Magtelt · 390
 Kooning, de, Jan · 456
 Kop, van der, Cornelis · 133, 456
 Koretsky, graaf · 406
 Kotwitz, Monsr. · 449
 Kraijenhoff van de Leur, Adrianus Rudolphus · 43
 Krijt, de, Volkert · 72
 Kroon, G. · 461

L

Labordus, lector · 133, 456
 Laet, de, Johannes · 42
 Lamping, A. J. · 9, 26
 Landa, Isaack · 461
 Landsbergen, Jurriaan · 297
 Langerack, Johannes · 450
 Langerak, Johannes Arn. · 453
 Langeweert, van, Zylardus Augustijn · 319
 Lazarow, Adam · 409
 Ledeboer, Catharina · 376
 Leeson, Brijce · 446, 452
 Leeuwen, van, Jan · 379
 Leeuwen, van, Maria · 379
 Leeuwen, van, Medow · 108
 Leijden van Leeuwen, van, Diderik · 318
 Lemker, student · 180, 384

Lerwijn, Isaack · 460
 Letsen, Maria · 380
 Levi · 174
 Levius, Johannes · 444
 Leyde, de, Mme · 374
 Lidén · 293
 Limburg Stirum, van · 148
 Linden · 180
 Linden, van der, professor · 280
 Line, Monsr. · 449
 Lippert, student · 341
 Lipsius, Hanna · 383
 Lipsius, Justus, professor · 21, 51, 154, 256, 278, 327, 357, 381, 468
 Lodestijn, Johannes · 60
 Lodestijn, Justus · 60
 Lodewijk Napoleon · 264
 Loenen, van, Cornelis · 455
 Loo van Nispen, la, Cornelis · 407
 Loosen, van, Cornelis Floris · 403
 Loosvelt, Johannes · 444
 Lopez, Monsr. · 449
 Lubowerski, Christophorus · 373
 Lucà, Friedrich · 49, 97, 355, 472
 Lucas, Joannes · 284
 Lulofs, professor · 98
 Lupus, docent · 67
 Luzac, Elias · 318
 Luzac, Lodewijk Caspar · 398
 Luzac, professor · 128

M

Maastrigt, van, weduwe T. · 457
 Mackenzie, Georgius · 446, 450
 Mackie, Charles · 296, 352
 Maecoscij, Nicolaus · 340
 Maire, Jan · 448
 Malotaux, Nicolaas · 461
 Mane, Joannes · 284
 Mangolt, · 284
 Marbus, Kornelia · 43
 Marchant, professor · 298
 Maria Theresia · 268
 Markelbag · 460
 Markgrave, dr. · 356
 Marle, van · 179, 180
 Marle, van, R. C. · 59
 Marron, Eliz. · 456
 Marron, student · 68
 Mastick, Hendrik · 449
 Matter, de, Abraham · 359
 Maurus, Johannes · 285
 Mechelen, van, W. · 451
 Medici, de, Cosimo, prins · 164
 Meerten, van, student · 403
 Meeuwen, van, student · 398
 Meijer, Johannes Jacobus · 311

Meijeren, van, Jacomijntje · 377
 Mekelbourg, Monsr. · 449
 Mender, Jan · 456
 Merens, Jan · 154, 156
 Merens, student · 301, 346, 361, 362, 472
 Merula, professor · 327
 Mesjtsjerinov · Zie Sjeremetjev
 Mestertius, professor · 132
 Meulen, van der, Daniel · 25
 Meulen, van der, Jacobus · 97
 Meulen, van der, Jan · 460
 Meulen, van der, Nicolaas Robert · 444
 Mey, de, Louis · 311
 Migevand, Jan · 453
 Mijs, N. · 461
 Millies, Johannes Matthias · 67
 Milo, Mechiël Theodoor · 386
 Miltenbergh, van, George Ernst · 365, 446, 449
 Mina, Cornelis · 302
 Miskoczy Sziggyártó, Johann · 343
 Misschenbroek, Professor · 133
 Moissy, de, Alexandre Guillaume, gouverneur · 133, 159, 297, 329, 340, 373
 Moll, Abraham · 335
 Molyneux, Thomas · 38, 49, 66, 94, 292, 355, 356
 Mom, student · 296
 Montfoort, van, Jan · 452
 Moore, Petrus · 446, 455
 Moryson, Fynes · 39, 355
 Mountague, William · 32, 292
 Moyaard, Antonij · 311
 Mulhovijs, weduwe · 367
 Muller, Agniet · 450
 Murraij, Anthonij · 458
 Murraij, gebroeders · 459
 Murray, Adam · 301
 Murray, Thomas · 335
 Musketier, heer · 59
 Musschenbroek, Professor · 456

N

Nagelswoorth, waard · 301
 Napoleon · 110
 Nassau, van · 111
 Nassau, van, Henricus Fredericus · 148
 Nassau, van, Justinus · 148
 Nassau, van, Maurits · 148
 Nassau, van, Philips · 317
 Nau, Stephanus · 108
 Naw, Simon · 388
 Neijts, Samuel · 359

Nicholson, student · 332
 Nicolas · 480
 Nieupoort, van, A. · 385
 Nieuwenhoven, van, Cornelis · 62
 Nilant · 180
 Nimptsch, Johann Friedrich · 393
 Nispen, van, Abraham · 301, 302, 352
 Noodt, Gerard · 285, 352
 Noodt, Gijsbertus Philippus · 285
 Noothoven, proponent · 341
 Normans, juffr. · 449

O

Oblet, Jan · 322, 452, 453
 Oesterock, van, Janusius Isidorus · 336
 Oever, van den, weduwe · 456
 Oliphant, dochter · 361
 Oliphant, pruikmaker · 361
 Onvlee, Cornelis · 457
 Oort, van, Theodorus · 303
 Oranje, van, Maurits · 30, 64, 169, 317
 Oranje, van, prins · 62
 Oranje, van, Willem · 28, 33
 Oranje, van, Willem III · 262, 282
 Organus, Johannes · 340
 Oson, Jan · 453
 Ostrum, van, Petronella · 322
 Oudendorp, Professor · 133, 456
 Oxenstierna, Axel · 340
 Oxenstierna, Erik · 340

P

Paets, Nicolaes · 100
 Pallandt, van · 148
 Palthe, Gerrit · 456
 Palts, van de, Frederik V · 259, 317
 Pantogalos, Meletios · 174
 Pape, C. W. · 303
 Parma, van, hertog · 257
 Patin, Pierre · 322
 Pauw, Jacob · 298
 Peenen, van, Paul · 108
 Pekker, de, Cornelis · 458
 Pel, Frans · 456
 Penen, van, hospes · 358
 Penen, van, Jan · 321
 Peres · 173
 Perizonius, Alida · 371
 Perizonius, Jacob(us) · 132, 371
 Perponcher, de, Willem Emmery · 23

Pestel, professor · 133, 157, 297, 392, 408
 Peter I de Grote · 265
 Philippi, Fredericus · 314
 Pierius, Nicolaus · 284
 Pierre, la, heer · 59
 Pietermaat, lidmaat · 41
 Pietersz., Cornelis · 448
 Pinnius, Johannes · 108
 Pinto · 174
 Plantefevé, Catharina · 450
 Plantijn · 253
 Ploos van Amstel, Adriaan · 81
 Pogson, Jan · 452
 Poilblanc, Jan · 322
 Pol, van der, Anthonia · 459
 Pompe, Arnold · 450
 Potviet, G. · 457
 Pous, Pieter · 323, 328, 329, 392, 397, 398, 399, 400
 Powell, Peter · 38, 321
 Prenger, Maria · 387
 Presser, Jacques · 23
 Preston, Alexander · 390
 Pret, Bartholomeus · 385
 Pret, Susanna · 385
 Prevost, le, Johannes Baptista · 340
 Princen, Andreas · 63
 Prins, Yvonne · 9
 Pui, du, Meinard Simon · 371
 Puppigh, Malliaert Jansz. · 409

R

Radzivil, prins · 406, 409
 Rambar, Monsr. · 449
 Rambonet, Monsr. · 449
 Rambonnet, Daniel · 322
 Rambonnet, Johan · 322
 Raphelengius · 253
 Rauwenhoff · 16
 Rawlinson, lidmaat · 38, 54
 Rechteren, van · 148
 Rechteren, van Adolf Hendrik · 148
 Recijnski, Josephus · 313
 Recijnski, Paulus · 313
 Recxstoot, Dionys · 379
 Recxstoot, Johan Pieter · 379
 Reitz, professor · 128
 Renaud & Laurens, weduwe J. · 456
 Rhijn, van, Elbert Francois · 456
 Rhijn, van, Jacobus · 67
 Rhoon, van, Pieter · 310
 Richard, George · 341
 Richman, John · 322

Rieu, du · 16
 Rijckman · Zie Richman
 Rijckman, Johan · 322
 Rijndorp, Jaantje · 380
 Rips, heer · 90
 Ritter, Carolus Fredericus · 332, 446, 451
 Rivet, professor · 278
 Riviere, de la, Franciscus · 446, 454
 Roeff, weduwe van Jan · 454
 Roemjantsov, graven · 322, 329
 Roep, Ludovicus · 341
 Rogerius, Abraham · 444
 Rogge · 16
 Rolincxvaart, Monsr. · 449
 Rombouts, Hans · 306, 313
 Rombouts, Justinus Jacobus · 283, 284
 Rombouts, Rumoldus · 283
 Rooij, de, student · 361, 399, 400
 Roy, de, Abraham · 444
 Rue, de la, Christophe · 322
 Rue, de la, Franciscus · 343
 Ruë, de la, Pieter · 24
 Ruijsch, Coenraad · 318
 Ruijsch, Jacobus · 300, 341
 Ruijsch, Johan, jonkheer · 62
 Runkenius, professor · 392

S

Sachariasz., Laurens · 62
 Sacken, a, Fredericus · 66
 Saldern, Karl · 300
 Sanden, · 284
 Sanden, van der, Abraham · 283
 Sanden, van der, Philip · 283
 Santen, van, Joris · 451
 Saxe, Christophorus · 70
 Scaliger, professor · 278, 279
 Schaak, van, Samuel · 408
 Schaar, van, Pieter · 449
 Schage, Pieter · 378
 Scheltinga, Gerl. · 37
 Scheven, van, Georgio · 66
 Scheven, van, Johannes · 66
 Schiadan, Michael · 284
 Schimmelpenninck, Rutger Jan · 408
 Schipperheim, Zusanna · 52
 Schoelen, van Henricus · 72
 Schols, Christiaan · 453
 Schönborn, von, Johann · 393
 Schoonhoven, van, Adrianus · 377
 Schooten, van, Paulus · 457
 Schouten, A. · 457
 Schouten, Jan Abraham · 458

Schouten, pedel · 133, 456
 Schouten, Pieter, pedel · 41
 Schrevelius, Cornelis · 132
 Schrevelius, Ewald · 18
 Schrevelius, Theodorus · 65
 Schriek, van der, Petrus J. · 461
 Schuilenburg, van, Thomas · 303
 Schul, student · 400
 Schult van Frankvoort, Henricus · 63
 Schultens, professor · 39, 40, 41, 51, 59, 64, 68, 69, 97, 133, 298, 299, 301, 312, 318, 337, 341, 342, 344, 346, 347, 353, 354, 361, 362, 386, 387, 394, 397, 399, 400, 403, 404
 Schut, Margaretha · 459
 Schuurman, van, Anna Maria · 78
 Schwartz, student · 400
 Sebottendorp, Monsr. · 449
 Serabion, Harutiun · 284
 Serrurier, Jacob Frederik · 296
 Severin, Hendrik · 456, 458
 Siberg, Jan Hendrik · 371
 Sibrandi, Sempronius · 335
 Sijmons., Arent · 448
 Simons, Hartoch · 458
 Simons, Laurentius · 67
 Sinclair · 54, 343, 344, 346
 Sinclair, William · 38, 341
 Sjacleú, Lodewijk · 456
 Sjeremetjev, Russische graaf · 19
 Slabbing, Jacobus · 365
 Slabbing, Nicolaas · 365
 Slatius, Henricus · 306
 Sleen, van, Steven · 456
 Slicher, Anthonius · 298
 Sloet · 180
 Sluijter, Ronald · 9
 Smeeman, Jan · 451
 Smettau, monsr. · 449
 Smits, Bernard · 448
 Smits, Dirk · 448
 Sneijders, Pieter · 458
 Snellius, Rudolf, professor · 319, 322
 Snijders, C. · 460
 Snouck, student · 398
 Söhsten, von, Gustavus Adrianus Diderich · 378
 Solt, van, Daniel · 108
 Sonck, familie · 154
 Sorgen, van, Leonard · 301
 Spalte, Johan · 361
 Spanoghe de Clijhem, Pierre Joseph · 342, 446, 460
 Spek, van der, Abraham · 376, 377
 Spiljeurs, Nicolaas · 298

Spoors, Didericus · 365
 Springer, Pieter · 303
 Staal, Jan · 361, 456
 Staden, van, Antonij · 456
 Stam, Nic. · 451
 Steeling, Lodewijk · 456
 Stelling, Godefridus · 300, 333, 341, 365, 446, 451
 Stepardus, Petrus · 444
 Sterthemius, Enoch · 444
 Stiernhielm, Johan Markvard · 336
 Stochius, Nicolas · 319
 Stoff, von, Olga · 78
 Strangh, Isacq · 300
 Stuart, Henricus Arcibaldus · 262
 Stuart, Maria · 262
 Suchtelen, van · 180, 298
 Suchtelen, van, Abraham Henricus · 384, 386, 387
 Suerius, Jacob · 71
 Suurland, Pieter · 455
 Swaan · 180
 Swaartswalt, Henricus · 361
 Swanenburg, Isack · 407
 Swanenburg, van, Johannes · 69
 Swieten, van, Sijmon · 448

T

Tas, van der, weduwe · 296
 Teding van Berkhout, Pieter · 407
 Teding van Berkhout, Volckert · 356
 Teijlingen, van, Everhardus Paulus · 40
 Termeulen, Gerrit · 459
 Terne, dokter · 386
 Testeijn, Severijn · 333
 Teule, student · 341
 Thienen, van, Adriaan Jacobsz. · 448
 Thienen, van, Professor · 338
 Thonisz., Willem · 335
 Tijo, Frans Alexander · 453
 Tijssen, Erasmus Petrus · 454
 Tijssen, Petrus · 446, 454
 Til, van, Jan Rochus · 283
 Til, van, Salomon, Professor · 39, 283
 Tillier, A. · 449
 Tillir, Monsr. · 450
 Tistijn, Severijn · 344
 Tjassens, Cornelis · 353
 Tjassens, gebroeders · 40, 41, 131, 132, 328, 329, 331, 344, 352, 353, 354, 362
 Töcke, Stephanus · 363
 Tolleens, Jacobus · 444

Toornvliet, van, Willem Poulsz · 100
 Triere, van, J., notaris · 154, 158
 Trigland, Ananias · 122
 Trip, Jacobus · 64
 Truter, student · 400
 Tulleken · 180
 Twist, van, Jan · 458
 Twist, van, student · 398
 Tydeman · 151
 Tydeman, M. · 132, 296

U

Uffenbach, von, Johann Frederich · 90
 Uffenbach, von, Z. C. · 39
 Ulhoorn, Hendrik · 296, 450
 Urlmers, H. P. · 457
 Uthermarck, Johann Adolph · 352, 353
 Uythagen, Cornelis · 407

V

Valerius, Franciscus · 62
 Valkenaar, Lodewijk Caspar, professor · 104, 128, 133
 Veer, van der, Johanna · 458
 Vegiliin van Claerbergen, Hessel · 158, 159, 328
 Velsen, de, baron · 449
 Verbeek, J. & H. · 453
 Verduijn, J., weduwe · 461
 Verheist, Pieter · 16
 Vermeulen, Jan · 379
 Vermeulen, Jan Pieter · 379
 Vermeulen, Karel · 458
 Verschooten, Jan · 450, 451
 Versteegen · 180
 Vertrecht, Jacobus · 444
 Verwijk, Caatie · 376, 377
 Verwijk, Jan · 376
 Vierthaler, Johan Christoffel · 446, 451

Vijme, de, Pierre · 458
 Vijver, van de, Antje · 386
 Villemandie, de, Pierre · 172
 Visscher, Krijn · 456
 Vitriarius, Johannes Jacobus, professor · 132, 133, 151, 351, 456
 Vockestaart, Hendrick · 380
 Vodion, Jacob · 332
 Voest, Johannes · 458
 Voigdt, J. · 459
 Voorda, Bavius · 128, 129, 133, 475
 Vorm, van der, Hobius · 133
 Vorm, van der, Petrus · 391
 Vorstius, professor · 161, 280
 Vossius, professor · 356
 Vreede, Pieter · 179
 Vries, de, Abraham Eppens · 314
 Vries, de, Johannes · 361
 Vrolijk, student · 398
 Vrolikhart, Cornelis Walburgius · 380
 Vroman(s), Ab. · 455
 Vulcanius, professor · 50

W

Waagenaar, Albertus · 456
 Waart, de, Georgius · 99, 101
 Waart, Georgius de · 40
 Wachzeweskij, Sigismondus Ramoult · 335
 Walaeus · 172, 313
 Walaeus, Antonius · 31, 306
 Wardenier · Zie Werdenier
 Warren, Henr. · 446, 452
 Wassenaar, van · 148
 Wauchope, Andrew · 133, 340
 Wautenaar, J. · 461
 Weber, Michael · 279
 Weening, Christiaan · 342
 Weijdekelder, Johannes · 458
 Weijzman, Daniel Fredrik · 458
 Welmers, Hendericus Arnoldus · 341
 Werdenier, Jan · 446, 456

Werdenier, Johannes · 133, 361, 364
 Werumeus, neef · 40
 Westerwolt, Volckerus, regent · 304, 305, 307, 320, 371
 Westrenen · 180
 Wierts, Petrus · 299
 Wigant, student · 366
 Wijnen, van, Theodorus · 460
 Wijs, de, Jan · 454
 Wilkens, Jan · 458
 Willart · 446, 460
 Willbraham, Richard · 38
 Willem III · 148, 317
 Willems, Gerrit · 456
 Willemse, Gerrit · 454
 Willemsz., Cornelis · 389
 Wilmers, H. P. · 459
 Win, de Fredrik Hendrik · 446, 457
 Win, de, dhr. · 365
 Winter, professor · 59, 78, 95, 157, 174
 Winterkoning · 317
 Wishoff, C. · 450, 451
 Wolradus, Henricus · 50
 Wolting, Hendrik · 460
 Woodend · Zie Murray
 Wou, van, Jasper Egbertsz · 378
 Wulle, Johannes · 362
 Wykersloot, a, Haessien · 78

Y

Yazıcı, Yusuf · 284
 Young, gouverneur · 329
 Young, Michael · 160

Z

Zee, de, Samuel · 69, 340
 Zee, van der, Adam · 454
 Zwaan, Jan · 43
 Zwaan, Michiel · 43
 Zwijger, de, Willem · 317

Curriculum vitae

Martine Zoeteman werd geboren te Rotterdam op 17 juni 1970. Van 1982 tot 1988 doorliep zij het VWO aan het Christelijk Lyceum te Dordrecht. Daarna studeerde zij van 1988 tot 1994 geschiedenis aan de Leidse universiteit. Bij het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag was zij vervolgens anderhalf jaar werkzaam als medewerkster bij de afdeling Onderzoek en Inlichtingen, met als speciale opdracht het uitzoeken van stambomen van “Bekende Nederlanders” ten behoeve van het Trostelevisieprogramma “Allemaal Familie”.

Het promotieonderzoek werd verricht bij het Academisch Historisch Museum van de Universiteit Leiden, van 1996 tot 1998 als beurspromovenda en van 1998 tot 2000 als Assistent in Opleiding. Dit combineerde zij vanaf 1999 met het moederschap. Sinds december 2000 is zij opnieuw verbonden aan het Centraal Bureau voor Genealogie. Zij is medewerkster bij het onderdeel Recente Generaties, waar zij onder andere erfgenamen-onderzoeken verricht voor notarissen en nationaliteitsonderzoeken doet in opdracht van de Pensioen- en Uitkeringsraad.

